

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КОНГРЕСІ

**«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ:
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАР МЕН ДӘУІРЛЕУ
ҒЫЛЫМИ ТАНЫМНЫҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ»**

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы қ., 18 сәуір 2013 ж.

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции

**«ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА:
ИННОВАЦИОННЫЕ КОНЦЕПЦИИ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ
КАК ПРИОРИТЕТ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ»**

г. Алматы, 18 апреля 2013г.

COLLECTION OF MATERIALS

of the International scientific conference

**«HISTORY OF KAZAKHSTAN:
INNOVATION CONCEPTS AND PERIODIZATION
AS A PRIORITY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE»**

Almaty, April 18, 2013

УДК 378
ББК 74.58
Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесі (30 сәуір, 2013 ж. №4 Хаттама) ұсынған

Редакциялық алқа:

Н. Ыбырайым,

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі

Ғылым комитетінің төрағасы;

Х.М. Әбжанов,

тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі;

Е.Б. Сыдықов,

тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

С.О. Смағұлова,

тарих ғылымдарының докторы, доцент;

Н.Ә. Атығаев,

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент;

С.К. Рүстемов,

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Жауапты редакторы:

Х.М. ӘБЖАНОВ,

т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Құрастырушылар:

т.ғ.к., доцент *З.М. Төлєнова; А.А. Оралова*

Қ 18 «Қазақстан тарихы: инновациялық тұжырымдамалар мен дәуірлеу ғылыми танымның басым бағыттары» атты X-а ғыл.-тәж. конф. материалдары. 2-кітап Алматы, 18 сәуір, 2013 ж. / ред. **Х.М. Әбжанов.** – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2013. - 428 бет.

ISBN 978-601-7342-05-0

Бұл жинақта аталмыш ғылыми конференцияға қатысушылардың арналған зерттеулері топтастырылған.

УДК 378
ББК 74.58

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТАРИХТЫҢ ЗАМАНАУИ ИНОВАЦИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ
МЕН ТҰРЫМДАМАЛАРЫ

СОВРЕМЕННЫЕ ИНОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ И КОНЦЕПЦИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И
МИРОВОЙ ИСТОРИИ

АБДУЛЛАЕВ Н.А.
д.и.н., профессор АктГПИ
(г. Актобе)

К ИСТОРИИ МОДЕРНИЗАЦИОННОЙ ПАРАДИГМЫ

Как известно со второй половины 80-х гг. XX века перед Республикой открылись новые перспективы, которые в первую очередь связаны с провозглашением суверенитета постсоветских государств. За этот период времени проведены многопрофильные реформы главной целью которых, была модернизация политической, социально-экономической системы государства до уровня цивилизованных стран мира. Как отмечает Президент РК Н.А.Назарбаев «...Все это требует от государства выверенной социальной политики. И мне приходится постоянно держать социальные вопросы на контроле, постоянно к ним возвращаться» [1]. В центре многопрофильной задачи ускоренной модернизации общества была и остается социальная сфера. В каждом Послании Президента и программных документах государства красной нитью проходит понятие модернизация. В настоящей статье нами сознательно избраны в качестве объекта освещения историко-теоретические аспекты модернизации.

Модернизация в первом, широком, смысле слова, как движение от «традиционности» к «современности» (в той или иной степени включающее в себя и все прочие интерпретации), трактуется исследователями как протяженный, охватывающий несколько столетий всеобъемлющий исторический процесс инновационных мероприятий, обусловленный действием в первую очередь эндогенных факторов, которые, в свою очередь, могут быть представлены как совокупность подпроцессов: структурной и функциональной дифференциации общества, индустриализации, урбанизации, бюрократизации, профессионализации, рационализации, социальной и политической мобилизации, демократизации, становления современных ценностно-мотивационных механизмов, образовательной и коммуникативной революций [2].

Специально для изучения процесса модернизации во второй половине 50–60-х гг. XX века был сформулирован теоретический подход модернизационный, получивший широкое распространение в исторических и историко-социологических исследованиях. Фактически все представители ранней модернизационной перспективы, несмотря на различную дисциплинарную принадлежность, разделяли ряд теоретико-методологических предположений эволюционистского и структурно-функционалистского толка, что обусловило создание в качестве первичной теоретико-методологической конструкции **линейной модели** изучения модернизации.

Классические модернизационные исследования основывались на предположении, что социальное изменение линейный процесс, включающий преобразование традиционных, аграрных обществ в современные, индустриальные общества. В рамках данного подхода процесс модернизации рассматривался как революционный, связанный с «революционными», радикальными и всеобъемлющими трансформациями моделей человеческого существования и деятельности при переходе от традиционности к современности. В рамках линейной модели модернизация рассматривалась как системный имманентный процесс, интегрировавший в связанное целое факторы и атрибуты модернизации, которые должны были появляться в кластерах, а не в изоляции.

Сторонники линейной модели полагали, что модернизация это процесс, обладающий собственным отличительным качеством, которое может объяснить, почему современность переживается как спаянная целостность среди людей, живущих по своим правилам. Различные элементы модернизации тесно связаны между собой, «потому что в определенном историческом смысле они должны приходить вместе» [3]. Линейная модель порождала представление о модернизации как глобальном процессе, который обеспечивался как распространением современных идей, институтов и технологий из европейского центра по всему миру, так и эндогенным развитием неевропейских сообществ.

Все общества, по мнению сторонников данной модели, можно было распределить вдоль оси, идущей от традиционности к современности. Эволюция охватывала в рамках определенных стадий или фаз модернизации, через которые должны были пройти все общества (например, обычно выделяемые стадии традиционного, переходного и модернизированного обществ; четыре фазы модернизации: 1) вызов *modernity* — первоначальная конфронтация общества, характеризующегося традиционным уровнем знания, с современными идеями и институтами, появление в нем сторонников модернизации; 2) консолидация модернизаторской элиты-переход власти от традиционных к модернизаторским лидерам в процессе обыкновенно ожесточенной революционной борьбы, которая может длиться несколько поколений; 3) экономическая и социальная трансформация — экономический рост и социальные изменения до момента, когда общество трансформируется из преимущественно аграрного с доминированием сельского образа жизни в преимущественно урбанизированное и индустриальное; 4) интеграция общества — фаза, на которой экономическая и социальная трансформация продуцирует фундаментальную реорганизацию социальной структуры общества [4]. В рамках линейной модели процесс модернизации рисовался как процесс унификации.

Ряд исследователей предлагали несколько отличную периодизацию: 1) предпосылки модернизации; 2) социетальная трансформация; 3) продвинутая модернизация; 4) международная интеграция постепенной конвергенции сообществ. Модернизация считалась необратимым и прогрессивным процессом [5]. Объясняя, как и почему происходят социальные изменения, теория модернизации 50–60-х гг. XX века явно или неявно акцентировала внимание, прежде всего, на рыночный модель развития, игнорируя или расценивая в качестве временной аберрации на пути к рыночным отношениям исторический опыт стран мира.

Тем не менее, уже в середине 60-х гг. прошлого века в монографии «Политика модернизации» анализировался социалистический эксперимент в качестве одной из двух моделей модернизации. По этому варианту предполагалось, что модернизация требует наличия трех условий: 1) социальной системы, способной адаптироваться к изменяющимся обстоятельствам; 2) гибких социальных структур, в том числе широкого разделения труда или структурной дифференциации; 3) социального контекста, способного обеспечить навыки и знания, необходимые для осуществления технологических трансформаций. Анализируя эмпирический материал на предмет присутствия данных условий, выделялись две модели модернизации: 1) «секулярно либертарианская» или консенсусная система (система согласований): характеризуется плюралистическим, диверсифицированным распределением власти и лидерства, прагматическими, состязательными партиями и акцентом на компромиссе (США, Западная Европа и другие либеральные демократические государства); 2) «священная общность» или мобилизационная система: характеризуется политической «религиозностью», персонализированным или харизматическим лидерством и однопартийной системой (постсоветское пространство и большинство стран афроазиатского региона) [6]. Примерно тогда же были выделены три модели (траектории) модернизации: а) под руководством буржуазии (Великобритания, США); б) под руководством аристократии (Германия, Япония); в) крестьянскую (СССР, КНР).

Теоретически допуская возможность четвертого пути (Индия), исследователи выражали сомнения в его осуществимости. Следовательно, для каждого модернизирующегося общества существует возможность выбора пути: через строительство, например, либерального капитализма, реакционного фашизма или революционного коммунизма [7].

Следующий, социально-процессуальный подход акцентирует внимание на процессах индустриализации, урбанизации, бюрократизации, коммерциализации, секуляризации, распространения грамотности, профессиональной мобильности и взаимоотношениях между ними [8]. Эффективность социально-процессуального подхода заключается в стремлении установить характер взаимосвязей между переменными, характеризующими различные процессы. Правда, переменные, которые используются в рамках данного подхода, отражают скорее уровень, а не степень изменений. Сравнительно-исторические модели дают возможность сопоставлять региональные (страновые) варианты модернизации, реконструировать общие стадии и специфические исторические маршруты, которыми могут двигаться общества [9].

Между тем историческая реальность демонстрировала такие возможности (например, авторитарные модели развития Тайваня или Южной Кореи). Критики обвиняли модернизационную школу в чрезмерном оптимизме. Сторонники модернизационного подхода, по их мнению, ошибочно полагали, что раз Запад стал развитым, то и другие страны в состоянии пройти тот же путь. Исследователи не изучали серьезно возможность «неразвития». Многие критики утверждали, что перспективы развития стран крайне неопределенны, что существует реальная опасность слома, сворачивания модернизации,

например, как в Эфиопии, где люди столкнулись с проблемой голода, а нация оказалась на грани вымирания. Оппоненты утверждали и то, что за последнее столетие положение многих стран избравших путь модернизации ухудшилось.

По мнению сторонников теории зависимого развития, индустриальные общества искажают и тормозят индустриальное развитие в странах путем навязывания конкуренции своей промышленной продукцией собственно на внутренних и внешних рынках государств, а также путем размещения своих производств на территории этих стран с целью выгодного использования дешевой рабочей силы при перемещении туда исключительно трудоемких и нетехнологичных производственных процессов. Все это поддерживает состояние технологической отсталости «периферии». Вследствие этого зависимые общества вынуждены придавать чрезмерное значение производству сырья. В зависимости развивающихся обществах доля индустриального сектора обычно незначительна, преобладают отсталые экономические сектора. Местные рынки блокируются импортом, низкими зарплатами и низкой производительностью.

Перспективным направлением совершенствования модернизационной парадигмы стала разработка модели **парциальной частичной модернизации**. Представление о модернизации как длительном переходе от «относительно немодернизированных» к «относительно модернизированным» обществам, высказанное в одной из ранних работ по проблемам теории модернизации, получило углубленное развитие в более поздней концепции парциальной или частичной, фрагментированной модернизации. Часто такие социальные несообразности представляют собой временное явление, сопровождающее устойчивые социальные изменения. Но нередко они закрепляются и сохраняются на протяжении поколений. Именно такие устойчивые формы существования разнородных социальных структур являются предметом исследования. Если давать формальное определение, то частичная модернизация представляет собой такой процесс социальных изменений, который ведет к институционализации в одном и том же обществе относительно модернизированных социальных форм и менее модернизированных структур [10].

Таким образом, данный подход означал предоставление права на существование еще одному пути (ответвлению), пускай неполноценному, от традиционности к современности. В определенной степени выдвижение модели парциальной модернизации являлось шагом от линейного видения исторического процесса в сторону парадигмы, подразумевавшей возможность многолинейной динамики. Парциальная модель, как и линейная, основывалась на структурно-системном подходе, однако, она поставила под сомнение множество признаков линейной модели (революционный, комплексный, системный, глобальный, стадийный, конвергенционный, необратимый характер модернизации).

Исследованиям 80-х гг. прошлого столетия, на наш взгляд, свойствен более исторический подход или внимательное отношение к опыту. Вместо того, чтобы иллюстрировать теорию конкретными примерами, специалисты использовали теорию для объяснения уникальных конкретных ситуаций. История возвращалась в работы, дабы продемонстрировать специфичность развития в конкретных странах [11].

В 1970–1990-е гг. мир стал свидетелем двух сдвигов глобального значения, которые создали значительные трудности для теорий, конкурировавших с модернизационной парадигмой. **Во-первых**, произошли грандиозные трансформации в Восточной Азии, которые сопровождались ускоренной модернизацией стран «конфуцианско-дальневосточной цивилизации», следующих по японскому пути (Южная Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур, Малайзия), и становлением их весомыми конкурентами наиболее развитых стран мира. При этом социально-экономический рост «азиатских тигров» не сопровождался серьезным усилением в них социального неравенства, что было характерно для многих других развивающихся современных регионов и для большинства стран Запада в XIX в. Восточно-азиатское «чудо» нанесло существенный удар по миросистемной теории, поскольку оно плохо вписывается в ее концептуальные рамки.

Вторым важным сдвигом, еще менее ожидаемым и даже более стремительным, по сравнению с первым, явилась социально-политическая трансформация советской империи, которая началась с признания провала прежней политики в сфере экономики и поиска путей экономической и политической модернизации («перестройка»). Затем последовал каскад политических событий, приведших к объединению Германии, падению политических режимов в СССР и странах Центральной Восточной Европы. Несмотря на то, что все эти процессы в определенной степени стимулировались внешними факторами (сопоставление жизненных уровней в странах с различным социальным устройством; война в Афганистане, ставшая для СССР чем-то вроде Вьетнама для США), главными движущими силами трансформации стали причины внутреннего происхождения.

После известных политических событий в странах ЦВЕ развернулись исследования проблем перехода («транзиции») постсоветских обществ, которые проводились в широком дисциплинарном диапазоне. При этом признавалось продуктивным использование модернизационной перспективы. Можно утверждать, что трансформация стран ЦВЕ способствовала гальванизации теорий модернизации. Однако одновременно раздавались предостережения против буквального использования устаревшей версии модернизационной перспективы образца 1960-х гг.

Трансформация стран постсоветского пространства потребовала дальнейшего развития модернизационной перспективы. При этом, как и прежде, переосмысление модернизационного комплекса продвигалось во многом в русле критики эволюционизма и функционализма, заложенных в теоретической матрице перспективы, а также эволюции от высокого уровня абстракции к эмпирическим исследованиям.

На наш взгляд, опыт социальной модернизации в целом, постсоветского пространства, в частности, объективно требует разработки современной версии модернизационных исследований (неомодернизационный или постмодернизационный анализ), где теоретическое ядро современной версии модернизации должна включать следующие положения:

первое, отказ от односторонней трактовки модернизации как движения в сторону западных институтов и ценностей; признание возможности собственных оригинальных путей развития (национальных моделей модернизации, естественно, имеющих местную социокультурную окраску). Не существует какого-то фиксированного «центра modernity», напротив, возможно наличие нескольких «эпицентров» модернизации, число которых может пополняться. Следует иметь в виду перемещение центра модернизации в Восточную Азию;

второе, признание конструктивной, положительной роли социокультурной традиции в ходе модернизационного перехода; придание ей статуса дополнительного фактора развития. В частности, необходимо пересмотреть в свете новых исторических реалий вопрос о роли религии в процессе модернизации. Как показывает опыт постсоветских стран и Казахстана роль религии может быть весьма значительной. Религия может выполнять функцию легитимизации и мобилизации населения на непредсказуемые действия. Она же обеспечивает делегитимизацию неэффективного политического строя и стимулирует сопротивление авторитарным или тоталитарным режимам. Это подтверждается потенциальной и актуальной ролью религии как «рычага социальных изменений»;

третье, уделять большее, чем прежде, внимание внешним, международным факторам, глобальному контексту. Хотя исследования по-прежнему фокусируются во многом на внутренние факторы модернизации, не следует отрицать роли, которую играют внешние факторы в модификации процессов развития. Модернизация современными исследователями рассматривается скорее как эндогенно-экзогенный процесс. Подобное видение существенно отличается от классического, в рамках которого наука анализировала преимущественно внутренние переменные, такие как социальные институты и культурные ценности;

четвертое, отход от эволюционистского телеологизма. Акцентирование внимания не на анонимных законах эволюции, а на роли социальных акторов (коллективов и индивидов), всегда обладающих возможностью обеспечить рост или трансформацию ситуации посредством волевого вмешательства;

пятое, историчность подхода. Инкорпорация в теоретическую модель фактора исторической случайности; признание необходимости рассмотрения трансформационных процессов в рамках конкретной «исторической констелляции». Акцент на пространственно-временной горизонт акторов, в соответствии с которым выстраиваются новые линии развития. Признание зависимости между результативностью модернизации и гармонией между культурными, политическими, экономическими ценностями и приоритетами и наличными ресурсами;

шестое, отказ от трактовки модернизации как единого процесса системной трансформации. Признание возможности различного поведения сегментов конкретного общества в условиях модернизации. К примеру, отдельные сектора или группы акторов действительно могут сознательно постоянно следовать по пути модернизации; некоторые группы могут делать это лишь на протяжении какого-то временного отрезка; отдельные акторы вообще могут отвергать движение по пути модернизации (например, те, кто имеет доступ к ресурсам в рамках старого институционального устройства);

седьмое, осознание некорректности интерпретации модернизации как непрерывного процесса, даже если конкретным обществом пройдена стадия «взлета» (по У. Росту «take-off»). Признание необходимости более внимательного отношения к такому аспекту динамики модернизации, как циклическая природа данного процесса. Существуют периоды расширенной деятельности по изменению или совершенствованию социальных структур или институционального устройства не только внутри, но и между обществами, и имеют место другие периоды, когда наступают удовлетворенность и усталость, сопровож-

даемые лишь слабыми попытками подъема и обновления. Такие периоды кажущейся неактивности могут быть эпохами упадка (например, последовавший после грандиозного взлета период стагнации в истории Нидерландов в XVIII в.) или медленного скрытого вызревания инноваций и новой ментальности, еще не проникших в официальный институциональный порядок и властные структуры [12].

Модернизационный подход призван, в первую очередь, решать вопросы, связанные с объяснением перехода от традиционного, аграрного к индустриальному, современному обществу. Данные проблемы сохраняют свою актуальность для значительной части стран и этносов, населяющих современную планету; весьма значима данная проблема и для Республики Казахстан, которая под стратегией Н.А.Назарбаева осуществляет грандиозную трансформацию, призванную завершить формирование современного общества. В этой связи хотелось бы особо подчеркнуть теоретическую значимость модернизационного направления недавно обнародованной Программы «Казахстан-2050», плодотворность его использования для объяснения механизмов широких исторических процессов [13].

Необходимо при этом помнить, что проблематика модернизации рассматривается не только в рамках модернизационного подхода, но и в контексте других макроисторических теорий, конструирующих собственные модели модернизации: предлагающих свои трактовки хронологии, предпосылок, движущих сил, механизмов, последствий перехода от традиционного к современному обществу. Значительная часть теоретических подходов связывает этот переход с генезисом прежней системы. Однако, имеются и иные теоретические трактовки этого грандиозного перехода: это фигурационная теория процесса цивилизации, предусматривающая концептуальную схему эволюции от суверенной монархии к дисциплинарному обществу, а затем к обществу контроля.

Литература

1. Назарбаев Н. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего труда. - Астана, 2012. - С.1.
2. Опыт российских модернизаций XVIII–XX века / Под ред. В. В. Алексеева. - М., 2000; Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. - М., 2006; Федотова В. Г. Хорошее общество. - М., 2005.
3. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. - N.-Y.; - L., 1965. P. 438.
4. Apter D. The Politics of Modernization. Chicago, L., 1965; Idem. Rethinking Development: Modernization, Dependency, and Postmodern Politics. - Newbury Park, 1987.
5. Almond G. A., Coleman J. S. The Politics of Developing Areas. - Princeton, 1960.
6. Rueschemeyer D. Partial modernization // Explorations in general theory in social science: essays in honor of Talcott Parsons. - N.-Y., 1976. Vol. 2. - P. 756–72; Волков Л.Б. Теория модернизации-пересмотр либеральных взглядов на общественно-политическое развитие (Обзор англо-американской литературы) // Критический анализ буржуазных теорий модернизации: сб. обзоров. - М., 1985. - С. 72, 73; Bendix R. Tradition and modernity reconsidered // Comparative studies in society and history. - Hague, 1967. - Vol. 9. - № 1. - P. 330.
7. Huntington S. Will More Countries Become Democratic? // Political Science Quarterly. - 1984. - № 99. - P. 193–18.
8. Grancelli B. (ed.). Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe. - Berlin; N.-Y., 1995; SoA. Y. Social Change and Development...; Цапф В. Теория модернизации различие путей общественного развития // Социс. - 1998. - № 8. - С. 16, 17; Штомпка П. Социология социальных изменений; Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. - М., 2000; Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. - М., 1998; Инглетарт Р. Модернизация и постмодернизация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. - М., 1999. - С. 267, 268.
9. Федотова В. Г., Колпаков В. А., Федотова Н. Н. Глобальный капитализм: три великие трансформации. - М., 2008; Полань К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени. СПб., 2002; Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. - М., 2006; Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. - М., 2006; Лахман Р. Капиталисты поневоле: конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени. - М., 2010.
10. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. - М.; СПб., 2001. Т. 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада; Т. 2: Изменения в обществе. Проект теории цивилизации; Он же. Придворное общество: Исследования по социологии короля и придворной аристократии, с Введением: Социология и история. - М., 2002.
11. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. - М., 1999; Он же. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. - М., 1966; Он же. Нужно защищать общество: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975–1976 учебном году. - СПб., 2005.
12. Делёз Ж. Переговоры. 1972–1990. - СПб., 2004. - С. 215–233; Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального. - Екатеринбург, 2000; Он же. Америка. - СПб., 2000.
13. Назарбаев Н.А. «Стратегия Казахстан-2050: новый политический курс состоявшегося государства». - Астана, 2012.

ОМСКАЯ АЗИАТСКАЯ ШКОЛА: УЧИТЕЛЯ И ВЫПУСКНИКИ

В целях внешних сношений для подготовки переводчиков в 1789 году в городе Омске была открыта Азиатская школа. Это было первое учебное заведение в Омске. Идея такой школы принадлежала командиру сибирского корпуса И.И. Шпрингеру, но осуществил ее другой командир генерал-майор Штрандман. Школа размещалась в верхнем этаже здания гауптвахты. Принимали по 25 человек. На содержание школы в год отпускалось по 443 рубля. Ученики жили на квартирах, в год они получали по 6 рублей жалованья [1].

На эти средства они обязаны были иметь собственную одежду и обувь. Обмундирование учеников состояло из кафтана и брюк из сермяжного сукна и суконной шляпы.

Об этом учебном заведении сохранилось несколько литературных источников. Сибирская администрация боялась, чтобы переводчики из татар, казахов или башкир не оказали нежелательного влияния на казахское население, поэтому прием детей казахов, татар, башкир в Азиатскую школу был ограничен. За редким исключением принимались в школу только юноши казачьего происхождения. По мнению сибирской администрации ведение делопроизводства и посредническую роль между казахским населением и российскими управленческими структурами нельзя было доверять казахам. В этом была особенность азиатской школы. Воспитанники русского происхождения сами должны были участвовать в общественной жизни казахов и вести делопроизводство. По утверждению востоковеда Б.А. Дорна, в школе своих воспитанников обучали татарскому, манчжурскому и монгольскому языкам [2]. Преподавали русскую грамоту, основы математики. С начала XIX века ввели преподавание турецкого и манчжурского языков.

Когда в 1800 году в Омской азиатской школе состоялся выпуск переводчиков, то жалованье для них было повышено [3]. Снабжение основной одеждой стало бесплатным. В школе начали обучаться и вольноприходящие дети татар.

Сложно было с подбором преподавателей школы, кроме того статус этого учебного заведения выработывался с трудом. Известно, что первоначально школа «состояла из 20 учеников татарского языка, пяти манчжурского и монгольского и двух учителей. На годовое содержание отпускалось 531 рубль 35 копеек. В числе этих учеников сначала принимались только казачьи дети, но после были допущены и дети чиновников из магометан, служивших в пограничном штате» [4]. К 1814 году в школе обучалось 200 человек. Это было сравнительно большое учебное заведение, поэтому было принято и положение о нем, где определялся статус и порядке в нем [5].

Сохранились отдельные данные о преподавателях: преподавателями работали Н. Потанин (арифметика), Пахомов, Соколов. С 1826 по 1847 год военные науки вел Г. Шрамов, историю и географию Е.И. Старков. Самым популярным учителем был урядник И.С. Михайлов [6]. В начале 20-х годов была проявлена инициатива, чтобы из числа учеников самых способных ежегодно направлялись в Казань для продолжения образования в гимназии и университете. Вскоре было разрешено «из числа 25 учеников послать 6 человек для лучшего обучения восточным языкам в Казанскую гимназию и платить за каждого из них по 600 рублей в год, пока не поступят в университет, где уже должны быть содержимы за счет университетской суммы» [7].

В 1823 году несколько выпускников школы были посланы для продолжения образования в Казанский университет. Среди них был Меньшиков, Шпартенко [8].

Однако здесь было предложено программу обучения юношей расширить. По этому вопросу сохранился отпуск отношения в Омск: «Совет университета, как видно из предписания его от 25 июня 1823 года за №1491 по случаю прибытия в гимназию учеников Омского азиатского училища для образования в российской и татарской словесности, присовокупил со своей стороны, что он, принимал в рассуждении назначения упомянутых воспитанников быть учителями и переводчикам признает нужным курс учения их в гимназии расположит на 4 года, а в университете на 3 года для обучения языкам арабскому и персидскому. А чтобы дать им средства для дальнейшего усовершенствования и по выходе из университета, особенно тем, кто будут учителями, признано необходимым прибавить к восточным и русскому языкам еще закон божий и церковную историю, начальные основания исторических наук, язык латинский, как вспомогательный для изучения языков восточных; ибо лучшие словари, грамматика и другие пособия по восточной словесности находятся преимущественно на латинском языке» [9].

Интересна судьба татар Бикмаевых появившихся на Иртышской линии в начале XIX века. Магомед Бикмаев был высоко образованным человеком, имел обер-офицерское звание. С него начинается архивные сведения. Два его сына были не только образованными людьми, но хорошо известны современникам.

Айса Бикмаев родился в 1812 году. Отец отдал его в Казанскую гимназию. В 1832 году Айса успешно закончил гимназию. Об этом сохранилась блестящая характеристика директора гимназии: «В отношении с учащимися вел себя просто, своим ласковым миролюбивым обращением приобрел любовь своих товарищей. В отношении к начальству выпускаемый очень рьяно подавал повод что-либо порицать в растущем принятии и любви к порядку. При вышеуказании замечаний, показывал всегда часто чистосердечное живое признание проступка и раскаяние, часто же достойного уважения откровенность в оправдании своего поступка. В некоторых предметах Бекмаев показывал весьма похвальное прилежание, по другим же недоставало тщательности, с какового должны быть получаемы и приготовляемы уроки. Язык татарский, арабский и персидский суть же предвести к которым Бикмаев наиболее проявлял как по обязанности, согласно положению своего начальства, так и по особенной склонности, оказав отличные успехи в грамматических знаний сих языков и в делании правильных переводов из хрестоматий сих диалектов на российский язык. В истории и географии оказал он успехи хорошие, в латинском языке он успел сделать, что может переводить из Корнеллия грамматику и риторику сего последнего языка прошел он с большим прилежанием, но с посредственным успехом. В арифметике, алгебре и в познание свои усвоил так же не выше посредственных» [10]. Айса Бекмаев был принят в Казанский университет.

В 20-х годах XIX века выдвинулся на дипломатической работе в казахских степях Ибниамин Магомедов Бикмаев. Девятнадцатилетним юношей в 1818 году он был принят переводчиком в Пограничное Правление сибирских казахов в Омске. Вскоре он был командирован к Букею Баракханову для разбора жалобы хана о грабеже его скота. Как сказано в формулярном списке «поручение сие окончил с желательным успехом» [11]. В 1819 году ездил переводчиком с депутацией казахских ханов в Петербург. 22 июня 1820 года он был произведен в переводчики МИДа, а с 1 января 1822 года был переведен переводчиком татарского языка в Азиатский департамент и получил чин титулярного советника. Работа была связана с многочисленными командировками: в 1824-1827 гг. он ездил в Омск и во Внутреннюю орду, в 1830 году он ездил в Одессу для сопровождения Турецкого посольства. С 1832 года И.Бикмаев был определен советником в Оренбургскую пограничную комиссию. В 1836-1837 гг. сопровождал бухарского посланника Амурбекова в Петербург и назад, в 1838-1839 гг. снова сопровождал бухарского посланника Балта Рахметбекова в Петербург и назад [12]. В 1845 году М.Бикмаев ездил в Букеевскую орду по случаю смерти хана Джангира. Сухие строки формулярного списка свидетельствуют о навыках дипломатической работы и знаниях жизни казахских жузов и среднеазиатских ханств. В 1849 году он был назначен попечителем прилинейных казахов Орской дистанции [13], однако на новом месте проработал не долго - в 1853 году умер.

При губернаторе Западной Сибири И.А. Вельяминове в 1828 году к Омской азиатской школе было присоединено казачье училище Сибирского казачьего войска, созданное накануне в 1826 году. Директором Азиатской школы был назначен Н.Л. Черкасов, ранее работавший директором сибирского Казачьего училища. Н.Л. Черкасов проработал директором до 1837 года. Полковник Н.Л. Черкасов был человеком образованным, участвовал в Отечественной войне 1812 года. Тогда же, в 1829 году Омское азиатское училище было переведено в отдельно нанятое здание. Одновременно был открыт класс топографов. С годами затраты на школу возросли. В 1830 году на ее содержание израсходовано было 1912 рублей [14].

Учеба в Омской азиатской школе была сопряжена со множеством трудностей. Кроме того, что само усвоение материала шло тяжело, низким было материальное положение учеников. В 1820 году ученики жили на частных квартирах в казачьем форштадте, У многих в холодное время года не было теплой одежды и обуви. Даже директор Азиатского департамента Министерства иностранных дел Нессельроде в 1829 г. вынужден был признать: «В местах, сопредельных азиатским странам, настает известная необходимость иметь на службе людей с образованием и основательными сведениями в языках восточных. Но изучение оных требует стольких пожертвований трудами и временем, что немногие решаются посвятить себя к тому, особенно не имея в виду полной удовлетворенности по окончании своего учебного курса получить место, на коем бы они могли употребить с пользою приобретенные ими познания в словесности арабской, персидской и татарской или турецкой, отчего самые даже лучшие успехи их по сей части содействуют впоследствии почти тщетными» [15].

Сохранились данные о наборе в школу переводчиков в 1824 г. Сюда принимали детей в возрасте

14-15 лет, умеющих читать и писать. Поступали в школу казачьи дети, непригодные к военной службе. В 1824 году боля приняты пятнадцать человек. Среди них Е. Куйбышев, С. Катыбаев, М. Кашкарин, И. Меньшиков, С. Шелпин, А. Муратов, Н. Пахомов, И. Харнов, Н. Скуратов, Е. Кандалов, М. Пучин, А. Бурунцов и другие. По всей вероятности сначала набор в школу осуществлялся раз в несколько лет. Зачисление учеников происходило без какой-либо системы, только по распоряжению властей. В 1825 году казачка М. Никулина ходатайствовала перед пограничным правлением Сибирских киргизов: «сын Михаил Никулин склонен к азиатской науке, прошу означенного сына моего Михаилу утвердительно причислить в азиатскую школу с приведением ему казенного довольствия, как и прочим ученикам» [16].

В 1826 году в Казачье училище был принят Н.Ф. Костылецкий, а в 1828 году он был переведен в Омскую азиатскую школу [17]. Тогда же в школу был принят Г. Сейфуллин.

В 1832 году в школу был зачислен десятилетний сын переводчика из Кара-Уткульского военного отряда Петр Куртуков. В его характеристике сказано, что он еще до поступления в школу «обучался российской и татарской грамоте» [18]. В 1834 году в школе состояло 19 учеников, 10 человек готовились для топографического дела, 9 человек для работы в должности толмачей. Среди учеников группы толмачей значились П.Я. Никонов, Е.М. Кайдалов, М.И. Кошкаров, Е.М. Куйбышев, Н.С. Клепанов, П.П. Бурков, Н.П. Пахомов, И.П. Шульгин, Я.С. Бородин [19]. Однако, как указывает востоковед Н.И. Веселовский, по штатам Омской азиатской школы полагалось для подготовки переводчиков иметь по двенадцать кантонистов [20].

Программа школы была разнообразной, наряду с теоретическими занятиями предусматривались длительные практические занятия. Изучались татарский, маньчурский, монгольский языки в зависимости от подготовки группы, а также основы топографии. Кроме того, начали вводить в Омскую азиатскую школу «преподавание закона божьего, русского языка, начал географии и история отечественной и всемирной, ипервых оснований математики» [21]. Предусматривались и длительные поездки в казахскую степь. Так, в 1826 году ученики Егор Кайданов, Михаил Пугин, Егор Куйбышев, Максим Кошкаров, Степан Катыбаев и Михаил Никулин были отправлены во внешние окружные приказы для непосредственного общения с казахским населением.

В 1831 году новая группа выпускников Азиатской школы была направлена в Казанский университет. Генерал-губернатор Западной Сибири Капцевич просил Совет университета: «Для образования к званию учителя и переводчиков из Омской азиатской школы до 6 учеников от 12 до 16 лет в Казанскую гимназию, и когда они усовершенствуются в русской и татарской словесности в сем классе, перевести их в университет для того только, чтобы приобщить к татарскому, персидскому и арабскому языкам; но по причине недостаточных Сум, отпускаемых для Омской азиатской школы, г. генерал Капцевич просил господина министра поместить их как в гимназию, так и в университет на казенное содержание» [22].

Однако приехавшие на учебу студенты оказались в тяжелом материальном положении. Об этом инспектор университета свидетельствовал: «Поступившие из Казанской гимназии на полупензионерное содержание в университет воспитанники омско-азиатской школы заявили мне, что по неимуществу своему не могут себя прилично экипировать; о чем и имею честь донести правлению, доведя до сведения, что они совершенно износили бывшие у них до сих пор платье, белье, обувь» [23].

После ходатайства университетского начальства студентам было выделено в год по 480 рублей. Однако и это пришлось пересмотреть. Наконец, студенты получили на первый год обучения по 800 рублей, а затем ежегодно по 600 рублей. Так распорядился генерал-губернатор Западной Сибири С. Броневский [24].

Прием в Омскую Азиатскую школу (школу военных кантонистов) продолжался и в 1840-х годах. Так из Каркаралинского приказа писали: «Бывший корпусный командир изволил зачислить сыновей толмача здешнего приказа Корнилова Егора и Николая кандидатами, - на замещение вакансий воспитанников в Азиатское училище для приготовления в переводчики и толмача из коих Егор, тогда же принят в означенное училище и Николай остается по настоящее время не замещенным. По положению же от Азиатского училища, дети должны поступать не моложе 10-ти и не старше 15-ти летнего возраста, то просит принять и второго» [25].

Однако ходатайство вдовы Корнилова было отклонено в 1851 год: «На основании положения об особом отделении для приготовления переводчиков при Омском батальоне военных кантонистов утверждены и отзыва директора департамента военных поселений от 19 июля 1851 годов принимаются в оное дети обер-офицеров и зауряд. хорунжих, а как толмач Корнилов никакого чина не имеет, а потому согласно вышеприведенного законоположения сын его в означенное заведение поступить не может» [26].

Представляет интерес и другая сторона деятельности училища – качественные характеристики преподавателей. Их знания и опыт влияли на уровень подготовки воспитанников. Известно, что некоторое время директором Азиатской школы был Черкасов, врачом штаб-лекарь Вяземский [27]. Учителем в школе состояли И.Г. Дабшинский, Безносиков и другие. Иван Гурьевич Дабшинский происходил из сибирских казаков, родился в 1777 году. В молодости получил хорошее образование. По всей вероятности окончил Омское азиатское училище, получил хорошую практику. С двадцати трех лет в 1810 году был назначен преподавателем татарского языка в это же училище. В 1817 году был удостоен чина коллежского регистратора [28]. Однако на следующий год был переведен в крепость Ямышевскую. Конечно, такой перевод был связан с проступком. Повод для этого мог оказаться очень простой – в 1817 году И. Дабшинский сопровождал хана Букея в Петербург. Это было большой честью для молодого чиновника. Об этом свидетельствует запись в послужном списке: «Поручения какие по службе ему деланы были исполнял с возможным рвением». Однако после этой поездки кому-то из вельмож он не понравился.

В Ямышевской крепости И.Г. Дабшинский проработал в 1818-1822 годах. На этом месте зарекомендовал себя с лучшей стороны и был переведен переводчиком в Омск в Пограничное правление сибирских казаков.

Здесь он сошелся близко с С. Броневским, автором нескольких научных работ по истории Казахстана. Вместе с С. Броневским был командирован в Тобуклинскую волость «для усмирения хищных киргизов» [29].

1823 году сопровождал хана Букея в Петербург. В том же году был произведен в переводчики коллегии иностранных дел. Затем вместе с С. Броневским принимал участие в открытии Каркаралинского окружного приказа. Об И.Г. Дабшинском – учителе Чокана Валиханова много позже известный исследователь Казахстана Г. Н. Потанин вспомнил: «Чокан был привезен в Омск осенью 1847 года. Его привез И.Г. Дабшинский, переводчик киргизского языка, состоявший при так называемом Пограничном начальнике, т.е. при генерале, заведовавшем киргизами Сибирского ведомства. Я увидел Чокана в первый раз еще до поступления в корпус, именно в квартире И.Г. Дабшинского. Как это случилось, я не помню, до этого визита я никогда у Дабшнекого не бывал. Я уже в это время прожил год в корпусе, а потом, вероятно, меня избрали нарочно в первые знакомцы Чокану, чтоб он не так сильно почувствовал свое одиночество, когда его наконец оставят в стенах корпуса. Чокан ни слова не знал по-русски и уже тогда любил рисовать карандашом; Дабшинский показывал картинку, нарисованную Чоканом уже в Омске, русский город поразил мальчика и он изобразил карандашом один из городских видов» [30].

Один из интересных фактов в биографии известного востоковеда М. Казем-Бека тоже связан с Омской азиатской школой. О назначении М. Назем-Бека на службу в Омск в литературе содержатся неточности. Н.А. Мазитова считала, что Казем-Бек был назначен преподавателем в Омский кадетский корпус, а Н.Загоскин утверждал, что послан был сюда переводчиком [31]. То и другое неверно. Кадетский корпус был открыт в Омске только в 1847 году. А что касается звания переводчика Министерства иностранных дел, то это по тому времени скорее всего титул, за которым могло скрываться множество должностей.

Осенью 1825 года учителем в школу был назначен Мирза Александр Казембек из Астрахани. Напереезд ему были выделены прогонные деньги, определено жалованье по 800 руб. в год. Доехав до Казани Казембек сообщал в Омск, что скоро выезжает. Однако приезд затягивался. К Омскому коменданту пришло отношение: «Персиянин сей, достигнув Казани, подавал прошение попечителю тамошнего учебного округа об увольнении его от сибирской службы и определении к штату Казанского университета, поставляя причиною таковой перемены службы случившуюся от дальнего пути в ногах боль... Казембек в письмах изъяснял, что он, исполняя волю начальства, делает уже нужные к дороге приготовления, но если он и находился несколько времени в Казани по болезни, то и тут не без пользы для себя, ибо все сие время занимался он изучением русского языка» [32]. В решении комитета министров позже было записано: «Время, проведенное профессором Казем-Бекем в звании учителя в Омском азиатском училище, с 25 августа 1825 года по 31 октября 1826 года зачесть при назначении ему пенсии» [33].

Однако в самой Казани нуждались в таких подготовленных людях, как Казембек. 31 октября 1826 года его зачислили лектором Казанского университета по восточной словесности. Официальный перевод Казембека из Министерства иностранных дел в Министерство просвещения состоялся только в январе 1827 года. Это и ввело в заблуждение некоторых исследователей [34].

Азиатская школа в Омске просуществовала до 1836 года, когда она была слита с казачьим войсковым училищем.

В 1822-1824 годах из Омской азиатской школы выделилась школа толмачей китайского и монгольского языков. Располагалась она в Бухтарминской крепости. Преподавателем работал переводчик Азиатского департамента Министерства иностранных дел Лобанов. Для подготовки сюда посылали юношей, окончивших Омское азиатское училище или Иркутскую школу переводчиков. Областное правление Западной Сибири писало коменданту Бухтарминской крепости Шевнину: «Обучавшихся в Иркутске монгольскому языку и ныне определенных толмачами в Каркаралинский округ Алексея Литвинова и Николая Корнилова, командировав в Бухтарминскую крепость с тем, чтобы они состояла там под начальством Вашим для дальнейшего усовершенствования в означенном языке, находились при пограничных сношениях под руководством переводчика Лобанова. Посему и поручаю, объявив о сем Лобанову для надлежащего с его стороны исполнения, поставить в его обязанность обучать усердно языку, по истечению каждого месяца представлять ко мне через Вас отчет» [35].

Из Омской азиатской школы для обучению монгольскому и китайскому языкам были переведены Ф. Бардугин, П. Никонов, Н. Куртуков. Выпускникам Бухтарминской школы были устроены экзамены комиссией из нескольких человек. Обучавшиеся показали хорошие знания. Так, комиссия записала, что Прохор Никонов «как в теории ровно и в практике имеет довольно хорошие познания в монгольском языке, что и ныне продолжает занятия свои с отличным усердием при хорошем его поведении». Комиссия просила «о награждении и поощрении чином толмача». О другом воспитаннике комендант крепости писал: «Федор Бардугин в три года обучения его при отличном поведении, особых способностях и непрременном прилежании, по всей справедливости находят его по многократным испытаниям достойным всякого об нем ходатайства, а потому и просят меня приказать сделать в присутствии моем через находящегося здесь переводчика коллежского архивариуса Копеева в переводах и практике испытать, а по испытании не оставить со стороны моей впредь к поощрению его начальству ходатайствовать к награде» [36].

Практические занятия учеников проходили на постах по границе с Китаем. Так комендант Усть-Каменогорской крепости Шевнин-2 сообщал 5 октября 1827 года начальнику Омской области Де-Сент-Лорану: «Возвратив в крепость Бухтарминскую с пикета Батовского с находящимися при нем (Лобанове – В.Г.) толмачами и учениками донес мне, что китайские батовские караулы Солонской и Халхинской по предписанию их начальства первой 29 минувшего августа, а последний 22 числа сего месяца снялись, так ровно и прочие караул с летних своих мест, поотправелись на Чапеныре зимние солонской на реку Калдвир, а халхинский ежели не остановится при реке Калаюрге, то должен следовать туда же» [37].

Однако Бухтарминская школа переводчиков монгольского и китайского языков просуществовала недолго: не было преподавателей, крайне мало отпускалось денег. Преподаватель Лобанов жил в нужде, о чем свидетельствует его заявление об увольнении: «Не имея на содержание одного никаких видов в надежде кроме получаемого жалованья в год по 250 рублей, но при всем умеренном даже и бедном одного употреблении недостаточно и на мое жизненное продовольствие семейства моего, состоящего из пяти человек» [38]. Трудно судить о том, когда была закрыта школа. Однако в архиве сохранилось другое сведение - с 1832 года С.А. Лобанов работал переводчиком при Аягузском приказе [39].

В 1837 году последовало распоряжение царя: «Омскую азиатскую школу уничтожить, а двух воспитанников ее, находящихся в Казанском университете, содержать до окончания курса науки, в числе казенного каноников - студентов» [40].

Таким образом Омская азиатская школа была объединена с Училищем сибирского казачьего войска. На место директора Н.Л. Черкасова был назначен генерал Шрам.

Однако подготовка переводчиков продолжалась. Ее проводили в училище сибирского казачьего войска, в Омском батальоне военных каноников.

11 января 1837 года правлению Казанского университета было выслано предписание о Г. Сейфуллине и Н.Ф. Костылецком.

Сохранились данные о Н.Ф. Костылецком (1818 – 1869 гг.). Родился он в станице Урлютюбинской между Павлодаром и Омском. Происходил из семьи скотоводов, еще с детства научился разговаривать по казахский. Образование получил в Омском азиатском училище, затем переведен в Казанскую гимназию. По свидетельству директора Казанской гимназии «с соучащимися обходился Костылецкий довольно ласково походил с ними всегда почти в согласии, в отношении к начальству наказывал упорство или непочтение, был всегда прилежен, внимателен и не рассеян. При случавшихся иногда взысканиях и увещеваниях за обнаруживание вспыльчивости оказывал искреннее раскачивание.

В законе божьем оказывал хорошие успехи, а в математике, т.е. арифметике, алгебре и геометрии и физике посредственные. Лучше учился с хорошим успехом: во всеобщей практической географии ока-

зал довольно хорошие успехи, а во всеобщей и российской истории средственные, российскому языку учился с весьма хорошим успехом и составил несколько небольших сочинений по правилам риторики правильно и успешно. В латинском языке успел столько, что мы переводить из Корнели. Во французском языке оказал отличные успехи и переводил из Таземака на отечественный язык правильно. Восточным языкам: татарскому, арабскому и персидскому учился с отличными успехами и переводил из хрестоматий сих языков на российский правильно. Переводил там же с отечественного на татарский язык. В удостоверении чего и дано ему сие свидетельство» [41]. В 1834 году Н.Ф. Костылецкий был переведен в университет. Блестяще окончил восточный факультет Казанского университета. В совершенстве знал арабский и персидский языки. Ряд лет преподавал в Омском кадетском корпусе, был членом «Общества сибирских патриотов». Известно, что Н.Ф. Костылецкий оказал значительное влияние на формирование личности Чокана Валиханова.

Выпускники Омской азиатской школы после окончания работали в пограничном и областном правлении сибирских киргизов. Так, а 1833 году в штате правления состояло 84 переводчика и толмача, из них 13 человек имели офицерское звание. Причем все офицеры были по национальности русские. В 1824-1831 гг. ежегодно по шесть человек из Омской азиатской школы посылались в Первую казанскую гимназию для обучения тюркским языкам.

Некоторые воспитанники Омской азиатской школы сыграли заметную роль в изучении казахского народа и развития тюркологии в первой половине XIX века. Среди них нужно назвать Ф. Назарова, И. Усова, Е. Куйбышева. В качестве исключения в Омской азиатской школе учились и успешно ее окончили Чингиз Валиханов и Файзулла Ногаев. Всего из Омской азиатской школы было выпущено 111 офицеров, не считая толмачей [42].

В 1836-1837 годах число учеников в школе было увеличено до 30 человек. Распределение курсов по предметам было проведено на педагогической конференции преподавателей. Согласно этому в классе восточных языков имелось три отделения: топографов (15 человек), переводчиков монгольского языка (5 человек), переводчиков татарского языка (10 человек). Общими предметами для обучения на всех трех отделениях были: Закон божий, русский, татарский, арабский, персидский языки, арифметика, история, география и статистика. Ученики топографического отделения дополнительно изучали алгебру, геометрию и тригонометрию с применением ее съемкам топографических планов и топографическое черчение. Курс обучения на всех отделениях был рассчитан на восемь лет [43]. Такой срок обучения существовал с начала XIX века.

Одним из известных воспитанников Омской азиатской школы был Филипп Моисеевич Назаров [44]. В литературе о нем имеются крайне отрывочные сведения, даже усыновлены годы его жизни [45]. Хотя важно отметить, что в последнее время для издания и комментирования работы Ф.М. Назарова много сделали В.А. Ромодин и В.А. Урвалов. Родился Ф.М. Назаров в 1784 году в семье казака сибирской линии. Он обучался в Омской азиатской школе среди первых ее воспитанников. В сентябре 1803 года был выпущен из школы, а 1 октября уже был зачислен учеником переводчика в крепость Петропавловскую [46]. С этого периода начинается его длительная и разнообразная служба в северном Казахстане. По словам самого Ф.М. Назарова в 1804 году он поступил «переводчиком Тобольской губерний Иртышской линии Железинской дистанции в форпост Чершаковский» откуда его затем «переводили в разные пограничные места и неоднократно командирован за границу, искал всегда случая показать ревность свою и усердие к службе» [47]. И далее приведем сведения из обнаруженного послужного описки Ф. Назарова. С 1 декабря 1804 года он назначается младшим толмачом с нахождением в Омске для выполнения различных поручений при пограничных делах. Большинство поручений было связано с поездками по кочевьям казахов Среднего жуза. В июле 1804 года он ездил с казачьим отрядом для отвода казахов, прикочевавших к Омскому кордонному, пикету, в январе 1805 года ездил в Басекнтенскую волость для возвращения султану Сыздыку 2500 угнанных лошадей. В декабре 1809 года ездил в Кипчаковскую волость и опять для возвращения 70 лошадей, угнанных у султана Самая.

Особую известность Ф. Назарову, как дипломату и путешественнику, принесла поездка в Коканд с целью сгладить впечатление от убийства русским солдатом в 1817 году возвращавшегося из Петербурга на родину кокандского посланника. 16 мая 1813 года Назаров был направлен в Коканд с препроводительным письмом и подарками, в сопровождении нескольких узбеков, и отряда казаков. Одновременно с этим в Коканд бал отправлен караван из 100 верблюдов, везших, много товаров [48].

За четыре месяца пути Ф. Назаров вместе с купеческим караваном пересек казахские степи от Петропавловска до Сузака, затем через Чимкент проследовал в Ташкент. Ф. Назаров мог лично общаться с казахским населением, наблюдать обычаи сватовства, разобраться в народных спортивных

играх, в системе управления ханов, султанов, биев. Мог свободно ознакомиться с общественным и политическим строем казахов и почерпнуть новые для себя сведения. Назаров хорошо понимал значение своего путешествия. В рапорте канцлеру Н. Румянцеву доносил: «Еще нога ни одного европейца не была на той земле, представляющей неисчерпаемые источники богатства. Узнать сей путь поставлю главным предметом моего желания, отечество примет сие с благодарностью, думал я, проезжая обширными азиатскими провинциями, сопровождаемый недоверчивостью султанов: делал свои наблюдения» [49]. В послужном списке об этом сделана соответствующая запись и отмечено: «1813 г. мая с 16-го по 22 октября 1814 года для препровождения кокандских посланников бывших у высочайшего двора, возвращающихся в кокандские владения и для доставления высочайшей грамоты при письме государственного канцлера с подарками к кокандскому владельцу, в обратный же путь напротив от кокандского владельца для показания тракта каравана следовавшим и двумя отправленными при нем на сибирскую линию депутатами с ответными письмами до крепости Петропавловской. Во время и обратного следования освободил он бывших при нем казачьим отрядам караваны и депутатов от нападения и грабежа через закаменных черных киргизов бывших в числе до 300 человек и в бытность в Кокании выкупил находившихся в плену 3-х российских человек и доставил оных собственно своею к линейному начальству» [50].

В Коканде после исполнения поручения и обмена подарками «Назарову было заявлено от имени кокандского владетеля, чтобы отряд, его сопровождавший, возвратился через три дня в Россию, и что сам он будет задержан в Коканде до весны для выяснения истинной причины смерти погибших в России посланников. В Коканде Назарова продержали около года и лишь 15 октября 1814 года ему удалось вернуться в Петропавловскую крепость, в сопровождении кокандских депутатов и каравана, пяти казаков и трех русских, 2 освобожденных из плена» [51]. Ф.Назаров только после трехмесячного заключения был отпущен. Об этом он вспоминал: «Я был задержан в плену, подстрекаемый Кокандским правительством принять магометанскую веру, угрожаемый мучительною смертью. Я с твердостью отверг предложения людей, нарушивших права народные» [52].

О результатах экспедиции Ф.Назаров писал в докладной записке к графу Н.П.Румянцеву: «Посольство мое, стоило правительству не много, но от меня требовалось многого и я исполнил сие с верою и верною. Напоследок, прибывшим в Петропавловскую крепость, к неизреченной радости нашел там и семейство мое. Но бедность его не дала мне долго насладиться счастьем» [53].

Все это легло в основу «Записки о некоторых народах и землях Средней Азии Филиппа Назарова, Отдельного сибирского корпуса переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах». В 1821 году эти записки были изданы Н.П.Румянцевым на его средства. Отрывки из них были опубликованы в «Вестнике Европы» [54]. В 1968 году они были переизданы институтом народов Азии АН СССР [55]. «Записки» Ф.Назарова в настоящее время являются характерным примером источника по истории народов Средней Азии и Казахстана в XIX веке [56].

Поездка в Коканд не изменила тяжелого положения семьи Ф.Назарова. В 1817 году с июля по октябрь он находился в ставке хана Валия, в 1819 году был командирован к биям, султанам, старшинам Средней Орды, в том числе к султану Худаймендину и хану Валию. В том же году с казахской депутацией Ф.Назаров прибыл в Петербург. Здесь он находился с декабря 1819 по сентябрь 1820 года. Поездка эта заняла около года. В Петербурге Ф.Назаров вынужден был обратиться за материальной помощью к графу Н.Румянцеву. За рукопись о путешествии в Коканд Ф.Назаров был награжден бриллиантовым перстнем, чином 14 класса и назначен переводчиком Министерства иностранных дел. В одной из поездок в степь к султанам Саржасу и Саману попал вместе с ними встычку, где спас жизнь султана. Случилось это в 1820 году. В 1824 году Ф.Назаров был произведен в титулярные новетники.

21 февраля 1825 года Ф.Назаров был из Петропавловска перемещен в Кокчетавский окружной приказ. Однако по предписанию С. Броневского временно продолжал работу в прежнем месте.

В казахских степях толмачом служил и сын Ф.Назарова - Яков Назаров. В 1827 году в семнадцатилетнем возрасте он окончил Омскую азиатскую школу и был направлен толмачом в Кокчетавский окружной приказ. К 1833 году в приказе он исполнял должность толмача и письмоводителя одновременно.

Выпускником Омской азиатской школы был и И.Усов. Родился он в 1793 году. В 1813 году был принят толмачом в Коряковский форпост. В 1816 году он был послан в Коканд. Как сказано об этом в послужном списке «командирован с бывшими на сибирской линии в крепость с. Петра кокандского владения посланниками Боба-Ходжой и Назаркуллом для доставления кокандскому владельцу подарков» [57]. В 1818 году его перевели переводчиком в Петропавловскую крепость, в 1819 году он был командирован с марта по декабрь в Петербург с казахской депутацией, за успешное выполнение поручения.

чения был произведен в коллежские регистраторы. В 1822 году получил чин губернского секретаря. В 1824 году был назначен столоначальником в Кокчетавский приказ.

Воспитанником Омской азиатской школы был и Чингис Валиханов, отец казахского просветителя Чокана Валиханова. Чингис Валиханов (родился в 1811 году) в 1827-1834 годах также учился в Омской азиатской школе. По верному замечанию А. Маргулана Ч. Валиханов вышел из нее с широким кругозором, осведомленным в вопросах науки, литературы и искусства, а также истории, географии и статистики нашей страны [58]. Долгие годы он работал Старшим султаном Кушмурунского округа и советником Областного правления сибирских киргизов.

Чингис Валиханов состоял в переписке и был в близких отношениях с исследователями Г.Н. Потаниным, А.К. Гейнсом, А.К. Крохалевым, И.И. Ибрагимовым, В.В. Григорьевым и другими. Приходил на помощь исследователям и ученым своими консультациями по истории, этнографии и географии казахской степи. Так, Н.Ф. Костышецкий - учитель Чокана Валиханова - в одном из своих писем к профессору И.Н. Березину писал: «Хочу познакомить Вас с содержанием народной поэмы «Козу-Курпеч и Баян-Сулу», список которой доставлен был одному из покойных моих приятелей старшим султаном Кушмурунского приказа Чингисом, сыном последнего хана Средней Орды Валия» [59]. Или вот другое подтверждение этому. Ш.Ибрагимов, известный исследователь казахской этнографии писал А.Л. Куну: «Я сегодня получил письмо из киргизской степи от Валиханова, при котором он мне посылает подробное описание киргизской свадьбы на татарском языке, поэтому мне бы очень хотелось свадьбу киргизскую отделить подробно сразу, тем более другой раз за одно и то же дело братья не стоит. Поэтому я ждал Вас более часу, чтобы с собой захватить свадьбу с тем, чтобы подробности всего мне при описании сообщенного включить и составить обряд» [60].

В 1876 году Чингис Валиханов представил богатую коллекцию казахских экспонатов на выставку третьего международного конгресса ориенталистов проходивший в Петербурге. Оценивая в целом деятельность Чингиса Валиханова нельзя не согласиться с утверждением А.Маргулана: «Для своего времени Чингис был культурным и образованным человеком, ценителем науки, литературы и искусства. Своей государственной и общественной деятельностью он немало способствовал приобщению казахов к передовой русской культуре. К нему нередко обращались научные учреждения и отдельные ученые в надежде получить новые сведения о Казахстане. В таких случаях он всегда с большой охотой делился своими знаниями и тем обширным материалом, который имелся в его распоряжении» [61].

Переводчиками на сибирской линии работали Е.И. Старков и А.А. Сотников. Е.И. Старков был одно время преподавателем сибирского кадетского корпуса. О Е.И. Старкове позже вспоминал Г.Н. Потанин: «Другой из оставленных старых учителей был Евгений Иванович Старков, так же как и Костылецкий родом сибирский казак. Это также был очень способный человек, но получил образование только в войсковом казачьем училище и дальнейшего усовершенствования в науках не мог получить, потому что, как казак, должен был по выходе из училища, остаться на службе в войске. Он отличался необыкновенной памятью, предмет знал хорошо и читал добросовестно; был очень добрый человек, тихий, задумчивый и рассеянный. Ждан-Пушкин просил его познакомить нас поподробнее с географией Киргизской степи, что Стариков и сделал, потом он даже напечатал свой географический очерк Киргизской степи. Это было для кадет очень полезно, потому что многим из них, особенно казакам, пришлось подолгу служить в Киргизской степи и ходить по ней в поход» [62].

Александр Алексеевич Сотников родился в Крыму, окончил одесское училище восточных наук. Начиная служебную карьеру с должности переводчика турецкого языка при перекопском земском исправнике. В 1836 году получил чин 14 класса. Перевелся на работу в Симферопольский суд. По случаю неурожая занимался раздачей хлеба среди крымско-татарского населения. В 1837 году состоялась ревизия Таврической губернии. Во главе комиссии был известный ученый – статистик Кеппен. А.А. Сотников состоял в комиссии в качестве переводчика. В 1838 году он уволился с этой должности. С января 1839 года он был принят на службу в Управление сибирских казахов. Об этом сохранилась запись в его послужном списке: «С 10 марта принят на службу по отдельному управлению сибирских киргизов и определен на вакансию помощника секретаря при Пограничном начальнике» [63].

Однако очень важно, что именно такой подготовленный человек был одним из учителей молодого Чокана Валиханова. Путая некоторые частности о Сотникове вспоминал много позже друг Чокана – ученый-этнограф Г.Н. Потанин: «Сотников служил в управлении киргизской степи, это был ориенталист, студент Казанского университета по восточному факультету, ходил, кажется, в степь начальником целого казачьего отряда и, как мне говорил Чокан, напечатал в какой-то литературной газете статейку «День в киргизском ауле». Чуть ли это не был описан день проведенный в ауле Чингиса Валиевича, Чоканова отца, в Кушмуруне, Это был способный человек, неукротимый, дикий характер

сгубил его. Он постоянно делал скандалы, то прострелит кому-нибудь ногу, то, переодевшись киргизским джигитом, отлущает нагайкою своего врага, полковника, едущего в сумерки на дрогах из гостей. Кончил он тем, что его судили и сослали на север Енисейской губернии. Оттуда он прислал в Омск остроумное описание жизни на «краю света», как он выражался. Его перевели потом в более благодатный край, в Забайкалье. Проезжая через Байкал, он бросился с борта парохода в воду и утонул» [64].

Профессия переводчиков становится наследственной. Так было в Омске, так было и в Оренбурге. Можно привести характерный пример: Шаахмет Сейфуллин был сыном толмача Гасана Сейфуллина, удостоенного золотой медали на Анненской ленте. В 1824 году Гасан Сейфуллин умер. Его сын Шаахмет Сейфуллин родился в 1804 году, а в 1822 году поступил толмачом в Николаевскую крепость, в следующем году был переведен в Омское окружное управление. Служебные успехи выделили его среди других переводчиков. В 1824 году, когда понадобилось сопровождать в Петербург депутацию казахов Среднего и Большого жуза, то выбор пал на Ш.Сейфуллина. поездка в Петербург стала важным событием в жизни молодого переводчика: после нее ему присваивают чин коллежского регистратора и назначают личным письмоводителем к Султану Тауке Букееву [65].

Другой сын Гасана Сейфуллина – Ташмухаммед тоже пошел по семейной традиции. Ташмухаммед Сейфуллин родился в 1816 году. Учился в училище сибирского линейного казачьего войска. В 1834 году из училища был направлен в Казанскую гимназию. В гимназию было послано два человека и за обеих переведено за один год обучения 400 рублей. Об этом сохранилось сведения директора училища Черкасова [66]. Ташмухаммед Сейфуллин проучился в Казанской гимназии 7 лет и был отлично аттестован. В характеристике о нем сказано, что «особенно успел отлично в языках татарском, арабском, персидском, переводил из хрестоматии сих языков Болдырева и Халерина на российский многие ивасы правильно; так же упражнялся в переводе с русского на татарский язык» [67]. Затем окончил Казанский университет и преподавал топографию в Омской азиатской школе. На преподавательской работе в Омске Т. Сейфуллин провел несколько десятков лет. В 70-х годах он был преподавателем Омской военной гимназии [68]. С 1876 года в этой гимназии учился Искандер Сейфуллин, сын Ташмухаммета Сейфуллина и внук Гасана Сейфуллина.

Таким образом Омская азиатская школа внесла весомый вклад в подготовку переводчиков для Внешних округов сибирских казахов. За период своей деятельности подготовила значительное количество людей владевших казахским языком. Из ее среды вышло значительное количество делопроизводителей, переводчиков в местные учреждения, они активизировали общественную жизнь в северо-восточном Казахстане и на Сибирской линии.

Литература

- 1 Памятная книжка Западной Сибири на 1881 год. - Омск, 1881. - С. 85; Вибе П.П., Михеев А.П., Пугачева Н.М. Омский историко-краеведческий словарь. - М., 1994. - С. 167.
- 2 Сибирская советская энциклопедия. - т. I. - Сибкрайиздат, 1929. -С. 30; Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. - Л.: «Наука», 1972. -С. 169; Памятная книжка Западной Сибири на 1881 г. - Омск, 1881. -С. 85, 91, 101, 105, 115; Золотов П. Краткий исторический очерк бывшей Омской азиатской школы // Акмолинские областные ведомости, 1873. - №16, 17, 18.
- 3 Полное собрание законов российской империи. Собрание первое. - 1800 г. - №19333.
- 4 Омская Азиатская школа. // Журнал министерства народного просвещения. - 1836. - ч. 12. - № 12. - С. 607-608.
- 5 Исторический очерк образования и развития сибирского кадетского корпуса. 1826-1876. - Омск, 1884. - С. 11.
- 6 Там же. - С. 37-46.
- 7 Омская азиатская школа // Журнал Министерства народного просвещения. - 1836. - Ч. 12. - №12. - С. 607-608.
- 8 Национальный архив Республики Татарстан (далее – НА РТ). Ф. 977. Оп. л/д. Д. 6. Л. 10 об.
- 9 На РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Д.6. Л. 6-11 об.
- 10 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Д. 6. Л. 15 и об.
- 11 ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 2730. Л. 10-11.
- 12 ЦГА РК. Ф. 4. оп. 1. Д. 2264. Л. 1-7; там же. Д. 2730. Л. 12-15.
- 13 ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 2526. Л. 50.
- 14 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 690. Л. 167.
- 15 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 690. Л. 167.
- 16 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 633. Л.1.
- 17 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. 1831-1842. Д. 145. Л. 2-3.
- 18 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 757. Л. 1.
- 19 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 317. Л. 3, 22-24.
- 20 Веселовский Н.И. Сведения об официальном преподавании восточных языков в России // Труды третьего международного съезда ориенталистов в С-Петербурге. 1876, т.1. / Под ред. В.Б. Григорьева. - СПб., 1879-1880.

- С. 121.
- 21 Омская азиатская школа // Журнал Министерства народного просвещения. - 1836. - Ч. 12. - №12. - С. 607-608.
- 22 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Д. 6. Л. 9.
- 23 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Д. 6. Л. 20.
- 24 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Д. 6. Л. 29.
- 25 ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1. Д. 2536. Л. 1.
- 26 Там же. Л. 4.
- 27 Национальный архив Республики Татарстан (Далее – НА РТ). Ф. 977. Оп. л/д. 1831-1842. Д. 145. Л. 1.
- 28 Архив внешней политики Российской империи (далее - АВП РИ). Ф. ДЛС и ХД. Оп. 464. Д. 1069. Л.1.
- 29 АВП РИ. Ф. ДЛС и ХД. Оп. 464. Д. 1069. Л. 4.
- 30 Чокан Валиханов в воспоминаниях современников. - Алма-Ата, 1964. - С. 31.
- 31 Мазитова Н. А. Изучение ближнего и среднего Востока в Казанском университете. - Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1972. -С.161; Н.П.Загоскин. Биографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета. Ч. I. - Казань, 1904. - С.230.
- 32 ЦГА РК. Ф.338. Оп. 1. Д.459. Л.3-4.
- 33 Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. / Под ред. и с введением А.Н.Кононова. - М., 1974. - С. 176.
- 34 Рзаев А. Мирза Казем-Бек. - Баку, 1956. - С.16; Ромодин В.А. Предисловие. // Назаров В. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. - М., Наука, 1968. - С. 7.
- 35 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 395. Л. 37 и об.
- 36 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 395. Л. 72.
- 37 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 461. Л. 5 и об.
- 38 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 395. Л. 32.
- 39 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 816. Л. 16 и об.
- 40 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Д. 252. Л. 1.
- 41 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Л. 145. Л. 4 и об.
- 42 Исторический очерк образования и развития сибирского кадетского корпуса. 1826-1876. - Омск, 1884. С. 48.
- 43 Вибе П.П., Михеев А.П., Пугачева Н.М. Омский историко-краеведческий словарь. - М., 1994. - С. 167.
- 44 О нем Геннади Г. Справочный словарь о русских писателях. т.5. - Пг, С. 434-485; Масанов Э. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. - Алма-Ата, 1966. - С. 88-89; Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию, ч.1. - Ташкент, 1956. - С. 29-30; Асаинов М., Семенюк Г. XVI-XIXғ. бірінші жартысындағы Қазақстанды зерттеу тарихынан. - Алматы, 1970. - 59-58 бет.
- 45 Ромодин В.А. Предисловие: // Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. - М., 1968. С. 7.
- 46 ЦГА РК. Ф.338. Оп.1. Д.340. Л.59.
- 47 Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. - М., 1968. - С.17.
- 48 Петров А. Назаров Филипп. – Русский биографический словарь, том «Нааке – Николай». - Спб., 1915. - С. 40.
- 49 ЦГИА РФ. Ф. 1409. Оп. 1. Д. 3338. Л. 79.
- 50 ЦГА РК. Ф.338. Оп.1. Д.340. Л. 62-63.
- 51 Петров К. Назаров Филипп.- Русский биографический словарь, том «Нааке-Николай». - Спб., 1914. - С.40.
- 52 ЦГИА СССР. Ф.1409. Оп.1. Д.3338. Л.79.
- 53 ЦГИА СССР. Ф.1409. Оп.1. Д.3338. Л.80.
- 54 Назаров Ф. Пребывание русских в Кокане. - Вестник Европы, 1821. ч. 119. №16. - С. 314-321; - ч. 121.- №24. - С.331-339.
- 55 Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии.- М., «Наука», 1968
- 56 Никитин С.А. Источниковедение истории СССР XIX века. - т.П. – 1940. - С.90.
- 57 ЦГА РК. Ф.338. Оп.1. Д.340. Л.49.
- 58 Маргулан А. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч.Валиханова // Ч.Ч.Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. - Алма-Ата: изд-во АНКазССР, 1961. - С.18.
- 59 Маргулан А. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч.Валиханова // Ч.Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. - Алма-Ата: АНКазССР, 1961. - С.18.
- 60 Архив Ленинградского отделения института истории АНСССР (далее -ЛОИИ АНСССР). Ф.154. Оп.1. Д.754. Л.12-13.
- 61 Маргулан А. Ук.работа, с.17; Малышева М.П., Познанский В.С. Казахский этнограф Чингис Валиханов // Советская этнография. - 1991. - №5. – С. 69 – 78.
- 62 Чокан Валиханов в воспоминаниях современников. - Алма-Ата, 1964. - С.32-33.
- 63 ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1. Д. 165. - Л. 3.

64 Чокан Валиханов в воспоминаниях современников. - Алма-Ата, 1964. - С. 37.

65 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 379. Л. 13.

66 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Д. 145. Л. 11.

67 НА РТ. Ф. 977. Оп. л/д. Д. 145. Л. 5.

68 Исторический очерк образования и развития сибирского кадетского корпуса. 1826-1876. - Омск, 1884. С. 46.

НҰРЫМБЕТОВА Г.Р.

саяси ғылымдарының докторы, профессор

ПРЕЗИДЕНТТІК САЙЛАУЛАР ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҢ САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Қазақстанда президенттік басқару ХХ ғасырдың 90 жылдарында басталған саяси өзгерістер аясында дүниеге келді. Президент билігінің заңдылығы бүкілхалықтық сайлаумен қамтамасыз етіледі. Сайлау саяси жүйені жаңартуды қамтамасыз ететін маңызды, әрі басты факторлардың бірі.

Сайлау процедурасы арқылы адамдар қоғамдық міндеттерді орындауға белгілі бір тұлғаларды ұсынып, сайлайды. Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес республика азаматтары мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына өз өкілдерін сайлауға құқылы. Сайлау арқылы адамдар мемлекеттік шешімдерді қабылдауға ықпал етіп, оны өзгерте алады. Демек, сайлау халық билігі қағидатын жүзеге асырудың бірден-бір жолы. Сондықтан Қазақстан азаматтары президенттік сайлауға қатысу арқылы өздерінің, елдің тағдырын анықтауға атсалысады.

Президент өкілеттігі, оны сайлау тәртібі, саяси өмірдегі рөлі мен мәртебесі конституциялық нормалармен анықталған. Айта кеткен жөн, бұл ережелер 1990-2013 жылдар аралығында уақыт сынынан өтіп жетілдіріліп, толықтырылды. Мәселен, 1990 жылы 24 сәуірде ХІІ шақырылымдағы Жоғарғы Кеңестің бірінші сессиясында қабылданған «Қазақ ССР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ ССР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақ ССР-ның заңы бойынша президентті сайлаудың екі жолы ұсынылды: бірі – ҚазССР-нің Президенті ҚазССР-нің азаматтарымен тікелей, бүкілхалықтық сайлауда 5 жылға сайланды. Президент сайлауы сайлаушылардың кем дегенде 50 пайызы қатысқанда шынайы болып есептелді; екіншісі - ҚазССР-нің Президенті ҚазССР-нің Парламентімен 6 жыл мерзімге сайланды. ҚазССР-і Президенті лауазымына кандидатураны республикандық органдар арқылы қоғамдық ұйымдар, кем дегенде 90 адамнан тұратын халық депутаттарының топтары ұсына алды. ҚазССР-нің халық депутаттарының жалпы санының жартысынан көбінің дауысын жинаған кандидат сайланған болып есептелді [1]. Мұның өзі, бір жағынан, кеңестік заманның құқықтық дәстүрінің ықпалы болса, екінші жағынан, даму жолының айқын таңдалмауының салдары еді.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының Президентін сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады. Конституция бойынша дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың елу пайызынан астамының дауысын алған кандидат сайланды деп есептеледі. Егер кандидаттардың бірде-бірі көрсетілген дауыс санын ала алмаса, қайтадан дауысқа салынады, оған көп дауыс алған екі кандидат қатысады. Дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың ең көп дауысын алған кандидат сайланды деп есептеледі. Сайлауды заңды деп тану мәселесіне қатысты президенттік сайлауға сайлаушылардың кем дегенде 50% қатысуды талап ету ережесі 1998 жылы Конституцияға енгізілген түзетулерге сәйкес жойылды.

Президенттіктен үміткерге қойылатын талаптарға келетін болсақ, бұл ережелер де 1990-2013 жылдар аралығында біршама өзгерістерге ұшырады. 1990 жылы 24 сәуірдегі «Қазақ ССР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ ССР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақ ССР-ның заңы бойынша ҚазССР-нің Президенті болып 35-тен жас емес, 65 жас-тан аспаған ҚазССР-нің территориясында кем дегенде 10 жыл тұрақты тұрған, қазақ және орыс тілдерін меңгерген азамат сайлана алды. Заңда әлемдік демократиялық мемлекеттерде кеңінен тараған президенттің екі мәрттен артық сайланбауы, Президент лауазымына үміткерлер санына шектеу қоймау сияқты ережелер де ескерілген болатын.

Ал қазір Конституция ережелеріне сәйкес Республика Президенті болып тумысынан Республика азаматы болып табылатын:

- қырық жасқа толған;
- мемлекеттік тілді еркін меңгерген;

- Қазақстанда соңғы он бес жыл бойы тұратын кез келген Республика азаматы сайлана алады.

Президенттіктен үміткерлерге қойылатын жастық ценздің жоғары шегі (65 жасқа дейін) 1998 жылғы Елбасының Қазақстан халқына жолдауында ұсынылған елді демократияландыру және саяси реформалау бағдарламасын жүзеге асыру аясында Конституцияға енгізілген өзгерістермен алынып тасталды. Сонымен бірге, Президент болып тұмысынан республика азаматы болып табылатын 40 жасқа толған, Қазақстан аймағында кем дегенде 15 жыл тұрақты тұрған азамат бола алады деп өзгертілді. Біздің ойымызша, Президенттің тұмысынан республика азаматы болуын талап ету және оның жас мөлшерін 40 жас деп анықтау өте орынды. Қазақ атамыз «Отызында орда бұзып, қыркында қамал алған» деп бекер айтпаған ғой.

Енді тікелей 1990-2013 жылдар аралығында өткен президенттік сайлау мәселесіне тоқталайық. 1990 жылы 24 сәуірде Жоғарғы Кеңесте заң қабылданғаннан кейін, Президентті сайлауда жасырын дауыс беруге қатысқан 335 депутаттың 317-ы Н.Назарбаевты қолдап, 18 – қарсы дауыс берді [2]. Нәтижесінде Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның тұңғыш президенті болып сайланды. Н.Ә. Назарбаевты бұл жоғарғы лауазымдық қызметке Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 21-пленумы бір ауыздан ұсынған болатын.

1991 жылғы 16 қазандағы Жоғарғы Кеңестің кезектен тыс VI сессиясында ҚазССР Президентін сайлау туралы заң қабылданып, осы жылдың 1 желтоқсанына президенттік сайлау тағайындалды. Заңға сәйкес президентті сайлау жолы өзгертілді. Бірақ 1990 жылы 24 сәуірде қабылданған ҚазССР-ң «Қазақ ССР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ ССР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң қабылданған уақыттан бері өзгерістердің болғанына, яғни Қазақстанның мемлекеттік егемендігі туралы декларацияның қабылданғанына қарамастан, Президенттіктен үміткерге қойылатын талаптар ешбір өзгеріссіз қалды. Соның ішінде Президенттің жергілікті ұлт өкілінен болуы қажеттілігі нақтыланбады.

1990 жылы Жоғарғы Кеңеспен сайланған Президенттің өкілеттік мерзімінің аяқталмағанына қарамастан не себепті 1991 жылы Президенттік сайлау тағайындалып, не себепті Президентті сайлау жолы өзгертілді? Президентті сайлау жолының өзгеруі қажеттігі мен маңызын XII шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес депутаты, белгілі заңгер-ғалым С.Зиманов «... Президентті халықтың тікелей сайлауы оның саяси-құқықтық мәртебесі мен биліктік өкілеттігін өзгертеді. Ал бұл тиімді және күшті президенттік билікті орнатуда өте маңызды. Президенттік билік пен парламенттің, жоғарғы атқарушы және жергілікті биліктің қатынастары басқаша қалыптасады. Халықтан мандат алған Президент Парламентпен келіспеушілік туындаған жағдайда, қажет деп есептесе, еркі билік пен заңдылықтың жоғары өлшемі болып табылатын халыққа жүгіне алады» [3, 84-85- бб.] - деп негіздейді.

Сонымен бірге, Президент ұсынысымен Жоғарғы Кеңеспен сайланатын вице-президент лауазымына, дәл осы күні, 1991 жылы 16 қазанда, ҚазССР Жоғарғы Кеңесінің сессиясында бұған дейін ҚазССР-нің Жоғарғы Кеңесін басқарған Е.Асанбаев сайланды.

Сөйтіп 1991 жылы 1 желтоқсанда Қазақстан Республикасының азаматтары қазақтың мың жылдық тарихында тұңғыш рет өз Президентін бүкіл халық болып сайлады. Жасырын дауыс беруге арналған сайлау бюллетенінде ҚазССР президенттігінен үміткер - Н.Ә. Назарбаев, вице-президенттіктен үміткер - Е.Асанбаев есімдері тұрды. 1991 жылғы Президенттік сайлауға электораттың - 88,23% қатысып, президенттік басқару жүйесі заңдастырылды[4]. Бұл Қазақстанды демократияландыру жолындағы жасалған маңызды қадамдардың бірі еді.

98,7% сайлаушылардың қолдауына ие болып бүкілхалықтық сайлау негізінде сайланған Н.Ә. Назарбаев 1991 жылы 10 желтоқсанда «Біздің көпұлтты республиканың халқына қалтқысыз қызмет етуге, Қазақстан Республикасының Конституциясын қатаң сақтауға, азаматтардың праволары мен бостандықтарына кепілдік беруге, Қазақстан Республикасы Президентінің өзіме жүктелген мәртебелі міндеттерін адал орындауға салтанатты түрде» [5] ант етті.

1995 жылы 25 наурызда Қазақстан халықтарының ассамблеясы қоғамдағы бірлікті сақтау және елде қалыптасқан саяси жағдайдан шығу мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті өкілеттігін 2000 жылдың 1 желтоқсанына дейін ұзарту бойынша референдум өткізу бастамасымен шықты. Қазақстан Президентінің өкілеттігін ұзарту туралы референдум 1995 жылы 29 сәуір айында өтті. Референдумға республика азаматтарының 91,21% қатысып, оның 95,46% ҚР Президенті өкілеттігін ұзартуға қолдау көрсетті[6].

Президент мәртебесінің артуына, саяси жүйеде институт ретінде нығаюына 1999 жылғы өткен президенттік сайлау да ықпал етті. 1999 жылғы Президенттік сайлаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Соның бірі сайлаудың бәсекелестікке негізделуі. Қазақстанда 1991 жылы өткен алғаш Президенттік сайлауда бір ғана үміткер болғаны белгілі. Ал 1999 жылғы сайлауға төрт үміткер түсті. Әрине, Президенттік

сайлауларында 1996 жылы тоғыз үміткер, 2000 жылы 10 үміткер[7] болған көршілес жатқан Ресеймен салыстырсақ Қазақстанда бәсекелестік деңгейі жоғары емес. Дегенмен, 1991 жылғы Президенттік сайлау додасына бір ғана үміткер түскені мен 1995 жылы Президент өкілеттігін ұзарту туралы шешім, бүкілхалықтық сайлауда емес, референдумда қабылданғанын ескерсек, онда 1999 жылғы Президенттік сайлау еліміздегі демократиялық үдерістердің біршама ілгерілегенін дәлелдейді.

Сонымен 1999 жылғы сайлау ерекшелігі Президент алғаш рет баламалық негізде сайланды. Қазақстан Республикасы Президенттігінен үміткерлер қатарында: сол уақыттағы президент – Н.Назарбаев, бұрынғы Премьер-министр – Ә.Қажыгелдин, Сенат депутаты – Э.Ғаббасов, «Мұнай» АҚ вице-президенті – Ж.Базылбаев, Кедендік комитет төрағасы – Ғ.Қасымов болды. Ж.Базылбаевтың үміткерліктен бас тартуына, ал бұрынғы Премьер-министр Ә.Қажыгелдин - 1998 жылы 15 қазанда ұсақ әкімгершілік құқықты бұзып, әкімгершілік жауапқа тартылғаны үшін үміткер ретінде Орталық сайлау комиссиясынан тіркеуден өте алмауына байланысты президенттіктен үміткерлер саны 4-ке дейін қысқарды. Оппозициядан ұсынылған үміткер Ә.Қажыгелдинге қатысты қабылданған шешім президенттік сайлаудың дау-жанжалмен өтуіне себеп болды.

Сайлау нәтижесінде сайлауға қатысқан 87,05% электораттың 79,78% - Н.Ә. Назарбаевты, 11,7% - С.Әбділдинді, 4,61% – Ғ.Қасымовты, 0,76% – Э.Ғаббасовты қолдап дауыс берді[2]. Сөйтіп көпшілік дауысқа ие болған Н.Ә. Назарбаев жеңіске жетті. Президенттік сайлаудың басты нәтижесі қол жеткізген демократиялық өзгерістерді бекіту еді. Осының нәтижесінде еліміздегі президент институты одан әрі заңдастырылды.

Президент балама негізде сайланып, легитимділігі күшейді. Еліміздегі президент институты ресми ғана емес, бейресми де нығайды. Осыған орай, 2001 жылы «Қазақстандықтардың әлеуметтік-саяси көңіл-күйін» анықтау мақсатында Мәдениет және ақпарат министрлігі бастамасымен жүргізілген социологиялық сауалнама нәтижесін келтіре кетелік. Тұрғындардың билік субъектілеріне қатысты көзқарас деңгейі олардың (билік субъектілерінің) саяси толымдылығының көрсеткіші. Республика Президентінің қызметін сауалнамаға қатысқан респонденттердің 76,3% қолдаған. Парламент, үкімет, саяси партиялар сияқты жетекші саяси институттар арасынан Президент институтының рейтингі жоғары тұр[8, б.24].

Келесі президенттік сайлау, сайлау күнін анықтау мәселесі, күн тәртібіне қойылған уақыттан бастап-ақ даулы болды. Дау президенттік сайлауды өткізу уақытына қатысты туындады. Бұл пікір-таласты 2005 жылы 25 тамызда Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесі қабылдаған қаулы шешті.

Президенттік сайлаудың жариялануы оппозициялық лагерь қатарын бір жағынан ыдыратса, екінші жағынан біріктірді. «Ақ жол» демократиялық партиясы өзара алауыздыққа байланысты екі қанатқа бөлінді. Бір қанаты Ә. Бәйменов төңірегіне топтасса, екінші қанаты Б.Әбілов, О.Жандосов, А.Сәрсенбаев бастамасымен бөлініп, «Әділетті Қазақстан үшін» қозғалысына бірікті. Бұл қозғалысқа Ә.Қажыгелдин, З.Нұрқаділов өз қолдаушылықтарын білдірді.

Президенттікке үміткерлер қатарында Уәлихан Қайсаров, Сәлім Сағындықұлы Өтен, Амантай Хантемірұлы Асылбек, барлығы – 18 адам болды. Президенттікке үміткерлердің төртеуі республикалық қоғамдық бірлестіктерден ұсынылса, ал қалған он төрті өзін-өзі ұсынғандар. Бірақ Орталық сайлау комиссиясынан үміткерлердің бесеуі ғана ресми тіркеуден өте алды. Олар: Ерасыл Әбілқасымұлы Әбілқасымов, Әлихан Мұхамедьяұлы Бәйменов, Мәлс Хамзаұлы Елеусізов, Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев, Жармахан Айтбайұлы Тұяқбай. Кезінде екінші шақырылымдағы Мәжіліс спикері, «Отан» партиясы төрағасының орынбасары болған Ж.Тұяқбай оппозициядан ортақ үміткер ретінде ұсынылды. Ж.Тұяқбай 2004 жылдың 18 қазанында Парламент Мәжілісіне өткен сайлау нәтижелері бұрмалануы, сайлаушыларға билік тарапынан қысымшылық көрсетілгендігі туралы мәлімдеме жасап, партия қатарынан шығып және өз қызметінен отставкаға кеткен болатын.

2005 жылғы желтоқсанда осы жылғы 7 қыркүйектегі ҚР Парламент Мәжілісінің қаулысына сәйкес ҚР Президенті сайлауы өтті. 2005 жылғы Президенттік сайлауға сайлаушылардың – 76,78 % қатысып, сайлаушылар дауысы президенттікке үміткерлер арасында былай бөлінді: Ерасыл Әбілқасымов - 0,34%, Әлихан Бәйменов - 1,61%, Мәлс Елеусізов - 0,28%, Нұрсұлтан Назарбаев - 91,15%, Жармахан Тұяқбай - 6,61% дауыс жинады. Сөйтіп, сайлаушылардың 91,15 пайызының қолдауына ие болған Н.Ә. Назарбаев жеңіске жетіп, Президент болып сайланды[9].

Ресми деректерге сүйенсек оппозициялық лагерь жетекшісі Ж.Тұяқбайды қолдап дауыс берген облыстар қатарында Маңғыстау (20,40%), Қызылорда (16,22%), Атырау (11,24%) облыстарының сайлаушылары. Ал оған ең аз дауыс берген Ақмола (3,25%), Қостанай (3,16%), Солтүстік Қазақстан (2,08%) облыстарының тұрғындары[9]. Яғни тұрғындарының басым көпшілігі орыс ұлтынан тұратын Солтүстік Қазақстан (95,83%), Павлодар (93,37%), Ақмола (94,66%) облыстарының тұрғындары Н.Ә. Назарбаевты

қолдап дауыс берген [9]. Солтүстік Қазақстан облыстарымен салыстырғанда, тұрғындарының басым көпшілігі қазақ ұлтынан тұратын, Қызылорда, Маңғыстау, Атырау облыстарының тұрғындары Н.Ә. Назарбаевқа аз дауыс берген, яғни пайыздық деңгейі төмен. Бұл кейбір зерттеушілердің Н.Ә. Назарбаев электораты негізін ауыл тұрғындары құрайды деген қорытындысын түбірімен жоққа шығарады.

Президенттік сайлауда Н.Ә. Назарбаевтың жеңіске жетуі оған Қазақстан халқының көрсеткен сенімімен тығыз байланысты. Мұны 2005 жылы, Президенттік сайлау алдында, шілде айында «ЦЕССИ-Қазақстан» Салыстырмалы саяси зерттеулер институты жүргізген социологиялық зерттеулер де дәлелдейді. ТМД елдері президенттерінің арасында Қазақстан Президентінің рейтингісі ең жоғары, сауалнамға қатысқан тұрғындардың 82 пайызы Н.Ә. Назарбаев қызметін қолдап, оған сенім артқан [10].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы Қазақстан халқына жолдауында ұсынылған саяси реформа бағыттары сол жылы Конституцияға енгізілген өзгерістер мен түзетулерден жалғасын тапты. 2007 жылғы Конституцияға енгізілген өзгерістер мен толықтырулар Президент мәртебесіне де қатысты болды [11]. Конституцияда Қазақстанның Тұңғыш Президентінің ерекше мәртебесі белгіленді. Соның бірі 42-баптың 5 тармақшасындағы «бір адам қатарынан екі реттен Республика Президенті болып сайлана алмайды» делінген, бірақ шектеудің Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне қолданылмайтындығы нақтыланды. Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті келесі президенттік сайлауда өз кандидатурасын ұсыну және үшінші мерзімге дауысқа түсу құқығына ие болды. Айта кеткен жөн, бұл құқық міндет емес, мүмкіншілік. Мұндай ереженің енгізілуі көпшілік көңіліне күмән мен күдік тудырғаны белгілі. Бірақ мәселе «өмір бойы президенттік», «конституциялық монархия» жәйінде емес. Заңгер мамандар пікірінше: «Қазақстанда Негізгі заңды толықтыру арқылы осы ерекшелік тек оның тарихи міндеті болуымен және Қазақстанның тәуелсіз, бәсекеге қабілетті мемлекет ретінде құрылуына, мемлекеттік егемендіктің нығаюына, саяси әлеуметтік ортақтықтың – Қазақстан халқының құрылуына және Қазақстан Республикасының жаһандану жағдайында әлемдік қоғамдастықта беделді орын алуына себепкер болған Н.Ә. Назарбаевқа – еліміздің Тұңғыш Президентіне ғана қатысты жасалған» [12, б.119].

2010 жылдың 23 желтоқсанында референдум өткізу туралы бастамашыл топ Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігі мерзімін 2020 жылға дейін созуды ұсынды. Жер-жерден қолдау тапқан бастаманың тағдыры, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2011 жылғы 31 қаңтардағы шешімінен кейін, ұзаққа барған жоқ. Көп ұзамай, 2011 жылы 2 ақпанда, Конституцияға Президенттің кезектен тыс сайлауы Республика Президентінің шешімімен тағайындалып, конституциялық заңда белгіленген тәртіп пен мерзімде өткізілетіні туралы өзгеріс енгізілді. Ал 2011 жылдың 4 ақпанында Президент өз өкілеттігін пайдалана отырып Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауын 2011 жылдың 3 сәуіріне тағайындау туралы шешім қабылдады.

2011 жылы 3 сәуірде кезектен тыс өткен президенттік сайлау нәтижесі сайлаушыларға тосын сый әкелген жоқ. Себебі, оппозициялық топ өкілдері сайлауға бойкот жариялап, қатыспады. Алғашында президенттікке 22 үміткер талапталды, соның ішінен 4 үміткер ғана Орталық сайлау комиссиясынан тіркеуден өте алды. Үміткерлердің кейбіреулері сайлаушылардың қажетті қолын жинай алмаса, екінші біреулері мемлекеттік тілден емтихан тапсыра алмай сүрінді.

Президенттік сайлауда сайлау додасына түскен үміткерлер арасында сайлаушылар дауысы былай бөлінді: 1,36% - Ж. Ахметбековке, 1,15% - М.Елеусізовке, 1,94% - Ғ.Қасымовқа, 95,55% - Н.Назарбаевқа дауыс берді [13]. Сөйтіп, президенттік сайлауда Н.Назарбаев даусыз жеңіске жетті.

Қорытындылар болсақ, 1990-2013 жылдар аралығында өткен президенттік сайлаулар халық белсенділігін арттырып, өз таңдауларын жасауға мүмкіндік берді. Қазақстандық сайлаушылар үміткерге бағдар ұстай отырып, яғни саясаткердің сіңірген еңбегіне қарап дауыс береді. Мұны еліміздегі президенттік сайлауларда Н.Ә. Назарбаевтың жеңіске жетуі дәлелдеп отыр. Осы жылдар да Президент мәртебесі мен өкілеттігі, оны сайлау тәртібі уақыт талабына сай нақтыланып, жетілдірілді. Мұны біз Президентті сайлау жолының өзгеруі, оны сайлау мерзімінің 5 жылдан 7 жылға дейін ұзартылып, одан қайтадан 5 жылға қысқаруынан, Президенттіктен үміткерге қойылатын жастық шектің 35-тен 40 жасқа дейін өзгеруінен көруімізге болады.

Әдебиеттер

1. 1990 жылы 24 сәуірде қабылданған «Қазақ ССР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ ССР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚазССР-ң заңы // Социалистік Қазақстан, 12 мамыр 1990 жыл.

2. Ертисбаев Е.К. Қазақстан и Назарбаев: логика перемен// Елорда.- Астана. 2001. – 573 с.

3. Зиманов С.З. Конституция и Парламент Республики Казахстан – Алматы: Жеті жарғы, 1996. -352 с.
4. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты, қор №2263, тізбе №1, №12-іс, 1-п.
5. Егеменді Қазақстан, 11 желтоқсан 1991 жыл.
6. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты. Қор №2263, тізбе №1, іс №337, 1-п.
7. Все о ходе избирательной кампании - 2000. // www. elections.ru
8. Развитие Республики Казахстан в оценках и мнениях граждан страны (по результатам социологического мониторинга общественно-политической ситуации в марте-апреле 2001 года). – Астана, 2001. 48 с.
9. Постановление Центральной избирательной комиссии Республики Казахстан от 6 декабря 2005 года № 54/109 // <http://election.kz>
10. Омаров Т. Как сообщает евразийский монитор // <http://www.kazpravda.kz/>
11. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 мамырдағы №254-ІІІ Заңымен енгізілген өзгертулермен және толықтырулармен. – Алматы, 2008. 39-б.
12. Қазақстан Республикасының Конституциясы. «Қазақстан Республикасы Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының түсініктемесі. – Астана, 2007. 304 бет.
13. 2011 жылғы 3 сәуірде Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы болды // <http://election.kz>

ЕРМЕКБАЙ Ж.А.,

д.и.н., профессор,

АБУСЕИТОВА М.Х.

д.и.н., профессор, член-корр. НАН РК

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (г. Алматы)

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ: ИССЛЕДОВАНИЯ И ДОМЫСЛЫ

Персональное научное наследие Чокана Чингисовича на протяжении длительного времени остается предметом внимания, как специалистов, так и общественности. После преждевременной смерти Ч.Ч. Валиханова постановлением совета Императорского Русского географического общества было решено издать его труды [1, с.ІІ]. В 1887 г. вновь был поставлен вопрос об издании сочинений Ч.Ч. Валиханова, причем Степной генерал-губернатор Герасим Алексеевич Колпаковский (1819-1896) «выразил согласие изыскать средства на это издание из местных источников» [2, с.ІІ].

Особую лепту в публикации трудов Ч.Ч. Валиханова сыграли его близкие товарищи, друзья и востоковеды. В частности, однокашник по кадетскому корпусу, впоследствии известный путешественник, этнограф, исследователь Сибири и Центральной Азии Григорий Николаевич Потанин (1835-1920) сделал много усилий по сбору и публикации творческого наследия друга и соратника в своих многочисленных трудах и воспоминаниях. В 1891 г. в письме к известному востоковеду, профессору Петербургского университета Николаю Ивановичу Веселовскому (1848-1918) Григорий Николаевич поднял вопрос об издании трудов Чокана Валиханова. Г.Н. Потанин писал: «Многоуважаемый Николай Иванович! Я оставил материал для издания статей Валиханова у Николая Михайловича Ядринцева <...> Николай Михайлович передаст Вам портрет Чокана Валиханова, лучше которого я пока не нашел. Я напишу генерал-губернатору Колпаковскому о том, что рукописи передал Вам. <...> Биографические заметки о Чокане пришлю из Сибири. Может быть, Вам удастся пополнить их рассказами других лиц, знавших Чокана: П.П. Семенова, Семена Яковлевича Капустина, Цурикова...» [3, с.389]. Спустя 30 лет после смерти Ч.Ч. Валиханова, Г.Н. Потанин в 1895 г. совершил поездку в Кокчетавский уезд, где встречался с отцом Чокана и его братьями. О результатах поездки Потанин писал Н.И. Веселовскому «Вот я добыл от Чингиса Валиевича, отца Чокана Валиханова, письмо с отказом от прав на издание статей Чокана. Кроме того, я принес еще несколько мелких рукописных заметок Чокана и фотографическую карточку, наиболее чем другие похожую» [4, с.292]. Отметим, что собранные рукописи вошли в ХХІХ том сочинений Ч.Ч. Валиханова, изданный в 1904 г. в записках ИРГО, с биографическим очерком Г.Н. Потанина, воспоминаниями Н.М. Ядринцева и И.И. Ибрагимова.

Выходу в свет книги «Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова» под редакцией профессора Н.И. Веселовского в «Записках» Императорского Русского географического общества предшествовала долгая работа по сбору рукописей Чокана Валиханова и финансовых средств для издания. Большую деятельность в этом благородном начинании, как было отмечено выше, проявил товарищ и друг Ч.Ч. Валиханова Г.Н. Потанин и другие известные ученые, государственные и общественные деятели России. 24 апреля 1867 г. на заседании Совета Императорского Русского географического общества было принято решение об издании рукописей, оставшихся после Валиханова. Это решение

было реализовано частично, и только в 1868 г. в «Записках» ИРГО было опубликовано продолжение описания кашгарской экспедиции. Готовивший публикацию, путешественник и ученый Федор Романович Остен-Сакен (1832-1916) писал: «Так как Валиханову принадлежит честь быть первым образованным русским, посетившим эти страны, то долг справедливости требует, чтобы рассказ его, о совершенной им поездке появился в печати раньше описания позднейших исследований» [5, с.604]. Однако в силу ряда обстоятельств этим и ограничились. В 1887 г. Г.Н. Потанин опять поставил вопрос об издании трудов Ч.Ч. Валиханова и вновь все останавливалось из-за отсутствия средств. В конце концов, Г.Н. Потанину удалось привлечь известного востоковеда, профессора Петербургского университета Н.И. Веселовского для совместной деятельности по выпуску в свет избранных произведений Чокана Валиханова. Были изысканы черновики и рукописные материалы, проведена редакционная работа, найдены средства на издание, и в 1904 г. совместная творческая деятельность соратников и современников Ч.Ч. Валиханова ознаменовалась выходом в свет XXIX тома в «Записках» ИРГО, включившей прижизненные сочинения нашего выдающегося соотечественника.

В печатных трудах его современников о Чокане Валиханове остались сведения в основном биографического содержания, с некоторыми из них он был лично знаком [6].

В советское время были опубликованы основные фундаментальные рукописные работы Ч.Ч. Валиханова. В 50-70-х и в середине 80-х гг. XX столетия под научным руководством академика АН КазССР А.Х. Маргулана было осуществлено издание собраний сочинений Ч.Ч. Валиханова [7].

Академик А.Х. Маргулан по праву является одним из первых казахстанских биографов Чокана Валиханова. Именно при его непосредственном участии читатели впервые познакомились с трудами выдающегося ученого и просветителя. Значимыми являются слова А.Х. Маргулана о судьбе наследия Ч.Ч. Валиханова, сказанные на страницах журнала «Простор» в 1963 году: «Обширное литературное наследие замечательного ученого, путешественника и общественного деятеля Чокана Чингисовича Валиханова долго оставалось неизвестным для широкой публики. Обеспокоенный судьбой сочинений Чокана Валиханова, не появившихся в печати, его друг и товарищ по Омскому кадетскому корпусу Г.Н. Потанин еще в конце прошлого столетия выражал недвусмысленную тревогу о том, что рукописи Валиханова пошли по рукам и таким образом пропали для науки. Памятуя об этих указаниях Григория Николаевича, ученые Казахстана за последние годы вели тщательные поиски автографов и рукописей Валиханова, погребенных в архивах. В результате был открыт ряд неизвестных материалов» [8, с.102].

Были опубликованы монографии, книги и статьи Х.Г. Айдаровой, М.И. Фетисова, К. Бейсембиева, А.Х. Маргулана, З.С. Кедринной, С.З. Зиманова, А.А. Атишева, Х. Адильгиреева, К. Хасанова, С.Я. Булатова, Л.В. Дюкова, О.А. Султаньяева, Г.М. Исакова, С.Утениязова, Ч.Д. Турдалиевой, М.В. Шиловского, А.А. Колесникова, М. Мусиной, Б. Тихомирова и др. [9]. По научному наследию Чокана Валиханова были защищены кандидатские и докторские диссертации в Казахстане и в России: К. Бейсембиева, О.А. Сегизбаева, А. Исакова, А.А. Атишева, Д.И. Дулатовой, О.А. Султаньяева, Г.Р. Усеновой, Ч.Д. Турдалиевой, С.К. Утениязова, Г.Ш. Валихановой, И.Р. Ишембетова [10].

Одной из первых исследователей Советского Казахстана, обратившей внимание к наследию Чокана Валиханова, была Х.Г. Айдарова, которая в 1945 г. защитила кандидатскую диссертацию, посвященную научному наследию Ч.Ч. Валиханова и в том же году опубликовала монографию «Ч. Валиханов», а несколько позже – избранные статьи и письма Ч.Ч. Валиханова [11]. Академик АН СССР Н. Дружинин в предисловии к её монографии писал: «Заслуга Х.Г. Айдаровой заключается в том, что <...> привлекла все опубликованные и все доступные архивные первоисточники, подвергла их самостоятельному анализу и пришла к ряду обоснованных и важных выводов. Теперь Ч.Ч. Валиханов представлен нам ясным в процессе его внутреннего роста <...> Достаточно внимание уделено автором научной деятельности и, что особенно важно, мировоззрению Ч.Ч. Валиханова, его философским и общественно-политическим взглядам» [12, с.3-4].

Сборник «Ч.Ч. Валиханов. Статьи. Переписка», вышедший в 1947 г. было впервые опубликовано в Китае в 1956 году в переводе Д. Косанова [13].

В 1957 г. вышла отмеченная монография К. Бейсембиева «Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века», где первая часть была посвящена исследованию философских, социологических и общественно-политических взглядов Ч.Ч. Валиханова.

Из советских исследователей, работавших над изучением наследия Чокана Валиханова, наиболее научно-ценными являются труды академика А.Х. Маргулана. По мнению С.З. Зиманова и А. Атишева, «его труды имеют двойное значение: научное и источниковедческое». Далее они отмечают, что «работам А.Х. Маргулана присущи документальность, тщательный анализ фактов, сдержанность в описа-

нии, последовательность в обобщениях. Именно этих качеств не хватало многим работам, изданным до него» [14, с.9]. Хотелось бы отметить, что слова авторов монографии «Политические взгляды Чокана Валиханова» об академике А.Х. Маргулане остаются актуальными и по сегодняшний день.

Свой научный вклад в изучении наследия Чокана Валиханова внесли: географы И.М. Забелин, академик А.С. Бейсенова, историки, член-корреспондент академии наук Казахской ССР Е. Бекмаханов, М.С. Муканов, И.В. Ерофеева, востоковеды К.Ш. Хафизова, А. Анваров, этнографы Э.А. Масанов, Х.А. Аргынбаев, Н.Э. Масанов, Н.А. Алимбай, антрополог, академик О.И. Исмагулов, литературовед Ш.К. Сатпаева; философ О.А. Сегизбаев, юрист С.Ф. Ударцев, экономист М.К. Илюсизов, журналист С. Мұқтарұлы, писатели С.М. Муканов, С.Н. Марков, С.И. Бегалин, краевед Н.П. Ивлев, публицист И.И. Стрелкова [15].

Важный вклад в изучение научного наследия выдающегося соотечественника, внесли известные ученые республики академик Академии наук Казахской ССР Р.Б. Сулейменов и профессор В. А. Моисеев [16].

Из перечисленных исследователей, занимавшихся научным наследием Ч.Ч. Валиханова, особо интересной представляется отмеченная монографическая работа доктора филологических наук, профессора О.А. Султаньяева «Публицистика Чокана Валиханова. О языке и художественно-стилевых особенностях публицистических произведений Ч. Валиханова». Если рассматривать с лингвистической позиции – это уникальная монография, актуальность которой до сих пор вызывает интерес у исследователей-чокановедов. В монографии исследуются язык и художественно-стилистические особенности публицистических трудов Чокана Валиханова, рассматриваются вопросы русско-казахских языковых контактов.

Отметим, что профессор О.А. Султаньяев на протяжении всей творческой жизни занимался исследованием научного наследия Ч.Ч. Валиханова и в 1994 г. успешно защитил докторскую диссертацию на тему «Русская и казахская лексика и фразеология в произведениях Чокана Валиханова».

В 2009 г. в серии избранных трудов видного ученого академика С.З. Зиманова была опубликована монография С. Зиманова и А. Атишева «Политические взгляды Чокана Валиханова», изданная в 1965 г. в г. Алма-Ате. Она посвящена политическим взглядам Чокана Валиханова и его связям с революционными и демократическими кружками России, отношению к государственной политике царизма на окраинах империи [17]. В том же году в Санкт-Петербурге вышел указанный нами очерк «Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге», авторы которого – петербургские исследователи М.Ш. Мусина и Б.Н. Тихомиров. Авторы использовали разнообразные источники, в том числе материалы Литературно-мемориального музея Ф.М. Достоевского, Института восточных рукописей РАН, Санкт-Петербургского филиала архива РАН, Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН, Российской национальной библиотеки, Научной библиотеки Томского государственного университета и др. На сегодняшний день это наиболее полный очерк о жизни и деятельности нашего соотечественника в г. Санкт-Петербурге; и, как пишут авторы: «Петербургский период являет собой яркую страницу в биографии Валиханова. Это было время, наполненное интересными событиями, любимой работой, дружеским общением» [18, с.62].

В 2010 г. опубликованы, наконец, труды Ч.Ч. Валиханова на казахском языке. Это синхронный (означает – одновременный, совпадающий во времени – ред.) перевод избранных сочинений, вышедший к 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова в 1984-1985 гг.

И, конечно, нельзя не упомянуть прямых потомков Чокана Валиханова, внесших вклад в дело пропаганды наследия выдающегося ученого и просветителя. Один из потомков Чокана Эдиге Жансултанович Валиханов (1945-2012), историк, работавший заведующим отделом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в одном из интервью говорил: «Комплексное изучение наследия Ч. Валиханова с позиций современной научной мысли, современной методологии, современной социологии, антропологии, политологии позволит нам по новому понять и осмыслить свою историю, свое место в мировой истории. В этом смысле Чокан актуален всегда...» [19]. Другой потомок, внук Макыжана, младшего брата Чокана, Шота-Аман Идрисович Валиханов известен как советский и казахстанский скульптор, заслуженный архитектор Казахской ССР, Лауреат Государственной премии (1990), председатель Республиканского общества охраны памятников истории и культуры, автор герба Республики Казахстан опубликовал публицистические работы, посвященные выдающемуся своему соотечественнику [20].

Обзор и анализ работ исследователей, особенно советского периода, посвященных наследию Чокана Валиханова, отражает, конечно, свою эпоху, связанную с марксистско-ленинской идеологией, которая не могла не внести коррективы в работы ученых. Основным из них является то, что советская идеоло-

гия в силу своего мировоззрения хотела сделать из видных соотечественников неких революционеров, борцов за свободу угнетенных, и, конечно, Ч.Ч. Валиханов не был исключением.

В постсоветское время нет полноценных научных исследований, посвященных научному наследию Чокана Валиханова. Лишь на юбилейных конференциях, посвященных 170 и 175-летию Ч.Ч. Валиханова, перечислялись заслуги нашего выдающегося соотечественника и этим всё заканчивается.

Не обошли вниманием Чокана Валиханова и зарубежные исследователи. Профессор К.Л. Есмагамбетов, известный своими публикациями по зарубежной историографии истории Казахстана, озвучил зарубежных исследователей, уделивших внимание научному наследию Ч.Ч. Валиханова [21]. В 1862 г. Адольф Эрман и А. Петерман на немецком языке опубликовали статью Ч.Ч. Валиханова «Очерки Джунгарии» [22] из Известий Императорского Русского географического общества. В 1865 г. англичане Джон и Роберт Митчелл опубликовали статью о русских путешественниках и в том числе о Ч.Ч. Валиханове [23]. В 1878-1879 гг. Ч.Ч. Валиханов как ученый и путешественник вошел в 19-томную французскую Всеобщую географию «La Nouvelle géographie universelle» Элизе Реклю (Elisée Reclus).

Американский профессор Э. Бэконн писал, что Чокан Валиханов через русскую литературу впитал западные идеи и был своеобразным культурным мостом между русскими и казахами [24]. Другой американский профессор Э. Олуорд считал Ч.Ч. Валиханова пионером в сборе материалов в Казахской степи [25, pp. 349-396]. Профессор Колгейтского университета М.Б. Олкотт (Martha Brill Olcott) в книге «Казахи» назвала Чокана Валиханова «выдающимся казахским этнографом» [26, P. 19]. В 1989 г. специально посвятил статью Чокану Валиханову в журнале «*Central Asian Survey*» профессор Эморийского университета Кермит Макензи. Он писал о вкладе Ч.Ч. Валиханова в изучение народов и культуры Центральной Азии, считая его великим мыслителем своей эпохи.

В целом отметим, что в дальнем зарубежье, англоязычные и франкоязычные исследователи с уважением относятся к наследию Чокана Валиханова. Среди них можно также отметить французского историка Г. Имар [27, P.4], профессора Каролинского университета С. Сабол [28], американского ученого П. Роттиера [29, pp. 67-81] и других.

В 2010 г. в селе Сырымбет Айртауского района Северо-Казахстанской области, где находится мемориальный музей Чокана Валиханова и усадьба его бабушки Айганым и отца Чингиза, побывал директор отдела культуры Азии Смитсоновского института в Вашингтоне доктор Пол Тейлор с целью сбора материалов для выставки на сайте своего института в рамках казахстанского культурного фестиваля в США.

Конечно, научное наследие Ч.Ч. Валиханов имеет место и в китайской историографии. В своем выступлении на международной научной конференции в г. Алматы в 2010 г., посвященной 175-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова профессор К.Ш. Хафизова отметила, что впервые к научному наследию Чокана Валиханова обратились историки нового Китая. С политической стороны это был период «культурной революции» в Китае и обострения советско-китайских отношений, что не могло не отразиться на исторической науке. В это время не было объективных исследований со стороны китайских ученых. Как отметила К.Ш. Хафизова в 80-е XX столетия в журнале «Шицзе лиши» (Всемирная история) появилась специальная статья под названием «Первый царский шпион в Южном Синьцзяне», посвященная Чокану Валиханову [30, с.79].

Профессор К. Хафизова в своем докладе дала объяснение как китайские исследователи с марксистско-маоистских позиций освещали деятельность иностранных путешественников называя их «иностранные дьяволы», «заморские черти в китайском Синьцзяне», «грабители китайских культурных сокровищ», «заморские бандиты» и т.д. И, поэтому «Валиханова китайские ученые поставили в один ряд с европейскими учеными, вывезшими из Западного Китая бесценные культурные сокровища: редкие рукописи, настенные фрески, скульптуры, монеты и т.п.» [31, с.81].

Как считает К.Ш. Хафизова «<...> полностью игнорировать имя Чокана все же было не возможно, кое-что из его трудов переводилось на китайский язык для служебного пользования и для библиографических списков» [32, с.85].

Отмечая заслуги исследователей, внесших вклад в составление биографии Ч.Ч. Валиханова, уточнение списков его научных трудов и издание полного академического собрания сочинений и воспоминаний о нем современников, нельзя не упомянуть и о деятельности мемориальных музеев, где собраны уникальные вещественные и рукописные материалы нашего соотечественника. Немногочисленные вещественные материалы, принадлежавшие по легендам лично Чокану Валиханову, сосредоточены в Центральном Государственном музее РК, а их копии – в мемориальном музее в с. Сырымбет Айртауского района Северо-Казахстанской области (музей и усадьба Валихановых) и в мемориаль-

ном музее в с. Шокан Кербулакского района Алматинской области (музей Ч.Ч. Валиханова «Алтын Эмель»).

Обзор и анализ историографии выдающегося соотечественника свидетельствует, что вышедшие в свет первое издание избранных трудов Чокана Валиханова в 1904 г. в «Записках Императорского Русского географического общества» под редакцией академика Н.И. Веселовского, затем в 1945 и 1947 гг. монографии Х.Г. Айдаровой и сборника его работ и писем, а также в 50-70-х и 80-х гг. XX в. - избранных трудов и пятитомника под общим научным руководством академика А.Х. Маргулана, страдают неполным охватом рукописей и рядом неточностей текстологического и редакционного характера. В научном кругу есть мнение, что ряд рукописей Ч.Ч. Валиханова не вошли в собрание сочинений по идеологическим соображениям в советское время. Предполагают, что в некоторые тексты работ вмешались посторонние лица и поэтому требуется кропотливая работа по выявлению подлинных работ Ч.Ч. Валиханова, поскольку о некоторых из них имеются лишь отрывочные сведения.

Но, несмотря на трудности, возникавшие перед исследователями и биографами, издание рукописного наследия Чокана Валиханова в пяти томах, осуществленное в 1961-1972 и 1984-1985 годах потребовало огромного труда в поиске и идентификации его трудов, текстологического анализа, составлении комментариев и указателей. Одна из исполнителей первого пятитомного издания кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова М.С. Турсунова (1914-1990) в одном из своих отчетов отмечала: «Исключительную трудность представляет чтение его рукописей. Они написаны мелким неразборчивым почерком, своеобразной, присущей Чокану, графикой, с постоянным сокращением слов, пропуском букв; большинство рукописей осталось незаконченными, в черновом виде, с множеством вставок, без указания их места и вариантов; тексты рукописей пестрят различными старыми терминами, наименованиями, выражениями; очень часто встречаются тексты, написанные на разных восточных, западно-европейских языках» [33, л.29].

Короткая жизнь Чокана Валиханова оставила многие «белые пятна» в его биографии, которые стали объектом дискуссионных споров в книгах, статьях, газетах и журналах. До сих пор биографы и библиографы спорят о дате и месте рождения, поездки в Париж, размолвки с полковником Черняевым и его отъезд в аул султана Тезека, причины скоропостижной смерти. Некоторые стороны жизни Ч.Ч. Валиханова обрели ореол загадки и превратились в мифы.

Так, по поводу даты и места рождения Чокана Валиханова, есть другое мнение у П.П. Семенова-Тян-Шанского, Г.Н. Потанина, Х. Айдаровой и др., считающие годом рождения Чокана 1837 год, который не совпадает с официально озвученной 1835 годом [34].

По вопросу места рождения Чокана Валиханова до сих пор не утихают споры среди краеведов и любителей истории. В основном они возникают на страницах областных и республиканских газет в связи с юбилейными датами Чокана Валиханова (160 и 170-летиями со дня его рождения). Костанайские авторы Б. Ильясов, А. Петель и В. Середенко утверждают, что Чокан родился в Кушмуруне (Құсмұрын – клюв птицы) и нигде более [35]. Член Союза писателей Казахстана А. Шяхмет наоборот местом рождения Ч.Ч. Валиханова считает не Кушмурун, а местность Кунтимес, находящийся рядом с ним в Сарыкольском районе Костанайской области [36]. Не отстают от костанайских авторов и К. Абуев из Кокшетау, который убеждает нас в том, что Чокан Валиханов родился в Сырымбете [37].

В настоящее время мы не имеем подтверждений о том, что Чокан Валиханов родился в 1837, а не в 1835 году, как это озвучено в официальных его документах. Где он родился - в Кушмуруне или в Кунтимесе, то есть близ Кушмуруна, или в Сырымбете в родовом имении Валихановых также неизвестно. В дореволюционное время у казахов не было метрических свидетельств о рождении и у многих людей и в том числе известных, даты и места рождения носят условный характер, в зависимости от времени года и географического расположения данной местности, определяли дату и место новорожденного.

По поводу того, был ли Чокан Валиханов в Париже также спорно. До сих пор одни авторы доказывают поездку Валиханова в Париж, другие сомневаются в этом. Приверженцы поездки Чокана во Францию ссылаются на его письмо родителям от 4 ноября 1860 года, где он писал: «Бог даст, через месяц выеду из Петербурга в Париж, для чего занял деньги у одного человека...» [38, с.53]. А также на воспоминание друга Ф.М. Достоевского барона А.Е. Врангеля, о том, что он видел Чокана в Париже [39, с.593].

Б.К. Кыстаубаев в своей книге утверждает «В результате анализа и критической оценки всех материалов о деятельности российских спецслужб в тот период и личности самого Чокана, мною установлено, что он действительно находился в краткосрочной заграничной командировке с разведывательным заданием в составе российской делегации во Франции» [40, с.287].

Академик А.Х. Маргулан в своем очерке о Чокане Валиханове даже не упоминает об этом. Публицист И.И. Стрелкова осторожно пишет, что «До сих пор исследователи надеются найти документы, свидетельствующие о его поездке» [41, с.212].

Обстоятельства смерти Чокана Валиханова как уже отметили, также является предметом спора. По настоящее время появляются разные версии смерти Чокана. Так, полковник запаса КГБ-КНБ Б.К Кыстаубаев считает, что «обстоятельства смерти Чокана Валиханова все еще остаются «белым пятном» и являются принципиально важным для отечественных исследователей в плане установления истины» [42, с.383].

Говоря о «белых пятнах» в биографии Чокана Валиханова приведем слова Б.К Кыстаубаева утверждающего, что «Много лет нам рассказывали о нем исключительно как о просветителе, историке и этнографе. Но до последнего времени никто не акцентировал свое внимание на том, что «путешествие» в 1859 году в Кашгар султана Чокана Валиханова с легендой мусульманского купца Алимбая Абдиллабаева, кокандского подданного и сына маргеланского (ферганского) выходца, являлось не чем иным, как нелегальной заброской на территорию иностранного государства профессионального военного разведчика – азиата, который успешно собрал ценнейшие военно-политические и социально-коммерческие сведения и благополучно вернулся обратно» [43, с. 239-240].

О том, что Ч.Ч. Валиханов был военным разведчиком имеет право быть в его биографии, тем более, что поездка в Восточный Туркестан была санкционирована и осуществлена как со стороны военного ведомства, так и министерства иностранных дел России. И как считает профессор К.Ш. Хафизова «Естественно, что ученые пишут свои работы исходя из интересов своего народа и своей страны, как они это понимают» [44, с.80].

Имя выдающегося казахского деятеля Чокана Чингисовича Валиханова в настоящее время отражено, как в топонимике, так и в архитектуре. Чокану Валиханову открыли памятники в Казахстане, России и в Кыргызстане, его имя носит Институт истории и этнологии Национальной академии наук РК, государственный университет в Кокшетау, улицы в городах Казахстана и России. В с. Сырымбет Айртауского района Северо-Казахстанской области открыт музей и реконструирована усадьба Валихановых и в с. Шокан Кербулакского района Алматинской области также открыт мемориальный комплекс, посвященный Чокану Валиханову.

Чокану Валиханову посвящены художественные и документальные фильмы: «Его время придёт» («Казахфильм», 1957 год, режиссёр М. Бегалин, в главной роли Нурмухан Жантурин). Многосерийный художественный телефильм «Чокан Валиханов» (к 150-летию со дня рождения. «Казахфильм», 1985 год, режиссёр А. Ашимов, в главной роли Саги Ашимов (1961-1999). Документальный фильм «Человек в мундире» (2006, режиссёр И. Гонопольский).

Подводя итоги, можно заявить, что тема персоналистики Чокана Чингисовича Валиханова не исчерпана. Исследователей ждет поиск новых неопубликованных материалов о Чокане Валиханове из различных архивов и научно-образовательных центров Российской Федерации и других зарубежных стран, их анализ и трактовка с позиций новых гуманитарных технологий, определение подлинности автографов незавершенных его рукописей и их издание, и, конечно, следует подготовить к печати дополненное и переработанное издание пятитомного издания собраний сочинений.

Литература

1. Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. - Т.ХХІХ. Изданы под редакцией д.ч. Н.И. Веселовского. – СПб., 1904. Предисловие.
2. Там же.
3. Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. Т.І. Путешествия, воспоминания и письма. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005.
4. Письма Г.Н. Потанина. - Иркутск, 1990.
5. Остен-Сакен Ф.Р. Поездка Ч.Ч. Валиханова в Кашгар // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т.ІV. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1968.
6. См.: Маев Н. От Ташкента до Кульджи. Путевые заметки // Материалы для статистики. Ежегодник. Вып.ІІ. – СПб., 1873; Гейнс А.К. О восстании мусульманского населения или дунгней в западном Китае // Туркестанский сборник. Т.V. – СПб., 1869; его же. Собрание литературных трудов. Т.І. – СПб., 1897; Путешествие по окраинам Русской Азии и записи о них М. Венюкова // Туркестанский сборник. Т.V. – СПб., 1869; Веселовский Н.И. Предисловие; Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове; Ядринцев Н.М. Воспоминание о Чокане Валиханове; Ибрагимов И.И. Биографические сведения о Чокане Валиханове // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. Т.ХХІХ. Изданы под редакцией д.ч. Н.И. Веселовского. – СПб., 1904; Семенов-Тянь-Шанский П.П. История по-

луековой деятельности Русского географического общества 1845-1895. – СПб., 1896. Ч. I.; его же. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. - М.: Дрофа, 2007.

7. См.: Чокан Валиханов. Избранные произведения / Под ред. академика АН КазССР А.Х. Маргулана. - Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1958; Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. I. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1961; Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. II. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1962; Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. III. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1964; Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. IV. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1968; Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. V. Графическое наследие. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1972; Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. I. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984; Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. II-V. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985.

8. Простор. 1963. №1.

9. См.: Айдарова Х.Ч. Валиханов. - Алма-Ата: КазОГИЗ, 1945; Фетисов М.И. Литературные связи России и Казахстана (30-50-е годы XIX века). М.: Изд-во АН СССР, 1956. его же. Зарождение казахской публицистики. - Алма-Ата: Каз. гос. изд-во худож. лит-ры, 1961. Бейсембиев К. Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957; Маргулан А.Х. Новые письма Чокана Валиханова // Простор. - 1960. - № 9; его же. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова // Собр. соч. в пяти томах: Валиханов Ч.Ч. Т. I. 2-е изд. доп. и перераб. - Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1984; Кедрина З. Из живого источника. Очерки советской казахской литературы. - М.: Советский писатель, 1960; Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. - Алма-Ата: Наука, 1965; Адильгиреев Х. Чокан Валиханов (био-библиографический очерк). - Алма-Ата: Казгосиздатхудлит, 1958; Хасанов К. Чокан Валиханов как уйгуровед. - Алма-Ата, 1963; Булатов С.Я. К вопросу о государственных и правовых воззрениях Чокана Валиханова // Вестник АН КазССР. - 1956. - № 3; Дюков Л.В. Ч.Ч. Валиханов как последователь Н.Г. Чернышевского // Ученые записки КазГУ. - Т. 29. - Вып. 6. - Алма-Ата, 1960; Султаньяев О.А. Публицистика Чокана Валиханова. О языке и художественно-стилевых особенностях публицистических произведений Ч. Валиханова. - Алма-Ата: Мектеп, 1986; Исаков Г.М. Вопросы этнической истории уйгуров в исследованиях Чокана Валиханова // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова). - Алма-Ата: Наука, 1988; Өтениязов С. Шоқанмен қайта кездесу. - Алматы: Қазақстан, 1990; Турдалиева Ч.Д. История и культура кыргызов в трудах Ч.Ч. Валиханова. - Бишкек, 2000; Шиловский М.В. Ч.Ч. Валиханов и Г.Н. Потанин: трансформация личности в парадигмах фронта // Степной край Евразии: Историко-культурные взаимодействия и современность. IV международная научная конференция, посвященная 170-летию со дня рождения Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова: тезисы докладов и сообщений. - Омск: изд-во ОмГУ, 2005; Колесников А.А. Русские в Кашгарии (вторая половина XIX – начало XX в.). Миссии, экспедиции, путешествия. - Бишкек: Раритет, 2006; Мусина М., Тихомиров Б. Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге. - СПб.: Серебряный век, 2009.

10. Бейсембиев К. Развитие общественно-политической и философской мысли казахского народа после присоединения Казахстана к России: Автореф. дис. ... д. филос. наук. - М., 1957; Сегизбаев О.А. Мировоззрение Ч.Ч. Валиханова: Автореф. дис. к. филос. наук. - Л., 1958; Исаков А. Идеи свободомыслия и атеизма в трудах первого казахского ученого и просветителя Чокана Валиханова: Автореф. дис. к. филос. наук. - М., 1961; Атишев А.А. Политические взгляды Ч.Ч. Валиханова: Автореф. дис. к. юрид. наук. - Алма-Ата, 1962; Дулатова Д.И. Исторические взгляды Чокана Чингисовича Валиханова: Автореф. дис. к. истор. наук. - Алма-Ата, 1963; Султаньяев О.А. Русская и казахская лексика и фразеология произведений Чокана Валиханова: Автореф. дис. д. филол. наук. - Алматы, 1994; Усенова Г.Р. Государственно-правовые взгляды Ч.Ч. Валиханова: Автореф. дис. к. юрид. наук. - Алматы, 1996; Турдалиева Ч.Д. История и культура кыргызов по трудам Ч.Ч. Валиханов: Автореф. дис. к. истор. наук. - Бишкек, 2000; Валиханова Г.Ш. Проблемы теории и истории казахской культуры в творчестве Ч.Ч. Валиханова: Автореф. дис. ... филос. наук. - Алматы, 2004; Ишембетов И.Р. Взгляды Валиханова Ч.Ч. на право и государство: Автореф. дис. к. юрид. наук. - Казань, 2006.

11. См.: Айдарова Х. Первый казахский просветитель Чокан Валиханов // Большевик Казахстана. - 1945. - № 6; Валиханов Ч.Ч. Статьи. Переписка. Составление, вступительная статья и примечания Х. Айдаровой. - Алма-Ата: Казахское объединенное государственное издательство, 1947; она же. Чокан Чингисович Валиханов // Большевик Казахстана. - 1952. - № 4.

12. Айдарова Х.Ч. Валиханов. - Алма-Ата: КазОГИЗ, 1945.

شوقان ۋالihanاف، 1956 (مقالالارى مەن حاتتارى)

"جاڭا ۋمر" جوۋرنالينڭ باسباسى / - 231 بەت

ورسشادان اۋدارعان: قوساتوف ديقانباي

ره داكتورى: ب. دۇكە نبايه ف

1. قوراسترۇۋشندن: ح. ايدارووا

14 Зиманов С., Атишев А. Политические взгляды Чокана Валиханова. - Алма-Ата: Наука, 1965.

15. Забелин И.М. Чокан Валиханов. (Замечательные географы и путешественники). - М.: Географиздат, 1956; Бейсенова А.С. Чокан Валиханов – путешественник и географ // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова).

– Алма-Ата: Наука, 1988; Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. - М., 1957; Муқанов М.С. Труды Чокана Валиханова в исследованиях А.Х. Маргулана // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова). – Алма-Ата: Наука, 1988; Ерофеева И.В. Проблемы истории присоединения Казахстана к России в научном наследии Ч.Ч. Валиханова // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова). – Алма-Ата: Наука, 1988; Хафизова К.Ш. Чокан Валиханов о китайских грамотах // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова). – Алма-Ата: Наука, 1988; она же. Чокан Валиханов в китайской историографии // Шоқан Уәлиханов және ХХІғасырдағы гуманитарлықғылым: көрнектіқазақғылыми Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жылдығына арналған халықаралықғылыми-практикалық конференция материалдары (Алматы қ., Алматы облысы МК «Алтынемел», 5-6 қараша 2010 ж.) – жалпы ред. С.Ф. Мажитов, В.З. Галиев, Ә.Ж. Валиханов, А.К. Шашаев. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010; она же. Чокан Валиханов и Китай // Қазақстан мұрағаттары. 2010. №4(16); Анваров А. История изучения Восточного Туркестана английскими и индийскими путешественниками (1812-1900 гг.). – Алматы: Мир, 2013; Масанов Э.А. Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1966; Аргынбаев Х.А. Общественная деятельность Чокана Валиханова // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова). – Алма-Ата: Наука, 1988; Масанов Н.Э. Чокан Валиханов об этногенезе казахского народа // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова). – Алма-Ата: Наука, 1988; Алимбаев Н.А. Теоретическая оценка работ Чокана Валиханова по этнической культуре казахов Валиханова // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова). – Алма-Ата: Наука, 1988; Исмагулов О.И. Некоторые вопросы исторической антропологии в работах Чокана Валиханова // Чокан Валиханов и современность: (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова). – Алма-Ата: Наука, 1988; Сатпаева Ш.К. Чокан Валиханов и русская литература: историко-филологические очерки. – Алма-Ата: Жазушы, 1987; Сегизбаев О.А. Ч.Ч. Валиханов – выдающийся казахский просветитель и демократ // Вестник АН КазССР. - 1957. - № 3; он же. Исследователь, мыслитель (О Ч. Валиханове). - Алма-Ата: Казахстан, 1974; Валиханов Чокан. Записка о судебной реформе / Вступительная статья и примечания доктора юридических наук, проф. С.Ф. Ударцева. – Алматы: ВШП «Эділет», 1999; Илюсизов М. К. Экономические воззрения Чокана Валиханова. - М.: Соцэкгиз, 1960; Мұқтарұлы С. Шоқан және Өнер: Түсініктеме негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап. – Алматы: Өнер, 1985; Муқанов С. Чокан Валиханов (Нить Ариадны). Историческая драма в 4-х частях. - Алма-Ата, 1948; он же. Чокан Валиханов. - Алма-Ата, 1953; он же. Очерк жизни, научной деятельности Ч. Валиханова // Простор. 1965. № 7; он же. Промелькнувший метеор. Роман-трилогия. - Алма-Ата, 1967; Марков С.Н. Идущие к вершинам. – Алма-Ата: Жазушы, 1982; Бегалин С.И. Чокан Валиханов (повесть). – М., 1976; Ивлев Н.П. Находки краеведа. – Алма-Ата: Казахстан, 1977; он же. И оживают биографии. (Записки краеведа). - Алма-Ата: Казахстан, 1983; Стрелкова И.И. Валиханов. - М.: Молодая гвардия (Жизнь замечат. людей: сер. биогр.), 1983; она же. Валиханов. 2-е изд. доп. - М.: Мол. гвардия (Жизнь замечат. людей: сер. биогр.), 1990; она же. Валиханов. 3-е изд. испр. и доп. - М.: Мол. гвардия (Жизнь замечат. людей: сер. биогр.), 2004.

16. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Выдающийся казахский ученый, просветитель-демократ (к 150-летию со дня рождения Чокана Чингисовича Валиханова). - Алма-Ата, 1984; Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Чокан Валиханов – востоковед. - Алма-Ата: Изд-во Наука КазССР, 1985.

17. Зиманов С. Общественно-политические воззрения Ч. Валиханов, М. Сералина / Салык Зиманов. - Алматы: Изд-во «Арыс», 2009.

18. Мусина М., Тихомиров Б. Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге. - СПб., 2009.

19. CentralAsiaMonitor. 20.08.2010.

20. Валиханов Ш.И. Белые ночи Чокана. – Семей: Международный клуб Абая, 2005 и др.

21. См.: Есмағамбетов К. Шетел ғалымдары жөнінде // Жалын. 1994. 11 желтоқсан; Тарих таңдақтары. Кітап. 1. - Алматы: «Арыс», 2008. - 111-112 бет.; // Егемен Қазақстан. -2010. - 10 қараша.

22. Ost-Turkestan oder die chinesische Provinz NanLu. Nach dem Russischen von Walichanow // Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland / hrsg. v. A. Erman – Berlin, 1862. – Bd. XXI.

23. The Russians in Central Asia: their occupation of The Kirghiz Steppe and the Line if the Syr- Daria: Their Political Relations with Khiva, Bokhara, and Kokan: also Descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria. By Capt. Valikhanof, M. Veniukof, and other Russian travelers. Translated from the Russian by John and Robert Michell. - London, 1865.

24. Central Asians under Russian rule. A study in culture change. – New York, 1965.

25. Allworth, Edward, ed. Central Asia: A Century of Russian Rule. New York: Columbia University Press, 1967.

26. Olcott M.B. The Kazakhs. 1st ed.– Stanford: Hoover Institution Press, 1987.

27. Imart G.G. Kirghizia-Kazakhstan: A. Hingeor Fault-Line? // Problems of Communism. – Washington, 1990. – Vol. XXXIX. - №5.

28. Sabol S. Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. Palgrave-Macmillian, 2003.

29. Rottier P. The Kazakness of sedentarization: promoting progress as tradition in response to the land problem // Central Asian Survey (March, 2003) 22 (1).

30. См.: Хафизова К.Ш. // Чокан Валиханов в китайской историографии // Шоқан Уәлиханов және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым: көрнекті қазақ ғылыми Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (Алматы қ., Алматы облысы МК «Алтын емел», 5-6 қараша 2010 ж.).-Алматы: Тарих тағылымы, 2010.

31. Там же.

32. Там же.

33. Архив Национальной Академии наук Республики Казахстан. Ф.11. Оп.1 л/д. Д.177.

34. См.: Отчет Императорского Русского географического общества за 1865 год. СПб., 1866. – С.9; Отчет Императорского Русского географического общества за 1865 год.–СПб., 1866.–С.9; Потанин Г.Н. Биографические сведения о Валиханове // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. Т.ХХІХ. Изданы под редакцией д.ч. Н.И. Веселовского. – СПб., 1904. – С.V; Айдарова Х. Чокан Валиханов. - Алма-Ата, 1945. – С.22-23; Доскараев Ж. Шоқан Уәлиханов туралы есте қалған әңгімелер// Вестник АН Казахской ССР. 1950. №9(65). – С.75.

35. См.: Все врут календари? Чокан Валиханов родился в Кушмуруне. И нигде более // Кустанайские новости. 1995. 7 ноября.

36. Шаяхмет А. Где же родился Чокан... // Вести Казахстана. 1995. 8 ноября. Он же. Где он родился? // Казахстанская правда. - 2005. - 28 октября. Он же. Давайте объединим усилия // Казахстанская правда. - 2006. - 8 сентября.

37. Абуев К. Неизведанный мир Чокана // Казахстанская правда. - 2005. - 3 декабря.

38. Валиханов Ч.Ч. Третье письмо родителям // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. - Т.IV. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1968.

39. См.: Врангель А.Е. [Встречи с Гасфортом и] приятель Ф.М. Достоевского – Валиханов // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. - Т.IV. - Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1968.

40. Кыстаубаев Б.К. Тайна Чокана Валиханова. Историческое эссе. В 3-х частях. – Алматы, 2009.

41. Стрелкова И.И.Валиханов. 3-е изд. испр. и доп. - М.: Мол. гвардия (Жизнь замечат. людей: сер. биогр.), 2004.

42. Кыстаубаев Б.К. Тайна Чокана Валиханова. Историческое эссе. В 3-х частях. – Алматы, 2009.

43. Там же.

44. Хафизова К.Ш. Чокан Валиханов в китайской историографии // Шоқан Уәлиханов және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым: көрнекті қазақ ғылыми Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (Алматы қ., Алматы облысы МК «Алтын емел», 5-6 қараша 2010 ж.). – Алматы: Тарих тағылымы, 2010.

ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА А.И.

т.ғ.д., доцент,

Ш. Уәлиханов ат.ТЭИ

ШЕТЕЛДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚ ҚАУЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ РЕПАТРИАЦИЯСЫ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАР

Қазақстанның ерте заманнан қазірге дейінгі тарихын қамтитын жиырма кітаптан тұратын көптомдық «Қазақстан тарихы» басылымына «Шетелдегі қазақтар. Этникалық қазақтардың қайта оралуы» тақырыбындағы кітап енгізіліп отыр. Кітапта кеңестік тарихи танымдағы идеологиялық ұстанымға орай шындығы ашылмақ түгіл, тыйым салынған, зерттелуі құпталынбаған тақырыптың бірі – қазақтардың елден сыртқа кетуге мәжбүр болғандығы мен олардың Қазақстанға қайта оралуы тарихы қарастырылады. ХVІІІ ғ. ортасынан бастап қазіргі күнге дейінгі көші-қон тауқыметін басынан өткізген қазақ халқының шетелдегі қауымының қалыптасуы, кеңес дәуірі мен тәуелсіздік алғаннан кейін ата-мекеніне оралуы және қазіргі дамуы тарихы сарапталынады.

Кітапты жазуға танымал тарихшылар тартылған: Зардыхан Қинаятұлы, Талас Омарбеков, Нәбижан Мұхаметханұлы, Абдуқап Қара, Жарас Ермекбаев, Бибизия Қалшабаева, Сәулебек Рустемов, Кулгазира Балтабаева және т.б.

Қазақ тарихын тәуелсіздікке дейін және егемендік алғаннан кейін деп бөлетін болсақ, онда тәуелсіздік алғанға дейінгі отандық тарихи ғылымда шетелдегі қазақ қауымының қалыптасуы мен дамуы тарихын жазу мүмкін болмады. Кеңестік дәуірде бұл тақырыпты зерттеу – КСРО-дағы ұлттардың «гүлдене дамуына көлеңке түсірер» еді. Шындығына келгенде қазақтарды өздерінің туған жерінен сыртқа қарай үдере қашуына мәжбүр еткен жағдайларды (мысалы, ХХ ғасырдағы ашаршылықтарды) ашу кеңестік саясаттың тұтастай ұлттың тағдырына деген аяусыздығын көрсетер еді. Коммунистік тоталитарлық

идеология үстемдік құрып тұрған кезде шетелдердегі қазақ диаспорасын құраған қандастарымыз өзге елдің азаматтары деп есептелінгендіктен, тағдыры мен тарихы мемлекеттің де ғалымдардың да назарынан тыс қалып келді. Қазақ диаспорасы тақырыбын ғылыми тұрғыдан зерттемегенін айтпағанда бұл атау ХХ ғ. 90 жж. дейін ғылыми әдебиеттер мен баспасөз беттерінен орын тапқан жоқ. Сондықтан, көптомдық «Қазақстан тарихы» басылымына осы тақырыптағы кітаптың енгізілуі Қазақстанның тәуелсіздігінің толыққанды жемісінің арқасында ғана мүмкін болды деп атап көрсетеміз.

Тәуелсіздік жылдарында қазақстандық тарих ғылымы «ақтаңдақтар» беттерді қайта қарап, көптеген тарихи оқиғаларға шынайы шындық тұрғысынан жаңаша қорытынды жасауда бірқатар жетістіктерге қол жеткізді. Соның ішінде, қазақтардың шетелге үдере көшуі, шетелдегі қазақ қауымының қалыптасуы, олардың қайта оралуы мен қазақстандық өмірге бейімделуі мен сінуі тарихы зерттелуде, бірқатар тұжырымдар да жасалды. Онтондық «Қазақстан тарихы» басылымына даярланып жатқан 17-кітаптағы «Қазақ диаспорасының қалыптасуы мен олардың қайта оралуы» мәселесі бойынша берілетін негізгі ой-қорытындыларымен таныстырайық:

Біріншіден, қазіргі таңда шетелде қазақ қауымдастығының сақталып отыруы - әлемдік саяси тарихи процестер салдарының көрінісі. Ол бір мезетте бола қалған кездейсоқ құбылыс емес, керісінше ХУІІІ ғасырдан ХХ ғасырдың басына дейінгі мезгілде қазақ және әлем тарихында орын алған аса зор саяси өзгерістердің салдарынан пайда болған күрделі қоғамдық құбылыс.

Екіншіден, бұл қоғамдық құбылыстың қайдан пайда болғанын анықтау және оның тарихи себептерін қарастыру үшін, ең алдымен, шетелдегі этникалық қазақ қауымының қалыптасу тарихын мерзімдік принцип негізінде кезеңдерге бөліп зерттедік:

1 - ХVІІІ-ХХ ғасырдың басында шетелдегі қазақ қауымының пайда болу кезеңі – Бұл кезеңді Қазақстанның жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің Ресей империясының құрамына енуімен жалғасуына байланысты отарлық кезеңдегі деп атауға болады;

2 – 1916-1991 жж. - шетелдегі қазақ қауымының қалыптасуы, бір бөлігінің туған жеріне қайта оралуы мен дамуы кезеңі. Бұл кеңестік дәуірмен тұстас;

3 – 1991 ж. бергі - тәуелсіздік жылдарындағы шетелдегі қазақ диаспорасының дамуы деп үш кезеңге бөле қарастырамыз.

1-кезеңдегі, шетелдегі ХVІІІ-ХХ ғасырдың басындағы қазақ қауымының қалыптасуы мен дамуының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл кезеңдегі қазақ қауымының қалыптасуы тарихына орай Н. Мұхаметханұлы өз пікірін білдіреді: «ХУІІІ ғасырда қазақ халқы өзінің ертеден қалыптастырған кең-байтақ этнотерриториясында, өз мемлекетінің - Қазақ хандығының басқаруында біртұтас ел ретінде өзінің дәстүрлі тіршілік формасында өмір сүретін. Ол кезде қазақ халқы Жүздік әкімшілік аумақтар бойынша орналасқан және бір-бірімен байланысты біртұтас ел болды. Бұл кезеңде Ресей, Орта Азия, Монғолия, Қытай жерлерінде қазақтардың жинақы орналасқан мекендері болды. Қытай жеріндегі қазақ қауымының қалыптасуын былай тұжырымдауға болады. Шоқан Уәлихановтың сөзімен айтқанда «Абылай ханның қармағындағы, Талас жағасы мен Ташкентке дейін көшіп-қонып жүрген Ұлы жүз шығысқа қарай жылжып, қытайларды Кіші Алатаудан асыра қуып, өздерінің байырғы мекендеріне оралды. Сонымен, қазақтардың айтуынша Ұлы жүз осы өңірді қалмақтардан қайтарып алған, сондықтанда қытайлардың бұл жерлерге көзалартуы дұрыс емес». Яғни, ХУІІІ ғасырдың орта шенінде Тянь-Шань тауының батыс солтүстігіндегі атамекеніне қарай жылжып көше бастаған қазақтар, ХІХ ғасырдың орта шенінде Цин патшалығының қарамағындағы Іле, Тарбағатай және Алтай аймақтарының бірқатар аудандарына барып қоныс тепті» [1].

Қытайға қараған қазақтардың орналасқан аймақтары бойынша рулық құрылымы негізінен мынадай болды: Іле аймағына қоныс тепкендер Ұлы жүздің Албан, Суан рулары мен Орта жүздің Найман ұлысының Матай әулетінен тарайтын Қызай рулары; Тарбағатайға орналасқандар - Орта жүз Найманнан тараған Қаракерейдің бірнеше рулары, Уақ рулары және Абақ Керейдің ішінара рулары; Алтай аймағына қоныстанғандар - Орта жүздің Абақ Керей рулары (Он екі Абақ керей) мен Найманның кейбір рулары.

Қазақ халқының бұл бөлігі Қытайда қазақ қауымдастығын қалыптастырды. Одан кейінгі кездердегі тарихи саяси оқиғаларға байланысты, мысалы, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының жанышталуынан Қытайға босып барған қазақтар (бұлардың көбі кері қайтарылса да) және 1931-1932 жылғы ашаршылықтан ауып барған қазақтар сондағы қазақтарды паналап, олардың қатарын көбейтті, негізін нығайтты [2].

Қытайдың Алтай аймағындағы ежелгі қонысына барып орын тепкен қазақтардың біраз бөлігі тіпті де жайлы жайлым жер іздеп, Алтай тауының теріскей бетіндегі моңғол жеріне барып тұрақтап, қазіргі Моңғол еліндегі қазақ қоғамдастығының негізін қалады.

Монғол жерінде қазақ қауымының қалыптасу тарихын зерттеушілер еңбектеріне сүйенсек, бұл кезеңдегі Монғолиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуы қазақтардың малға жайлы жер іздеуі негізінде жүрген. Мысалы, «Монғолияда XIX ғасырдың орта шемесіне дейін қазақтар болмады. Батыс монғолдармен көршілес жатқан керейлердің Монғол жеріне қарай жылжу процесі XIX ғасырдың соңғы жартысынан басталды» - деп тұжырымдаған зерттеуші т.ғ.д. Зардыхан Қинаятұлы қазақтың Абақ керей тайпасының шет мекендерге қоныс аударуынан басталған Монғолиядағы қазақ қауымының қалыптасу тарихын ашады.

Жылжу себептерін ішкі және сыртқы екі тарапқа бөліп қараған ғалым сыртқы себептерді Жоңғар хандығының ыдырауы және 1860 жылдардағы Тайпин және Дүңген көтерілісі қатарлы саяси оқиғалармен байланыстырады.

Дәлел ретінде зерттеуші Моңғолия ғалымы Цэвэн Жамсрано «Дархад... Хасаг, Хамнигандардың шығу тегі туралы» атты еңбегіндегі «Қазақтар алғаш Алтайдың арғы жағына сиыспағандықтан бергі беттен малына жайылым жер іздеп келген екен» деген ой-қорытындысы мен Г.Е.Грум-Гржимайлоның «Өткен ғасырда қара Ертістің бойында басталған жер дауы Керейлерді мұнда (Қобда бетіне) қоныс аудармасқа шарасыз болдырды» деп жазған тұжырымына сүйенеді. Қазақтардың Монғол жеріне қоныс аударуының себебі көшпенділер үшін жер тарлық еткеннен ауыр құбылыс ол – жұт жұтымшылығы екенін алға тартады. «Көнекөз қариялардың естелігі және тарихи жазылымдарға қарағанда 1869 қоян жылы Алтай өлкесінде естен қалғысыз қатты жұт болып, тәмәм мал қырылып халық аштыққа ұшырағаны белгілі. «Осы қоян жылғы жұт бір бөлім елдің мал жағдайымен күн көріс тұрмысы үшін бір қырқаны асып Алтай тауының арғы бетіне қоныс аударуының бірден бір басты себебі деуге болады» деп жазады 1994 жылы Шыңжаңда басылған «Абақ керей» тарихын құрастырушылар. Әйтеуір қалай дегенмен Қазақ халқы көшпенді мал шаруашылығына қолайлы, шөбі шүйгін, отын суы мол қоныс іздеуі Абақ керейдің бір тобы Алтайдың күнгей бетінен теріскейіне ауа қоныстануының бірден бір себебі екендігі соншалықты дау-дамай тудырмайтын мәселе» деп тұжырымдайды Зардыхан аға [3].

Сонымен, Абақ керейдің бір тобының Моңғолия жеріне қоныс аударып, жұрт жаңалауының бірден-бір шешуші себебі – малына жайлы жер, жанына жайлы қоныс іздеушілік болса керек. Алтайдың арғы бетінен келген Абақ керей ұрпағы Моңғолиядағы қазақтардың негізгі бөлімін құрайды. Мұндағы Қазақ тобының екінші бөлімін 1914-1917 жылдары Шуй арқылы Марқа көл, Зайсаннан асып келген наймандар құрайды. Олардың саны соншалықты көп емес. Тарихта «Моңғолиядағы қазақтар» деп аталатын құбылыс осылайша дүниеге келген еді» деп қорытындылайды З. Қинаятұлы [4].

Орталық Азия жерінде қазақ қауымының қалыптасу тарихын жоңғарлардың 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен ұлттық трагедия ретінде ел жадында мәңгілікке сақталып қалған, қазақ халқын өте ауыр күйзеліске ұшыратқан шабуылымен байланыстырады зерттеушілер. Осы шабуылдың нәтижесінде «ойраттар Ташент, Түркістан, Сайрам қалаларын басып алды, ауылдарды және бірқаншалаған Орта жүз бен Ұлы жүз руларын қырғындады. Ендігі жерде тұқымымен құрып кетпеу үшін қазақтар көше бастады, өздеріне жақынырақ маңдағы басқа Орталық Азиядағы халықтар арасына бытырап кетіп, Ортазиялық хандықтары жерлеріне барып қоныстанды. Осылайша Орта Азия жерлеріндегі қалыптасуы жоңғар шапқыншылығымен байланысты болды» [5: 94.].

Орталық Азиядағы қазақ диаспорасы мәселесін жинақтап, онтомдық басылымға даярлаған ғалым Б. Қалшабаева тарихи деректердің негізінде жоңғар соғысы салдарынан ашаршылықты басынан өткізген Орта жүздің бір бөлігі Бұхараға көшіп, Бұхара хандығы қол астына өтсе, ал кіші жүздің бір тобы Хиуаға көшкендігі жайында айтады. Өзбекстанның Бұхара, Науай, Қашқадария, Қарақалпақстан автономиялы облыстарына кіші жүз қазақтары шоғырланған. Мұнда негізінен Әлімұлы, Байұлы рулары, жеті рудың: Табын, Тама, Рамадан, Жағалбайлы т.б. рулары кездеседі. Өзбекстандағы кіші жүз қазақтарын XVI ғасырдағы Тәуекел ханның Ташкент, Түркістан, Самарқандты басып алған ұрпақтарымен байланыстырады. Бүгінгі қазақ жадындағы Күлтөбенің басында күнде жиын деген сөз Ханабад ордасы жанында, Ангрен өзенінің жағасындағы Күлтөбе деген жерде қазақ халқының заң шығарушы билерінің жыл сайын күзде бірлі-жарым айға бас қосатынынан қалған.

Өзбекстанда қазақтың қыпшақ руы да көптеп кездеседі. Бұл жөнінде ғалым К.Ш. Шаниязов: «Қыпшақтар XVI- XVIII ғасырларда қазақ даласынан Мавереннахр мен Хорезмге қоныс аударып, жергілікті халықтардың (өзбек), тағы бір тобы Сырдарияның орта ағысы бойында қалып, қазақ халқының құрамына енген», - деп көрсетеді [6: 16, 81]. Сонымен бірге олардың кейбір тобы бұл өңірге келуін 1932-1933 жж. ашаршылық жылдармен байланыстырады. Сондай-ақ, найман руының Бұхара, Самарқандтағы тобы ежелден ата-бабамыз мекен еткен қоныста отырмыз десе, Ташкент маңайындағы тобы ұжымдастыру, ашаршылық жылдары келгендігін айтады.

Б. Қалшабаева Орталық Азия елдеріндегі қазақтардың негізгі бөлегі Өзбекстанда ежелден ата

қонысында отырған және саяси қуғын-сүргінмен, тарихи зобалаңмен, басқа да өздерінің экономикалық қажеттіліктерімен барған қазақтар тобын құрайды деп тұжырымдайды.

Сондай-ақ қазақтың шекара маңындағы кең-байтақ шұрайлы, қазба байлығы мол, өмір сүруге ыңғайлы жерлеріне Ресейден қарашекпенділер мен мұжықтарды қоныстандырып, орыс тұрғындарының санының жергілікті қазақтардан артуына байланысты, ол жерлерді әртүрлі сылтаумен Ресей құрамына қосып отырды. Биліктің бұл тәсілі өте ұтымды түрде шекара өңіріндегі қазақ жерлері мен тұрғындарын Ресей құрамына біртіндеп қосып отырды.

2- кезеңде XX ғасырдың екінші онжылдығынан бастап шетелдердегі қазақ қауымының қалыптасуы мәжбүрлі сипатта жүрді. 1916 жылғы босқыншылықтан бастап, кеңестік саясаттың қазақ жеріндегі ашаршылықтарды туындатуы негізінде сыртқа ағылған қазақ көшінің негізінде шетелдердегі қазақ қауымының дамуында қайғылы кезең орын алды. 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтеріліс кезінде сыртқа кеткен қазақтардың босқыншылығы, 1917-1918 жж. Түркістан республикасында, 1921-1922 жж., азалы 1929-1933 жж. орын алған ашаршылықтар кезіндегі қазақтың қырылуы мен аштықтан қырылмас үшін сыртқа кеткендер тарихына қатысты да бірқатар тұжырымдар жасалды.

Осыдан кейін барған Қытайдан жеріне сыймаған қазақ шекара асып Үнді еліне, шөл мен тау-тастан өтіп, европалық елдерге барып қоныстануға мәжбүр болғандығы көрсетіліп, қазақтардың әлем елдеріне таралуы мен батыс елдерінде қазақ қауымының қалыптасуы мәселесі де қарастырылды.

Ресейдегі қазақ қауымдастығының қалыптасуы – Патшалық Ресейдің қазақ даласын отарлауы және оның жүргізген әкімшілік реформалары мен Кеңес Одағының ұлттық автономиялық әкімшілік территорияларды анықтау нәтижесімен тікелей байланысты орын алған қоғамдық құбылыс.

Кеңес Одағы бойынша жүргізілген Ұлттық-территориялық межелеу науқаны барысында, қазақтың билік басындағы ұлтжанды азаматтардың қатты қарсылығына қарамастан, шекараны ректификациялау деген желеумен, кеңестік билік 1925 жылы Орынбор губерниясы мен Орынбор қаласын және Торғай облысының бір аз жерін РКФСР құрамына өткізіп берді. Онда отырған қазақтар отырған жерімен бірге Ресейдің қарамағында қалып қойды. Ал, бұл жерлердегі қазақтар ресейлік қазақ диаспорасының қатарын толықтырды.

Өзбекстанның Қазақстанмен шекаралас аудандардың кейбір аумағы Орта Азия қазақтарының ежелден тұрақтаған ата-мекені екендігі және ол аумақтың 1924 ж. ұлттық-территориалдық шекараны межелеудегі территориялық даулардың нәтижесінде қалыптасқан қазақ диаспорасының тобы екендігі де айқындалды. Ал, сол аумақты ежелден мекендеген қазақтар Өзбекстандағы қазақ диаспорасының бір бөлігі болып табылады.

3-кезең Қазақстанның тәуелсіздік алуымен байланысты. Бұл кезеңдегі қазақтардың шетелдегі қауымының – қазақ диаспорасының даму тарихы оралмандар мәселесімен тығыз байланысты. Қазақтардың тұтастануы тарихи әділдік. Тарихи отанына қазақтардың қайта оралуы негізгі тренд. Ал, шетелдегі қазақ диаспорасы өздерінің отырған жерлерімен бірге басқа елдің құрамындағы этникалық топ болып есептеледі. Сондықтан Қазақстанның төңірегіндегі шекаралас мемлекеттерде өмір сүріп отырған қазақтардың қай-қайсының да «өз атамекенімізде отырмыз» деуінде терең тарихи шындық бар. Дегенмен, ол жерлер кезінде сол елдің территориясына айналып кеткендіктен, олар да сол өздері тұрған мемлекеттің азаматтары. Бірақ олар қазақ ұлтының құрамдас бөліктері. Қазақстан Республикасы «Халықтың көші-қон Заңының» анықтамасы бойынша айтқанда, олар «этникалық қазақтар» болып табылады. Демек, шетелдердегі қазақ қауымдастығының негізін отырған жерімен бірге өзге елдің құрамына қосылған қазақтар құрады (Н. Мұхаметханұлы).

Үшіншіден, қазақтардың туған жеріне оралу процесі зерттелуде. Қазақтың отансүйгіштігін, патриоттығын бейнелейтін қысқа да нұсқа нақыл сөздер көп. «Өзге жердің сұлтаны болғанша, туған жердің ұлтаны бол», қазақтың «ит тойған жеріне, батыр туған еліне» деген және т.б. мақалдар сыртқа кетуге мәжбүр болған қазақтардың ерте заманнан бері мекендеген отанына қайта оралуының объективті құбылыс екенінен хабар береді. Туған отанына оралмайтын адам кемде-кем.

Тарихта шетке кеткен қазақтың тарихи отанына оралуы оған дейін де орын алған. Кеңес дәуірінде қазақтардың ата мекеніне қайта оралу – репатриациялау процесі жүрді. Кітапта осыған орай арнайы тарау бар. Ол «Кеңестік дәуірде ата мекенге оралу» деп аталады.

XX ғасырда қазақтар алғаш рет Қытайдан 1917-1925 жж. қайта оралды. 1917 ж. Уақытша үкіметтің бастамасымен Қытайдағы қазақтарды қайтару шаралары жүргізілді. Орыс билігі Шыңжаң губернаторы Ян Цзэнсиньнен «Қытайда тұрып жатқан 19-31 жас арасындағы дүнген, тараншы, қазақтар мен басқа да бұратаналарды» тез арада қайтаруды талап етті. Шамамен, 1916 ж. кеткен қазақтар саны 400 мың адамдай (7-8 %). Кеткен қазақтардың қайта оралуында ерекше рөл атқарған сол кездегі Мемлекеттік Думаның мүшелері Мұқамеджан Тынышбайұлы, Уақытша Үкіметтің Түркістандық комитетінің

төрағасы О.А. Шкапский, Мұстафа Шоқай, Санжар Асфендияровтар болды. 1917 ж. Ақпан төңкерісінен кейінгі Уақытша өкіметтің Шыңжанды паналаған қазақтарды қайтару шараларының нәтижесінде 1917 ж. соңына қарай 160 мыңдай қазақ Қазақстанға репатриацияланды. 1918 ж. 25 қаңтардағы Қашқардағы Ресей консулдығының Жетісу облыстық комиссарына берген мәлімдемесінде Қытайдағы қазақтардың жай-күйі, толық болмағанымен саны жайлы, қазақ-қырғыздарды қайтаруға байланысты хабарнамалар беріледі.

1917-1918 жж. Түркістан Республикасындағы және 1921-1922 жж. Қазақстандағы ашаршылықтардан соң қазақтар шағын топтармен Қытай шекарасынан Құлжа, Тарбағатай таулары мен Іле өлкесі маңайында малдарын айдап өтіп, көбісі Шыңжаңдық Алтай мен Іле өлкесінде қалды.

Кеңес дәуірінде қазақтардың туған отанына қайта оралуы екі толқынмен жүрді: біріншісі - XX ғ. 20-40 жылдары елге оралғандар, ал, 50-60 жылдары ата жұртқа оралудың екінші толқыны орын алды

Қазақ зиялылары 1929-1933 жж. ашаршылықтан босқан қазақтарды қайтару шараларына ерекше мүдделілік танытты. Исаевтың арнайы комиссиясы 1932 ж. 25 сәуірде көшіп кеткендерді қайта қайтарып, орналастыру ісімен айналысты. 1932 ж. 31 наурызда Өлкелік партия комитетінің бюросы өзінің №97 хаттамасымен «Қоныстарынан ауа көшкен кедейлер, орташалар қожалықтарын қайтаруды және Қазақстанның өз ішінде орналастыруды ұйымдастыру туралы» арнайы қаулы қабылдап, сол жылдың 27 сәуірінде Қазақ АКСР ХКК көшіп кеткен шаруашылықтарды қайта қайтару және оларды орналастыру жөніндегі жоспарын бекітті. Кітапта 1929-1933 жж. ашаршылық кезінде республикадан өзге жерге кеткен көші-қоншылардың (откочевники) кері қайтуын реттеу және ұйымдастыру үшін Қазақ АКСР ХКК-нің №320/12 қаулысымен 1933 ж. 17 сәуірінде Қазақ АКСР ХКК жанынан арнайы комиссияның қызметі баяндалады [7].

XX ғасырдағы ата жұртқа оралудың үшінші, ал кеңестік дәуірдегі екінші ірі толқыны 1950-1960 жылдары жүзеге асты.

Екі ел арасында кеңес азаматтарын қайтару туралы арнайы келісім болған жоқ. Бірақ, 1954 ж. КСРО мен Қытай арасындағы қарым-қатынас туралы жасалынған 10 жылдық келісім-шарт «кеңес азаматтарының» КСРО-ға қайтуына жол ашты. Сонымен бірге, КСРО Министрлер кеңесі 1954 ж. 16 сәуірде № 751-329 ерекше құпия жарлығы бойынша маусым-тамыз айларында Қытай Халық Республикасындағы «кеңес азаматтарын» тың жерлерді игеруге көшіру туралы, 1955 ж. 17 қыркүйекте №1701 «Шекарадан тыс жерлердегі кеңес азаматтарын репатриациялау және оларды КСРО-да еңбекпен қамту» туралы қаулы қабылдайды. Осы қаулылар негізінде Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданы мен т.б. аудандарынан қазақ, ұйғыр, дүнген, орыстар қайта оралады [8:268].

1955 ж. Қытайдан қоныс аударған репатрианттар ресми құжаттарда «кеңес азаматтары» деп аталды. «Кеңес азаматтары» деп аталу тарихына келейік. 1930-жж. Қытайдағы кеңес консулдықтарының жанынан құрылған Үрімші, Құлжа, Шәуешек, Алтай және Қашқарда орналасқан «Кеңес мұғаджарлар қоғамының» өкілдері мен олардың сенімді агенттері 1945 ж. қаңтарда Шығыс Түркістан ислам жұмхұрияты (республикасы) құрылғаннан соң, Кеңес Одағына қайтамын деген адамдарға кеңес азаматтарының паспортын үлестіреді. Олардың арасында 1916-1933 жж. арасында Қазақстаннан қашқан қазақ, ұйғыр, дүнген, өзбек, орыс және т.б. ұлт өкілдері болды. Кезінде «кеңестік тазалау», «бай-қулактарды тазалау» деген желеумен жүрген кеңестік саясаттың салдарынан қуғыншылыққа ұшырап, шекара асқан қазақтар ғана емес, басқа ұлт өкілдерінің де 1950-жж. қайта оралуға мүмкіндігі туды. Олардың шекарадан өткендігі туралы белгісі бар-жоқтығына қарамастан, тууы туралы куәлігін алып кеткендерді сол құжат негізінде, ал, құжаты жоқтарды тілегі бойынша «кеңес азаматы» деген тізімге тіркеді. Сонымен бірге, КСРО-дан бармағанымен КСРО-ға, Қазақстанға кетемін дегендерге де мөрі басылған Кеңес Одағы азаматының паспортын берген. Тіпті, паспорттарды қоржынға салып жүріп, кез-келген жерде үгітке ерген адамдарға үлестіріп, «кеңес азаматы» ретінде тізімге алған оқиғалар да кездескен. Осылайша, Қытай жерінде «кеңес азаматтары» деген контингент пайда болды. 1954 ж. КСРО мен Қытай арасында жасалынған 10 жылдық келісім-шарт «кеңес азаматтарының» КСРО-ға қайтуына жол ашты. Олар заңды түрде 1955 ж. жаппай Қазақстанға қайта бастады. Кітапта «кеңес азаматтарының» оралуы, орналасуы, бейімделуі, қиындықтары мен тәжірбиесі қарастырылды.

Тарихи әдебиеттерде 1950-1960-жж. Қытайдан қайта оралған қазақтардың саны туралы мәліметтер әр түрлі. Репатрианттардың саны туралы қазақстандық, шетелдік тарихшылардың пікірлері де әр басқа. Сондықтан, бұл мәселеге орай қазақстандық пікір айтылды: 1954-1963 жж. Қытайдан 268371 репатриант қайта оралды, олардың, 1849 отбасысы (8984 адам) басқа республикаға жіберілді Қазақстанға барлығы 259, 4 мың репатриант келді деп есептейміз [9].

Төртіншіден, «Тәуелсіз Қазақстан: этникалық қазақтардың отанға оралуы» атты бөлімде тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда бұрын болмаған жаңа доминанттар: босқындар, шетелдік жұмысшылар,

еңбек көші-қоны, сондай-ақ, шетелден келген оралмандар пайда болғандығы қарастырылады. Соның ішінде XX ғ. соңғы онжылдығынан, Қазақстанның тәуелсіз мемлекетке айналуынан кейін қазақтар елге қайта орала бастады. Бұл Елбасының бастауымен мемлекеттік маңыз берген әділетті шара. Осы бөлімнің «Көші-қон саясаты мен оның құқықтық-нормативтік негіздері» тарауы бойынша «Көші-қон саясатының мәні мен басымдықтары» параграфы даярланды. 1991-2012 жж. мемлекеттің көші-қон үрдісінің заңды негізде реттеуге бағытталған нормативтік-құқықтық актілерге сүйене отырып саралайтын болсақ, оның алғашқы кезеңін 1991-1997 жылдар аралығы қамтиды; екінші кезеңі 1997-2007 жж.; үшінші кезеңі 2007 жылдан қазіргі кезеңге дейін деп бөліп қарастыруға болады.

Дегенмен қоғамдағы өзгерістерге орай, нормативтік-құқықтық актілердің осал тұстары да байқалып жатты, атап айтқанда: мемлекеттік миграциялық саясаттың негізгі бағыттарының механизмі мен орындалу барысы ашық көрсетілмеді; көшіп келуші этникалық қазақтарға белгіленген қажетті құжаттар тізбесін жинақтау бірқатар қиындық туғызды; миграциялық заңдарға түсіндірменің болмауы және жергілікті атқарушы органдардың оларды қолдануда қателіктерге жол беру жайттары тәжірибеде көрініс тапты.

Бесіншіден, қазақ деген ұлт шаруашылық, ахуал тұрмыс, жан дүниесі басқаға ұқсай бермейтін өзіндік ерекшелігі бар этнос бірлігі деп тұжырымдалды. Қазаққа әрқашан, қайда жүрседе ерекше бір сипат беріп, оны көптеген ұлт елдерінен оқшаулап тұрған және ұлттық ахуал тұрмысынан жан дүниесінің ерекшеліктерінің қалыптасуына тұлға болып келген ұлы күш- көшпенді мал шаруашылығы.

Ұлттықтың негізгі белгісі - ұлттың рухани өмірі. Шетелдердегі диаспоралар, бөгде ұлт арасында өмір сүріп отырған этностардың аш жалаңаштықтан тозғындап жүргені көрінбейді. Тозғындаған тобы тек ғана рухани өмірінде азып-тозып отыр. Ұлттың рухани өмірінің негізгі тірегі оның дінімен тілі, өнер мәдениетімен салт дәстүрі. Рухына сызат түссе ұлттың ұлт жүзінде әлсірей бастағаны сол. Мұндай тағдырды Кеңес империясы тұсында ата жұрттағы дүйім қазақ басынан кешірді. Бірақ бүгінгі дербес Қазақстан үшін ол қауіптің алды алынды, қазақ өз шаңырағы, өз рухына өзі ие бола бастады. Ресей, Қытай, Моңғолия және басқадай елдерде өмір сүріп жатқан қазақтар үшін бұл қауіптің бұлты қалындай түспесе еш сейілген жоқ [10].

Алтыншыдан, қазақ диаспорасының кезек күттірмес мәселелері анықталды. Мысалы, Моңғолиядағы қазақтардың рухани жағдайына келсек ойландыратын мәселелер көп-ақ. Әрине қанша дегенмен Баян-өлгийде қазақы рухани орта бар. Бірақ 30 мыңға жуық қазақ Баян-өлгийден тысқары моңғолдық ортада өмір сүріп отыр. Сөйте тұра Қобда аймағындағы қазақ тілінде білім беретін екі орта мектептен өзге қазақша білім беретін ешбір оқу орыны жоқ.

Орталық Моңғолдағы қазақтар қазақ өнері, қазақ баспасөзінен тіптен тысқары жатыр. Қазақстан теле, радио хабарын былай қойғанда Баян-өлгийде қазақ тілінде күніне 1 сағат уақыт эфирге шығатын радио хабарды тыңдауға техникалық мүмкіндігі жоқ. Қазақстан баспасөзі, қазақ тіліндегі кітаптар жете бермейді. Ол үшін Моңғолия үкіметін кіналауға болмайды. Өйткені бүгінгі Моңғолияда 30 мың қазақты қойып, теледидарды моңғол тілінде ауылға жеткізуге экономикалық мүмкіндігі жоқ. Моңғолия инфра-структура жағынан бүгінгі өмірде бірден бір артта қалған елдердің бірі.

Енді Моңғолиядағы қазақтардың тіл жайына келейік. Моңғолияның жағрафиялық, экономикалық, адам ресурсы және басқадай жағдайларына байланысты онда қазақ тілінің моңғолға бейімдеу процесі біршама баяу жүріліп келді.

Бірақ Моңғолиядағы қазақтардың тілі ғылыми-техникалық және саяси реформациядан өткен жоқ. Сондықтан ата жұрттағы немесе қазақтың қара шаңырағындағы іргелі қазақ тілімен салыстырғанда тілдік қоры аз, сөйлем құру, айтылым (говор) жағынан белгілі ерекшеліктері бар және жергілікті іргелі әдеби тіл қалыптаспағанын ашып айтқан жөн. Бүгін бұл жайды ашықтан ашық мойындап ізденіс, талпыныс жасамаса қара шаңырақта қазақ тілінің аруағы артқан сайын шет елдердегі қазақтардың тілімен мәдениеті сүреңсіздікке ұшырауы мүмкін деп ескертеді ғалым [11].

Жетіншіден, қазіргі кезеңдегі қазақтардың репатриациясы оралмандардың қайта оралуы, бейімделуі, орналасуы мен қоғамдық еңбекке тартылуы, олардың құқықтық мәртебесінің анықталуы мен сол мәртебеге ие болуы мен оны пайдалануында кездесетін ақаулар бұл процесті жүзеге асыру тетіктерінің әлі де толық шешілмегендігінен хабар береді деп қорытамыз. Мысалы, шетелде жүрген қандастарымыздың елге оралуымен Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі жанынан құрылған Көші-қон комитеті мен ҚР Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігінде құрылған дәл осындай департамент айналысады. Бірақ, қазіргі таңда шетелдегі отандастар мәселесі аталған екі министрліктегі қос комитеттің нақты қайсысының құзырында екені белгісіз.

Сегізіншіден, Қазақстан шет елдердегі қазақтар тұратын аймақтармен экономикалық, әлеуметтік, инвестициялық, мәдени тікелей байланысқа шығуы керек. Шетелдік қазақтар Қазақстанмен жан-

жақты мәдени байланысты қалыпқа келтіруді қалайды. Қазақстанның газет баспалары, оқу құралдары, басқадай кітаптар қазақ тұратын аймақтарда еркін айналымға түсуі керек. Бұл мүмкіндікті заңдастыру қажеттілігі анық. Шет елдердегі қазақ жастарын оқытуға бейімделген университет, институт ашу, діни және басқадай рухани орталықтардың ара байланысын нығайту қажет.

Дүние өркениетінің үлкен бір құбылысы, тіл мәдениетінің айнымас бөлегі - қазақ мәдениетін, қазақтардың тағдырын әркімнің өз басына тапсырып тастауға біздің қажымыз жоқ. Әр жерде жүрген қазақтар өз басын және тілін, мәдениетін қорғай білу, ал ата жұртымыз мұндағы Қазақ үкіметі дүниедегі қазақтың қорғаушысы, қамқоршысы бола білсе сонда ғана біз «Қазақ» деген құбылыстың мәңгі жасауына мүмкіндік тудыра аламыз» деп есептейді ғалымдар.

Көптомдық бойынша жұмыс жалғасуда. Тақырыпқа қатысты тарих ғылымында жинақталған білім негізінде Қазақстандағы негізгі титулды ұлт қазақтардың дамуындағы келесі, *негізгі тұжырымның* бірі - кеңес дәуірінде өз туған жерінде азшылыққа айналған қазақ ұлты тек тәуелсіздік жағдайында басым көпшілікке айналды: 2009 ж. Ұлттық санақта 10 миллионнан асып, республика халқының құрамындағы үлесі 63,1%-ға жетсе, 2013 ж. 1 сәуірдегі мәлімет бойынша 11058 мың деп есептелініп, үлесі 65,2% болды [12].

Қазақстан Республикасы халқының 2013 ж. 1 сәуірдегі нақтыланған саны 16967 мың адам болды. Халықтың этностық құрамы төмендегідей: қазақтар 11058 мың (65,2%), орыстар 3698 мың (21,8%), өзбектер 511 мың (3%), украиндер 306 мың (1,8%), ұйғырлар 243 мың (1,4%), татарлар 203 мың (1,2%), немістер 182 мың (1,1%) және басқа ұлт өкілдері 766 мың (4,5%) адам [13]

Қорыта айтқанда, қазақтың өсіп-өнуінің басты қайнар көзі: табиғи өсім мен шетелдердегі қазақ диаспорасы. Тәуелсіздік жылдары 1 миллионнан аса отандастарымыздың Қазақстанға қайта оралғаны ұлтымыздың санын көбейтуге қосылған үлес болса, сырттағы қазақ егемен елдің төл ұлтын көбейте беретін ірі қайнар бұлақ болып қала бермек. Шетелдегі қазақ диаспорасы мен Қазақстандағы қазақтар біртұтас қазақ ұлтының негізі мен болашағы.

Әдебиеттер

1. Мұқаметханұлы Н. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ-қытай байланыстары. – Алматы: Санат, 1996. – 126 б.
2. Мұқаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2000. – 336 б.
3. Зардыхан Қинаятұлы. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001. – 320 б.
4. Зардыхан Қинаятұлы. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007. 2- кітап. – 256 б.
5. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Атажұрт. - 2006.
6. Қалшабаева Б.Қ. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зертеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.
7. Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы XX ғ. басындағы ашаршылықтар жайлы // Отан тарихы. - №4. - 2012. - 67-73-б.
8. Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы көші-қон үрдестерінің тарихи демографиялық қыры. – Алматы, 2011. – 416 б.
9. Құдайбергенова А.И. Шетел қазақтарының кеңестік дәуірде атамекенге оралу тарихынан // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген халықаралық ғыл.-практ. конф. «Этникалық қазақтардың репатриациясы Қазақстан мемлекеті көші-қон саясатының құрамдас бөлігі ретінде: жетістіктері, мәселелері және оларды шешу жолдары» материалдары. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. – 215-220 бб.
10. Қинаятұлы З. Көзқарас: ұлт, тарих және адамдар тағдыры жайында. – Павлодар: Brant print, 2010. – 60 б.
11. Қинаятұлы З. 17 кітапқа даярланған мәтіннен алынды.
12. Kazakhstan Today Ақпараттық агенттігінің материалдарына авторлық құқық. <http://kt.kz/?lang=kaz&uin=1133436215&chapter=1153572196>
13. Сонда

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО РЕГИОНОВЕДЕНИЯ (ИСТОРИИ РЕГИОНОВ)

Историческое регионоведение, как направление исторического исследования возникло сравнительно недавно, на волне преобразований последних десятилетий. В XX в. региональным делением мира занималась история, география и ряд других дисциплин. В первой половине XX в. институт стран Азии и Африки (ИСАА) МГУ пытался в практике своей педагогической деятельности уже использовать региональный подход при исследовании культур и стран, т.е. не только комплексно изучать регионы, не деля их на базис и надстройку, но и исследовать искусства, экономики и все остальные составляющие рассматриваемых обществ в совокупности, пытаясь вычленивать некие доминантные элементы, которые (вне зависимости от этнического и религиозного факторов) определяли лицо данной цивилизации, влияя и на искусство, и на экономику, и на идеологию, и на религию, откуда бы они ни проникли. Начало исторического регионоведения, как учебной дисциплины и направления исследования уходит корнями в середину 1990-х годов.

Главным привлекательным моментом для гуманитарных наук начала XXI в. в региональном подходе стало то, что в эпоху тотального наступления глобализации на культуры всех стран и народов он позволял адекватно оценить реакцию различных обществ на это явление, вычленивать те ценности, которые самобытные культуры инстинктивно, несмотря на сознательно позитивное отношение к указанным процессам, пытались отстоять, и, наконец, понять те странные метаморфозы идей глобализации, которые под воздействием региональных культур принимали вид и формы, не соответствовавшие первоначальному замыслу, а, скорее, базировавшиеся на принципах, которые столетиями жили в данных регионах.

Историческое регионоведение направлено на комплексное изучение соответствующего региона, группы стран или страны: их населения, истории, географии, этнографии, экономики и политики, науки и культуры, религии, языка и литературы, традиций и ценностей. Историческое регионоведение осуществляется в виде разработки научно обоснованных практических рекомендаций по соответствующим вопросам деятельности государственных органов, участвующих в проведении региональной и внешней политики, различных научных, образовательных, информационных и культурных обменов, в реализации торгово-экономического сотрудничества, современных двусторонних и многосторонних коммуникационных связей, а также решения глобальных экологических проблем.

В целом понятие «историческое регионоведение» предполагает изучение народа или народов, заселяющих определенную территорию и имеющих общие культурные доминанты в историческом пространстве, понимание особенностей их развития и существования в мировом процессе.

Историческое регионоведение включает в себя исследование основных этапов историко-культурного развития государства. Выполняет анализ современной ситуации и показывает умение прогнозировать возможные пути развития региона, изучает его прошлое, настоящее и будущее регионоведения [1, эл. ресурс].

Так на современном этапе развития исторического регионоведения отмечается выход проводимых исследований на глобальный уровень. Этому способствуют процессы гуманитаризации и экологизации научного знания, а также участие в исторических исследованиях специалистов различных научных направлений, что оказало значительное влияние на расширение методической и информационной базы исторического регионоведения [2, с. 63-67].

Формирование современных баз данных для историко-регионоведческой науки происходит посредством включения результатов исследований целого комплекса научных дисциплин. Все большее число специалистов разных профилей в мире осуществляют исследования в сфере исторического регионоведения, что обуславливает необходимость координации их деятельности.

В настоящее время существуют следующие глобальные проблемы исторического регионоведения:

- История региона в контексте всемирно-исторического процесса: история освоения и формирования региона, его роль во всемирной истории;

- Этнический состав населения и особенности религиозной жизни региона;
- Государственное и территориальное устройство: место региона в административно-территориальном делении целой общности;
- Система органов территориального управления, характер взаимоотношений региона и центра (вертикальные отношения, роль центра в развитии региона);
- Социально-экономическая система в регионе - тип и принципиальные черты хозяйства;
- Экономико-географическое состояние региона, характеризуется территориальным размещением производства, соотношением «основных хозяйственных узлов» и «периферии региона», наличием приоритетных отраслей, определяющих специализацию региона;
- Ландшафт и климат в истории освоения регионов (для актуализации оценки природных рисков и стихийных природных процессов на основе историко-региональных материалов);
- Историческое регионоведение: региональные уровни исследования;
- Историческое регионоведение и проблемы использования социально-экономического и культурно-рекреационного потенциала регионов;
- Региональные и геополитические проблемы приграничных регионов;
- Международное сотрудничество и координация историко-региональных исследований в целях оптимизации развития региона;
- Трансформация предметного поля и дисциплинарного статуса исторического регионоведения, в частности, «культурным поворотом» в историко-региональных знаниях;
- Историческое регионоведение в кругу вспомогательных наук истории;
- Историческое регионоведение: исследовательские практики;
- Новая локальная история. Пространство города;
- Регионоведческая локализация исторических событий;
- Проблемы расселения и хозяйственного освоения территорий, история коммуникаций;
- Историко - регионоведческие исследования для туризма;
- Роль регионоведческого фактора в исторических событиях;
- Историко-регионоведческое картографирование и геоинформационные системы [3, эл. ресурс].

Существенное место в исследованиях мировой истории XXI века традиционно занимают проблемы локальной истории – одного из актуальных проблемных полей современного исторического знания, в том числе и по вопросам урбанистики и сельской истории. В тесной связи с этой проблематикой находятся исследования, в которых реализуются микроисторические подходы в историко - регионоведческих исследованиях [4, с. 244-247].

На сегодня историческое регионоведение испытывает широкий круг проблем, которые касаются практически всех регионоведческих аспектов развития человеческого общества и изучения исторических закономерностей в их пространственной форме – таких, как влияние природной среды на пространственное разнообразие исторического процесса, политические аспекты региональных границ, миграции, переселения, завоевания, история коммуникаций, инфраструктуры и т.д. [5, с. 168].

Материальная и духовная культура, основы которой едины для населения определенного региона, во многом определяет жизнь человечества в этом регионе, его взаимоотношения с природной средой. В свою очередь, природа является одним из факторов складывания той или иной модели материальной и духовной культуры. Ареал языка, влияние пространства на складывание языка, диалектов и духовной культуры также трудноотделимы от исторического регионоведения. Историческое регионоведение связывается с пониманием креативности пространства в контексте социального и культурного ландшафта.

Исследование генезиса казахстанской государственности и независимости наряду с рядом других актуальных проблем истории Казахстана потребовало пристального внимания исследователей к развитию исторического регионоведения. Независимость и суверенность Казахстана оказала существенное влияние на интерпретацию прошлого, и в настоящее время историческая наука уделяет большое внимание этнографическим проблемам. Исследователям – этнографам, наверное, следует смелее обращаться к междисциплинарности, и более активно применять методы исторического регионоведения. Историческое регионоведение должно играть важную мировоззренческую, теоретическую и практическую роль при этнографических экспертизах.

С конца XX в., стали меняться научные приоритеты в исторической науке в Казахстане. Концепты места, региона, ландшафта, пейзажа стали вызывать всё больший интерес в истории, этнографии, в исследованиях, касающихся национально-освободительных движений и т.д., чем изучение событий как таковых. Там, где историки и антропологи изучали некогда индивидуальных личностей исторического

процесса, теперь наблюдается стремление исследовать их пространство. Пространство не существуют помимо человеческой культуры - оно изобретено человеком, который строил пространственную идентичность для определенного регионального места проживания, традиций и культуры. Данная проблематика не нова в Казахстане и рассматривается в ряде исторических исследований, например в монографическом исследовании «Кочевая цивилизация казахов: основа жизнедеятельности кочевнического общества» / составители Л.Е. Масанов, И.В. Ерофеева (2011 г.) [6, с. 740с.] и т.д.

С началом XXI в. кардинально меняется техническое и социокультурное пространство. В этой связи актуализировались исследования в проблемных полях новой локальной истории и интеллектуальной истории. Их сочетание дает новые импульсы и новые возможности для развития истории и исторического регионоведения в Казахстане. Развитие историко-регионоведческой проблематики в Казахстане в координации с новой локальной историей будет способствовать оценке и прогнозу взаимодействия человека с окружающей средой, как на региональном, так и на глобальном уровнях. Историческое регионоведение основное внимание уделяет событиям, которые происходят в конкретном времени и регионе. Пространство для исторического регионоведения существует объективно, то есть независимо от человека и исторических процессов. Оно выступает только рамкой, в которой свершаются события, пространство представляет собой ландшафт, в котором вершится история. Отказ гуманитариев от определенных стереотипов в отношении пространства, его восприятию, привел к кардинальному изменению роли пространства в историческом процессе. Пространство не является простой материальной данностью, оно - продукт человеческого сознания, оно является результатом определенных интеллектуальных построений. Это заявление является принципиальным изменением парадигмы в исследовании пространства. Такой методологический поворот обозначил изменение проблемного поля истории, и исторического регионоведения, выдвинув на ведущие позиции исследование пространства, что привело к появлению новых исследовательских вопросов, дисциплинарных подходов, в частности – расширения предметной области самого исторического регионоведения.

В настоящее время перспективным направлением развития исторического регионоведения может стать её взаимодействие и связь с ономастикой, и особенно топонимикой, как источнику историко-региональной информации.

Следующим перспективным направлением развития исторического регионоведения Казахстана может стать разработка региональных историко - географических краеведческих энциклопедий и справочников. Вместе с тем, анализ структуры и содержания современных краеведческих энциклопедий и справочников позволяет сделать вывод о необходимости серьезных методологических разработок в этом направлении, поскольку уровень систематизации, полнота и достоверность представленной в них информации оставляет желать лучшего.

Например, в настоящее время Россией подготовлена новая концепция историко-географических справочников, с учетом имеющихся энциклопедий и справочников, прежде всего дореволюционных, а также имеющегося современного опыта

Так для исследования населенных пунктов, в основу положены следующие принципы и методологические подходы:

- Принцип полноты, обеспечивающий охват всех населенных пунктов, существовавших на исследуемой территории и упоминавшихся в источниках;

- Принцип комплексной характеристики региональных объектов. В качестве единицы информационного массива выступает структурированное описание конкретного населенного пункта (города, села, поселка, станции и т.д.), которое содержит информацию, достаточную для комплексного восприятия исторических, региональных, социально-демографических, экономических, историко-культурных аспектов его возникновения и развития, роли в локальной и региональной системе расселения и административного деления и функций;

- Принцип системности является базовым и реализуется на всех уровнях проектирования системы, обеспечивая необходимую степень организации массива информации (записей), их взаимосвязь и логику поиска информации;

- Принцип интеграции информационных технологий, направленный на создание поливариантного информационного продукта, который может быть реализован как на традиционных, так и на электронных носителях;

- Принцип визуализации пространственной структуры расселения предполагает создание пространственной модели поселенческой сети региона в форме растровых и электронных карт, позволяющих визуализировать структуру локальных и региональных систем населенных мест.

Таким образом, концепция региональных историко - географических краеведческих энциклопедий

и справочников опирается в основном на технологии проектирования информационных систем с соблюдением базовых принципов, обеспечивающих достоверность и полноту информации о населенных пунктах.

В настоящее время в Казахстане методика историко - регионоведческих исследований совершенствуется за счёт привлечения методов из смежных с историей и географией наук — экологии, картографии, геоинформатики и исторической информатики, исследователь - С.А Жакишева. и т.д. [7, с.336].

Историческое регионоведение – как вспомогательная дисциплина исторических знаний в Казахстане находится на этапе становления и развития. Имеется лишь незначительный опыт применения и использования историко - регионоведческих исследований в суверенном Казахстане. Сказывает недостаток специалистов «Регионоведов». МОН РК стремится ликвидировать данный недостаток в науке и экономике независимого государства. Поэтому в ряде Вузов республики Казахстан открыта подготовка специалистов «регионоведов», так в 2012 г. в Международной академии бизнеса (г. Алматы) была открыта специальность 5В050505 «Регионоведение» - бакалавриат. В настоящее время преподавательский состав: к.п.н., доцент Шахгулари В.В. [8, с.151] – по дисциплине «Критическое мышление»; к.и.н., доцент Осолков В.С. [9, с.200]–по дисциплине «История стран Центральной Азии»; д.и.н., доцент Ксенжик Г.Н [10, с.339]по дисциплине «Историческая география» готовят программы обучения, учебно-методический материал: рабочие программы, конспекты лекций, силябусы и разрабатывают методику обучения и т. д.

Перспективным новым направлением в исторической науке, а именно исторического регионоведения Казахстана может стать применение компьютерных технологий накопления, сохранения, оформления и использования историко-региональных данных различных источников в виде баз данных. Данные разработки, восполнили бы существенный пробел в казахстанской исторической науке и положили начало систематической разработке актуальных проблем исторического регионоведения и картографии Казахстана. Основной перспективной целью исследований по историческому регионоведению может, являться создание ряда карт и атласов, иллюстрирующих историю регионов Казахстана. Перед учеными Казахстана стоят большие задачи по усовершенствованию методик использования компьютерных методов обработки информации, освоения графических программ, необходимых для создания карт, и внедрения геоинформационные систем, объединяющие базы данные с цифровыми картами, и для этого в Казахстане имеются все необходимые условия. Хотелось бы обратить более пристальное внимание на перспективное направление использования современных технологий и картографического метода исследования исторического регионоведения и истории в целом. «Историческое регионоведение» по проблематике и методике изучения очень близка к вспомогательной дисциплине – «историческая география», где наиболее естественным средством представления исторического пространства является карта. Так в 60-70-е гг. XX века было временем большого интереса к исторической географии и карте, как инструменту познания исторических явлений. Отметим, что картографический метод не является методом только исторической географии, а в полной мере принадлежит историческому исследованию и историческому регионоведению. В 1974 г. в журнале «История СССР» была опубликована статья Б.Г. Галковича «К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях». В этой статье автор определил те выделяемые в картографии направления использования карт, которые применимы к историческому исследованию: «Общее изучение по карте местности и всех изображенных на ней объектов и явлений с их свойствами и особенностями; привлечение картографических источников и материалов: в начале исторического поиска; изучение картографических источников: в оптимальном соотношении с текстовыми источниками, т.е. применение картографической методики в комбинации с традиционной методикой исторического исследования; выражение определенных результатов исследования в виде карты как наиболее компактной, емкой и конкретной формы записи; картометрические работы; переработка (преобразование) карт для получения производных картографических произведений специального назначения (учебного, научно-популярного, монографического)» [11, с. 134.].

С того момента, как в руках историка - регионоведа появился компьютер, картографический метод претерпел большие изменения. В настоящее время вышло значительное количество работ, позволяющих определить, в чем состоят эти изменения и что может добавить компьютерное картографирование к известному в исторической науке картографическому методу исследования. Картографический метод исследования, будучи междисциплинарным по своей сути, нашел определенное применение в исторической науке, однако карта рассматривалась историками обычно как средство визуализации, а не анализа. Относительно слабое применение картографического метода во многом объясняется его трудоемкостью. Между тем применение геоинформационных систем решает эту задачу в том смысле,

что, во-первых, один раз создав карту - основу, можно пользоваться ею для самых разнообразных исследований, во - вторых, располагая мощными средствами визуализации, геоинформационные системы позволяют не менее эффективно проводить анализ исторических явлений и процессов.

За последние 15-20 лет историческая информатика завоевывает все большее признание среди исследователей различных направлений, в том числе и регионоведов. В настоящее время трудно представить себе любое историческое региональное исследование без применения компьютерных технологий или хотя бы без использования элементов новой информационной культуры. Технологии использования баз данных, статистические методы, компьютерный анализ текстов давно и прочно вошли в арсенал историков. Получили широкое развитие и многогранное использование в научных исследованиях, управлении, прогнозировании и других сферах человеческой деятельности геоинформационные системы, предназначенные для обработки пространственных данных, основой интеграции которых служит географическая информация. На этой основе возникла соответствующая отрасль информатики – геоинформатика [12, с. 8.].

Геоинформационные системы являются на сегодняшний день тем инструментом, который позволяет навести новые мосты между историей, регионоведением, географией, картографией и информатикой, науками, не столь далекими друг от друга, как это может показаться на первый взгляд. Хотя интерес к историческому регионоведению, к дисциплине, цели и задачи которой понимаются специалистами разных дисциплин несколько по-разному. Применение геоинформационных систем способно в Казахстане, на наш взгляд, вдохнуть в историческое регионоведение и историю в целом новую жизнь. Объектом изучения исторической геоинформатики являются пространственные аспекты исторических явлений и процессов, а предметом исследования - особенности создания и анализа исторических данных через использование геоинформационных систем [13, с.121-130.].

К приоритетным направлениям для использования в историческом исследовании геоинформационных технологий можно отнести те, которые связаны с изучением исторических закономерностей в пространственной форме: движение населения (завоевания, переселения, миграции), национально-освободительные движения, динамика административно-территориальных делений, история инфраструктуры, населенные пункты, динамические изменения и т.п. Нетрудно заметить, что все они являются достаточно актуальными для изучения истории Казахстана и в том числе региональной истории Казахстана нового времени.

Таким образом, в отличие от западной исторической науки, где геоинформационные системы достаточно широко находят применения в исследованиях, в отечественной историографии можно назвать очень ограниченное число подобных работ. На это есть свои причины - использование геоинформационных систем весьма трудоемко, требует больших затрат времени и денег, на что указывают, кстати, и зарубежные исследователи, но, тем не менее, со временем все эти затраты окупаются.

Поэтому основная концепция развития исторического регионоведения в современный период должна опираться на современные технологии проектирования информационных систем с соблюдением базовых принципов, обеспечивающих достоверность и полноту информации об исследуемом историческом объекте.

Литература

1. Павловский А.В. Специальность «регионоведение» на факультете иностранных языков и регионоведения МГУ имени М.В. Ломоносова: итоги и перспективы (электронный ресурс) // http://regionalstudies.ru_publication/article/100...html/ (дата посещения сайта: 6.04.2013).
2. Пчелов Е.В. Вспомогательные исторические дисциплины в семиотическом контексте // Вспомогательные исторические дисциплины: классическое наследие и новые направления. Материалы XVIII научной конференции. Москва, 26-28 января 2006 г. - М: РГГУ, 2006. – 453 с.
3. Павловский И.В. Регионоведение в контексте общегуманитарного образования (электронный ресурс) // E-mail: igorpavlovskiyv@yandex.ru (дата посещения сайта: 6.04.2013).
4. Колесникова М.Е., Маловичко С.И. Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины в исследовательской практике новой локальной истории // Вспомогательные исторические дисциплины: классическое наследие и новые направления. Материалы XVIII научной конференции. Москва, 26-28 января 2006 г. - М: РГГУ., 2006. – 453 с.
5. XX-XXI века в истории России: актуальные проблемы: Сб. статей / Под общей ред. В.Б. Жиромской, С.Д. Морозова. - Пенза: РИО ПГСХА, 2010. - 168 с.
6. Кочевая цивилизация казахов: основа жизнедеятельности кочевнического общества / Составители Л.Е. Масанов, И.В. Ерофеева.-Алматы:Print-S, 2011.-740 с.

7. Жакишева С.А. Историческая информатика в Казахстане: теория, историография, методики и технологии. - Алматы: КазАТиСО, 2011. – 336 с.
8. Шахгулари В.В. Управление творческой деятельностью учащихся в современной школе. Монография. - Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 151 с.
9. Осколков В.С. Новая и новейшая история. Учебное пособие. - Алматы: Сан-Сан, 2007.- 200с.
10. Ксенжик Г.Н. Историческая география Степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв.: Монография. ISBN 978-601-278-573-9. - Костанай: Шапагат, 2011. - 339 с.
11. Галкович Б.Г. К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях // История СССР. – 1974. - №3. – 236с.
12. Цветков В.Я. Геоинформационные системы и технологии. - М: Финансы и статистика, 1998. – 290с.
13. Владимиров В.Н. Пространственный анализ и компьютерное картографирование в изучении социально-экономических процессов в Сибири XIX - начала XX в. // Материалы научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. - М.:Мосгорархив, 1997. – 186 с.

ҚОЖА М.

т.ғ.д., Қ.А. Ясауи ат. ҚЖТУ

АБЫЛАЙ ТҰЛҒАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Планетаның «2 мың ұлы тұлғасы» атты Харьков қаласында шыққан анықтамада қазақтың өткен тарихынан бір-ақ тарихи қайраткер енген, ол -Абылай хан (1, с.7). Еліміз егемендік алған соң Абылай хан туралы жазылған мақалалар, зерттеулер күрт өсті. 1993 ж. Абылай хан жөнінде алғаш республикалық ғылыми конференция өтті. XX ғ. аяғында атақты ғалым, антрополог О.Смағұлұлы басшылығымен Абылай хан қабірін зерттеу жұмыстары жүргізілді. 1999 ж. «Абылай хан» атты жазылған монографиямызда археологиялық-антропологиялық мәселелермен қатар біз «Абылай және қазақ тарихы» деген проблеманы сол кезде қолда бар материалдармен қарастырған болатынбыз (2). Кейінгі жылдары да О.Смағұлұлы бастаған зерттеушілер тобы Абылай ханның қабірі мен қайраткерлігіне қатысты ізденістер жүргізіп, жаңа материалдарға тап болды (3).

Олардың бір тобы Абылай хан туралы қазақ зиялыларының пікірі. Дана Абай Көкбай ақынды шақырып алып: «Абылай хан мен Кенесарының қазаққа істеген еңбектерін ұзақ әңгіме қылып айтып беріп, осыны өлең қыл ... Абылай да, Кенесары да қазақтың мақтан қылатын ерлері. Бұлардың еңбегі де айта қалғандай ұмытпастық еңбек» деп тапсырма берген екен (4, 40 б).

Абылайдай аса күрделі заманда өмір сүрген тарихи тұлғаны тану қазақ зиялылары үшін оңай болған жоқ. Белгілі әдебиеттанушы Б. Кенжебаевтың «Әдебиет белестері» кітабында көрсеткендей Абылайдың екі империя ортасындағы қазақ халқының дербестігі үшін күресін, айла тәсілін 1939 ж. «Әдебиет және искусство» журналының II санында сатқындыққа балаған кісілер де болған.

Кеңестік дәуірде тарихты зертеу коммунистік режимнің көзқарасына байланысты болды. Ал режим бірде ұлт үшін күрескендерді қолдағандай болса, көп жағдайда оларды терістеді. XX ғ. 40 жылдары пайда болған бір кеңшілікті пайдаланып қазақ зиялылары Абылайды тануға және танытуға әрекет етті. Т.Ахтановтың естелігіне қарасақ, С.Мұқанов 1941 ж. Алматыдағы Журналистика институтында Абылай жөнінде баяндама жасайды: «Баяндамасы Абылай хан туралы болды. Менің де Абылай хан жайлы алғаш мол мағлұмат алып, сол бір тарихи кезеңнің аз да болса, сырын ұққаным осы жолы болар. Сәбеңнің сондағы бір басып айтқан пікірі - Абылайдың қазақтың мемлекетін жасамақ болған әрекеті. Дәл бір есімде айнымай қалған сөзі: «Абылай қазақтың мемлекеттігін жасамақ болды. Орысша айтқанда, «государственность» (5, 312-315 бб.).

1943 ж. ғалым Бейсенбай Кенжебаевтың Абылайдың ерлігін, қолбасшылығын жазған кітапшасы басылғанын көпшілік біле бермейді. Осы кітаптың жалғыз данасы Құлбек Ергөбековтың кітапханасында сақталған. Аталған кітапта ханға мынадай баға беріледі: «өзінің де, өзгенің де күшін дұрыс бағалап, соған қарай өзінше саясат ұстауы, төңіректегі елдермен орынды қарым-қатынас жүргізуі арқасында Абылай қазақ халқының басын құрап, елдігін қайта орнатты». Мұнда алғаш рет қазақ ауыз әдебиеті нұсқалары мен сол кейбір орыс тарихшылары берген мәліметтер негізінде Абылайдың тарихи тұлғасы сипатталды (6). Аталған басылым шықпай жатып жойылғандықтан Абылай хан хақында зерттеу жүргізіп кітап жазуға ешкімнің батылы бармады.

Ғылым академиясы 1957 ж. Қазақ ССР тарихында «Абылай билеген кез халықтың есінде зорлық-зомбылық дәуірі болып қалды. Ұрпақтан-ұрпаққа көшіп отырған халық аңыздарына сай, қазақтың атақты ақыны Жамбыл Абылай туралы былай деп жырлаған:

Ханның бірі Абылай,
Аш бөрідей жалтақтап...
Қарсы болған кісінің
Қан жаудырған басына.

... Ол Сырдарияның Сайрам, Шымкент, Созақ және басқа қалалары үшін соғыс жүргізді. Осы соғыстардың үстінде бейбіт халық күйзеліске ұшырады, мыңдаған тұтқындар алынып, малдарын айдап әкетіп жатты» - деген айыптаулар тағылды.

Абылайдың кез келген қадамы терістелді. Жоңғарияны әлсіретіп Шығыс Қазақстандағы қазақтың байырғы жерлерін қайтару әрекеті былай бағаланды: «Аблай Жоңғарияның ішіндегі өзара тартысты ұшықтырмақшы еді, Жоңғарияны әлсіретіп, Ертістің бойындағы құнарлы жайылымдарға ие болып алмақшы еді, ал егер сәті келсе өзімен достас Давақи қонтайшаны таққа отырғызбақшы еді». Немесе осы 1957 ж. Қазақ ССР тарихында «Аблай әскерлері Орта жүздің жеріне басып кірген Цин үкіметінің билігін дереу мойындай қойды» - делінеді. Ал шындығында Абылай сан жағынан үстем, көп зеңбіректері бар қытай әсеріне қарсы өз сарбаздарымен соғысқан бірде бір қазақ билеушісі. Және осы соғыста қатты жарақат алғаны белгілі. Осылай кеңестік идеология Абылайдың тарихын қатты бұрмалап келді.

Қолда бар деректер негізінде Абылайдың қазақ тарихындағы атқарған рөлін анықтау үшін оның сол кездегі халқымыздың өміріне қосқан жаңалықтарына назар салу керек.

Абылайдың көп қырлы мемлекеттік және саяси қайракерлігі арқасында қазақтардың бұрынғы көршілер басып алған жерлері кері қайтарылып, қазіргі Қазақстан елінің тұтас геосаяси картасы қалыптасты. Басым көпшілік Абылайды Жоңғар хандығына қарсы күресте еркеше үлес қосқан тарихи тұлға ретінде таниды. Осымен қатар Абылай Чиң /Қытай/ империясының әскери-саяси экспансиясына қарсы төтеп берген бірден-бір қазақ билеушісі.

Абылайдың әскери қолбасшы және мемлекет қайраткері ретіндегі қырлары әлі де көп зерттеуді қажет етеді. Ол өз заманының көреген қолбасшысы бола білді. Әсіресе, оның сан жағынан басым Чиң әскерімен шайқастағы ерлігі, әскери тактикалық айла-тәсілдері әлі де жан-жақты толық қарастырылмаған. Жарияланған құжаттарға қарағанда, Чиң боғдыханы Абылайханмен соғысқан өз генералдарына қатты наразылық білдірген. 1756 жылы қазан айындағы жарлығында император: «Хадаха Абылаймен соғысқанда қуып жете алмады, қоян жүректік көрсетті, екі көзді тауыс қауырсынын тағуға рұқсат етпейміз» депті. Осыған орай 1757 жылы қазан айындағы Чиң императорының бір жарлығында былай делінген: « Олар (Дардаңа мен Хадаха – авт) қазақ жеріне баруын барса да, Әмірсананы ұстай алмады. Оның үстіне (олардың сылбырлығынан) қазақтың Абылайы да сытылып, құтылып кетті. Сол үшін екеуі (Дардаңа мен Хадаха) ауыр жазаға тартылуға тиіс... Мұның жайын казармадан келген жасауылдардан сұрағанымызда, олар: «Дардаңаның жорықшылары Әмірсананы қуа барып бір шақырымдай қалғанда, буынып-түйінуге де үлгермей абыржыған оның (Әмірсананың) әдейі жіберген адамы: «қазақтар Әмірсананы қазір-ақ ұстағалы отыр. Олардың ханы Абылай келісімен тарпа бас салмақ» – дейді. Сонымен Дардаңа дұшпанының қулығына алданып, қазақтардың тұтқындауын күтіп отыра береді. Қолын қаптатып тұтқындау былай тұрсын, жорықшыларына осы жорықты Чиң императоры қайта талқылап, бұл генералдың Абылай әскерімен болған соғыстағы қателіктері деп бағалап, жарақат алған Абылайды қолға түсіре алмағаны үшін Дардаңа мен Хадаханы қатардағы жауынгер етіп шендерінен төмендеткен.

Қазақ елінің мүддесін қорғау үшін 1774 жылы Абылай хан Солтүстік Қазақстандағы орыс басқыншылары салған бір топ қамалдарын қоршап, бұзуға барады. Бұл мысалдар Абылайдың екі империяның әскерлерімен болған шайқастарда осал тұлға болмағандығын көрсетсе керек.

Сан мен сапа жағынан жоғары тұрған шүршіттермен болған соғыста жарақат алып, осыған қарамастан кейін қытайлықтармен тұңғыш келіссөз жүргізіп дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан мемлекет қайраткері. Қытайлықтардың наразылығына қарамастан Чиң/империясы талқан еткен Жоңғар хандығының жерлеріне /оларды енді қытайлықтар біздіке деп санағанына қарамастан/ қазақтарға алып берді. Бұрын Қазақ хандығына қараған, кейін бөлініп кеткен оңтүстік аймаққа, олардың ішіндегі Ташкент пен басқа да қалашықтар жорық жасап оларға өз билігін жүргізді.

Абылай өз мүддесінен ел мүддесін жоғары қоя білген санаулы саясаткерлердің бірі екені тарихи құжаттарда көрініс табады. Мысалы, қытай елшілерімен кездесу үстінде Абылайға бәйбішесі хал үстінде жатқаны жөнінде деген хабарлар келгенде «8 айдың 25 күні біз Абылайдың бастауымен Атбасар маңындағы Есіл өзенінің бойынан аттандық. 9-айдың 7-күні біз Көксеңгір деп аталатын жерге жеткенде, Абылайдың үйінен екі мәрте адам жіберіліп, Абылайдың бәйбішесі «науқастан халі нашарлап қалды» деген хабарды жеткізді. Сонда Абылай «Отбасымның жағдайы соншалықты маңызды емес қой. Оның сыртында, мен үйімде болғанда да өлейін деп жатқан адамды тірілте алмаспын. Оған

қарағанда Боғда Ежен ханмен арадағы іс маңыздылау. Мен сіздерді ел шетіне дейін апарып тастағаннан кейін қайтармын» деді де, бізді бастап әрі қарай сапарды жалғастырды. Сонан кейін тағы да адам келіп Абылайдың үйіне қайтқызбақ болып кузады. Абылай бізбен ақылдасқанда бұрынғысынша әрі қарай жүре бермекші болып еді, біз ол кісіні тоқтатып, «сіз істің бәрін орны-орнына қойып болдыңыз ғой» қайта беріңіз дегенді білдіреді. Абылай қытай елшілеріне: «Ендеше сіздер «жол ортада бізді тастап кетті» деменіздер. Мұндай қиын жағдай болғандықтан мен де шарасыз болып тұрмын. Мен қайтып барғанда, (бәйбішем) бойында әлі жан бар болса, онда мен оны дәрігерге көрсетермін; ал егер мен қайтып барғанда ол әлдеқашан қайтыс болса, онда мен оны міндетті түрде үлкендеріміз жатқан Түркістан жеріне апарып жерлеймін» - деп қоштасқан.

Абылайдың Қазақ елі шаруашылығын дамытудағы жұмыстары. Абылайдың ел мүддесін, халықтың әл-ахуалын ойлағаны құжаттарда көрініс тапқан. 1758 жылы 19-мамырда жазылған мына құжаттан да байқалады: «Весьма усилился помянутый Абылай-салтан, ибо как слышно от бывших там здешних людей, что он в воинских случаях, по их киргизскому обыкновению, ни себя ниже иждивения своего не жалеет, и что где вербыч достанет, то ничего себе не оставляял, в народ раздает, и тем у них весьма властительным учинился» (астын сызған – авт).

Халықтың әл-ахуалын көтеру үшін Абылай сауда-саттыққа жол ашып, оған тікелей өзі басшылық етті.

Ханның сауда-саттықты дамытқаны туралы Шоқанның еңбегінде мынадай жазбалар бар: «Между тем сам Абылай имел свидание с Илийским цзян-цзунем (генерал-губернатором) около озера Сайрам-Куль и заключил с ним торговый договор, по которому открыты были в Тарбагатае (Чугучаке) и в Или (Кульдже) меновые базары». Абылай Ресей мен Қытай шекараларындағы қалалардың қазақтарға сауда үшін ашық болуына, жәрмеңкелер ұйымдастыруға көп үлес қосты. Абылай хан дәуірінде қазақтардың Қытаймен сауда-саттықтары айтарлықтай деңгейде болғандығын Чианлұң жылнамасы сарай жазбаларының көптеген архив бумаларынан көруге болады. Солардың бірінде 1757 жылдың желтоқсан айының 15-күні жазылған мәлімдемесінде былай делінген: «Біздің бұрынғы келіскен пікірімізше болса, қазақтармен Үрімжіде айырбас сауда жасауды біз бұрын Абылаймен ақылдасып бекіткенбіз... Келер жылы жәрмеңкеде жылқы саудасы ғана жасалады. Егер қазақтар түйе, сиыр, қой секілді түліктерді айдап әкеліп жатса, оны да алайық. Қонысымызға олар да қажет».

Абылай хан жылқының асыл тұқымын көбейтуге де назар аударған. Бұл туралы ол арнайы бұйрық шығарып, әр он үйден бір арғымақ айғыр, бір арғымақ бие жинатқан. Жиналған арғымақтарды хан өзге жылқылардан бөлек бағуға бұйырған. Бұл туралы мынадай жазбалар бар: «Когда дед Кенесары мудрый Абылай задумал идти на диких киргизов, он отдал приказ, чтобы каждая 10 кибиток доставили ему одного коня или кобылицу из породы арғымак. Приказание грозного хана было исполнено: поставился целый табун, прозванный «жемчужиной ханства», который содержался особо под самим строгим присмотром».

Жалпы халықтың жағдайы Абылайхан кезінде жақсарғаны туралы мәліметтер бар. Орта жүзде болған тау-кен инженері И.П. Шангиннің 1816 ж. жазбалары бойынша Абылай хан «тірі кезінде көне заңдылықтар қатаң бүге-шүгесіне дейін орындалды. Кез келген ұсақ-түйек қылмыс үшін жауапкер міндетті түрде жазаланды, қырғыздар (қазақтар) арасында барымта деген болмады. Халқының ең кедейінде 500, ауқаттысында 5 мыңнан 15 мыңға дейін төрт түлікті малы болды» (7, с. 85.). Мемлекеттік мүдде үшін Абылай алым-салық жинатқан қазақ билеушілерінің бірі.

Абылай қазақтардың егіншілікпен айналысуына басшылық етті. Есіл өзені бойында Абылайдың айтуымен егіншілік бастау алғаны жөнінде хабарлар бар (8, с.176). 1763 ж. шекарадағы орыс әкімшілігіне хат жазып егіншілікті білетін мамандар сұрап Петропавл қаласына таяу жерде егін екпекші болды (9, с.185). Орыс әкімшілігі тарапынан ешбір көмек болмаған соң өз адамдарымен егін еккені туралы деректер бар: «нынешнего лета он, Аблай-солтан, и просо сеел» (10, с.668). М. Бекчурин хабарлауынша 1780 ж. Ташкенттен алтыкүндік жерде тұрып егін еккен: «в шестидневной езде от города Ташкении ... и на том месте производит хлебопашество» (11, с.136 – 137). И.Г. Андреев жазбаларына қарағанда 1785-1790 жж. қазақтардың Есілдің жоғары ағысында егіншілікпен айналысуының басында Абылай хан тұрған - «положили еще при покойном Аблай-хане пахать землю» (12, с.111).

Абылай қазақ даласында бекініс-қалашықтар салғызды. Белгілі орыс тарихшысы А.Левшин Абылай «построил сыну султану Адилю по просьбе повиновавшихся ему киргиз-казаков Большой орды при речке Талаше дом, обнес оный валом, основал около него селение из каракалпаков, привыкший к хлебопашеству» (13, с. 25). Абылай салғызған екінші бір қала жөнінде генерал-майор Н. Г. Огарева в 1781 г. рапортында мынадай хабар бар: «Прочие ж его дети – Адиль, Урустям и Ток солтаны – остались по

здешнюю сторону города Туркестанта во вновь построенном им, Облаем, не в дальнем разстоянии городе Итнеенте» (11, с. 143). Абылайдың Көкшетаудағы жазғы ордасы да бекініс үлгісінде болса керек, себебі, қытай деректері бойынша «хан Кэштынде турады» деп хабарлайды. Шәді Абылайдың Созак қаласын қайта қалпына келтірудегі еңбегін атап өтеді.

Абылай шетелдіктермен қарым-қатынаста өз қандастарының мүддесін қорғады. Мысалы, 1769 жылы 6-желтоқсанда II Екатерина мен Орынбор губернаторы И. Рейнсдорпка жіберген хатында: «Чтобы ее падишахское величество всех нас считало равными – русских, казахов и прочие народы и коменданты ваших пограничных крепостей проявляли справедливости не было бы насилия и притеснения», – деп жазған. Абылай хан бейбіт жатқан қазақ ауылдарын шапқан орыс әскерлеріне тыйым салуды талап етіп отырды. Мысалы, Абылайдың 1758 жылы 8-қыркүйекте жазған хатында: «Капитан князь толмач Максют и Алексей Михайлович Сухарев, еже в жизни своей, прибыв из Омской крепости, деревню разорили и притом одинадцать человек убили, а сорок три человека ясырей живых захватили, двадцать восемь верблюдов, да тысячу пятьсот лошадей отогнали, тринадцати домов сокровища побрали...» деп, бір топ мысалдар келтіре келе: «...от россиян много досад претерпеваем», – дейді.

Абылайхан қазақ музыкасына да жаңалық қосқан. Музыка зерттеушісі А.Затаевичтың көрсетуінше, «Терісқақпай» күйін Абылай хан салтанатты шеруі кезінде ойнаған екен – «Как мне объяснили казахи, этот марш при торжественных выездах хана Средней Орды Абылая играли конные домбристы». (14, с.106, 479). Жорық кезінде жауынгерлер пайдалануға ыңғайландырған жылжымалы баспанасының түрін «абылайша» деп атауы, оның пайда болуын Абылай ханмен байланыстыратынын, Абылай ханжонғар тұтқынында жүріп қалмақ тілін үйренгенін ескерсек, ханның сегіз қырлы бір сырлы тарихи тұлға болғанын көреміз.

Қазіргі заманғы оқулықтарда (нақты айтсақ, 2010 ж. 5 сыныпқа арналған «Қазақстан тарихынан әңгімелер» атты мектеп және жоғары оқу орындарына арналған «Қазіргі Қазақстан тарихы» атты оқулық кітаптарында) Абылай 1711 жылы дүниеге келіп, 1781 жылы дүние салған деп көрсетіледі. Кейбір зерттеушілер Абылай 1713 жылы туылған деп санайды. Осы көрсетілген жылдардың қайсысы дұрыс? Ал планетаның «2 мың ұлы тұлғасы» атты Харьков қаласында шыққан анықтамада оның туған жылын көрсететін орын бос қалдырылған.

Тарих ғылымының сүйенері - тарихи дереккөздер, байырғы құжаттар. Қазірге дейін Абылай 1711 жылы туылды деп нақты көрсететін көнекөз құжат, жазба дерек табылған жоқ. Тарихшылар Абылайдың туылған жылын белгілеуде оның дүниеден өткен жылынан жасаған жасын шегерумен шығарады. Сондықтан біздің тақырыбымыз үшін оның қайтыс болған уақытын дәл анықтау маңызды. XIX ғасырдың орыстілді тарихи әдебиетінде Абылай 1781 жылы қайтыс болды делінеді. Бұған қазақтың атақты ханының қайтыс болғаны жөніндегі хабардың орыстарға 1781 жылы жеткені арқау болған.

Өткен ғасырдың үшінші ширегінде қазақ тарихына байланысты құнды деректер ғылыми айналымға енгізіле бастады. КСРО архивтеріндегі құжаттар «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» атты екі томдық кітап болып шықты. Аталған басылымның екінші кітабында Абылай ханның қайтыс болуын хабарлайтын 1781 жылдың жазында Абылай ханның ұлы Уәлидің орыс патшасына жазған хаты және Ресейдің Сібір шебіндегі әскербасының бұл жағдай жөніндегі Сыртқы істер коллегиясына арналған рапорты жарияланды. Орыс қолбасшысы генерал-майор Н.Огаревтің 1781 жылы мамырда жазған құпия рапортында өзінің бұрын да Абылай ханның қайтыс болғаны жөнінде хабар бергенін тілге тиек ете отырып: «Қазір де оның баласы Уәли сұлтан хат жолдап ... әкесінің алпыс тоғызға қараған шағында, жорық үстінде ауырып, дүние салғанын хабарлады» - деп көрсетеді. Міне, осы құжаттар негізінде тарихшылар атақты ханның өлген жылын 1781 жыл деп санап келді. Тіпті 1982 жылы басылған Қазақ ССР тарихының 3 томында Абылай 1781 жылы майда Ташкентте 69 жасында қайтыс болды деп жазылды.

Алайда Ресей мұрағаттарындағы басқа да құжаттармен танысқан белгілі тарихшылар Р.С. Сүлейменов пен В.А. Моисеев орыс тілінде 1988 жылы басылған кітабында Абылай ханның 1781 жылы емес, 1780 жылы дүние салғанын көрсеткен болатын. Алайда бұл пікір кейбір тарихшылар тарапынан күдік туғызды. Солардың бірі 1994 жылы жазылған зерттеуінде төмендегідей пікір айтты: «Егер Абылай хан шынында 1780 жылы қайтыс болса, онда жыл бойы оны патша ағзамға хабарламағаны болады ғой. Әрине ол мүмкін емес». Осыдан барып қазіргі заманғы түрлі басылымдарда, зерттеулерде Абылай ханның қайтыс болған жылы екі түрлі үлгіде, бірде 1780 жыл, бірде 1781 жыл болып беріліп келеді.

Одан бері тарих ғылымы ілгерілеп дамып келеді. Зерттеушілердің тынымсыз ізденістері барысында қазақ тарихына қатысты деректер қоры XXI ғасырда толыға түсті. 2007 жылы белгілі ғалымдар т.ғ.к. И.В.Ерофеева мен Б.Жанаев Абылай ханның қайтыс болуына байланысты архив қойнауында жатқан

жаңа тарихи құжаттарды - Орынбор губерниялық кеңсесінің арнайы тексеру материалдарын ғылыми айналымға енгізді. Бұл құжаттарда Абылай ханның дүние салуы туралы көптеген тың мәліметтер бар.

Солардың бірінде, нақтырақ айтсақ, генерал-майор Н.Огарев Сыртқы істер коллегиясына 1781 жылы 22 сәуірде жазған рапортында «Абылай хан өткен күзде дүние салды және Түркістан қаласында жерленді» - деп көрсетеді. Орысшасы: «Облай-хан прошедшею осенью умер и похоронен в городке Туркестанте». Ресей архивінде сақталған, баспа бетінде жарияланған осы біртопа құжаттарға қарағанда ханның қайтыс болғаны туралы мәліметтер орыс әкімшілігіне 1781 жылдың ақпан айынан бастап келген. Наурыз айында түскен хабарларда Абылай ханды ташкенттіктер у беріп өлтірген деген мәліметтер де бар. Орысшасы: «... хан, находясь в Ташкении, умер, которого уверяют, ташкентцы окормили ядом». Бұл хабардың рас-өтірігін анықтау үшін қазақ даласына арнайы адамдар жіберілген. Солардың бірінде, дәлірек айтсақ, башқұрт старшинасы К. Казанбаевтан 1781 жылдың 17 тамызында жазып алынған мәліметте Абылайдың өткен күзде дүние салғаны тағы да айтылады. Орысшасын келтірсек, «Абылай-хан, находясь в болезни целый месяц, подлинно помер натуральной смертию и похоронен в городе Туркестанте прошедшей осенью».

Ал кейбір тарихшылардың хан өлімі туралы хабардың орыс әкімшілігіне кеш жетуінің себебі неде деген сауалдарына да жауап табылды. Аталған құжаттардың бірінде Абылайдың баласы Шыңғыс сұлтанның бұл жөнінде жазғы уақытқа белгіленген құрылтайға дейін орыстарға айтуға тыйым салынғаны жазылған: «Цынгис-солтан запрещает киргисцам о том российским людям объявлять до предбудущего их собрания в летнее время». Біздің оймызша, мұндай нұсқауды өлер алдында Абылай ханның өзі беріп кеткен. Басшының өлімі белгілі бір мақсат үшін жасырылатыны тарихтан белгілі. Мысалы, Шыңғыс ханның өзі өлімін жаулардан жасыруды тапсырғаны, Әмір Темір қайтыс болғанда да осы жағдайдың қайталануын тілге тиек етсек болады. Абылай хан да өзі дүниеден кеткен соң болар жағдайды ойлап тағына орыс әкімшілігі айтқанынан шықпайтын адам қоюға әрекет етеді деген болжам жасаса керек. Міне, Абылайдың қайтыс болғанын жасырудың нәтижесінде орыс әкімшілігі бұл жағдайдан хабарды кеш естіген. Сонымен архивтен алынған және ғылыми айналымға енген тарихи құжаттар Абылай ханның 1780 жылы күзде дүние салғанын айғақтап тұр.

Абылай қайтыс болған жылы анық белгілі болған соң ханның туған жылын да дәл анықтауға мүмкіншілік туады. Абылайдың туған жылын белгілеуде тарихшылар Абылай 1781 жылдың басында қайтыс болды деп санап, оның мұрагері Уәлидің әкесі 69 жаста қайтыс болды деген хабарын негізге ала отырып, 1780 жылдан 69 жылды шегеретін. Осыдан Абылай ханның туған жылы 1711 жыл деп көрсетіліп кеткен. Бұл бір қарағанда дұрыс сияқты.

Алайда, Абылай хан дүние саларда 69 жаста емес 70 жаста болды деп санауға бірнеше себеп бар. Біріншіден, Абылай ханның ұрпағы - Шәді төре бабасына арнап жазған жырында «Көп жылға Абылай ханның жасы жетті. Жетпістен деп айтады ілгері өтті» деген жолдар бар.

Екіншіден, Абылай хан қайтыс болған соң 50 жыл өтпей жатып тарихи зерттеу жазған белгілі тарихшы А.И. Левшиннің «на 70 году от рождения умер и похоронен в Туркестане» деп көрсетуі.

Үшіншіден, Үмбетай жыраудың «Бөгембай өлімін Абылай ханға естіртудегі» мына жолдар:

«Жиырма жасың толғанда,
Қалмақпен соғыс болғанда».

Абылайдың жігіттік кезіндегі қалмақпен соғысы 1723-1730 жылдары болған. Р.С. Сүлейменов пен В.А. Моисеевтың көрсетуінше, бұл Қазақстанның күллі тарихындағы ең ауыр кезең: «Ойратское нашествие в 1723 г. и последующая борьба казахов с джунгарами, вплоть до 1729 г., были, вероятно, самым страшным временем в истории Казахстана». Шоқан Уәлихановтың көрсетуінше, Абылай осы соғыста жасап алғаш көзге түсті: «Міне, осылай екіұдай, үрейлі қанды-қасап кезінде ел назары Абылай сұлтанға ауады. Өйткені ол жорықтардың бәріне алғаш қатардағы жауынгер боп қатысып, соның өзінде қисапсыз ерлік көрсетіп, айрықша амал-айласымен көзге түскен еді. Өнегелі ақыл-кеңесі, сұңғыла зердесі арқасында ол бірден-ақ көреген, кеменгер деген атқа ие болды». Р.С. Сүлейменов пен В.А. Моисеевтер де Абылайдың осы соғыста алғаш аты шықты деп санайды.

Енді Абылай 1711 жылы дүниеге келген деп санасақ, онда оның 20 жасындағы ерлігі осы атакты қазақ-қалмақ соғысы шеңберінен шығып кетеді де 1731 жылға сай келеді. Бұл тарихи жағдайларға қайшы келеді. Себебі, 1730 жылы Жоңғария мен Қытай әскерлері арасында үлкен соғыс басталып, қалмақтардың негізгі әскерлері Цин бағытында әрекет етіп қазақтармен соғысуды тоқтатқан, қазақ пен қалмақ арасында 1730 жылдың сәуір-мамыр айларында бейбіт бітім жасалған. Тарихи құжаттарға сүйенсек, жоңғарлар қазақтарға қарсы тек 1732 жылы және 1735 жылы жаңа жорық ұйымдастырыпты. Бұлардың арасында көзге түсерліктей шайқастар болмаған.

Ал Абылай 1710 жылы туылған болса оның 20 жасы дәл 1730 жылға келеді. Ал бұл жылдың, яғни 1730

жылдың көктемінде қазақтар үлкен жеңіске жетіп, Аңырақай шайқасында қалмақтарды талқандайды. Сондықтан Үмбетай жыраудың айтқанын сол заманғы тарихи жағдайларға сәйкестендірсек, Абылайдың туған жылы 1710 жыл болып шығады.

Жоғарыда көрсетілген деректердегі мәліметтердің басым бөлігі Абылайдың туған жылы 1710 жыл екенін көрсетіп тұр. Жоғарыда айтылған тарихи жағдайларға байланысты Абылай 1711 жылы немересі 1713 жылы туылуы мүмкін емес! Ал Абылайдың ұлы Уәли не себепті 69 жаста қайтыс болды деп көрсеткен? Осы арада, біздің қазақтың ертеден күні бүгінге дейін сақталып келе жатқан дәстүрі бойынша пайғамбар жасына жетпей қайтыс болғандарға бір жас қосылып, ал ол жастан асып кеткендерден 1 жас шегеріліп қойылатынын есте ұстау керек. Біздің пікірімізше, Пайғамбар жасынан асқан 70-тегі Абылайдың жасы 1 жас шегеріліп қойылғандықтан оның ұлы Уәли, сол қойылған жаспен орыстарға 69 жаста еді деп жазған.

Сонымен ғылыми айналымға енген жаңа және бұрыннан белгілі тарихи құжаттарды талдау, оларды бір-бірімен сәйкестендіру Абылай хан 1710 жылы туылып, 1780 жылы қайтыс болған деген тұжырым жасауға негіз береді.

Әдебиеттер

1. 2000 великих людей. Малая энциклопедия. Персоналий. Харьков, 2001.
2. Смағұлұлы О., Қожаев М., Оразаққызы А. Абылай хан. Тарихи-антропологиялық зерттеу. – Алматы: Атамұра, 1999.
3. Исмагулова А., Косанбаев С. Новые данные об Аблай хане // Материалы пленарного заседания международной научно-практической конференции «История цивилизации и духовной культуры кочевников» в 2 томах. – Павлодар, 2004. – С. 247-251.
4. Абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлына 70 жас. - Тараз, 2001.
5. Тахауи Ахтанов. Жарқын бейне // Қәдімгі Сәбит Мұқанов. С.Мұқанов туралы естеліктер. - Алматы, 1984.
6. Кенжебаев Б. Абылай (қазақ халқының ерлік тарихынан). - Алматы, 1943.
7. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа ХУІІІ-ХІХ вв. - Алматы, 2003.
8. Апполова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в ХVІІІ – начале ХІХ в. - Москва. 1960.
9. Семенюк Г.И., Земледелие казахов-кочевников в ХVІІІ – начале ХІХ в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - Москва. 1974.
10. Казахско-русские отношения в ХVІ- ХVІІІ веках. - Алма-Ата.1961.
11. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. - Алматы, 2007.
12. Андреев И.Г. Описание Средней орды и киргиз-кайсаков. - Алматы. 1998.
13. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. - Алматы. 1996.
14. Затаевич А. 1000 песен казахского народа. - Москва, 1963.

ТУЛЕКОВА М.К.

т.ғ.д., профессор
Абай ат. ҚазҰПУ
(Алматы)

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ МИГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТІҢ АХУАЛЫ

Тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің қатарына жататын миграциялық ахуал болып табылады. Еліміз егемендік алған алғашқы күнінен бастап елдегі халық санына, демографиялық, миграциялық процестерге ерекше көңіл бөліп отыр. Ел басының Халыққа Жолдауларында еліміздегі халықтың санын 20 миллионға жеткізудің жолдары мен алдымызда тұрған міндеттер туралы үнемі айтылып келе жатқандығының өзі бұл мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғанынан бастап өткен күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси процестер халықтың демографиялық ахуалына да өзіндік ықпал жасады. Мемлекеттің дамуының жаңа моделін табу және қоғамды жандандыра түсудің тиімді жолдарын анықтау, еліміздің негізгі байлығы халықтардың дамуында тұрақтылықты сақтау үшін олардың өткен тарихы мен бүгінгі дамуына ғылыми түрде талдау жасау өзекті мәселенің бірі болып отыр. Қоғамтанушы ғалымдар экономикалық, саяси, әлеуметтік және басқа да процестерді талдау, зерттеу үстінде демографиялық статистикаға соқпай кетпейді және демографиялық жағдайды елдің әлеуметтік-экономикалық дамудағы өзекті мәселелерімен байланыстырады.

Еліміздегі миграциялық ахуал және оны шешу жолдары, мәселесінің өзектілігі маман зерттеушілердің көптеген ғылыми еңбектері мен арнайы монографиялық зерттеулерін осы мәселені талдауға, қорытындылауға арнауларынан да көрініс алады және бүгінгі күні де өзекті мәселе болып отыр.

Республикадағы және аймақтардағы әлеуметтік-демографиялық жағдайға әсер ететін факторлардың бірі халықтың көші-қоны болып табылады.

Миграциялық процестің қазіргі ахуалына тоқталардан бұрын оның тарихына қысқаша сипаттама беру керек.

Көші-қондық процестің қарқынды жүруі 90 жылдары бұрынғы КСРО құрамындағы елдердің барлығына тән болды. Қазақстанда оның алғы шарттары Кеңестер Одағы ыдырағанға дейін қалыптасты.

Елімізден 1991-2000 жыл аралығында 2 млн. адам көші-қонға ұшырады. Ең жоғары көрсеткіш берген жыл 1994 жыл болды, онда сыртқа көшкендер саны 410,4 мың адамға тең болды. Кейінгі жылдары Қазақстан Республикасынан сыртқа көшушілер санының азайғаны байқалады, ол жыл сайын 200-160 мың адам болып отыр. Халықтың көптеп сыртқа қоныс аударуы қоғамдағы демографиялық жағдайдың нашарлауына алып келеді, себебі көшкендер арасындағы көпшілігі жастар мен жұмысқа жарамдылар. Көші-қонға ұшырағандардың арасында 18-20 % жұмысқа жарамды жасқа толмағандар. Осыған байланысты халықтың арасында жұмысқа жарамдылар жасынан асып кеткендер саны өсіп, халықтың қартаюуы көрініс алады.

Көші-қоны халықтың сапалық құрамына да үлкен әсер етеді. Көші-қонға түскендер арасында жоғары, аяқталмаған жоғары және орта арнаулы білімі бар мамандар өте көп, олар 1993 жылы- 39 %, 1994 ж.-46,5%, 1995 ж.-33,0%, ал 1999 ж.-38% және 2000 ж.-38,8%-ке тең болды. Немістердің және басқа да ұлттардың сыртқа көшуі 80-жылдардың аяғында 90-жылдардың басында –ақ көрініс алды. 1990 жылы Қазақстаннан шетелге 79,4 мың немістер, 1,6 мың татарлар, 1,4 мың беларустар көшті.[1]

Демографиялық дамуда жетістіктерге жету мемлекеттің әлеуметтік дамуының негізгі табыстарының бірі болып саналады, ол елдің қорғанысын арттыруда және оның тәуелсіздігін қамтамасыз етуде ерекше орын алып, елдің экономикалық дамуының келешегі болып табылады. Сондықтан да халықтың санын, білімін, ұлттық құрамы мен оның жасы мен жынысы туралы толық мәліметті білмей мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық саясатын жүзеге асыру мүмкін емес.

Республикамыздың демографиялық саясаты Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» бағдарламасында атап көрсетілген халықтың дамуын қамтамасыз етудегі алға қойған міндеттермен сәйкес келеді. Осы бағдарламаның негізінде қабылданған мемлекеттің көптеген басқада бағдарламалары бар. Олар: «Халықтың денсаулығы», «Білім», «Қазақстан Республикасында дене тәрбиесі мен спортты дамыту», «Қазақстан Республикасындағы ана мен бала денсаулығын қорғау», «Қазақстан жастары» және тағы басқа көптеген жүргізіліп жатқан мемлекеттік шаралар еліміздегі халықтың денсаулығын, тұрмысын жақсарту және жұмыссыздыққа қарсы күресу, жанұяға көмектесуге бағытталған.

Әлеуметтік-демографиялық дамуда ерекше орын алатын ол ішкі көші-қондық процесс. Ішкі көші-қон - облыс аралық және облыстың өз ішіндегі механикалық қозғалыстар. 1993-2000 жыл аралығында ішкі көші-қон 1,4% өсті. Ол әсіресе экологиялық апат аудандарынан (Шығыс Қазақстан, Қызылорда) ерекше көрініс алып отыр. Халықтың ерекше көп көші-қонның нәтижесінде орналасып жатқан жерлері ол Алматы, Астана, Ақмола және Манғыстау облыстары. Ішкі көші-қонға көп ұшырайтындар ол қала халықтары болып отыр. Ауыл адамдарының қалалық жерлерге көптеп қоныстануы байқалады. Ерекше көші-қонға ұшырап отырған жергілікті тұрғындар –қазақтар. Республика ішіндегі миграцияда 1999-2000 жылдар аралығында олар 70% және 72%-ке жетіп отыр[2]. XX ғ. 90 -жылдарында урбанизация процесінің өсуі ауыл шаруашылығының дамымай артта қалуы және ауылдағы әлеуметтік-экономикалық дамудың нашарлауына ықпал етуде. Ішкі көші-қоны өз алдына жүріп отыратын процеске айналып ол қазір мемлекет тарапынан бақылауды қажет етуде. Жалпы елдегі әлеуметтік-демографиялық дамуға тікелей әсер ететін көші-қондық жағдай бірнеше факторларға байланысты. Әлеуметтік-экономикалық: ұзаққа созылған экономикалық дағдарыс, өндірістің құлдырауы, өнеркәсіп орындарының жабылуы, жұмыссыздықтың өсуі, бағаның көтерілуі тұрғындар арасындағы ертеңгі өмірге сенімсіздікпен қарауға итермеледі. Тұрғындардың республикадағы өміріне көңілдері толмады. Қазақстаннан көшуге субъективтік факторлар да әсер етті. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы басқа республикаларда болып жатқан ұлтаралық жанжалдар туралы хабарлардың татарылуы тұрғындар арасында мұндай ахуал Қазақстанда да қалыптасуы мүмкін деген күдік тудыра бастағанды.

Жалпы Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан халықтардың арасындағы бірлік пен тұтастықты сақтау үшін аймақта өмір сүріп жатқан жүзден аса ұлт өкілдері арасындағы бірлікті сақтау, еліміздің егемендігін нығайтуда, қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық және әлеуметтік-

демографиялық тұрақтылықты сақтауда қазақ тілімен қатар онда өмір сүріп жатқан басқа ұлт өкілдерінің тілін де дамытуға жағдай жасауға ерекше көңіл бөлініп отыр. Аймақтағы халықтар арасында достық, туысқандық, бір-біріне деген сыйласушылық негізінде тәрбие беру үшін де елімізде өмір сүріп жатқан халықтардың әлеуметтік-демографиялық тарихын зерттеу өзекті мәселенің бірі болып табылады.

XX ғасырдағы болған тарихи оқиғалар демографиялық дамудағы мынадай ірі өзгерістердің негізгі себебі болды: табиғи өсімнің, көші-қон; әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге - урбанизация, халықтың сандық және сапалық құрылымындағы өзгерістер, халықты еңбекпен қамтамасыз ету, білім деңгейі, кәсіптік-мамандық құрамы, әйелдердің қоғамдағы орны мен олардың білім деңгейіндегі өзгерістер; аймақтағы жергілікті ұлт өкілдерінің қазақтардың сан жағынан азайып, керісінше басқа ұлт өкілдерінің, оның ішінде орыстар санының көбеюі. КСРО-ның ыдырауынан кейін Қазақстан Республикасы өзінің егемендігін жариялауы аймақтағы көптеген орталық өнеркәсіп орындарының жабылуына, әскери өнеркәсіп орындарындағы өнімдеріне сұраныстың азаюына алып келді. Республиканың барлық жерінде экономикалық дағдарыс басталды: жұмыссыздық, еңбек ақының уақытында төленбеуі, нарықтық экономикалық қайта-құруларға халықтың бірден мойынсұнбауы, халықтың әлеуметтік-демографиялық жағдайының төмендеуіне алып келді. Елімізден сыртқа көптеп басқа ұлт өкілдерінің, оның ішінде орыстар, украиндар, немістер, еврейлер т.б. көше бастады. Бұл еліміздегі әлеуметтік-демографиялық жағдайдың шиеленісуіне алып келді.

Жалпы көрсеткіші мен 1990 жылдағы қозғалыс тенденциясы

Қазақстан 30 жыл бойы эмиграциялық ел болып келді. 1990 жылда солай болды. Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейінгі алты жылда (1992-1996 жылдры) елдің территориясынан сыртқа 2 миллион адам кетті. Қазақстанның сыртқы миграциясы жалпы (келушілер мен қайта кеткендерді санағанда) жыл сайын 1469,6 мың адамға тең болды. ТМД елдері мен Балтық жағалауынан келгендер 473,6 және кеткендер 1469,6 мың, ал басқа елдерден келгендер 61,4, ал кеткендер 551,8 мың адам.

Қазақстан эмиграцияның нәтижесінде 1990 жылы республиканың табиғи жолмен дамуының 55,8 % жоғалтты, 1991 ж.-22,2, 1992 ж.-89,3 %.

1993 және 1994 жылдары миграциялық қозғалыс табиғи жолмен дамуды толығымен жоқ етіп қана қоймады, сонымен қатар одан 1,4 және 2,8 есе асып кетті. 1994 жыл миграцияның ең жоғарғы шегі болған жыл, ол жылы сыртқы миграцияға ұшырағандар: келгендер-4,21; кеткендер-28,73; миграциялық шығын-1000 адамға алып санағанда -24,52; эмиграция елдегі иммиграциядан 7 есе көп болды. 1995 жылы -4,4 есе, 1996 ж.-4,3; 1997 ж.-7,9 есе артты[3].

Кең көлемге таралған эмиграция елге сырттан келушілердің санының азаюымен тең келіп отырды, ол бейбіт кезде бұрын болып көрмеген құбылыс еді. 1993 жылғы 1 қаңтарда 16914 мыңнан 1998 жылы 1 қаңтарда 15671 мың адам болды-жергілікті халық санының өскеніне қарамастан. 1996 жылы халық саны 1989 жылғы халық санына сай келді: 16472 және 16464.

1992-1997 жылдар аралығында төмендегідей миграциялық ағымдар көрініс алды:

- елге иммигранттардың келуі ТМД елдерінен және Балтық жағалауы елдерінен кеміді, ал басқа елдерден сол кезде 534,1 келіп, 2021,5 мың адам сыртқа кетті;
- сыртқа кетушілер саны өзгеріске түсіп отырды, ең жоғары сыртқа кетушілер саны 1994 жылы болды(480,8 мың адам), ал келесі жылдары оның көрсеткіші төмендеді;
- миграциялық ағымның негізі ТМД елдері мен Балтық жағалауынан келді(69, 80%) бірінші орында Ресей тұрды, басқа елдер арасында Германия ерекшеленді;
- иммиграциялық ағымға негізінен қазақтар көп түсті, оның себебі республикада сырттағы этникалық қазақтарды Отанына репатриациялау саясаты жүзеге асырылды.

Миграцияның бағыты: Негізгі миграциялық бағыттар Қазақстан мен Ресейдің арасында, Украина Республикасы мен Орталық Азия елдері арасында жүрді. 1994 жылы осы елдерге эмигранттардың 78 % келсе, соның ішінде Ресейге-72 %, Украина-2 %, Өзбекстан-1,7 %, Беларусь пен Қырғызстанға-1 % -тең Қазақстанның барлық облыстарында бірдей болды, бірақ соның ішінде орыстар тығыз орналасқан облыстарда жоғары болды: Қарағанды, Павлодар, Қостанай, Ақмола жерінде, яғни Ресеймен көрші орналасқан территорияда. Сонымен қатар Алматы және Оңтүстік Қазақстан облыстарында жоғары болды. 1996 жылы интенсивті эмигранттар саны мынадай болды: Көкшетау облысында-33,0; Солтүстік Қазақстан-32,7; Ақмола-22,9 (1 мың тұрғынға алып есептегенде). ТМД және Балтық жағалауы елдерінен басқа Қазақстаннан сыртқа қоныстанғандар Германия жеріне кетті (1997 жылы 55,5 мың адам) және Израиль (1,9 мың). Басқа елдерге эмигранттардың аз бөлігі кетті[4].

Ішкі миграция. 1993 жылы ішкі миграцияға 60, ал 1994 жылы-54,5 %, барлық миграцияға түскендерге шағып есептегенде. Республикааралық миграцияға негізінен әсер еткен ол ел ішіндегі экологиялық аудандардан Семей, Қызылорда жерлерінен басқа аудандарға жер ауыстыру болды.

Миграцияның нәтижесінде өзінің тұрғындар санының азаюы Жезқазған, Атырау, Торғай облыстары болды. Ал облыс аралық қоныс аударудан тұрғындар санының өсуі Алматыда және Павлодар, Қостанай, Ақмола облыстарында болды.

Республика ішіндегі миграцияға көп түсетіндер қала тұрғындары. Сонымен қатар ауылдық жерлердегі тұрғындар саны да азаюда, адамдардың қалаға көшуінен, сонымен қатар немістер мен орыстардың елден сыртқа кетуі. Облыс аралық миграцияға негізінен қазақтар (үштен екісі), сосын орыстар (бестен бірі) көп түседі.

Мигранттардың ұлттық құрамы: Қазақстаннан сыртқа қоныс аударушылар негізінен немістер мен орыстар. Миграцияның ең жоғары шегі болған жылы орыстар үлесі 58,9 %, немістер-19,0 %, украиндықтар-8,0 %, қазақтар-3,0 %. Келгендер арасында: орыстар-44,0 %, қазақтар-28,0 %, украиндар-7 %, немістер-4,0 %. 1995 жылы орыстар үлесі-52,0 %, немістер-26,7 %. Ең жоғары эмиграцияға ұшырағандар немістер болды: 1995 -1996 жылы олардың саны орыстармен салыстырғанда 5,4-5,8 есе артық болды. Немістер сыртқа көшіп кеткен соң олардың одан кейінгі саны азая түсті, ал орыстар саны өсті-58,3 %, немістер-16,5 %, украиндар-9,7 %, қазақтар-3,9%; келгендер арасында орыстар үлесі 45,0 %, ал қазақтар-30,4 % тең болды. Қазақстан негізінен сол жылдары өздерінің тұрғындарының санын азайтты, орыстар-60,3 %, украиндар-10,2 % [5].

Қазақтардың иммиграциясы

Қазақтардың өздерінің тарихи Отанына оралуы 1990 жылдан басталды, Қазақстан Республикасының өзінің тәуелсіздігін алғаннан басталды.

Үкімет «Иммиграция туралы Заң» қабылдады және қазақтардың репатриациясы бойынша белгілі бір бағытпен саясат ұстауда. Қазақстан Президенті жыл сайын басқа елден келетін иммигранттардың (репатрианттардың) квотасын белгілеп отырады. 1993 жылы квота –10 мың жанұя болса, 1994 жылы-7 мың, 1995 ж.-5 мың, 1996 ж.-4 мың және 1998 жылы- 3 мың жанұя.

Кейіннен квота саны азайып қана қоймай тіпті оны орындамай да отыр. Оның орындалуы 1993 жылы - 94,4 % болса, 1994 ж. - 63,9 %, 1995 ж. - 72,6 % және 1996 жылы - 88 % болды. 1993 жылы квота артығымен орындалды: Монғолия - 117,5 %, ал ТМД елдері бойынша - 97 %, Иран бойынша - 36,6 %, 1994 жылы ТМД бойынша квотаның орындалуы 114,1 %, Түркия бойынша - 21,9 %, Қытай - 8,2 %, Монғолия - 5,5 %, Иран - 2,4 %, Ауғанстан - 0,7 %.

1995 жылы елімізге 3631 жанұя келді (14 462 адам), квота 72,6 % орындалды; 1996 жылы 3522 жанұя (14 088 адам) келді.

1991-1997 жылы Республикаға қазақ репатрианттарының 37,9 мың адам, немесе 164 мың адам, оның ішінде 93 мың адам ТМД адамдары келді (негізінен Ресей мен Өзбекстан елдерінен), оның ішінде 57 % репатрианттар. 62,5 мың адам Монғолиядан келген. Келген қазақ жанұяларының ішінде қазақтардың санының 90 % Монғолиядан келген қазақтар, қалғандары ТМД елдерінен, Иран, Түркия, Қытай, Ауғанстан жерлерінен келгендер[6].

Кейінгі жылдары елге келген репатрианттардың біразы қайта кері көшіп кеткен, ол елдегі қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты. Қазақстаннан қайтадан сыртқа 300-400 жанұя кері кетті, ал 3 мың репатрианттар әлі де үй ала алмай жүр.

Республикадан сыртқа қоныс аударғандардың көпшілігі еңбек ету жасындағылар болды (64 %). сыртқа кетушілердің 22 % -еңбек ету жасына жетпегендер. Осыған байланысты еліміздегі тұрғындар құрамының қартаюы байқалады. Миграция Қазақстандағы еңбек потенциалының сапалық құрамын нашарлатады. 16 жастан және одан асқан сыртқа көшушілер арасында жоғары дәрежелі немесе аяқталмаған жоғары дәрежелілер, немесе арнайы білімі барлар саны өсуде: 1993 ж.-39 %, 1994ж.-46,6 %, 1995 ж.-45 %, 1996 ж. 41 %, 1997 ж.-44 %[7]. Елімізге келетін иммигранттар арасында білімдері жоғарылар саны төмен, сондықтан да елден кеткендердің арасында білімділер саны жоғары еді.

Қазақстаннан сыртқа көшушілер арасында жоғары білімді мамандар мен арнайы білімі бар жұмысшылар саны көп, олар өнеркәсіптің жабылуы мен елдегі жұмыссыздықтың кесірінен, құрылыс, ғылым және мәдениет саласынан олардағы меншік түрінің ауысуына байланысты қысқарғандар болды. Бұрын одақ тапсырысы бойынша жұмыс жасап, орталықтанған қаржыландырылған ғылыми-зерттеу мекемелерінің жабылуынан, жобалау институттарының жұмыстарын тоқтатуынан, ғылыми-жоспарлау орындарының жабылып қалуынан жұмыссыздық саны елде өсіп, маман кадрлар сыртқа көшті. Осының тағы бір себебі әскери мекемелердің жабылуы да болды. Елде интеллектаульды эмигранттар саны өсті.

Миграцияның себебі. Тұрғындардың миграцияға ұшырауына негізінен бірнеше факторлар әсер етеді. Сыртқы миграцияға әсер ететін негізінен әлеуметтік-экономикалық және саяси фактор, ал ішкі миграцияға әсер етуші- әлеуметтік-экономикалық және экологиялық фактор.

Сыртқы миграцияға ең көп әсер ететін ол тұрғындардың тұрмыс жағдайы. Кенестер Одағының ыдырауы экономикалық дағдарысты күшейтті, ол өнеркәсіптердің құлдырауына алып келді, инфляция өсті, жұмыссыздар саны 35 есеге көбейді (әсіресе жасырын), ол адамдардың тұрмыс жағдайының нашарлауына және әлеуметтік саланың құлдырауына алып келді.

Әлемдік банкінің есебі бойынша, 1994 жылы Қазақстандағы еңбек ақының мөлшері бұрынғы кеңес құрамында болған мемлекеттердің барлығынан да төмен болды. Орташа еңбек ақысы 24 долл. болды, бірақ олардың облыстардағы көрсеткіші төмен болды. 1997 жылы орташа еңбек ақының көлемі-8550 теңге, немесе 112 долл. бірақ ол күнделікті қажеттілікті толығымен өтеу алмады, әр облыста көлемі әртүрлі болды. КСРО ыдыраған жылдары өндіріс орындарында өнім өндіру нашарлады, ондағы өндірушілерді қанағаттандыра алмады. Мемлекеттік статбасқарманың есебі бойынша 1995 жылдың басында тұрғындардың негізгі табысы 1989 жылмен салыстырғанда 26 % болды. Тұрғындардың салық төлеу қабылетінің нашарлауы тұрмысқа қажетті заттардың құнының өсуіне алып келді. Егер 1989 жылы тамаққа жұмсалатын шығын барлық шығынның -39 %-не тең болса, ал 1995 жылы ол 45-70 %-ке тең болды. 1993 жылы ұлттық валютаның- теңгенің шығуымен тауарлар құны-35 есеге өсті, ал ақшаны реттеу реформасының алдында 1992 жылдың қаңтарында-18 есеге өсті.

Республикада өмір сүруге қажетті мөлшерден төмен тұрғындар үлесі өсті. 1992 жылы қарашада тұрғындардың осы тобына 11,9 %, 1993 ж. тамызда- 18,2 %, 1994 ж.тамызда-32 %, ал 1995 жылы маусымда-37 %, республиканың тұрғындарының үштен бір бөлігі кедейлікте өмір сүрді. Сол кездегі орташа өмір сүру көрсеткіші 2000 теңге болды. Мемлекеттік тұрғындардың 44 % кедейшілікте өмір сүрді[8].

Тұрғындардың табысының төмендеп кетуіне өндіріс орындары мен мекемелерде бірнеше ай бойы еңбек ақысын төлемеуден болды, жалақы көлемі төленбеген 1997 жылы 1 қаңтарда 47,9 млрд теңге болды, оның ішінде 90 % -і және одан көп айлар бойы төленбеген жалақы болды. Берешегі бар өндіріс орындарының үлесі 75 %-ке тең болды.

Экономика саласындағы дағдарыс еңбекке тартылудың азаюы мен жұмыссыздықтың өсуіне алып келді. 1996 жылы ресми тіркеуде тұрған жұмыссыздар саны 282,4 мың адам болды. Эксперттік бағалау орталығының есебі бойынша жұмыссыздар саны барлығына шаққанда -10 % ке тең болды.

Еркіндік үйінің есебі бойынша (АҚШ) барлық елдерді төмендегідей бөледі: еркін, жартылай еркін және саяси жағынан жартылай еркін және азаматтық құқықтары шектелген елдер деп. Қазақстан 1994-1995 жылдары еркін емес мемлекет қатарына жатқызылды. Саяси даму жағынан дамыған елдер қатарына алып санағанда Қазақстанның көрсеткіші 7 балл көрсеткішінің 5 тең болды.

1998 жылдың басына дейін Қазақстан адамдардың құқығына байланысты ешқандай халықаралық құжаттарды, адамдардың құқығы туралы Декларацияны қабылдамады. әлеуметтік және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге қол қоймады.

Кейінгі кездегі саяси жағдайларға қарағанда білім, саяси және әлеуметтік салалардағы қайта құруларға басқа этникалық ұлт өкілдері қарсылықтар да білдіре бастайды. Олар қазақ тілін білмегендіктен жоғары қызмет орындарын жергілікті ұлт өкілдеріне беруіне тура келеді.

1991-1994 жылдар аралығында сыртқа қоныс аударған қазақстандықтардан әлеуметтік сауалнама алған кезде олардың қоныс аударуына негізгі себеп болған факторлар қатарына жататын: әлеуметтік қорғалу-86 %, медициналық қызмет көрсету-84 %, қылмыскерлік-75 %, экономикалық реформа жүргізу темпінің баяулығы-72 %, мемлекетке ықпал ете алмау-66 %, адам құқығы-54 % ж.т.б[9].

Осының барлығы елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың қиындығымен қоса адамдардың өз жерлерін тастап сыртқа қоныс аударуына алып келеді.

Эмиграцияның салдары: Миграциялық ағымның жылдан жылға өсуі ол елдегі қоғамдық дамуда тұрақсыздыққа алып келеді.

Эмиграцияның салдарына жататын жағдайларға сипаттама беру өте күрделі- өте көптеген жағдайларға сипаттам беру керек болады. Мысалы, елден 100 мың немістің кетуі ел экономикасына 4 млрд сом шығын әкеледі, 1991 жылғы есепбойынша, ал 100 неміс жанұясының кетуі 1994 жылмен санағанда мемлекетке 17 млрд теңге шығын алып келді.

Республиканың еңбек ресурсының потенциалы негізінен өндіріс орындарында жұмыс жасайды, ол еліміздің экономикасының индустриалды- аграрлық салада дамуына байланысты. Индустриалды салада жұмыс жасайтындардың 75% орыс тіліндегі тұрғындар, олар 1994 жылға дейін сыртқа көптеп келді. Қазақтардың демографиялық жағдайына олардың табиғи жолмен өсуі мен туудың өсуі және өлімнің кемуімен сипатталды. 16 жастағы балалар мен жасөспірімдер саны 90 жылдары жалпы тұрғындардың республикадағы 33 % -ін құрды, ал қазақтар арасында - 40 %. Осы жастардың еңбек ету жасына жетуімен елдегі экономиканың да тұрақтанатындығына ол кезде сенбеді.

XX ғ. 9 % жылдарында қазақтардың ірі өндіріс орындарында жұмысқа тартылуы төмен болды (1993 ж., -34 %), олардың үлесі индустриалды өндіріс салаларында барлығы -24 %, 45,1 % қазақтардың барлығы негізінен үш салада ғана топталды: жеңіл, тамақ және құрылыс өндіріс орындарында. Қара және түсті металлургия саласында, машина жасауда 3-5 тен 15 % (1993 ж.) болды[10].

Маман кадрлардың көптеп сыртқа қоныс аударуы республикадағы экономикалық саланы білікті мамандармен қамтамасыз етуде келешекте қиындық тудыраы белгілі болды, оны болдырмау үшін индустриалды салада қызмет жасайтын мамандарды даярлау қажеттілігін тездету керектігін көрсетіп берді. Елімізді маман кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі, әсіресе индустриалды салада сол кезде өзекті мәселе болды.

БҰҰ есебі бойынша жиырма жыл шамасында орталық азиялық аймақтағы тұрғындар саны 1,5 есеге өседі немесе 75 млн адамға өседі. Азиялық республикалардағы тұрғындар санының өсуі мен ондағы жұмыс күшінің артық болуы қосымша әлеуметтік және басқа да шиеленістерге алып келеді.

Эмиграцияның нәтижесінде Қазақстан халқының этникалық құрамы өзгере отырып тұрғындардың құрамында үлкен өзгерістер болды.

Қазақстан көп ұлтты мемлекет болып табылады. 1997 жылы қаңтарда этникалық құрамы(15861 млн адам) төмендегідей болды: қазақтар-8033 мың адам (50,8 %), орыстар-5105 (32,2 %), украиндықтар-720 (4,5 %), немістер 303, өзбектер 359, татарлар-278, беларустар-147 мың адам. Ұйғырлар, көрейлер, азербайжандар, поляктар, түріктер және басқа этникалық ұлт өкілдері, олардың саны 130 дан астам[11].

КСРО ыдырағаннан кейін, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында 1991 жылы орыстар, сонымен бірге басқа да этникалық ұлт өкілдері басқа елде тұрып жатқандар қатарына түсті. Он жылдан соң елдегі этникалық қазақтардың үлесі орыстармен бірдей болды. Орыстар өздерін аз ұлт өкілдері ретінде санағысы келмеді.

1989 жылмен салыстырғанда 1996 жылы қазақтардың саны 1388 мыңға өсті, елдегі олардың үлесі 48,1 % болды, 1989 ж. 39,7 % орнына. Осы кезде орыстардың саны 606 мың адам, олардың үлесі 37,8 % тен 34,1 % түсті. Немістердің саны 2,2 есеге азайды (кестеге қараныз) [12].

1990 жылдары экономикалық дағдарыс пен нарықтық экономикаға өту кезінде елде әлеуметтік стратификация жүрді, жергілікті тұрғындардың саяси және бизнес –элитаға және қалғандары ауылдық тұрғындар, негізінен аграрлық сектормен, оның ішінде мал шаруашылығымен айналысатындар. Қазақтар негізінен республиканың оңтүстік пен оңтүстік-батыс бөлігінде тұрып жатты. Жоғарғы туушылық және әлеуметтік қорғалмаушылық басым болды: жұмыссыздық, кедейшілік-осы аймақтағы негізгі мәселе бола отырып сол кездегі шиеленістердің негізгі себебі еді.

Сырттан келген этникалық ұлт өкілдері, бірінші орында орыстар өздерінің білімдерінің жоғарылығын пайдалана отырып елдегі дәнекерлік рөл атқарды, қалалық жерлерде орналасқан ұлттық элита мен ауыл тұрғындары арасындағы буферлік қызметті атқарды. Елден орыстардың көптеп сыртқа көшуі осы екі топтың өзімен өзі қалуына алып келді.

Ел ішінде үш жүз адамдары арасындағы билік үшін тартыс күшейді, ірі территориялық рулық шиеленістер күшейе түсті, ол жылдары негізгі шиеленістер қазақтар мен орыстар арасында болды.

Көптеген эксперттердің айтуы бойынша орыстардың сыртқа көптеп кетуі елдегі саяси шиеленісті біраз болса да бәсеңдетті, жұмыс орындары мен үйлер босады. Сонымен қатар орыстардың сыртқа кетуі елдегі оларға байланысты әлеуметтік, экономикалық және саяси статусының төмендеуімен байланысты елдегі болатын шиеленістің болмауына да негіз болды.

Орыстардың елден сыртқа көптеп қоныс аударуы елдегі экономикалық тұрақтылықтың болмауынан және елдегі экономикалық дамудың бәсеңдеуінен болды. Олар өздерінің ертеңіне сенбеді, балаларының келешегін ойлады. Әлеуметтік зерттеулер орыс тілді халықтардың 45-47 % Қазақстаннан кеткілері келді. Мигранттардың тең жартысы елден кеткісі келетіндер, олардың саны 1,5 млн. адам.

Кетуге даярланғандардан алынған сұрақтар бойынша қандай жағдайда олар кетпейтіндіктерін айтқан:

- елдегі экономикалық жағдайдың жақсаруынан-48,6 %;
- өздерінің балаларының келешегіне сенсе-44,8 %;
- ұлттық белгісіне қарай бөлуді қойғанда-27,1 %;
- екі жақты азаматтылық енгізілсе-22,7 %;
- егер қазақ тілімен қатар орыс тілі мемлекеттік тіл болса -17,7 %;
- басқа себептермен-1,6 %.

Тек ғана 3,2% сұрағандар арасынан ешқандай жағдайда да өз пікірлерін өзгертпейтіндерін айтқан[13].

Миграцияны құқықтық реттеу.

Миграцияны құқықтық реттеудің негізі ол Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады, 1995 жылы 30 тамызда қабылданған. Конституцияда негізінен азаматтардың еркін көшіп жүру, республика ішінде, оның сыртында, қайтадан елге қайтып келуі мен еркін жүру құқығы берілген. Конституция бойынша оның азаматтары екі елдің азаматтығын ала алмайды. Ешқандай жағдайда да Қазақстан Республикасының азаматтығынан ешкім де, ешқандай жағдайда айырмайды.

Мигранттардың құқықтық жағдайын реттеуде 26 маусым 1992 жылы қабылданған «Иммиграция туралы» Заң қорғады. Заң негізінен сыртқа көшкен қазақтарды орналастыру мәселесімен айналысты.

Сыртқы және ішкі миграциялық процестерде шиеленіс пайда бола бастаған кезде 1994-1997 жылдары «Миграция туралы» Заң даярланып ол желтоқсан 1997 жылы қабылданды. Ол заңда бірақта елде қалыптасқан миграциялық мәселелердің барлығын реттейтіндей мүмкіндік толық қамтылмады. Негізгі миграциялық процестерге байланысты терминдердің түсінігін де жетілдіре түсуді қажет етті.

1997 жылы желтоқсанда Демография және миграция Агенттігі құрылды, онда еркімен қоныс аударуды жүзеге асыру және келген жанұяларды орналастыру және қазақтарға көмек беру жұмыстарын ұйымдастыратын болды. Агентство тіркеу жұмыстарын, республикаға келгісі келген жанұялар туралы мәліметтер жинау, көмек беру, облыстық миграциялық процестерді ұйымдастыру, мигранттарды әлеуметтік қорғау.

Қазақстандағы миграциялық процестерді реттеу негізінде төмендегідей нормативті-құқықтық актілер қабылданды:

-Президент Қаулысы «О порядке представления политического убежища иностранным гражданам и лицам без гражданства в Республике Казахстан» 15 шілде 1996 жылы;

- Конституцияға сай сыртқа кеткен азаматтарға саяси құқық бере отырып оларды қорғау мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, халықаралық құқыққа байланысты қызмет ету;

- «Қазақстан Республикасының азаматтығын алу туралы мәселені қарау» тарулы 27 қыркүйек 1996 жылы қабылданған Президент Қаулысы;

- Азаматтықты қайтадан қалпына келтіру немесе оны алу істерін жүзеге асыру құқықтық нормаларын «Азаматтық туралы» Заңмен Конституция негізінде және Қазақстан қол қойған халықаралық келісімдер негізінде. Осы нормативті құқықтық актілердің субъектісі шет ел азаматтары мен Қазақстан Республикасының азаматтығын алушыларға арналған. Қазақстан азаматтығын оның территориясында 5 жыл тұрақты тұратындарға беріледі және ол мерзім үзіліссіз болуы керек;

- Қазақстан Республикасының Президентінің «Квота туралы» қаулылары.

Елдегі миграциялық процесті реттеу терең саяси және әлеуметтік реформалардың нәтижесінде, азаматтардың құқығын сақтай отырып олардың әлеуметтік тұрмысын жақсарту арқылы жүзеге асырылады.

Елдегі миграциялық процестің өрлеуіне әсер еткен жағдай ол астананың Алматыдан көшірілуі болды. Ақмола жерінде орыстар, немістер мен еврейлер көп тұратын. Астана қаласын мәдени және экономикалық жағынан дамыту ол жерде жаңа жұмыс орындарын ашады және мамандардың өз мамандығы бойынша қызмет етуіне мүмкіндік туады.

Елімізден сыртқа маман жергілікті қазақтардың қоныс аударуы ол елдегі саяси, әлеуметтік жағдайларға, демократиялық реформалардың толық жүзеге асырылмауына байланысты болды. Елдегі қазақтардан кейінгі көп этникалық ұлт өкілдері ұйғырлар мен көрейлердің сыртқа қоныс аударуы аса көп емес. Ұйғырлар Қазақстан жерінде бұрыннан тұрып келе жатыр. Олар мұсылман дінінде, білім мен қызметте қазақтармен бірдей сатыда пайдалана алады. Олар білім, ғылым және кәсіпкерлікпен айналысады және көпшілігі бұрыннан саудамен айналысады. Елдегі болған саяси шиеленістер кезінде сыртқа көшкен кездері де болды, бірақ қазір ондай болуы мүмкін емес. Кореялықтар де сыртқа көшуде көпшілік емес, Оңтүстік және Солтүстік Кореядан да корейлердің саяси репатрианттарының болмауы мен тілді де толық білмеуі олардың елден сыртқа көп қоныс аудармауына алып келді. 1996 жылы эмиграцияға ұшыраған корейлер саны 1063 ғана болды.

Сыртқы миграцияда Орталық Азия және Азиялық Тыңық Мұхит аймағындағы шиеленістер әсер етті. Ауғанстандағы мұсылман фундаментализмінің орнатылуы сырттан 100 мыңдаған босқындардың келуіне алып келді. Қытайдағы ұйғырлар мәселесі шиеленісті, Ұйғыр Автономиялық ауданынан ұйғырлар мен ол жердегі қазақтардың шекаралық аймақтарға көптеп келуіне алып келді. Қытай мен Қазақстан арасындағы шиеленістерді реттеу негізінде 1994 жылы көкекте Қазақ-Қытай келісіміне шекара туралы қол қойылды, 5 мемлекеттің басшылары Қытай, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан мен Тәжікстан Москвада шекаралық аймақтарда Шығыс Қазақстанда 370 кв. км. мен Талды-Қорған облысы аймағында 630 кв.км. жерде қару-жарақты азайту туралы келісімге келеді.

Келешекте миграциялық мәселеде негізгі орында демография мәселесі. БҰҰ есебі бойынша 2015

жылы орталықазия елдеріндегі тұрғындардың саны 1,5 есеге артады, 75 млн. адамға дейін өседі. Аймақтағы демографиялық жағдайдың тез өсуінен елдегі экономикалық жағдайдың артта қалуы жұмыспен қамту мәселесін шеше алмайды және осының нәтижесінде артық қалған жұмыс күші сыртқа қоныс аудару бастайды. Қазақстан арқылы орталықазиялық елдерден артық жұмыс күші мен тұрғылықты тұрғындардың қоныс аударуы жүзеге асады[14].

КСРО ыдырағаннан кейін және ТМД құрылған кезде миграцияға байланысты бірнеше жан-жақты келісімдерге қол қойылды. Мысалы «Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы достық пен өзара көмектесу» (1992 ж. 25 мамыр; «ТМД елдері арасындағы еңбек, миграция және тұрғындарды әлеуметтік қорғау мәселесіндегі Ақылдасушы Кеңесі» (1992 ж. қарашада), «Қазақстан Республикасының Азаматтығы мен құқықтық статусы туралы Меморандум» (наурыз 1994 ж.).

1995 жылы қаңтарда Қазақстан мен Ресей арасында мигранттарға азаматтық беру жұмыстарын тез арада шешу туралы келісімге келеді, сонымен қатар екі ел азаматтарының басқа жерде құқықтарын қорғау.

1996 жылы Қазақстан мен Ресей арасындағы қатынастағы негізгі мәселенің бірі- 1996 жылы 24 мамырдағы миграциялық процесті реттеу туралы Келісімді РФ Мемлекеттік Думасының ратификациялауы болды, екінші жақта тұрып жатқан азаматтардың құқығын қорғау туралы. Осы Келісім бойынша Ресейдің немесе Қазақстан Республикасының азаматы ол жақта сайлауға қатыса алмады, сайлана алмады, жоғары мемлекеттік істерге араласа алмады және жоғары қызмет пен дипломатиялық қызмет жасамады. Референдумға қатыспады, ішкі істер мекемесінде жұмыс жасай алмады. Олар аудандық және жергілікті сайлау орындарында, мекемелерінде жұмыс жасай алды, жергілікті атқару орындарында жұмыс жасау мүмкіндігі болды. Осы меморандум екі жақтың да мигранттарының құқықтарын қорғау мүмкіндігін алды, екі елде де олардың саны көп еді. Осы келісім бойынша екі елде де азаматтық алу мәселесін тез арада шешуге келісілді.

Тәуелсіздігін алған 1991 жылдан бастап Қазақстан Республикасы өзінің тұрғындарының ТМД елдерімен миграциялық процестерін реттеуде көптеген құқықтық нормативтік актілерді қабылдады және олардың күнделікті мәселелерін шешуде көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Елдегі миграциялық процестерді реттеуде жетістіктерге қол жеткізді.

Қорыта келгенде, еліміздің тәуелсіздігінің 22 жылдығы аралығында демографиялық дамуда да көптеген жетістіктерге қол жеткізілді. Соның ішіндегі ең ірісі еліміздегі көші-қонды реттеу, сырт жаққа еліміздің тұрғындарының қоныс аударуын азайту. Еліміздегі өтпелді кезең аяқталып нарықтық даму жолына түсе бастаған алғашқы кезден бастап –ақ бірінші кезек күттірмейтін шешімін күтіп тұрған мәселе көші-қон мәселесі болды. Еліміздің нарықтық даму жолына түсуі және экономикалық, әлеуметтік дамуда табыстарға жетуі елімізден сыртқа қоныс аударуды азайтты. Еліміздегі саяси жағдайлардың бірқалыптылығы мен экономикалық тұрақтылық халықтың тұрмыс жағдайының жақсаруы енді сыртқа қоныс аудару қажеттілігін тудырмады. Еліміздегі этнодемографиялық дамуды жақсарту негізінде жанұя, неке қатынастарына ерекші көңіл бөліне басталды. Сонымен қатар жас сәбилердің өмірге келуі мен оны қағып-бағу үшін мемлекет тарапынан берілетін материалдық көмек көлемі өсірілді, аналар мен балалар денсаулығын сақтау, қорғауда еліміздегі демографиялық жаңдайға әсер етті. Осы ірі әлеуметтік өзгерістер миграциялық процестің тұрақталуына әкелді. Енді сыртқы миграция мен ішкі миграцияға әсер ететін факторлар реттелді, қала мен ауыл арасындағы айырмашылықтар мен ауылдық жерлердегі инфрақұрылымдардың дамытылуы ішкі облыс аралық миграция мен қала мен ауыл арасындағы миграцияны тұрақтандырды. Ал Қазақстан Республикасының саяси аренадағы рөлінің өсуі мен экономикалық тұрақтылық пен бейбіт қатар өмір сүру негізінде еліміздегі жүзден аса ұлт өкілдерінің өздерінің Отаны –Қазақстан үшін еңбек етуге құлшындырды.

Еліміздің тәуелсіздігінің 22 жылы ішінде қол жеткізген табыстарымыздың бірі елдегі миграциялық процесті реттеу болды. Оны реттеу жолында көптеген жетістіктер мен жеңілістерге де душар болды. Миграциялық процесс қазіргі уақытта мемлекет тарапынан реттеліп және халықаралық миграция мен ішкі миграцияны реттейтін заңдық актілер жұмыс жасайды. Еліміздегі саяси тұрақтылық пен экономикалық жетістіктер миграциялық процестердің тұрақтануына алып келді.

Токтамай жүріп отырған миграциялық процестер де еліміздегі этнодемографиялық жағдайға тікелей әсер етті. Ол әсіресе патша үкіметінің орыс шаруаларын күшпен жер аударуынан басталса одан кейінгі орыс мұжықтарының аймаққа өз бетімен келіп қоныс аударуы және жергілікті ұлт өкілдерінің жерін тартып ала бастауы, казактардың келуі болды. Одан кейінгі соғыс жылдарындағы миграциялық процестің дамуы да үлкен әсер етті. Сыртқы миграция мен қоса облыс аралық және ішкі миграциялық процестер де жиілеп кетті. Кейінгі кездердегі КСРО ыдыраған кездегі көптеген басқа ұлт өкілдерінің аймақты тастап кетуі де бұл жердегі этнодемографиялық жағдайға тікелей әсері болды.

Нарықтық экономика сатысына өткеннен бастап еліміздегі сыртқы және ішкі, облысаралық миграциялық қозғалыстар өсіп, ел халқының механикалық жолмен дамуына алып келді, жұмыссыздар, өз бетімен жұмыс іздеп келушілер елімізде көбеюі еліміздегі этнодемографиялық жағдайға көп әсер етті. Қазіргі кезде республикада қазақтар санының өскендігін көрсетіп отыр және сыртқа көшудің азаюы да көрініс беріп отыр.

Еліміздің жалпы әлеуметтік-демографиялық дамуға әсер еткен: сырттан қоныс аударғандар, 1916 жылғы көтеріліс, 1918-1920жж. азамат соғысы, 1921ж. аштық, 1928-1934жж. болған тағы аштық, 1937-1938жж. репрессия, 1941-1945жж. Ұлы Отан соғысы- қазақтардың демографиялық дамуындағы қайғылы кезеңдер болды. 1928-1934 жж. 610 мың адамның өмірі қиылды. Жүздеген мың адам РСФСР, Өзбекстан, Түрікменстан, Қытай жерлеріне қашты. Одан кейін 1936-1939жж. репрессия басталды. Нәтижесінде қазақтар өз республикасында азшылыққа айналды. 1939 жылы қазақтар өздерінің демографиялық дамуының бірқалыптылығын жойып алды және тың жерді игергеннен кейін олардың үлесі 30 пайызға дейін кеміді. Тек 1985 жылы ғана ол табиғи жолмен өзінің өсу деңгейіне жете алды. Ең жоғарғы көрсеткіш 1979 жылға сәйкес келді, ол сол жылғы табиғи жолмен өсу болса, екіншіден, өз жеріне бұрынғы қоныс аударған қазақтардың келуі, әсіресе Қытайдан. 1991 жылы қазақтардың үлесі 41,5, ал орыстар-38 пайыз болды[15].

1991 жылы КСРО ыдырағаннан кейін-ақ сыртқа басқа ұлт өкілдерінің көші-қоны көбейді. Орыстар, немістер, украиндар, еврейлер Қазақстанды тастап көше бастады. Оған негізгі себеп елдегі экономикалық дағдарыс, жанұясына қажетті заттармен қамтамасыз етудің төмендеуі, азық-түлік бағасының өсуі, өз туыстарының қасына жақын орналасуды қалауы. Әлеуметтік-экономикалық жағынан жұмыссыздықтың көбеюіне тікелей байланысты. Ал немістер мен еврейлерге келер болсақ олар Германия мен Израилдағы керемет тамаша өмір туралы естіп, соған қызығу нәтижесінен де көп көшсе, ал екіншіден тиімді кезде өздерінің жоғалтқан отандарына оралуды ойлады.

Демографиялық миграциялық процестердің елдің келешектегі геосаяси, экономикалық, саяси және әлеуметтік дамуын білу үшін қажет. Ең бастысы қазіргі демографиялық проблемадағы басым бағыттарды дәл анықтап, оны шешудің тиімді жолдарын таба білу қажет. Осыған орай әлемде индустриализация мен урбанизацияның жоғарғы қарқынды жүруімен туындап жатқан ғаламаттық сипаттағы проблемалар бар. Оның қатарына «өркениет ауруы» атанған - туудың азаюы, өлім-жітімнің өсуі, тұрғындар қатарындағы қариялардың көбеюі. Туындаған мәселелерді шешу қоғамдағы саяси тұрақтылық пен халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартудың негізгі тірегі-экономикалық дамуға тікелей байланысты. Әлеуметтік-демографиялық және көші-қон саясатын саралай отырып шешуді қажет етеді.

Еліміздің өзіне тән ерекшеліктері, оңтүстіктегі астана ретінде мәдени және экономикалық жағынан дамуы, шетелдік инвестициялардың елдің экономикасын дамытуда көптеп қолданылып жатқаны да, халықтың аймақта тығыз орналасуы және оның табиғат жағдайы да әлеуметтік-демографиялық дамуына қолайлы жағдай жасай алады. Келешекте Жетісу өңірінің халықтары жоғары әлеуметтік-демографиялық сатыға көтеріліп жалпы республикадағы этнодемографиялық дамумен тығыз байланыста дамуына толық мүмкіндік бар. Қазіргі кезде Егемен Қазақстан Республикасына демографиялық саясаттағы проблеманы шешу негізгі мәселе болып табылады. Жан-жақты зерттей отырып ғылыми тұрғыдан халықтың даму тарихына талдау жасау қажеттігі туып отыр. Оны уақытында шешу, дұрыс бағасын беру және халық арасындағы үгіт-насихат жұмыстары Республикадағы және аймақтағы халықтардың тұрақтылығын сақтауға негіз болады және қазақ халқының қайта өрлеуіне негіз салып Қазақстан Республикасының экономикалық жағынан тәуелсіз өмір сүруіне негіз салады.

Экономиканың тұрақтылығы мен дамуы, халықтың материалдық жағдайының жақсаруы, қазақстандықтардың рухани жағынан дамуы- халықтың демографиялық жағынан дамуының негізі болып табылады. Оған әсер ететін факторлар қатарына Қазақстан мемлекетінің сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз ету, саяси және ұлттар арасындағы тұрақтылықты сақтау. Қазақстандағы өнеркәсіп орындары жаппай іске қосылып, жұмыссыздық жойылып, халықаралық қоғамдастықтағы тең құқықтық ролге ие болғанда елдегі жалпы демографиялық жағдай да жақсарады. Сондықтан республикамыздағы жекелеген аймақтардағы әлеуметтік-демографиялық процестерді зерттеуді онан әрі жалғастыра түскен абзал. Алдағы кезеңде көші-қондық процестерді, әлеуметтік құрылыс ерекшеліктерін өз алдына бөлек нәрсе ретінде қарастыру қажет. Мұндай бағыттағы зерттеу құжаттарына осы ұсынылып отырған докторлық диссертацияның игі ықпал тигізері сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Программа демографического развития Республики Казахстан на 2001-2005 годы // Официальная газета. - № 46(47). – 2001г. 17 ноябрь. -С. 5-7.

2. Алматы облысының статистикалық басқармасының мәліметі бойынша// Жетісу, 2001. 1 наурыз 2-бет.
3. Итоги миграция населения в республике Казахстан за 1997 г.-Алматы: Комитет статистике и анализу Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 1998. - С.83-85.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года Казахская ССР. -Москва:Госстатиздат,1962.-202с.(13): Численность,естественное движение и миграция населения КазССР, в 1989 г. -Алма-Ата,1990
5. Остапенко Л.В., Субботина И.А. Некоторые проблемы русских в ближнем зарубежье: миграции, занятость, конфликты //Российский этнограф. -М.,1993. - С.309.
6. Итоги миграция населения в республике Казахстан за 1997 г.-Алматы: Комитет статистике и анализу Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 1998. с.83-85.
7. Миграционная ситуация в странах СНГ. Под.ред. Ж.А.Зайончковской. –М., 1999-288 с.
8. Садовская Е.Ю. Миграционные процессы и миграционная политика в Казахстане // Миграционная ситуация в странах СНГ.-С.119-121.
- 9.Терещенко Т.А. Иммиграция в Казахстан по данным переписи населения 1999 г. –С.81-85.
10. Россия-Казахстан: фронтъерская миграция. Сб.научных турдов /Под общ.ред.Ж.А.Зайончиковской и М.Н.Сдыкова.-М.:РСО. - 2002. – 236с.
11. Потуданская В.Ф., Д.Н.Шайкин. Естественное и механическое движение населения и трудовых ресурсов Северного Казахстана: анализ моделирования и прогнозирования. –М.2008.-168 с.
12. Миграционные процессы в странах Азии и Африки опыт государственного регулирования. –М., 2010.
13. Куклина И.Н. Международный диалог по проблемам миграции: тенденции и перспективы.-М., 2010. – С.53-67.
14. Иванов Д.В. Вынужденная и трудовая миграция населения в международном и национальном праве.- М: БИ., 2010.-240с.
15. Основные итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова.-Алматы, 1999.-211 с.

ҚАЛШАБАЕВА Б.К.

т.ғ.д., әл-Фараби ат. ҚазҰУ

ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ*¹

Көршілес, туысқан Қырғызстанда 32 мыңнан аса қазақтар мекендейді. Орталық Азияның басқа республикаларымен салыстырғанда қазақтар Қырғызстанда сан жағынан аса көп емес. Олардың негізгі бөлігі Бішкек қаласында, Сокулук аудандарындағы Манас, Приозерное, Раздольное, Алтыбарак елді-мекендерінде, Аламеддин, Талас, Шу, Токмок өңірлерінде және Ыстықкөл аудандарында рулық жақындығына қарай шоғырлана қоныстанған.

Қырғызстандағы қазақтардың рулық құрамына келетін болсақ мұнда негізінен Ұлы жүздің сарыүйсін, дулат рулары мен Орта жүздің арғын рулары мекендейді. Шу, Талас өңірі қазақтары ұлы жүзден құралып, өздерінің ертеден мекендеген ата қонысын жалғастырса, Орта жүздің арғын тайпалары жоғарыда айтып өткендей тарихтың әр кезеңіндегі тарихи оқиғалардың салдарымен келіп, қай аумақта болмасын ру-ру болып орналасқан. Мәселен, Манас селосында Темешбайдан тарағандар бөлек орналасса, Семей жақтан келген керейлер бөлек көше, Озерное деген елді мекенде арғынның жәутіктен тарағаны көбірек, сол сияқты шұбыртпалы, мейрамсопы деген аталары да бірыңғай мекендейді. Ал, Сокулук ауданының Ақжай ауылында 100 үйден аса арғындар, 5-6 үй үйсін, Манас селосында да арғындар басым болып, 150 отбасы үйсіндер бар. Бішкектің маңайындағы «Ұшқын», «Алты барак», «Янги пахта» елді-мекендерінде де орта жүздің арғын, тобықты, азырақ уақ рулары кездеседі. Ал Камышевқа елді мекенінде үйсіндер басым да, Қант ауданында (Ыссыката ауданы) орта жүз қазақтары көбірек. Бішкек қаласының «Ат заводы» маңында да 20-30 үй тарақты, үйсін қазақтары мекендейді [1,112-113бб]. Ал, Ыстықкөлдегі шашыраңқы орналасқандарды «сінбе қазақтар» деп атап кеткен. Сол сияқты Биоводск ауданының Қарабалта, Қайыңды, Ускун (Қазақстан шекаралас) жерлерде де қазақтар баршылық (2).

Қырғызстандағы қазақтардың этникалық тарихына келетін болсақ, олардың бір бөлегі қырғыз халқымен еншілес орналасып, ежелден келе жатқан ата қонысын мекен етсе (Шу, Талас бойындағылар), ендігі бір тобы халқымыздың басына түскен тарихи зобалаңдармен байланысты қоныс тепкен. Олардың Қырғызстан аумағында тұрғандығы жөнінде көптеген зерттеулер мен деректерде кездеседі. Мәселен,

* Қазақстан республикасы Білім және ғылым министрлігі гранттық қаржыландыру бойынша 1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу проблемалары» ғылыми жоба аясында

XIX ғ. аяғы XX ғ. бас кезеңіндегі қырғыз елі аумағындағы қазақтардың саны жөнінде мына бір деректе: «Пішпек уезі Пригороднее болыстығындағы 556 қожалықта - 2477 қазақтар болса, Нарында - 4, Пішпекте - 48 қазақ қожалығы болды», - деп көрсетіледі [3, С. 63-64.]. Нарын өңіріндегі қазақтар жөнінде мына архив құжатындағы мәліметте: «...1909 ж. 5 мамырдағы Нарын болыстығындағы халықтарды есепке алу кезеңінде қазақтар А.Лутинге қарсылық көрсетіп, нәтижесінде ол дене жарақатын алады. Бірақ қазақтардан келетін аса бір қауіп болмаса да, бұлардың мына әрекеті орыс үкіметінің беделіне нұқсан келтіреді, сондықтан оларды Ақмолаға жер аудару керек», - делінеді [4, 9-12 пп.]. Бұл құжаттар қазақтардың аталған аумақтарда қырғыздармен қатар өмір сүргендігін көрсетеді.

Халқымыздың басына түскен зобалаң жылдары олардың бір бөлегі Қытайға ауғандығы белгілі. Соның бірі 1916 жылы Жетісу облысындағы «Қазақ-қырғыз көтерілісі» оқиғасы халқымыздың бір тобының жаппай шетелдерге, көршілес елдерге оның ішінде Қытай мемлекетіне қашуына мәжбүр етті. Әсіресе Қаракөл, Нарын округінен қырғыздар мен қазақтар көп кеткен. Осы жөнінде архивтен алынған деректе былай делінеді: « қытай еліне Қаракөл уезінің барлығы, Нарыннан 5 болыстықтың жартысынан астамы, Пішпек уезінен Сарыбағыш болыстығы және көрші Шансы және Тыковскі халқының үлкен бөлігі қашты. Сондай ақ Алматы, Жаркент, Лепсі және Қапал уезінен де көптеген қазақтар ауды. 1916 ж. оқиға зардабынан қашқан адам саны шамамен 100 мыңға жеткен», - деп көрсетеді. [5, 136 п.]. Ал, Кеңес өкіметінен қорқып қашқандар жөнінде, яғни 1917-1918 жж. партизандардың қызыл отрядтары террорынан, дүние мүлкін алып қояды деген қауіппен, тағы да халықтардың Қытайға қашуы кең етек алды. Қытай елінде қазақтардың жағдайы өте ауыр болды. Уәкіл Б. Салтанаевтың есебі бойынша 600 адам бір үзім нанға баласын әйелін сатқан. Өртүрлі қарызды мойынға ілгендер саны - 500 дей болған. Көп әйелдер қытайларды дүнген мұсылмандар деп күйеуге шықты, ал кейін қателігін біліп, олардан кетемін деген әйелдердің тілін кесті. Тіпті олармен бірге еріп келген жас қыздарын әйелдікке алды. Кейбіреулерін жезөкше үйлерінде ұстады», - деп көрсетеді [5, 137 п.]. Міне, осындай ауыр жағдайларды көзбен көріп қайтқан соң оларды қайтарып алуға Кеңес өкіметінен көмек сұралып, оған ақша бөлініп елге көшіру шаралары жүргізіледі. Бірақ олардың елге қайтуы бірнеше жылдар жүрді. Ал, 1921-1922 жж. жер реформасын жүргізуіне байланысты біршама тез жүрді. Соның өзінде қазақтардың 2300 қожалығы Қытайда қалып қойса, елге бет бұрған олардың бір тобы төл Отанға қайтудан бас тартып қазіргі Бішкектің төңірегіне, Ыстықкөлге қоныс тебеді. Бұл жөнінде 2000-2001 жж. Қырғызстандағы қазақтар арасынан жиналған деректерде бірнеше информаторлар өздерінің Қытайға ауып, одан қайтарда Қазақстанға оралудан үрейленіп, 20-30 отбасы қырғыз елінде қалып қойғандығын, қырғыз манаптарының қамқорлығы арқасында аман қалғандықтарын айтады (6).

Қырғызстандағы қазақ диаспорасының қалыптасуының ендігі бір себебі 1924-1926 жж. этникалық-мемлекеттік территорияны межелеу шараларымен байланысты болды. Мәселен, шекараны межелеу бойынша қазіргі Қордай ауданына еніп тұрған «Арғын» ауылының азаматтары өздерін қайта Қырғызстан аумағында қалдыруды сұрайды. Межеленген этникалық-мемлекеттік территория қайта қаралып, нәтижеде 42 отбасы 200-ге тарта қазақтар Қырғызстан республикасындағы қазақ санын көбейтті [1, 71-72 бб.]. Сондай-ақ, Қырғызстандағы қазақтардың ендігі бір бөлігі ұжымдастыру кезінде Қытай аспақ болып, ары өте алмай қырғыз елінде қалып қойғандарды құрайды. Мәселен, Қалиев Бұғыбай, Мәдібекұлы Бөлекбай, т.б. ақпарат берушілер Қарағанды облысынан 15-20 үй болып Нарынға көшіп, одан ары өте алмай, бір жылдай тұрып, Бішкектің төңірегіне жайғасқандығын айтады. Бүгінде Бішкек қаласының төңірегіндегі «Манас», «Алтыбарақ», «Приозерное», «Раздольное» т.б. елді мекендердегі қазақтар сол кезеңдегі арғындардың ұрпақтары.

Сонымен қатар Қазақстан мен Қырғызстанның этникалық территориалдық шекараларын межелеу барысында (қазақ-қырғыз арасында шекараны нақтылау 1924 жылдан 1929 жылға дейін жүргізілді) Сусамыр, Қанжайлау, Қарқара т.б. жайлауларға қатысты дау көп болды. Бұл жайлаулар қазақ пен қырғыздың ежелден қатар еншілескен жерлері екендігіне қарамастан Қырғызстанның пайдасына шешіліп отырды. Оған бір жағынан даулы территориялардағы халық есебі қыс мезгілдерінде жүргізілуіне байланысты қазақтардың қыстауда болуы, екінші жағынан бұл аймақтардың қазақтар шоғырланған жерлерден шалғайлау болуы деп айтуға болады. Осындай жағдайларға байланысты 1926 жылдарда Қырғызстан территориясында 14324 қазақ саны көрсетілсе, 1927 ж. мамырда Қырғызстанда 1766 қазақ болғандығын архив құжаты көрсетеді [7, 6 п.].

Сондай ақ арғындардың қаракесек руының көпшілігі Қырғызстанға ашаршылық кезінде келеді. 2001 -2003 жж. жиналған далалық деректерде Әбдібаев Кәсен ақсақалдың өз көзімен көргенін айтқаны бар еді. Ол: «1931-1932 жж. қаракесек туысқандар келе жатыр деп естіп, алдынан шыққанымызда, ашаршылық әбден өтіп кеткен екен, шыдай алмай көбісі өліп кетті, ал Қырғызстанға ертерек қоныстанған қазақтар ашаршылықты көп көрген жоқ», - деп әңгімелейді (6). Сол сияқты, Ыстықкөл аймағындағы

казактардың орналасуы жөнiнде мына бiр деректе былай делiнедi: «Ыстықкөл шұңқырында Ақсу пикетi маңы қонысқа қолайлы ал, Заукедe казактардың егiстiгiнен басқа аса маңызды қоныстар жоқ. Қазактар негiзiнен Ақсу мен Топай аралығында көбiрек көшiп-қонып жүредi» [8, 10 п.]. 2002 жылдары Қырғызстанға iссапармен барғанымызда «Қазак ұлттық мәдени орталығы» төраға орынбасары Молдабаев Бейсехан, Қарқара жақтан ауып келген Ыстықкөлдегi казактардың бiр бөлiгi 1958-1960 жж. елiне көшсе, бiр бөлeгi қырғыз болып кеттi, - деп айтып қалды. Сонымен ел арасынан жиналған деректерге қарағанда, олардың бiр тобы өздерiнiң ата бабасын 100-150 жыл бұрын келгендiгiн айтса, ал ендi бiр тобы ата бабалары көрген зорлық зомбылық нәтижесiнде елден кетiп, пана iздеуге мәжбүр болғандардың ұрпақтары екендiгiн әңгiмелейдi.

Қырғызстандағы казактардың этнодемографиясына көз жiберсек, 1924-1926 жж. Қырғыз автономиялы облысының Пiшпек округiнде казактар 4,6 %, қырғыздар 44,8 %, өзбектер 4,2%, орыстар 41,4% құраса, Қаракөл-Нарында казактар 1,8 %, қырғыздар 71,8%, өзбектер 2,3 % болды. Қалған екi округ Жалал Абад пен Ошта казак кездеспейтiн [9, 650-651бб.]. Жалпы 1926 ж. санақ бойынша казак саны –1766 көрсетiлсе [10, 202-205бб.], архив құжатында – 1749 казак саны берiледi [11,109 п.].

1932-1933 жж. ашаршылық, астықтың шықпауы, экономикалық қиыншылықтар т.б. себептерге байланысты Қырғызстанға Қазақстаннан, Сiбiрден көптеген мигранттар келдi. Мұндай миграциялық үдерiстер қырғыз елiндегi халықтардың этникалық құрамын өзгерттi. Нәтижесiнде 1939 ж республикадағы қырғыздардың саны 51,7%-ке түседi де, есесiне басқа ұлттар көбейедi. Мәселен орыстар 20,8%, неместер 0,8%, казактар 1,6%-ке көбейдi. [12, С.70]. 1939 ж 17 қаңтардағы есеп бойынша 23925 казак саны көрсетiлiп, Қырғызстан халқының 1,7% құрады. [11,109 п]. Ал, 1959 ж. халық санағы бойынша Қырғызстанда 2006,0 мың адам тұрып, оның 836 мыңы (40,5%) қырғыздар, 623 мың (30,2%) орыстар, 218 мың (10,6%) өзбектер, 20067 (1,0%) казактар құрады [13, С.179]. 1959 ж. мәлiметке қарағанда казак саны 1939 ж. санынан кемiген. 1959-1979 жж. казак саны бар-жоғы 7 мыңға көбейсе, 1989 жылы Қырғызстанның халқы 4257 мың адамға жетiп, оның 2229 мыңын (52,4%) қырғыздар, 616 мыңын (21,5%) орыстар, 550 мыңын өзбектер (12,9%) өзбектер, 37318 (0,9%) казактар құрап [1,154 б.], тағы бiр 20 жылда 10 мыңға көбейедi.

1897-1999 жж. аралығындағы Қырғызстан халқының жалпы саны мен казактардың үлесiн кестемен көрсетейiк.

Кесте 1 - Қырғызстан республикасындағы халық саны

Адам	1897	1920	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1999
Барлық халық саны	663,0	860,0	1001697	1458213	2066133	2933210	3522832	4257755	4822938
казак	-	-	1766	23925	20067	21998	27442	37318	42657

[14, 72б.].

Қырғызстан тәуелсiздiгiн алғаннан кейiнгi жүргiзiлген 1999 ж. санақ мәлiметi бойынша Қырғызстанда барлығы 4822938 адамның 3128144-iн қырғыздар, 603201-iн орыстар, 42657-iн казактар, т.б. халықтар құрайды. [15.].

Бұл кезеңде казактардың жартысына жуығы Бiшкек пен Шу облысында шоғырланды. Мәселен, К.И. Қобыландин өз мақаласында Бiшкекте 15 мың, Шу облысында 6 мың, Ыстық көл облысында 10,4 мың, Талас облысында 8 мың, оңтүстiк аумақтарда Баткен, Ош, Джалал-Абад облыстарында 3,6 мың казак бар екендiгiн айтады [13,С.180.].

Дегенмен де 2000 жылдардан кейiн казактардың өз тарихи Отанына бет бұруына байланысты казактар саны тек 2004-2008 жж. аралығында 41394 адамнан 38866 яғни 2528 адамға кемидi. Жалпы қорыта келгенде 2009 ж. мәлiмет бойынша Қырғызстанда 33,2 мың казак қалады. Мұның барлығы әрине казактардың жастарының келешегiн ойлап, ата-мекенге бет бұруы, Қазақстанның әлеуметтiк-экономикалық жағдайының басқа Орталық Азия республикаларымен салыстырғанда көш iлгерi болуы, сондай ақ саяси және рухани-мәдени факторларда өз ықпалын тигiздi деуге болады.

Ақиқатында елiмiздiң әлеуметтiк-экономикалық дамуы және шет елдерден келiп жатқан отандастырымызға көрсетiлiп жатқан қамқорлық Қырғызстандағы казактардың бiр бөлiгiнiң елге оралуына әсер еттi. Солардың бiр бөлeгiн Қырғызстандағы отандастарымыз құрайды. Статистикалық мәлiметтер бойынша көрсететiн болсақ, 1989-1998 жж. Қырғызстаннан оралған оралмандар төмендегi көрсеткiштердi бередi: Жамбыл облысына барлығы 1224 адам келген. Оның 428 қалаға,

796-ы ауылға, Алматы облысына-390 оның -133-і қалаға, 257 – ауылға, Оңтүстік Қазақстан облысына барлығы 101 оның -58-і қалаға, 43-і ауылға, Қарағанды облысына барлығы –105 оның 89-ы қалаға, 16-ы ауылға., Шығыс Қазақстан облысына барлығы-90, оның 69-ы қалаға, 21-і ауылға, Ақтөбе облысына барлығы-17, оның 12-і қалаға қалғаны ауылға, Ақмола облысына –33 оның 15-і қалаға , қалғаны ауылға. Батыс Қазақстан облысына барлығы 13 адам, оның –8-і қалаға, қалғаны ауылға. Сол сияқты Солтүстік Қазақстанға (16), Қостанай облысына (19), Қызылорда (37), Маңғыстау облысына (21) адам келген [16,129 б.]. Қазақстанға Қырғызстаннан барлығы 2093 оралман жоғарыда көрсетілген жылдар аралығында келген. Дегенмен де Қырғызстаннан келіп жатқандар саны Орталық Азия елдерінен келіп жатқан қандастарымыз санымен салыстырғанда азшылық. Осы жерде айта кету керек, Қырғызстанның әлеуметтік экономикалық даму деңгейі төмен болғанмен мұндағы қазақтардың біршама бөлігі ауқатты. Сондықтан болар жастарының болашағын ойлағандар болмаса үлкендер жағы кетуге асықпайды.

Жалпы алғанда 1991 жыл мен 01.10.2011. жыл аралығында Қырғызстаннан 2559 отбасы 9248 (1,1 %) оралмандар келген. Облыстар бойынша көрсететін болсақ, Ақмола облысына 54 отбасы 216 адам, Ақтөбе облысына 10 отбасы, 23 адам, Алматы облысына 592 отбасы 1323 адам, Атырау облысына 10 отбасы 24 адам, Шығыс Қазақстан облысына 29 отбасы 180 адам, Батыс Қазақстан облысына 18 отбасы 67 адам, Қарағанды облысына 188 отбасы 618 адам, Маңғыстау 22 отбасы 47 адам, Орталық қазақстан 166 отбасы 492 адам, Алматы қаласына 156 отбасы 508 адам, Астана қаласына 126 отбасы 485 адам келген [17,12 б.]

Этномәдени еркселіктеріне келетін болсақ, қырғыз еліндегі қазақтар негізінен өздерінің дәстүрлі мәдениетін жалғастырып отыр деуге болады. Соңғы кездерде екі жақ та жастардың қалауын біліп, тек келісім шарттар жасауға барғанда және қалыңдықтың басын байлау мақсатында оған сырға, жүзігін ала барады. Мұндай жағдайда көбіне әйелдер барып, бұл келісті, Қырғызстандағы қазақтар «қарғы бау» не «үкі тағар» деп атаса, Өзбекстанда «моншақ тағар» не «сырға салар» деп атайды [1, 266-268 бб.]. Сол сияқты Қазақстанның басқа өңірлерінде «үкі тағар», оңтүстігінде де «сырға салар» т.б. деп әрқилы атаған. Қырғызстанда тобек шығыу (төрге шығу) ақсақалдарды жинап келісу күнін атайды. Мұнда да нан сындырып уәдені бекітіп, бата береді. Бір-біріне сый-сияпат көрсетіледі. Жаушылардың алғашқы келген күнінде негізгі шешімдер қабылданып, қалың малдың көлемі, жасау шығыны мен көлемі, үйленетін күні құда шақыру және қыз кешесі (қызды шығарып салу) тойлары белгіленетіндігін ертеректегі жарияланған әдебиеттерде кездеседі.

Құйрық-бауыр туралған табақ екі жақтың сөзін сөйлеп отырған құдалар алдына қойылады. Құдаласуды бекітетін бұл ғұрыпты Қырғызстандағы қазақтар жергілікті халық сияқты «көнек салар» деп те атайды.

Қырғызстандағы қазақтардың үйленуге байланысты әдет ғұрып салт-дәстүрлеріндегі бір ерекшелік күйеу жігіттің қыз жеңгесіне апаратын «күйеу табағы». Жігіт күйеу табаққа қыз жеңгесіне 30 метрден 100 метрге дейін қымбат мата апарады. XX ғ. 70 жылдарына дейін күйеудің апаратын бұл кәдесі жеңгенің беліне байланады, оны басқа жеңгелері шешіп алып бөлісетін болған. Сонымен бірге балдыздарына деп, қалтасына иіс су, сабын, орамал, әртүрлі әшекейлер т.б. салып барады. Бұл жоралғылар қай аумақтағы қазақ болмасын әлі күнге дейін сақталған. Оны қарақалпақтар және осы аумақтағы қазақтар «қол қарау» деп те атайды.

Қырғыздарда қалыңдық басына сәукелесін киіп туысқандарының ортасында отырады. Оны «тахья сайды» деп атайды. Күйеу жігіт киіз үйдің бір шетін көтеріп, таяққа орамал байланған жағымен қалыңдықтың бас киімін қозғалту керек. Байланған орамал жеңгелеріне сый ретінде беріледі. Күйеудің бас киімді қозғалтуына қарай олардың некесінің қалай болатындығын болжаған. Ал, Қырғызстандағы қазақтар аса дүркіремей бүгінде бала бесікке жатпағандықтан бесік апармай тек балаға сый-сияпатымен барып қайтады. Қандастарымызға қырғыздардан енген тағы бір әдет баланың үшке толғанда нағашыларына барып шаш алғызуы. Мұны «шаш алғызу» деп атайды. Бұл дәстүрде нағашы жұрт жиенге мал атайды. Сондай ақ баланың нағашы жұрттан алатын бәсіресі де халық арасынан қалмаған. Алынған айдар шашты үйдің ортасындағы ағашқа не сандыққа салып тығып қоятын болған. Бірақ шашты қайтыс болғанда бірге көметін болған.

Бала өсіп тіс шығар кезде оған арнайы алдына жабатын киім тігіп беретін болған. Оның аталуы «су-лук» не «сілекей». Ол құрақ маталардан үшбұрыш не төртбұрыш етіп жасалынады. Құрақ етіп тігілуінің де өз мәні бар. Ол көбейсін деген ғұрыппен байланысты. Мұндай алжапқыштарды бала 3-4 жасқа дейін киетін болған, ол бәле-жаладан сақтайды деген ұғым болады. 9-12 айда бала қаз тұрып аяғын апыл-тапыл баса бастаған кезде тұсау кесу рәсімін жасайды. Қазақтың бұл ғұрпы баланың болашақта сүрінбей тез жүріп кетуі үшін жасалынады. Бұл дәстүрде де қазақ баланың тұсауын кесетін адамды алдын ала дайындап қояды. Ол аяғы жеңіл, әрі жолы ашық адам болуы керек. Сондай ақ, жүргенде тез, шапшаң

жүргіш, мал тапқыш адамға тұсау кестіріп, ақысын береді. Баланың тұсауына ала жіппен байлап қоңырау тағылады. Ала жіп (тіл көзден аман болу) қорғаушы, қоңырау ол баланың аты атақты болу үшін тағатын ырымы (19). Бұғанда үлкендер тұсау кесетін адамды алдын ала дайындайды. Егер әйел көп жылдар бойы бала көтере алмаса, ол көп балалы үйлерге барып мақта қалдықтарын жинап, бала алжапқышын тіккен, бұл бала көтеруге зор көмек жасайды деп сенген (20). Қазақ салтында бөбектің өсуіне байланысты жасалынатын «құйрық ботқа», «бауыр аяқ» деген ырым жоралғыларда ертеде болғанмен де қазір көп кездеспейді, тіпті көбі білмейді.

Қорыта келгенде Қырғызстандағы қазақтар да әлемдегі қазақ диаспорасының аз бөлегін құрағанмен, іргелес отырған елде өзінің этномәдениетінің қалпын бұзбай дәстүрлі мәдениетін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыруда оларды жас буындарға жеткізу үшін бірлікті, берекені және елдікті сақтауға, сонымен қатар атажұрт Қазақстанмен барлық салаларда байланысты нығайтуға ұмтылып келеді.

Әдебиеттер

1. Қалшабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтар. – Алматы: қазақ университеті, 2011.- 406 б.
2. Мәдібекұлы Бөлекбай жасы 73- те, руы таракты, Сокулук ауданы, Ақтай айлы.
3. Статистический ежегодник 1917-1923 гг. – Ташкент,1924. - Т.1. – 147 с.
4. ӨРОМА. – 36 қор. – 1 тізбе. – 143-іс. – 113 пп.
5. ҚырРОМА. – 847-қор. –1 тізбе. – 27 іс. –135-137 пп.
6. Әбдібаев Кәсен 1918 жылы туылған, руы- арғын. Қырғызстан Манас Селосы
7. ҚырРОМА. –21-қор. – 3 тізбе. –105 іс. – 6 п.
8. ҚырРОМА. –20 қор. –1 тізбе. –187 іс. – 10 п.
9. Вся Средняя Азия 1926 год. –Ташкент: ЦСУ, 1926. – 654 с.
10. Кронгардт К.К. Население Киргизии в последней трети XIX-начале XXвека. – Фрунзе, 1989. – 228 с.
11. ӨРОМА. – 1 қор. – 1 тізбе. – 324 іс. – 109 п\п.
12. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. 264 с.
13. Кобыландин К.И. Об этнографическом составе казахов Кыргызстана //Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы, 2012. – 376 б..
14. Желуховцева А.Н. Население Киргизии. – Бишкек, 2000. – 267 с.
15. 2001 жылы Қырғызстан республикасының статистикалық комитетінен алынған мәлімет.
16. Итоги переписи населения 1999 // Агентство РК по статистике. Миграция населения. – Алматы, 2000. – С. 86-129.
17. Қазақстан республикасындағы оралмандардың, азаматтығы жоқ адамдардың және босқындардың құқықтарының ахуалы туралы арнайы баяндама.- Астана, 2012. -140 б.
18. Дүйсебаева Динара 77 жаста, қырғыз, тоғанай, Жалаладдин облысы, Ақсай аймағы, Ақсу ауданы.
19. Иманбаева Ұлдана, 83-те, руы сары үйсін, Бішкек қаласы.
20. Суанбекова Тұрсын 1938 жылы туған, руы – ескожа, адресі: Бішкек қаласы, Токтагул –10 көшесі.

СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.,
д.и.н., профессор кафедры
История Казахстана
КазНУ им. аль-Фараби

ДИСТАНОЧНЫЕ И МЕСТНЫЕ НАЧАЛЬНИКИ В УПРАВЛЕНИИ КАЗАХАМИ ОРЕНБУРГСКОГО ВЕДОМСТВА: ФУНКЦИИ, НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIXВ.

Основной тенденцией развития современной отечественной исторической науки является стремление переосмыслить с новых методологических позиций исторические источники, разнообразные по своему содержанию и значимости. Смена методологических векторов повлияла и на научный интерес к изучению социокультурных тенденций в развитии региона, местного звена управления в казахском кочевом обществе XIXв. Одним из этих звеньев управления казахами Оренбургского ведомства стали дистаночные начальники, стоявших во главе новых территориально-административных структур – дистанций (административные участки между двумя крепостями), введенные в 1831году по

инициативе Оренбургского военного губернатора, графа Павла Петровича Сухтелена (1830-1833), за внедрение этого проекта оренбургский губернатор был награжден орденом Св. Александра Невского 9 апреля 1832 года [1, с.199].

Введению так называемой системы «дистанционного» управления на территории Младшего жуза способствовал комплекс причин: неразработанность законодательства 1824 года, необходимость ежегодного системного учета количества кибиток и численности казахского населения, отсутствие механизмов по урегулированию взаимоотношений между приграничными жителями и кочевниками, потребность региональной администрации изучения производительных сил региона и выявления дальнейших маршрутов продвижения русских войск в направлении Средней Азии.

Введение дистанционной системы управления разделило территорию Западной, Средней и Восточной части Младшего жуза на прилинейные и степные дистанции. Наибольшее количество прилинейных дистанций было образовано в силу географического расположения в Средней части (13) и Западной (8). Наибольшее количество степных дистанций находилось в Восточной части, их число доходило до 21-й. Степные дистанции уступали по численности хозяйств, но превосходили по обширности кочевых участков. [2, с.210-215]. Такое административное деление Степи на дистанции обеспечивало более эффективную реализацию управленческих функций региональной российской администрации в Степи.

Каждую дистанцию возглавлял представитель казахской знати (султаны, би, старшины) и именовался дистанционным начальником, представляя низовое звено в системе управления казахами Оренбургского ведомства. В казахстанской историографии практически не изучен принцип создания дистанций, формирования казахских управленцев через призму деятельности дистанционных начальников. Во многом это объясняется тем, что в исторической науке больше уделялось внимание так называемому верхнему этажу административного аппарата (уезд, губерния), который находился почти исключительно в руках русского чиновничества, в то время как представители казахского населения в основном были представлены в низовом звене управления (дистанции, волость, аул).

Необходимость изучения дистанционной системы управления в Степи в первой половине XIX в. указывает и тот факт, что внутри каждой дистанции, напротив каждого форпоста или между крепостями образовывалась своеобразная административно-территориальная единица, возглавляемая местными начальниками из «почетных» казахов. Создание новых мелких территориальных структур внутри дистанции, новых должностей (местных чиновников) ставит новые задачи изучения не только имперских практик управления в регионе, но поднимает новый пласт персоналий в новой истории Казахстана, выявляет роль новых управленцев в Степи. К сожалению, в учебниках по истории Казахстана этот аспект практически не освещен, хотя документальные материалы, аккумулированные в центральном государственном архиве Казахстана, требуют их нового прочтения и изучения деятельности местных и дистанционных начальников, степень их взаимодействия с российской региональной и центральной властью, между собой и с султанами правителями. Исходя из этого, задачей доклада является ряд вопросов, а именно раскрытие механизма назначения региональной администрацией дистанционных и местных начальников, их функциональные обязанности, взаимодействие с представителями российской власти и казахским населением.

К 30-м годам XIX в. дистанционные и местные начальники стали новой социальной опорой российского правительства на пограничной линии для «наблюдения за порядком», «скорейшего доставления сведений обо всем случившемся» и «... исполнения предписаний начальства» [3]. Их «замечное влияние» на подведомственных казахов и «усердие» нужны были для тактических действий правительства по продвижению вглубь Степи. Региональные власти понимали, что только представители родовой знати, зная кочевой быт и места дислокации каждого рода, могут осуществить основную функцию - сбор кибиточной подати с казахского населения. Тем более, что казахи, останавливались против определенной крепости только на несколько зимних месяцев, а в весенне-летний период уходили за границу учрежденных дистанций согласно традиционным маршрутам кочевания. Исходя из этих соображений, Председатель Оренбургской пограничной комиссии Г.Ф.Генс разработал «Особые правила», ставшие руководством в практической деятельности дистанционных и местных начальников, урегулирования их сфер занятий [4, с.210-215]. В них четко была определена вертикальная система соподчиненности дистанционных начальников пограничной власти и султанам-правителям. Дистанционные начальники в соответствии с номером своей дистанции подчинялись командиру линейной дистанции (коменданту крепости), против которой располагались казахские кочевья, султану-правителю той части, на территории которой располагалась дистанция, Местные начальники определенной дистанции подчинялись дистанционному начальнику и султану-правителю. Все они были подотчетны перед

председателем Пограничной комиссии и Оренбургским военным губернатором. При получении предписания непосредственно от султана-правителя, Пограничной комиссии или от оренбургского военного губернатора начальники должны были исполнять их «неукоснительно».

Функциональные обязанности дистанционных и местных начальников в принципе совпадали, каждый выполнял свою службу на вверенной ему территории. Они должны были отслеживать поведение своих соплеменников и удерживать от всяких «неприятных поступков» против линейных жителей, ибо все являлись «поданными одного государства», а в «случае междоусобных ссор и обид» изыскивать меры к их «примирению». Но в каждом случае «неповиновения» должны были оперативно докладывать и представлять виновных пограничному начальству. Кроме того, они контролировали, чтобы никто самовольно не поселился вдоль линии без их «сведений» и согласия пограничного начальства и имели право выслать своего соплеменника «..от вверенного им пространства», если он «..по каким бы то ни было причинам, не хотел или не признавал русскую власть».

В «Правилах» устанавливалась процедура принятия решений начальниками. Им строго запрещалось рассматривать иски местного населения без предписаний председателя Пограничной комиссии. При получении от подведомственных им казахов жалоб на линейных жителей, дистанционные и местные начальники должны были своевременно извещать пограничные власти, в противном случае они подвергались взысканию по всей строгости общероссийских законов [4, с.212].

Механизм утверждения дистанционных начальников на должность включал несколько этапов. В первых, кандидатуры на должность дистанционных начальников представляли в Пограничную комиссию султаны-правители соответствующих частей. При этом в своих ходатайствах они обычно отмечали такие качества, как «усердие к службе, способности, расторопность и отлично-хорошее поведение» [5, с.75]. Затем оренбургская администрация, изучала полные данные претендента и считала, что нужна постепенность и последовательность «дабы выбор мог пасть на людей достойных и благонадежных». К назначению той или иной кандидатуры на должность дистанционного или местного начальника они подходили взвешенно и осторожно. Одними из ярких примеров такого подхода являли собой султаны Асфендияр Сюгалин и Муртазагали Узбекгалиев – претенденты на должности начальников дистанции. Свои мнения об этих султанах представили в 1848 году три советника Оренбургской пограничной комиссии: И.М.Бикмаев, П.П.Ванев, К.О.Каминский. Они были единодушны в том, что А.Сюгалин и М. Узбекгалиев «русскому правительству преданы, как все султаны, кочующие при линии и занимающие должности» [6, лл.2-5об.].

Следующий пример обсуждения кандидатуры на должность начальника 22 дистанции может служить переписка между султаном правителем Восточной части, попечителем Троицкой дистанции и Оренбургской пограничной комиссии. Так, попечитель Троицкой дистанции Жуковский считал, что зауряд –хорунжий Танаткан Самаев обладал всеми полезными качествами, которые «необходимо в должностном лице» заслуживал того, чтобы занять место дистанционного начальника и полностью разделял мнение подполковника М. Джантюрина о необходимости иметь в 22 дистанции начальником Самаева, как человека опытного и энергичного. В то время как региональная администрация не считала возможным назначение этой кандидатуры на должность дистанционного начальника «из-за неблагоприятных поступков» на прежней должности, а именно управляющим родом кирей [7, л.563].

Следующий фактор, определяющий выбор той или иной кандидатуры на должность дистанционного начальника, включал такие особенности, как лидерские качества претендента, а именно степень влияния на своих соплеменников, умение убеждать, объяснять и направлять настроение подведомственных ему казахов к принятию «верного» решения. Не случайно о начальнике 48-й дистанции Алдимбай Байгузине, прослужившем на этой должности одиннадцать лет, Оренбургская администрация писала, что «...дар слова на общественном сборе и в других делах, принесли существенную пользу» в выполнении им своих обязанностей [8, л.2об.].

Прекрасное знание обычаев казахского народа, ум, ораторское искусство позволили начальнику 27 дистанции Восточной части казахов Оренбургского ведомства Наурузбай Казыбаеву, по мнению чиновника И.Я.Осмоловского, иметь «...огромное влияние» на подведомственное ему население [9, с.149-150.] Советник Оренбургской Пограничной комиссии К.О.Каменский, описывая деятельность Муртазагали Узбекгалиева, начальника 1-й дистанции, подчеркивал, что он имел влияние настолько сильное, что уважали и прислушивались его наставлениям и не подведомственные ему казахи [10, с.84-85].

В некоторых случаях кандидатура, предлагаемая султанами –правителями, не утверждалась региональной администрацией. В частности султан Кулмухамед Баймухамедов был предложен султаном-правителем Западной части Мухамедгали Тяукин на должность начальника 31-й дистанции. Данная

креатура М.Тяюкина была отклонена из-за отсутствия опыта управления у К.Баймухамедова, огромной территории этой дистанции и многочисленности населения [11, с.78-79]. На это мнение региональной администрации султан-правитель М. Тяюкин предложил разделение огромной территории 31 дистанции на три новые структуры в соответствии с кочевьями трех многочисленных родов (кете, ожрай и тазлар) и соответственно назначить султана Сугурали Сугалина на должность дистанционного начальника, включавшего территорию кочевания рода ожрай; султана Кулмухамета Баймухамедова начальником в управлении родом кете; султана Исенали Абдулмукуминова родом тазлар. Султан правитель мотивировал тем, что Оренбургская Пограничная комиссия не могла найти кандидатур «достойных» на должность начальника 31 дистанции, однако «для пользы службы» и своевременного сбора кибиточной подати желательно решить этот вопрос [12, с.79-80].

Механизм назначения местного начальника был практически аналогичным с процедурой назначения дистанционного начальника. Исключением являлся тот факт, что кандидатура местного начальника согласовывалась в первую очередь с дистанционным начальником, затем султаном-правителем и утверждалась председателем Оренбургской пограничной комиссии. Несогласованность действий и отсутствие соподчиненности между местным и дистанционным начальником могло послужить причиной отставки от должности местного начальника. К примеру, начальник 34 дистанции султан Исемгазы Бабаин в 1863 году ходатайствовал перед оренбургской администрацией об отстранении от должности местного начальника Байжана Бигенева и замене «другим благонадежным и добросовестным ордынцем» и самое главное этот факт, позволил бы ему выйти «из затруднительного положения по службе» [13, л.383-386].

На каждого дистанционного начальника составлялся формулярный (послужной) список, который включал все данные, характеризующие чиновника, и отражал процесс кооптации казахов на службу Российской империи и включения их в единую систему учета государством. Важным подспорьем в исследовании формулярных списков стало издание по программе «Культурное наследие» РК сборника документов «О почетнейших и влиятельнейших ордынцах» в серии «История Казахстана в русских источниках» (2006), аккумулировавший послужные и формулярные списки казахов Оренбургского, Сибирского ведомств, Степного генерал-губернаторства. [14] Во вторую часть этого сборника вошли более двадцати формулярных списков дистанционных и местных начальников. Особенностью этих списков является то, что региональная администрация, учитывая специфику казахского кочевого общества, включила в послужные списки еще один пункт, а именно сведения о местах зимних и летних кочевков казахов. Так, в послужном списке начальника 15-й дистанции Средней части Орды Дербисали Беркимбаева (1838 -25.XI.1913), записано место зимних и летних пастбищ подведомственного ему населения дистанции [15, л.2].

Важной строкой в послужных списках были получаемые награды чиновниками. Не случайно, российское правительство при назначении на должность обещало, что «не оставит без воздаяния» различного характера вознаграждений и чинов, но только при условии «... усердного служения» [16, с.395]. Кроме того, послужной список включал награды, получаемые и за выполнение специальных поручений, исходящих от региональной власти, за своевременное информирование о происходящих событиях в кочевьях и т.д. Таким образом, на дистанционных и местных начальников были распространены стандарты общероссийского делопроизводства.

Опираясь на эти источники можно реконструировать основные направления деятельности казахских служащих, определить их происхождение, образование, награды, имущественное положение и т.д. Послужные списки позволяют отследить и тот факт, что с середины 50-х годов XIX в. на должности дистанционных начальников стали утверждать лиц, окончивших школу для казахских детей при Оренбургском правлении. Одним из таких примеров явился Тохтамыш Косваков, выпускник школы 1850г., начальник 57-й дистанции с 1860 года [17, л. 1-4].

Систематичность и стандартизированность информации формулярных списков, составлявшихся на дистанционных начальников в течение трёх десятилетий (1831-1868 гг.) позволяет воссоздать не только общий «портрет» управляющего подведомственной дистанцией, выяснить их служебное, семейное, имущественное положение, но и вернуть из исторического забвения сотни имён конкретных представителей национальной элиты со всеми их достоинствами и недостатками.

Должности дистанционных и местных начальников соответствовали воинским чинам регулярных (прапорщик, поручик, капитан, майор, подполковник, полковник и т.д.) и иррегулярных (зауряд-хорунжий, зауряд-сотник, зауряд-есаула) войск. Зауряд-чины присваивались генерал-губернатором Оренбургской губернии. Лица, имевшие эти чины, становились действительными офицерами. Так, 23 июля 1848г. начальнику 53 дистанции был присвоен чин есаула «за усердную службу, преданность

русскому правительству и благоразумное управление кочующим близ Оренбургского укрепления ордынцами», местному начальнику против Веринской станицы Каумен Алдиярову был присвоен чин хорунжего 8 июня 1853 [18, лл. 306-307]. Эти примеры являли собой пример того, как представители казахской знати постепенно включались в состав «официальной» российской местной элиты на правах зауряд-чинов, при сохранении прежнего социально-экономического статуса внутри казахского кочевого общества.

Введение дистанционной системы управления в Степи создало новые должности для представителей казахской элиты (султанов, биев и старшин) с жалованием от 50 до 75 рублей и расширило сферу административного контроля над казахским населением [19, л.1-4]. Кроме того, при дистанционных начальниках вводилась должность письмоводителя, занимавшегося вопросами делопроизводства. Должности дистанционных начальников просуществовали до введения административных реформ 60-х годов XIXв.

Литература

1. Губернаторы Оренбургского края. - Оренбург. 1999.
2. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. - М., 1997.- 416с.
3. ПСЗ РИ.- Т.12. - № 10384.
4. Материалы по истории политического строя Казахстана. - Алма-Ата., 1960. - Т.1.-440с.
5. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах //История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т. VIII .Ч.2. - Алматы. 2006. – 962 с.
6. ЦГА РК ф.4 оп.1 д.2500
7. ЦГА РК ф.25 оп.2 д.74.
8. ЦГА РК ф. 4 оп1. д.4413.
9. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах //История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т. VIII .Ч.2. Алматы. 2006. – 962 с.
- 10.О почетнейших и влиятельнейших ордынцах //История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т. VIII .Ч.2. Алматы. 2006 – 962 с.
- 11.О почетнейших и влиятельнейших ордынцах //История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т. VIII .Ч.2. Алматы. 2006 – 962 с.
- 12.О почетнейших и влиятельнейших ордынцах //История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т. VIII .Ч.2. Алматы. 2006 – 962 с.
- 13.ЦГА РК ф. 4 оп1. д.4413.
- 14.О почетнейших и влиятельнейших ордынцах //История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т. VIII в двух частях. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006.
- 15.ЦГА РК ф.25 оп.2 д.104.
- 16.Добромыслов А. И. Тургайская область. Исторический очерк.- Тверь.: 1902. Т.2.
- 17.ЦГА РК ф.4 оп.1 д.3104 л.1-4
- 18.ЦГА РК ф. ф.4 оп.1 д.4443
- 19.ЦГА РК ф.4 оп1. д.3104

СУЖИКОВ Б.М.,
АЛИМГАЗИНОВ К.Ш.
к.и.н., доцент;
д.и.н., доцент, ИИЭ

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО И КОНТУРЫ НОВОЙ ИСТОРИОГРАФИИ КАЗАХСТАНА(К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА)

Преамбула

Поиск новых алгоритмов изучения прошлого определил формирование современных установок сознания ученых-гуманитариев. Пожалуй, этим можно объяснить смену номотетического подхода в исторических исследованиях, представленного в советской историографии марксистской его интерпретацией по преимуществу исследовательским выбором феноменологического направления исторического исследования – попытке понять человека прошлого и в этой плоскости проводить интерпретацию исторического явления.

Центральной проблемой стало изучение человека во всем многообразии его проявлений. Тут в ка-

честве методологии выступает положение цивилизационного подхода о выявлении самоценности общества, его места в мировой истории и культуре. Обоснование национальной модели исторического сознания путем интерпретации своего прошлого через автохтонные механизмы исторического поведения нации [1, с. 8, 12-25] следует рассматривать как расширение вектора культурно-исторических и антропологических исследований.

В то же время реконструирование фактов, самих событий уже не является целью или результатом работы: исследовательский дискурс заключен в изучении социальной психологии как внутреннего механизма функционирования и поведения общества на историческом отрезке времени. На этом фоне достаточно симптоматичными выглядят различные толкования о самом предмете истории. Еще в конце 1980-х начале 1990-х гг. прошли серьезные теоретические дискуссии в ряде международных академических изданий: «History and Theory», «American Historical Review» [2, с. 214-223]. Предметный разговор не обошел и русскоязычный сектор научных журналов: «Общественные науки и современность», «Отечественная история» и другие.

Знаковой переменной можно назвать стремление придать научность истории путем интеграции исследовательской работы историка в методологию точных наук, где базовым конструктом теории и выводов ученого выступает принцип верификации полученных данных. Однако в отличие от естественных наук, история не имеет в арсенале средств эксперимента: даже самое основательное исследование может получить только фрагмент, отблеск прошлого. Но развитие идеи в истории можно проследить, даже имея фрагментарный материал. Таким образом, историк получает не образ происшедшего самого по себе, а образ его восприятия и мысленной переработки [3, с. 445]. Иначе говоря, воссоздание цельной картины исторического прошлого всегда основано на отрывочных, дискретных сведениях, получаемых из исторического источника как «реализованного продукта человеческой психики» [4, с. 54]. Последним, собственно, и объясняется, стремление к выведению особых, в отличие от естественных наук, критериев научности исторического исследования. «Поскольку субъективизм («наполнение определенным смыслом... фактов и событий прошлого»), ...чаще всего расходится с объективным ходом общественно-исторического развития, постольку объем истинного объективного знания... будет относиться лишь к фактам, отражающим явления реальности, а не к ее сущности» [5, с. 260].

Общей платформой озвученных концепций выступает постулат об отсутствии четкой дистанцированности субъект-объектных отношений в процессе исторического исследования, когда «...мы произвольно подгоняем взгляды и условия прошлого к нашему собственному настоящему и передаем, таким образом, наше понимание прошлого» [3, с. 237]. Признавая взаимную связь и обусловленность совершающихся в общественной жизни событий, М. Блок мотивировал необходимость исторического подхода ко всем социальным явлениям, рассматривая историю как совокупность эволюционных изменений [6, с.8-14]. Утверждение о том, что в исследовании социальной эволюции выражается суть исторического мышления, обосновывает необходимость изучения исторического многообразия социальной действительности [7, с. 27].

Тут можно выделить две составляющие, которые способны выступить интегративной основой для казахстанской историографии: это признание расширения проблематики исторических исследований как важнейшего показателя прогресса исторической науки и на этой базе формирование новых исторических субдисциплин. Очевидно, что теоретико-концептуальной основой будет выступать исследовательский потенциал анналистов, как ее основоположников М. Блока и Л. Февра, так и поздних представителей Ф. Броделя и Ж. ле Гоффа. Если же трактовка исторического процесса учеными, причастными к «школе Анналов» на всех этапах ее существования, отличалась критикой представлений об истории как событийно-описательной или «объясняющей», то в отличие от французской исторической школы, гносеологическая рефлексия казахстанских исследователей нам представляется как гармоничное сплетение идей постмодернизма, синергетики, и, собственно, «школы Анналов». Последнее, в свою очередь, позволит иначе взглянуть на предметное поле исторических исследований и как следствие – изменение отношения исследователя к источникам как гносео-эвристическим и культурологическим установкам прошлого, что уже получает место в историко-источниковедческих коллективных и монографических исследованиях [8-13].

Паттерны прошлого и современность: системность научных ризом

Одной из актуальных проблем фундаментальной исторической науки выступают теоретико-методологические проблемы исторического познания становления и развития государственной независимости Казахстана. В данном аспекте задача состоит не в том, чтобы дать простой фактологический анализ распада империи и возникновения не ее месте малых государств с идентичной предопределенностью судеб. Феномен Казахстана в том и состоит, что вопреки ожиданиям глубокого экономического кол-

лапса и, как следствие, внутренней детонации полиэтнического социума, страна сумела бескровно и почти без всплесков гражданского неповиновения пройти труднопреодолимый путь признания государства в международном сообществе как равноправного члена. Даже тот короткий отрезок времени, за который республика состоялась как суверенное государство, лишний раз свидетельствует о том, что, с одной стороны, происходит осмысление истории как единого всемирного процесса, а, с другой – все более подчеркивается локальность всякого исторического знания.

К настоящему времени остро назрела необходимость наполнения содержания казахстанской модели развития в новейшее время реальным научно-историческим знанием, которое состояло бы в установлении главных причин и факторов успешности преодоления постимперского этапа и выхода Казахстана на магистраль самодостаточности. В ряду приоритетных задач можно выделить следующие:

- унитарный характер государственного строительства как гаранта целостности страны;
- формирование казахстанского социума не как новой этнической общности, а как общности граждан разных национальностей на основе их гражданского самоопределения;
- модернизация народнохозяйственного комплекса;
- обусловленность проведения поэтапных политических реформ по фарватеру экономического благоприятствования;
- становление Казахстана как реально действующего актора на международной арене.

Не секрет, что по данным направлениям, равно как и по другим аспектам новейшей истории отечества ведется ожесточенная борьба мировоззрений не только среди радетелей и недоброжелателей, но и между настоящими патриотами страны. Во многом это обусловлено фрагментированным историческим знанием о недавнем прошлом. Поэтому задача официальной исторической науки видится в создании целостной картины отечественной истории конца прошлого и начала нынешнего столетия во всем ее многообразии. При этом необходимо выявление структурных моментов развития казахстанского общества. Это позволит представить историю как особую сферу, наделенную своей бытийной спецификой, а с другой – показать ее упорядоченность и, соответственно, изобразить ее как нечто понятное и рациональное.

В настоящее время подобный концептуальный анализ объективного исторического процесса невозможен без учета общемировой тенденции интернационализации всех сторон жизни. Для Казахстана в данном случае он обуславливается сопряжением двух составляющих: движения в сторону глобализации и приверженности Республики Казахстан идеям нового евразийства. Историческая наука в этом отношении уже сыграла важную роль в качестве мобилизующего общественное сознание фактора. Особенность момента состояла в том, что на вызовы современности по унификации социокультурных процессов она предложила парадигму вхождения в будущее общечеловеческой цивилизации на основе сохранения имманентных черт и национальной самобытности. Одновременно она выступила против цивилизационного противостояния Востока и Запада, континентализма и атлантизма.

В данном контексте задача историков состоит в модернизации этих двух понятий от уровня некоей «мессианской роли» и «особого мироощущения» до понятных всем сентенций полицентрического мира. В пространственно-временном измерении это означает, что глобализация в историческом измерении коррелирует не с новыми империями и мировыми жандармами, а с сухопутными торговыми маршрутами по странам-сателлитам Великого Шелкового пути, не с хронологией и картографией завоевательных походов, а с кросс-культурным взаимообогащением и культивацией общемировых гражданских ценностей. Методологические подходы здесь далеко не беспроблемны, особенно в вопросе о взаимоотношениях между восточной и западной цивилизациями. Роль историков в данном случае найти точки соприкосновения между социально-культурными реалиями, геополитическими интересами и современными ценностно-нормативными приоритетами на основе истории народов евразийского субконтинента. При этом следует учитывать и тот факт, что эскалация национальных и этнических проблем во многом явилась реакцией на тенденции нарастающей унификации духовной и материальной культуры в условиях глобализации. Историческая наука Казахстана в этом отношении может не противопоставить себя западной техногенной цивилизации, а выступить ее равным партнером, продолжая вносить, но уже в более интенсивном режиме, в копилку мировых ценностей веками копившийся духовно-культурный потенциал общежития и толерантности. Обуславливается это тем, что в глобальном знании не может быть объекта без субъекта познания и что целостность мира, человечества предполагает в своей основе взаимозависимость образов и сущностей этой целостности.

Историческое знание: звенья исследовательских новаций

Крушение советской системы, как никогда ранее, актуализировало потребность в ретроинформации как в силу необходимости лучше познать современность, так и как воплощение преемственности

исторического процесса. Понимание того, что история как прошлое находится в тесной связи с современностью, интегрирована и тесно переплетена с ней, находит отражение в общественных, экономических, социальных, культурных, политических процессах современности.

Приоритеты исследования при понимании исторических процессов определили два фундаментальных вектора исторической эпистемологии: принятие априори идеи обособленности гуманитарного знания и свойственных ему особой эмпирики как доказательной основы исследований с обязательными элементами визуализации результатов работы, и второе – использование методов точных наук как вероятностный подход объективности и научности исторического исследования.

Последнее часто связывают со сциентизацией истории, проведением междисциплинарных исследований и возникновением на этой основе новых исторических субдисциплин: психоистория, история ментальностей, гендерная история, клиометрия и т.д. «Методологическая революция» 60-70-х гг. XX века в западной историографии, в 1970-1980 годы получила продолжение в работах И.Д. Ковальченко, с именем которого заслуженно связывают становление советской школы квантитативной истории, активной интеграции исторических исследований в методологию естественнонаучных дисциплин.

Особенностью современного этапа истории выступает тесная интегрированность, а порой – зависимость протекания исторических процессов от информационных технологий как ключевого базиса поступательного развития общества. По выражению того же М. Кастельса, информационные технологии формируют не только образ современного общества, но определяют модели поведения и особенности его развития [14, с. 23-51]. Фундаментальная черта, которую привнесли в общество информационные технологии – интеграция как стирание физических границ и идеологических барьеров, привносит в исследование процессов современной истории целый комплекс несвойственных традиционной истории терминов, категорий и положений, без которых понимание современной истории порой становится невозможным.

Информационные процессы в историческом прошлом, как срез историко-тематического вектора исследований, получают ныне свое логическое развитие. При этом предлагают различные интерпретации самого исследовательского нарратива: от применимости теории информации в истории до использования синергетики как общей методологии исследований [15-16]. Гносеологический тезис выстроен на определении задач исторического исследования. Точнее, представления о том, что поскольку исследование прошлого базируется на информации как таковой, то и соответственно, данная категория должна выступать интегративной основой исследовательского посыла анализа исторических процессов. Все социальные процессы, связанные с хранением, передачей, переработкой социальной информации в прошлом, должны быть проанализированы с точки зрения их информационного содержания, материализации значения, знакового выражения, различий интерпретаций [17, с. 6].

Источниковедческая эвристика выстроена в рамках инновационных представлений о формах и возможностях анализа содержания источника исторической информации, которое материализовано в электронной форме. Рефлексия познания выражена как перенос акцентов на процессы функционирования, трансформации исторического источника в социокультурном контексте.

Эволюция машиночитаемых источников в новый, электронный формат и обособление последних как самостоятельной формы источников, расширяет информационные координаты исторических исследований в Казахстане. Пристальный интерес, проявляемый государством и обществом к своей истории, особенно актуализирует постановку вопроса анализа исторического процесса как многовариантной интерпретации исторической действительности. В этом контексте электронный источник отражает многообразие информационного потока о процессах и явлениях в современной истории Казахстана, выступает репродукцией состояния и динамики исторической компоненты, содержательно отраженной во множестве однопорядковых, взаимообусловленных векторов синергий посредством ее материализации через цифровую среду.

Информационное обеспечение гуманитарной науки Казахстана напрямую связано с исследованием специфики исторического мышления, поиском научных методов постижения исторического процесса в контексте философии истории. Не секрет, что до сегодняшнего времени специалисты-гуманитарии не в состоянии оперировать научным инструментарием, наработанным в мире за годы советской изоляции. И даже сегодня информация о мировых достижениях доходит до них опосредованно, порой через тенденциозно интерпретирующие каналы. Между тем, информационный ресурс общества наряду с природным и техногенным становится цивилизационнообразующим фактором.

Небывалый рост исторических источников массового характера, характеризующих массовые явления и процессы, содержат как качественную, но в большей степени, количественную информацию. Это статистические материалы и данные конкретно-социологических обследований, делопроизводствен-

ная документация различных учреждений и организаций, документы личного учета и многие другие. Многообразие таких источников, получивших название «массовые», поставило перед теоретическим и прикладным источниковедением проблему выработки комплексного, интегрального подхода к их изучению.

В качестве общенаучной методологии источниковедческого исследования в данном случае выступает теория информации, которая позволяет классифицировать исторические источники: по целям создания, по способам фиксации информации, по каналам передачи, по формам отражения информации, по объекту отражения информации, по целевому назначению информации, по методам и принципам фиксации информации, по содержанию и характеру информации. Информационная деятельность как процесс производства, распространения, хранения и использования информации реализуется через многообразие средств, способов, носителей социальной информации. Вкупе вся совокупность их представляет собой особый источник исторических данных, специфика появления и формирования которых обуславливает и соответствующие подходы и приемы исследования.

Вместе с тем, до сих пор в изучении информации преобладает технократический подход, сужающий понимание сущности информации, ее роли в развитии общества. Попытки синтеза представлений об информации, способах анализа ее жизнедеятельности, роли в системе коммуникаций требуют усиления междисциплинарности и поиска общенаучного метода. Подобный синтез подходов к изучению информации возможен лишь в гуманитарной сфере, в сфере исторического знания, что предполагает расширение объекта исследования и обновления методов источниковедческих, что в свою очередь, приводит к усложнению структуры источника, увеличению их количества и видов по мере развития общества и возникновения новых способов информации.

Научно-историческое описание новой формы информационной деятельности общества видится в двух исследовательских аспектах: в историко-описательном хронологическом срезе как социальной действительности; в источниковедческой традиции как предметного пространства способов объективации и приемов извлечения контекстных данных в динамике анализа коммуникативного воздействия на социальные процессы в истории.

Литература

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
2. Кунина А.Е. Проблемы методологии в журнале «История и теория» (США) // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 214-223.
3. Дройзен И.Г. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории. – СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 579 с.
4. Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Методология истории: Учебное пособие. – М.: Изд-во РГГУ, 1997. – 72 с.
5. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987. – 438 с.
6. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
7. Иванов В.В. Соотношение истории и современности как методологическая проблема. – М.: Наука, 1973. – 288 с.
8. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: Изд-во РГГУ, 1998. – 701 с.
9. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время. В поисках утраченного. – М.: «Языки русской культуры», 1997. – 797 с.
10. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға: М. Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 504 б.
11. Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана: Елорда, 2004. – 344 б.
12. Ермұқанов Б. Қазақстан: тарихи-публицистикалық көзқарас. – Алматы: Ғылым, 2000. – 248 б.
13. Современное состояние и перспективы развития исторической науки Казахстана и России: Сборник материалов международной научно-практической конференции / Под ред. С.Ф. Мажитова. – Алматы: Тарих тағылымы, 2008. – 424 с.
14. Кастельс М., Киселева Э. Россия и сетевое общество // Мир России. – 2000. – №1. – С. 23-51
15. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
16. Аршинов В.И. Синергетика как феномен постнеклассической науки. – М. ИФРАН, 1999. – 203 с.
17. Хвостова К.В., Бородкин Л.И. Роль информации в историческом прошлом // Роль информации в формировании и развитии социума в историческом прошлом. – М.: ИВИ РАН, 2004. – 326 с. – С. 5-8

«ОТЫРАР КІТАПХАНАСЫ» ҒЫЛЫМИ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ МЕМОРИАЛДЫҚ ҚОРЛАРЫ

XXI ғасырдың алғашқы он жылдығында мемлекеттік деңгейде ұлттық руханиятымызды түлеткен ерекше оқиғалар болғаны белгілі. Соның бірі де бірегейі «Мәңгілік ел» идеясының идеологиялық тұтқасына айналған Күлтегіннің көктасы көшірмесінің тарихи отанының төрінен, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университетінен (ол кезде университет мемлекеттік деп аталатын – Д.М.) орын алуы – үлкен оқиға болса, атақты Отырар кітапханасының қайта түлеуі соның заңды жалғасы болды. Қазақстан Республикасының ұлттық тәуелсіздік алуының 10 жылдығына орай Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университетінің кітапханасы негізінде «Республикалық ғылыми-көпшілік «Отырар кітапханасы» мемлекеттік мекемесін құру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметіне ұсыныс жасалды.

«Отырар кітапханасы» ғылыми орталығын құрудағы негізгі мақсат: Қазақстан Республикасының тарихы мен мәдениетіне қатысты рухани-тарихи жазба мұраларын сақтау, сирек қолжазбалар мен кітаптарды жинау, жүйелеу және кеңінен пайдалану, «Отырар кітапханасын» ұлттық рухани-мәдени орталыққа айналдыру болып табылды.

Қазақстан Республикасының тарихы мен мәдениетіне қатысты дүние жүзінің әр түкпіріндегі көне қолжазбалар мен сирек кітаптарды, заттай құндылықтарды, көне түрік жазбалары мен жазу үлгілерін (мысалы ұзын саны 16 мыңнан асатын көне түркі сына жазулары қай елде, қай қалада, қандай кітапхана мен мұражайларда сақтаулы тұр) анықтау, оларды бір орталыққа шоғырландыру, археографиялық экспедиция ұйымдастыру, қолжазбалардың түпнұсқасын немесе көшірмесін сатып алу, оны ғылыми негізге түсіру, жинақталған құнды мұраларды әлемдік стандартқа сай сақтау, кітапхана қорын байыту, ғылыми-зерттеу мен библиографиялық талдау, жүйелеу жұмыстарын жүргізу, электрондық байланыстар арқылы дүние жүзінің мәдени орталықтарымен байланыс жасау, соның негізінде қазақ жазуы тарихы мұражайы бөлімін (музей письменности) құру міндеттері қойылды.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001-жылғы 6 шілде күнгі № 924 Қаулысына сәйкес Л.Н. Гумилев атындағы мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасының негізінде «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы құрылды.

«Егеменді Қазақстан» газетінің 2001 жылғы 4 желтоқсандағы санында еліміздің бір топ зиялылары республика халқына үндеу жариялады. Онда: «Тарихтың талқысына түскен тағдырымыз кезінде өткенді ойлауға, өмір сүріп отырған кезенді талдауға, болашақты болжауға мүмкіндік бермеді. Бірақ «Ұлды ұл деп тәрбиелесең – ұл болады, құл деп тәрбиелесең – құл болады» деген Алаш даналығын ұстанып, ел басына түскен тауқыметке басымызды исек те, ақылымызды, игеміз жоқ. Сондай қасиетті қанымызға сіңірген және ділімізді сақтап қалған ұйықты – білім. Қазір сіз бен бізге ата-бабамыз аманаттап, тасқа қашап жазып кеткен 15 мың түркі жазуы төрткүл дүниенің бар түкпірінде елімізден тысқары жерлерде сақтаулы тұр.

Сол ұлы ескерткіштің заңды мұрагерінің бірі – Қазақ елі, Күлтегін мен Тоныкөктің тасқа қашалған дастанында айтылғандай, «Халқымыз қайтадан еңсе көтеріп, халық болды».

«Енді ұлт боп ұйып, ақыл, қайратты, ниетті бір жерге» біріктіретін кез келді.

Ұлтымыздың ұйытқысы – Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тікелей қолдауымен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті кітапханасының негізінде «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы ашылып отыр. Бұл – елдігімізге сын, азаматтығымызға таразы, парасаттылығымызға өлшем болатын тарихи шешім.

... Игілікті іске жұрт болып, жұмыла кірісейік!» [1]– делінген.

«Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы қоры өткен он жылда Әлкей Марғұлан, Сапарғали Бегалин, Мұхамеджан Қаратаев, Тұрсынбек Кәкішев, Оразкүл Нұрмағамбетова, Рабиға Сыздықова, Серік Қирабаев, Әлия Бейсенова, Ақселеу Сейдімбек қатарлы ғалымдардың жеке кітапханаларымен толықты. Ұлы ғалым Әлкей Марғұланның 100 жыл толу мерекесіне орай «Академик Ә.Марғұланның жеке кітапханасы» ашылды. Ғалымның қызы Дәнел Әлкейқызы кітаптары мен қолжазбаларын, тұтынған жеке заттарын ғылыми орталыққа өткізді. Қазақ ССР ҒА-ның академигі, аса көрнекті ғалым, археолог, шығыстанушы, этнограф, тарихшы, әрі әдебиетші Әлкей Хаканұлы Марғұланның жеке кітапханасында 700-ге тарта археология, этнография, шығыстану, тарих, өнертану кітаптары (қазақ, орыс, неміс, ағылшын, қытай, жапон тілдерінде), ғылыми зерттеу экспедицияларының қолжазбалары,

Қазақстанның археологиялық картасы және жеке пайдаланылған бұйымдары (компас, көзәйнек, үлкейткіш әйнек (лупа), фотоаппарат, әмияны, фото-суреттер сияқты жеке заттары да [2]қойылған. Ә.Марғұланның әр жылдардағы экспедицияларының бағыт схемасы жасалған. Ғалымның қоры жыл сайын толықтырылып келеді.

Ғылыми орталықта жазушы С. Бегалиннің 505 қолжазбасы, оның ішінде кезінде идеологиялық тұрғыдан басуға рұқсат етілмеген «Тасарал» атты Кенесары туралы дастаны және Төлеу Көбдіковтің қолжазбасы, Мәди Бапиұлы туралы көпшілікке белгісіз мағлұматтар, 1924 жылы ел аузынан жинаған Бұқар жырау, Қаздауысты Қазыбек би, Досбол би туралы тағы басқа қолжазбалары сақталған. Қолжазбалардың ішінен Л.Толстойдың «Түлкі мен құр» (1914 жылы), Пушкиннің «Қыс», «Қысқы жол», «Аңдар» (1916 жылы), Лермонтовтан «Тамара», «Демон», «Терек», «Үш пальма», «Қайыршы» сияқты туындыларды (1945-1946 жылдары) аударғандығы туралы [3]мәліметтер кездеседі. Қолжазбалардың ішінде латын әрпінде, араб әрпінде жазылған қолжазбалар бар. С.Бегалиннің «Тасарал» поэмасы «Жетінші қазына» (Алматы, «Алаш баспасы», 2004 ж.) атты дастандар жинағында басылып шықты. С. Бегалиннің әдеби мұрасын оның ұлы Хамит Бегалин 2001 жылы ғылыми орталыққа тапсырған.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, көрнекті сыншы, ғалым-әдебиетші, академик Мұхаметжан Қожасбайұлы Қаратаевтың қорындағы кітаптың жалпы саны – 1060 дана. Олардың дені әдебиет саласына арналған, оның ішінде ғалымның өз еңбектері, басшылық жасаған «Қазақ совет энциклопедиясының» барлық томдары, қазақ кеңес ақын-жазушыларының еңбектері, орыс классиктері М.Горький, Л.Н. Толстойдың шығармаларының толық жинағы, қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың, өзбек жазушысы И.Солтонның, қырғыз ақыны А.Токомбаевтың, украин жазушысы Г.Довнардың қолтаңбамен берілген кітаптары, газетке жарияланған түрлі мақалалары, ескі газет киындылары, диссертациялық, дипломдық жұмыстарға жазған пікірлері, хаттары бар. Ғалымның көп жыл пайдаланған жеке заттары: жазу құралдары, әр түрлі медальдары, фотоальбомдары, медальондары, ескерткіш жазулары бар сувенирлері, алғыс хаттары, алған құттықтаулары, ұнтаспалары тағы басқа заттары [4]сақтаулы тұр. Академик Мұхаметжан Қаратаевтың артында қалған бай мұрасын ғылыми орталыққа әкеліп тапсырған оның балалары.

Белгілі абайтанушы ғалым, жазушы-драматург, аудармашы, сондай-ақ бірнеше буын өкілдерін, тәрбиелеген ұлағатты ұстаз, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Қайым Мұхамедхановтың «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы қорында 12 бума қолжазбасы сақтаулы. Ғалым қолжазбаларының дені Абайдың ақындық мектебі аясындағы зерттеулері мен Алаш көсемдерінің қызметі мен мұрасына арналған. Сонымен бірге қорда «Майданнан майданға», «Комиссар Ғаббасов», «Ер Білісай», «Перне» шығармалары және басқа да өлеңдері сақтаулы. Ұстазы Мұхатр Омарханұлының кеңесімен жазған Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы гимнінің 1945 жылғы түпнұсқасы, авторлық құқығын қалпына келтіруді өтініп жазған хаты, 1992 жылы жазған гимні де ғалымның ғылыми орталықтағы жеке қорында. 2009 жылы Қайым Мұхамедханов қоры 12 беттен тұратын «Абайдың досы Михаэлис» қолжазбасымен, «Шуро» журналының №19 және «Вакъ» газетінің қосымшасы (№1046), А4 форматты 8 дана фотосуретпен, «Мен Абайды әке деймін» 3 DVD дискімен [5]толықты. Қайым Мұхамедхановтың «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы қорындағы қолжазбалары негізінде шығармаларының он томы жарыққа шықты. Ғалымның артында қалған жазба мұраларын жинастырып орталықтың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған оның ұрпақтары.

Археолог, қазақ археология ғылымының негізін қалаушылардың бірі –Кемел Ақышевтің мұражай-кабинеті де «Отырар кітапханасы» ғылыми кітапханасында орналасқан. Ғалымның жеке кітапханасында 615 кітап пен ғылыми зерттеу еңбектерінің қолжазбалары қойылған. 1955 жылдан бастап өмірінің соңғы жылдарына дейін тарих және археология саласында жұмыс істеген ғалымның қорында оның ғылыми жолымен, рухани мұрасымен кеңінен таныстыратын сызбалар мен археологиялық карталар, суреттер мен диафильмдер [6]қойылған.

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ғалым-ұстаз, филология ғылымының докторы, профессор Тұрсынбек Кәкішев өткізген кітапхана қоры 5600 дана, оның ішінде сирек кітаптар мен қолжазбалар, мерзімді басылымдар, жалпы 21 тілде (қазақ, орыс, араб, шағатай, парсы, қырғыз, өзбек т.б.) жазылған еңбектер бар. Қордың құрамында құнды кітаптар көптеп кездеседі. Мысалы: М. Қашқари «Түрік сөздігінің» үш томдығы (1997-1998 жж.), Б. Майлин шығармаларының 6 томдығы (1960-1964 жж.); «Манастың» 4 томы (1961-1962 жж.); С. Мұқановтың таңдамалы шығармаларының 5 томдығы (1955-1957 жж.), Ғ.Мүсіреповтың «Шығармалар жинағының» 5 томдығы (1976 ж.), М.Әуезов шығармаларының 20 томдығы (1979-1985 ж.), М.Әлімбаевтың 14 кітабы, «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» 6 том (1975-1989 жж.), «Қазақ халық әдебиеті» кітабының 6 томы (1986-1990

жж.), Ә.Тәжібаев «Шығармалар жинағының» 5 томдығы (1978-1981 жж.), Пекиннен шыққан «Қазақ хисалары» және 20 папкадай қолжазбалар (екеуі араб тілінде, Құранның тәбсірі (1930 ж.)) т.б.

2007 жылы 12 қаңтарда әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымының докторы, академик С.Қирабаев пен жаратылыстану ғылымдарының докторы, академик Ә.Бейсенованың «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығындағы мұражай-кітапханасы олардың сыйға берген кітаптары негізінде ашылды. Академиктер мұражай – кітапханасы қорында жаратылыстану, тарих, тіл білімі, ауыз әдебиеті үлгілері, қазақ тіліндегі және орыс, өзбек, ұйғыр, түрік тілдеріндегі көркем әдебиеттер мен газет-журналдар, ғалымның қолжазбалары, орыс және қазақ тілдеріндегі авторефераттар бар. Академиктер қорының бір ерекшелігі мұнда әдебиет мәселесіне қатысты республикалық, одақтық газет-журналдардың бірнеше жылғы басылымдары сақталған. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1953 жылдан бергі, «Ана тілі» газетінің 1990 жылдан бергі тігінділері, «Әдебиет және искусство» журналының 1953-57 жылдардағы нөмірлері, «Жалын» журналының 1969 жылдан 1998 жылдарға дейінгі нөмірлері, «Жұлдыз» журналының 1957-2005 жылдардағы нөмірлері бар. Сол кездегі Одақ көлеміндегі «Вопросы литературы» журналының 1957-1993 жылдардағы, «Дружба народов» журналының 1971-1989 жылдардағы, «Литературная учеба» журналының 1978-1990 жылдардағы нөмірлері, «Литературное обозрение», «Мысль», «Простор» журналдарының бірнеше жылғы нөмірлері жинақталған.

Сирек кездесетін құнды дүниелерді де осы қордан табуға болады. Қорда: «Қазақтың Біріккен Мемлекет Баспасынан» 1948 жылы шыққан Абай шығармаларының толық жинағы, 1933 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан Т.Жароковтың «Нептістан» поэмасы, «Қазақтың көркем әдебиет» баспасынан шыққан И. Байзақовтың шығармалар жинағы, Ә.Сәрсенбаевтың 1940 жылы шыққан «Ант» өлеңдер жинағы, Қ.Аманжоловтың 1948 жылы «Қазақтың Біріккен Мемлекеттік баспасынан» шыққан «Дауыл» өлеңдер жинағы мен 1949 жылы шыққан «Балбөбек» жыр жинағы, «Қазақтың Біріккен Мемлекеттік баспасынан» 1939 жылы шыққан «Батырлар» атты жинақ, Ғ.Мұстафиннің 1941 жылы «Қазақстан Біріккен Мемлекеттік баспасынан» шыққан «Өлім мен өмір» атты прозалық шығармасы бар. 1937 жылы «Қазақстан мемлекет баспасынан» шыққан 5-сыныпқа арналған «Әдебиет хрестоматиясы», 1940 жылы шыққан «Қазақ әдебиетінің хрестоматиясының» 1, 2 – бөлімі, 1935 жылы «Қазақ көркем әдебиет» баспасынан шыққан 217 беттен тұратын «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері», 1939 жылы «Қазақ көркем әдебиет» баспасынан шыққан 75 беттік Нарманбеттің өлеңдер жинағы, М.Әлімбаевтың «Қазақстан Біріккен Мемлекет баспасынан» 1941 жылы шыққан «Толғау» атты өлеңдер жинағы, «Ер Тарғын» жырының «Көркем әдебиет» баспасынан 1937 жылы шыққан нұсқасы да - қордың бағасыз байлығы. Сол сияқты 1948 жылы жалпы редакциясын С.Мұқановтың басқаруымен шыққан Қ.Жұмалиевтың «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген ғылыми еңбегінің орны ерекше. Сонымен қатар, мұнда С.Мұқановтың 1935 жылы «Көркем әдебиет» баспасынан шыққан «Теміртас» романы, 1936 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан «Айтыс» атты шығармасы, 1938 жылы «Қазақ көркем әдебиет» баспасынан шыққан «Жұмбақ жалау» атты 3 бөлімді романы, «Қазақ көркем әдебиет» баспасынан шыққан А.Тоқмағамбетовтың өлеңдер жинағы, 1940 жылы «Қазақ көркем әдебиет» баспасынан шыққан қазақ ақындарының «Тарту» атты жыр жинағы, орыс әдебиетінің классик жазушысы Н.А. Крыловтың қазақ тілінде «Қазақстан Мемлекеттік Біріккен Баспасынан» 1944 жылы шыққан «Мысалдар» жинағы, А.Бектің қазақ тілінде «Қазақтың Бірлескен Мемлекет Баспасынан» 1947 жылы шыққан «Арпалыс» романы, С.Сарғасқаевтың 1955 жылы шыққан «Сәуленің жаңа достары» шығармасы, 1949 жылы шыққан Ә.Сәрсенбаевтың «Төлдер айтысы», «Ақша бұлт», 1945 жылы шыққан Қ.Сатыбалдиннің «Әлия» атты шығармалары, М.Әуезовтің «Ертегілер» жинағы бар.

Мұражай - кітапханадағы С.Қирабаев қолжазбалары да құнды дүниелер. Мұнда ғалымның «С.Көбеевтің жазушылық қызметі» деген тақырыптағы филология ғылымдарының кандидаты атағын алу үшін дайындаған диссертациясының қолжазбасы, авторефераты, докторлық диссертациясының қолжазбасы, сонымен бірге, Абай, Жамбыл, С.Сейфуллин, Ж.Аймауытовтар туралы жазған зерттеу еңбектері, мақалалары мен баяндамаларының қолжазбалары бар. Әдебиет зерттеушілерінің кандидаттық, докторлық диссертацияларының орыс тілінде 420 және қазақ тілдерінде жазылған 161 авторефераты да осы қорда.

Ғалымның әр жылдары жазған оқулықтары мен ғылыми еңбектері де мұражай – кітапхананың төрінен орын алған. Олар: 1956 жылы жазылған «Ғ.Мұстафин» деген сын - библиографиялық очеркі, 1976 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Әдебиет және дәуір талабы», 1981 жылы шыққан «Шындық және шығарма», 1983 жылы шыққан «Шындық және шеберлік», «Уақыт және қаламгер», «Революция және әдебиет», «С.Сейфуллин», «Талантқа құрмет», «Тәуелсіздік рухымен», «Ұлт тәуелсіздігі және

әдебиет» атты зерттеу еңбектері, орта мектептің 9-10 сыныптарына арнап 1982 жылы жазған «Қазақ әдебиеті» оқулықтары мен хрестоматиялары бар.

«Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы құрылғанда өздерінің жеке кітапхана қорларындағы кітаптарын табыс еткен ғалымның бірі ҚР Ұлттық ғылым Академиясының академигі Өтелбаев Мұхтарбай. Ғалымның қорға тапсырған кітаптарының саны 147. Олардың дені математика ғылымы саласынан: «Математическая энциклопедия» 14 томдық, В.А. Стеклов атындағы математика институтының әр жылдары жарық көрген көп томдық, шетел математиктерінің кітаптары т.б. құнды еңбектер бар.

Көрнекті фольклортанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Болатжан Шайзадаұлы Әбілқасымов 2009 жылдың 9 мамырында «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығына өзінің жеке кітапхана қорларынан 147 кітабын (қолтаңбасымен) және 50ден аса авторефератты сыйға берді.

Жазушы Олжас Омарұлы Сүлейменов 1670 жылғы Қытайда басылған Шың Гу. Жоу Цзяның «Жоу дәуіріндегі даналардың шешендік сөздерінің түсіндірмесін» тапсырды. Еңбек Сұң дәуірінде ХІ ғасырда жазылған, көлемі 40 бет.

«Отырар кітапханасы» ғылыми орталығын ашу бастамасының жанашыры әрі ұйымдастырушыларының бірі Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағамбетов қорында 236 кітап пен 45 журнал бар. Жеке қордан халық даналығын, жыр-дастандарды, тарих, әдебиет, саясат және басқа да ғылым салаларынан ғылыми зерттеулерді, жоғары оқу орындарына, мектепке арналған оқулықтарды табуға болады.

Жазушы-ғалым, «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Құдакелдіұлы Жұртбайдың жеке кітапхана қорында мұрағаттардың көшірмелері, қолжазбалар, Египеттен, Ираннан, Түркиядан, Монғолиядан, Қытайдан т.б. шетелдерден әкелінген қазақ тарихына қатысты 700 данадан астам атаулы кітап бар. Солардың ішінде Әл-Фараби, Өт-Табари, Ғазали сынды ғұламалар еңбектері, «Түнектен кейін атқан таң», Доктор Мухәммәд Сүһәйл Тоққуштың һижри жыл санауы бойынша 648-928 жылдары жазылған «Мысыр және Шам елдеріндегі Мәмлүктер тарихы», әлемдегі ең ұлы 72 томнан тұратын, 26 мың жылдың тарихын қамтитын, оның ішінде көшпелі түрік жұртының да тарихтарынан мағлұматтар сақталған «24 тарихтың» толық басылымы яғни қытай тіліндегі 24 томдық «Чин дәуіріндегі (1616-1911 жж.) шекара өңіріне қатысты Мәнжу жазуындағы мұрағаттар тізбесі», профессордың шетелдерден алып келген сирек қолжазбалар мен құнды кітаптары [7]бар. Ғылыми орталықта осы қордағы бай материалдар негізінде түрлі гранттық тақырыптар бойынша іргелі зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Орталықтың он жыл бойы жарыққа шыққан кітаптарын дайындауда да қордағы деректер пайдаланылды және пайдаланылуда. Т.Қ. Жұртбайдың жеке кітапхана қоры жыл сайын жаңа кітап, қолжазба және авторефераттармен толықтырылып келеді.

«Алтын орда» газетінің тілшісі Әшеева Рәзиға өзінің жеке кітапхана қорынан ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, І.Есенберлин, Т.Ахтанов, Т.Айбергенов, М.Мақатаев, М.Шаханов, Ұ.Есдәулетов т.б. жазушылардың әр жылдары жарық көрген кітаптарын, 1966 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Қазақ совет поэзиясының антологиясының» 2 томдығын, діни тақырыпта жазылған түрік жазушысы Фетхуллах Гүленнің «Очерктер-Мақалалар-Пікірлер» (2008, 12 б.), Халифа Алтай Ғақыпұлының «Таңдамалы хадистер аудармасы» (1993, 112б.), «Ғибадатул-Ислам» (1994, 128б.) кітаптарын «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығына сыйға тартты. Сондай-ақ, металлургия өнеркәсібіне, математика, физика, астрономия, заң терминдерінің саласына арналған «Орысша-қазақша терминология сөздіктері» мен «Әскери терминдердің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі» (Аманжолов К., 1982, 128 б.), З.Күзекова мен Т.Тұяқбаевтың «Қазақша-орысша дипломатиялық қысқаша сөздігі» сияқты еңбектер де бар.

«Отырар кітапханасының» сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында зерттеушілер мен ізденушілер үшін қажет ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басында қағазға түскен төте жазумен жазылған (шағатайша, қадым, жадидше) құнды қолжазбалар сақтаулы. Қолжазбаларды мазмұнына қарай: әдеби, ғылыми, діни қолжазбалар деп бөлуге болады.

Әдеби қолжазбалар: шағатайша жазылған ғазалдар, рубайлар, хикметтер, қадымша және төте жазумен жазылған өлеңдер, діни өлеңдер, дастандар, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер.

Діни қолжазбалар: хадистер, діни кітаптардың түсіндірмелері, Құранның, Қалам шариғтің, Мұқтасардың аудармалары мен тәпсірлері.

Ғылыми қолжазбалар: жылнамалық және құқықтық тақырыптағы қолжазбалар мен сөздіктер, ғылыми танымдық еңбектер т.т. Қолжазбалардың тағдыры да ауыр, олардың дені қасіретке толы ХХ ғасырды сандық түбінде, үйлердің қабырғасында, қабір ішінде жасырынып жатып өткізген, көбі бұрын жарық көрмеген, зерттелмеген дүниелер. Қолжазбалар ел арасынан, жеке адамдардың қолынан

жиналған, шағатайша және қадымша қолжазбалар толық емес, кейбір беттері жыртылған, жоғалған. Сондай-ақ қалың қазақты қанға бөктірген кешегі тоталитарлық жүйе тарихын зерттеушілер, тарихтан тағылым алам деген қалың оқырман «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының сирек кітаптар мен қолжазбалар қорынан, мемориалдық жеке қорлардан мәселеге қатысты деректермен, зерттеулермен, танымдық еңбектермен танысуына, қазақ зиялыларының артында қалдырған мол мұрасымен сусындауына әбден болады.

Университет ректорының 2009 жылдың 27 наурызындағы «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығын қайта құру туралы» (№456 ж.) қаулысына сәйкес «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығынан студенттер кітапханасы жеке бөлініп, «Университет кітапханасы» болып қайта құрылды. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы өз алдына ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысатын орталық болып қалдырылды. Ғылыми орталық бүгінгі күні осы бағытта жұмыс атқаруда.

Әдебиеттер

1. Ұлы отырар кітапханасын қалпына келтірейік! Қазақстан жұртшылығына үндеу //«Егеменді Қазақстан». - 2001 жыл. - 4 желтоқсан.
2. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығындағы академик Әлкей Марғұланның қоры.
3. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығындағы жазушы Сапарғали Бегалиннің қоры.
4. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығындағы академик Мұхаметжан Қожасбайұлы Қаратаевтың қоры
5. Отырар кітапханасы» ғылыми орталығындағы филология ғылымдарының докторы, профессор Қайым Мұхамедхановтың қоры.
6. Отырар кітапханасы» ғылыми орталығындағы тарих ғылымдарының докторы, профессор Кемел Ақышевтің мұражай-кабинеті.
7. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығындағы филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Құдакелдіұлы Жұртбайдың жеке кітапхана қоры.

МҰХАМЕДХАНҰЛЫ Н.

т.ғ.д., проф.,
әл-Фараби ат. ҚазҰУ

ШЕТ ЕЛДЕРДЕ ҚАЗАҚ ҚАУЫМДАСТЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ СЕБЕПТЕРІНЕ ТАЛДАУ

Қазіргі таңда шетелде қазақ қауымдастығының сақталып отыруы - әлемдік саяси тарихи процесстер салдарының көрінісі. Дегенмен ол бір мезетте бола қалған кездейсоқ құбылыс емес, керісінше ХҮІІІ ғасырдан ХХ ғасырдың басына дейінгі мезгілде қазақ және әлем тарихында орын алған аса зор саяси өзгерістердің салдарынан пайда болған күрделі қоғамдық құбылыс. Бұл қоғамдық құбылыстың қайдан пайда болғанын анықтау үшін алдымен оның тарихи себептерін қарастыруға тура келеді.

ХҮІІІ ғасырда қазақ халқы өзінің ертеден қалыптастырған кең-байтақ этнотерриториясында, өз мемлекетінің - Қазақ хандығының басқаруында біртұтас ел ретінде өзінің дәстүрлі тіршілік формасында өмір сүретін. Ол кезде қазақ халқы Жүздік әкімшілік аумақтар бойынша орналасқан және бір-бірімен байланысты біртұтас ел болатын. Ендеше қазақ халқының жүздер бойынша географиялық орналасуларын еске түсіріп көрейік.

Ұлы жүз қазақтарының қысқы жайылымдары – Оңтүстік Балқаш өңірі, Мойынқұм, Іле, Шу және Талас өзендерінің аңғарлары; ал жазғы жайлаулары – Тянь-шань мен Қаратау жотасының солтүстік сілемдері. Аймақтың оңтүстігіндегі Ұлы жүздің көшіп-қонатын өңірі - Ташкент қаласы мен оған жапсарласып жатқан қалалар және отырықшылық – егіншілік қыстақтар, Ферғана алқабының солтүстік-батыс бөліктері, Шыршық және Арыс өзендерінің аңғарларына дейін созылып жатты және Сырдария маңында Бұқара хандығымен шектесті, Жетсу жеріндегі солтүстік шегі Орта жүз қазақтары қоныстанған ауданмен тікелей ұласты.

Орта жүз қазақтары – Солтүстік-шығыс, Орталық, ішінара Оңтүстік-шығыс Қазақстанның кең-байтақ кеңістігін алып жатты, оңтүстігі Сарысу өзені және Шу өзенінің төменгі ағысын бойлай Сырдарияның төменгі ағысына қарай көлбейді, Арал теңізі – Ырғыз, Торғай шебі арқылы солтүстікке қарай созылып, Кіші жүздің шығыс қонысымен ұштасты; одан әрі Тобыл өзеннен Торғайдың жоғарғы жағасымен Сібірдегі башқұрттардың қоныстарымен шектесті; Солтүстігінде Нұра мен Есілдің жоғары ағысына қарай созылып, Ертіс бағытымен шығысқа созылып жоңғарлардың жайылымдарына барып тіреліп жатты.

Кіші жүздің жері – қазіргі батыс Қазақстан аумағын алып жатты. Шығысы Орта жүздің қоныстарына ұласты, оңтүстігі Қарақұм құмдарына қарай және Сырдарияның төменгі ағысына дейін қарақалпақтардың қоныстарына, Түркістан аймағына жетіп, ондағы Ұлы жүз бен Орта жүз тайпаларының жайылымдарымен тұтасты. Оның жазғы жайлаулары – Үстіріт жазығы, Ор, Жайық, Елек, Жем, Темір өзендерінің салалары бойында, Мұғалжар тауы аймағы болды; ал қыстаулары – Ырғыз өзендері, Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізінен оңтүстікке қарай созылды, Маңғыстау түбегі, Атрау алқабы мен Нарын құмдарында болды [1, 96-97-б.].

XVIII ғасырдың басындағы қазақ ханқының жалпы саны 2-3 миллиондай адам болған деген зерттеулер бар [2, 21-б.]. Ол тұста қазақ халқын Тауке хан біртұтас билеп тұрған еді. Тәуке хан өзі түзген «Жеті жарғы» арқылы ел іші берке-бірлігін нығайтып, қоғамдық қатынастарды реттеп, мемлекет қуатын артырып, сырттан келетін шабуылдарды тойтарып, «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» бейбіт заман орнатқандай болған еді. Бірақ мұндай бейбіт заман көпке сөзылмады, 1718 жылы Тауке хан өмірден өтісімен-ақ қазақ қоғамында бүркемеленіп жатқан қайшылықтар жарыққа шыға бастады. Сұлтандардың билік үшін күресі үдей түсті. Олардың күресі Орталық – мемлекет билігін нығайту үшін емес, өздерінің ықпалындағы ру-тайпалардың шағын бірлестіктер немесе одақтастықтар сипатындағы аумақтық әкімдіктер құруға көбірек бой ұрды. Тәуке хан тағына «Болат отырды дегенмен де, нақты өмірде билікке Қайып хан ие болған» [3, 282 -б.] екен. Міне, бұдан қазақ қоғамында тақ күресінің қаншалықты шиленісті болғанын көруге болады. Бұл ғана емес, ішкі берекесіздіктен әр жүздің ру-тайпалары алды-алдына хан көтерген қалың билеушілер бір мезетте саяси саханаға келді. Мысалы, Тұрсын хан, Әбілхайыр хан, Рустем хан, Абдолла хан және оның ұлы Жолбарыс хан, Болат хан, Сәмеке хан, Әбілмәмбет ханнан Абылай ханға барғанда ғана елдің біртұтастығы қайта қалпына келе бастады.

XVIII ғасырдың алғашқы жартысында Қазақ хандығы ішкі алауыздықтан әлсіреуге, бөлшектеніп майдалануға бет алған кезде, онымен тарихы тамырлас өзбек хандықтары (Бұқара, Хиуа және Қоқанд) да «өзара кикілжіндері мен бүліктері аса ұшығып тұрған, өте ауыр күйзелісті бастан кешіріп жатқан болатын» [4, 74 -б.]. Солайда олар қазақтарға қысым көрсетіп ығыстырып отырды. Еділ жақтан қалмақтар шабуыл жасады, Жайықтың арғы бетіндегі башқұрттар да қазақ жеріне баса-көктеп келіп барымталап жатты, Солтүстік Сібірдегі казактар сұғанақтық жасап елдің шырқын бұзып, мазасын кетіре бастады.

Ал қазақтардың шығысындағы Жоңғар хандығының жағдайы Қазақ хандығынан өзгеше бағытта дами бастады. Олар 1640 жылы қабылдаған «Халқа ойраттар Заңы» арқылы өздерінің ішкі береке-бірлігін нығайтып, шаруашылығын дамытып, әскери қару-жарағын жаңартып, елдің жалпы күш-қуатын мығымдай бастаған-ды. Содан бері жоңғарлар қазақ даласын және сауда қалаларын ауық-ауық шауып кетіп отырды. Әрине, оған жауап ретінде қазақтар да оларға соққы беріп тұрды. Жоңғар ханық тағына Цэван-Работанның (1697-1727 ж. билік басында болған) келуімен олардың сыртқы шабуылының мақсаты өзгерді. Ол өзінің қазақтардан кек қайтару үшін қырғындау жорықтарын ұйымдастырды. Ол өзінің бұл мақсатын Цин (Чин) империясына ашық атқан болатын [5, 54-б.]. Бірақ оның 1710 және 1718 жылдары қазақ еліне жасаған шабуылдары оның ойлаған мақсатына жетпеді. Сонан соң ол көп дайындалып, қалың қол топтап 1723 жылы ерте көктемде қазақтарға кенеттен сұрапыл шабуыл жасады. Жоңғарлардың осы шабуылы қазақ халқын өте ауыр күйзеліске ұшыратты. Ол оқиға «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен ұлттық трагедия ретінде ел жадында мәңгілікке сақталып қалды. Осы шабуылының нәтижесінде «ойраттар Ташент, Түркістан, Сайрам қалаларын басып алды, ауылдарды және бірқаншалаған Орта жүз бен Ұлы жүз руларын қырғындады. Ендігі жерде тұқымымен құрып кепеу үшін қазақтар көше бастады, өздеріне жақынырақ маңдағы басқа Орталық Азиядағы халықтар арасына бытырап кеттіп, Ортазиялық хандықтары жерлеріне барып қоныстанды» [6, 94-б.]. Міне, осылайша қазақта ел бытырап, мал жамырап кеткен тарихта болмаған ауыр жағдай орын алып, бір мезет ел есенгіреп қалған-тұғын. Бірақ ел билеушілері естерін тез жинады. Олар жаудан ырықсыз ықтай беруден гөрі белсенді түрде қайтарма шабуылға өту – ең жақсы қорғану деп білді де, бүкіл халықты береке-бірлікке шақырып, жұдырықтай жұмылып жоңғар басқыншыларына қайтарма соққы беруге бел байлады. Сонымен 1726 жылы үш жүздің игі жақсылары Ордабасында бас қосып, зор кеңес мәжілісін өткізді. Ол мәжілісті «Болат хан ашқан. Бірақ кездесу барысындағы сөз де, билік те, байлам да қазақтың үш жүзінен келген билерде болған» [7, 35-б.] дейді профессор Сәбит Жолдасов. Айтса айтқандай, Қаз дауысты Қазыбек бидің ұсынысымен Кіші жүздің ханы Әбілқайыр үш жүздің қарулы күштерінің бас сардары – қолбасшысы болып сайланды. Сонымен Әбілқайырдың қолбасшылығымен қазақ жасақтары 1726 жылдың соғы мен 1727 жылдың басында жоғарларға қайтарма шабуыл жасап, жеңіске жетеді. Жеңіле бастаған жауды жермен жексен етіп талқандау үшін қазақ жасақтары 1728 жылы Арқада, Сарысудың батысындағы Бұланты бойында соғыс жүргізіп, жауды ауыр шығынға ұшыратты, 1729 (1730 ж.) жылы Балқашкөлінің оңтүстігіндегі Итішпес көлінің маңында жоңғарларға қарсы ұрыс

ашып, толық жеңіске жетті. Бұл жеңістер қазақ жасақтарының жауынгерлік күш-жігерін арындатып, елдің еңсесін көтере түскен кезде, қазақтың ұлы ханы Болат хан қайтыс болды. Сонымен ұлы хандық таққа Әбілқайыр мен Сәмеке таласып, жаңадан ел болып топтасқан халықтың бірлігіне нұқсан келтірді. Соған байланысты билер бас хандықты ол екеуіне де бермей, хандық мәртебені Әбілмәмбетке ұйғарды. Сонымен билікке өкпелеген ол екеуі де өз жасақтарын ертіп соғыс шебінен шегініп кетті.

Әбілқайыр ендігі жерде сыртқы күштердің қолдауы арқылы бас хандық билікке қол жеткізу үшін Ресей империясына байланысқа шықты. Қазақстан, Орталық Азия арқылы Үнді теңізіне шығу орыстардың ойындағы, жоспарындағы стратегия болатын. Енді міне, сол мақсатын жүзеге асырудың орайын қазақтардың өздері әзірлеп берді. Әрине бұл Ресей империясы үшін Көктен сұрағанын жерден тапқандай іс болды. Сонымен Ресей империясы Қазақ даласын отарлауды Әбілқайыр арқылы Кіші жүзден бастауды жоспарлап, 1731 жылы алғашқы ресми елшісін жіберді. «Әбілқайыр 1731 жылы Тевкелев елші болып келгенде кездесуге түнде шақырған. Ру басылары біліп қоймасын деп елшіге қазақи жұпыны киім кигіздірген»[8, 82-б.] екен. Осының өзінен-ақ Кіші жүз элитасының Ресей империясының уысына түсуге қарсы екендігін білдіреді. Бірақ орыс отаршылары бәрібір орайды қолдан жібермей Кіші жүз жеріне ене бастады, бірақ олар алғашқы кезде экспанциясын дипломатиялық тәсілдер арқылы жүргізді. Сонымен ХҮІІІ ғасырдың 30- жылдары қазақ қоғамының саяси өміріне Ресейдің отарлық саясты кимелеп кірді.

Ол тұста қазақтың Орта жүзі мен Ұлы жүзінде де қайтадан берекесіздік етек алып, қазақ жасақтарының жауынгерлік қуаты әлсіреген еді. Осы жағдайды жақсы біліп отырған жоңғарлар қазақтарды келе-междеп, намысын тапта, елін жасыту үшін ашық жекпе-жектерге қазақ жігіттерін шақыратын болған. Сондай жекпе-жектердің бірінде, 1731 жылы Әбілмансұр жоңғар батыры Шарышты мерт қылып, елінің намысын тіктеп, Аылайлап жауға шауып, көптік көзіне түсеіп танылды. Сондан бастап Әбілмансұр «Абылай» деген атпен қазақтың саяси саханасына көтерілді. Жас та жігерлі Абылай алғашқы кезде Орта жүздің сұлтаны және әскери қолбасы ретінде, қазақ халқының жоңғар шапқыншыларына қарсы күресіне жетекшілік етіп, ат үстінен түспей алдыңғы шептегі шайқастарға қолбасшылық жасады және жеңістен жеңіске жетіп, атақ даңқы алысқа тарап, саяси беделі өсті. Соған байланысты Ресей империясы да оған назар аудары бастады. Мысалы, 1740 жылы 19 тамыз – 1 қыркүйекте Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының Орынбор қаласына келген өкілдерімен В.Урусов жүргізген хаттамасында: «Кешке қарай генерал В.Урусов Әбілмәмбет пен Абылай сұлтанға тілмаш Мақсұтов арқылы бір үлкен шатыр жіберді»[9, 81-б.] –деген дерек, Абылайдың қазақ саяси элитасындағы аса салмақты тұлға болғанын көрсетсе керек.

Ал жоңғарлардың алдында Абылай асу бермейтін алып тұлға еді. Сонықтан олар 1741 жылы ебін тауып Абылайды тұтқындап, бір жылдан артық қамауда ұстап тұрып, оны қалыптасқан жағдайды (жоңғарлардың үстемдігін) мойындауға көндірмек болған еді. Алайда Абылай жоңғарлардың қазақтарға өктемдік көрсетіп, атажұртын алып жатуын мүлде қабылдай алмайтыны ақиқат еді. 1742 жылы Абылай жоңғарлардан елге оралғанда, Әбілмәмбет салтанатты түрде өзінің хандық билігін оған сеніп тапсырады»[10,95-б.]. Сонымен Абылай хан қазақ халқын жоңғар басқыншыларынан азат ету, этнотерриториясын қалыпына келтіру және елді біртұтастандып, мемлекеттілікті нығайту жолындағы машақатты күресін бастап кетті және одан зор нәтижеге қол жеткізді. Сөтіп қазақ елі күшеюге бет алды. Ал жоңғарлар болса, 1745 жылы Қалдан Сереннің қайтыс болуына байланысты хандыққа таласқан күреске түсті, оның арты қырғын соғысқа апарып соғып, іштей бөлшектеніп, Жоңғар хандығы құлдырауға бет алды. Демек, Қазақ хандығының күшеюімен бараллель Жоңғар хандығының әлсіреу процесі басталып кетті. Сонымен жоғарлардың қазақтарға өктемдігі аяқтады, Абылай хан билікке таласқан жоңғар нояндарының кезек-кезегімен келіп көмек сұрайтын адамына айналды. Абылай хан бұл жағдайды өзіне өте ұтымды пайдаланып, карама-қарсы топтардың әлсіздерін әдейі қолдау арқылы күштілерін әлсірету немесе өзін-өзімен күйрету тәсілін қолданып, өз күшін барынша нығайтты. Бұл туралы жазылған Ресей деректерін келтірейік. 1753 жылы желтоқсан айында Ресей барлаушыларының алған ақпарында: «Бұл қырғыздар (қазақтар –Н.М.) Давациға (қазақша да Дауаш –Н.М.) көмек көрсеткен, олардың көмегі арқылы ол көптеген қалмақтардың ұлыстарын талқандап, тұтқындар алып келген. ... Абылай сұлтан өз ұлысын бастап барып, оларға осындай көмек көрсеткен» [11, 438-б.]; 1754 жылы 4 қаңтардағы Вилепкиннің мәліметінде: «1753 жылдың қаңтар айында қырғыздардың (қазақтардың) ұлыстарынан 5 мың әскер шығарып Давациге көмектесіп, Дорботты жойған. Себебі, Дорбот Давациға бағынғысы келмей, Намукужирарды хан сайламақ болған. ... Уранхайлықтар Даваци жағында болған. Көмекке барған қырғыз (қазақ) әскерлері қалмақтардың екі өңірін тас-талқан еткен»; «Содан олжалаған қыздарды қырғыздарға (қазақтарға) берді. Күйретілген екі ұлыстың малдарының азырағын қырғыздарға (қазақтарға) берді, тек олардың азығына ғана жететіндей бөлігін, қалғандарын

Давақи бір өзі иемденді»; 1753 жылы 31 желтоқсан күні Вейлепкин «бір мың адамнан ұйымдасқан Әмірсаңа көмектеспекші екен» [12-438-б.] деп мәлімдеген. Абылайдың әскери күші әлсіздеу Әмірсананы қолдауының себебі – ол Абылайға «не сұраса соны беретін болған» [13-400-б.] екен. 1754 жылғы Қытай Цин империясының орда хаттамасында да: «Абылай Батымашылин, Есендермен бірге, ойрат, қалмақ әскерлерінен он мың қолды бастап, Бұратала қатарлы жерлердегі жоңғар малшыларын талан-таражылап, қолға түсірген малшыларды алып қайтты» [14-29-б.] деген мәлімет жазылған. Осы оқиғаны анықтаған қытай шонжарларының патша ордасына жолдаған мәліметінде: «1755 жылы ақаның 6 күні Бан Ди Іледегі Махмұт деген адамнан сұрағанда, ол: қазақ әскерелрі Ілеге келіп ұйғырлардың астығын талан-таражылап кетті. Олар қазір Сағансу белінде жатыр – дейді. Жағдайға қарағанда, қазақ әскерлері Ілеге жақын жерде тұр екен» [15, 15-16-б.] - деп жазылған. Міне, бұл деректер Абылай ханның жоңғарларға қолданған әлсірету саясатының нақтылы тәжірибесін көрсетеді.

Әмірсаңа Абылай хан арқылы өз мақсатын іске асыра алмайтынын сезген соң, ол Цин империясының қолдауы арқылы Жоңғар ханы болуды көздеп, өзің 20 мың жасағын ертіп, Цин патшалығына көмек сұрап барады. Онысыз да жоңғарларға жорық жасауға дайындалып жатқан Цин патшалығы Әмірсананы құшақ жая қарсы алады. Оған тілегің орындалады деп алдауратып, «шекараны тыныштандыру сол қанат генералы» деген шен беріп, жоңғарларды алдын ала барлау жасауға аттандырып жеберді. Әмірсананың 1755 жылы ақпанның 1 күні барлаудан жіберне мәлімдеінде: «Ақжолдың айтуынша, Батымашылин (Батыма-Церен деп те жазылады –Н.М.) мен Абылай Дауашқа жорық жасап, Бұраталаның сырт жағындағы елді талан-таражылап кетіпті»-делінген. Осы ақпарға талдау жасаған патша ордасы әскери басқармасы: «Дауаштың күші әлсіреп, жоңғарлар күйрейін деген екен. Егер біз [жоңғарларға] жедел әскер аттандырмасақ, қазақтардың көлденең олжаға ие болып кетуі сөзсіз» [16,7-8 б.] генен көзқарасын патша Цияньлунға (Чиянлунға) ұсынады.

Міне, осындай тексеріп-зерттеулердің негізінде Цин империясы ордасы Жоңғар хандығын әскери күшпен жоюға шешім қабылдады. 1755 жылдың ақпан айында Цин империясы Жоңғарияға екі бағытпен екі жүз мың қалың қолын аттандырды. Олар Баркөл және Улиастай бағытымен шеру тартып, қарсы келгендерді апырып-жапырып, сәуір айында Бұраталаға жетіп тоғысты. Одан соң екі бағыттағы әскерлер бірігіп, Дауаш тұрған Іленнің Моңғолкүре ауданына (Өртекеске) қаптап барып, Дауашты тірідей қолға түсіріп, Жоңғар хандығын түбегейлі жойды. Сонымен Цин патшалығы жоңғарлардың жері мен аман қалған халқына төрт ноян тағайындап, оларды өзі тікелей басқаруға алғандығын мәлімдеді. Цин империясына сүйеніп хан болуды армандап алдына барған Әмірсаңаға тек бір тайпа елдің нояндық билігін ғана берілді. Бұған нарасы болған Әмірсаңа 1755 жылдың күзінде Цин әскерлері кері қайта бастағанда, оларға қарсы қарулы көтеріліс жасады. Бірақ ол соғыста жеңіліп, қазақ даласына қашып барып Абылай ханды паналады. Жыл өткен соң ол әскерін қайта жинап және де Цин әскерелеріне қарсы соғыс ашты. Бірақ ол бұл жолы тағы да жеңіліп, Орта жүз жеріне қашып келіп ізін жасырды. Бұл рет Цин империясы Әмірсананы өкшелей қуып ұстауға бел байлады.

Цин патшалығы Жоңғарларға жорық жасау қарсаңында қазақтарға елші жіберіп байланыс жасаған болып, олардың райын – рақиясын барлап баққан болатын. Енді Әмірсаңа мәселесі бойынша Абылай ханға арнайы хат жолдап, елші жіберіп, Әмірсананы тұтқындап беруді сұрады. Бірақ Абылай хан оған орай ешқандай әрекет жасамады. Сонымен Цин империясы Әмірсананы тұтқындап келу үшін үш бағытпен үш түмендей әскерін қазақ жеріне аттандырады, бірақ қолбастаған сардарларына: «Біз тек сұмырай Әмірсананы ғана тұтқындауға кетіп барамыз, сендерге мүлде шабуыл жасамаймыз, сендер жайбарақат отыра беріңдер – деп айтыңдар. Егер оларда қарсылық болмаса, біздің әскерлердің бүлік шығаруына қатаң тиім салыңдар»[17, 22-23-б.]-деген тапсырма береді. Алайда Абылай хан қазақ жеріне баса-кектеп келген Цин қалың қолына қарсылық көрсетіп үш жерден тойтарыс шабуыл жасайды. Бірақ ол мәселені соғыспен емес, дипломатиялық тәсілмен шешуді жөн көріп, Цин әскерлерінің қолбасына елші жіберіп, ат тарту етіп, бейбіт мәмілеге келіп, өзара сауда жасауға уғыдаласады. Осылайша Қазақ ханды мен Қытай – Цин патшалығы арасында тікелей байланыс орнайды. Содан бастап қазақтың қоғамдық саяси өміріне қытай факторы де келіп қосылды. Сонымен қазақ қоғамында Батыс-солтүстігінен патшалық Ресей сұғынып керген, Шығысынан Цин империясы қысқан жағдай қалыптасты.

Алайда ХУІІІ ғасырдың ортасындағы Ресей империясы мен Цин империясының сипатында айтарлықтай айырмашылықтар сақталған еді. Ол кезде патшалық Ресейде капитализмдік өндірістің дами бастауына байланысты, оларға шикізат көздері және одан өндірілген өнімдерді өткізетін рынок қажет еді. Сондықтан олардың экспанциялық бір бағыты - Қазақстан, Орталық Азия, одан әрі Үнді мұхиты болып анықталған. Бұл мақсатын іске асыру үшін орыс үкіметі әскерилегнен қоғамдық күшті, яғни бауқеспе казактарды алдыға салып пайдалану саясатын қолданды. Қазақ мемлекет шекарасын

зерттеген Нұрлан Сейдиннің «Қазақ елін отарлауда Ресей империясы казачествоны негізгі соққы беретін күш ретінде пайдаланды» [18, 10-б.] – деген тұжырымы негізсіз емес. Белгілі тарихшы ғалым Зардыхан Қианятұлының зерттеуінше: «Орыстар 1690-1830 жылдар аралығында қазақ жеріне казак, орыс аралас 1 миллион 350 мың адам, 100 мың әскерилер әкелген. Және оларға 150 мың кережақтар мен баптистер келіп қосылған» [19, 5—б.]. Олар қазақ даласын қоршай әскери бекіністер салып қусырып отырды. Мысалы, «Есіл өзенімен қиылысатын тұста, Қызылжар деген жерге 1752 жылдан бастап бас бекініс сала бастады да, оған Петр мен Павл әулиелерінің атын қойды» [20, 342-б.]. «ХУІІІ ғасырдың бірінші жартысында Жайық казачествосының шекара шебі Гурьев (қазіргі Атырау) қаласынан бастап Орал өзенінің бойындағы толып жатқан бекіністер арқылы өтіп, Алабота (Солтүстік Қазақстан облысы) отряды орналасқан жерге дейін созылды. Алаботадан Шығысқа қарай Орынбор казачествосының шекара шебі, ал оның шығысына қарай шығыс бойлықтың 83-ші градусындағы «Сибирский» поселкесінен бастап Омбы казачествосының шекара шебі жалғасып жатты. Соңғысы Обыға жетіп, одан соң Ертіс өзенінің бойымен оңтүстік-шығысқа қарай күрт бұрылып, алты географиялық ендікті басып өтіп, Қытаймен шекаралас аймақта қазақтар көшіп-қонып жүретін Бұқтырма өзеніне дейін жетті. Осылайша Ресей империясы Қазақстанды солтүстік-батысынан, солтүстігінен және шығысынан құрсаулы шеңберге алды» [21, 10-б.]. Міне, бұдан патшалық сол кезде Ресейден Қазақстанды отарлау қауіпінің төніп келе жатқанын байқау қиын емес.

Ал шығыстағы Цин империясы ол кезде шарықтап даму үдерісінде болғанымен, олар әлі де натуралды экономикадағы абсалютты феодалды патшалық еді. Олар өздеріне қауіпті деп санаған Жоңғар хандығын қырып-жойды да, одан қалған ел мен жерді өзіне тәуелдеумен шектелді. Ендігі жерде сол тұста иелеген жерлерінің және оның шекарасының тыныштығын сақтауды бастды мақсат етіп қойған еді. Сондықтан Цин империясының императоры Цяньлун 1757 жылы 31 қыркүйекте Абылай ханға жолдаған грамотасында: «...Өзің хан екенсің патша хандығыңды бекітті. Бұл артық емес, егер өзің тілеген мансап-шенің болса, хат жолда, патша оны да бекітіп береді. Патша сендердің жайлы қоныстанып, көңілді тіршілік етулеріңе тілектес. Сендер әлі де бұрынғы салттарыңда (қоғамдық салт, - жүйеде) бола беріңдер. Алым-салық беру-бермеу еркі өздеріңде. Егер елші жіберіп патшаға сәлем беретін болсаңдар, патша сендерге ерекше сый көрсетеді» [22, 22-б.] деген. Бірақ олар «жерімізге қазақтар кимелеп кіріп кетпейді деуге болмайды» деп, қазақтардан қорғану саясатын қолданды. Соған орай шығарған жарлығында Цяньлун патша: «Іле бұрыннан жоңғар бұратаналарының кіндік жері болып келген. Егер онда әскер ұстап, тың игермесек, жақын жерде тұрған қазақтар мен бұраттар (қырғыздар –Н.М.) орайдан пайдаланып онда келіп мал бағатын болады, онда біз оларды қуып әуіре боламыз» [23, 17-18-б.] деген болатын. Сонымен Цин патшалығының шекара қорғаныс әскерлері өздерінің білгендерінше Ертістен көлденеңдетіп Қытайдың батыс шекара шебін белгілеп, оған жағалатып қарауыл обалар тұрғызып, күзетке әскер қояды. Сондай-ақ шекара щонжарларына: «Егер Абылай ойраттар жеріне еніп келіп мал бағуды талап ететін болса, онда оған олардың шекарадан асып келулеріне болмайды деп айтыңдар» [24, 9-10-б.] деп ескертеді.

Бұл кезде Қазақ хандығы даму, өрлеуге бет алған болатын. Абылай ханның да өз алдына қойған саяси мақсаты болды. Ол екі империямен де қалыпты қатынасты сақтай отырып, қазақ халқының этно-территориясын қалпына келтіріп, мемлекеттілікті нығайтуды көздеді. Сондықтан ол Цин империясымен белсенді түрде дипломатиялық қатынасты дамытып, жоңғарлар шапқыншылығы кезінде қолдан кеткен атажұртқа елін қайта оралту саясатын жүргізді.

Абылай хан Цин империясына алғаш жіберген елшілігінен территориялық талабын қойған болатын. Соған қайтарған жауабында Цин империясы: «... Ал сен (Абылайды меңзеп отыр – Н.М.) талап қойып отырған Тарбағатайға келсек, сен ол жерді бұрынғы біздің ата жұртымыз – мал бағатын жеріміз еді, ол жерді патша мейірімділікпен жарылқап бізге беруін өтінемін – деген екенсің. Ол өңір енді ғана тыныштандырылды. Қазір иен жатыр. Патша ол жерді сендерге қиып бере салушы еді, бірақ сендер бізге еңбек сіңірген жоқсыңдар. Сондықтан ол жерді сендерге жарылқап беріп жіберу – мемлекеттің жүйесіне қайшы келеді [25, 9-010-б.]-деп жауап қайтарды. Алайда Абылай хан онымен тоқтамайды. Ол Цин империясына жіберген және бір елшісінен Іле аймағын талап етеді, әрине дипломатиялық сыпайы сөзбен. Соған орай 1760 жылы 8-маусымда Цин патшалығының Абылай ханға жолдаған хатында: «Сенің елшілерінің айтуынша, ойрат жері қазір иен жатыр екен... Сен және де патша жарылқағанның үстіне жарылқай түсіп, қазақтардың Ілеге барып мал бағуына рұхсат берсе – депсің. Тарбағатай қатарлы жерлер ежелден жоңғарлардың жайылым жері, патша қалың қолмен ол жерді тыныштандырған. Сен қазақтар, бұраттар (қырғыздар – Н.М.) ташкентдіктер, әндіжандықтар, бадақшандықтар барлықтардың өз ықыластарыңмен ішке (бізге – демекші – Н.М.) қарадыңдар. Қазақтар сендердің жерлерің ұлан-қайыр кең дала. ... Қазір Іле және басқа жерлерге ішкеріден әскерлер бірінен соң бірі келіп тың жер

игеріп жатыр. Абылай хан сен бұрын Тарбағатай қатарлы жерлерді сұрап мал бақсақ – деп өтінген едің, патша оған да рухсан бермеген болатын. Бүгінгі талабың тіпті артық» [26, 9-10-б.] - деп, Цин империясы қазақтардың ежелгі ата мекенін өзіне қайтарып беруден бастартады. Алайда Абылай ханның аумақтық ұғымының тарихи негізі бар. Ш. Уәлихановтың «Бұл өлкеде (Іле) үйсін, ұйғыр, жоңғар хандықтарының билігі бірін-бірі алмастырып отырған. Жоңғар хандығын 1755 жылы қытайлар жауалап алған» [27, 92-б.] - деп жазуы – Іле аймағының ерте замандағы Үйсін елінің аумағы болғанын аңғартады. Содан бергі тарихи жадының ХУІІІ ғасырға дейін жалғасуы заңдылық. Сондықтан Абылай хан Ұлы жүзбен Орта жүздің бірқатар руларының шығысқа қарай жылжып көшіп өздерінің байырғы атажұртына қайта қоныстандыру саясатын қолданды. Абылай хан бұл саясатын іске асыру үшін (әрине қоғамдық қажеттіліктен де) Цин патшалығымен «малға мата айырбастау» формасындағы сауда-экономикалық байланысты өрістетті.

Абылай хан мен Цин империясы арасында сауда жасау туралы алғашқы келісім 1757 жылы жасалған. Сол жылдың 15 желтоқсанда Цин империясы Орда күнделігінде хатталған мәліметте: «Қазақтар мен Үрімжі де сауда жасауды Абылаймен келісілген, патша өз жарлығымен бекітті» [28, 10 б.] - деп жазылған. Сол келісімге сай Цин патшалығы үкіметі Үрімжі қаласынан арнаулы түрде қазақтармен «Жылқыға жібек айырбастайтын» бар ашты. 1758 жылдың күзінде Абылай ханның алғашқы сауда делегациясын бастап барған Қабанбай батыр, сол жолы 300-ден аса жылқыны айырбастап қайтқаны туралы нақтылы құжат жазылған болатын [29, 54-б.]. Міне, бұл қазақ-қытай арасында сауда байланысының ресми басталуы еді. Содан бастап Үрімжіде қазақтар мен қытайлар арасында айырбас сауда мерзімді түрде жүріп тұрды. Кейін Цин империясының Шығыс-Түркістанды басқару орталығының Ілеге орналасуына байланысты, Цин үкіметі Іле мен Тарбағатайдан тың жер игеруді бастады. Шекара маңынан тың жер игеруге және әскерлерге қажетті көліктерді қазақтардан шешу үшін, 1760 жылы Іледен, 1763 жылы Тарбағатайдан қазақтармен ғана сауда жасайтын арнаулы базарлар ашып, екі ел арасындағы сауда-саттық көлемін үлғайта түсті. Сөйтіп шекара қарауылының арғы жағына барып-келіп сауда жасайтын қазақтар көбейе түсті.

Екі жақты экономикалық сауданың айтарлықтай дамуы қазақ-қытай арасындағы саяси дипломатиялық байланыстың да өріс алуына мұрындық болды. Қазақ хандарының елшілік делегациялары шамамен әрбір екі жыл сайын Цин патшалығының ордасына барып, императорға тарту-таралғы ұсынып, оған орай мол кәде-сыйлықтар алып қайтып тұрды. Сонымен қатар Цин патшалығы қазақ өкілдерінің өтініші бойынша олардың хан көтерген адамдарын өзінің грамотасымен бекітіп отырды. Бірақ Цин империясы қазақ елінің ішкі-сыртқы істеріне қол сұғып, билік жүргізуге ұмтылған жоқ. Керісінше олар қазақтың хандық жүйесінің мығым болуын қолдады және сол арқылы қазақтарды өз шекарасының сыртындағы қамал-қорғаны ретінде пайдалануы көздеді.

Ал қазақ ханы Абылай болса, Алтай мен Тарбағатай және Іле аймақтарын қазақтардың атажұрты, «жоңғарлар жойылды, енді қазақтар сондағы көне жұртына қайтып баруы керек» деген танымда болды. Бірақ оны Цин патшалығынан сұрап ала алмайтын болған соң, ол елді біртіндеп шығыстағы атажұртына қарай жылжып көшіп отыру әдісі арқылы мақсатты іске асыру саясатын қолданды. Сөйтіп, шығыстағы ескі жұртқа өрлей көшкен қазақ шаруалары, Цин патшалығының Ертістен Ілеге дейін көлденеңдетіп тартқан шекара обаларын қусыра қоныстанып мал бақты. Кейбір рулар ол шекара обаларының арғы бетіне асып барып қыстап жүрді. Бірақ Цин патшалығы қазақтарды шекараның шығысна өткізбеу саясатын қолданып, қарауылдан ары асқан қазақтарды шекара қорғаныс әскерлері арқылы кері қуып қайтарып тұрды. Бірақ Цин патшалығы шығысқа беттеген қазақтардың барлығын түгелдей қуғып отыруға шамалары келмеді. Сонымен олар ендігі жерде Абылай хан арқылы арғы бетке асқан қазақтарды кері қайтармақ болады. Цин патша ордасының шекара қорғаныс шонжары А-Гуйге түсірген жарлығында: «Дереу әскер жіберіп Тарбағатайдан кірген қазақ малшыларды қуғындап шекарадан шығарып жібер. Абылайға адамдарын кері қайтарып әкетуді айт!» [30, 18-б.] - деп бұйырады. Абылай хан ол кезде шығысқа беттеген халқын кері қайтару емес, керісінше оның ежелгі атамекеніне қарай бет алған көшін қолдап отырды.

Цин патшалығының алғашқы кезде өздері орнатқан шекара қарауыл обаларының орны тұрақсыз, әрдайым қозғалыста болды. Оны өздері «Yi dong ka lun» («жылымалы қарауыл») - деп атаған. Өйткені, Цин патшалығының шекара әскерлері қарауыл обаларын жазда сыртқа қарай жылжытып апарып қояды да, қыста оны ішкі жағына қарай ондаған шақырым жерлерге тартып орнатып қояды. Себебі шекара белгісіз болғандықтан қарауылын күзетін әскерлер өздеріне қолайлы болу үшін солай істейтін. Сол шекара қарауыл обаларының төңірегінде мал бағып жүрген қазақтар қарауыл белгісіне ілесе шығысқа қарай жылжып көшіп отырады. Қар қалың жауған кейбір қатты қыстарда қазақ шаруалары Цин патшалығының шекара қарауылдарының тұс-тұсынан ары өтіп барып қыстап, жазда бері қайтып

келеді. Кейбір рулар тіпті жазда да сонда жайлап қалып қойып отырады. Олардың бәрін кері қайтарып отыруға Цин патшалығының шекара қорғаныс әскерлерінің күші жетпейді. Бара-бара Цин патшалығы шекара өңірінде қалыптасқан осы жағдайды мойындауға мәжбүр болады да, өз карамағындағы шекара маңындағы жерлерге келіп мал баққан қазақтардан тиісті жер төлемін (салығын) алып, олардың сонда малдарын бағып тұра берулеріне жол қояды. Сонымен Цин патшалығы ордасының қазақтарға жолдаған хатында: «малдарың жұтап, жайлы қыстау іздеп, біздің қарауылдан өтіп келіп мал бақпақ болсандар, сендер әуелі біздің жергілікті әмбілерге (уәзірлерге) хабарлап, оларға жер салығын төлеулерің керек»[31, 20-б.]-дейді. Бұған қазақтар келіседі де, жер төлемі үшін әрбір жүз бас малға бір бас малды (жылқыны) Цин патшалығының жергілікті әкімдеріне тапсырып тұруа береді. Осыған орай Цин патшалығының қазақтарға жолдаған жарлығында: «сендер бірнеше ондаған жылдардан бері ептеп ішкерілеп жылжып еніп келесіңдер. Біздің генерал уәзірлердің айтуы бойынша әсілі сендерді жазаға тарту керек еді. Бірақ патша сендерге кеңшілік жасады, сендердің шекара қарауылымыздың бер жағындағы иен жатқан жерлерге келіп мал бағуларыңа рұқсат берген Жарлығын жариялады. Бұның бәрі сендердің бізбен елдескендіктерің үшін патшаның сендерге жасаған шапағаты. Өздерің өсіп-өркендеумен қатар, көршілес елдеріңмен де тату тұрып, патшаның мейір-шапағатына мәңгі бөлене беріңдер»[32, 8-б.] - делінген. Демек, бұл деректен қазақтардың шығысқа жылжып көшіп ежелге атамекеніне оралуы, іс жүзінде Цин патшалығының оларды мойындауы еді. Бұл іс жүзінде Цин патшалығының тарихи шындықты мойындағандығы болып табылады. Солайда Цин патшалығы шығысқа беттеген қазақтарды шектеу және оларды тым ары жібермеу саясатын қолданып отырды.

Патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлау әрекеті күшейген кезде, яғни XIX ғасырдың орта шенінде орыстың отарына айналуға ат-тонын ала қашқан қазақ шаруалары шығысқа қарай көшіп, Цин патшалығының карамағындағы жерлерге барып жатты. Олар Қытайдың қорғаныс әскерлерінің жолкесуіне де бой бермей, шекара қарауыл обаларының тұс-тұсынан ары асып кете берді. Сондай-ақ олар өздерін кері қайтармақ болған Цин патшалығы әскерлеріне қарумен қарсылық көрсетті. Тіпті, қан төгіп құрбандық берсе де, барған жерлерінен кері қайтпады. Сөйтіп, XVIII ғасырдың орта шенінде Тянь-Шань тауының батыс солтүстігіндегі атамекеніне қарай жылжып көше бастаған қазақтар, XIX ғасырдың орта шенінде Цин патшалығының карамағындағы Іле, Тарбағатай және Алтай аймақтарының бірқатар аудандарына барып қоныс тепті. Шоқан Уәлиханов бұл туралы былай деп жазды: «Абылай ханның қармағындағы, Талас жағасы мен Ташкентке дейін көшіп-қонып жүрген Ұлы жүз шығысқа қарай жылжып, қытайларды Кіші Алатаудан асыра қуып, өздерінің байырғы мекендеріне оралды. Сонымен, қазақтардың айтуынша Ұлы жүз осы өңірді қалмақтардан қайтарып алған, сондықтанда қытайлардың бұл жерлерге көзалартуы дұрыс емес» [33, 92-93-б.].

Патшалық Ресей отаршылдары XIX ғасырдың 60-жылдарында Қазақстанды толық жаулап алып, өзінің отарлаған территориясының шығыс жақ іргесін Цин патшалығының карамағындағы жерлерге апарып тіреді. Сонымен патшалық Ресей мен Қытайдың Цин патшалығы арасында мемлекеттік шекара мәселесі туындап, екі империяның қазақ даласына таласуы басталды.

Патшалық Ресей мен Қытай арасында мемлекеттік шекара мәселесі XIX ғасырдың орта шенінде көтерілген. Алғаш рет шекара мәселесі жөнінде 1856 жылы 1 маусымда қол қойылған «Қытай-Ресей Тяньцзин келісімінің» 9-бабында: «Ресей мен Қытай арасындағы шекараның белгіленбеген бөліктері осы екі үкіметтің сенімді өкілдері арқылы сол жерде анықталған соң, олардың шекара сызығы туралы шарттары осы келісімге қосымша бап болып қосылады. Шекара белгіленгеннен кейін, оның толық суреттемесі мен картасы жасалынып, болашақта екі мемлекет үшін шекара туралы талассыз құжат болып табылады»; «Қытай мен Ресей бұрыннан бері шекара белгіленбеген жерлерді, екі мемлекет өздерінің сенімді адамдарын жіберіп әділдікпен тексеріп айырып шығатын болады» - деген ерекше белгілеме жасаған. Ресей мен Қытай арасында жасалынған бұл келісімшартқа ресейлік комиссар Путятин мен Қытайдың өкілі Хуа Шан қол қойған [34,382- б.]. Осы құжатта мемлекеттік шекараның маңызды мәселелері де анық көрсетілген. Атап айтқанда, «Шекара сызығының белгіленуі бойынша болашақта екі мемлекетке шекара мәселелері жайында даусыз құжаттармен қамтамасыз ететін карталар мен анықтамалар белгіленетін болады»[35, 260-б.] - деп көрсетілген. Сонымен Ресей үкіметінің Ерекше комитеттің 1862 жылы қаңтарда мәжілісінде талқыланған жоба бекітіліп, Бабков пен Захаров Шәуешекте келіссөз жүргізу үшін комиссарлар болып бекітіледі [36,152-б.]. Сонымен Қытай Цин патшалығы үкіметі мен патшалық Ресей үкіметінің өкілдері 1862 жылы Қытайдың батыс солтүстік шекарасын белгілеу мәселесі бойынша келіссөздерін бастады. Олар қазақ жеріндегі мемлекеттік шекарасын делимитациялау принципіне көп таласты, Қытайдың Цин патшалығы үкіметі ол жерлер жоңғарлардың жері, ал жоңғарлар қытайдың құрамындағы ел, сондықтан олардың аяқ басқан жерлері Қытайға тән болуы керек-десе, патшалық Ресей үкіметінің өкілдері, ол «жерлер қазақтардың ежелгі атамекені екенін»

дәлелдеп дауласты. «Біз ақыры бұл өңірлердің қырғыз (қазақ) даласы екендігін тұрақтандырдық, ол өңірлер қырғыздарға тән болуы керек, әсте Цин патшалығына тән жер емес деген тұжырым жасадық» [37] - дейді, Ресей үкіметінің өкілі. Ресейліктер осы негізге сүйене отырып және өздерінің әскери басымдылығын байқату арқылы, Цин патшалығы үкіметінің өкіліне өз уәждерін қабылдады. 1864 жылы 7 қазан күні Қытайдың Шәуешек (Чугушак) қаласында екі үкімет өкілдері «Қытай-Ресей ба-тыс-солтүстік шекараны делимитациялау келісімі» деген құжатқа қол қойды. Бұл он тараудан тұратын келісімнің бесінші тарауында: «Қазір шекараны ақылдасып бекіттік. Екі ел мәңгі тату болады. Осыдан кейін екі мемлекет осы белгіленген шекара маңы өңіріндегі малшыларға таласпау үшін, осы келісім құжаттар бір-біріне тапсырылған күннен бастап (күшіне енгеннен бастап – Н.М.), олар бұрыннан бері қай жерде мал бағып отырған болса, және де сол жерлерінде малдарын бағып отыра берулері керек. Олар сол ежелгі қоныстарында орнығып отырып, бұрынғы шаруашылығымен шұғылдана беруі үшін, жер қайсы мемлекетке бөлінсе, онда отырған адамдар сол жермен бірге сол мемлекеттің басқаруында болады. Бұдан былай егер олардың ішінде бұрынғы отырған жерлерінен көшіп басқа жаққа кетушілер болса, оларды кері қайтарып жіберу арқылы арада былықпалық болғызбайды» [38, 99-б.] - деп жазылған. Осы келісім бойынша Қытай мен Ресейдің мемлекеттік шекарасының қазақ жеріндегі алғашқы ли-ниясы белгіленді. Сөйтіп, қазақ жерінің Қытайға тиген бөлігіндегі қазақтар отырған жерімен бірге Қытайға, ал Ресейге тән болған өңірдегі қазақтар тұрған жерімен бірге Ресейдің құрамына енді. 1864 жылғы «Қытай-Ресейдің Шәуешек келісімі», іс жүзінде біртұтас қазақ халқының және оның жерінің екі мемлекетке - Қытай мен Ресейге тәуелді болғандығын алғаш рет құжат жүзінде анықтады. Сөйтіп, бір тұтас қазақ халқы және оның этнотерриториясы екі ұлы империяға бөлініп-жарылды. Бұл қазақ халқы үшін айтқанда үлкен тарихи трагедия. Осыдан кейін Цин патшалығы өзінің қарамағына өткен жердегі қазақтарды шын мәніндегі «қытай азаматы» деп таныды. Содан кейінгі жылдарда қытайдың ресми құжаттарында «Ресей қазақтары» немесе «Ресейге қараған қазақтар» және «Қытайға қараған қазақтар» деп анықтап жазатын болды. Біз осы негізде ХІХ ғасырдың 60-жылдары Қытайда этникалық қазақ қауымы, яғни «Қытай қазақтары» деген қоғамдық құбылыс пайда болды деп санаймыз. Бірақ 1864 жылғы «Қытай-Ресейдің Шәуешек келісімі» қазақтардың Қытай мен Ресейге қарайтын жері мен елін толық анықтай алған жоқ. Өйткені аймақтағы саяси жағдайдың өзгерісіне байланысты Ресей мен Қытай қатынастары тіпті де күрделіне түсті.

Патшалық Ресейдің Алматы өңіріне отарлық басқару жүйесін орнатуына осы өңірдің тұрғыны Албан руының басшысы Тазабек қарсылық көрсетті. Ол елін орыс отаршылдарының қырғынан сақтап қалу үшін, бас көтерген мыңдаған отбасын бастап, орыс әскерлерімен соғыса көшіп, Шонжыны басып, өр Ілеге өтіп барады. Сол кездегі Іле сұлтаны Әлихан олармен саяси одақтастық құру үшін, олардың Құлжаның шығысындағы Тоғызтарау ауданына барып орын тебуіне жол қояды. Бұл оқиға патшалық Ресейдің Құлжаны аккупациялауына сылтау бола кетті. Олар Әлиханға хат жолдап, Тазабекті тұтқындап әкеліп беруді талап етумен қатар, қарулы күштерін аттандырып, соғыс арқылы Құлжаны басып алды. Бұл арада Ресейдің көздегені тек Тазабекті жазалау ғана емес, ең маңыздысы Англияның Үндістан арқылы Қашқарияға енген күштерін Тяньшанның солтүстігіне асырмау еді. Бұл Ресей үшін стратегиялық маңы зор қимыл болатын. Сондықтан орыс ортаршылдарды Тазабекті темір шынжыр-мен матап Алматыға әкеліп, азаптап өлтіргеннен кейін де Құлжаны, тіпті Іле аймағын он жыл бойы отарында ұстады.

1878 жылы Цин империясы Қоқан генералы Жақыпбектің (Якуббектің) Қашқарияда құрған «Алты шаһар мемлекетін» тас-талқан етіп жойғаннан кейін, Ресей үкіметіне Ілені қайтарып беру туралы қатаң талап қойды. Ресей тарапы Ілені қайтарып беруге келісті, сонымен екі үкімет өкілдері Санкт-Петербург қаласында келіссөз жүргізді. Тараптар бір мәмілеге келіп, 1881 жылы шілде айында «Қытай-Ресей Іле келісіміне» қол қойып, тоқтам жасады. Бұл келісімді «Қытай-Ресей Санкт-Петербург келісімі» деп те атайды, оған Ресей тарапынан Н.К.Гирс пен А.Г.Влангали, ал Қытай жағынан Цзэн Цзицзэ қол қойды [39, 127-б.].

Бұл келісімінің 1-бабы бойынша, Ресей Іле аймағында қытай билігінің орнауына келіседі, ал осы өлкенің батыс бөлігі 7-бапта көрсетілген шамада Ресей құрамында қалатын болды. 7-бапта бұл тер-ритория Ресей бодандығын алған халықтардың тұруы үшін деп көрсетілген. Сондай-ақ осы бапта екі мемлекеттің Іле аймағындағы жаңа шекаралық сызығының сипаттамасы берілген. Ол бойынша Іле жерінің сызығы 1864 жылы Шәуешекте қол қойылған протоколда көрсетілген сызыққа жалғасады – делінген [40]. Келісімнің 9-бапта шекараны делимитациялау және демаркациялау мәселелері қарастырылды.

Қытай мен Ресей Іле мәселесі бойынша 1882 жылы және «Қытай-Ресей Іле шекара келісімі-не» қол қойып, тараптар Іле жөніндегі мәселені толық шешкенін мәлімдеген-ді. Ал Іледегі Ресей

азаматтарының еліне қайтуына және Іле тұрғындарының да Ресейге көшіп кетуіне, олардың үй-мүліктерін алып кетуіне қытай тарапы кедергі келтірмеуге келісті. Сонымен Іледен албан суан рулары кері көшті және жергілікті ұйғыр мен дүнген тұрғындары да ресейліктердің үгіт-насихатымен Қазақстанға қоныс аударады. Олардың жалпы саны 70 мыңдай адам деген дерек бар [41,127-б.]. Міне, бұл ұйғырлар мен дүнгендердің Қазақстан жеріне алғаш қоныстануы.

Ресей мен Қытай Қазақстан жерінен тартқан мемлекеттік шекараның кейбір нақтылы бөліктеріндегі сызықтарды және онда тұратын қазақтардың қайсы мемлекетке тәуелділігін анықтау үшін және де бірнеше келісімдерге қол қойды. Ол келісімдер: 1883 жылы тамыздың 12 күні қол қойған «Қытай-Ресей Қобда-Тарбағатай шекара келісімі»; 1883 жылы қазанның 3 күні қол қойған «Қытай-Ресей Тарбағатайдың Батыс оңтүстік шекарасын белгілеу келісімі»; 1885 жылы қаңтардың 9 күні қол қойған «Қытай-Ресей бірлесіп белгілеген Тарбағатай қазақтарының тәуелділігі туралы келісім».

Жоғарыда келтірілген Ресей мен Қытайдың Қазақстан территориясынан мемлекеттік шекарасын белгілеу келісімдері мен сол шекара сызығындағы қазақ тұрғындардың мемлекеттік тәуелділігін анықтаған шарттары, қазақ елінің жері мен халқын екіге бөліп жіберді. Бұл қазақ халқының ұлттық трагедиясы және бақытсыздығы. Қазақ халқының осындай күйге түсуіне тарихи ішкі және сыртқы факторлар себеп болды. Атап айтқанда, қазақ қоғамының даму деңгейінің замана көшінен артта қалуы және Ресей империясының барынша күшеюі мен отарлық экспанциясының етек алуының ақыры қазақ халқын бодандық күйге түсірді.

Ресей мен Қытай үкіметтері қол қойған жоғарыдағы келісімдер бойынша, шығыстағы атамекніне оралып шекара сызығының шығысында қалған қазақтар, отырған жерімен бірге Қытайға тәуелді болды. Содан кейін ғана Цин патшалығы өзінің қарамағына өткен қазақтарды шын мәніндегі «қытай азаматы» деп таныды. Содан кейінгі кезде қазақтар туралы жазылған құжаттарда «Ресей қазақтары» немесе «Ресейге қараған қазақтар» және «Қытай қазақтары» немесе «Қытайға қараған қазақтар» деп анықтап жазатын болды. Міне, осы негізде XIX ғасырдың 60-жылдары Қытайда «Қытай қазақтары» деген қоғамдық құбылыс пайда болды.

Қытайға «отырған жерлерімен бірге» қараған қазақтардың алғашқы кезде қоныстары тек шекараның арғы бетінің төңірегімен шектелген еді. Бірақ олар қытай қоғамындағы саяси-қоғамдық жағдайды пайдалана отырып Іле, Тарбағатай және Алтай аймақтарына өрлеп қоныстанып отырды да, 1860-жылдардың соңында өздерінің қоныстану аумағын қалыптастырды.

Қытай Цин патшалығы өзінің басқаруында ұстаған шеткері өлкелерді –провинцияларды әскери-әкімшілік жүйе арқылы билеп-төстеген болатын. Сондықтан Іле мен Тарбағатай аймағына орналасқан қазақтарды Іле генерал-губернаторының басқаруында, Алтай аймағындағы қазақтарды Моңғолиядағы Улиастай генерал-губернаторының билігінде ұстады. Бірақ қазақтардың дәстүрлі қоғамдық басқару құрылымын бірден өзгертпеді. Қазақтардың өздерінде сақталып келген билік түзімі (режимі) бойынша олардың өз билеушілерін өздеріне басшы етіп тағайындап, солар арқылы өз саясатын жүреге асырды. Анығырақ айтқанда, Іле, Тарбағатай және Алтайдағы қазақтарды осы үш аймақ бойынша бөлшектеп ұстап, олардың жоғары жік билеушілеріне Ақалақшы (Болыс), Мыңбасы, Үкіртай, Гун, Тайжі деп аталатын көптеген тең дәрежелі мансапқа тағайындап, солар арқылы қазақтарды басқарды.

Қытайға қараған қазақтардың орналасқан аймақтары бойынша рулық құрылымы негізінен мынадай болды: Іле аймағына қоныс тепкендер Ұлы жүздің Албан, Суан рулары мен Орта жүздің Найман ұлысының Матай әулетінен тарайтын Қызай рулары; Тарбағатайға орналасқандар - Орта жүз Найманнан тараған Қаракерейдің бірнеше рулары, Уақ рулары және Абақ Керейдің ішінара рулары; Алтай аймағына қоныстанғандар - Орта жүздің Абақ Керей рулары (Он екі Абақ керей) мен Найманның кейбір рулары.

Қазақ халқының бұл бөлігі Қытайда қазақ қауымдастығын қалыптастырды. Одан кейінгі кездердегі тарихи саяси оқиғаларға байланысты, мысалы, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының жанышталуынан Қытайға босып барған қазақтар (бұлардың көбі кері қайтарылса да) және 1931-1932 жылғы ашаршылықтан ауып барған қазақтар сондағы қазақтарды паналап, олардың қатарын көбейтті, негізін нығайтты.

Қытайдың Алтай аймағындағы ежелгі қонысына барып орын тепкен қазақтардың біраз бөлігі тіпті де жайлы жайлым жер іздеп, Алтай тауының теріскей бетіндегі моңғол жеріне барып тұрақтап, қазіргі Моңғол еліндегі қазақ қоғамдастығының негізін қалады.

Моңғол тарихын және Моңғолиядағы қазақтардың тарихын терең зеттеген, көрнекті ғалым Зардыхан Қинаятұлының пайымдауынша, «Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы Түрік тайпалары XIII ғасырдың басында Моңғол жотасын артқа тастап Қазақ даласына қоныс аударған кезеңнен бастап, XIX ғасырдың орта шеніне дейін бұл өлкеде қазақтар болмаған»[42,92-93-б.] екен. Ал Ресей ғалымы Г.Е.Грум-

Гржимайлоның тексеріп-зерттеген еңбегінде: «Керейлер қазақтың Орта жүзінің бір тайпасы, 1881 жылғы Петербург келісімі негізінде (Абақ керей, Ашамайлы керейлерінің) көлемді бір бөлігі Қытайдың батысында қалып қойды. Олар Урианхайларды ығыстыра отырып, Ертіс өлкесінен мұнда жуықта қана келген. Олар өткен ғасырдың алпысыншы жылдардың соңына қарай Алтай тауының бөктеріне жетіп, қазір олардың көшінің алды шығысындағы Буянты және Қобда өзеніне дейін жетіпті. Олардың табындары шашырай жайылып, Қобда қойнауына жетіп қана қоймай, Жоңғар құмынан өтіріп Қытай үкіметінің рұхсатымен Үрімжі қаласының батысы, шығысындағы иен-тегін қалған тау жайылымдарын игере бастады»[43, 12-б.]-деп жазылған. Ресей патшасының географиялық қоғамының тапсырмасымен экспедиция жүргізген Г.П. Потанин 1876 жылдың тамыз айында Алтайда болады. Ол «Қырғыздардың (қазақтардың) бір тобы Алтай жотасының теріскей бетіне өтіп, Қобда бойын мекендепті. Олар (керейлер) біздің Қобдаға келуімізден 6-7 жыл бұрын Алтай жотасының күнгей бетінде еді, бұрын біз сонда кездестірген Көбеш ауылы қазір осында (Қобда бетінде) көшіп келген екен»[44, 50-б.] – деп жазған екен. Осындай көштер өз жалғасын тауып отырғаны тарихи деректерден байқалады. «Абақ керей» атты еңбекте: Елеш, Көбеш, Самырхан, Кәрібай ауылдары 1879 жылы, жылқышы, Бардам ауылдары 1880 жылдары Қобдаға қоныстанып қалды»[45, 92-б.] – деген мәлімет бар. Бұл деректер бірін-бірі толықтырып, тарихи шындықты аңғартады.

Моңғолиялық қазақ тарихшылары Ә.Мініс, А.Сарай Абақ керейлердің бір топ ауылдары алғаш Алтайдың теріскей бетіне мал отарлата келіп жүріп, соңынан 1868-1869 жылдардан бастап біржолата қоныс теуіп қалған – деп санайды. Бұл көзқарасты Зардыхан Қинаятұлы қолдайды. Бірақ ол «Алтайдан Қобда асқан қазақ көші бір жылдық немесе бір жолғы оқиға емес. Көш 1860-1870 жылдардан 1930 жылдарға дейін жалғасты» деп санайды. Сондай-ақ ол саяси жағдайға байланысты Қобдадан Алтайға қайта көшу оқиғасы да орын алып отырған. Дамбийжанцан лаңы кезінде қазақтың 1270 отбасы Алтайға қайтып көшіп барған. 1932 жылы Кенжебек лаңы кезінде Ителі ауылдары, 1943 жылы Хужирт сомонының Секел, Ботақара ауылдары Алтай асқаны белгілі» дейді. Алайда ол «... XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында «Моңғол қазақтары» деген қоғамдық құбылыс пайда болды»[46,53-54-б.] – деп тұжырымдайды.

Моңғол жеріне Алтайдағы бір бөлім қазақтардың көшіп барып қоныстануы және олардың үкімет тарапынан мойындалуы салыстырмалы түрде біршама жеңілдеу болды. Өйткені Моңғолдардың да Цин империясының боданында болуы және моңғол халық санының өте аз болуы мен жайылым жердің аса кең болуы сияқты факторлардың септігі тиді деуге болады. Цин империясы Алтайдағы және Қобдадағы қазақтарды бірдей өзінің Урианхай генерал мекемесінің Қобда амбаны (уәзірі) арқылы бақылауында ұстады. Сондықтан олар үшін қоластындағы қазақтардың Алтай тауының күнгейі мен теріскейіне көшіп-қонып жүруі маңызды емес, маңыздысы - қазақтардың қоғамдық тыныштықты сақтап, міндеттеген салығын тапсырып тұрғаны. Сондықтан Цин империясы Моңғол жеріндегі қазақтарды да өздерінің дәстүрлі басқару жүйесі арқылы билеп-төстеп тұрды.

Моңғолиядағы «Қазақ қауымдастығының» негізін Алтайдан асып барған Абақ керей рулары құрады десек, оны толықтырғандар 1914-1917 жылдары Қазіргі Шығыс Қазақстанның Марқакөл, Зайсан қатарлы аудандарынан ары асып барған наймандар болды. Қазақстандағы күрделі саяси жағдайдың қысымынан бір бөлім найман, арғын руларының (саны аз болса да) Моңғол жеріне көшуі 1930 жылдың басында біржолата аяқталады[47, 97-б.]. Сонымен Моңғол жеріне орныққан қазақтардың саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірі сол мемлекеттің сипаты және тарихи даму үдерісімен өріліп өзгеріп отырды.

Ресейде қазақ қауымдастығының қалыптасуы – Патшалық Ресейдің қазақ даласын отарлауы және оның жүргізген әкімшілік реформалары мен Кеңес Одағының ұлттық автономиялы әкімшілік территорияларды анықтауының нәтижесімен тікелей байланысты орын алған қоғамдық құбылыс.

Қазақстан ХҮІІІ ғасырдың 20- жылдарынан бастап Патшалық Ресейдің классикалық отарына айналды. ХХ ғасырдың басында, яғни 1917 жылғы ақпан және қазан айларында Ресейде орын алған революциялар, Ресейдің де және оның отарындағы елдер мен ұлттардың да қоғамдық өмірін түбегейлі өзгертіп жіберді. Өйткені Қазан төңкерісі орыстың монархиялық билік жүйесін жойып, оның орнына В.И.Ленин басшылық еткен Большевиктер партиясын билік басына әкелді. Бұл партияның түп мақсаты - Ресейде және әлемде езілген ұлттыр мен халықтарды азат етіп социалистік қоғам құру деп насихатталды.

Ресейдегі тарихи өзгерістер қазақтардың орыстың отарлық езгісінен азат болып, өзін-өзі басқару құқығына қол жеткізуге мүмкіндік тудырды. Сонымен қазақ элитасы 1917 жылдың шілде айында Орынбор қаласында Жалпы қазақтардың бірінші съезін өткізіп, Ресей құрамында ұлттық автономия құруды күн тәртібіне қойды. Сондай-ақ осы мақсаты жүзеге асыратын «Алаш» саяси партиясын және

«Алашордасы» үкіметін құрылып, қоғамдық саяси қимылға белсене араласты. Ол кезде «Ақпан революциясынан кейінгі кезеңде өз бостандығы үшін күреске шыққан отарлық езгідегі халықтарға большевиктер партиясы тек кеңестік негіздегі автономия беретіндігін мәлімдеген»[48, 458-б.] еді. Бірақ большевиктік билік қазақ өкілдері құрған саяси партия мен атқарушы үкіметті және олардың саяси-әкімшілік ұстанымдарын мүлде қабылдай алмады, екі жақтың ұлттық құқық пен мүдде мәселесінде ұстанымдары алшақтау болғандықтан, олар саяси келіссөздерде бір мәмілеге келе алмайтындығын байқайтты. Сонымен Сібірдегі Уақытша Бүкілресейлік үкімет 1918 жылдың қазан айында Алашорда Халық Кеңесі үкіметін таратып жіберді. Бірақ қазақ жерінің шекара-шебін анықтау ісін Кеңестік қазақ билігіндегі ұлт өкілдері жалғастырып отырды.

Жалпы алып айтқанда, қазақ халқы және оның орналасқан өлкелерін әкімшілік басқару аумағына бөлу және оны басқару формасын Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссары Кеңесі өздерінің қабылдаған Декреттерімен анықтап отырды. Мсыалы, Бүкілресейлік Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы В.И.Ленин 1919 жылдың 10 шілдесінде «Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқаратын төңкеріс комитеті туралы уақытша Ережеге» қол қояды. 1920 жылдың 24 тамыз күні оның қол қоюымен Қырғыз (Қазақ) Автономиялы Кеңестік Сотциалистік Республика (АКСР) құру туралы Декрет жарияланады. Содан кейін Бүкілресейлік Орталық Атқару Кеңесі және Халық Комиссары Кеңесі декретті жүзеге асыру барысында №354 қаулысы шықты. Бұл қаулы бойынша Қазақ автономиясының құрамына Семей, Ақмола, Торғай, Орал облыстары мен Закаспий облысының Маңғышлақ уезі, Астрахан губерниясынан Синемор болысы, Бөкей ордасы және тағы біраз жер берілді. Декретте Түркістан құрамындағы қазақ жерлерінің тағдыры ондағы халықтың қаулысы бойынша шешіледі деген көрсетілді[49, 385-б.].

1920 жылы 16 тамызда Қырғыз (Қазақ) әскери төңкеріс комитетінің Қазақ АКСР-і шекарасын анықтау комиссиясын бекіту жөніндегі № 128 қаулысы шықты. Комиссияның міндеті тарихи, экономикалық және саяси жақтардан Қазақ республикасына тән жерлерді және республиканың шекарасын анықтау болды. 1920 жылы 22-қыркүйекте Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің қаулысы бойынша ҚАКСР құрамына Орынбор губерниясы кірді, сондай-ақ Орынбор қаласы Республиканың астанасы болып белгіленді. Сонымен сол жылдың 4-12 қазан күндері Орынбор қаласында өткен Автономиялы Қырғыз (Қазақ) Кеңестік Сотциалистік Республикасының бірінші съезі өтті. Съезде қабылдаған алда атқаруға тиісті басты міндеттер ретінде, АҚКСР территориясын анықтау; Көршілес республикалармен шекараны белгілеу мәселелері алдыңғы орынға қойылды. Жұмыс барысында Қырғыз (қазақ) Революциялық Комитет пен Сібір Революциялық Комитет арасында қазақ жеріне қатысты күрес күрделі жүргізілді. Ақыры Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті 1922 жылдың 26 қаңтарында «Қырғыз (Қазақ) Республикасының шекарасы туралы» қаулы қабылдап, тарихи негізге сүйене отырып, орыстар таласқан солтүстік-шығыстағы ұлан-байтақ жерді Қазақстан құрамына беруге шешіп қабылдады. Бірақ сонда да қазақ жерінің толық қайтарылмағанын соңғы кездегі зерттеушілер салыстырып зерттеу арқылы анықтап отыр. Қазан төңкерісіне дейін қазақ аймақтарының көлемін одан кейін ҚазАКСР-і кезеңіндегі жер көлемімен салыстырғанда, Орал, Орынбор, Қостанай және Ақмола облысарынан 11%-ға азайған[50, 24-25-б.]. Демек, біршама қазақтар отырған жерлерімен бірге Ресей құрамында қалып қойғанын байқаймыз.

Кеңес Одағы бойынша жүргізілген Ұлттық-территориялық межелеу науқаны барысында, қазақтың билік басындағы ұлтжанды азаматтардың қатты қарсылығына қарамастан, шекараны ректификациялау деген желеумен, кеңестік билік 1925 жылы Орынбор губерниясы мен Орынбор қаласын және Торғай облысының бір аз жерін РКФСР құрамына өткізіп берді. Онда отырған қазақтар отырған жерімен бірге Ресейдің қарамағында қалып қойды. Сондай-ақ қазақтың шекара маңындағы кең-байтақ шұрайлы, қазба байлығы мол, өмір сүруге ыңғайлы жерлеріне Ресейден қара шекпенділер мен мұжықтарды қоныстандырып, орыс тұрғындарының санының жергілікті қазақтардан артуына байланысты, ол жерлерді әртүрлі сылтаумен Ресей құрамына қосып отырды. Биліктің бұл тәсілі өте ұтымды түрде шекара өңіріндегі қазақ жерлері мен тұрғындарын Ресей құрамына біртіндеп қосып отырды.

Орынбор губерниясының Ресей құрамына өтуіне байланысты, ҚазАКСР-ның әкімшілік астанасы 1925 жылы Орынбор қаласынан Ақмешіт қаласына көшті. Сөйтіп, Қазақ автономиясының алғашқы астанасы – Орынбор осылайша орыстардың аумағын айналды. Бұнымен де қазақ жерінің әкімшілік шебін анықтау толық анықалған жоқ. Содан кейін 1939 жылға дейін Қазақстанның Солтүстік-батыс шекара өңіріндегі жерлердің әкімшілік иелігі біресе Ресейге, біресе Қазақстанға тән болып, ақыры Ресейге өтіп кетіп отырған.

Демек, Ресейде қазақ қауымдастығының қалыптасуы ерекше тарихи үдерісті бастап кешті деуге болады. Яғни патшалық Ресей заманында жалпы қазақ жері орыс билігі тарапына отарланды. Ал КСРО кезінде ұлттық автономиялы әкімшілік аумақтардың анықталуына байланысты, РКФСР-дің құрамында

түрлі себептермен жерімен бірге қалып қойған қазақтар – өздерінің атамекенінде отырып-ақ өзге елдің қоғамдық ортасында қазақ қауымдастығын қалыптастырды.

Жалпы алып қарағанда, Ресейдегі қазақтар Қазақстанмен шекаралас обылыстарда шоғырлы қоныстанған. Белгілі ғалым А.Айталының зерттеуінше, Ресейдегі қазақтардың орналасуы мен демографиялық жағдайы төмендегідей: Астрахан облысында -140 мың, Обы облысында – 86 мың, Орынборда 11 мың, Волгоград та – 41 мың, Саратовта – 74 мың, Түменде – 30 мың, Челябинде - 34 мың, Кемеровада - 4 мың, Алтай өлкесінде – 11 мың, Башкұртстанда – 7 мың, Мәскеуде – 9 мыңға жуық[51, 77-б.] қазақ өмір сүреді. Бұл ХХ ғасырдың соңындағы санаққа негізделген мәлімет. Осы деректің өзінен-ақ қазіргі Ресей Федерациясында үлкен бір қазақ қауымдастығының өмір сүріп отырғандығын көруге болады.

Қазіргі Орталық Азия республикаларында қазақ қауымдастығының өмір сүріп отыруы – аймақтағы тарихи дамудың және саяси-әлеуметтік өзгерістердің нәтижесі. Орталық Азиядағы жергілікті байырғы халықтар - қазақ, өзбек, түркімен, қарақалпақ және қырғыз халықтарының этногенезі мен өсіп-өнген ортасы ұқсас. Сондықтан олардың тарихи мәдени дәстүрі ұқсас, тұрмыстық әдет-ғұрыптары, тілі мен ділі өте жақын бір типтес ұлттар болып саналады. Тіпті, олардың тарихи тағдыры мен қазіргі талайлары да бірдей. Олар осынау кең-байтақ Орталық Азия кеңістігінде ертеден аралас-құралас өмір сүрді, өсті, өркен жайды, ұлт болып қалыптасты, ел болып мемлекет құрды, тарих саханасына көтерілді, этнотерриториялық аумақтарын қалыптастырды. Бірақ олар ХІХ ғасырда ілгерінді-кейінде патшалы Ресейдің отарына айналып, мемлекеттілігінен айырылды. Сондан кейін Ресей империясы Орталық Азия аймағын Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарханд және Закаспий сынды бес үлкен облысқа бөліп, отарлық басқару құрылымын орнатып, губернаторлық жүйемен билеп-төстеді. Ресейдің әкімшілік басқару бөліктері (аудандарға дейінгі) халықтардың этникалық аумақтары негізінде емес, географиялық бақылауға қолайлығы бойынша жасалған. Бұл туралы отандық ғалымдарымыздың «Патшалық Ресейдің халықтарды бір-біріне айдап салу мақсатымен құрылған әкімшілік басқару аудандары қазақтардың ежелден мекендеп отырған қоныстарымен сәйкес келмейді»[52, 14-б.] - деген тұжырымында ғылыми негіз бар деп санаймыз.

Патшалық Ресей билігі және оның Орталық Азиядағы үстемдігі 1917 жылғы Қазан төңкерісінің жеңісімен біржолата жойылды. Орталық Азия тұтастай Ресейдің құрамындағы аймақ ретінде бұрынғы әкімшілік басқару жүйесі бойынша жаңа сипатта құрылған Кеңес үкіметінің басқаруына өтті. Кеңестік билігінің құрылымдары алдымен Ташкентте 1917 жылдың 28 қазан күні орнады. Содан соң Қазақстан және басқада Орталық Азия аймақтарында ұйымдастырылды. Кеңес билігінің ұлттық аймақтарды басқаруындағы басты ерекшелігі – ұлттық өңірлік автономиялы әкімшіліктерге бөліп басқаруы болды. Ал Орталық Азиядағы ұлттық әкімшілік аумақтарды, Кеңес өкіметі 1924 жылы жүргізген зор көлемдегі этникалық территорияларды анықтау науқаны арқылы анықтады. Соның нәтижесінде қазіргі Орталық Азиядағы елдердің этникалық территориялық шекара-шептерінің негізі анықталып, аумақтық көлемі тұрақтады. «Бірақ ХХ ғасыр бойы Қазақтан жері шекаралық және әкімшілік-аумақтық өзгерістерге ұшырап отырды»[53,107-б.]. Бұл жағдайдан қазақ халқының құрамдас бөліктерінің бақа елдің азаматына айналып отырғанын көруге болады.

Орталық Азия елдерінде қазақ қауымдастығының үлкен шоғыры Өзбекстанға орналасқан. Нақтылап айтқанда олар Өзбекстанның шығыс солтүстігіндегі Ташкент, Сырдария және Жызақ обылыстарын өмір сүреді. Бұл өңір - қазақардың тарихи тал бесігі болып табылады. Осы өңірде қазақтардың (әрине, өзбектердің де) ұлттық құрамын қалыптастырған ежелгі үйсін, қаңлы, жалайыр, қыпшақ, қоңырат т.б. рулардың қазақ халқы ретінде өмір сүріп отыруының тарихи негізі бар.

Б.з.д. II-I ғасырларда Қаңлы мемлекеті Орталық Азиядағы ірі мемлекеттердің бірі болды. «Атап айтқанда, қаңлы мемлекетінің иелік жері Талас өзеннің батысы мен оңтүстігіндегі Сырдария өңірін толық қамтыған. Сондықтан қаңлы патшасы өзінің иелік ететін аумағының барынша кеңеюіне байланысты, аймақтық басқару құрылымына өзгеріс жасаған. Ол өзінің оңтүстігіндегі жазиралы аумақтарда қалыптасқан қала-қыстақтарды сол аймақтардың табиғи шекаралары бойынша жеке-жеке иеліктерге бөліп, оларды өзінің тағайындаған князьдары арқылы басқару жүйесін орнатқан. Сонымен қаңлы мемлекетінің аумағы оңтүстіктегі бес иелік аймақ пен патша өзі тікелей басқаратын солтүстік өлкені қамтыды. Сондықтан қытай жазбаларында бес князь түгелдей қаңлы патшасына бағынады – деп жазған»[54, 53-б.]. Өзбек тарихшысы К.Шаниязов: «ҮІІІ ғасырдың 70-жылдарында қарлұқ және оғыз тайпалары мен арабтардың тегеуірінен Сырдарияның орта ағысындағы қаңлылардың тәуелсіз бірігуі өзінің өмір сүруін тоқтатты. Олардың бір бөлігі Сырдарияның орта ағысының оң жақ жағалауында көшіп-қонын жалғастырып, қазақ, қарақалпақ халықтарының құрамына кірсе, енді бір тобы өзбектердің құрамына енді»[55] – деп санайды. Академик Әбдуәли Қайдар: « Қытай деректерінде көп айтылатын 5

иеліктің өздерін сипаттайтын кейбір деректер олардың өздері де қала маңына шоғырланған кішікірім патшалықтар мен далада қалыптасқан хандықтар болғандығын көрсетеді» [56,100-б.] - деп санайды. Тек қаңлылар ғана емес, ерте-орта ғасырларда Орталық Азиядағы ру-тайпалар тарихи этникалық даму барысында өздерінің өмір сүру салты мен тіршілік формасына қарай ұлт болып ұйысу үдерісін бастарынан кешіріп барып жеке дара халық болып қалыптасып кеткен. Бірақ олардың байырғы қоныстарында аса үлкен өзгеріс бола қойған жоқ, бәрі де аралас немесе іргелес отырған жерінде өмір сүрді. Бірақ қоғамдық саяси билік күштеріндегі өзгерістерге байланысты, атажұртында отырған қазақтардың өзбек билігіне тәуелді болған кездері болды. Атап айтқанда, қазақ халқының кейбір ру-тайпалары Хиуа, Бұқара хандықтарына бағынышты болып, солардың құрамымен өзбек немесе түркімен жерінде тұрып қалған жайы бар. Тарихи деректерде: «Хиуа ханы Мұқамед-Рахымның кезінде 27 мың қазақ отбасын бағындырды. Оның 10 мыңы әлімұлы, 7 мыңы жетру, 8 мыңы байұлы қазақтары болған» екен. Ал шұрайлы жайлымдарынан айырылып, ашаршылыққа ұшыраған қазақтардың бір тобы Қоқан, Әдіжан, Бұқара аймағына да қоныс аударғанын айғақтайтын құжаттар жетерлік[57, 15-б.].

XX ғасырдың 20- жылдары Хорезм қазақтары мен қарақалпақтары Шөл-дала (Мырзашөл) ауданына беңбек миграциясымен барып, Хорезм облысының солтүстік батысына, Қызылқұм қазақтары Қаракөл және Бұқраның далалы аудандарына барады, тіпті оңтүстік Тажікстандағы Қорған төбе уәлаяты жерлеріне дейін жылжыпкөшіп барған. Осы кезеңдерде Керемин уәлаятында – 160 мың, Қаршыда – 100 мың, Гузарда – 100 мың, Бұқарада – 80 мың, Нұртаста – 5 мың қазақ болған[58].

1924-1926 жылдары Орта Азия халықтарының этникалық-территориялық шекараларын межелеу барысында Шырышқ өзеннің батысында Ташкент уезінде орналасқан алты отырышқы қазақ болыстарын қазақтардың наразылығына қарамастан Өзбекстан территориясына енгізген. Ол кезде Ташкенттің шығыс солтүстігінде қазақтар шоғырлы тұратығын отырған. Ал Бұқара аумағындағы қазақтардың құқықтық мәртебесе жөнінде, яғни автономия бер туралы мәселе көтеріліп, тек бір ғана Кенимах ауданын құрылумен шектелген.

XX ғасырдың бірінші жартысында Өзбекстанда демографиялық өсімнің қарқынды болуы және өзбектердің отырықшы егінші ел болуына байланысты, олардың жерге деген көзқарасы қазақтардан өзгеше еді. Олар жердің мәңгілік құндылығын терең түсетін-ді. Сондықтан болар, өзбектер Қазақстаннан жерді жалға алу немесе еншісіне алуға түрлі тәсілдермен тырысып бақты және айтарлықтай нәтижеге қол жеткізді. Осы жөніндегі деректерге жүгінер болсақ, «Жалпы 1924-1971 жылдары Қазақстанна Өзбекстанға 5,1 млн га жер (Қарақалпақстанды қоспағанда) өткен. 1963 жылы қаңтарда Қазақ КСР Жоғары Советінің Жарғысымен Өзбек КСР-на Қызылорда облысы жерінен 1150,0 мың га жер беріледі. 1963 жылы 19 қыркүйектегі қазақ КСР мен Өзбек КСР-нің шекарасына кейбір өзгертулер енгізу жөніндегі жарлығымен Мырзашөл, Арнасай, Достық аудандары Өзбекстанға өтеді»[59]. Кеңестік кезеңде, яғни 1924 жылғы этникалық-территорияны межелеу барысында құрылған Қарақалпақ Автономиялы облысы, 1925 жылы сәуірде Қазақ АКСР-ның құрамына қабылданады. Ал «1926 жылғы санақ бойынша облыс тұрғындарының 38,1% - қарақалпақтар, 28,5% - қазақтар, 27,6% - өзбектер, 3,2% - түркімендер, 2,7% - өзге ұлттар құрайды»[60] екен. Осы мәліметтер Қарақалпақ облысындағы қазақтардың салмақты болғанын байқауға болады. Алайда Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті Төралқасының 1930 жылы 20 шілде күні қабылдаған «Қарақалпақ Автономиялы облысының бұрынғы аумағын сақтай отырып, Қазақ КАСР-і құрамынан шығару және оны РСФСР Орталық органның тікелей қарамағына беру жөніндегі» қаулысы атқарылады. 1932 жылдың наурыз айында Қарақалпақ Автономиялы Кеңестік социалистік Республика болып құрылды да, 1936 жылы Өзбекстан КСР-ның құрамына кірді.

Қорытып айтқанда, Өзбекстанда қазақ қауымдастығы, өздерінің тарихи атамекенінде отырған қазақтардан және кеңестік кезеңде әкімшілік-территорияларды айыру және оған өзгерістер енгізу барысында ежелден бері отырған жерлерімен бірге Өзбекстан басқаруына өткен қазақтардан құралған.

Түркіменстандағы қазақтар ежелден түркімендіктермен аралас-құралас отырып, тарихи мекенінде қалыптасқан қауымдастық. 1851 жылы Хиуа хандығында 1000 үйдей адайлардың болғаны белгілі. XX ғасырдың 20 жылдары жүргізілген этникалық-территорияларды анықтау кезінде Красноводск уезінде адайлардың 200 қожалығы ұрақты мекендегені анықталады. Сондай-ақ 7- Адай болысындағы Сүйіндік, Қосай руларынан тұратын 5 әкімшілік ауылдың 773 қожалығы да Красноводск уезінің бір шетінде тұрақты тұрған. Міне, бұлар өздерінің ертеден қоныс тепкен атажұртында орнығып отырып қалған қазақтар. Оларға XX ғасырдың 50-60 жылдары еңбек миграциясымен барған қазақтар қосылып, Түркіменстандағы қазақ қауымдастығының қарасын көбейте түсті.

Қырғызстанда қазақ қауымдастығының қалыптасуы тарихи саяси оқиғаларға тікелей байланысты болды. 1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде, патша үкіметінің қарапайым қазақ халқын да аяусыз жаныштауынан Жетісудағы қазақтар Қырғызстанға және Қытайға жансауғалап кетті.

Тарихи деректерде 1916 жылы Қырғызстанға қашып барған қазақтардың саны 100 мыңға жеткен[61]. Ал Қазақстаннан Қытайға ауған босқын қазақтардың жалпы саны 250 мың болған[62, 225-б.]. Ресейдегі саяси жағдайдың өзгеруіне байланысты 1918-1922 жылдары бұл қазақтарды елге қайтару қызметі жүргізілді. Бірақ сол қазақтардың бір бөлігі бойды билеген үрейдің салдарынан кері қайтқысы келмеді. Олар қазіргі Бішкектің төңірегінде, Ыстықкөл атырабында қалып қойды. Өйткені XIX ғасырдың соңында Ақмола және Қарқара уезінен жайлы қоныс іздеп, Бішкек маңына көшіп келіп орынтөпкен арғындар болған. Соларды қара тартып баған бір бөлім албандар да сол орында тұрақтап қалуды жөн көрген екен. Қазіргі таңда олар Бішкек қаласының маңындағы «Манас», «Алтыбарақ» «Приозерное», «Раздольное» және басқа да елді мекендерде өмір сүреді. Демек, Қырғызстандағы қазақтар тарихи әлеуметтік және саяси жағдайларға байланысты қоныс аударып барып, өз еріктерімен сонда тұрақтап құрып қалғандардың үрім-бұтақтары.

Ал Тәжікстандағы қазақ қауымдастығының негізін Кеңес өкіметінің өктемдікпен жүргізген ұжымдастыру науқанынан жалтарған қазақтар құраған екен. Олардың алды 1928 жылы Өзбекстанның гали (Бұқара) жеріне келіп, ол жерде және қоныс аударып, бір бөлімі Ауғанстанға асып кетсе, бір бөлімі Тәжікстанның Қорғантөбе облысының Пашрабад деген ауылды мекендеп қалады. Олардың қатарын 1960 жылдары еңбек миграциясымен барған қазақтар толықтырған.

Жоғарыдағы пайымдауымыздан, шетелдегі қазақ қауымдастықтарының ұзақ тарихи үдерістегі күрделі саяси және әлеуметтік жағдайлардың салдарынан қалыптасқандығын айқын аңғаруа болады. Қазақ халқы Еуразиядағы соңғы ұлы көшпенді ұлт болғандтан, оның иеленген этникалық аумағы да ұлан-қайыр кеңістікті қатып жатты. Алайда таяу заманда, жалпы тарихтың алға басуы мен қоғамның ілгерлеуі Еуроазияның саяси жағдайды өзгерте бастады. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласынан алдымен Ресей мен Қытайдың мемлекеттік шекарасы белгіленді. XX ғасырдың басында Ресейде Кеңестік социалистік өкімет құрылып, құамындағы тарихи этностардың аумақтық территорияларын анықтады. Осы барыста Қазақстанның шет аймақтарын мекендеген қазақтар, өздерінің отырған жерлерімен бірге басқа елдің құрамындағы этникалық топқа айналды. Сондықтан Қазақстанның төңірегіндегі шекаралас мемлекеттерде өмір сүріп отырған қазақтардың қай-қайсының да «өз атамекенімізде отырмыз» деуінде терең тарихи шындық бар. Дейтұрғанмен ол жерлер кезінде сол елдің территориясына айналып кеткендіктен, олар да сол өздері тұрған мемлекеттің азаматтары. Бірақ олар қазақ ұлтының құрамдас бөлігтері. Қазақстан Республикасы «Халықтың көші-қон Заңының» анықтамасы бойынша айтқанда, олар «этникалық қазақтар» болып табылады. Демек, шетелдердегі қазақ қауымдастығының негізін отырған жерімен бірге өзге елдің құрамына қосылған қазақтар құрады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этология институты, Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты. Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра. – 2002. - 96-97 бб.
2. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. –Алма-Ата. – 1958. - 21 б.
3. Артықбаев ж.О. Қоғам және этнос (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы).- Павлодар. -2004, 282 б.
4. Қобладин Қ.И., Мендіқұлова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. –Алматы: «Атажұрт». – 2009. - 74 б.
5. Чиң (Цин) патшалығы Чэнзун патшаның орда естелігі. Қолжазба. -183 т., 54 б.
6. Мендиқұлова Гурнара. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Атажұрт. -2006. - С. 94.
7. Жолдасов Сәбит. Бірліктің басы болған – Ордабасы. –Шымкент: «Жібек жолы». -1996. -35 б.
8. Қоғам және этнос (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы). 82 б.
9. Казахско-русские отношения в XVI-XVII веках (Сборник-документов и материалов). -1961. - № 79. - С. 186; Абылай хан (өмірі мен қызметіне қажетті құжаттар мен материалдар).-Астана: Астана баспасы. -2005. -81 б.
10. Мұқаметханұлы Нәбижан. Дипломатиялық қатынастар және қытайтану мәселелері. –Алматы: Тарих тағылымы. -2010. -95 б.
11. Златкин И.Я. История джунгарского ханства (1635-1758). –М., 1964. - С.438.
12. Бұл да сонда.
13. Бұл да сонда. - С.400.
14. Фу Хың. Жоңғарды тыныштандырудың жалпы жобасы (Қолжазба). 1777, 9 т., 29 б.
15. Цин (Чиң) Гаозун патшаның орда естелігі (қолжазба бойынша). - 481 т., 15-16 б.
16. Бұл да сонда. 7-8 б.
17. Бұл да сонда. 512 т., 22-23 б.
18. Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындау барысы. –Алматы: Школа XXI века. -2006, 10 б.

19. Зардыхан Қинаятұлы «Кенесары ханды екінші рет өлтіруге болмайды//Жас Алаш. -2012 ж. - 20 қыркүйек. - № 75 (15741). - 5 б.
20. Бекмаханов Е.Б.Присоединение Казахстана к России. –М.: АН ССР. -1957. - С. 342.
21. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындау барысы. 10 б.
22. Цин (Чиң) Гаозун патшаның орда естелігі (қолжазба бойынша). - 543 т. 11 б.
23. Чиң (Цин) Гаозун патшаның орда естелігі (қолжазба бойынша). - 606 т. - 17-18 бб.
24. Бұл да сонда. - 548 т., 9-10 бб.
25. Бұл да сонда.
26. Бұл да сонда. - 543 т. - 17 б.
27. Ш.Ш.Уәлиханов.Ұлы жүз туралы. Шоқан Уәлиханов таңдамалы.-Алматы: Жалын.-1985. 92 б.
28. Чиң (Цин) Гаозун патшаның орда естелігі (қолжазба бойынша). -.550 т. - 10 б.
29. Мұқаметханұлы Нәбижан. Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860-1920).- Алматы: ҚАЗАқпарат. - 2000, 54 б.
30. Цин (Чиң) Гаозун патшаның орда естелігі (қолжазба бойынша). -609 - 18 б..
31. Бұл да сонда. - 793 т. - 20 б.
32. Бұл да сонда. - 777 т. - 8 б.
33. Шоқан Уәлиханов таңдамалы. - 92-93 бб.
- 34.Международные отношения в центральной Азии. События и документы. - М.,2011.- 378 б; 382 б.
- 35.Воскресенский А.Д. Дипломатическая история русско-китайского Санкт-Петербургского договора 1881 года. - М.,1981. - С.260.
- 36.Дипломатическая история русско-китайского Санкт-Петербургского договора 1881 года. 152 б.
37. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. 1906//Қытайша аудармасы. - Пекин. 1986.
38. Қытай-ресей шекара келісімдер жинағы. - Пеккин.-1973// Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860-1920). - 99 б.
39. Дипломатическая история русско-китайского Санкт-Петербургского договора 1881 года. - С.127.
40. Бұл да сонда.
- 41.Баранова Ю.Г. К вопросу о переселении мусльманского населения Из Илийского края в Семиречье в 1881-1883 гг. (1881-1883 жылдары мұсылман тұрғындарының Іледен жетісуға көшу проблемасы)//Қазақ ССР ҒА шығыстану бөлімінің еңбектер жинағы. – Алма-Ата. 1959. Бірінші кітап.
42. Зардыхан Қинаятұлы. Моңғолия қазақтары //Қазақ диаспорасы: Бүгін мен ертеңі. - Астана: «Елорда». -2005. -92-93 б.
43. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урианхайский край. -Л., т.3. – 1930; Зардыхан Қинаятұлы. Моңғолия қазақтары, 2- кітап. - Алматы. -2007. - 12 б.
44. Потанин Г.Н. Щчерики Северно-Запальной Монголии (Путешествие по Монголии). – М.; 1948. - С 38-39. - Моңғолиялық қазақтар. 3 кітап, Қобдалық қазақтар. –Алматы: Тарихи тағылым. -2012. - 50 б.
45. Абақ керей. –Күйтүн: Іле халық баспасы. -1994. - 92 б.
46. Зардыхан Қинаятұлы, Шілдебай Қыланбайұлы. Моңғолдағы қазақтар 3- кітап Қобдалық қазақтар. – Алматы: Тарихи тағылымы.-2012. - 53-54 бб.
47. Зардыхан Қинаятұлы Моңғолия қазақтары //Қазақ диаспорасы: Бүгін мен ертеңі. –Астана: Елорда. - 2005. -97 б.
48. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. –Алматы: Мектеп. -2008. - 458 б.
49. Покровский С.Н. Образование Казахской АССР: Сборник документов и материалов. - Алма-ата: Изд.АН КазССР. - С. 385.
50. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындау барысы. 24-25 б.
51. Айталы.А. Ресей қазақтары//Қазақ диаспорасы: Бүгін мен ертеңі. - Астана: «Елорда». -2005. -77 б.
52. Қалшабаева Бибизия. Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу) докторлық ғылыми диссертацияның Авторефераты. –Алматы. 2010. - 14 б.
53. Құдайбергенова Айжамал. Қазақстандағы көші-кон үдерісінің тарихи демографиялық қыры (1917-1991 жж.). –Алматы: Елтанм баспасы. -2011. - 107 б.
54. Мұқаметханұлы. Нәбижан Қаңлы мемлекет – Қазақ тарихының өзекті мәселелері. – Павлодар: «Brand Print». -2010.53 б.
55. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан.-1972. - С.92.
56. Әбдуәли Қайдар. Қаңлы. –Алматы: Дайк-Пресс. -2004. -100 б.
57. Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу): Автореферат ... т.ғ.д. - 15 б.
58. ОРОМА.Р-1- тізбе, 721 іс, 314-315, 349-пп.
60. Әділ Бек қаба. Қазақ-Өзбек шекарасын айқындауда қай жылғы құжаттар негізге алынады // Жас Алаш. -200. -28 науырыз. № 38.
61. ҚырРОМА. 847-қор, 1- тізбе, 27 іс, 135-136 –пп.
62. Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860-1920 жж.). –Алматы: ҚАЗАқпарат. – 2000. – 225 б.

ОМАРОВА Б.Қ.
ДҮКЕНБАЕВА З.О.
ТАЛҒАТБЕК М.
т.ғ.к., проф., ЕҰУ
т.ғ.д., проф. МТИ
студент

ӘЛ-МАШАНИ – ХХ ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛЫ ТҰЛҒА

«... Бұл кісіден бұрын да, кейін де даналар болды. Бірақ олардың ішінде... дәл Фарабидей геометрия, музыка, астрономия сияқты үш ғылым саласына бірдей ұлы үлес қосқан... аса ірі жаңалық ашқан ғалымдарды табу қиын... Платон, Аристотель, Птоломей сияқты ғұламалар музыканы жөнді меңгере алмағанын өздері жазып кеткен...» Бұл жарты ғасырдай уақыт бойы үзбей әл-Фараби мұрасын зерттеумен шұғылданып келе жатқан ғұлама ғалым Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың тұжырымы [1].

Қазақстан республикасының дамуы ұлттық, жалпыадамзаттық және демократиялық құндылықтар мен ұстанымдар негізінде биік мұраттарға бағыт түзеп келеді. Тәуелсіздік жағдайында әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық реформалардың іске асырылуы еліміздің мәдени-рухани өміріне жаңа сипат, тың мазмұн беруде. Осындай реформалық өзгерістер отандық тарих ғылымының мазмұны және құрылымымен бірге оның әлеуметтік қызметіне де жаңартушылық ықпал жасады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Тарих дегеніміз өткеннің ғана сабағы емес, ол едәуір дәрежеде болашақтың да көрінісі», «қазақ тарихы фактілердің өлі қоймасы емес, бұл өзі орасан зор дәйектеуші және дәлелдеуші күш»деп атап көрсеткен болатын [2]. Республиканың тәуелсіздік тізгінін өз қолына алып, егемен ел болуы төл тарихымызды жаңаша зерделеуге мүмкіндік берді. Осыған орай, бүгінде еліміздің тарихында өзіндік терең із қалдырған тарихи тұлғаларға ұлттық мүдде тұрғысынан лайықты баға беру жолында көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, тарихымыздың ақтаңдақ беттері ашыла түсуде. Себебі кез-келген өркениетті елде тарих ғылымы сол елдік жолындағы халықтың жүріп өткен жолын, әсіресе күрделі тарихи сүрендер кезеңінде еліне тағлымы мен танымдығы мол парасат иелерінің қоғамдық-ғылыми қызметімен қатар тарихта терең із қалдырған жеке тарихи тұлғалардың өмір жолын зерттеу арқылы өзінің гуманистік міндетін орындап отырған. Оның үстіне әр кезеңде тарихи тағдырлары бұрмаланып келген жеке тұлғалар туралы тарихи шындықты қалпына келтіру бүгінгі ұлттық тарихымыздың қалпына келуі үшін де аса қажет. Өйткені, тарихи тұлғаларға ұлттық көзқарас ұстану жас ұрпақтың бойында отаншылдық сезімді қалыптастыратыны белгілі. Кез-келген дәуірдің ерекшелігі де, мәні де жеке тұлғалар арқылы анықталады. Тарихи тұлғаны заманы тудырып, халық құрметіне бөлейді. «Ер сын сағатта танылады» деген халық даналығының ақиқатын ұлтымыздың тарихы талай рет дәлелдеген. Елдің елдігі, ердің ерлігі сыналар кезде өмір сынағынан сүрінбей өткен тұлғаның есімін халқы ұмытпайды. Құбыла соққан саясат желі қаншалықты құйтырқы мінез танытқанымен, тұлғалар тағдырын талқыға салып, ұрпақ жадына салмақ салғанымен, бәрібір халық сүйікті перзентінің есімін жадында сақтап, түптің түбінде тиісті бағасын беріп, құрмет төріне шығарады [3].

Кәрі тарихтың еншісіне айналған өткен ХХ ғасыр, дәлірек айтсақ, 20 ғасырдың бас кезінен 90-жылдарға дейінгі бөлігі Қазақ елінің тарихында қайғылы да, қиыншылығы мол, әлеуметтік-рухани салада елеулі жетістіктерге қол жеткізген кезең болды. Дәл сол қоғамда өмір сүріп, қызмет еткен, оның жағымды және келеңсіз тұстарын көрген, сезінген және жүрек сүзгісінен өткізген, оның адамгершілікке жат, алаш ұлтына қауіпті тұстарына терең ойлы ұлылығымен танылған тұлғалары болды. Кемел оймен түбегейлі ұлы істің пайдасы, жегізер жемісі, ұрпақ парасаты тек ғана ұлы ұстаз тағлымына байланысты. Мақтаныш сезіммен айтылатын, Ұлан-ғайыр еңбегі көрсетілген, Орта Азия мен Қазақстандағы Фарабитанудың көшбастаушысы, бас ұйтқысы, мәшһүр ғалым, есімі әлемге әйгілі, Ғылым Академиясының негізін қалаушылардың бірі емес, бірегейі, ғұлама ғалым Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машанидың есімі, сөз жоқ, ерекше. Әл-Машанидың халқына қалдырып кеткен мұраларына ғажап сезіммен толғана отырып, мәңгі өшпес ұлы істеріне үлкен сезіммен қарайсын. Көзінің тірісінде аты аңызға айналған тұлғалар тарихта көп кездесе бермейді. Олар ғылым саласында мейлінше аз. Бұл түсінікті де. Ғалымдар әр заманда болған, ал, ғұламалар қатарына кіру – қоғамда сирек кездесетін құбылыстың бірі. Ғұламаның жарқ ете қалуы – замана сұранысынан. Қоғамның тұрмыс-тіршілігі күрделенген сайын еңбектің жаңа салалары пайда болып, оның әрқайсына басие боларлық тұлғаларға қажеттілік туындайды. Тарих шығыршығын айналдыруға екпін беретін тұлғалар әрекетінің болмысын дөп басып ұғыну оңай емес. Әсіресе рухани саладағы ізашарлық миссияның жөні мүлде өзгеше. Оқу-білімнің,

ғылымның табыстары қандай қиыншылықпен келетінін дана халқымыз ежелден білген ғой. Әйтпесе «Білекті бірді жеңеді, білімді мыңды жеңеді», «Оқу инемен құдық қазғандай» деген ұлағатты сөздері бүгінгі күнге дейін жетер ме еді. Қазақ менталитетінде оқу-білімнің қаншалықты жоғары бағаланғанын Абай, Шәкәрім, Шоқан, Ыбырай, Ахмет, Әлихан, Міржақып мұраларынан айқын көруге болады. Олар отарланған, әлемдік бәсекелен шет қала бастаған қазақ қоғамының тағдыры, болашағы, өркендеуі немесе өшуі ендігі жерде тек білімге, ғылымға, өнерге тіреліп тұрғанын айтудан еш жалықпаған ойшылдар. Тұтастай алар болсақ, XX ғасырды қазақ баласының білім-ғылым үшін жанталасқан ғасыры деп пайымдауға толық негіз бар. Қалай болғанда да, социалистік қоғам ұлт республикаларының мәдени дамуына соны серпін бере алды. Жаппай сауатсыздықты жоюмен, алғашқы университет пен техникумдарды ұйымдастырумен басталған жорық Қазақстанда тарих сахнасына Мұхтар мен Қанышты, Әміре мен Күләшті, Кенен мен Исаны шығарды. Алыптар шоғырында 100 жылдық мерейтойын ЮНЕСКО деңгейінде тойланған ғұлама ғалым Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани тұр.

Мәңгі тарихта қалатын оқиға – Юнесконның шешімімен 2006 жылдың әл-Машани жылы деп жариялануы. Осылайша дүниежүзіне аты әйгілі фарабитанудың Көшбастаушысы, біртуар ғұлама ғалымның өз отанына, халқына, әлемге және білім мен ғылымды дамытуға сіңірген зор еңбегі бағаланып отыр. Артына асыл мұра қалдырған абзал жан Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машанидің жарқын да сүйкімді бейнесі оның жаратылысына тән табиғи нәрсе. Уақыт өткен сайын Республика ғылым Академиясының іргетасын қалаушылардың бірі емес бірегей құрылтайшысы атанған, қазақстандағы ғылым дәрежесін дүниежүзілік деңгейге көтерген батыр тұлға – әл-Машанидің қадірлі есімі шоқ жұлдыздай жарқырап ел есінде мәңгі қалады. Әр нәрсенің қайнар бұлағы бар. Сол бұлақ өрістейді, қанат жаяды, кеңейеді. Алайда, сол нәрсенің түү басындағысы – алтын бастауы ұмытылмайды. «Тұңғыш» деген анықтауышпен тарих беттеріне таңбалана береді. Мәселен, адамзаттың бастауы – Адам ата мен Хауа ана. Олардың есімі заманалар санасынан жоғалмақ емес. Айтпағымыз бүкіл мағыналы өмірін халқының ұлы мақсатты жолына, өресі биік жас ұландарына ұлтжандылықтың ұшқыр үлгісін танытқан абыз ғалым - азаматтың тоқсанның сеңгірінен асса да, соңғы демі біткенше сол мақсат жолында жасаған қызметі сан қилы. Сол сан қилы тағдырды Алла тағала әл-Машанидің пешенесіне жазыпты. Негізгі мамандығы тау-кен инженері, атақты геолог-ғалым жер қойнауындағы үнсіз тұнба болып жатқан сан алуан қазба байлықтарды әр жақты зерттеп-игеру, оларды халықтың игілігіне толық пайдалану, асыл қазыналардың ғаламат бай кен көздерін табу, әсіресе болашағы зор мұнай, алтын, түсті және сирек кездесетін металдардың кен орындарын ашу сияқты күрделі проблемаларды шешу үшін еңбектенді.

1971 жылы Мәскеуде өткен халықаралық конгрестің мәжілісінде әл-Фарабидің ЮНЕСКО ауқымында 1100 жылдық мерейтойын өткізу мәселесі қозғалған кезде бүкіл әлем ғалымдарын таңдандырған оқиға болды. Батыс пен Шығыс ғалымдарының бәрі араб ғалымы деп білетін әйгілі Әбу Насыр әл-Фараби арабтың да, түріктің де ғалымы емес, қазақтың тікелей бабасы болғаны бұлтартпастай дәлелденген еді. Бұл оқиға тек ұлы ғұламаның өмірі мен еңбегін тереңдеп білумен қатар, дүниежүзі зерттеушілері әлемде қазақ деген ұлт бар екенін, тіпті бүкіл адамзат өркениетінің бір бастауы көне қазақ жерінен таралғанын мойындап, таңғалысты. Сонда әл-Фарабидің қазақ бабасы екенін әлем ғалымдарына мойындатқан кім болды? Қазақ жұрты ғана емес, сол кезеңдегі Кеңес Одағы ғалымдары мұндай ірі зерттеуді жүргізген тарихшы да, рухани саланың ғалымдары емес, құжат бойынша геолог ғалым Ақжан Машани екеніне қанығып таңырқасумен болды. Ал осы айтулы тұлға Ақжан Машани деген кім? Бұл жөніндегі сауалға қазіргі кезде қазақтың көптеген жастары тұрмақ ғылыми ортаның өзі де сараңшылдық танытатындығы байқалады. «Су түбінен асыл тас су толқыса шығады, ой түбінен асыл сөз ой толқыса шығады,» - дейді халықтың даналық мақалы. Сол шындық әл-Фарабидің ізіне түсуге себеп болды. Ел басына күн туған кезде өткен заманның ерлері еріксіз еске түседі екен. Ұлы Отан соғысының қызған кезі болатын. Соғыс жабдығын жасайтын Алтайдағы өндіріс орындарының бірінде болып қайтқан кезім еді... Батыс елдерінен соғыстан ығысып келген ғалымдар Алматыда ол жылдары көп болатын. Әсіресе олар Ғылым академиясының қазақстандық филиалы маңында шоғырланды. Сол кезде филиалдың бастығы болып Қаныш Имантайұлы Сәтбаев келген-ді. Батыс жақтан келуші ғалымдардың бәрі де сол Қанышпен байланысты жұмыстар атқаратын. Чехословакиядан келген Э.Я. Кольман деген математика ғылымының тарихын жақсы білетін ірі ғалым, профессор филиалда біздерге баяндама жасады. Сол баяндама маған зор әсер етті. Ол 1943 жылдың басы болатын Баяндаманың негізгі мазмұны Орта Азия мен Қазақстан ғалымдарының орта ғасырлардығы ғылымға қосқан үлесі туралы еді. Ақжан әл-Машанидің тұлғасын толыққанды тану үшін, әуелі ғұлама ғалымның әлемдік деңгейдегі ғылыми танымдық зерттеу мәйегі болған әл-Фараби туралы тарихи құжаттар дерегіне тоқталайық. Ислам діні тарамай тұрған кезде Отырар өңірінің, Тұранның-Сарматтың көне мәдениеті жоғары болған. Ертедегі мәліметтерде Отырар жоғары мәдениетті, оның кітапханасы дүние жүзіндегі кітапқа бай орын болған. Осы жағынан ол

Александриядан кейінгі екінші орын алады деп жазған Александрия ғалымы Птоломей. Әл-Фараби бала кезінде Отырарда туған. Оның әкесі атақты, ауқатты, қолында билігі болған. Әл-Фараби сауатын балалық шағында өзінің елінде, өзінің ана тілінде алған. Ол 16 жасында (кейбір мәлімет бойынша 12 жасында) керуенге ілесіп Бағдатқа оқуға келген. Ол кезде Бағдат халифасының сенімді сарбаздарының көбі түркістандықтар-мамлюктер, яғни әл-Фараби елінен болған. Сол себепті әл-Фарабидің бұл жерден ғылым үйренуіне жағдай болды деп білеміз. Оның үстіне Бағдат Арун Рашид кезінен бастап ғылым, өнер қуған адамдарға қақпасын кең ашқан. Алғашқы кезде әл-Фараби өзін ақын, әнші, күйші, музыкант ретінде танытқан. Кейін ол ірі ғалымдардан дәріс тындап, сабақ алған. Оның алғашқы ұстаздары Александриядан, Византиядан ығысып келген ғалымдар болған. Грек, араб тілдерін меңгерген соң, басқа шаһарларда тұратын ғалымдардан дәріс алады. Содан ол араб елдеріне келіп, еңбектерін араб тілдерінде жазып мәшһүр болды. Әл-Фараби ғұмырының соңын Сирия-Шам елінде өткізген. Өйткені, сол кезде Сирияның мәдени өркендеу деңгейі басқа араб елдеріне қарағанда жоғары болған. Әл-Фарабидай ұлы дананы атақты әмір Сайф ад-Даула Хамдани құрмет тұтқан. Мұның бір себебі, қыпшақ батырлары Бағдат әмірлері болған. Олармен жақсы қарым-қатынаста болу үшін, олардың ағалары қыпшақ ғұламасына ерекше қасиет көрсетуді мақсат етеді. Сөйтіп, әл-Фарабиді арнайы шақыртады. Салтанатты кешке келген ғалымның сәлемін ерекше ілтипатпен қабылдаған әмірге әл-Фараби: «Тақсыр сіздің көрсеткен жеріңізге отырайын ба, әлде өзімнің қалаған жеріме барып отырайын ба?» дейді. Оны сынамақ болып: «Қалауыңыз білсін» дейді әмір. Әл-Фараби жұртты айналып өтіп, тақтың қасынан әмірмен тізерлей келіп жайғасады. Мұндайды ұната қоймаған әмір, тақ күзетшісіне тек қана өздері түсінетін тілде: «Мына қарт әдепсіздік көрсетті. Егер мәжілісті гүлдендіре алмаса оны қалай жазалауды ұмытпаңдар» дейді. «Әлбетте тақсыр» дейді олар. Әл-Фараби сол тілде: «Сабыр түбі сары алтын, істің ақырын күткен дұрыс» дейді. Патша сасып қалады: «Бұл тілді сіз де білетін бе едіңіз?» дейді. «Танданбаңыз, мен жетпіс тіл білемін» дейді баба. Отырғандар ғұламаға бірінен соң бірі сұрақ қойып, көп жайттан қанығады. Араларынан қыңыр сұрақ қойып, ғалымды сүріндірмекшілер де табылады. Бірақ ғұлама бәріне дұрыс жауабын беріп, жөнін айтып отырады. Сол кездегі әдет бойынша, яғни қазіргі кезде келелі кеңесте жүргізілетін стенограмма тәрізді сол әмір мәжілісінде әл-Фарабиға қойылған 46 сұрақ пен оған берілген жауаптары сақталғанын әл-Машани нақты білген[4]. Әл-Машани 1970 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «әл-Фараби» тарихи романында сол әмір өткізген мәжілістегі оқиғаны нанымды түрде көркем тілмен жазып қалдырған. Әл-Фарабидің қыпшақ перзенті екендігін замандастар арасында алғаш әйгілеген құжат А. Машанидың Қазақ ҚСР ҒА президенті Қаныш Сәтбаевқа жазған хат, бұл күндері мәшһүр ғалымның жеке отбасылық мұрағат қорында сақталынған. Әл-Машани сөзімен айтсақ, бұл ҒА-да әл-Фараби еңбегін кеңінен баяндаған құжат. Сонан соң Ақаңның 1961 жылы Академияның №5 хабаршысында жарияланған «әл-Фараби еңбектері туралы» мақаласы болды. Мақалада әл-Фарабидің 1100 жылдығын атап өту жөнінде мәселе қозғағанда, оның қолында сол кезде-ақ көптеген деректер жинақталғанын көрсетеді. Сол мәліметтерге қарағанда әл-Фараби еңбектерінің жалпы саны жүзден асқан. Зерттеушілердің айтуынша әл-Машани өзінің әл-Фараби еңбектерін бөлек-бөлек қағаздарға жазып, көрінген шәкірттеріне бере салады екен. Соның салдарынан оның еңбектерінің арабша көп нұсқасы жоғалып кеткен. Бірақ арабша нұсқасы жоғалып кеткен еңбектерінің біразы латынша, еврейше аудармаларда сақталған. Оның бұл еңбектерін Еуропа ғалымдары кең түрде пайдаланған. Ал араб ғалымдары әл-Фараби тірі кезінде де, өлгеннен кейін де оны өздерінің ұстазы деп білген. Әсіресе, оның еңбектерін Орта Азия ғалымдары жоғары бағалаған. Әл-Фараби еңбектерінің кейбіреулері неміс, ағылшын, француз тілдеріне аударылған. Шығыс елдерінде әл-Фараби туралы жазылған еңбектер көп. Солармен бірге «Айқап», «Шора» журналдарында әл-Фараби жөнінде аздаған мәліметтерге дейін әл-Машани жинастырып зерттеу нысаны ретінде пайдаланған. Әл-Фараби мұрасын іздестіру әл-Машани ұстанған ұлы жол болды. Ізденістің бастауы – кітапхана аралық абоненттік байланыс арқылы әлемнің ірі-ірі қалаларындағы кітапханаларға хат жолдау. Екіншісі – шетелге шығу. Үшіншісі – өз елінен табылар-ау деген қалаларға бару. Лондон, Каир, Париж, Берлин, Лиссабон, Бейрут тәрізді, қалалардағы ірі деген кітапханаларға жолданған хаттар сол 1958 жылдары басталып, үзіліссіз жалғасып жатты. Осындай қажырлылықтың арқасында, хаттар жазудың нәтижесінде әл-Машанидың қолына әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» («Китаб әл-мусихи аль-Кабир») тиеді. Кітап 1930 жылы үлкен том болып, француз тіліне аударылып Парижде басылған. Шет жұрттарға баруға қаражат та, уақыт та көтермейтіндігі белгілі. Мұның алдында Мәскеу, Ленинград кітапханаларынан табылған баба жайлы аздаған деректердің ішінде неміс тіліндегі екі, ағылшын және түрік тілдеріндегі бір-бірден табылған әл-Фараби еңбектерінің библиографиялық тізімі шетел кітапханаларынан баба мұрасының көшірмесін сұратып алуға түрткі болады. Сөйтіп, әл-Машанидың қолында 1958-1960 жылдары әл-Фарабидің оншақты шығармасы және оның еңбегін зерттеушілердің дүниелері жинақталады. Осы

жинақталған құжаттарды мына деректерден көруге болады: «СССР – Қазақстан, Алматы. Профессор Машанов А.Ж. 14 ноябрь, 1962 ж.»

Мырза (Мсье) !

Сіздің хат жазып сұраған музыка кітабының микрофильмін жібердім, сол үшін өзімді бақытты санаймын. Ол еңбек біздің Шығыс қолжазбалар жинағының ішінен 1423 нөмірден табылды. Сіз хатыңызда ол еңбек 1427 нөмірде деген екенсіз. (II/X-62 жазылған хат). Онда басқа шығырма жатыр.

Өзі тарапымнан сіздің назарыңызды біздің Лейден университет кітапханасындағы «Араб қол жазбаларына» және барлық Нидерландағы сол сияқты қол жазбаларға да аударсам деген ниетім бар, өйткені солардың ішінен де сізге жарарлық нәрселер табылуы мүмкін.

Қазақ халқының әдебиеті мен өнеріне арналған бізге сыйлыққа жіберген үш кітап бәлки, кейін келетін шығар.

Біз жіберіп отырған микрофильм сізге пайдалы болар деп сенемін, және сіздің әл-Фараби жөніндегі табыстарыңыздың тез жарық көруін күтемін.

Менің сізге ең жақсы таза сезіммен тілектес екеніме сеніңіз, Мырза (Мсье).

Лейден университетінің директоры

Шығыс қорының сақтаушысы Т.Г. Пигеауд.

Голландия, г. Лейден, Рапенбург, 70-74

14. XI. 1972. (01710) 21465 немесе 20741[5].

Осы сияқты олжалы хаттармен қатар, «Сіздің сұраған кітабыңыз бізде жоқ болды, немесе бұрын болған еді қазір жоқ», деп келген хаттар да баршалық болатын. Мысалы, Миланнан, Бейруттан сондай хаттар алынған. Сол жылдары әл-Фарабиді өзбек ғалымдары өздерінің бабасы етуге тырысып, әл-Машанимен айтысып-тартысқандығы сол кезеңдер тарихында айғақталынады. Оны мәшһүр ғалымның зерттеу еңбектерінен білуге болады. Түркі тарихын өзіне меншіктеп алуда алдына жан салмайтын өзбек ағайындарының әдеті әл-Машаниге өте таныс болған. Абыз ғалым әл-Фарабиді қазақ етер қазықты қағып алғаннан кейін де ташкенттік әріптестерінің әрекетінен қорғану да оңайға түскен жоқ. Әл-Машани Ташкентте Бируни атындағы Шығыстану институтына әдейі барып, әл-Фараби туралы ешқандай деректің жоқ екендігіне көзін жеткізеді. Өзбек ағайындары әл-Фараби есімін мүлде естімеген болып шықты. Институт директорының орынбасары Мұзафар Хайруллаевтың әл-Машани жинаған әл-Фараби тұрғысындағы азды-көпті мәліметтеріне таңырқауында шек болмаған. Оның болашақ докторлық диссертация тақырыбының тағдырын да сол жолы анықтауға әл-Машани себепкер болады. Баба хақындағы қолындағы материалмен бөлісе отыра, «әл-Фарабиге көз алартпаңдар» дегендей өзінің мақаласы жарияланған «Академия хабаршысы» мен «Білім және еңбек» журналдарын сыйға тартады. Әйтсе де, әл-Машанидың бұлтартпас дәлелді құжаттарын көре тұрса да, өткен ғасырдың алпысыншы жыдарының басында: «Мына сәлде киген молда кім өзі, қазақ болса руы кім екен, еңбегін неге арабша жазған?» деп қазақ ғалымдары жаппай қарсы шығып мойындамай жүргенде ит-тартыспен 3-4 жылы өтеді. Әл-Фарабидің өзбек тілінде бірнеше мұрасы жарық көріп, бұл кезде Хайруллаев әл-Машани ақыл берген тақырыпты игеріп, әл-Фараби философиясынан докторлық диссертация қорғап алып, енді ұлы бабаны өздеріне еншілей бастағандығын әл-Машани әл-Бирунидің 1000 жылдық мерейтойына барған жолы естиді: «Ақжан-ака, әл-Фараби заманында қазақ-өзбек еншісі бөлінбеген ел еді ғой, оны қазақ тумасы деп бөле тартпай, өзбек халқына да ортақтастыра бермейміз бе?» –дегенде, әл-Машани: «Түрік тумаларын бөліп-жару қазақтан басталған жоқ еді ғой, ағайын. Науаи, әл-Бируни, әл-Хорезми туған кездерде де қазақ пен өзбек еншісі ортақ емес пе еді? Қазақ жері Отырарда туған әл-Фарабиді ортақ еткілеріңіз келсе, онда өздеріңіз жеріне қарай еншілеп алған өзге даналарды да ортақтастырайық» деген-ді... Сол кезде Қазақстандағы фарабитану жөнінде Машани бастамасынан хабардар Мұзафар: «Хуп, әл-Фараби қазақ болсын, Ақжан-ака. Бірақ сіз Ташкентке келіңіз, бабаңды тануға сізге барлық мүмкіншілік тудырылады» деп қазақ ғалымдарының арасындағы баба мұрасына қарсы көзқарастан хабардар Мұзафар әл-Фарабиді өзбек етудің енді басқа бір айласын ұсынған болатын. М.Хайруллаевтың әл-Фарабиді ташкенттік еткісі келген пиғылы 1971 жылы Мәскеуде өткен халықаралық конгрестің 13-ші мәжілісінде, ұлы бабаның ЮНЕСКО тарапынан 1100 жылдық мерейтойын өткізу мәселесі сөз болғанда айқындалған болатын. Осының кесірінен ұлы бабаның мерейтойын өткізу мәселесі қыл үстінде қалып тұрғанын да шешкен патриот ғалым әл-Машани еді. Оқиға былай болды: М. Хайруллаев сөз алып: «әл-Фарабидің мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция тек Ташкентте өткізілуге тиісті, әрі баба мұрасы марксизм тұрғысынан әділ бағаланды» дегенде, мәжілісті басқарушы Египет ғалымы үстелді қойып қалып, орнынан атып тұрған-ды: «Ислам ғылымының алыбы әл-Фарабиді марксизмге жүндетуге бере алмаймыз. Ғұламаның мерейтойы өзі ғұмыр кешкен араб елінде өтеді» дейді. Осындай сәтте Алланың құдіретін мойындатар сөзді араб тілінде айтып, әл-Машани төрағадан

сөз сұрайды. Өз тілінде тілек еткендігінен бе, төраға сабасына түскендей болып, ғұлама ғалымға сөз береді. Әл-Фарабидің туған қаласы Фараб-Отырар, елі Қазақстан екенін терең ғылыми дәлелдермен дәлелдеп, қазақ ғалымдарының баба мұрасын игерудегі жұмыстарын баян етеді. Сөйтіп, ұлы ғұламаның отаны Қазақстан екені нақты айқындалады. Көне заманда әйгілі ғұлама Птоломей мұны нақты жазып, карта жасап, Отырарды әл-Фарабидің туған жері деп бұлтартпай кеңінен дәлелдегені мәлім болады.[6] «Әл-Фараби ұлы ғалымдар қатарында халықаралық тізімге кіргізілсін, оның 1100 жылдық мерейтойы КСРО-да, отаны Қазақстанда тойлансын» деген қаулы қабылданады. Сөйтіп, әл-Фарабиге арналған халықаралық форум 1975 жылы 8-13 қыркүйекте Мәскеуде басталып, Алматыда аяқталды. Бұл қазақ ғылымындағы ұлы жеңіс, бүкіл әлем жұрты қазақ өркениеті, ғылымы мың жылдан ары басталғанын мойындады. Әл-Машани әл-Фараби еңбектерімен таныса отыра Абаймен екі ұлының ортасындағы дүниетанымдық байланысты аңғарады. Кезінде қазақ зиялылары білім алған Ғалия медресесінің кітапханасы Уфа мешітінің қарамағында сақталған, әл-Машани сол медреседен әл-Фарабидің үш кітабын бірден тапқан. Оның бірі неміс аудармасы болған. Ал 1907 жылы Каирде шыққан екі кітапта ұлы бабаның он екі еңбегі және өмірбаяны жинақталынған. Мешіттің имамы Камал Башари қазі әл-Фарабидің қазақ-қыпшақ тумасы екендігін естіп қуанып, сол кітаптың бірін әл-Машаниға сыйға тартып, Қазандағы Маржани медресесінде, кезінде әл-Фараби логикасы (мантих) жеке дәріс ретінде оқытылғандығы туралы айтады. Шынында да Шоқанның замандасы әрі досы Шағабутдин әл-Маржани әл-Фараби еңбегін жоғары бағалап, медреседе оның мұрасынан арнаулы дәріс оқытқан-ды. Соның арқасында әл-Фараби есімі Қазан-Уфа ғалымдарына мәлім болған. Ендеше Ш.Маржани арқылы Абай мен Шәкәрім әл-Фарабиді білгені анық. Сол жолы Қазаннан іздегенін тауып, ең бастысы кезінде Құнанбай салдырған Қарқаралы мен Семейдегі мешіттерде Қазан-Уфа медресесін бітірген имамдар ұстаздық еткендігін білетін әл-Машани сол молдалардан тәлім алған Абайдың әл-Фараби есіміне де, еңбегіне де қанық болғанына көзі жетеді. Бұған Шәкәрім қажының ұлы Ахаттың әл-Машаниға арнаған мынандай хаты да нақты дәлел. «Ақжан! әл-Фарабиді еңбек етіп, ол діншіл еді деп, оның ғалымдығы күшті деп ақтап түріктің, оның ішінде қазақтың әл-Фарабиін тірілттің. Әл-Фарабиді оқыған, тағлым алған Абай мен Шәкәрім туралы үн қатпай кеттің. Бұл қалай? 8/УІ-1976»[7]. Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиев ақсақал бұл тілдей хатты Ақжан ағаға Алматыда өткен «Мәдени мұраларды қорғау» мәжілісі кезінде берген. Бұл кезде ол кісі Абай музейінің директоры болатын. Әл-Фараби есімін ол кісі шамасы әкесінен естіген болу керек. Әл-Фараби есімін ұлы ақын Мағжан Жұмабайұлы «Түркістан» поэмасында былай келтірген: «Тұранның кім кеміткен музыкасын, Фараби тоғыз шекті домбырасын, Күнірентіп тоқсан тоғыз күй тартқанда, Тебіреніп кім төкпеген көздің жасын». Мағжанның Уфадағы медресе Ғалияда оқығаны мәлім. Онда әл-Фараби еңбектері және баба туралы Ш.Маржани еңбектері де болған. Әл-Машанидың пайымдауынша, Абайдың даналық бастауы – қазақ халқының және Шығыстың көне мәдениеті мен өнерінде. Бұған әл-Машани күмән келтірмейді. Себебі, Абайдың даналық дариясы Еуропа мәдениетінен бастау алады деген пікірге әл-Машани үзілді-кесілді қарсы болып келген. Абайды орыс мәдениетіне қарыздар ететін пікірді қалыптастырған Мұхтар Әуезов деген пікірін әл-Машани М.Әуезовқа жасырмай айтқандығына көз жүгіртейік. Мұхтар Әуезов: «Ақжан, сен осы менің «Абай жолымды» оқыдың ба?» деп сұраған бірде. «Мұқа, «Абайдың» бірінші томын оқып шықтым, ал екінші кітапты бастадым да, жауып тастадым» дейді әл-Машани. «Неге?» деген жазушы сауалына: «Мұқа, сіз Абайға қазақ даласына айдалып келген орыстарды ұстаз етіпсіз, сондықтан әрі қарай оқуға зауқым соқпады» дегенде, — «Абайды мен бір тұстан қарастырдым, кейінгі ұрпақ басқа қырынан келер», — деп Мұқаң ойланып қалып еді» деп әңгімелеген абыз ғалым[8]. Батыс ғылымының, әсіресе мәдениетінің бастауы орта ғасырдағы араб елдерінде жатқандығын, ал Шығыстың даму ерекшелігін қарастырғанда араб елдерін айналып өтуге болмайтындығын зерттеп, көз жеткізген әл-Машани араб мәдениетін екі данаға да ортақтастыра отырып, Абай дүниетанымындағы араб ғылымының ықпалына үңіледі. Сол көне ғасыр ғұламаларының көшін бастаушылардың бірі де, бірегейі де Әбу Насыр әл-Фараби болғандығын білетін әл-Машани, екі дана арасын жалғастырар желіні де тауып дәлелдейді. Әл-Фарабидің ұлылығын тек ғалымдығымен ғана емес, көп қырлы ғұлама, ерен өнершіл, әрі ақындығымен ұштастыра зерттеген Ақан: «...Бұл кісіден бұрын да, кейін де даналар болған. Бірақ олардың ішінде дәл әл-Фарабидей геометрия, музыка, астрономия сияқты үш салаға бірдей ұлы үлес қосқан, аса ірі жаңалық ашқан ғалымдарды табу қиын. Платон, Аристотель, Птоломей музыканы жөнді меңгере алмағандығын өздері жазып кеткен» деп тұжырымдап Ақжан қазақ топырағында ұлы бабаға жақын, рухани сабақтас адамды іздестіргенде Абайды айналып өте алмаған. Әл-Машани тоқсанның сеңгіріне аяқ басқан шағында Абай тақырыбына қалам тартып осындай ой-толғаммен «Әл-Фараби және Абай» зерттеу еңбегін туындатқан. 1994 жылы Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңына тарту еткен. Сөйтіп, әл-Машани әл-Фараби мұрасын зерттеуде теңдесі жоқ мұра қалдырды және әл-Фараби

қағидаларының бүгінгі ғылымдағы көріністері мен қазақтың дүниетанымдық пайымдауларын зерделеуде фарабитану методологиясының ғылыми-ислами негізінің концепциясын жасаған ұлы ғұлама ғалым десек артық айтпаған болар едік. Ұлы ғұлама әл-Машани – Илияс Есенберлиннің «Қаһар» романында есімі Масанби деп ілтипатпен аталатын Машан бидің ұрпағы. Осы Машан би Құнанбай қажымен таныс, біліс, сыйлас, құдандал адам болған. Қарқарлы өңірінің игі жақсылары болған аға сұлтан Құспек пен Жамантай төреге дейін Машан биді құрмет тұтыпты. Машан би қайтыс болғанда қалың ел «Машан, Машандай ұл туғанша қашан?» деп күйзелгені жұрттың аузында жүретін сөзге айналған. Ал осы Машанбидің кенже ұлы Жақсыбектің баласы Ақжан Машан бидің немересі. Ақжан 1906 жылы 2 қарашада Қарағанды облысы, Қарқаралы өңірінде дүниеге келген. 1939 жылы қазақтың тау-кен институтын бітірген. 1960 жылдан бастап осында кафедра меңгерушісі болған. Геология саласында 200-ден астам ғылыми еңбек жазып жариялаған. Қазақстанда геомеханика мектебінің негізін қалаған. Абастау-Құсмұрын, Жосалы кен көздерін ашқан. Геология саласында қазақ тілінде алғашқы оқулықтар жазған. Геология тақырыбында жазған еңбектері Кеңес Одағы көлемінде жоғары бағаланған. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен бірге Қазақ КСР Ғылымдар академиясының іргетасын қаласып, оның тұңғыш мүше-корреспонденті болған. әл-Машанидің «Жерастына саяхат» (1957) романы қазақ әдебиетіндегі ғылыми-фантастика жанрының тұңғыш туындысын жасаған мәшһүр ғалым болды. Сөйтіп, әл-Машани қазақ әдебиетіндегі ғылыми-көпшілік, фантастика жанрларын дамытты, оның тұңғыш қазығын қаққан классигі болып төл тарихымызға енді. әл-Машани алпыс жылдай үзіліссіз ұстаздық етіп, мыңдаған кен инженерлерін даярлады. Тұңғыш рет қазақ тілінде жазылған «Кристаллография, минералогия және петрография» (1969), «Геомеханика» (1995) оқулықтары бүгінгі күнге дейін құнын жоя қойған жоқ. Ендеше, әл-Машаниды марапаттаған Ленин, Еңбек Қызыл Ту ордендері тындырған ұланғайыр азаматтық ісінің, толық бағасы дей алмаймыз. А.Машаниді өзі құрылтайшы болған ҰҒА-ның толық мүшесіне өткізбей «Ғылым мен техникаға еңбек сіңірген қайраткер» атағымен шектеуі оған жасаған моральдық репрессия деп қарау керек және 1946 жылы қорғаған докторлық диссертациясының Мәскеуде хабар-ошарсыз кетуі де ұлтжанды азаматтың тартқан жазасы деп білеміз. Басқаша айтқанда, оның қазақтың ғылымы мен мәдениетін көтеріп, ұлылығын танытқаны отаршыл империяға ұнамағанын аңғартса керек. Әйтпесе оның ұланғайыр еңбегі Кеңес Одағының ең жоғары атақтары мен марапаттарына лайық екенін түсіну қиын болмас. Бір өкініштісі, ғұлама ғалымның еңбегіне деген селқос қараушылық әлі күнге дейін жойылмай келеді. Бүгінгі күннің марқасқа ғалым ағаларының есіне сала кетуді жөн көріп отырмыз... Әл-Машанидай ғұламаның көзін көріп, ұлағатын өз құлағыңызбен тыңдағаныңыздың өзі бір мектеп екені даусыз. Абыз ғалымның шәкірті, бүгінгі күні Машанитанудың ілімін жалғастырып жүрген үлкен ғалым Шәмшиден ағамыздың сөзіне келсек: «Мен Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ-да оқып жүргенде Ақжанның дәрісін тыңдап, кейін «Білім және еңбек» журналында бөлім меңгерушісі болып мақалаларын бастырып, әңгімелерін тыңдай жүріп оның әл-Фараби секілді сегіз қырлы ғалым, ойы мен білімі терең ғұлама екеніне көзім жеткендей болды. Одан алған тәлім-тәрбием мен білімімді күнделікті еңбегімде пайдаланып-ақ келемін Сонымен қатар, Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ жанынан А.Машани Орталығын құрып, 2003 жылдан бастап, ғалымның 16 томдық фарабитану еңбектерін жинақтадым. 100 жылдық мерейтойын ЮНЕСКО аясында атап өтуге атсалыстым. Әл-Фарабидің де еңбектерін жұрттың игілігіне айналдыру үшін «Әл-Машани» Халықаралық қоғамдық қорын ұйымдастырып, оған баскөз болып келе жатырмын. 2007 жылы «Фибратты ғұмыр» сериясы аясында «Ақжан Машани» деген роман жазып, жарыққа шығардым. Ал, түрлі жиындарда, халықаралық ғылыми конференцияларда баяндамалар жасау, мұндай шараларға ұйытқы болу да міндетіме айналды. 2009 жылы шыққан «Машанинама» зерттеуім осының бір парасы. 2006жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Ғұлама А.Машанидің 100 жылдық мерейтойын қалай өткіземіз?» деген тақырыпта дөңгелек үстелді ұйымдастыруға мұрындық болдым. Сөйтіп Х.Алтай, Р.Бердібай, М.Мағауин, С.Қирабаев, С.Зиманов, К.Смайлов, Қ.Қайсенов тәрізді ғалымдар мен қоғам қайраткерлері дөңгелек үстелге қатысып, қорытындысында сол кездегі Үкімет басшысы И.Тасмағамбетовке А.Машани мерейтойы ЮНЕСКО деңгейіне лайық деген ұсыныс жасады. Ғалым А.Машанидің 100 жылдық тойы ЮНЕСКО-ның айтулы күнтізбесіне енгені туралы және сол мерейтойдың 2007 жылға белгіленген тұрғысындағы алғашқы ақпарат маған жолданды. Алайда бұл жөнінен Қазақстанда ауқымды шаралар жасала қоймады. Соның салдарынан Ақжан Машаниді жұртшылық жете танымайтындай болып ұғылатынын байқадым. Ақжан Машанидің еңбектері тек әл-Фараби емес, тек рухани тақырып емес, ғылыми-техникалық салада да ашқан жаңалықтары, зерттеулері қаншама десеңізші! Тіпті бүкіл Қазақстанда Ақжан Машани тұлғасына теңесерліктей ұлы ғалымдар кем де кем» деуінің өзі ащы шындықты топшылағандай болады[9]. әл-Машани еңбектері бүгінгі заманда дінтанудың, ғылымтанудың өзегі деп білуге болады. Солай болса да, абайтану, фарабитану, секілді машанитану пәндері оқу орындарына енгізіліссе нұр үстіне нұр бо-

лары даусыз. Кез - келген өркениетті елде тарих ғылымы сол елдік жолындағы халықтың жүріп өткен жолын, әсіресе күрделі тарихи сүреңдер кезеңінде еліне тағлымы мен танымдығы мол парасат иелерінің қоғамдық-ғылыми қызметімен қатар тарихта терең із қалдырған жеке тарихи тұлғалардың өмір жолын зерттеу арқылы өзінің гуманистік міндетін орындап отырған. Оның үстіне әр кезеңде тарихи тағдырлары бұрмаланып келген жеке тұлғалар туралы тарихи шындықты қалпына келтіру бүгінгі ұлттық тарихымыздың қалпына келуі үшін де аса қажет. Өйткені, тарихи тұлғаларға ұлттық көзқарас ұстану жас ұрпақтың бойында отаншылдық сезімді қалыптастыратыны белгілі. Айтылған ойымыздың дәлелдігіне Қазақстан ҰҒА-ның академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор Досмұхамед Кішібеков ағамыздың: «Патриот - ғалым» деген еңбегінде: «Ақжан Жақсыбекұлы Машани (Машанов) Қазақ ұлттық техникалық университетінің көрнекті ұстаздарының бірегейі еді. Және ол осы оқу орнын бітірген алғашқы студенттерінің бірі. Кейін қалған өмірін осы университетте жұмыс істеуге арнады. Мен 1964 жылдан бастап, ол кісінің өмірінің соңғы күндеріне дейін бір ғимаратта – Қазақ ҰТУ-де (бұрынғы Қазақ политехникалық институтында) бірге жұмыс істедім. Ол кісі де, мен де кафедра меңгердік, ғылыми кеңестерде, түрлі жиындарда, студенттермен кездесулерде бірге болып жүрдік. Сонымен қатар 17 жылдай бір үйде көрші болып тұрдық. Ақжан ағамыз атқарған ісіне риза болса: «Бабамыз әл-Фараби аруағы қолдасын» деп бата беруші еді. Ақаң нағыз ғалым еді. Әлі есімде, институт ұжымы қызметкерлері ішінен 4-5 қызметкерлерді орденмен марапаттайтын болыпты. Ішінде бір Ленин ордені болған. Институт сол орденді А.Ж.Машановқа беру керек деп ұйғарды. Бірақ жоғары орындағылар, ол кісіге «Еңбек Қызыл ту» ордені лайықты деген болар, шешім солай болып шықты. Марапатталғандардың омырауына орден тағылып жатты. Рәсімді Қазақстан Жоғарғы кеңесінің төрағасы С.Н.Имашев атқарып тұрды. Ақаңның аты аталғанда, ол кісі де орнынан тұрып төрағаға жақындады. Орденді тағып жатқанда, төраға мен Ақаң арасында жылы әңгіме болғанын байқадым. Кейін Ақаң не жайында сөйлестіңдер дегенімізде Ақаңның айтқаны: С.Н.Имашев орденді омырауыма тағып жатып, «Құдайдың үйіне барып тұрасыз ба?» деп сұрады, сонда мен «Барып тұрамын, бармағанда ше! Міндет қылып тұрғаның мынауың ба, алмаймын теміріңді» дедім. Сонда С.Н.Имашев өздерің естіген «Қалжың ғой» деген сөзді айтты деген бар-тын. Солай бола тұрса да, 1953 жылдың сәуірі ме, әлде мамыр айының бір жұлдызында шыққан «Правда» газетінде Қазақстан Ғылым академиясында Сәтбаев қолдайтын Машанов деген «шарлатан» жүр деп жазды. Бірақ, артынша елдегі саяси жағдай күрт өзгеріп, Қаныш президенттік өз орнына қайта барып, Машанов мәселесі де ұмытылғандай болды. Өйтпесе «Правда» газеті сынынан Сәтбаев үшін де, Машанов үшін де немен бітерін кім білсін?! Сонда, А.Ж.Машановтың «шарлатандығы» неде еді? Айыбы елінің руханияттығын өрбіту, дүниетанымдығын кеңейту емес пе еді?. Оның үстіне сын ұлы ғұламаның мамандығына қатысты емес, өз ағаның сол кездегі үстемдік алған ұлтсыздану идеологиясына томпақтау келетін әрекетіне тиым салса керек. Аристотельден кейінгі әлемдегі екінші ұстаз аталған әл-Фарабиді өз Отанына қайтару үшін радиодан сөйлеген сөздері мен көпшілікке арналған ғылыми еңбектері үшін екен-ау! Ол кезде әл-Фарабиді арабтар - араб деп, ирандықтар - иран деп, түркімендер - түркімен деп, өзбектер - өзбек деп таласып жатқан кезде А.Ж.Машанов әл-Фараби қыпшақ милатының перзенті, дүниеге келген, өскен жері - Сыр бойындағы, кейін Фараб аталған - Отырар қаласы екендігін дәлелдеуге жан-тәнін салды. Сөйтіп, А.Ж.Машановтың патриоттық еңбегі жанды, қанша қиындықтардан соң бабамыз рухы өз еліне, туған топырағына оралды. Әл-Фараби дана бабамыз болғаны белгілі, оны танып, тауып, рухын елге жеткізген әл-Машанидың қандай зиялы адам екендігін айтпасақ та түсінікті. Егер бәрімізде Ақжан атадай ұлтжанды болсақ, қазақ халқының жұлдызы әлдеқашан жарқырап кетер ме еді?! [10].

Қазіргі кезде елімізде әр кезеңде тарихта орын алған оқиғалар мен құбылыстарға жан-жақты, объективті баға беретін жаңа зерттеулер жазуына мол мүмкіншіліктер жасалуда. Бұрын ақтандақтар болып келген тақырыптардың беті ашылып, құпия мұрағат қорларының материалдарын қолдануға қойылған шектеулердің алынып тасталуы тың тұрпаттағы, соңғы ғылыми еңбектердің жариялануына жол ашты. Сол себептен соңғы зерттеулерде: «Тарих жеке тұлғада, жеке тұлға тарихта» деген тұжырым басымдығы байқалады [11]. Қазіргі таңда тәуелсіз Қазақстан бәсекеге қабілетті мемлекет ретінде жарқын болашаққа бет алған уақытта өзінің төл тарихын қастерлеп те ардақтап, еліміздің болашақ ұрпағын тәрбиелеуде басты құрал ретінде сақтап қалуы қажет. Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр. Нақыл сөздің ұстасы халқымыз «Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» демекші әрбір саналы азамат, ең алдымен өзінің туған жерінің төл тарихын, оны жасауда белгілі із қалдырған кемеңгер тұлғалардың өмірбаянын, атқарған қызметін жақсы білуі қажет. Өйткені тек тарихи білім ғана қарапайым адамның санасын шыңдап, оның бойында азаматтық қасиеттерді тәрбиелеп қалыптастырады. Өткенді жеке тұлғалардың, кемеңгер қайраткерлердің өмірбаяны арқылы қарастыра отырып, тарихты жасаушы халық екенін ұмытпаған жөн. Өйткені, жеке тұлғаны елі-жұрты, халқы

қолдамаса, оның аты аталып, тарих сахнасына шығар-шықпасы екі талай. Атақты философ Гегельдің айтуынша ұлы істі атқару үшін ұлы тұлға қажет [12]. Қазақ тарихында дәл осындай талаптарға сай кемеңгер ғұлама ғалымдарының бірі де, бірегейі де әл-Машани десек артық айтқандық болмас. Әл-Машанидың халқына жасаған ұлы еңбегінің нәтижесінде әл-Фарабидің көшбастаушысы мәшһүр ғалым әл-Машани деп танылуының өзі кейінгі ұрпақтарына патриоттық сезім ұялатары даусыз. Заманымыздың заңғар жазушысы М.О. Әуезовтың: «Тұлғаны ақ алмастай заманда шыңдайды, ақ алмас, қаттыны жарады, жұмсақты тіледі, замана талабы туған кезде оттан шығып, жалын құшқан ақ алмас қынабынан жарқ етіп қадір-қасиетімен халқына танылады, «тарих» деген дарияны еркін малтып өтіп, өз тұғырына, ұлылық тұғырына қонады» деген сөзінің жандылығын, барлығын айта отырып, тұлғалар тарихта күнде тумайтындығын, табиғат адам баласына тұлғаны анда – санда сыйлайтындығын айтады[13]. Бұл түсінікті де. Ғалымдар әр заманда болған, ал ғұламалар қатарына кіру – қоғамда сирек кездесетін құбылыстың бірі. Ғұламаның жарқ ете қалуы – замана сұранысынан. Айтылған ойымызды ұтымды тарқату үшін белгілі тарихшы ғалым Х.М. Әбжанов пен Г. Назарбаеваның: «Қазақстан: тарих тұлға теория» деген бірлескен ғылыми еңбектерінде Қазақстан тарихы мен мәдениетінің өзекті мәселелері, ұлт зиялыларының қалыптасу үрдісін ашатын теориялық пайымдауларында: «Көзінің тірісінде аты аңызға айналған тұлғалар тарихта өте көп кездесе бермейді. Олар ғылым саласында мейлінше аз. Қоғамның тұрмыс-тіршілігі күрделенген сайын еңбектің жаңа салалары пайда болып, оның әрқайсысына басие боларлық тұлғаларға қажеттілік туындайды... деген ғылыми ойларын алға тартады[14]. Тарихшы әріптестерімнің пікірлерін құптай отыра, рухани саладағы білім мен ғылымның табыстары қандай қиыншылықпен келетіндігін әл-Машани ғұламаның: «...Бұл кісіден бұрын да, кейін де даналар болған. Бірақ, олардың ішінде дәл Фарабидей геометрия, музыка, астрономия сияқты үш салаға бірдей ұлы үлес қосқан... аса ірі жаңалық ашқан ғалымдарды табу қиын... Платон, Аристотель, Птоломей... музыканы жөнді меңгере алмағандықтарын өздері жазып кеткен»[15]. Ал, «әр халықтың музыкасы сол ұлттың болмысын аңғартады» деген баба қағидасына қанық ұлы ғалым әл-Машани қазақ топырағында ұлы бабаға жақын, рухани сабақтас адамды іздестіргенде ұлы Абайды айналып өте алмады. Ұлы адамды ұлы ғана таниды деген қағиданың қаншалықты терең екендігін зердемізге тоқиды. Осы қағиданың түп тамырына терең бойласақ, қазақменталитетінде оқу-білімнің қаншалықты жоғары бағаланғанын Абай, Шоқан, Ыбырай, Ахмет, Әлихан, Мыржақып, Шәкәрім, Ақжан мұраларынан айқын көруге болатындығын «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жеңеді», «Оқу инемен құдық қазғандай» деген ұлағатты сөздері бүгінгі күнге дейін жетер ме еді?. Қазақ қоғамының тағдыры, болашағы, өркендеуі немесе өшуі ендігі жерде тек білімге, ғылымға, өнерге тіреліп тұрғанын айтудан еш жалықпаған ойшылдар.

Әдебиеттер

1. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. - А., 1994. -200 б.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра. -1998. -237 б.
3. Дүкенбаева З.О. Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы. - Алматы: Ғылым. -2003. -430 б.
4. Машанов А. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым. - А., 2007. -340 б.
5. ҚР ОММ. 2285-қор. 1-тізімдеме. 13-іс. 35-36 п.
6. ҚР ОММ. 2285-қор. 1-тізімдеме. 11-іс. 3-4 п.
7. ҚР ОММ. 2285-қор. 1-тізімдеме. 2-іс. 160-165 п.
8. ҚР ОММ. 2285-қор. 1-тізімдеме. 149-іс. 2-3 п.
9. Әбдіраман Ш. Тарих тұңғығынан сыр толғаған атақты ғалым А.Ж. Машанов туралы бір үзік сыр // Егемен Қазақстан. - 1996. – 20 маусым.
10. Кішібеков Д. Патриот ғалым.- Алматы:2006.-348-350 бб.
11. Плутарх. Избранные жизнеописания. В двух томах. - Москва. 1990. - т. 1. -С. 7.
12. Гегель Г.В. Философские истории // Сочинения. – М-Л., 1935. - 235 с.
13. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері // Ахмет Яссауи университетінің хабаршысы.- 1997. - №1. - 5 б.
14. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория. - Алматы: 2004. -340 б.
15. Машанов А.Ж. Әл-Фараби және Абай. - Алматы: «Қазақстан», 1994. -192 б.; Дербісәлі Ә. Ғұламаның шапағаты: ғалым А.Ж. Машанов туралы естелік // Қазақ әдебиеті.-2003. – 13 маусым.

СМАГУЛ САДВОКАСОВ И МУХТАР АУЭЗОВ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПЕРСОНАЛИСТИКА

Колоритная фигура Мухтара Ауэзова как классика прозы и драматургии, казалось, дистанцирована от «большой» политики. Между тем, его позиция достаточно четко обозначена в рассекреченных архивных источниках. Как выясняется, в первые десятилетия XX века он был хорошо знаком многим замечательным современникам, активным государственным и общественным деятелям. Его друзьями были Магжан Жумабаев и Смагул Садвокасов, игравшие в судьбе Мухтара Ауэзова немаловажную роль. «Магжан Жумабаев имеет для казахского народа такое же значение, какое для англичан Шекспир, для русских - Пушкин», - писал известный казахский ученый Алкей Маргулан. 120-летие поэта – замечательный повод перелистать томики его стихов и историю XX века.

Отыскать материалы о знакомстве и дружбе харизматичных личностей удалось путем прочтения большого количества ныне публикуемых мемуаров (Срым Букейханов, Гульнар Дулатова), а также архивных материалов: протоколов, переписки советско-партийных органов, спецсводок. География их знакомства и общей деятельности во благо Казахстана обширна и включает: Семипалатинск, Оренбург, Москву и другие значимые пункты. Казахская пресса, литературные труды, архивные документы и мемуары дополняют источниковую базу темы государственной идентичности на этапе автономии. Требуя дальнейшего глубокого изучения творческий союз Ауэзова, Жумабаева и Садвокасова, завещанные потомкам взгляды подлинных патриотов Казахстана.

Период сочувствия Мухтара программе Алаш в период 1918 – 1919 годов вовсе обойден в биографии Ауэзова, размещенной на сайтах («Википедия», к примеру). Между тем, вдумчивый студент Семипалатинской учительской семинарии не остался равнодушным к агитации Миржақыпа Дулатова, Алихана Букейханова и Ахмета Байтурсынова. К тому же, название партии и движения – Алаш – было созвучно одноименного городу в Семипалатинской волости, если не сказать больше.

В качестве доказательства приведем фрагмент официального документа [1]. Из «Протокола общего открытого собрания ячейки ВКП(б) при КазГУ и Наркомпросе от 11-12 июня 1929 года». Документ фиксирует ход «чистки» коммунистов, научных работников вуза. Очередь доходит до А.Байдильдина, который «кается» в знакомстве и совместных планах работы с Садвокасовым и Ауэзовым.

«л.7. В 1918 году по инициативе бирликовцев собирается съезд для выработки единой политической платформы казахской молодежи. «За» признание Советской власти были Саматов, Жумабаев (Магжан), Ауэзов, Садвокасов Смагул... (1921 г.) В президиум ЦИКа провели с боем Садвокасова. Руководили нами Байтурсунов, Дулатов».

«л.12. Сайдалин: Объединенный съезд молодежи был с разрешения Советской власти. Ауэзов настаивал назвать «Жас алаш», назвали «Жас азамат». Садвокасов тогда был толстовцем. В комитет вошли: Мурзин, Садвокасов и я».

«л.8. Байдильдин: В начале 1921 года в Оренбурге встретился с Адилевым: он стал под влиянием Букейханова. Садвокасов стал говорить о русском колонизаторстве. Решили издавать казахскую газету: сначала редактором был Ауэзов, потом я... Ауэзов отказался от сотрудничества в газете».

В период после Октября 1917 года Мухтар Ауэзов и Смагул Садвокасов признали советскую власть, и при этом активно действовали в направлении продвижения национальной идентичности. Как публицисты, они создавали газету на казахском языке, ратовали за написание национальных пьес. Смагул был склонен к активной политической борьбе на выборных должностях. Понятен энтузиазм молодых (разница между ними всего 3 года), но Мухтар старше и более выдержан; главным для него оставалось литературное творчество. Термин «Алаш» для него судьбоносен, Ауэзов предлагает взять его в качестве названия молодежного объединения и газеты. Этот момент ранее не был отмечен историографами Ауэзова.

Другой авторитетный источник - первый казахский революционный роман Сакена Сейфуллина под названием «Тернистый путь», относимый к жанру исторической прозы или историко-мемуарного.

В советское время роман Сейфуллина был сродни учебнику политграмоты, в силу высокого положения автора-коммуниста. Сакен Сейфуллин был хорошо осведомлен о происхождении и занятиях (образование, интересы, род занятий) своих прототипов, трендах значимых событий Казахстана и роли в них соотечественников.

С новых концептуальных позиций важно изучать данный роман как источник с конъюнктурными

оценками: в нем приводится хронология событий, о которых позже предпочитали не писать другие авторы. В книге названы подлинные имена их участников. В поисках дополнительных сведений современников о Смагуле Садвокасове и его старшем друге Мухтаре Ауэзове, при критическом подходе, это – источник информации.

Окончание романа Сакена Сейфуллина «Тернистый путь» относится к 17 апреля 1926 года. В 1922-1925 гг. в журнале «Қызыл Қазақстан» печатались главы из романа. В них даны зарисовки участников процесса на этапе гражданской войны и последующего строительства автономии. Поскольку в тот период был достигнут политический компромисс, разделявшие прежде взгляды «Алаш» были амнистированы и допущены к работе в партийных и советских органах, С.Сейфуллин свободно писал и о них.

О событиях 1917 – 1918 гг. С. Сейфуллин пишет: «Однажды из Омска я получил телеграмму следующего содержания: «Акмолинск, Сейфуллину. Часть учащейся молодежи, не согласная с контрреволюционной линией алаш-ордынской организации «Бірлік», откололась от нее. Организован демократический совет учащихся. В президиум избраны Жанайдар Садвокасов, Таутан Арыстанбеков, Хамза Жусупбеков, Сейтказиев, Абулхаир Досов...» [2].

Далее раскрывается суть расхождений: «В мае 1918 года организация «Бірлік» в Омске, окончательно принявшая платформу Алаш-орды, созвала съезд молодежи. От каждой организации с окраин приглашались по два человека. От имени «Жас қазақ» мы послали Абдулла Асылбекова, а вторым наметили учившегося в Омске Жанайдара Садвокасова. Сначала вернулись из Омска делегаты съезда бедноты Билял и Кошербай, а за ними прибыл и Абдулла. Мы слушали их информацию. Оказывается, на съезд молодежи собрались представители молодежных организаций Акмолинской, Семипалатинской и Кустанайской губерний. Съезд прошел в горячих спорах, в особенности, когда обсуждался вопрос об Алаш-орде и о признании советской власти. Участники съезда разделились на три группы: «правых», «левых» и «центровиков». «Левым» крылом оказались, разумеется, противники Алаш-орды, т. е. наши представители: Абдулла Асылбеков и Жанайдар Садвокасов вместе с представителями омского «демократического совета» Абульхаиром Досовым и Хамзой Жусупбековым. Но «левые» оказались в меньшинстве.

При обсуждении вопроса о признании советской власти разгорелся особенно ожесточенный спор. Три разные мнения сошлись в открытом бою. «Левые» - товарищи Асылбеков, Жанайдар Садвокасов, Абульхаир Досов и Хамза Жусупбеков защищали советскую власть. К ним примкнул Абдрахман Байдильдин, бывший «центровиком» при обсуждении вопроса об Алаш-орде. Отвергало советскую власть «правое» крыло - руководители «Бірліка» Кеменгеров, Смагул Садвокасов, Аппас (Габбас) Тогжанов, Сайдалин (Асыгат), Сеитовы и другие. Когда большевики застрелили начальника милиции семипалатинской Алаш-орды Казия (Торсанова), то вышеперечисленные питомцы «Бірліка» составили в Омске эпитафию, в которой говорилось: «Мы клянемся не свернуть с пути, проложенного Казием...». Свою клятву они передали телеграфом в редакцию «Сары-Арки». Текст ее опубликован в газете за № 38 от 15 апреля 1918 г.

Молодежь из организации «Бірлік» 20 апреля был устроен благотворительный концерт на казахском языке, половину выручки выделили на воспитание оставшегося сиротой годовалого сына Казия. Вынесли постановление оказывать практическую помощь его семье и впредь».

Большинством голосов ликвидировали все прежние названия молодежных организаций, приняв единое наименование «Жас азамат». Избрали центральный комитет «Жас азамата». Председателем правления выбрали Мурзина Мухтара, членами - Смагула Садвокасова, Муратбека Сеитова, Гулю Досымбекову, Абдрахмана Байдильдина. Решили издавать газету «Жас азамат», на базе закрытой газеты «Уш жуз». Редактором назначили Кеменгерова».

Страницы романа Сакена, передавая в целом верно факты, не содержат ряда деталей. Так, не встречается фамилия Ауэзова и его предложений; оценки довольно резки. Что побудило автора именно так расставить акценты? Упомянутый выше Байдильдин Абдрахман (1891-1931) - литератор, общественный деятель. С 1929 года - преподаватель КазГУ (ныне КазНПУ имени Абая). В 1929 г. репрессирован, в 1931 г. расстрелян. Реабилитирован в 1990 г. заключением прокуратуры КазССР. Противоречивая личность.

В романе «Тернистый путь» отражен ранний опыт антикризисного управления краем: «Мятежники - белогвардейцы и чехословаки Западной Сибири - направили свой мощный удар в первую очередь по Челябинской и Акмолинской областям. Восстание сначала поднялось в Челябинске, затем в Петропавловске, Кокчетаве, Акмолинске и в Омске. Для управления делами Акмолинской области в Омске было создано областное правительство Алаш-орды. В его состав вошли: Айдархан Турлыбаев - юрист, адвокат; Мигаш (Мига-датча) Аблайханов - потомок хана, офицер царской армии; Асылбек

Сеитов - врач; Мусылманбек Сеитов - переводчик; Ережеп Итпаев - переводчик бывшего окружного суда; Магжан Жумабаев - интеллигент, сын волостного; Мухтар Саматов - интеллигент, сын бедняка, верящий басням Букейханова; Смагул Садвокасов - учащийся; Асыгат Сайдалин - учащийся; Кошке (Кошмухаммет) Кеменгеров - учащийся; Муратбек Сеитов - учащийся. Последние пять членов правительства составляли руководящее ядро молодежной организации «Бірлік» в Омске».

Обстановка середины 20-х годов в Союзе – время выхода романа, - еще не предполагала огульной критики приверженцев «Алаш». Заслуги их были несомненны; признав советскую власть, алашевцы все свои знания и опыт направили на строительство автономии. Среди них был М.Ауэзов.

Протокол № 25а объединенного заседания Президиума Кирпартбюро и Президиума КирЦИКа от 27 мая 1921 года.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
1а) Телеграммы Садвокасова о роспуске Семипалатинского губисполкома, назначении ревкома в составе: товарищей председателя Омарова, заместителя Левитина, членов: Нурмова, Мустамбаева, Ауэзова, Большакова, Фабриканта и отложении на неопределенное время губернского съезда Советов.	1а) признать политическое положение Семипалатинской губернии требующим создания ревкома; б) признать действия Садвокасова, выразившиеся в роспуске губисполкома и назначении ревкома, без полномочий обкома, нетактичным и поставить это ему на вид; в) Семипалатинский ревком утвердить в следующем составе: Садвокасов (председатель) и члены: Левитин, Полозов, Нурмаков, Ауэзов, Глинский и Большаков; г) предложить Семипалатинскому губкому установить бесперебойную связь с местным казахским населением и привлекать казахских работников на партийную и советскую работу; д) назначить губернский съезд Советов на 1 августа.

Подлинный подписал: секретарь КазЦИКа Мурза-Галиев.

Верно: [3].

Фамилия Ауэзова указана также в Списке ответственных работников по Казкраю, который датируется июнем 1921 года. [4]. Его должность - политический секретарь - член президиума ЦИК КазАССР.

Выше нами приведены задокументированные факты того, что Мухтар Ауэзов проявил себя как активный член советско-партийных органов. Этот период совпадает с командировкой Смагула Садвокасова в Семипалатинск и последующими решительными переменами в управлении губернией.

Это совпадение не случайно. Принципиальная позиция Садвокасова во вновь присоединяемых губерниях привела к тому, что были пресечены проявления среди местных коммунистов шовинизма, а к руководящей работе были привлечены лучшие кадры из числа образованных казахов. К примеру, в январе 1922 года в ходе Семипалатинской губернской партконференции состоялись выборы губкома РКП. В списках избранных есть фамилия Ауэзова.

«Из ПРОТОКОЛА

Семипалатинской губернской партконференции

22-27 января 1922 г.

Заседание 4-е. 24 января.

Голосование. Выборы губкома РКП.

Партстаж не менее 1 года. Участвуют 79 делегатов, кандидатур – 20.

Избраны: 15, среди них (приводим наиболее известные фамилии): 8) Букейханов: «за»- 56, «против»- нет, с 1920 г. член партии; 11) Лекеров: «за»- 54, «против»- 4, «воздержались» - 21; 14) Нурмаков: «за»- 37, с 1920 г. член партии; 15) Токжигитов: «за» 40, «против»-9, «воздержались» - 30.

Выборы на областную партконференцию: под № 18 указана фамилия Ауэзов.» [5]. 1922 год был плодотворным для Ауэзова и в литературном аспекте. В тот год Казгосиздатом издана его пьеса «Энлик-Кебек». Документально:

«10 марта 1924 г. № 4/423.

В Киробком РКП(б).

На отношении за № 7011 о книге Ауэзова «Энлик-Кебек» Казгосиздат сообщает, что означенная книга издана всего один раз в 1922 году в количестве 2000 экземпляров. Остаток в настоящее время – 858 экз.

Зав. Гос. Изд. _____

Секретарь _____» [6].

С середины 20-х годов Мухтара и Смагула объединяет процесс создания репертуара национального театра. В частности, история восстания под руководством султана Кенесары, по мнению Смагула, должна была служить предвестником борьбы за самоопределение. Фабула пьесы создавалась М.Ауэзовым, молодой наркомпросия Садвокасов отстаивал свое мнение в прессе. С точки зрения воспитания патриотизма и поддержки национальной идентичности, такая постановка была бы актуальной. Довод Садвокасова был вполне резонный: «Если Тренев в России ставит «Пугачевщину», почему нам не поставить пьесу о Кенесары? –

Пьеса на социальную тему уровня «Ревизора» Гоголя в те годы в Казастане не была создана, а о хане Кене - не была поставлена. Тогда как Смагул предлагал выбрать лучшую, к примеру М.Жумабаева «Батыр Баян», где есть строфы о Кенесары, либо - из произведений М.Ауэзова [7]. То был период критики Магжана в печати за символизм и образы ханов.

Что же объединяло таких разных по энергетике людей, как Садвокасов, Жумабаев и Ауэзов? Почитание истории и справедливость по отношению к тем, кто ставил выше земных радостей служение Отчизне. Смагул Садвокасов публично и тонко защищал имена и деяния Абылай хана, Шокана Уалиханова. – В своей животрепещущей публицистике и выступлениях Садвокасов часто апеллировал к образам исторических деятелей прошлого Казахстана. До сих пор эти публикации актуальны в силу затронутых территориальных вопросов. Отметим лишь, что в статьях и выступлениях Смагул использует привычные для слуха казахов имена Абая, Абылая, Кенесары, Баян батыра, Шокана, Ибрая Алтынсарина.

К примеру, в статье «Қазіргі дәуір – іс дәуірі» Смагул осуждает верхоглядскую позицию нигилистов: «после меня хоть потоп». Он терпеливо разъясняет ошибочность категорического отказа от ценностей предыдущих эпох. - Если, рассуждает Смагул, прежние кумиры еще имеют значение и даже способствуют воспитанию, почему не беречь их, так же как наследие великого Абая, от которого кое-кто предлагает сиюминутно отказаться: «Ылғи ескілікке қарсыны жаңа пікірге санай аламыз ба? Мысалы, біреу Абайды күйдіріп, өртеп жіберу керек дейді екен. Себебі: Абай ескі, ол бұрын болған, бізге жаңа керек. Бұл сықылды пікірге жаңа пікірлі жастар қалай қарау керек? Бірақ бұның негізі дұрыс екен. Біз ескіге қарсы болғанда оның шын шіріген, ескірген жеріне қарсымыз. Осы күнгіні гүлдендірудің орнына бүлдіретін, шірететін, ілгері басуға бөгет болатын жеріне қарсымыз».

В другой статье «Қазіргі дәуір – іс дәуірі» (в переводе «Наша эпоха – эпоха деловитости»), Смагул Садвокасов призывает переосмыслить духовные ценности народа и авторитеты прошлого, заслуги исторических личностей таких как батыры Абылай и Кенесары, Баян, опираясь на опыт предков, направить усилия на достижение успеха в настоящем.

Несомненно влияние харизмы и идеологии Смагула на творчество друзей. Образы Абылая, Кенесары, Абая именно он открыто отстаивал как национальные бренды, точки притяжения для мастеров слова, драматургии. Произведения на исторические темы он лично продвигал в периодической печати, можно сказать, создавал общественное мнение, современным языком – PR в средствах массовой информации. Ниже приведем примеры реализации этого замысла отечественными литераторами из его ближайшего окружения.

Классик тюркской поэзии, мастер с необычайным диапазоном творчества Магжан Жумабаев посвятил личности Абылай хана историческую поэму «Батыр Баян». В поэме создан целостный и запоминающийся образ хана Абылая. Поэт Магжан восхищен мудростью и величием хана, его человеческими качествами. Фигура казахского правителя передается позитивными эпитетами: «Ойы теңіз хан Абылай», «Абылайда екі сөз жөк», «Абылай кемеңгер», «Абылай данышпан», «Абылай, ел ағасы» (В переводе: «глубокомудрый хан», «прямолинейный», «лидер», «светило», «отец народа»). Формы обращения к хану со стороны его окружения в поэме «Батыр Баян» передают особое почтение и уважение: «Алдияр, Абылайым!» (Принятое на Востоке выражение почтения высокопоставленным особам).

В другом стихотворении «Түркістан» Магжан Жумабаев, отмечая, что хан Абылай похоронен в г. Туркестане, отзывается о нем так:

«Алаштың арыстаны Абылай ері» («Лев народа Алаш, Абылай»).

В произведениях Магжана говорится о периоде казахско-джунгарских войн и подвигах славных батыров; Магжан был выше идеологических шор, своим произведением он увековечил имя хана Абылая и остался в народной памяти непревзойденным творцом исторических полотен.

Колоритная фигура Абылай хана не могла не заинтересовать людей творческого склада, самородков, чему доказательством служат исторические песни, поэмы, ему посвященные. Как известно, народному композитору, акыну и исполнителю Үкілі Ыбыраю Сандыбайұлы (1860 – 1930) принадлежит стихотворение «Абылайдың ақ үйіне». Оно было опубликовано в газете «Бостандық туы» 8 марта 1926

г. /Через несколько лет автор стихотворения был репрессирован, его творчество сохранилось фрагментарно в памяти народа. Современные исследователи опирались на текст этого произведения при уточнении местоположения легендарного здания «Абылайдын ак уйи», ныне Резиденция Абылай хана в Петропавловске/.

Обаяние и преданность поэтической музе Магжана только укрепили дружбу Мухтара и Смагула. Будучи знаком с Садвокасовым еще с периода учебы в Омске, - Магжан читал стихи на его свадьбе с Елизаветой Букейхановой (1923 г.), поэт ценит писательский дар Мухтара. Им есть о чем поговорить: все трое горячо обсуждают новинки из мира книг и театральной драматургии. Магжан и Мухтар по совету Абубакира Диваева в 1922 году выезжают в Семипалатинск в родовые земли Абая. Цель – отыскать и подготовить к изданию рукописи философа, поэта, просветителя, переводчика Абая Кунанбаева. Это станет мотивацией к продолжению учебы; воспользовавшись стипендиями Наркомпроса не без помощи Байтурсынова и Кенжина, они поедут на учебу в Ленинград и Москву. Верная спутница жизни Магжана, Злиха, в Ленинграде получит поддержку от Алькея Маргулана, тогда студента, перед поездкой в Сивлагерь к мужу. [10].

«Алаш» как совокупность убеждений и символ идентичности они пронесут с собой; Кенжин напишет книгу «Что такое «Алаш-Орда», о которой еще мало знают обществоведы, больше ссылающиеся на одноименное издание А.Бочагова.

Национальной интеллигенции, медиакультуре и литературе пришлось пройти тернистый путь к подлинной Независимости. Выдвижение на должности было частью процесса самоидентификации. Навязанные извне «классовые» расхождения сыграли роковую роль. Повесть «Лихая година», о событиях 1916 года в Семиречье, была написана Ауэзовым в 1928 году, но уже через несколько лет произведение оказалось под запретом. Именно в этой повести автор впервые обратился к теме этнокультурного многообразия, показав жизнь рядовых казахов, уйгур и дунган.

Преследования за политические взгляды не прекращались. При трудоустройстве, Ауэзов неизбежно попадал под пристальное наблюдение «органов». Приведем еще один «документ» эпохи.

«3 сентября 1933 г. Совершенно секретно.

Председатель КрайКК РКИ* – т. Егорову.

О состоянии Зооветинститута в г. Алма-Ате.

Директор Института член ВКП(б) Юнусов Малай окружил себя классово-чуждыми элементами, комплектует Институт социально чуждыми алаш-ордынскими элементами. Приняты Юсуповым (далее идет перечисление, выборочно приведем известные фамилии):...6. Ермеков – бывший лидер Алаш-орды, профессор. 7. Ауэзов – бывший лидер Алаш-орды, профессор. 8. Джулдыбаев – в прошлом видный алаш-ордынец, доцент. 9. Бримжанов – сын крупного полуфеодала, алаш-ордынец, принят ассистентом». [8]

Итак, анализ подлинников документов судьбоносного десятилетия 1917 – 1927 гг. показал, что в тот исторический период Мухтар Ауэзов был довольно активной фигурой процесса идентификации национальной интеллигенции. Его выдвижение на советско-партийную работу было прямо связано с энергичными действиями Смагула Садвокасова в Семипалатинске в 1921 году. В дальнейшем их дружба продолжилась.

Пока недостаточно документов об оренбургском периоде их совместной работы. Смагул в должности наркома просвещения оказывал неоценимую помощь в тиражировании литературных трудов и пьес друзей, зачислении в студенты со стипендией от наркомпроса в ленинградский и московский вузы [9], изучении наследия Абая, трудоустройстве М.Ауэзова в Казпедвузе в Ташкенте.

Один из них /Смагул/ ушел из жизни молодым, в 33 года, Магжан был расстрелян в 1938-м, обвиненный в пособничестве Японии. Парадоксально, но факт: одна из ранних статей Мухтара Ауэзова в журнале «Кызыл Казакстан» так и называется «Япония».

Мухтар пережил их и довел до конца задуманное ими вместе. Огромная заслуга Мухтара Омархановича в том, что он, после смерти Сталина, встретился в Москве с вдовой Смагула Садвокасова, вывез в Казахстан по ее просьбе рукописный архив С.Садвокасова, который ныне хранится в доме-музее Ауэзова в Алматы. Он выполнил и другой завет друга, воплотив бессмертный образ национального героя - хана Кене - в одноименной драме.

Идеология режима, ограничивая писателей в выходе на широкую аудиторию, была бессильна против личной творческой мастерской. В романе «Путь Абая» Мухтар Омарханович выписывает прекрасный образ хана Абылая, завуалировав восхищением им через отрицание. Прием Эзопа в данном случае был уместен. Непревзойденный мастер слова, психолог, романист, М.О. Ауэзов в трилогии «Путь Абая» высветил легендарный образ хана Абылая через уста Көкбая. «Запомните, жигиты, нынче родилось во

мне решение, - твердо сказал он (Кокбай), похлопывая по сапогу плетью. – Начинаю большую поэму об Абылае. Так напишу, что все дети казахов будут преклоняться перед его духом!»

Автор, под давлением идеологии советского времени, вынужден был сознательно принизить значение деятельности хана Абылая, для чего вводит диалог Көкбая с Дарменом. Последний говорит: «Тому ли нас учит Абай-ага, Көке? Не лучше ли написать правду, а не славословие?» - «На этот раз Абай согласится со мной, - убежденно ответил Көкбай. «Ну что же, Көке, - улыбнулся Дармен, - видно, ваш талант закусил удила и упрямо мчит вас вслед за ханами и султанами. Хотите воспеть ушедшую жизнь? Поглядим, какая будет поэма... Но раз вы передали поводья хану, смотрите, не оправдалась бы на вас поговорка: «Кто последует за ханом, под конец потащит седло на себе»! Молодые люди рассмеялись. Көкбай молча повернулся к своему коню и первым тронулся в обратный путь».

Драма сюжета заключается в том, что молодежь, аргументируя свое равнодушие к памяти хана, опирается на авторитет самого Абая. Этим приемом Ауэзов усиливает ноту разочарования Көкбая, искренне восхищающегося Абылай ханом. По его мнению, «У казахов нет более чтимого предка, более великого человека, чем Аблай-хан!» И он уверен, что его поддержит Абай. - Остается предполагать, каково было автору трилогии своими руками ставить под сомнение могучий образ хана, причем авторитетом своего любимого героя! Фабула борьбы противоположных мнений была данью времени.

Интересный факт, в 1925 г. был составлен и в 1940 г. доставлен в рукописный фонд Научной библиотеки Академии наук Казахстана рукописный список исторической песни «Абылай хан әңгімесі». Песня заканчивается от имени ее автора, Көкбая, ученика Абая. Очевидно, на этот артефакт опирался М.О. Ауэзов, обрисовав упоминающийся выше сюжет трилогии, с известными поправками. На такие «уловки» приходилось идти Ауэзову, чтобы сохранить замысел от цензуры. Действительно, современные исследователи творчества Абая Кунанбаева считают, что имя Абылая лежит в подтексте стихотворения Абая «Шоқпардай кекіл бар қамыс құлақ...». Предыстория творения - в 1886 г. Абай поручил своему другу акыну Көкбаю написать дастан о Кенесары, потомке хана Абылая, руководителе национально-освободительного восстания. Көкбай описал в дастане сподвижника Кенесары, Наурызбая. Абай не был удовлетворен этим, и сам создал упомянутое стихотворение.

Если бы не цензура, Ауэзов возможно создал бы чудные произведения о современниках, алашевцах. О прекрасной когорте: Ахмет Байтурсынов, Миржакып Дулатов, Алихан Букейханов, Жусипбек Аймаутов, Магжан Жумабаев, Смагул Садвокасов, братья Досмухамедовы, Мухтар Саматов, Аспандияр Кенжин, Нугман Залиев...

В Москве учился и преподавал, одновременно трудился в Восточном издательстве Магжан. Здесь он будет согласовывать с Букейхановым, Байтурсыновым и Ауэзовым идею проекта объединения творческих работников Казахстана, «Алка» [10]. Последнее утро своей жизни Смагул и Мухтар, в разное время, встретили в Москве, вдали от горячо любимой Родины. Престольная невольно оказалась суровой, но колыбелью их творчества. Словно предчувствуя скорый уход, Елизавета Алихановна настоятельно попросит Мухтара Омархановича навестить их московский дом и вручит ему рукопись покойного мужа.

Молодому поколению Казахстана еще предстоит узнавать их мировоззрение, в отсвете великой дружбы предвестников независимости[11].

Литература

1. АП РК. Ф. 719. Оп.5. Д.67. КазкрайКК-НКРКИ. - Алма-Ата. Партколлегия. Протоколы, докладная записка проверочной тройки ЦКК ВКП(б) по чистке членов Крайкома и КрайКК ВКП(б). 1929 г., на 20 л. – лл. 7-12.
2. Сейфуллин С. Тернистый путь. – А., 1964. На рус. яз.
3. АП РК. Ф. 140. Оп.1. Д. 83, январь – июнь 1921 г. Кирпартбюро. Секретариат. Протоколы заседаний Президиума (подлинники) № 1 – 27.л.33.
4. АП РК. Ф. 140. Оп.1. Д. 111, июнь 1921 г. Списки ответственных работников по Казкраю. Л. 3. Фонд Мухтара Ауэзова. - <http://www.auezov.kz/node/48>
5. АП РК. Ф. 139. Оп.1. Д. 57, сентябрь 1921 – январь 1922 гг. Протоколы, резолюции 3-й Семипалатинской губернской партконференции. - л. 57-57об.
6. АП РК. Ф. 139. Оп.1. Д. 1104, Киробком. - л. 240.
7. «Қызыл Қазақстан». – 1924. - № 1, 2 (25-26), 4.
8. АП РК. Ф. 719. Оп.4-719. Д. 675. КазкрайКК – НК РКИ. г.Алма-Ата. Секретная часть. Спецсводки и спецсообщения ПП ОГПУ в Казахстане. (25 апреля – 3 ноября 1933 г.) л. 98.
9. АП РК. Ф. 139. Оп.1. Д. 718.- л. 128. Список стипендиатов по линии Казнаркомпроса на 1923-1924 гг.
10. Архив КНБ, г. Алматы. - Дело № 3881/7875, в 2-х томах. «По обвинению Джумабаева Магжана. – Том 1. – 30 декабря 1937 г.; Там же. Приложение к делу № 6. «С документами по делу о контрреволюционной организации казахских националистов». Алма-Ата, 1937 г. в 5-ти томах.

11. См. также: Смағұл Сәдуақасұлы. – Таңдамалы. – 1 том. Құраст. Б.Дәрімбетов. – Алматы, 1993; Қамзабекұлы Д. Смағұл Сәдуақасұлы. – А., 2010; ГАСКО. Фонд Газеты «Бостандық туы», «Еңбекші қазақ»; Муқанова Г. «Толық адам» или Экология этничности. – А., «Қазақ университеті», 2012.

ТӨЛЕНОВА З.М.
т.ғ.к., доцент, ТЭИ

М. ҚОЗЫБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ КӨРКЕМСӨЗ ШЕБЕРЛІГІ

«Ғалымның Отандық тарих ғылымы саласындағы сіңірген еңбегі мен артында қалған мол мұрасы, шығармалары халықтың игілігі мен қазынасы болып қала береді».

Н. Назарбаев

Академик Манаш Қабашұлының ғылыми мұрасы мен оның маңызы, жалпы ғалымның отандық тарих ғылымын дамытудағы рөлі мен орны туралы жиі қарастырамыз. Себебі академик М. Қозыбаев өзінің саналы ғұмырындағы 53 жылдық еңбек жолының 40 жылын ғылым жолына арнады да, өзі таңдап алған тарих ғылымын дамытуға еңбек етті. Бастапқыда ғылымдағы ізденістерін өлкетану, Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне қосқан үлесін зерделеуден бастаған М. Қозыбаев біртіндеп ғылыми зерттеу аясын кеңейтіп, қазақ халқының шығу тегінен бастап, оның өркениеттегі орны, XX ғ. қасіретті тағдыры туралы тұтас, кешенді де маңызды, мазмұны терең тұжырымдар жасады. Сонымен қатар екі қоғамдық кезеңде өмір сүріп, тарих ғылымының дамуы мен жаңа ауыспалы кезеңнің талаптарына сай жазылған зерттеулерінде қазақ халқының тілі, ділі, діні, мәдениетінің өзекті мәселелері қаралып, кешегі кеңестік қоғамдағы жалпылама бірегейлендіру жүйесін бұзып, қазақ халқының өзіндік, ұлттық болмысын айшықтауда да академик М. Қозыбаев тарихшылардың көшбастаушы ғана емес, өз ғылыми шығармашылығымен де ерекшеленді.

XX ғасырдың соңғы он жылдықтарындағы республикадағы қоғамдық пікірді қалыптастыруға ықпал ететін қоғамтанушылардың алдыңғы қатарына шыққан ғалым-қайраткердің жоғары деңгейге көтерілуіне соғыс және бейбітшілік, өлкені социалистік түрде модернизациялау, Отан тарихын әлеуметтік-экономикалық формациялар мен өркениеттік талғам мен талап негізінде, аға буын тарихшылардың еңбектеріне сүйеніп, жаңа деректеме көздерін пайдалана отырып зерделеу, қазақ халқының шығу тегі, қазақ мемлекеттігі, үш жарым ғасырға созылып, Ұлы Отан соғысына ұласқан қазақ-жоңғар қарама-қарсылығы, ұлтымыздың 260 жыл Ресей империясының, Кеңестік Ресейдің қоластындағы отарлы ел болған болмысының тарихын жүйелі түрде саралап, ғылыми-теориялық тұрғыдан талдап, Отантану ғылымын жаңа сатыға көтерді.

Біздің бүгінгі тарқатар ойымыздың басты мақсаты осынау отандық тарихтың әрқилы проблемаларына арналған шығармаларының жазылу ерекшелігі және көпшілік қауымның қызығушылығын тудыру қасиеті неде деген сауалға жауап іздеу. Ең алдымен, академик Манаш Қозыбаев еңбектерінің мазмұнының тереңдігі мен ондағы жасалынған тұжырымдардың құндылығында болса, екіншіден барлық еңбектерінің академиялық деңгейде және публицистикалық, яғни ғылыми-көсемсөздік жанрда жазылуында.

Ата-мен әже қамқорлығында тәрбиеленіп халық ауыз әдебиеті мен оның жауһар құндылықтарына мейілінше қанып өскен М. Қозыбаевтың болмысынан «Атаға қарап ұл өсер» деген халық мәтелінің шынайы өмірден алынғандығын байқаймыз. Қиын-қыстау кезеңде ата мен әкенің ел тірлігіне араласқан белсенділігінен сабақ ала отырып, ол өзінің ұйымдастыру қабілетін шыңдады, әже әлдиі мен ауыл ақсақалдарының ауызекі әңгімесін ыждаһатты тындап өскендіктен, бала күнінен өлең-жырға құмарлығы ғылыми шығармашылығында академиялық, ғылыми-көсемсөздік ізденістерін кеңейтті.

Оған жарқын мысал ретінде, мыңжылдықтың соңғы жиырма жылында Одақтас Республикалардағы этникалық бұлқынысқа, серпіліске толы тұста ұлт зиялылары кеңестік патриотизм идеясынан өтіп, ұлттық намысқа негізделген ізденістер жасай бастан тұста жазылған еңбектерін айта аламыз. Олардың көшбасында XX ғасырдың 90-шы жылдарының басында жазылған «Жауды шаптым ту байлап» атты қазақ халқының басынан кешкен ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы, олардың кезеңдері, ел бастаған хандар мен сөз ұстаған көсемдер, қол бастаған батырлардың ерлігі жайлы жазылған еңбегі тұр. Ғылыми-

көркемсөзбен, яғни публицистикалық тұрғыда жазылған бұл жинаққа енген мақалаларда ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздік жолында бір сәткеде өшпеген, күрес жолында жылдан жылға өткірілініп өрши түскен ұлттық сана мен болмыс, ұлттық рух пен намыс, бабаларымыздың дабылды да дауылды жылдардағы азаттық жолында шыңдалған ерлігі мен қайсарлығы, олардың бойындағы ұлтжандылық қасиеттерін тартымды жеткізген еңбектерінің ғылыми деректілігінің молдығымен қатар оқырманға ой тастар ұтымдылығы да жеткілікті. Кітаптың атауының өзі «ә» дегеннен-ақ тарих қойнауына жетелейді. Оның кіріспе ретінде берілген «Жауды шаптым ту байлап» атты мақаладағы «Тереңнен ойлап, тебірене толғансаң – халқымыздың барша тарихы осы тәуелсіздік үшін, елдік үшін, халықтың бас бостандығы үшін күрес» деген жолдардан қай тақырыпқа қалам тартар болсаң да тереңге бойлау қажеттілігін ескертеді [1, 3-б.].

Академик М. Қозыбаевтың осы кезеңде жарық көрген басылымдары қазақ халқының тарихына терең бойлап, қатаң идеологияға бағынған ресми ғылымдағы Орталықтың ықпалындағы тарих шеңберінен ғана емес қалыпты ғылыми тілде жазылу талабынан да шыға бастады. Сөзіміз дәлелді болу үшін, аталған жинақтағы «Абылай дәуірі» атты мақаланың жазылу стиліне көңіл бөлейікші. Тарихи-көсемсөздік шеберліктің шынайы үлгісін танытатын: «Абылай дәуірі – жүз мың тұлпарлардың тұяқтары ошақтай ойып қалдырған жорық жолдары. Ол Бұқар, Үмбетей сияқты жыраулардың «Аттан», «Аруақ», «Ел болсайшы қайран қазақ» деген айбынды үндері. «Ақтабан шұбырындыны» басынан өткізген ұлы әжелеріміздің жоқтаулары, халық аңыздары мен жырлары, адам қаны жосып аққан сай-салалар, киелі Ұлытау, қайғылы қаратау, дабылды Аңырақай, ежелгі қасиетті Түркістан, құдіретті Көкшетау, қаһарлы Қалмаққырған – Абылай дәуірінің куәгерлері» деген бір сөйлемге халқымыздың ғасырлық тарихын бейнелі түрде сыйғызып бере алған шеберлігі қандай! [1, 28-б.]

Кітаптағы «Дала данасы Бұқар жырау», «Ел ебенек емес, ер – кебенек емес», «Ел тірегі – Шақшақ Жәнібек», «Жыр құдіреті (Махамбет туралы сыр)» және т.б. мақалалары тарихшы ғалымның жан-жақты энциклопедиялық білім иесі екендігін танытады.

Академик М. Қозыбаевтың шығармашылығындағы тағы бір ерекшелік – ұлтжандылық пен ұлттық мүдде жолында қызмет етудегі азаматтық бейнесінің өз еңбектерінде айқын сезілуі. Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында жазылған еңбектерінде тарихшы-ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері ретінде М.Қ. Қозыбаев қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің орнығуына, мемлекеттілік идеологиясының, Қазақстан Республикасының этнотерриториялық тұтас-тығының нығаюына үнемі назар аударып отырып, жас ұрпақ бойына адамгершілік пен ізгіліктің нұрын себуде халық ауыз әдебиеті мен ақын-жырау, би-шешендердің даналық сөздерін жиі пайдаланатын. Мұны М.Қ. Қозыбаевтың еңбектерінің кез-келгенінен айқын көруге болады. Сондай-ақ бұған «История и современность» (1991); «Ақтаңдақтар ақиқаты». Оқу құралы. (1992); «Тарих зердесі» (т.І, ІІ, 1998); «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» (2 кітап); «Өркениет және ұлт». (2001), т.б. монографиялары мен «Жұлдызым менің» атты кітабындағы ғылыми, ғылыми-публицистикалық мақалалары мен мерзімді басылым беттерінде жарияланған Қазақстан тарихнамасына қосқан қомақты үлес және Отан тарихы ғылымының жаңа белестегі даму деңгейін көрсететін жарияланымдары айқын дәлел.

Академик М.Қ. Қозыбаев еңбектерінің негізгі мазмұны жалпыұлттық татулық пен Қазақстан халықтарының бірлігін нығайтуға, өскелең ұрпаққа рухани және патриоттық тәрбие беруге, елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалын көтеруге арналған реформалар мен бағдармаларды жүзеге асыруға бағытталғандығымен құнды.

Академиктің осындай ғылыми-көсемсөз бағытында жазылған 2 кітаптан тұратын «Тарих зердесі» атты монографиялық еңбегінде тек қана ұлт тарихының келелі мәселелері ғана емес, тәуелсіздік тұғырын бекемдеу жылдарындағы еліміздің қоғамдық-саяси өмірінің өзекті проблемалары кеңінен қарастырылады. Бұл еңбектің де ұтымдылығының бір қыры - ұлт тарихынан, ұлт зиялылары мен жер, ел туралы өткір де ұтымды ой айтқан М. Қозыбаевтың өзін ғалым, тарихшы, публицист ретінде көпшілікке мойындата алуы дер едім. Ғалым осы монографиясына енген мақалаларында қоғамдық құбылыстар, олардың ағымы мен қайшылығын, халыққа тигізген зардабын, әсіресе, тәуелсіздіктің бастауындағы республикадағы экономикалық, әлеуметтік реформалардың болашағы мен көлеңкелі тұстарын, жаңа үрдіске бейімделе алмаған зиялы қауым, сондай-ақ осы аумалы-төкпелі тұста малы мен кәсібінен айырылған қазақ ауылының ауыр халі, ғылым мен білімнің мүшкіл жағдайы туралы және оның осы бағытпен кете берер болса рухани азғындықтың пайда болып, өрістеуіне әкелетіндігін кез-келген қоғам мүшесінің санасына сіңіру үшін публицистикалық жанрда жазды. Өзінің осындай өткір тілде жазылған еңбектері арқылы ұлт тарихын түгендеген көрнекті тарихшы, ұлт ұлағатының жаршысы, өз ұстанымы бар белсенді қоғам қайраткері ретінде танылды. Сондықтанда, академик

М. Қозыбаевтың шығармашылығы туралы сөз қозғағанда оның қайраткерлігі мен қатар публицист екендігіне де көңіл бөлеміз [2].

Академик М. Қозыбаевтың болмысы мен бойында тума дарындылық пен білімділік, парасаттылық пен адамгершілік секілді қасиеттердің тамаша жарасымдылығы мол еді. Қаншама биік мінберлерден ұлт тарихының өзекті мәселелері туралы сөйлегенде ойының ұшқырлығымен, жазғанда қаламының қарымды жүйріктілігімен, сөз алғанда тілінің орамдылығымен кез-келген тыңдаушысын еріксіз баурап алатын. Оның шығармашылық лабораториясына тереңірек бойлаған сайын, ғалымның ең көп көтерген мәселесі – өркениет және ұлт туралы, ел мен жер мәселелері болғанындығын байқаймыз. Сондықтан М. Қозыбаев «Ұлт болмысы», «Ұлт намысы», «Ұлт тілі», «Ұлттық мәдениет», «Ұлттың рухы», «Ұлтжандылық» сияқты мемлекет құруда ең қажетті де қасиеттер ұғымдарды ұлттық мүдде тұрғысынан түсіндірудің жолдарын қарастырған. Академик қазақ өркениетінің қайнарына – Далалық өркениеттің өрісін саралай отырып құнды тұжырымдар жасау да көркемсөздің мәйегін пайдаланады [3].

Осылармен қатар ұлттық сананы және оның жасампаздарын – билер мен шешендерді, хан мен батырды, ақын мен жырауды ұлықтауды жоғары мәртебе санады. Сондықтан болар «Қалай болғанда да қазақ халқының ұлттық санасының қайнар басында халқымыздың үш кемеңгер билері Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би тұрғаны хақ. Сөз жоқ, бұл арада бір дәуір ішінде олардың өкшесін басқан, даналығы тасқан, шешендігі асқан, бір өзі дала академиясы болған, өзі би, өзі жырау, өзі дипломат, өзі мемлекет қайраткері, замана данасы, қазақ мемлекетін бүкіл еуразиялық биігіне көтеруге үлкен үлес қосқан Бұқар жырауды да еске ала кеткен жөн. Мұқтар Әуезов айтып кеткендей, «тыныштық заманда киюі қашып, арасы ашылған қарындасты табыстырып, қысылшаң заманда сасқан елге жол табатын, бет нұсқайтын, кемеңгер, көрегені болған» билер мен жыраулар қазақ тарихында легион десе де болады. Мен осы арада ақындық пен жыраулық, тапқырлық пен шешендік, ерлік пен елдік дала перзентінің төл қасиеттері екенін баса айтқым келеді», - деп ағынан жарылады [4].

Өз ұлтының адал ұлы ретінде, тарихшы-ғалым ретінде, қайраткер ретінде де танылған академик Манаш Қозыбаев тәуелсіздік жолында күресе отырып, ғасырлап барып қол жеткізген киелі тәуелсіздігімізді қорғайтын да, тұғырының биік болуын қамтамасыз ететін де халқымыздың ұлттық намысы мен ұлттық рухы деп насихаттап өтті. Сондықтан М. Қозыбаевты өз шығармашылық ғұмырында ұлттық намыс пен рухтың жаршысы ғана емес, өнегелі өмірінде оның үлгісін өз ісімен танытқан, ғылыми еңбектерімен әйгілеген намысы да, рухы да өр тұлға болғандығын мақтан етеміз.

Ғалымның көркемсөздің иесі болғандығын ақын, мемлекет және қоғам қайраткері Кәкімбек Салықов: «Тарихи еңбектерін қарасақ, солардың ішінде Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Қожаберген жырауларды керемет біледі де, солардан сусындап, соларды жалғастырғандай сөйлейді. Ақындығын көрсетіп, ұйқасқа да шауып кетеді» деп бағалайды [5]. Тарихшы-ғалым М. Қозыбаевтың ақындығы «Жұлдызым менің» атты естеліктеріндегі өлең топтамаларынан көпшілікке белгілі [6].

Ойымызды академик К.Сағадиевтің: «Публицистиканың бастауы, оның жалынды болуы шешендік, көсемсөздік шеберлікпен байланысты екені баршамызға мәлім. Көсемсөздік шеберліктің негізінде туған публицистика қай кезеңде болса да ойынды тербетіп, сананды өткірлейтін, ұрпақтан ұрпаққа жететін бағасы жоқ мұра. Сондықтан да сонау ықылым заманнан бері Демосфен мен Цицеронның, олардан кейінгі Вольтер, Руссо, Дидроның, өз ұлтымыздың даналары Бұхар жыраудың, Ахмет Байтұсынов пен Әлихан Бөкейхановтың ұтымды да өткір, сыры терең нақыл сөздері баршамыздың ортақ мұрамыз болып келе жатқан жоқ па. Бүгінгі заманда Ғабит Мүсіреповтің, Зейнолла Қабдоловтың, Әбіш Кекілбайұлының, Манаш Қабашұлының көсемсөздің майталман шеберлері екендігіне ешкім шек келтірмейді. Сондықтан да олардың еңбегі тек қана біздің емес, келешек ұрпақтың құрметіне де әбден лайық» деген пайымдауымен қорытындылауды жөн көрдік [7].

Әдебиеттер

1. Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
2. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. 1, 2-кітап. Алматы: Ғылым, 1999. -344 б.; -280 б.
3. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт / Құрастырған. З.М. Төленова. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. -369 б.
4. Қозыбаев М.Қ. Ежелден бірлікті аңсаған // Егемен Қазақстан. – 1993. - 19 маусым
5. Салықов К. // http://kaztrk.kz/kaz/news/kultura/Manash_Kozibaev_ulttik_tarihti_kajta_zhangirtushi.html
6. Қозыбаев М. Қ. Жұлдызым менің / Құрастырған: З.Төленова. -Алматы: Арыс, 2001. - 240 б.
7. Сағадиев К. Ұлт ұлағатының жаршысы // Егемен Қазақстан. – 2011. – 1 қараша

ОТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі — маңызды мәселелердің бірі. Сондықтан да оқушылардың ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, алғыр тұлғаны қалыптастыруда тәрбие жүйесіндегі инновациялық іс-әрекеттердің ендірілуі үлкен жетістіктерге жетелейді.

Инновациялық үрдістің негізі - жаңалықтарды қалыптастыру, қолдану, жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Кез келген жаңа әдіс жекелік, сондай-ақ уақытша жоспарға жатады. Бұл яғни, бір оқытушы үшін табылған жаңа әдіс, жаңалық басқа оқытушы үшін өтілген материал тәрізді.

Инновация мәселелерімен айналысып жүрген бірқатар ғалымдардың еңбектерін, жазған анықтамаларын қарастырып, талдай келе бұл ұғымның түп-төркінін белгілі уақыт арасында жаңашыл идеяны қайта қарау, жаңалау деп айтқанды жөн. Сәл ертерек кездің өзінде белгілі қолданылып жүрген идеялар жаңа бағытта ұсынылса, мұның өзі инновациялы деп аталған. Осыларды негізге ала отырып, инновацияны «жаңалық», «жаңа әдіс», «өзгеріс», «әдістеме», «жаңашылдық», ал инновациялық үрдісті «жаңа әдістеме құралы» деп ұғуға болады [1].

Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Кейінгі кезеңде ғалымдар өз зерттеулерінде оқу-тәрбие ісіне жаңалықтарды енгізіп, тарату мәселесін қарастырады. Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [2, 3 б.].

«Халық пен халықты теңестіретін - білім» - деп қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов айтқандай, білім бәсекесіне бейім шәкірт тәрбиелеу – біздің мақсатымыз. Сондықтан да, жаңа жаңалықтардан қалмай жаңалық жаршысы болып, үнемі білім алып ақпараттық дәуірдің белсенді мүшесі болу керек. Бұл мақсаттарға жету үшін оқытушының ізденісі, жаңа тәжірибе, жаңа қарым қатынас жасау қажеттілігі туындайды. Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту – арқылы таным әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы. Мақсаты – оқу үрдісінің өнімділігін арттыру.

Белгілі ғалым М.М. Поташник: «Инновация – оқу бағдарламасын меңгертуде мұғалімнің оқытудың жаңа әдістемелері мен технолоияларын тиімді игеруі» - деп анықтама берсе, Н.Ф. Талызина: «Инновациялық технологияларды қолданудағы негізгі міндет; сабақ үрдісінде белгіленген мақсатқа жетуде ең тиімді әдістерді таңдай білу» - деп анықтайды. «Өмірлік білімнен – баршаға өмір бойы игерілетін білім» қағидасы білім ордасында оқу – тәрбие үрдісінде қолдану ісі өз көрінісін табуда. Э.Раджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация- нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея» [3]. Майлс «Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», – дейді. «Бүгінгі ұстаздың бірінші міндеті – оқушыға бүкіл өміріне азық ете алатындай жан – жақты білім беру» - деген президентіміз Н.Ә.Назарбаев өз жолдауында [4]. Қазіргі білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты әрі жан – жақты ұрпақ шығару мүкін емес.

Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады [5, 56].

Еліміз егемендік алған алғашқы жылдарынан бастап білім беру ісіне аса мән берілуде. Бүгінгі ғаламдастыру дәуірінің талабына сай білім беру барысында оқушының жеке тұлғасын жан-жақты жетілдіруге, олардың танымдық әрекетін дамытумен қатар ғаламдық ой-санасын қалыптастыруға ерекше назар аударылуда.

Ғылым мен техниканың дамуымен әлеуметтік өмір деңгейі де өзгеріп отырады. Осының бәрі табиғат байлығына адам миы мен күшінің жұмысынан туады. Әр адамның ойы мен білімі әр қоғамға қандай керек болса, табиғат пен оның байлығы да сондайлық керек. Мұның өзі дүние бір бірімен байланыста дамитынын ондағы адам мен қоғам аралық қатынасты да қадағалай білген жөн.

2010 жылғы 7 желтоқсанында №118 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының 2011 – 2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы» жеткіншектеріміздің жоғары сапалы білім алып, жан-жақты дамуын көздейді. Өйткені, адамзат ақыл-ойы мен әлем өркениеті дамыған сайын білім жүйесіне жаңа талаптар қойылып келеді.

Елбасы Н.Назарбаев: «Дамыған елдердің тәжірибесі ұлттық гүлденуі негізінен үш шешуші фактормен: соны ғылыми жаңалықтарды игерумен, білімнің деңгейімен және қызметкерлердің мамандандырылған кәсіби деңгейімен айқындалатынын көрсетеді» деген сөзіне орай білім саласында қызмет ететін мамандардың әлеуметтік-экономикалық реформаларға негізделген үздіксіз білім беру жүйесінің жалпы ғылыми-әдістемелік, оқу-әдістемелік және жеке жоспарлар бойынша жұмыс жүргізуіне итермелейді.

«Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беру дамыту туралы тұжырымдамасының» басты мәнділігі - ол үздіксіз білім жүйесінің негізгі идеялары мен қағидаларын ХХІ ғасыр талаптарына сәйкестендірудің және оны әлемдік білім кеңістігінің даму заңдылықтарына ұштастырудың жолдарын көрсетуге арналып отыр.

Тұжырымдаманың басты ерекшелігі мен артықшылығы білім берудің ұлттық жүйесін қайта құрудың принципті жаңа идеяларын ұсынуында болып отыр.

Инновациялық процестерді ендіру үш өзара байланысты күштер анықталады: енгізілген технологияның ерекшеліктерімен; жаңашылдардың инновациялық әлеуетімен; жаңалықты енгізу жолдарымен.

Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да әрбір педагог жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. ХХІ ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері – кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Болашақ мамандардың жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыру мына көрсеткіштерді қамтиды:

Мотивациялық өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді.

Мазмұндық өлшемдеріне болашақ маманның жалпы мәдениеттілік дайындығы мен мәндік әдіснамалық дайындығының деңгейі, мамандығы бойынша білімі, педагогикалық біртұтас білім жүйесі, біртұтас педагогикалық үрдістің заңдылықтары мен қозғаушы күштерінің жалпы теориялық білім негіздерімен қарулануы кіреді. Оған біртұтас педагогикалық үрдістің теориялық негіздерін және жеке тұлға теориясының ғылыми негіздерін меңгеруі, педагогикалық іс-әрекет теориясының негіздерін білуі, білім алушылардың барлық мүмкіндіктерін пайдаланғанда инновациялық іс-әрекеттің көбіне нәтижелі болатындығын сезіне алуы жатады.

Бейімділік өлшемдерін болашақ маманның барлық жағдайға бейімделе алу қабілеті артады: бейімділік жағдаятына бағдарлана алуы, микроорта өзгерістеріне сай қолайлы инновациялық педагогикалық технологияларды таңдай алуы. Бейімділік өлшемдері болашақ маманның білімгер мәртебесінен оқытушы, ұстаз мәртебесіне ауысуының ерекшелігін сезіне білуімен бейімділік іс-әрекетті жүзеге асырудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалана алуларымен ерекшеленеді.

Танымдық өлшемдері болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуымен, өзін кәсіби жүзеге асырудың нәтижелі әдіс-тәсілдерін пайдалануымен, инновациялық педагогикалық технологияларға қызығу танытумен ерекшеленеді. Оған болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны біліп тануы, кәсіптік білімін өз тәжірибесінде қолдана білуі, инновациялық педагогикалық технологияларды оқып меңгеруі, үйренуі жатады.

Іс-әрекеттік өлшемдері болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндеттерін анықтай алуы және педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді жүзеге асыра алуымен өлшенеді. Оған болашақ маманның өз пәнін жете меңгеруі, біртұтас оқу-тәрбие үрдісінің психологиялық, педагогикалық негіздерін білуі, педагогикалық үрдісті жоспарлап, жүзеге асыра алуымен өлшенеді.

Технологияның өлшемдері оқытудың әдістемелік мақсаттары, оқыту үрдісі, оның міндеттерін анықтай алуы, оқытудың нәтижесін болжай алуы және психологиялық -педагогикалық білімдерді меңгерумен анықталады. Оған болашақ маманның біртұтас оқу- тәрбие үрдісінде сабақты тиімді ұйымдастыра білуі, оқушылармен ынтымақтастық қарым- қатынасты жүзеге асыра алуы, біртұтас

педагогикалық үрдісті диагностикалай алуы және сабақтың нәтижесі жоғары болатындай ең тиімді педагогикалық технологияны таңдай алуы қажет.

Шығармашылық өлшемдеріне шығармашылық ептілікті, шығармашылық белсенділікті болашақ маманның шығармашылық-ізденушілік дамыту кіреді. Оған болашақ маманның ғылыми – зерттеу жұмыстарына өзіндік талдау жасай алуы, өз білімін көтеруге, жетілдіруге талпыныстың болуы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануға өзіндік жаңалықтар, өзгерістер енгізумен және жаңалықты шығармашылықпен қолдана алуымен сипатталады.

Осы аталған көрсеткіштердің әсерінен білім, кәсіп, іскерлік, іс-әрекет, игеру, нәтиже құралады. Білім жалпы, кәсіби, техникалық, арнайы білім болып бөлініп кәсіппен ұштасады. Ал кәсіп – мамандық таңдау, мамандықты меңгеру. Білім алып кәсіп иесі болу үшін іскерлік қажет. Іскерлік – оқу, білім, кәсіп, тәжірибе, ізденушілік, өзіндік жұмыс, іс-шаралар, дағдыдан туындайды. Іскер болу үшін іс-әрекетті меңгеру қажет. Іс-әрекет әрекеттен, операция, қимыл-қозғалыстан тұрады. Барлық үрдіс байланыса орындалғаннан соң нәтиже көрсеткіші пайда болады [6, 58].

Білім сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технологияларды оқып, үйреніп, сараптай келе, мынадай тұжырым жасауға болады:

- білім алушылардың білім, білік сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технология түрлері сан алуан, оларды таңдау және одан шығатын нәтиже оқытушының кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты;

- жаңа инновациялық технологияларды енгізу жүйелі әрі мақсатты түрде жүргізілгенде ғана жетістікке жетуге болады;

- жаңа инновациялық оқыту технологияларын енгізу барысында әрбір оқу орнының материалдық-техникалық базасының бүгінгі талапқа сай еместігі, әрі жетіспеуі, кадрлық әлеуметтің төмендігі көп кедергі жасайды .

Тарих соның ішінде отан тарихы жас жеткіншектерді жеке адам ретінде қалыптастыруға, ой-өрісін дамытуға, өзінің түп-тамырларын білуіне, қазіргі заманның күрделі проблемаларын дұрыс шешуге көмектеседі. Тарихты оқытудың басты мақсаты оқушыларға оның жерін ежелгі заманнан бүгінге дейін мекендеп келген адамзат жүріп өткен тарихи жолдың аса маңызды фактілерін, оқиғаларын, құбылыстарын оқып үйрету, адамдар жинаған әлеуметтік, рухани, адамгершілік тәжірибені меңгерту, сол арқылы жас ұрпақтың тәуелсіздік жолында Қазақстанның жаңа қоғамды құруға белсене қатысуына және Қазақстан мен дүниежүзінің тағдырына деген жоғары жауапкершілік сезімін қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі еліміздің даму қарқыны мемлекет құрылысының барлық салаларына әсер етуде. Бүгінгі тәуелсіз еліміздің болашағы мектеп қабырғасында тәрбиеленіп, ауқымды жан-жақты білім нәрімен сусындаған жас ұрпақтың тәжірибесіне байланысты. Оқушылардың жаңа тұрғыда дүние танымдық көзқарасын байыту, ақыл-ой өрісін жетілдіру, өзіндік ойлау және өмірлік ұстанымын қалыптастыру мектеп ұстаздарының шеберлігіне, шығармашылық білімділігіне байланысты.

Жаңа заман талабына сай теориялық білімді игеру мен жаңғырту, технологиялық процестерді үздіксіз қолдану арқылы ғана үйреткенде оқушылардың алған білімі мен біліктілігі жаңаша да шынайы, нақтылы қалыптасады.

Әр уақытта ізденімпаздықпен көрсетілген білім мен біліктіліктің маңызы өте зор болады. Ендеше, қазіргі өркениет пен ғылыми-техникалық революцияның қарыштап дамуы, Елбасы жолдауындағы мемлекет мәртебесінің дүниежүзілік додада көші ілгері болып, мемлекетті басқарудың электрондық жүйесін біртіндеп іске асыру өмір талабы деп түсінсек, тарих пәнін оқытуда ақпараттану құралдарының алатын орны ерекше.

Сызба №1

Сондықтан Елбасы 1997 жылы «Ақпараттандыру туралы» жарлыққа қол қойды. Демек, бүгінгі заманның ақпараттық және телекоммуникациялық технологиясын игеру әсіресе орта мектеп мұғалімдерінің басты міндеті [7].

Оқытудың компьютерлік технологиясының мақсаты – ақпаратпен жұмыс істей білуді қалыптастыру және қатынас қабілетін дамыту, «ақпараттық қоғамға» түбегейлі бетбұрыс жасау. Қорыта келгенде ақпарат құралдарын тиімді пайдаланудың бірнеше артықшылықтары бар:

1. Оқушылардың танымдық мүмкіншілігін өсіреді.
2. Оқыту үрдісіне оқушының өзінің қатысуы оның ойлау қабілеті мен ынтасын арттырады.
3. Оқушыны өмірдегі тарихи құбылыстарды, оқиғаларды өзінше бағалауға, талдауға бейімдейді.

Ал тарих сабақтарында көрнекі құралсыз оқушыларды сабаққа ынталандыру, олардың алған білімдерінің тиянақты, баянды болуы қиын.

Сондықтан да оқушылардың ақпараттық мәдениетін көтеру үшін әрбір пән сабақтарында компьютерді қолдануды жолға қою керек [8].

- сабақ барысында компьютерлік мүмкіндіктерді пайдаланып, слайдқа түсіру;
- интерактивті тақтамен жұмыс жүргізу;
- сөздік жұмыстарын компьютерге микрофон арқылы жаздырып, тыңдалым қабілеттерін арттыру;
- мәнерлеп оқу дискілерін пайдалана отырып, диктор даусымен өлеңдерді тыңдату;
- арнайы дайындалған электронды оқулықтар арқылы өтілетін тақырып төңірегінде оқушыға жан-жақты білім беру;

➤ әр түрлі тесттік тапсырмалар мен басқа да компьютерлік нұсқадағы тапсырмаларды өз бетінше ойлана отырып, шешімін табуға мүмкіндік беру т.б

Қазіргі заман талабы – оқытудың жаңа технологияларын меңгеру. Оқытудың жаңа технологияларының бірі – ақпараттық технология. Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті мамандар даярлау - мұғалімнің басты міндеті. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді.

Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі. Мектепте ақпараттық технологияларды пайдалану мен оқушылардың ақпараттық құзіреттілігін қалыптастыру атты баяндамада қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және интернет ресурстарын пайдалану студенттің білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік беретіндігі туралы баяндалады.

Тарих пәні мұғалімдері үшін ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі:

- оқушының өз бетімен жұмыс істеуіне;
- уақытын үнемдеуге көмектеседі;
- білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексереді;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігі туындайды;
- қажетті ақпаратты жедел алуға мүмкіндік береді;
- экономикалық тиімді;

іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйренуде (би өнері, қол еңбегі, дене шынықтыру сабақтары т.с.с.) көп көмегі бар;

• қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақ пен есту мүмкіндіктерін оқушының ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор [9].

Қазіргі алға дамып бара жатқан ХХІ ғасырдағы қоғам үрдістері бүгінгі өскелең ұрпаққа қат-қабат міндеттер қойды. Солардың бірі білім саласында оқушыларға осы заманғы сай білім жүйесі, білім әдістерімен сабақ беру. Яғни, бұл орта мектептерде тарих пәнінен сабақ беруде компьютерлік технологияны пайдаланып оқыту тәсілдерін қолданудың тиімділігі болып табылады. Оқытудың ойындық формасын тарих сабақтарында қолданып оқыту оқушыларды сол өтіліп жатқан материалдағы заман кезеңіне тереңірек үңілуге, сол кез лебін сезінуге, белсенді лидерлік етуге итермелейді.

Қазақстан тарихы пәнін инновациялық оқытудың бір түрі – мультимедиялық оқулықтар болып табылады.

Мультимедиялық фильмдер мемлекеттік тілде, диктордың дауысымен дыбысталған. Ол фильмде белгілі тақырып бойынша анимациялар, гипертекст, жылжымалы карточка түріндегі тапсырмалар, әр модульге жинақталған тест сұрақтары мен «Отырар», «Айша Бибі», «Қожа Ахмет Иассауи», «Арыстан баб», «Жоңғар» деп аталатын видеофильмдер бар [10].

Инновациялық оқытудың тарих пәнінде артықшылығы күнделікті құлақпен еститіндерін, бір мезгілде экран арқылы көзбен көріп оқу арқылы, білімгерлердің терең білім алуына барынша жағдай жасалады деп ойлаймын.

Мұғалім сабағында ақпараттық технологияның тиімділігін жүйелі түрде көрсете біледі. Ақпараттық технологияны пайдалану іс-тәжірибесі тиімді әдіс деп ойлаймын. Тарих пәніндегі ақпараттық технологияның ролін арттыру үшін жаңа заманға сай жабдықталған информатика кабинеті болуы керек. Информатика кабинеттеріне локальді желі орнатылса. Онда мектептің оқушылары мен оқытушыларының ақпараттық оқу құралдарын пайдалануға және әлемдік ақпарат жүйесіне еркін еніп, өз білімдерін тұрақты жетілдіруге мүмкіндік туады. Мектептегі әдістемелік қызметтің негізгі мақсаты – «Оқу жүйесіне жаңа технологияларды енгізу». Осы мақсатта жаңа технологияларды оқу үдерісіне енгізуде ауқымды жұмыстар атқарылуда. Тарих пәні мұғалімдері жаңа заманға сай оқыту технологияларын пайдаланумен қатар пәндеріне сәйкес келетін электрондық оқулықтарды алып, оларды сабақ барысында кеңінен қолдануда. Оқытушылар мен оқушылардың көпшілігі дербес компьютерді меңгерген, арнайы білім курстарының сертификаттарына ие болған.

Қазіргі таңда әдістемелік кабинетте медиотека жасалып, онда мұғалімдердің 30 электрондық сабақтары бар. Білім – болашақ бағдары, кез-келген маман даярлайтын оқу орнының басты міндеттерінің бірі – жеке тұлғаның құзіреттілігін дамыту. Құзірет - оқушының жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатындағы табысты іс-әрекетіне қажетті білім дайындығына әлеуметтік тапсырыс. Құзыреттілік – оқушының әрекет тәсілдерін жан-жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі. Ақпараттық құзыреттілік – бұл жеке тұлғаның әртүрлі ақпаратты қабылдау, табу, сақтау, оны жүзеге асыру және ақпараттық – коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті [11].

Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, Он-лайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болуы тиіс.

- білім беретін оқу орындарын қазіргі заманға сай жаңа ақпараттық құрал – жабдықтармен жабдықтау, интерактивті тақталармен, мультимедиялық кабинеттермен және арнаулы пәндер бойынша электрондық оқулықтармен қамтамасыз ету;

- Тарих пәнін оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын пайдалану бойынша білім жетілдіру курстарын жиі ұйымдастыру.

Президент Н.Ә. Назарбаев жыл сайынғы жолдауында білім саласына инновациялауға ерекше басымдылық беріп отыр «инновациялық дамуда Қазақстанның өз базасын жасау қажеттігін, ең алдымен инноваторларды, жаңа буынның технократтарын дайындау маңызды міндеттерді жүзеге асыру». Сондай-ақ, Жолдауда көрініс тапқан экономикамыздың жетекші бағыты болып саналатын шағын және орташа бизнесті қаржыландыру, жұмыссыздықты азайту, тілдерді дамыту, демографиялық ахуалды жақсарту, инновациялық кластерлердің инфрақұрылымын жаңғырту секілді маңызды шараларын ұйымдастыруын тапсырды [12]. Ондағы басты мақсат – барлық деңгейдегі білім берудің тиімді жүйесін қалыптастыру және жаңа сапаға көшуге дайындау, ғылыми- зерттеулерді әлемдік деңгейге шығару және оны инновациялық үрдістерге қатыстыру.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың биылғы Жолдауында оқыту үдерістеріне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу мәселелері кеңінен баяндалған. Осы бағытта мемлекет тарапынан ауқымды жұмыстар атқарылуда. Арнайы министрліктер мен оқу орындары әдістемелер мен технологияларды жіті меңгеріп, халықаралық тәжірибені толық зерделеуде. Аталған бағыттағы ауқымды жұмысты еліміздің білім беру жүйесінің көшбасшылары – Назарбаев Университеті мен Назарбаев Зияткерлік мектептері атқарып келеді. Мұнда өте білікті оқытушы және ғылыми құрам шоғырланған. Аталған мекемелер тарапынан оқыту, зерттеу және инновация мен оны іс жүзінде меңгеру салаларында ең алдыңғы қатарлы жетістіктер мен тәжірибелерге үнемі іздеу жүргізілуде. Қазақстанның жинақталған тәжірибесіне ыңғайлы, әлемдік ең жоғары үлгіге сәйкес келетін ұжымдық басқару жүйесі құрылуда.

Солардың ішінде білім беру саласының орны ерекше. Президент білім беру жүйесін жаңғырту бағытында алдымызға ұлан-ғайыр міндеттер қойды. Оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу уақыт талабы айқындап отыр. Сонда ғана Қазақстандық білім беру жүйесі одан әрі өркендеп, халықаралық стандарттарға теңесетін болады. Соңғы жылдары отандық білім беру мен ғылым салаларының дамуы жүйелі сипат алғаны үміттендіреді. Оқыту үдерісіне осы заманғы әдістеме мен технологияларды енгізу, «Назарбаев университеті», «Назарбаев зияткерлік мектептері» тәжірибесінен үйрену, профессор-оқытушылардың сапалық құрамын жанарту, біліктілікті растаудың

тәуелсіз жүйесін құру, жастардың білім алуға қолжетімділігін кеңейту, тәрбиелік құрамдарды нығайту сияқты мәселелер бәсекеге қабілетті тұлғаның қалыптасуына алғышарттар жасайды. Бір сөзбен айтқанда, тарихи құжатта толыққанды білім беру қағидаттарының парадигмасы белгіленіп берілді.

Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына арнаған кезекті жолдауында оқу үдерісіне осы заманғы әдістеме мен ақпаратты технологияны енгізу қажеттігін атап көрсетті. «Қазіргі кезде кезең-кезеңмен электронды құжат айналымына көшу жүзеге асып келеді. Жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технология кеңінен қолданылады. Ақпараттық технологияны белсенді меңгеру ісінде ақпараттық сайтты қайта құру жұмысын бастап кеттік. WAP-портал инновациялық жобасының іске қосылуы студенттердің, ата-аналардың емтихандар кестесін, рейтинг нәтижесін және аттестаттауды көруіне толық мүмкіндік береді» [13] деп, білім саласындағы инновацияның жаңа бағыттарына тоқталады.

Бүгінде оқу-әдістемелік базаны кредиттік технологиясыз көзге елестетудің өзі қиын. Университеттің барлық ақпараттық ресурстары корпоративті клиенттерге электронды қызмет ұсынуға жұмылдырылған. Оқу үрдісіне оқытудың интерактивті технологиясын енгізу, оның ішінде, бейнеконтентпен қашықтықтан оқыту технологиясын қолдану, инженерлік-техникалық мамандықтар бойынша материалдық-техникалық базаны нығайту, электронды оқу залдарының санын көбейту, ғылыми-зерттеулерді ұйымдастыру кеңінен жалғасып келеді.

Елбасының тапсырмасымен мектепке дейінгіден жоғары оқу орындарына дейінгі және одан кейінгі білім беру саласының барлық деңгейінің сапасын тексеру тізбегі құрылды. Бұл – орталық және жергілікті басқару органдарымен тығыз қарым-қатынас орнатуға, оқытудың сапасын түзетуге және арттыруға жасалған салиқалы қадам. Сондай-ақ, қамқоршылар кеңесін құру арқылы білім беру жүйесінің қоғаммен өзара байланысының жаңа механизмі қалыптасуда.

Қорытындылай келе, Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясында «Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек...» [14] деп, Қазақстан жастарының алдына жаңа міндеткерліктер жүктейді. Осы міндеттерді іске асыру мақсатында, болашақ мамандарға жан жақты сапалы білім беру, кәсіби шеберлікті қалыптастыру үшін жаңа инновациялық технологияларды меңгеру, оқытудағы тиімді шараларды дамыту негізінде ЖОО-ы мен халықаралық университеттер арасында тығыз байланыс орнаған. Осы бағытты жүзеге асыру мақсатында Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінде академиялық ұтқырлық бағдарламасының қолға алынып, студенттеріміздің әлемдік білім кеңістігіне шығуына жол ашты. Биыл да біздің университетіміздің тарапынан жеті студентіміз АҚШ, Еуропа университеттеріне 1 семестрде оқуға барды.

Академиялық ұтқырлық дәстүрлі шетелдік тағылымдардан ерекшеленеді, өйткені, біріншіден, студенттер шетелге оқуға белгілі шектеулі мерзімге ғана кеткенімен, оқу бір семестрден бір оқу жылына дейін созылады, екіншіден, мұндай тағылымдамада олар толыққанды білім алады, тек тілді меңгерумен немесе жекелеген пәндерді игерумен ғана шектелмейді, керісінше, толық семестр немесе жылдық курстан өтеді, бұл дегеніміз – студенттің білімі базалық жоғары оқу орнына қайтып келген сәттен жалғасып есептеледі. «Базалық ЖОО» деп біз студенттердің алғашқыда оқуға түсіп, дипломын алғысы келген ЖОО-ны айтамыз. Сондай-ақ, отандық тарихты оқытуда, болашақ мамандардың тарихи танымын көтеру үшін тарих мамандығының студенттеріне «Өлкетану тарихы, Қазақ диаспорасының қалыптасу тарихы» пәндерін кафедра профессоры Атантаева Бакыт Жумағазиевнаның дәрісі ағылшын тілінде жүргізілуде.

Қазақстан тарих пәнін 7-11 сыныптар арасында орыс тілінде оқитын оқушылар үшін «Осы жаңа технологияларды қолданудағы басты бағытты жүзеге асырып отырған Семей қаласындағы Физика-математика бағытындағы «Назарбаев зияткерлік мектебінде «Қазақстан тарих» пәнін оқытудағы жаңа бастама «интеграция» (кіріктендіру) арқылы қазақ тілін дамыту мақсатында орыс тілінде білім алатын, оқушыларға «Қазақстан тарих» пәнін қазақ тілінде оқыту биылғы оқу жылынан бастап қолға алынып жүзеге асырылуда. Осы негізде «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасындағы білім саласында атқарылуды қажет ететін инновациялық технологияларды қолдана отырып, жастарды патриоттық тәрбиеге қалыптастыру үшін «Назарбаев зияткерлік мектебінде Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің оқытушыларының қатысуымен конференция болып өтті. Ондағы негізгі мақсат

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауын түсіндіру және насихаттау, «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасын оқып оқушылардың білімін тереңдету және жетілдіру, Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауын оқуға үйренушілердің қызығушылығын арттыру, оқып үйренушілердің саяси және сындарлы ойлауын дамыту, патриоттыққа тәрбиелеу, азаматтық жауапкершілігін арттыру.

Президент Н.Ә. Назарбаев : «Мен сіздерге – жаңа буын қазақстандықтарға сенім артамын. Сіздер Жаңа бағыттың қозғаушы күшіне айналуға тиіссіздер. Сендердің азат ойларың мен кемел білімдерің – елімізді қазір бізге көз жетпес алыста, қол жетпес қиянда көрінетін тың мақсаттарға апаратын құдіретті күш» [14] деп жастарға зор үміт артады. Осы негізде Отандық тарихты оқытуда жастарды патриоттық тәрбие бере отырып, тарихты жаңа инновациялық технологиялармен оқытуға, сондай-ақ, әлемдік тәжірибенің ірі жетістіктерін қолдана отырып, бәсекеге қабілетті маман даярлау бүгінгі таңдағы білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Әдебиеттер

1. Мұсабек А. Заманауи білім берудегі инновациялық технологияларды пайдалану ерекшеліктері//«ТМД мүшелігіндегі елдердің білім беру қызметкерлерінің біліктілікті арттыру жүйесіндегі интеграциясы», Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. - 27-28 қазан 2011 жыл
2. Демеева Ләззат. Ғаламдық ойлауға бейімдеу //Қазақстан мектебі.-2003. - №12.- 3 бет.
3. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік //Қазақстан мектебі. - 2006.- №4.
4. Бөрібекова Ф., Жанатбекова, Кусаинова А.А.Оқытудың инновациялық технологияларын пайдалану ерекшеліктері//ҚазҰМУ Хабаршысы. - 2012. - №3.
5. Назарбаев Н. «Қазақстан - 2030» Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әлауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. - Алматы: Білім, 1997.- 176 б.
6. Бөрібекова Ф., Жанатбекова, Кусаинова А.А.Оқытудың инновациялық технологияларын пайдалану ерекшеліктері//ҚазҰМУ Хабаршысы. - 2012.- №3.
7. www.teknology.kz.
8. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Елорда, 2008.-Б 4-8
9. ӘбджәлиевН. Тарих сабақтарында компьютерлік технологияны пайдаланып оқыту әдістерін қолдану // Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. - 2010. - № 7. - 54-56 б.
10. ЖұмабаеваА. Қазақстан тарихын оқытудағы инновациялық технологияларды пайдалана білудің тиімділігі. Қазақ тарихы. -2012. - № 7. - 33-36 б.
11. Рысбаева А. Ақпараттық технологияның оқушы қызығушылығын арттырудағы орны // Қазақ мектебі.
12. Назарбаев Н.Ә. «Болашақты бірге қалаймыз!» Қазақстан Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана қаласы: Ақорда. 28.01.2011ж
13. Н.Ә. Назарбаев. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту -Қазақстан дамуының басты бағыты // Егемен Қазақстан, 28 қаңтар, 2012.
14. Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан, 15 желтоқсан, 2012.

ЕҢСЕНОВ Қ.А.

Т.Ғ.К., МТИ

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ (1991-2011 жж.)

Қазіргі заман тарихын зерттеудің басты бағыты ел тарихына қатысты жарық көрген тарихи еңбектерді тарихнамалық тұрғыдан талдаулар жасау, маңыздылығы мен шынайылығына баға беру болып табылады. Отандық тарих ғылымы саласы бойынша ел тарихына қатысты жарық көрген отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне талдаулар жасау мен баға беру бүгінгі күннің талабы. Себебі, тарих ғылымының тарихнама саласының ғылыми зерттеулер жүргізудегі атқаратын қызметі белгілі бір кезеңге байланысты немесе оқиғаларға байланысты талдаулар жасауға бағытталады.

Еліміздің тәуелсіздік алғаннан бүгінгі күнге дейінгі уақытта көптеген тарихи еңбектер жарыққа шықты. Бірақ, олардың ішінде тарихнамалық тұрғыдан талдаулар жасаған еңбектер жетіспейді. Сондықтан, тәуелсіздік тарихына арналған зерттеулерге тарихнамалық зерттеу жасау бүгінгі күннің талабы. Мұндай зерттеу жұмыстарының атқарылуы барысында тарихнамалық сараптамалар жасалып, тарихымыздың өткені талқылаудан өткізіліп, келешек бағдарлары көрсетіледі.

Қазақстанның қазіргі заман тарихы бүгінгі әлемдік тарихтың құрамды бөлігін құрайды. Сондықтан, егеменді еліміздің тарихи оқиғалары мен құбылыстарына қатысты жазылған еңбектерді сын елегінен өткізіп, тарихнамалық талдау қорытындыларының нәтижесінде зерттеу жұмыстарының артықшылығы мен кемшілігі анықталып, болашақта ескеруді қажет ететін бағыттары анықтала түседі. Жалпы, Отандық тарих ғылымының жетістіктерін саралап, болашағына бағдар жасау үшін тарихнамалық зерттеулер аса қажет.

Тарихнамалық талдаулардың ерекшелігі Қазақстанның қазіргі заман тарихына қатысты тарихи еңбектер тарихнамалық талдауға түсіп, нақты сараптама жасалатындығында. Сондай-ақ, мемлекетіміздің тәуелсіз ел ретінде қалыптасуы, оның тұтастай тарихының жазылуы, зерттеу еңбектерінде көрініс табуын зерделеу қажет. Жалпы, Отандық тарих саласы бойынша тарихнамалық жүйелі зерттеулер жазу, зерттеуді қажет ететін мәселелерді анықтап, бағыт-бағдар жасау болашақ үшін игілікті іс болып табылады.

Тарихнамалық зерттеудің мақсаты тарих ғылымының қалыптасу, даму кезеңдерінің, шетелдік тарихнаманың негізгі мәселелерін талдау. Қазақстан тарихнамасын зерделеу, негізгі тарихи мәселелер бойынша жарық көрген монографияларға талдау жасау арқылы жүзеге асырылады.

Тарихнама міндеті тарихнама саласы туралы негізгі теориялық, методологиялық концепцияларды қорытындылау. Осы сала бойынша шетелдік және отандық тарихнаманың қалыптасу, даму тарихын, негізгі тарихи ой-пікірлерді қорытындылау. Қазақстан тарих ғылымының негізгі басымдықтары, проблемалары, тарихи білім берудің келешегі, Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарасты қалыптастыруға негізделеді.

Қазақстанның тарих ғылымында тәуелсіздік жылдары қазіргі замандағы отандық тарихқа қатысты бірқатар зерттеулер жазылды. Тарихнамада Қазақстан материалдары негізінде жазылған іргелі еңбектерде Қазақстан мемлекеттілігінің дамуы проблемалары белгілі бір дәрежеде орын алды.

Тоталитарлық сана-сезім мен ойлау жүйесі келмеске кеткеннен кейін мүмкін болған тарих білімін идеологиясыздандыру тарих ғылымының жаңа бағытының жанданып, өріс алуына септігін тигізді. Осы бағыттағы зерттеулер дараланып, қайталанбас сипат ала бастады. Қазақстан тарихы жөніндегі академиялық жоғарғы оқу орындары еңбектерінде бастапқы дерек көздерді терең де жан-жақты зерделеуге негізделген проблемалық қисын көрініс таба бастады [1].

Тәуелсіздіктің алғашқы он жылында Қазақстан тарихы ғылымы мен тарихнамасының даму үрдісі белгілі қоғам қайраткері, тарихшы-ғалым, ұстаз және Қазақстанның тарихшылары қауымдастығының құрметіне ие болған көшбасшы академик М.Қ. Қозыбаевтың есімімен тығыз байланысты. Қазақстанның тәуелсіздік алуы отандық тарихтың дұрыс жолмен жазылуына мүмкіндіктер туғызды [2].

Ел тәуелсіздігінің тарихына қатысты К.Н. Бұрханов, Б.Ф. Аяғанның, Б.К. Сұлтановтың «Қазақстанның қазіргі заманғы саяси тарихы (1985-2006)» атты ұжымдық еңбекті атау маңызды болып табылады. Онда тарихи деректерді кең ауқымда тарату жасалды [3].

Қ.К. Тоқаевтың республиканың мемлекеттік егемендігі жарияланған сәттен бастап, бес жылдық кезеңді қамтитын, 1997 жылы басылып шыққан «Тәуелсіздік туы астында» атты кітабы Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты жөніндегі ой-пікірді тұңғыш қорытындылаушы еңбек болып табылады. Кітапта елдің саяси және сыртқы экономикалық бағытының қалыптасуының жүріп өткен жолы Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа егемен ел ретінде енуімен ұштастырылып, ой елегінен өткізілді. Сөйтіп, қазақстандық тарих ғылымында тың пайым ортаға салынды, Қазақстан Республикасының түрлі елдермен және халықаралық ұйымдармен қарым-қатынастың басым бағыттарына, олардың іске асырылуына талдау жасалды [4].

Н. Қалиевтің «Қазақстан парламентаризімі» атты монографиясында, «Тәуелсіз Қазақстандағы Парламент: жай-күйі мен проблемалары» атты ұжымдық еңбекте де Қазақстан Парламентінің қалыптасу тарихы егжей-тегжейлі зерттелді, олар заң шығарушы органның қалыптасу үрдісін, оның мемлекеттіліктің қалыптасуындағы және елде реформаларды жүргізудегі рөлін талдауға, Қазақстанда парламентаризмнің одан әрі дамуы жолдарына арналды [5].

Тарихымыздың басқа да түйінді мәселелері сияқты, мемлекетімізді қайта құру мәселесі де тұңғыш Президентіміздің еңбектерінде жан-жақты айтылған, яғни тарих ғылымының тілімен айтсақ, Н.Ә. Назарбаев еңбектерінде мемлекетімізді қалпына келтіру тарихы, алғашқы нақты іс-шаралардан бастап, жан-жақты бейнеленген. Сондықтан Н. Назарбаев еңбектеріне тәуелсіз Қазақстан мемлекетін қалыптастыру, нығайту және дамыту тарихының дерек көзі ретінде талдау жасау, тек тарих ғылымының ғана емес, жалпы Қазақстан тарихнамасының да өзекті мәселелерінің бірі болып табылатындығы күмәнсіз.

ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарық көрген еңбектеріне: 1991 жылдың көктемінде дайындаған «Әділеттің ақ жолы» еңбегінен бастап, 2012 жылдың қаңтарында ҚР Президентінің Қазақстан халқына жолдаған Жолдауына дейін; Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы», «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде», «Ғасырлар тоғысында», «Қазақстан – 2030», «Қалың елім, қазағым», «Қазақстан – Ресей қатынастары», «Тарих толқынында», «Бейбітшілік кіндігі», «Сыңдарлы он жыл», «Еуразия жүрегінде» [6] сияқты бірнеше іргелі еңбектері, жинақтар, Қазақстан халқына Жолдаулар, ҚР мерейтойларында,

салтанатты жиындарда, басылымдарына берген сұхбаттары т.б. еңбектер жатады. Олардың бәрінде де белгілі бір дәрежеде тәуелсіз Қазақстан мемлекеттігі тарихына қатысты мәліметтер сақталынған.

Қазақстан егемендігін алғаннан кейінгі кезеңдегі елдегі көші-қон үрдістерінің барысын, бағыттарын талдап, ерекшеліктерін саралаған, республикадағы демографиялық ахуалдың жағдайы баяндалған М.Х. Асылбеков пен В.В. Козинаның ғылыми зерттеуінде Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі демографиялық өзгерістер мен оның барысы, маңызы қарастырылып ғылыми талдау жасалған. Осы аталған авторлардың бірлесіп шығарған «Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета» ғылыми еңбегінде тәуелсіз Қазақстан халқының демографиялық өзгерістеріне жаңаша көзқараспен талдау жасалған [7].

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік кезеңіндегі тарихын зерттеумен айналысатын ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының ғалымдары да бірқатар еңбектерді жарыққа шығарды. Олардың ішінде «Тәуелсіздік хроникасы», «Қазіргі Қазақстан тарихы» [8] және тағы басқа еңбектер бар.

Жалпы, тәуелсіздік тарихына қатысты оқиғалар хроникасын шығару, түрлі тақырыптар мен кезеңдерге жіктеу аса маңызды мәселе болып табылады. Өйткені, елдікті сақтау және нығайту үшін, сондай-ақ, жас ұрпақты азаматтық және ұлтжандылық бағытта тәрбиелеп өсіруге тәрбие құралы ұлттық тарих болмақ.

Қазіргі күрделі оқиғалар мен құбылыстар жүріп жатқан жаһандық жағдайда қазақ елі елдігін нығайтуға бағытталған нақты қадамдар жасауы тиіс. Мәселен, ұлттық тарихты ұлықтау үшін ғылыми зерттеудің кешенді базасы мен теориялық-әдіснамалық салаларын жетілдіру, дамыту қажет. Елде ұлттық тарихты дұрыс жазу және баяндау арқылы ұлттық сананы нығайту керек. Егер халқымыздың тарихи танымы мен зердесі мықты болса, кез-келген бөгеттерге төтеп біре алады. Себебі, ұлттық рухы күшейген ел өзгеге дес бермесі анық. Сондықтан, отандық тарих ғылымының әр саласы бойынша зерттеулер мен тарихнамалық зерделеу, талдау, оның жетістіктері мен кемшіліктерін саралай түсу қажет.

Қорытындылай айтсақ, еліміздің тәуелсіздік тарихына қатысты жарық көрген еңбектерді тарихнамалық тұрғыдан талдау және сараптама жасау аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан, оларды отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектері деп топтарға бөліп қарастыру керек. Тағы бір ескеретін мәселе, тарихнамалық зерттеулерді оқиғалар мен құбылыстарға немесе қоғамдық салалардағы тақырыптарға қатысты жасаған жөн. Сонда тақырыптардың зерттелу деңгейі ашылып, ғылыми талдаулар мен сараптамалық еңбектер жазылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 18-б.
2. Козыбаев М.К. История и современность. – Алматы, Ғылым, 1991, 252-б.
3. Бурханов К.Н., Султанов Б.К., Аяған Б.С. Современная политическая история Казахстана (1985-2006 гг.). Издательский центр Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова. – Алматы, 2006. 120-б.
4. Тоқаев Қ.К. Под стягом независимости. Очерки о внешней политике Казахстана. – Алматы: - Білім, 1997, 736-б.
5. Қалиев Н. Қазақстан парламентаризімі. – Алматы: Қазақстан, 2003. – 272-б.
6. Назарбаев Н.Ә. Еуразия жүрегінде. Алматы: Атамұра, 2005. – 192-б.
7. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Өркениет, 2001. – 112 с.; Асылбеков М.Х.,
8. Козина В.В. Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010.– 152б.
9. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы: Хрестоматия / Б.Ғ. Аяғанның ред. – Алматы: Раритет, 2010. – 560 б.

ДЮСЕНОВА Н.К.

т.ғ.к., аға оқытушыС. Асфендияров ат. ҚазҰМУ

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

XX ғасыр қазақ қоғамының ұйытқысына айналған «Алаш қозғалысының» көрнекті тұлғаларының бірі Халел Досмұхамедов еді. XX ғасырдың басындағы қоғамның сын-тегеурініне сай Ресейдің ішкі өлкелерінен жоғары білім алып, халықтың қажетіне еңбек етуді өз алдына мақсат етіп қойған қайраткердің туғанына биыл 130 жыл толып отыр.

Жарты ғасырдан сәл астам уақыт ғұмыр кешкен Халел Досмұхамедовтың өмір жолын төмендегідей

4 кезеңге бөліп көрсетуге болады: 1) Есею жылдары (1916-шы дүрбелен жылдарға дейін); 2) Ат үстінде өткен, күрес жылдары (1916-1920); 4) Ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметпен айналысқан жылдары (1921-1928); 3) Қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1929-1939).

Ғалымның туған ортасы мен білім алған жері туралы «Алаш. Алашорда» энциклопедиясында: «Халел Досмұхамедов (1983, Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Тайсойған құмы – 1939, Алматы) – Алаш қозғалысының қайраткері, дәрігер, ұстаз, ғалым. 1994 жылы Орал әскери-реалдық училищесінің даярлық сыныбына қабылданып, оны 1902 жылы үздік бітіреді де, тағы бір жылға қосымша сыныпта оқуға қалдырылады. 1903 жылы Санкт-Петербург Императорлық әскери-медицина академиясына латын тілінен қосымша емтихан тапсырып түсті. Досмұхамедовтың студенттік өмірі империяның саяси толқуларға толы кезеңімен тұстас келіп, оның саяси білімін жетілдіріп, қалыптасуына әсер етті. Ол осы жылдары ел ішінде үгіт-насихат жүргізіп, жергілікті «Фикер» (Пікір), «Уральский листок» газеттеріне мақалалар жазып, болып жатқан саяси толқулардың мән-жайын халыққа түсіндіріп отырды. 1905 жылы Орал қаласында бес облыстың делегаттары жиналған съезде Ресей кадеттер партиясының жергілікті бөлімшесі есепті құрылған Қазақ конституциялық демократиялық партиясының 9 адамнан тұратын Орталық комитетіне Б.Қаратаев, М.Бақтыкереевтермен бірге сайланады. 1909 жылы академияны үздік бітіреді» [1, 140 б.] деген дерек келтіріледі.

Сонымен қатар, этнограф-жазушы Сейіт Кенжеахметов те өзі құрастырған тізімінде Халел Досмұхамедовты Санкт-Петербург әскери-медицина академиясын 1909 жылы алтын медальмен бітірген [2, 49 б.] деген дерек келтіреді.

1909 жылы академияны үздік дәрежелі дәрігер атағымен бітіріп, офицер ретінде кесімді мерзімдегі әскери міндетін өтеуге жіберілді. Алдымен Пермь губерниясында, кейін 2-Түркістан, 2-Орал қазақ-орыс атқыштар батальонында әскери кіші дәрігерлік қызмет атқарды. 1912, 1913 және 1915 жылдары оба індетіне қарсы күрес ісіне қатысты. Бұл еңбектері үшін Императорлық қола медальмен марапатталды. 1913-18 жылдары «Қазақ» газетінде «Тамыр дәрі хақында», «Сары кезік — сүзек», «Жұқпалы ауру хақында» сынды кәсіби, әлеуметтік-саяси тақырыптарда мақалалар жариялап, өзіндік ой-пікірін білдіріп тұрды. «Как бороться с чумой среди киргизского народа» (1916) деген кітабы өз кезеңінде оба індетіне қарсы күрестің әдіс-тәсілдерін түгел қамтыған еңбек болды [3].

1913 жылы «Қазақ» газетінде: «Алаш» не сөз? деп аталатын доктор Халел Досмұхамедовтың мақаласы жарық көрді: «Қазақтың» 12 нөмерінде «Оқшау сөз» жазған «Қыр баласына» жауап:

Орал облысында Уральски казачи воинсқаға караған қалмақтар бар, «Қыр баласының» өтініші бойынша, «Алаш» деген қалмақ тілінде сөз бар ма? Мағынасы қазақша не болады?» дегенімде қалмақтар айтты: «Қалмақ тілінде «Алаш» деген сөз бар, қазақшат мағынасы – өлтіргіш, аямаушы, жаугер» деп.

«Алаш» деп қалмақтар жақтырмаған орында айтады. Жаны ашымай хайуанатты көп өлтіре беретін аңшыларды да қалмақтар «Алаш» деп атайды. іДоктор Халел Досмұхамедов [4,39 б.].

1914 жылы «Қазақ» газеті басқармасының атынан басылымның 9 қаңтардағы 45 санында «бір жылдың ішінде «Қазақта» қаламымен қызмет еткен һәм мұнан былай да пайдалы қызметтері үміт етіліп алашқа аты білінген білімді азаматтар» қатарында доктор Халел Досмұхамедовтың есімі де ардақталып аталады [4, 82 б.].

Халел Досмұхамедовтың саяси қайраткер ретінде алғашқы қадамы революциялық дүмпулердің келуімен, «Алаш» партиясының құрылуымен тікелей байланысты. Осы тарихи сәтті өз халқының мүдделеріне жаратуды мақсат еткен қазақ оқығандарының бірі ретінде Халел де өз мамандығын тастап, саяси істерге белсене араласты.

Алаш партиясы құрылғаннан кейінгі ең басты жұмыстарының бірі Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына өз атынан депутаттыққа лайық кандидаттарды іріктеп, оларды сайлау арқылы өткізуге күш жұмсау болды.

Алаш партиясы атынан Учредительное собраниеге аталған депутаттар арасынан Орал облысынан ұсынылған 7 кандидаттың бірі Халел Досмұхамедов болатын.

«Қазақ» газетінде жарияланған осы мәселе туралы мақалада: Халел Досмұхамедов – доктор. Орал облысының қазақ комитетінде председатель һәм облосной комиссар помощнигі. Халел ескі өкімет заманында докторлық қызметімен қазақ ортасында пайда келтіріп тұруының үстіне, жұртты оңға бастап, басшылық етіп, сол себепті өкімет кезінде артық «сенімді» кісі болмай жүрген қазақтың қабырғалы жігітінің бірі [5, 406 б.] – деп мінездеме беріледі. 1917 жылы желтоқсанда 2-ші жалпықазақ съезінде жарияланған Алашорда үкіметі – Ұлт Кеңесі құрамына енді.

1918 жылы 1 сәуірде Халел және Жаһанша Досмұхамедовтер Мәскеуге барып, Орталық Кеңес өкіметінің басшысы В.И.Ленинмен және Ұлт істері жөніндегі халық комиссары И.В.Сталинмен кез-

деседі. «Алашорда» атты ұлттық автономиялық үкімет құрылғанын, «Алашорда» үкіметінің төрағасы Ә.Бөкейханов екенін мәлімдейді. Бірақ «Алашорда» мемлекетінің қойған талап-тілектерін Орталық Кеңес өкіметі толықтай мойындамайды. Дегенмен де РКФСР-дің ұлт істері жөніндегі комиссариатының құрамында қазақ бөлімі құрылады [6,161-162 бб].

1918 жылы 29 наурызда Мәскеудегі Жаһанша, Халел Досмұхамедовтардан Семейдегі Халел Ғаббасовтың атына:

1. Совет үкіметі әр облыстағы Советтерге «қазақтың тұтқынға алынғн азаматтарын тегіс босатындар» деп әмір қылды.

2. Алашорданың ұсынған шарттарына жақын арада Совет үкіметі жауап бермек болды.

3. Совет үкіметінің басында Қазақ Комиссариаты ашылатын болды. Бұл комиссариатқа кіретін адамдарды Алашорда өзі сайлап жібереді.

Өзіміз жұмысымыз болып ел жаққа кеттік. Тез арада Семейге келеміз – [1, 514 б.] деген жеделхат келді.

1918 жылы мамырда Жымпитыда өткен Орал облысының 4-қазақ съезінде «Ойыл уәлаяты» деп аталған мемлекеттік құрылым құрылды.

1918 жылғы қыркүйекте Уфа директориясын құру туралы мәжіліске қатынасқан Алаш автономиясының делегаттары сол айдың 11-жұлдызында автономиясының жергілікті басқару жүйесі туралы мәселені талқылап, Алашорданың батыс бөлімшесін құру туралы шешімге қол қойды. Бұл мәжіліске Алашорданың төрағасы Әлихан Бөкейханов, мүшелері: Уәлихан Танашев, Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов, Ахмет Бірімжанов, Әлімхан Ермеков және Мұхаметжан Тынышбаев қатынасты. Мәжілісте қабылданған шешімнің негізгілері мыналар болды: «... 5) Құрамына Бөкей ордасы, Ойыл уалаяты, Закаспий облысының Маңғыстау уезі, Торғай облысының Ақтөбе және Ырғыз уездері кіретін Алаш автономиясының батыс бөлігін іс жүзінде басқару үшін соғыс жағдайына және қатынас жолдарының нашар дамуына байланысты Алашорданың бөлімшесі құрылады. 6) Алашорданың осы бөлімшесі автономияның көрсетілген бөлігін (яғни Батыс Қазақстанның айтарлықтай территориясын) Алашордадан түсетін маңызды және принципті нұсқаулар негізінде басқарады. ... 9) Төтенше жағдайлар болғанда және Алашордамен байланыстар үзілгенде бөлімше Алашорданың (Орталық үкіметтің) құқықтарына ие болады» [6,176-177 бб.].

1919 жылы Алашорда үкіметін тарату барысында оның мүшелеріне кешірім жариялады. Бірақ бұл уақытша келісімге келу еді.

Сондықтан да пролетариат көсемі Ленин «Алашорда» үкіметіне о бастан екіжүзді саясат ұстанды. Оларды бетпе-бет келгенде сондай бір безбүйрек «бауырмалдықпен» бауырына тартып, «Алашорда» қайраткерлеріне кешірім жасау туралы Қаулыға қол қоя отырып, ту сыртынан Орынбордағы әскери кеңеске:

«Алашорда» үкіметіне еш қолдау болмасын, бірақ уақытша олардың басшыларын (оқығандарын) Кеңес өкіметінің қызметіне кеңірек пайдалану керек, жас Кеңес өкіметіне олардың білімдері қажет. Ал қалғанын кейіннен көрерміз... Бірақ оларға мүлде сенуге болмайды», – деген [7] дұшпандық тапсырма берді.

1920 жылдың 21 тамызында Түркістан республикасы халық ағарту комиссариаты жанынан Түркістан халықтарының оқу-ағарту, мәдени һәм ғылыми мұқтаждарын өтеу үшін арнайы ұйымдастырылған Білім мүшелігіне, кейін төрағалығына сайланды. Бұл жылдар Халелдің ғылыми-ағартушылық жұмыстармен терең айналысуына жол ашты. Алашорда үкіметіндегі саяси белсенділіктерінен айырылса да, 1920 жылдардан соң, Халел де Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытовтармен бір қатарда шығармашылық интеллигенцияның ірі өкілдері болып таныла бастады. Аталмыш жылдардағы шығармашылық ізденістері Халелдің әмбебап, энциклопедист-ғалым екендігін көрсетті. Осы жылдары Халелдің «Табиғаттану» (1922), «Жануарлар» (1922), «Адамның тән тірлігі», «Оқушылардың денсаулығын сақтау» сияқты ғылыми еңбектері шықса, тарих ғылымына қатысты «Шернияз шешен», «Бұхарадағы Көгілташ медресесін салу туралы әпсана», «Тіллә Қары мен Ширдор медресесін салдырған Жалаңтөс батыр шежіресі», «Кенесарының соңғы күндері» сынды зерттеулерді жазды. Әдебиет саласында «Мұрат ақын сөзі», «Исатай-Махамбет», «Аламан» жинақтарын шығарып кетті [1, 142 б.].

Халел Досмұхамедов шығармашылығының бір қыры – оның түркітану саласымен айналысқандығы. Бұл салада ол Махмұд Қашқаридің басты еңбегіне талдау жасап мақала жазды. 1923 жылы «Шолпан» журналының 7-санында «Диуан лұғат ат-түрік» атты мақала жариялады. Осы мақаласы арқылы қазақ қоғамын алғаш рет ұлы сөздікпен таныстырып, Махмұд Қашқаридің тарихтағы орнын белгілеп берді. Бұл тұрғыда ол «Диуанды» алғаш зерттеген В.В. Бартольд, В.А. Гордлевский, Т.А. Боровков, А.Н.

Кононовтармен иық тіресіп тұр. Халел Досмұхамедов былай деп атап көрсетті: «Түрк қауымы тіл, әдебиет һәм мәдениет тарихы үшін 1889-шы жылы Орхон жағаларында Ядринцев тапқан, Томсен, Радлов һәм басқа ғалымдар тарапынан үйреніліп, нәшр етілген, барлық мәдениет, хан дүниесінің назарын өзіне қаратқан, хан ерлерінің фікірін алыстырған (өзгерткен) ескі түрк, Орхон «бітік тастары» қандай аһамиаты болса, Махмұд Қашқари кітабында да аһамиаты сондай» [8, 169 б.].

Батыс Алашорда үкіметі жетекшілерінің бірі Х. Досмұхамедұлы тіл туралы: «Біздің тәжірибемізде қазақ тілі – бай тіл. Тек сөздерін ғылым жолына салып реттесе, ешбір жұрттың тілінен кем болмайды», - деген пікірді айтқан [9].

Халел Досмұхамедовтың еңбегінің жарқын көріністерінің бірі латын әліпбиін құрастыруы еді. 1928-29 жылдары латын-қазақ әліпбиінің жасаушылардың бірі Халел Досмұхамедұлы болды. Х. Досмұхамедұлы қазақ халқы қолданып отырған араб таңбаларын тастап, латын қаріптерін алуға қарсы болғандығын мынадай пікірінен аңғартады: «...Нәзір айтқандай, менің латын әрпін алуға қарсы екенім рас. Бірақ латынға қарсы екенімді біле тұра маған латын әріптерінің жобасын жазып беруге тапсырған соң, сол жобаны жасағаным да рас».

Сөзінің соңында қайраткер ғалым «...жазу мәселесі – өте зор мәселе. Оны жете тексеріп барып шешу керек» деп ескертеді [10].

Ол 1929 жылы ҚазПИ-де проректор болып жүрген кезінде тұтқындалып, Воронеж губерниясына жер аударылып, сол жерден Мәскеу және Алматы қалаларында түрмеде отырады. Содан кейін талай қуғын-сүргінге ұшыраған ол 1939 жылдың 24 сәуірінде «әскери трибуналдық үкімімен ату жазасына бұйырылады», бірақ 19-тамызда үкім орындалмай тұрып, түрмеде науқастан қайтыс болады.

1958 жылы 28 ақпанда Қазақ КСР Жоғарғы сотының Қылмыстық істер коллегиясында қайта қаралып, ақталды.

XX ғасырдың басында қазақ халқының құқығы мен мүддесі үшін ұлттық-саяси және ағартушылық күрес сахнасына шыққан ат төбеліндей қазақ оқығандарының ішіндегі Халел Досмұхамедовтың алар орны ерекше. 1917 жылға дейін дәрігер болып елге медициналық жәрдем беріп, кейін «Қазақ газетінің» тұрақты авторларының бірі болса, төңкеріс жылдары халқы үшін ұлттық майданға белсене араласты. Бұл оның саяси қайраткер ретінде қалыптасуына ықпал етті. 1921 жылдардан бастап ғылыми-ағартушылық бағытқа бет бұрған Халел Досмұхамедов қай салада болмасын өзінің тұлғалық, қайраткерлік, ғалымдық болмысын көрсете білді.

Әдебиеттер

1. Алаш. Алашорда. Энциклопедия / Құраст: Ғ.Әнес, С.Смағұлова. – Алматы: Арыс, 2009. – 544 б.
2. Кенжеахметов С. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ЖОО оқыған қазақтар // Ақиқат, 1994. - №7. - 49-53 б.
3. Сом алтынның сынығы // Егемен Қазақстан, 2007, 30 мамыр.
4. «Қазақ» газеті // Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
5. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б.
6. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы, Ататек, 1995. – 256 б.
7. Сүлейменова Д.Д. Алашорданың Батыс бөлімінің тарихы: т.ғ.к. ... дисс. - Алматы. 2004. – 138 б.
8. Мұрат Сабыр. Халел Досмұхамедов және түркітану мәселелері // Әлем қазақтарының рухани сұхбаты: тіл, мәдениет және Алаш мұраты(халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары). - Алматы: «Сардар», 2008. - 364 б.
9. НұрпейісК., ҚұлкеновМ., МектеповА., ХабижановБ. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы. - Алматы: Санат, 1996.
10. Майлықұтова М. Алаш арыстарының латын әліпбиі жайлы пікірталасы // Түркістан, 2013. - 11 сәуір. - №14 (976).

ҚАЗАҚ БАС СӘУЛЕТ ҚҰРЫЛЫС АКАДЕМИЯСЫ АЛМАТЫ АГЛОМЕРАЦИЯСЫНДАҒЫ ІШКІ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Өзінің сан ғасырлық қайғы – қасіретке толы тарихында қазақ халқы тағдырдың талай тәлкегіне түсіп, көптеген оқиғаларды басынан кешірді.

Сондай оқиғалардың қасіретті де қайғылысы қазақ жерлеріне әр түрлі халықтар мен ұлыстардың өкілдерін қоныстандырып, байырғы тұрғындарды ата қоныстарынан аластап, шөл, шөлейт аймақтарға ығыстыру еді. Әсіресе қазақ халқын дүрбелеңге түсіріп, берекесін кетірген патшалық Ресейдің орыс шаруаларын дархан далаға емін-еркін орналастыруы болды. Сулы, нулы жерінен айырылған қазақ озбыр отарлау саясатына жайбырақат қарап отыра алмады. Даланы дүрліктірген бірнеше ұлт-азаттық көтерілістер етек алып, тәуелсіздікке ұмтылған халық елінің, жерінің еркіндігі үшін аянбай күресті. Жер мәселесі, қарашекпенділердің ілегін тоқтату XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында көкейкесті мәселеге айналды. «Жер нормасы немесе 15-тен жер алу» ұлт зиялыларын терең толғандырды. Сондықтан да «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясының, тәуелсіз мемлекетінің құжаттарында жер мәселесі ерекше айтылды.

Әйтсе де Ресей империясының да кеңестік-большевиктік саяси басқарудың да отарлау, қоныс аудару саясаты тоқтаусыз жүргізіліп, қазақ даласы әр алуан халықтардың өкілдері бас қосқан аймаққа айналды. Қазақстанның көпэтникалық жұртшылыққа айналуы субъективті және объективті факторлар жиынтығымен, миграциялармен реттеліп, XVIII ғасырдың басынан XX ғасырдың аяғына дейін келімсектер факторына байланысты болды [1].

Көбінде бұл жағдайға себеп болған Ресей патшалығының жүргізген отарлық және қоныстандыру саясаты. Мемлекеттің жер туралы берілген бұйрығына негізделген шаралары бойынша қоныс аударушылар үшін қазақтардың жерлері алынып, олардың дәстүрлі қыстау мен жайлауларына көшіп-қонуына дереу шектеу салынып, оларды бір тұрақты мекенге қоныстандырып, күштеп отырықшылыққа көшіру мақсатымен жергілікті халыққа өздерінше ілгері ықпалын тигізді. Іс жүзінде жергілікті халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылығына зиянын тигізіп, қалыптасқан экономика – шаруашылық құрылымы бұзылды, оның жалғасы үлкен апатқа апарып ұрындырды: халық арасында ашаршылық басталып, жағдайы қатты жұтаңдаған рақымсыз қырғынға тап болды. Бұл орын алып жатқан жаңа тәртіптер, жергілікті халықтың еркін көтеріліп дамуына, әр түрлі себептеріне байланысты нұқсан келтіріп отырды. Республикаға миграциялық ағымның кең жолы ашылуы Кеңес өкіметі кезінің 20-шы жылдың ортасынан басталып, 60-жылдардың аяғына дейін созылды [2]. Халықтың орналасуы теориясында миграциялық үрдістерінің маңызы орасан зор. Ол өзінің табиғи жаратылысынан өте күрделі, көптеген әлеуметтік – экономикалық құбылыстарымен тығыз байланысы бар, әр түрлі салдары бар демографиялық үрдіс. Миграциялық үрдістер көп факторлар күштеріне негізделіп, өндіріс қатынастарының жалпы жүйесінің дамуы деңгейінде шағылысып, өзі жағынан халықтың орналасуына ықпал етуі ықтимал. Қазақ халқының урбанизациялық дамудың алдыңғы қатарына әлі де болса шыға алмай жатқаны анық. Алайда, жер шарын түгел қамтып жатқан осы ауқымды құбылыстың белді ортасына өлшем тұрғысынан келсек, әлі де болса селолық өмір салтымен жан – жақты дами түскені қажет-ақ. Содан кейін барып дамыған ауыл шаруашылығымен қалалық өмірді асықпай, салиқалы түрде меңгергені дұрыс және тиімді болар еді. Бірақ қазақ ұлтының қалаға шоғырлануының да өзіндік ерекшеліктері мол. Индустриализация кезеңінде жұмысшы тобын жасанды түрде құрамақшы болған (1928-1934 ж.ж.) «Аш ауылдан тоқ қалаға» қаратабан босқыншылық нәтижесін білеміз, қазақты ашаршылықта қалаға қуып тығу осы аз жыл ішінде қалалықтардың санын 6 есе көтерді. «Қалалықтарымыз» осылай ерен өскенде «далалықтарымыз» керісінше осы жылдары 2,5 есе күрт кемігені де ақиқат [3]. Бұл Голощекиндік геноцид салдарынан демографиялық дамуымыздың зардаптары деформацияға ұшырағанын білдіреді. Осы құбылыс өзінің жалғасын бұрынғы әкімшіл - әміршіл науқан қызу кезеңдегідей жасанды түрде болмаса да, соңғы ауыл шаруашылығының тоқырау кезеңінде де біршама үдей түскені байқалады. Жалпы алғанда 1959-1989 ж.ж. қаладағы қазақтар саны 4 есеге жуық өскен. Бұл қарқын қазір тіпті бәсеңдей қоймас. Осы қатты ойландыратын-ақ жағдай [4]. Өйткені, миграцияның бағыты бір жақты ғана болып жатыр. Ауылдағы өмір дәрежесінің төмендігінен қалаға деген ұмтылыс кеңінен тараған. Осындай ағымның арқасында халықтың арасында жаңа әлеуметтік топтар пайда болуы ықтимал. Халықтың селодан қалаға қоныс аударуы - өндірістік даму жолына түскен кез-келген қоғамға ортақ заңды құбылыс. Еліміздегі этнодемографиялық үрдістер қоғам дамуы үшін объектив-

ті қажеттілік. Қазақстанның жалпы, оның ішінде экономикасының қалыпты даму кезінде, әсіресе Дүниежүзілік сауда ұйымына қосылу қарсаңында әлемдік демографиялық және көші-қон үрдістері еліміздің экономикасына тікелей ықпал етті. Халықтың қоныстандыруын реттеу проблемасы біртіндеп халықаралық сипат алуда, Қазақстанның оңтүстігі мен шығысындағы елдерде халықтың өсімі ұлғайып бара жатқанда, бұл жағдай елімізді демографиялық қысымға алуы мүмкін, оған халықтың саны жағынан аздығы мен экономикадағы жағымды даму үрдістері септесуі ықтимал. Сондықтан одан бірқатар әлеуметтік-экономикалық және мәдени-тұрмыстық ауқымды проблемалар туындайды. Қалалардың өзі және ондағы тұрғындар саны жедел қарқынмен өсуінің өзіндік себептері бар. Ірі қалада орналасқан өндіріс орындарының еңбек өнімділігі жоғары болады. Себебі жұмысшылардың кәсіби шеберліктеріне жоғары талаптар қойылады, сондықтан олар кәсіби шеберліктерін үнемі жоғарылатып, жетілдіріп отырады. Белгілі бір өндірістің ірі кәсіпорындарының бір жерде шоғырлануы әлеуметтік саланы дамытуда өзіндік үлесін қосуда. Ауруханалар, емханалар, бала бақшалары, мектептер, транспорт және толықтырылып отырған еңбек ресурстары бәрі де жеткілікті. Бұл жағымды факторлар, ал жағымсыз факторларға өндіргіш күштердің ірі мегаполисте шоғырлануы қоршаған ортаның табиғи жағдайын нашарлатады: біріншіден ауа, жер, су ластанады. Мегаполисте адам мен табиғат бір – бірінен алшақтай түседі, тіпті адамдардың өзара қатынасында салқындық айқын сезіледі [5]. Жұмыс орнынан үйге, үйден жұмысқа қатынастар тұрақтанып қалады. Қала үлкейген сайын қаланың ортасында орналасқан кәсіпорындарға жету, содан үйге қайтып оралу оңайға түспейді. Қалада қоғамдық транспорт пен байланыс тораптары жиіледі, үлкен көпқабатты үйлердің тығыз орналасуы, коммуналдық – тұрмыстық жүйелердің дамуы, үлкейген қаланың санитарлық және тазалық жағдайлары төмендейді. Ауасы, суы, топырағы біртіндеп бұзыла бастайды. Сондықтан бұл жағдайлар мұқият есепке алынуға тиіс. Әйтпесе шешілмеген мәселелер шиеленісіп, күрделі жағдайларға айналып, қоғамның кез – келген саласына өз зиянын тигізе бастайды. Қазақстанның жалпы даму үрдісіне қарамастан соңғы жылдары қалалық және ауыл тұрғындарының тұрмыстық деңгейі арасындағы айырмашылық анық сезілді, әсіресе бұл құбылыстар агломерацияларда айқын байқалады. Сондықтан да ауылдық жерлерді тиімді дамыту және ондағы тұрғындарды табыс көзін арттыру мәселелері жедел шешімін табуы қажет етеді. Әрине, ауыл-қала бағытындағы жасалған қарқынды көші-қон бағыты ауылды жерлердегі жүргізілген жекешелендіру үрдісінің нәтижесіне негізделгені, соның салдарынан халықтың өмір деңгейі күрт төмендегені, жұмыс орындарының жабылуы, жұмыссыздықтың кең қанат жаюына, әлеуметтік саласының төмендеуіне әкелді. Әлеуметтік қорғау және еңбек министрлігінің берілген мәліметтерінде 1999 ж. республика көлемінде бір жұмыс орнына 36 жұмыссыз келсе, ауылды жерде ол көрсеткіш 8 есе жоғары, яғни 285 адам. Ал 1999 ж. 8,8 мың есепке алынған адамдардан тек 1,3 мың адамы ғана ауылдық жерлерде жұмысқа орналастырылды [6]. Елде жүргізілген әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар барысында қарқынды дамушы еңбек нарығы құрылды, яғни, халықтың экономикалық белсенділігінің деңгейі 1991 жылғы 68,6%-дан 2012 жылы 71,9%-ға дейін өсті (2012 жылғы 2 тоқсан), экономикалық белсенді халық саны 7,7 миллион адамнан 9 миллион адамға жетті, жұмыс істейтін адамдардың саны 7,7 миллион адамнан 8,5 миллион адамға артты. Бұл ретте жеке кәсіпорындарда жұмыспен қамтудың үлесі басым. Жұмыспен қамтылған халықтың үштен бірінен астамы өз бетінше жұмыспен айналысушылар болып табылады. Жұмыссыздық деңгейі 2 есеге азайған – 2000 жылғы 12,8%-дан 2012 жылы 5,3%-ға (2012 жылғы 2 тоқсан). Жұмыссыз халықтың саны 473 мың адам болды (1.07.2011 ж.), бұл 2000 жылмен салыстырғанда 2 есе аз [7]. Мемлекет тарапынан «Жұмыспен қамту – 2020» бағдарламасы іске асырыла бастағаннан бері оның іс-шараларымен 170 мың адам қамтылды, 115 мың адам жұмысқа орналастырылды. Сонымен қатар, аумақтарды дамыту бағдарламалары шеңберінде жыл басынан бері 111,6 мың адам жұмысқа орналастырылды. Оның ішінде әлеуметтік жұмыс орындарына 9,3 мың адам, жастар практикасына 4,6 мың адам орналастырылды. 12,5 мыңнан астам адам кәсіптік даярлауға, қайта даярлау мен біліктілігін арттыруға және шамамен 8 мыңдай адам қоғамдық жұмыстарға жіберілді [8]. Бұл іс-шаралардың сипаты күрделі және олардың бір ғана мақсаты – жұмыспен қамтуға ықпал ету.

Ауылдан қалаға көш басын бағыттаған мигранттардың көбі тек жұмыс орнының табылғанын ғана медеу тұтып қоймайды, олар сонымен қоса білім дәрежесін көтеріп және балаларының да сапалы білім алуын көздейді. Бірақ бірден бұл мақсаттары орындалмайтыны анық, себебі ауылдан келген мигранттардың бірден қаладан тұрғын үй алып, қала тұрғындарының қатарына қосылуы мүмкін емес, осының салдарынан олардың әлеуметтену үрдістері ұзаққа созылады. Қорыта келе айқындалғаны, ірі қала мигранттарды тек өзінің жарқыраған оттарының жылтырымен ғана емес, мегаполистің жоғары өмір деңгейімен қызықтырып, өзіне тартады. Сондықтан көші-қонның негізгі себептерінің бірі - ол әлеуметтік-экономикалық себептер болып табылады, бірақ олармен қатар әлеуметтік-мәдени талаптарды естен шығармауы дұрыс болар еді. Агломерациялардағы этномиграциялық үрдістер тұрақты түрде

жүретін процестер. Осы процес көшіп-қонушылардың материалдық және рухани талап-тілектерінің өсуіне байланысты жиілейді. Осыған орай агломерациядағы этномиграциялық үрдістерді екіге бөлуге болады: бірі сыртқы, екіншісі ішкі миграция. Сыртқы миграцияның орын алуына бірқатар факторлар ықпал етеді. Мысалы, мемлекеттегі саяси басқару мен жүйенің өзгеруіне байланысты қоғамның кейбір топтарының өзге іргелес немесе шалғай елдерге қоныс аударуы; этникалық топтардың әр түрлі әлеуметтік-саяси жағдайларда өз отандарынан басқа елдерге күшпен жер аударылуы, сол депортацияға ұшыраған халық өкілдерінің репатрианттар ретінде өздерінің этникалық атамекендеріне оралуы; ғылым, мәдениет, т.б. қайраткерлердің өз отандарынан материалдық, моральдық қолдау таба алмай шет елдерге аттануы; білім алуға, мамандануға шет елдерге барған әлеуметтік топтардың сол мемлекеттерде тұрақты қалып қоюлары және т.б. Аталған факторлар және одан басқалары кез-келген мемлекетті сыртқы көші-қон мәселелерімен айналысуға мәжбүр етеді. Сыртқы көші-қон процестері жүйелі, ретті, азаматтарға қолайлы болуы үшін арнайы заңдар қабылданады. Мәселен, кенестік кезеңде Қазақстан сыртқы миграциямен, көрші және шет елдермен елшілік мәселелерімен айналыспады десе болады, өйткені мұндай құқық оған берілмеді де. Есесіне КСРО-ның Сыртқы Істер министрлігі, одақтың көші-қон басқармасы аталмыш мәселемен айналысып отырды. Кеңес Одағы ыдырап, әлемдегі алпауыт мемлекет тарих сахнасынан кеткеннен кейін тәуелсіз Қазақстанның миграция проблемаларымен шұғылданудың тізгіні өз қолына тиді. Егемен мемлекеттің саяси басқару институттарын қалыптастыру барысында республиканың көші-қон мәселелерімен айналысатын агенттігі құрылды. 1992 ж. маусым айында иммиграция, ал содан соң миграция туралы заңдар қабылданды. Осы заңдарға сәйкес миграциялық процестер күні бүгінге дейін жүргізіліп келеді. Ал енді ішкі миграция туралы айтатын болсақ, бұл процесс кез-келген мемлекеттің аумағында тұрақты түрде жүреді. Ішкі миграцияны тұрақтандыру, бір жерден екінші жерге көшуді азайту күрделі әрі күрмеуі қиын мәселе. Дегенмен жергілікті жерлерде тұрғындардың әлеуметтік-тұрмыс және экологиялық, экономикалық түйткілдерін шешу бұл мәселенің шешімін жеңілдетеді. Сондықтан да неғұрлым аймақтардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени, экологиялық проблемалары өз түйіндерін шешсе, соғұрлым ішкі миграцияның қарқыны да азаяды. XX ғасырдың 80-жылдары Қазақстандағы қоныс аудару бағыты Солтүстіктен, Шығыстан, Батыстан оңтүстікке қарай бағытталған болатын, себебі көбі тіршілік көзін тек астана мен астананың төңірегінде көрді. Ал ғасырдың соңғы онжылдығында көшбасы керісінше жоғарыда аталған аймақтарға бағытталды. Өйткені мемлекеттегі саяси, экономикалық, қоныстану бағытындағы жүргізілген жаңашылдарға байланысты өзгерістер басталды. Ішкі миграцияның ауқымында қала маңына қоныстану процесі де тұрақты түрде жүреді. Мұның басты себебі, ауыл тұрғындарының қалаларда, ірі қала маңында өмір сүруге ұмтылыстары, тұрмыс пен еңбек жағдайларын қалалық деңгейге жақындатуға ниет білдірулері. Соңғы уақыттарда республикадағы урбанизациялау процесінің күшеюіне байланысты ішкі көші-қон да қарқынды түрде жүргізілуде. Ішкі миграцияның жоғары қарқыны 1991-1992 ж.ж. аралығында басталды [9]. Сол кезеңде ірі мегаполиске ұмтылған мигранттар қала төңірегіндегі бос қалған жерлерді иемденіп алды. Мүмкіндіктеріне қарай, қолда бар құрылыс материалдарынан соғып алған лашықтарын тұрғын үйге айналдырып, олардың заңдастырылмаған, құжаттарсыз бой көтерген саман үйлер келешекте үлкен бір әлеуметтік дағдарысқа жеткізілетінін ешкімді де ойландырмады. Ауылдан қалаға қоныс аударуы, яғни ішкі миграция ол үнемі шешімін қажет ететін өзекті мәселенің бірі. Бірақ өркениетті елдерде кенттену үрдістері ұзақ уақыт жүргізіліп, тіпті жылдар емес ғасырларға созылған. Осы уақытта ауыл тұрғындары ешқандай қиындықсыз, күнделікті күйбең тіршіліктерін атқарып, қиындықсыз қала өміріне біртіндеп үйренісіп, сіңісті. Ал жедел қарқынмен, жалпы қарқында жүргізілген, кенттен қанат жайып, бүкіл тұрғын халықты мигранттарға айналдыру үрдіс, әрине қиындықсыз, шығынсыз жүргізілмейді. Сондықтан ішкі қатығыстарды болдырмау үшін, ішкі мигранттардың қалаға бағыт алғанын тоқтату үшін ауылды жерлердің әлеуметтік – экономикалық жағдайларын жедел жақсарту қажет. Сонда ғана ауыл тұрғындары жылы орындарын суытып, қалаға ұмтылу легін тоқтатуы ықтимал. Осыған орай ҚР Президенті - **Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту-Қазақстан дамуының басты бағыты» Жолдауында** өңірлерді дамыту мәселесіне орай «Қуатты Қазақстан дегеніміз – бұл ең әуелі өңірлердің қуаттылығы болып саналады»-деп нақты көрсетіліп, моноқалалар мен агломерациялардың дамуына, халықтың экономикасы қарқынды дамыған орталықтарында шоғырлануы мәселесіне ерекше назар аударылуы маңызды шараларының бірі екені нақтыланған [10]. Әрине бұл өзекті мәселелерді жергілікті билік атқарушы органдар өз құзырында шеше алмайды, ол үшін мемлекет тарапынан арнайы бағдарлама қабылданып, заң күшіне енгізілуі керек. Сондықтан да бола ҚР Үкіметінің отырысында «Өңірлерді дамыту» бағдарламасына қалалық агломерацияларды дамыту бойынша өзгерістер мен толықтырулар қарастырылды. Онда еліміздегі

агломерациялар екі деңгейлі етіп айқындалды және бағдарламаны жүзеге асыру бағыттары нақты көрсетілді [11].

Осылай болса, тек заң жүзімен шектелмей, халықтың ұлттық жобалар мен мемлекеттік бағдарламалар арқылы тұрмыс деңгейін, жұмыспен қамтамасыз етілуі, өзге де әлеуметтік – мәдени талаптардың орындалуына қол жеткізуіне, кімде - кім қиындығы мол, күрделі, өзіне жат ірі мегаполиске көш басын бағыттау алдында асықпай ойланар еді.

Әдебиеттер

1. Тынышпаев М. История казахского народа. - Алма-Ата, 1993. - С.29.
2. Платунов Н.И. Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941). - Томск, 1976. - С. 95.
3. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. - С. 95.
4. Тәгімов М. Ұлттық урбанизациямыздың ұтымды үрдістері. - Алматы, 1993. – 102 б.
5. Проблемы труда и народонаселения в Казахстане //Сб. Статей. - Алма-Ата, 1970. - Вып.І. – С. 175
6. Сборник материалов по вопросам народонаселения. – Астана: 2000. - 654 с.; Статистический сборник Алматинской области. – Алматы: Статистическое управление Алматинской области, 2000. - 23 с.; Қазақстан өңірлерінің демографиялық жылнамалығы. - Алматы. 2006. - 504 б.
7. Статистическиепозказатели/Подред. СмаиловаА.А.–Астана: 2012. - 82 с.
- 8 Нұрымбетов Б. Жалпыға ортақ еңбек қоғамына// «Дала мен қала.- 2012. - 27 тамыз.
- 9 Қинаятұлы З. Көш - ол ұлт өміріндегі құбылыс // Егемен Қазақстан. - 2001. - 22 наурыз
- 10 ҚР Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту-Қазақстан дамуының басты бағыты» Жолдауы// Егемен Қазақстан. -2012. - 28қаңтар
- 11 Муканова А. Агломерации как центры роста // Казахстанская правда. - 2012. - 03 октябрь

АБИКЕНОВА Г.Е.

т.ғ.к., әл-Фараби ат. ҚазҰУ

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ӘЛІПБИ МӘСЕЛЕСІ

Адам баласы осыдан бес мың жыл бұрын жазу үлгісін тауып, ойы мен пікірін хатқа түсіре бастаған болатын. Жазу құралдары мен материалдары ұқсас болмаса да, олардың негізгі халық қолданысына тиімділігі баршамызға мәлім. Қазақ ұлты да өзінің жазу тарихында бірнеше әліпбиді алмасытырып, пайдаланғаны белілі. Олар әр кез халықтың рухани құндылығын бір ұрпақтан екінші ұрпаққа жеткізумен қатар, халық сауаттылығын ашу ісінде аса маңызға ие. Бүгінде «Латын әліпбиіне көшу керек пе?» деген уақыт талабы тудырған сауал орын алды. Жалпы Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезден бастап қазақ лингвистері мен зиялы қауымының арасында латын әліпбиіне көшудің пайдасы мен зияны туралы пікірталастар жүргізіле басталды. 2006 жылдың 24 қазанында өткен Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес. Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеп, нақты ұсыныстармен шығуы тиіс. Әлбетте, біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін зерделеп алуымыз керек», [1] – деп атап өткен болатын.

Латын әліпбиіне өту мәселесі XX ғасырдың басында-ақ көтеріліп, пролетариат көсемі В.И.Ленин араб әліпбиін латынға ауыстыруды Кеңестердің Шығыстағы революциясы деп бағалағаны белгілі. XX ғасырдың басындағы бұл әрекет қазақ елін де айналып өткен жоқ. 1917 жылғы болған төңкерістің желі Ресей жерін ғана емес оның айналасындағы көрші жатқан елдердің барлығын шарлап, біздің еліміздің де тарихы мен тілінде өшпес із қалдырды. 1920 жылдардың басында сол кездегі биліктің бастамасымен араб әрпімен жазып келген түркі тілдес халықтардың барлығын жаппай басқа әліпбиге көшіру саясаты қолға алынды. Әліпби, емле және оны реформалауға байланысты қазақ оқымыстыларының арасындағы пікірталас алғашқыда «Дала уәлаяты», «Айқап», «Қазақ» газеті сынды басылымдар беттерінде көрініс тапса, 1920 жылдан бастап «Еңбекші қазақ», «Жаршы», «Жаңа мектеп» сынды басылым беттерінде қызу айтысқа айналды. Әсіресе әліпбиге байланысты зиялылардың көзқарастары мен пікірталастары қалың бұқара арасына жарияланып, халық талқысына салынды. Бұл істе «Еңбекші қазақ» газетінің орны ерекше болды. Аталмыш газетке екі топтың өкілдері әр түрлі тақырыпта мақалалар жариялап

отырды. Мәселен, Н.Төреқұлов «Бізге қандай әліппе керек», Ә.Байдилдиннің «Жаңа әліппе тарихынан», Б.Байтоғайұлы, Қ.Басымов, М.Дулатов, Т.Шонанұлының «Бізге жаңа әліппе не үшін керек», О.Жандосұлы, М.Жолдыбаев, Қ.Жұбанов, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Н.Қаймекеұлы, Ж.Аймауытовтың, М.Мұхтарұлы «Дыбыс белгілерін негізінен өзгерту керек» т.б. және шетелдік Г.И.Бройдо, Н.Яковлев, Поливанов, Навширманов, профессор Ашмарин, профессор Жюзе, академик Бартольд, профессор Л.Жирков, профессор Б.Шобанзаде сынды ғалымдардың бірнеше мақалалары жарық көрді.

1924-1926 жылдары әліпби тартысы Түркістан мен Қазақстан аумағында толассыз жүрді. 1924 жылы 12-18 маусым аралығында болып өткен білімпаздардың тұңғыш съезінде қазақ ұлтына қатысты әр түрлі мәселелермен қатар әліпби алу ісі туралы сөз болады. Жалпы Кеңес үкіметі билігі тұсындағы ұлттық оқыған қауымның алғашқы бас қосуы осы қазақ білімпаздар тобының съезі болды. Түрлі баспасөз беттерінде білімпаздар тобының жиыны өтетіні туралы ерте-ақ жария етіліп, онда қандай мақсаттар атқарылатыны туралы жазылды.

«Бұл жиылыс еріккеннің ермегі емес, «топалаң уақытындағы той» емес – мектептерде оқу ана тілінде жүргізіліп, кітаптар жанданып, жазу машинасы шығып, мекемелерінде іс қағаздарын қазақ тіліне көшіріп жатқан дәуірде, үлкен сапырылыс болып, пікір өрнек, жазу-сызу, программалар, жобалар майданы ашылған дәуірде, өмір тілегімен болып жатқан жиылыс. Бұл жиылыс – ой, сөз жиылысы» – деп, өтілер жиынның мән-жайы туралы жалпылама түсіндірме беріледі [2]. Шындығында, бұл білімпаздар тобын шақырудың өзі қазақ елінің болашақ әдебиетін, тілін, емілесін, мәдениеті мен түрлі ғылыми істерін шешуде бөлінбей, біртұтас ұлттық ортақ мүдде үшін дұрыс шешім қабылдап, істі алға бастырту мақсатынан туған еді. Әйтсе де қазақтың араб әліппесін латын әліпбиіне көшірер тұста «жаңашыл» ұлт зиялылары мен «ескішіл» ұлт зиялылары арасында үлкен пікірталас орын алады.

Аталған съезд туралы Қаныш Сатпаев: «Алқаға Туркия, Әзірбайжан, Татарстан, Қазақстан, Өзбекстан және басқа түрік нәсілдес республикалардан өкілдер келген. Алқаның жұмысына көмектес болу, қорытындыларымен таныс болу үшін жиналысқа күнбатыс Еуропадан көп профессорлар келген көрінеді. Қазақтарды қоспағанда барлығы 132 өкіл болыпты» – деп, одан ары съездің үш мәселе бойынша:

1 Пән сөздері (термин туралы);

2 Емле туралы;

3 Жазу таңбалары туралы ортақ бір тоқтамға келгендерін жазды [3].

Бұл съезде сөз алған А. Байтұрсынұлы 1924 жылғы Қазақ білімпаздары тобының съезіндегі латын әліпбиі туралы ойын тағы да қайталап ұсынып, қарсылық білдіреді. Әрине, әліпбиді жиі өзгерту – ел өркениетінің дамуына кері әсерін беретіні сөзсіз еді. Себебі жаңа әліпби енген соң оны жалпы халыққа меңгертіп, барлық оқу-ағарту саласына өзгеріс жасаудың өзі үлкен қаражатты қажет етері сөзсіз еді. Сол себепті де А. Байтұрсынұлы бастаған бірқатар Алаш қайраткерлері әліппенің ең тиімді жолын алуды көздеді.

Әйтсе де съезд бірқатар қазақ зиялыларының қарсылығына қарамастан барлық түркі халықтарының жазуын латындандыру туралы шешім қабылдайды. Бұл шараға жетекшілік ететін жаңа түркі алфавитінің Орталық Атқару комитеті құрылып, оған Қазақ АКСР-нен тек Нәзір Төреқұлұлы енеді [4]. Съезд мүшелігіндегі Телжан Шонанұлы латыншылар жағында болды. «Жалғыз қазақ емес, бүкіл араб әліппесін қолдап жүретін елдер арасында латын әліппесіне көшу деген ағым болғаны белгілі. Бұлар тек Кеңестер Одағындағы түріктердің ғана арасында емес, Одақ сыртындағы түріктер мен мұсылман елдерінің арасында да бар. Латын әліппесі бірқатар елдер әлемінде жатыр... әрине латынға қарсылар да бар. Қарсылардың да дәлелі бар. Әңгіме дұрыс шешілу үшін латыншылардың да, оған қарсылардың да ой-пікірлері айқындалуы қажет» – деп өз ойын білдіреді [5].

Әрине, бұл тұста қазақ зиялылары тобының арасында кикілжіңнің тууы жеке бастың ісі емес, ұлт болашағы болды. Сөзімізді нақтылай түссек, аталған съездің барысында ұлт зиялылары пән сөздер, еміле, жазу сияқты маңызды мәселелер бойынша «Түрік қауымдарына жалпы ортақ боларлық пән сөздер (словарь) тізімі басылсын; емленің негізі дыбыс жүйесіне тіркелсін» – деп ұлт мүддесіне қатысты істі топтасып шешкенде, әліпби мәселесін шешуі де ұлт мүддесінің қамы еді. Яғни, бұл тұста зиялылардың бір тобын қолда бар нәрсені жоғалтып алмау толғандырса, ал екінші тобын өзге елдерден немесе уақыт кеңістігінен қалмау алаңдатып, соған орай ортақ пікірдің туындамауы деп қарастыруымыз керек.

1927 жылы 9 маусымда БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің секретариаты Қазақ КСР Халық комиссарлар Кеңесіне латын алфавитін насихаттайтын республикалық комитет құру турасында ұсыныс жасалады. Комитеттің құрамына Нығмет Нұрмақов (төраға), Телжан Шонанов, Әбдірахман Байдилдин, Ғаббас Тоғжанов, Ораз Жандосов, Қайыпов пен Ормантаев сияқты ұлт зиялыларын бекітті [6].

Осы жылдың 17 тамызында БК(б)П Қазақ Өлкелік комиссариаты үгіт-насихат бөлімінің меңгеру-

шісі, жаңа алфавитті енгізу жөніндегі Орталық комитеттің төрағасы Ораз Жандосов бұдан әрі алфавит туралы пікір-талас жүргізуден келетін ешбір пайданың жоқтығын ескеріп, сөзден іске кірісуді ұстанады. Соған орай тез арада Нәзір Төреқұлов жобасымен жасалған латын жазуындағы әліппелерді көп дана етіп басып шығарып, елге тарату керектігін атап өтті [7].

1928 жылы 20 желтоқсанда Қазақ АКСР Орталық Атқару комитетінің IV сессиясында латын алфавитіне көшу туралы ресми шешімі шығады [8]. Осы тұста Әбдірахман Байдилдин ендігі уақытта жаңа алфавит ескімен қатар өмір сүре алмайды, сондықтан мүмкіндігінше тез іс жүргізіп, оқу-ағарту ісінде қауырт қимылға көшуді ұсынады [9].

Түрлі қиыншылықтардың туғанына қарамастан алфавит ауыстыру ісіне қазақтың ұлт зиялылары өзінің төл ісі ретінде жақын көріп, белсене атсалысты. Мәселен, ұлт зиялылары қатарындағы Т. Шонанұлы да белсенділік танытып, «Жаңа мектеп» журналында «Жаңа әліппе сабағы» айдарымен бірнеше әліппе сабақтарын жариялап отырды. Тіл маманы өз кезегінде халыққа қарапайым тілде мысалдар келтіре отырып, жаңа әліппемен оқушылар сауатын ашуға мүмкіндіктер жасайды [10].

Шығыстағы революция тікелей коммунистердің белсенділігімен Қазақстанда да жүзеге асқан соң, 1929 жылы 10 ақпанда БК(б)П Қазақ Өлкелік комиссариатының арнаулы қаулысына сәйкес араб жазуымен жазылған кітаптарды шығармау жөнінде республика басқармаларына нұсқау беріледі. Сондықтан латынға қарсы күрескен Ахмет Байтұрсынов бастаған төте жазу қорғаушылары аз уақыт ішінде шығармаларын латын алфавитімен жазуға көшті. Дегенмен, латын әліпбиіне көшу және онымен сауаттандыру мәселесі Қазақстанда басқа өлкелермен салыстырғанда кенже қалып отырғандығы байқалады. Мәселен, Ғ. Тоғжанұлының 1928 ж сәуірдің 31 күні белгісіз газеттің 58 бетінде жариялаған «Жаңа әліпбиге жаппай көшуге кімдер қарсы» деген мақаласында берген мына мәліметінен біле аламыз: «Жаңа әліпбиге көшуге қарсылар отаршылдар, арабшы – ұлтшылдар, кер тартпа бюрократтар, кейбір жауапсыз камунистер. Жаңа әліппемен сауаттанған қазақтар 858 мың, бұл жалпы Қазақстанда тұратын қазақтардың 18 – 20 % құрайды. Ал араб әрпінің негізгі есеп ретінде алғанда хат танушылар 5–6 % ғана еді. Басылған кітап саны 357. Көрші мемлекеттерде бұл жақсы көрініс тапқан. Татарстан 3–4 жылда халықтың 60 % сауатанды, Өзбекстанда 2.000.000. адам сауаттанып, 1469 кітап шыққан», - деп атап көрсетеді [11].

Десек те, баспасөз бетінде «ескішілер» мен «жаңашылдар» болып екіге бөлініп, алфавит (әліпби) мәселесін талқылаған ұлт зиялылары жаңа шешім қабылданып, нұсқау берілген тұста ұлт мүддесі үшін қайта тізе біріктірген еді. Елдегі сауатсыздықпен күрес ісімен қатар келген әліпбидің ауысуы ұлт зиялыларының тағы да бас біріктіріп, ұлт мүддесі үшін аянбай қызымет етулеріне итермеледі. Соның үшін олар өзара әліппе мәселесі үшін болған қызу айтысын тек ұлттық құндылықтарды жоғалтып алмау қажеттілігінен туындаған дауы деп бағамдауымызға болады.

Осы тұста зерттеуші Дихан Қамзабекұлының: «Араб тілі – шығыстың латыны» деген пікірді оқып едім. Шынында біздің көп сөзіміз арабқа келіп тіреледі. Өкініштісі, біз араб жазуын енді пайдалана алмаймыз. Бағыт, талғам, уақыт оны көтермейді. Сондықтан шығыстың латыны емес, Шығыс құндылықтарына сиымды Батыс латынын топырағымызға лайықты етіп орнықтыруымыз абзал» [12] – деген пікірімен қосыла отырып, бұл мәселеге тек қоғамдық ой-пікір ғана емес, бүгінгі таңда да көтеріліп отырған негізгі мәселе деп қарастыруымыз қажет. Олай болса, латын әліпбиіне өту қажеттілігі толығымен елімізде мақұлданып жатқан жағдайда, өткен ғасырдағы ұлт зиялыларымыздың еңбектерін оқып, зерделеп, ой-пікірлерін саралап, талдап шығудың да қажеттілігі келген сияқты.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзі // www.akorda.kz
2. «V». Қазақ білімпаздар тобының съезі // Еңбекші қазақ. – 1924. - 27 маусым.
3. Қамзабекұлы М. Қазақ зиялыларының әліпби айтысы // Қазақ әдебиеті. – 2001. – 11 желтоқсан. 11-б
4. БК(б)П Қазақ Өлкелік комиссариаты секретариаты отырысының хаттамалары // ҚР ПМ. Қ. 141; т. 1, іс. 1043. – 437 п.
5. Шонанұлы Т. Латын әліппесі туралы // Еңбекші қазақ. – 1926. – 25 сәуір.
6. БК(б)П Қазақ Өлкелік комиссариаты секретариаты отырысының хаттамалары // ҚР ПМ. Қ. 141; т. 1, іс. 1043. 437-438 пп.
7. Шонанұлы Т. Үмбетұлы Мәжитке жауап // Еңбекші қазақ. – 1926. – 26 ақпан.
8. 1928 жылғы латыншылардың бірінші конференциясының құжаттары // ҚР ОММ. Қ. 740; т. 1, іс. 10. – 21 п.
9. Байдилдин А. Введение нового алфавита в Казахстане // За партию. – 1929. – № 1-2. – С. 80-82.
10. Шонанұлы Т. Жаңа әліп майданында кезекті мақсатымыз // Жаңа мектеп. – 1929. – № 8. – 22 б.
11. Сәтбаев Қ. Әліпби туралы // Қазақ тілі. – 1926. – 19 мамыр.
12. ҚРОММ. Қ. 740, Т – 1, Іс. 9. 134-п.

СОЛТҮСТІК Өңірдің Әкімшілік-аумақтық құрылымы мен атауларындағы өзгерістер

Еліміздің әкімшілік-аумақтық құрылымы өмірлік маңызы бар мәселе. Осы мақсатта Солтүстік Қазақстан облысы мұрағатындағы деректерді саралап, жергілікті өкілетті және атқарушы органдардың, мемлекеттік мекемелердің жұмыстарында, жеке тұлғалардың ізденістерінде пайдалануға мүмкіндік жасалды.

Қазақстанның әкімшілік-аумақтық бөлініс жүйесі тарихта айтарлықтай өзгерістерге ұшырап отырды. Бұл – губерния, облыстардың құрылуы, жабылуы, қайта аталуы; уезд, округ, аудандарды құру, қосу, қалпына келтіру, тарату және қайта атау; әкімшілік орталықтарды ауыстыру, әкімшілік-аумақтық бірліктердің бағанасын өзгерту; елді-мекендерді жазуда транскрипциялардың өзгеруі.

XVIII ғасырда Қазақ хандығының Кіші және Орта ордалары Ресейдің құрамына кіргенін жария қылса да, қазақтың үш жүзі, әсіресе Орта жүз Абылай хан тұсында өзінің жеке дара саясатын жүргізіп отырды. Ал Ресей болса өзінің сыртқы экспанциялық саясатын жалғастыру мақсатында 1752 жылы 26 наурызда Новоишим линиясын салу жөнінде указ қабылдады. Новоишим линиясы Звериноголов және Омбы бекіністерін қосты. Линияның басты фортификациялық құрылысы «Әулие Петрдің» бекінісі (кейіннен Петропавл) қазақтың Қызылжар деген елді мекенінде салынды. 1755 ж. осы линияда 2-алтыбұрышты, 9-төртбұрышты бекіністер, 33 редут және 42 маяк болды. Батысында Кабанье шығысында Лебяжье деп аталатын бекіністерден тұратын Горькая линия бекінісі осындай еді. Оның бойында казактардың және қоныс аударушылардың станциялары мен поселкілері салынды.

Ресей империясының 1804 жылғы әкімшілік рефермасы Петропавлге қала статусын берді. Сол 1804 ж. Ильин, Казан, Краснояр, Сладков және Соколов болыстары Тобол губерниясының Петропавл комиссарлығына бірікті.

Патша үкіметі казактардың Қазақстанды отарлауын белсенді қолдап отырған. Мәселен, 1808 ж. 19 тамызда император Александр I Горькая, Иртыш және Бухтырма линияларын казактарын біріктіру және ортақ Сібір казак әскерін құру жөнінде указ жариялады. Казактар өздерінің басқару жүйесі мен жер үлесіне ие болды.

Орыс шаруаларының біздің өлкені қоныстануы алғашында стихиялы түрде басталды. Олар Желековка, Долматов,Соколов, Вагулин, Белое, Метлицино (Қызылжар, Мамлют, М. Жумабаев аудандары)селоларының жеріне қоныстанды.

1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» бойынша орта және ұлы жүздіңтериториясы Сібір қырғыздарының облысы деп аталып, Батыс Сібір генерал губернаторының құрамына енді. Енді Сібір қырғыздарының (қазақтарының) жері сыртқы және ішкі округтерге бөлінді. Сыртқы округтерге Ертістің сыртында көшіп-қонып жүрген қазақтар кірді. Округтер болыстарға, болыстық ауылдарға бөлінді: округ 15-20 болыстан, болыс 10-12 ауылдан, ауыл 50-70 түтіннен құралды. Орта жүзде хан билігі жойылып, болыс сұлтандары мен ауыл старшиналары аумақтың бөліктерін басқарды. Болысты бөлудің негізінен жераумақтық (территориялық) емес, рулық принцип алынды. Сондықтан да болыс ру аттарымен мысалы, Атығай,Кенжеғали, Қаржас және т.б деп аталды. Орталық мемлекеттік мұрағат материалдарында Көкшетау округіндегі қазақ болыстарының орналасу тізімі төмендегідей болған көреміз:

№	Болыс атауы	Сайланған сұлтандар
1.	Майлыбалты атығай болысы: Бабасан, Сүйіндік қара-Қадыр, Сары баласы, Елтоқ	Әбілпейіс Ғабайдуллин
2	Бағыс атығай болысы атығай Бағыс, Ақ киік, Баба, Құлансу, Қойлы атығай	Қонысбай Ғаббасов
3	Құдайберді атығай болысы Құдайберді, Бәйімбет	Старшина М. Жанғарин
4	Құрсары керей болысы Құрсары, Барш Құрман, Сырым, Сағал- Сары, Есенберді	
5	Қуандық керей болысы Қунадан төбек, Жәнібек, Қармұрын, көшіп жүрген қыпшақ және Баба атығайлықтармен бірге	

6	Балта Көшебе керей болысы: Балта, Көшебе, Мұраталы, Төлей, Сибан, Шағалан	Старшина Етек Жандосов
7	Есенбай керей болысы: Шығыр, Абыз, Андағұл, Мұрат және Құрсарының бір бөлігі	Сұлтан Кенжесар Рүстемов
8	Уақ керей болысы Уақ, Бидалы, Жансары, Шайгүл, Баржақсы, Шағай	Старшина Шуақ
9	Иманалы керей болысы Алдай, Қантай, Жадияр, Дәулетінбет, Бинай, Мадьяр, Нұралы, Нұрымбет, Күлтөбе	Сұлтан Әбділғұл Аблайханов
10	Жұмабай қарауыл болысы Жұмабай, Ыдықбай, Баққошқар	Сұлтан Сейіткүл Шыңғысов
11	Ашқы жауар қарауыл болысы Ашқы, Жауар, Монтық, Сары, Қылды	Самай Шыңғысов
12	Уақ болысы Шоға уақ, Жансары уақ, Байжігіт уақ	
13	Самай керей болысы Самай, Матақай, Алдыберды	
14	Қанжығалы болысы Калапар, Барак Шабак, Құлтабар, Қошкелді, Жолымбет	Сұлтан Нұрмұхамбет Сыдықов
15	Құлатай қыпшақ болысы Құлатай, Коғайдар, Құдас, Құлан	Сұлтан Аблай Ишимов
16	Күрлеуіт қыпшақ болысы Күрлеуіт, Юлубай, Айқұлдық, Мадяр	Сұлтан Нұралы Құрашев
17	Байқырғыз болысы Байқырғыз, Жаңақырғыз	Сұлтан атағы бар би Қуандық Құтамбетов

[1, п. 16-17]

Жаңа заңды іске асыру барысында руға бөліну айта аларлықтай өзгерістерге ұшырады. Қазақтардың белгілі бір әкімшілік шеңберінен екінші бір әкімшіліктің жеріне ауысуы шектеліп, бұрынғы көшіп конудың рулық тәртібі бұзылды.

XIX ғ. 50-шы жылға дейін түрлі әкімшілік-аймақтық өзгерістер болып тұрды.

XIX ғ. 60-шы жылдардың ортасында Қазақстан жерінің Ресей мемлекетінің құрамына енуі аяқталды. Сол оқиғаны заңдастырған 1868 жылғы реформаға сәйкес Батыс Сібір (кейін Дала) генерал губернаторы Ақмола облысының Петропавл, Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омск уездерін құрды.

Қазіргі Мағжан Жұмабаев ауданы жерінде жоғарыдағы ереже бойынша бірінші болып Полудин болысы 1869 жылы құрылды. Болыс орталығы «Горькая линия» («Ащы белдеу») бойындағы бекініс ретінде салынған Полудин селосы болды. Полудин селосы 1752 жылы Ганкина редутының негізінде қаланған. Бұл болыстың бірінші биі Ноғайбай Батырбекұлы болды.

Осы реформаны дайындау кезінде құрылған арнайы комиссия қазақтардың руға бөлінуін әкімшілік және саяси жағынан тиімсіз деп бағалады. Қазақтардың үлкен аймақта көшіп қонуы және руды бір адамның-болыс-бидің басқаруы Ресей өкіметі үшін саяси жағынан қауіпті еді. Сөйтіп, 1875 жылы Орта жүз болыстарының атауы төмендегі кестеде көрсетілгендей өзгерді:

Болыс атауы	Ертедегі атауы	Атауы	Еретдегі атауы
Омбы уезі		Петропавл уезі	
1 Омбы	Баба-бағыс (Атығай руы)	1 Петропавл	Андағұл атығай
2 Николай	Жауар-қарауыл (Қарауыл, уақ)	2 Тайынша	Бабасан
3 Покров	Төлеке Құрсопы керей (Керей)	3 Полудин	Шоға бабасан
4 Курган	Бақтыбай маней керей	4 Становой	Иманалы керей
5 Черлаг	Құлатай қаншық	5 Преснов	Самай керей
		6 Пресногорьков	Матықай сыбан керей
		7 Құшмұрын	Байдалыбаржақсы -уақ

[2, с.33-34].

Солтүстік Қазақстан облысындағы мұрағат қорындағы сақталған мәліметтерге қарасақ, Петропавл уезінде 1876 ж. 45 казак станциясы мен поселкісі болғанын көреміз.

XIX ғ екінші жартысында Қазақстанға Ресейден қоныс аударған шаруалар көптеп келе бастады. Осы мәселені реттеу үшін 1889 жылы 13 маусымда Мемлекеттік Кеңес түгел Ақмола облысының еркін қазыналық жер үлестеріне шаруалардың қоныс аударуына ашық деп жариялады. Осы кезден бастап жаппай қоныс аудару басталды. Тек 1890 жылы ғана облыс аймағына Ресейдің 32 губерниясынан 18 мың қоныс аударушылар келді. Дала генерал губернаторы «еркін» қазыналық жерлерден жаңа қоныстарға 12 участок бөлді. Олар: Петропавл уезінде – 2, Көкшетауда – 9, Атбасарда -1. [3, с.9]

Біздің өлкедегі алғашқы шаруа қонысы Айыртау ауданындағы Кривоозерное селосы (кейін Володаровка, қазір Саумақөл) еді. Қоныстаушылар басында қазақтардан жерді жалаға алған. Кейін орыс үкіметінің Переселен пункті арнайы жер учаскілерін қазақтардың жерінен алып, қоныс аударушыларға бөліп берді. Осындай шаруа селолары 1914 жылға дейін пайда болды.

Мәселен, 1894 жылы Ильин, Александр, Николай селолары, 1895 жылы 12 село, оның ішінде Успен, Полтавка (ертеден атауы Құндыкөл), Семиполка (ертеде Қоскөл), Благовещенка (ертеде Жекекөл), Спасский (ертеде Қоржынкөл) және т.б.

Өлкені жаппай отарлаудың нәтижесінде Петропавл уезінде 1896-1905 жылдары ғана орыс шаруаларының саны 33343 адам болды.

XIX ғ аяғы XX ғ. басында уезд территориясында 443 жаңа қоныс пайда болды, оның ішінде 1907 жылы Рублевка (ертеде Қамысты), Богодуховка, Астраханка (Қаратомар), Писаревка (Мырзакелді), 1909 жылы Надежда (Бақай), 1906 ж. Тарангульское, Куприяновка (Алатай), Возвышинка, Леонидовка (Олжабай), 1914 жылы Власовка (Ақсақбай).

Кеңес өкіметі орнаған кезеңде әкімшілік-аймақтың бөліністер тағы да көпеген өзгерістеге ұшырады.

Петроградта большевиктер 1917 жылы 25 –қазанда өкімет билігін басып алып, «Россия халықтары праволарының декларациясын» мен «Россия мен Шығыстың барлық мұсылман –еңбекшілеріне» үндеуін жариялады. Бұл құжаттарда барлық халықтарға теңдік, өзін-өзі билеу еркі берілетіні жазылды. Ал шындап келгенде бұл сөз жүзіндегі уәделер болып қала берді. Ресейдегі, Қазақстандағы саяси күштердің шиеленісуі азамат соғысына әкелді. 1918 жылдың жазында Ақмола, Петропавл уездерінде билік Колчак үкіметіне көшті. Тек 1919 жылы күзінде қиян-кескі ұрыстардың барысында М.Тухачевскийдің 5-ші армиясы Кеңестерге үкімет билігін қайтарды.

1919 жылы 27- тамызда Сібір төңкеріс комитеті, қысқаша Сибревком құрылды. Оның құрамында Ақмола губерниясы орталығы- Петропавл, Семей губерниясы орталығы-Семей болған еді. 1919 жылы 23 қарашада Петропавл уездік ревком құрылды. Осыдан жер-жерде ауылдық және болыстық ревкомдар құру жүргізілді.

1920 жылы 26 тамызда Қырғыз – (Қазақ) Автономиялық Кеңес Социалистік Республикасы құрылды. Бұл қазақ мемлекетін қайтадан қалпына келгенін бекіткен оқиға еді. АКСР-дің құрамына Ақмола, Семипалатинск, Торғай, Орал облыстары, Маңғышлақ, Закаспий және Астрахан губерниясының бір бөлігі енді.

1921 жылы 25 сәуірде Ақмола губерниясы құрылды (орталығы Петропавл), оның құрамында Ақмола (75 болыс), Атбасар (51 болыс), Көкшетау (63 болыс), Петропавл (44 болыс) болды.

1928 жылы губерния мен уездер жойылып, округқа бөліну енгізілді. Қызылжар

(Петропавл) округінде 21 аудан болды. «Бостандық туы» (қазіргі «Солтүстік Қазақстан») газетінде Ақмола губерниясында аудандастыру жұмысы жөнінде жазылды [4, с. 2]. Сол мақаладан үзінді беріп отырмыз (құжаттағы мәтін өзгеріссіз берілген):

Қызылжар округінің аудандары (орыс аудандары)

1. Пресновский ауданы. Ауданның орталығы Пресновский қаласында. Бұл аудан Қызылжардың күн батыс жағында Қорған оқуірігімен шектеседі.

Ауданның жері: ағашты-далаңқы, көлі аз, қара топырақты егістікке жәйлі болады.

2. Ворешлев ауданы. Ауданың орталығы Қызылжар қаласында. Бұл аудан Қызылжардың оңтүстік күн батыс жағында болады.

Ауданның жері: ағашты-далаңқы, топырағы қара балшықты болады және бұл ауданның ортасынан Есіл өзені ағады.

3. Трудобой ауданы. Ауданның орталығы Қызылжар қаласында. Бұл аудан Қызылжардың солтүстік жағында болады.

Ауданның жері: ағашті, көлді, қарабалшықты болады. Және бұл ауданның ортасынан Есіл өзені ағады.

4. Булаев ауданы. Аудан орталығы Булаев қаласында. Бұл аудан Қызылжардың күн шығыс пен

солтүстік аралық жағында тұрады. Бұл ауданның жері қарабалшықты, қайың ағашты болады. Бұл ауданда тұзды және балығы бар бірнеше көлдер бар.

5. Ленин ауданы. Аудан орталығы Явленка қаласында. Қызылжардың оңтүстік жағында болады. Ауданның жері қарабалшықты, ағашты, көлді, кей жерлері далалы болады. Ауданның ортасынан Есіл өзені ағады.

6. КрасноАрмейский ауданы. Ауданның орталығы Сокотын қаласында. Аудан Қызылжардың Көкшетау жағында болады. Ауданның жері қара балшықты (көлі ағашы аз) далалы болады.

7. Крестиян ауданы. Ауданның орталығы Көкшетау қаласында. Ауданның елі Көкшетау маңында болады. Ауданның жері ойлы-қырлы, кей жерлері таулы-тастақты төмен жерлері ғана қара балшықты, көлді, қарағай ағашты болады.

8. Шортан ауданы.

9. Балқашын ауданы

10. Арық Балық ауданы. Ауданның орталығы Арықбалық қаласында. Бұл аудан Көкшетаудың күнбатыс жағында болады.

11. Володарский ауданы.

12. Преснов ауданы.

13. Рузаев ауданы. Ауданның орталығы Рузаев қаласында. Бұл аудан Қызылжардың оңтүстік жағында.

14. Уретский ауданы. Ауданның орталығы Маринский қаласында. Бұл аудан Қызылжардың оңтүстік жағында болады.

Қазақ аудандары

15. Төңкеріс ауданы. Аудан орталығы Майбалық көлінде. Бұл аудан Қызылжар мен Қостанай округінің арасында болады.

16. Қызыл-әскер ауданы. Ауданның орталығы «Өрнек» ауылында. Бұл аудан Қызылжардың Қостанай жағында болады. Бұл ауданда Арғынның: Дәуіт, Биғұл, Қалқаш, Керейдің: Сымайыл, Ақсары сияқты рулары бар. Ауданның жері ағашты, далаңқылы, көлі көп, кей жері қызылкүрең, көп жері қара балшықты болады. Ауданның ортасынан Есіл өзені ағады.

17. Бейнетқор ауданы. Ауданның орталығы «Кедей» пасолкесінде. Бұл аудан Қызылжардың күншығыс оңтүстік жағында болады. Аудан жері; ағашты, далаңқылы, көлді, қара балшықты, оңтүстік жағы дала, жайлау болады.

Бұл ауданда Арғынның: Баба, Бабасан, Дәуіт, Сасық, Өте деген рулары бар.

18. Қызылту ауданы. Ауданның орталығы «Қулықөл» ауылында. Бұл аудан Қызылжардың күншығыс жағында Омбымен шектес болады. Ауданның жері далаңқы, қара балшықты, оңтүстік жағы қызылкүрең балшықты болады. Әрі бұл ауданда тұзды көл көп болады.

Бұл ауданда Керейдің: Қоңқаш, Ақсары, Күрсары, Қыпшак рулары бар.

19. Көкшетау ауданы. Ауданның орталығы «Көкшетау» қаласында. Ауданның елі сол Көкшетаудың айналасында болады. Бұл ауданға Арғынның: 1) Арықсопы, Құлымбет, Бөке. 2) Қожасопы, Төнек, Жәнақатан, Дайырқожа, Қарауыл, Мешек, Қарт сияқты рулары қарайды.

20. Еңбекшілер ауданы. Аудан орталығы жаңадан салынған Қазақ қаласында (Казгородок М.С.). Бұл аудан Көкшетаудың күншығыс жағында болады. Бұл ауданда Арғынның: Қарасопы, Атығай, Мейрамсопы; Қарауыл, Қарағай, Жауар, Танай, Керей рулары бар.

21. Октабрь ауданы. Аудан орталығы Боладар қаласында. Бұл аудан Көкшетаудың күнбатыс жағында болады.

Бұл ауданда: Арғынның Арықсопы, Есенаман, Игісәт, Дәуіт, Қожасопы, Тәшек, Қартқожа, Қотан, Қарауыл, Мешек, Тонғат, Қолымбет деген рулар бар.

Бұл мәліметтер сол кездегі қазақ ауылдарының аумақтық бөліністерге қалай біріккенін және оның кейінгі әкімшілік – аумақтық өзгерістерді анықтауда көмегі мол болары сөзсіз.

1930 жылы 17 желтоқсанда Петропавл округі жойылып, ірілендірілген аудандар құрылды. 1932 жылы орталығы Петропавл болған Қарағанды облысы құрылды.

1936 жылы 29 шілдеде Солтүстік Қазақстан облысы құрылды.

Әдебиеттер

1. ҚР ОММ. 338 -к., 1 тізім, 377 іс.

2. Справочная книга переселенческих участков Акмолинского переселенческого региона. - Омск 1911.

3. Справочник по истории административно-территориального деления Северо-Казахстанской области (1936-2007 гг.). - Петропавловск, 2007.

4. // «Бостандық туы». - 1928 жыл 12 қыркүйек. - № 57.

ДИАЛОГ КУЛЬТУР В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В наше время слово «культура» является одним из наиболее употребляемых и в быденном языке, и во множестве научных определений, что говорит как о многозначности термина, так и о многообразии самого феномена культуры. Но классифицируя в соответствии со сложившимся словоупотреблением различные области культуры, следует учитывать то обстоятельство, что культура - это не только различные области действительности, но и действительность человека в этих областях, глобальная сферачеловеческой жизни. Все, чем мы пользуемся в области культуры (в том числе и само понятие культуры), было когда-то открыто, осмыслено и введено в глобальный мир человеческой повседневности. Культура - это уровень отношений, которые сложились в коллективе, т.е. нормы и образцы поведения, которые освящены традицией, обязательны для представителей данного этноса и различных его социальных групп. Культура предстает формой трансляции социального опыта через освоение каждым поколением не только предметного мира культуры, навыков и приемов технологического отношения к природе, но и культурных ценностей, образцов поведения. Причем эта регулирующая социальный опыт роль культуры такова, что она формирует устойчивые художественные и познавательные каноны, представление о прекрасном и безобразном, добре и зле, отношении к природе и обществу, сущему и должному и т. п. [1, С.26].

Диалог - универсальный способ существования культуры. Будучи полифункциональным целостным общественным явлением, культура с древнейших времен для выживания, развития и обновления форм своего существования использует диалог как универсальное средство реализации целей человека в мире. Диалог в культуре есть универсальный способ передачи и освоения личностью форм социального взаимодействия, способов познания мира. В форме диалога закрепляется и передается культурный опыт человечества, традиция, и вместе с тем, обновляется ценностное содержание культуры.

В XX веке полностью обнаружались предсказанные еще Шпенглером кризисные явления техногенной цивилизации, возникшей на развалинах средневековья. Культура этой цивилизации сложилась на основе особых отношений человека и природы, человек стремился вырваться из зависимости от природы, и высшими ценностями культуры признавались господство человека над природой, прогресс, обновление, наращивание технологических и научных знаний. Развитие техники и технологии как орудий господства человека над природой стало главной целью общественного развития. В результате возникла ситуация, когда постоянное наращивание материального богатства на основе обновления техники превратило, человека в простое орудие эффективной экономической деятельности.

Выдающиеся гуманисты и мыслители XX в. с тревогой говорили о процессе деградации культуры. Пожалуй, нет ни одного крупного мыслителя XX в., который бы не отдал дань этой проблеме.

Известный мыслитель современности - Р. Гвардини - утверждает, что кризис современной цивилизации заключается, прежде всего, в «утрате гуманного». Это означает, что разрушается соответствующая рамкам человеческого бытия форма его жизни. Отношения между человеком и природой носят все более опосредствующий, абстрактный характер. Широкие масштабы приобретает новая болезнь XX в. - *дефицит переживания живого человеческого чувства*. А ведь человек, по мнению Гвардини, это, прежде, всего «то, что он переживает». Тем не менее, выход есть: необходимо всецело сосредоточиться на своем «внутреннем ядре» и попытаться спасти самое существенное в культуре - личность человека, его индивидуальность.

В настоящее время формируется новая точка зрения на кризисный характер современной культуры. Она рассматривается уже не в качестве особого периода - как кульминационная точка патологического развития общества. Кризисность современной культуры объявляется ее неизбывным свойством, ибо техногенная цивилизация в непрерывной погоне за новизной - в технике, науке, экономике, искусстве и т.д. - вынуждена все время «перестраиваться». Ломка старого и возникновение нового - это и есть кризис. Современный человек оказывается в незавидной роли непрерывно догоняющего непрерывно набирающего скорость прогресса. Кризис становится постоянной составляющей образа жизни индивида, живущего на рубеже XX и XXI вв. В Древнем Китае одно из самых неприятных пожеланий звучало так: «Чтоб ты жил в эпоху перемен». В этих словах фиксировалась приоритетная установка традиционного общества на стабильность, постоянство, психологический комфорт. Современный человек живет в эпоху глобальных и, к сожалению, все еще не контролируемых перемен [2, С.81].

Столкновение старой и новой систем ценностей ведет к возникновению явления, которое в культу-

рантропологии называется «культурным шоком». Сущность его заключается в остром конфликте старых и новых ценностей, ориентации и идеалов, норм поведения на уровне индивидуального сознания. Он возникает, если человек вдруг переселяется из одной культурной среды в другую. Исследование подобных явлений осуществлялось в основном в ходе изучения эмиграции и способов приспособления эмигрантов к новым условиям.

Об определенном культурном шоке можно говорить, характеризуя социокультурный кризис. Огромные массы населения оказываются выброшенными из активной социальной сферы деятельности, оказываются на обочине жизни. Например, известный культуролог, критик и переводчик Б. В. Дубин, характеризуя «перестроечный» период российской истории, писал: «Мы как бы эмигрировали из СССР в Россию, многим с этим трудно смириться». Люди осознают свою чужеродность и оказываются эмигрантами в собственной стране. Это ведет к активному поиску выхода из подобной ситуации, одним из которых является добровольная самоизоляция от происходящего, уход в своеобразное культурное гетто, живущее по законам и на основе культурных ценностей старой социальности [3, С.81].

Суть новой культуры вырастает из разрушения характерных для классического индустриального общества систем, внешне детерминирующих жизнь личности. Человек перестает быть элементом технологической, экономической или политической систем, где его деятельность жестко определяется внешними по отношению к его личностной культуре качествами. Эта жесткая детерминированная схема не просто ослабевает, возникает принципиально новая ситуация, означающая, что социально-экономическое развитие зависит уже от состояния духовного мира личности, от ее развития и социокультурной устремленности [4, С.18].

Возникает новая информационная культура, новые способы получения информации, производственной и научной деятельности. Доступ к информационным сетям, знанию оказывается определяющей основой для стратификации, разделения общества. На основе автоматизированного доступа к системам связи индивид или группа лиц могут получить информацию, необходимую для решения профессиональных или личных задач. Происходит процесс автоматизации и роботизации производства и управления. В сфере информационной деятельности работает более 50% трудоспособного населения. Концепция информационного общества определила пути формирования «материального тела» культуры конца XX в. Разрешит ли новая информационная культура проблемы, связанные с современным социокультурным кризисом, - однозначного ответа на этот вопрос нет.

Современный цивилизационный сдвиг, ведущий к резкому изменению роли культуры в жизни социума, фиксируется многими специалистами - гуманитариями. Безусловно доминирующие прежде «жесткие» крупномасштабные социально-экономические структуры «размываются», уменьшается их значимость. Социальные изменения в трансформационный период общественного развития приобретают, прежде всего, культурную мотивацию, легитимизация новых социальных институтов осуществляется прежде всего через представленность в культуре. Общество, заведенное в тупик в результате развития техногенной цивилизации, судорожно ищет выхода во внетехнической, внеэкономической сфере. Культура, оказывается, обладает удивительным свойством, при помощи которого можно *История мировой культуры (мировых цивилизаций)* вырваться из тисков современного кризиса. Человечество не первый раз посещают апокалиптические настроения, при этом именно культурная составляющая становилась силой, придававшей ускорение обществу на пути выхода из кризиса.

В отличие от традиционного общества, где выход из кризисной ситуации виделся в возрождении классических культурных образцов и совершенных социальных форм в их первоначальной чистоте, в XX в. ренессанс связывается с «обращением в другую сторону». Новое время, по мнению Й. Хейзинги, вот уже три столетия отказывается от усвоения старой мудрости, старой добродетели и старой красоты. Благородные умы эпохи средневековья относились к культуре как к путеводной нити и дорожному посылу, который следует передать потомкам с тем, чтобы они не сбились с пути. Культура – это, прежде всего, хранилище мудрости, освященной веками. Однако начиная уже с XV-XVI вв. идея возврата к старым античным идеалам трансформировалась в нечто новое и неожиданное, в создание новой социокультурной реальности. Преодоление кризисных явлений в культуре с точки зрения человека Нового времени - есть, прежде всего, процесс ее созидания и обновления. Но этого стремления, по Хейзинге, мало – необходимо, прежде всего, обновление духа.

С середины XX ст. начинается эпоха глобального существования человечества на основе качественно новых научно - технических достижений. Глобализация как устремленность человека к всеобъемлющей интеграции, с одной стороны, открыла невиданные ранее возможности для сближения культур, расширения коммуникативного пространства, духовного развития личности, с другой - породила множество серьезнейших проблем, деструктивных тенденций, которые требуют философского осмысле-

ния. Существует ли альтернатива глобализации или правомерно вести речь только о различных путях актуализации этого фундаментального исторического процесса? Позитивно или негативно продвижение человечества в глобалистическом направлении? [5, С.63]

Однако на пути практической глобализации перед человеком встает ключевая проблема: качество глобализации, которое определяется степенью гуманизации человеческого мира, уровнем духовного развития личности. С этой точки зрения можно выделить три основные формы глобализации. Первая - негативная, деструктивная, основанная на насилии (войны, колонизация, терроризм, диктат идеологии), которое завершалось, как правило, созданием империй, подавлением всего самобытного в человеческом мире, угасанием творческой направленности этноса и т.д.

Вторая форма, которая доминировала на протяжении второй половины XX ст., - техногенная глобализация, сопряженная с интенсивным развитием науки и техники. Позитивным моментом техногенной интеграции является то, что развитие техники создает реальные возможности для объединения стран, регионов, народов, формируя единое цивилизационное поле, экономическое, политическое пространство. Но, приближая пространственно людей друг к другу, техника, экономика не способны сделать их ближе. Ибо подлинная близость - это понятие не техногенное, экономическое, а культурное, духовное.

Третья форма глобализации рождается на основе диалога культур, транслирующего наиболее значимые ценности многообразного духовного опыта, который всегда обращен к внутреннему человеку, раскрытию его творческих интенций. Это не просто пространственное, экзотерическое приближение людей друг к другу, но факт эзотерического, личностного единения свободных индивидуумов, подлинной интеграции наций и народов. Более того, духовная глобализация предполагает интеграцию человека в мировую континуум, общение с Целым, так как сущность глобальной интенции заключается в желании человека приблизить к себе Вселенную, «интимизировать» Бесконечность на основе познания мира, что и стало главной причиной появления и развития культуры, развития основных форм культуротворчества [6, С. 88-89].

В современных условиях удешевление процесса передачи информации, глобальное и быстрое ее распространение создали невероятно богатые возможности для формирования потребностей (не обязательно интересов!) людей, их вкусов, намерений и опять-таки не обязательно в соответствии с их желаниями. Таким образом, возможно, самое существенное в глобализации заключено в том, что впервые в функционировании культуры появляется реальная вероятность формирования общественного сознания на планетарном пространстве, причем из единого центра.

Следует осознать два серьезнейших обстоятельства. Первое: не следует полагать, что глобализация - явление чисто западного мира и его образа жизни, имеющее к нам косвенное отношение. Мы неразрывно включены в течение означенных процессов. И неразумно рассуждать по поводу объективных процессов, хорошо это или плохо. Вопрос в другом: сколь стихийно и сколь управляемо мы плывем в этом море экономических, политических, идеологических процессов. Второе обстоятельство заключается в том, что цивилизация находится в состоянии не эволюционного, а революционного преобразования способа материального и духовного производства.

Поэтому, во-первых, обострилось извечное противоречие цивилизации: человек - природа. Выделяясь из природы и отдаляясь от нее, стремясь удовлетворить свои постоянно растущие потребности, человек всегда эксплуатировал природу. И вместе с тем он ее украшал, совершенствовал. Однако разрушающее начало все-таки превалировало над созидующим. Потому еще Ж.-Ж. Руссо вынес суровый приговор цивилизации: разрушая природу, человек разрушается морально. В XVIII в. по сравнению с концом XX в. темпы технического прогресса были черепашьими; что-то в последствиях можно было исправить, оглянувшись. В динамике века грядущего поздно будет оглядываться. При этом культура еще не создала достаточно устойчивую систему контроля за применением силы. В свои более-менее совершенные технические системы человек встраивает предохранители, сохраняющие систему в критических обстоятельствах. А в мировом сообществе таких предохранителей пока нет. ООН, Совет Безопасности оказались слабыми, они не могут гарантировать хотя бы мир на Земле. Югославия, Ирак, Афганистан, Сирия, Северная Корея, Иран и пр. - тому подтверждение. Узкоклановые, блоковые интересы оказались выше общемировых. Трехглавый Змей Горыныч современной цивилизации - мощь человека, блоковое противостояние, слабые иммунные системы культуры поставили мир на порог встречи с Армагеддоном. Совершенно очевидно и то, что традиционными полумерами, когда каждая страна, регионы пытались и пытаются как-то автономно решать проблемы - остановить деградацию земель, вод, сохранить мир и т. п., - развязать обострившиеся противоречия не удастся. Нужны новые, действительно революционные подходы - «новое мышление», основу которого должно составлять по-

нимание того, что речь идет не о победе той или иной страны, культуры, а о сохранении жизни на Земле, о выживании всего человечества.

Второе. Характерной особенностью глобализации стало предельное обострение конкуренции по всем линиям общественных связей - экономических, политических, национальных, религиозных. Сейчас она стала средством не только подавления, но и уничтожения слабых. НТР сделала излишними пару миллиардов рабочих рук. Усложнилась она и в структурных составляющих. Ныне термины «Юг - Север», «исламский мир», «золотой миллиард» фиксируют тектонические разломы в мировой экономике и мировых отношениях. Рынок в условиях глобализации не знает ни границ, ни пощады. Он движим только одной силой - прибылью. При этом разрыв между развитыми странами и так называемыми развивающимися приобрел катастрофический характер. Последние не развиваются, а деградируют, ибо современные технологии настолько сложны и дороги, что эти страны их просто не могут приобрести и освоить. Сегодня ни одна страна не может повторить рывок Японии: это уже технологически и в политическом отношении невозможно.

Третья характеристика глобализации состоит в том, что она обнаружила несовершенство систем управления, их отставание от потребностей времени. Представляется правомерным предположить, что базисные основания способа производства - частная собственность и экономическая свобода рынка - вступили в противоречия как с самим объективно обусловленным характером интеграционных процессов, так и с государственными интересами. В этой связи весьма показательно присуждение Нобелевской премии по экономике за 2002 г. трем американским ученым - Д. Стиглицу, Д. Акерлофу, М. Спенсу, выступающим за самое активное вмешательство государства в рыночные процессы. Они доказали, что стихийный рынок ведет к его дестабилизации и кризису. Авторы не ставят под сомнение сами принципы рыночной экономики. Они лишь обосновывают несогласие с рекомендациями по либерализации рынка для стран с «развивающимися рыночными экономиками» Азии, Латинской Америки, России. В качестве положительного примера приводятся действия федеральной резервной системы по спасению доллара после сентябрьской трагедии. Мы могли бы привести и иное: как доллар осадил конкурента евро после «усмирения» Югославии, или как правительство США запрещает американским фирмам импорт конкурентоспособных товаров, если это даже выгодно этим фирмам, и как оно жестко одергивает те правительства, которые осмеливаются защищать национальные интересы [7, С.28].

Четвертое. Возможно, самое существенное в противоречиях глобализации заключено не столько в технологических, экономических закономерностях, сколько если не в конкуренции, то в борьбе, в сфере идеологии и культуры, в сфере влияния на общественное сознание. А здесь силовые линии противоречий еще более тонки, подвижны, скрытны, порой трудноуловимы. Одна из этих линий состоит в том, что глобализация обогащает образ жизни людей новыми знаниями, технологиями, опытом, идеями. Иными словами, в условиях глобализации расширяются горизонты национальной культуры, она словно бы получает допинг, оживляется. Но вместе с тем, глобализация так или иначе размывает, в чем-то подвергает сомнению исторически, тысячелетиями сложившиеся обычаи, нравы, верования, ценности. Национальная культура не всегда может адаптировать на свой лад иные ценности, органически как приспособить, так и приспособиться. А это уже потеря, если не поражение, тем более порабощение - нечто подобное манкуртизации. Как-то еще можно было бы примириться, если снятие национально-особенного происходило бы во имя действительно общегуманистических ценностей - сохранения мира, утверждения хотя бы подобия социальной справедливости, прав и свобод личности, борьбы с нищетой и т. п. Но фактически глобализация в современных условиях выражает интересы элитарных стран. Вот эти интересы и вкладываются в общественное сознание новыми технологиями.

Вторая линия идеологических противоречий состоит в том, что общественное сознание народа, нации формируется под определяющим влиянием основного звена системы управления интеллектуальной элиты. Если при всем индивидуальном, профессиональном разнообразии она ориентируется на национальные, отечественные интересы и ценности - это одна ситуация. А если ее ценности подвержены определяющему влиянию иных идей, культур, тогда на единство народа, стабильность системы рассчитывать не приходится. Элита, сознание которой, прямо или косвенно, сформировалось под влиянием иных культур, не выражает интересы общества как целого, а как его конкурента.

Третья силовая линия противоречий идеологии в условиях глобализации заключена в развертывании самой культуры. Культура - явление подвижное, развивающееся как под действием базисных факторов, так и внутренних, имманентных. Но бывают в истории такие периоды, когда диалектика объективных и субъективных экономических и идеологических закономерностей и факторов, их борьбы приводит к кризису именно в сфере культуры. Представляется, что эту особенность очень точно подметил и выразил Г. Гессе: «У каждой эпохи, у каждой культуры, у каждой совокупности обычаев и

традиций есть свой уклад, своя, подобающая ей суровость и мягкость, своя красота и своя жестокость, какие-то страдания кажутся ей естественными, какое-то зло она терпеливо сносит. Настоящим страданием, адом человеческая жизнь становится только там, где пересекаются две эпохи, две культуры и две религии... Есть эпохи, когда целое поколение оказывается между двумя эпохами, между двумя укладами жизни в такой степени, что утрачивает всякую естественность, всякую преемственность в обычаях, всякую защищенность и непорочность!» [8, С.155]. Логично предположить, что основное противоречие современности заключено не столько в социальных коллизиях, сколько в цивилизационных. Рождающемуся способу производства тесно в традиционных рамках, и он их разрушает, разрывая при этом и преемственность нравственного начала, живую связь поколений. В случае если же не отдельные личности, социальные группы, а народ в ситуации «смены вех» отходит от своих обычаев, верований, идеалов, забывает деяния отцов, то он теряет самобытность, становится населением, теряющим исторические перспективы.

Человечество достигло фантастического уровня в развитии знаний, технологий, образования. Но слова мудрости еще не прилетела, хотя в мире уже потемки. Жаль, если припоздает...

По своему статусу Казахстан является евразийской страной, частью евразийской цивилизации. На первый взгляд может показаться, что естественным путем развития современного Казахстана оказывается его вхождение в тюркско-исламский мир, с которым нас связывает многовековая общность национальных корней, языков, традиций, обычаев. Однако, в отличие от наших восточных соседей, вряд ли у нас в Казахстане будут доминировать формы чисто мусульманской культуры. В древности в казахских степях исповедовались и мирно сосуществовали различные религии, среди которых было и древнее христианство, и буддизм, и зороастризм, и манихейство, а традиции тенгрианства по своей значимости для простого народа немногим уступали исламу. В тот период диалог религий и верований становился формой их сосуществования и взаимодействия. Религия являлась основой любой цивилизации. Сегодня в Казахстане созданы для налаживания диалога как способа национальной и гражданской консолидации все необходимые условия, обеспечен устойчивый и динамичный экономический рост, происходит развитие институтов демократии и гражданского общества, созданы институты развития, укрепляются стабильность, безопасность и независимость молодого государства в контексте глобального развития. Таковы культурно-исторические предпосылки формирования единого пространства межконфессионального, межэтнического и межкультурного диалога в Казахстане.

В последние десятилетия в связи с обретением Казахстаном государственной независимости особенно актуальным стал поиск цивилизационных истоков и основ казахской государственности, культурно-цивилизационной идентичности. Особенностью казахской государственности является то, что в историческом прошлом она относилась по своим сущностным характеристикам к казахской цивилизации. «Казахи, - отмечает Президент Н.А.Назарбаев в своей книге «В потоке истории», - наследники великих цивилизации сумели пронести свое национальное «Я» над всеми историческими пропастями и впадинами. И не только пронести, не только сохранить, но и приумножить».

Казахстан и казахская культура неотделимы от феномена кочевой культуры, которой они наследуют и которую носят в себе как ядро своей самобытности и уникальности. Степная культура была консервативной по способу производства и условиям жизни, но в то же время она открывала человеку мир. Человек в кочевом обществе был изначально открыт всему новому. Исследователи отмечают, что для кочевников, для казахской цивилизации был характерен мировоззренческий синкретизм. Это определило сам характер развития этой цивилизации, в ряду факторов явившись одной из причин и исторического пути и генезиса казахского народа. При этом мы должны отметить и богатую городскую культуру казахов в традиционном обществе.

В этом контексте национальная идея способна мобилизовать общество и указать направление данного пути, задать вектор цивилизационного развития Казахстана. Национальная идея выступает духовной основой казахской цивилизации, формирования национальной идентичности и подъема национального самосознания.

Пример успешной национальной идеи мы можем проследить на примере японской цивилизации. Провозглашение после второй мировой войны национальной идеи японцев, основанной на единстве и сплоченности нации, способствовало не только возрождению из руин Японии, но и вхождению этой страны в число наиболее экономически развитых конкурентоспособных государств мира. В этом смысле японская идея о единстве традиционного японского духа и новейшей западной технологии оказалась весьма подходящей и привлекательной. Япония смогла создать гибкую экономическую систему и осуществить синтез ценностей традиционной культуры и либеральных ценностей Запада, сохранив самым свою этническую идентичность в условиях нарастающей глобализации. Скажем больше, япон-

ское экономическое чудо стало возможным благодаря не только заимствованиям новейших западных технологий и менеджмента, но и благодаря «загадочной японской душе», принципам буддистской этики, гармонии в человеческих отношениях сохранению от эрозии лучших черт национального характера и менталитета: любви к природе и чистоте, коллективизму, трудолюбию, бережливости, почитанию старших, уважению представителей и символам власти, к конституции и своему национальному государству. Есть надежда, что Япония сможет преодолеть последствия страшной экологической катастрофы и вернет себе прежний высокий статус.

Казахская культура содержит богатейший духовно-нравственный потенциал. Но нужно приложить усилия, чтобы его раскрыть. С этой целью принята крупномасштабная национальная программа «Культурное наследие» (2004-2011 гг.), нацеленная на освоение громадных пластов казахской культуры и цивилизации по всем направлениям: философия, политология, литература, история, археология, музыка, социология, искусство, психология, экономика, востоковедение, языкознание [9, С. 35]

Обширное пространство великой степи исторически являлось одной большой дорогой, где скрещивались пути цивилизаций, народов, культур, религий, ценностей, как на оживленном перекрестке. Мы видим, с кем соседствует наша страна, и очевидно, что у нашего нового Казахстана есть огромная перспектива стать связующим звеном между Востоком и Западом в новом глобальном мире, перекрестком цивилизаций. «Тюркско-исламский мир, - указывает Н.А.Назарбаев, - станет мостом взаимообогащения культур народов между следующими культурно-цивилизационными комплексами: а) Западом; б) арабо-иранским миром; в) Россией; г) Китаем».

Встреча цивилизаций и сближение их друг с другом, открытость для конструктивного диалога целиком зависят от их социокультурной динамики. Прежние советские формы общественных структур в принципе были не способны к диалогу, поскольку в их основе лежали закрытость и статичность. Сегодня мы можем достаточно уверенно утверждать, что интенсивно идущие в Казахстане модернизационные процессы положили начало открытию границ разных миров - восточных и западных цивилизаций через их встречу и сближение, даже взаимодействие на основе принципов общественной организации, общих для всех. И цивилизации, насколько можно судить исходя из современной картины глобализирующегося мира, будут развиваться по пути все большего взаимопроникновения и взаимозависимости.

Диалог культур становится проблемой в период глобализации - не темой, а именно проблемой, сложной и жизненно-реальной, - которая в условиях усиления взаимозависимости и конфликтности мира пронизывает все сферы современной жизни. Сегодня справедливо и с понятной тревогой за будущее говорят о неотложной необходимости установления конструктивного диалога цивилизаций, культур, конфессий. Причина такого положения заключается в расширении и усложнении современного мира, пришедшего к той стадии развития с режимом периодического обострения, когда проблема, возникшая в одной сфере жизни или в одном регионе, неизбежно отзывается в других сферах и регионах; когда трудности и противоречия локального масштаба превращаются в трудности и противоречия глобальные, так что мир оказывается на пороге выживания. При этом этнонациональные миры вступили в многообразное и чреватое как богатством развития, так и утратой своей самобытности взаимодействие проницающих друг друга или даже просто соседствующих культур и цивилизаций.

Таким образом, в современных условиях формирование пространства диалога культур и цивилизаций, в котором обретается желанное и необходимое согласие, становится одной из приоритетных форм социального и культурного обустройства конфликтного мира. Диалог как форма сотрудничества и сосуществования есть реальная альтернатива насилию, доминированию, господству, монополии. Объективная историческая тенденция к формированию многополярного, многополюсного человеческого сообщества встречает упорное сопротивление со стороны тех сил, которые не желают видеть мир децентрализованным и согласованным, навязывая свои позиции и политическую волю другим странам и народам. Это, по сути, исторически изжившая себя практика поддержания мнимого согласия, псевдосвободы и квазидемократии путем искоренения подлинного, внутреннего согласия и демократических свобод. Диалог культур и цивилизаций может стать мощным заслоном к такого рода политике, демонстрируя возможности и способы иного структурирования мира и достижения подлинного согласия.

Ключевой темой диалога культур является соотношение традиционных, восточных способов бытия и ценностных ориентации с либеральными, западными принципами организации жизни. Традиционные типы мировосприятия, к которым относится и казахская культура, основаны на целостном отношении к природе, понимаемой как живая божественная среда. Род, будучи биосоциальным организмом, сопоставим с космосом, и человек связан с природой родственными узами. Индивид вписывается в ро-

довой клан как его органическая частица, не принимая самостоятельных решений и подчиняясь воле коллектива. Оказаться вне рода - значит потерять все: дом, семью, счастье, судьбу. Традиционализм и коллективизм - важнейшие ценности такого социума.

Литература

1. Диалог культур и перспективы социокультурной глобализации в современном обществе //Сборник научных статей. – Минск: БГУ. - 2005. - С. 26.
2. Шелер М. Избранные произведения. - М., 1994. - С. 19.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. - М., 1996. -С. 35.
4. Бердяев Н. Судьба России. - М., 1990. - С. 36.
5. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. - М., 1993. - С. 54.
6. Проблема человека в западной философии. - М., 1988. - С. 43.
7. Философия эпохи постмодерна: Сб. переводов и рефератов. - Мн., 1996. -С. 124.
8. Сажнев Е.В. Диалог или борьба культур в контексте глобализации? - Минск, 2005. - С. 234.
9. Выступление Назарбаева Н.А. на заседании Общественного Совета по реализации Госпрограммы «Культурное наследие». Опубликовано 19.02.2007. Источник: Прессслужба Президента Республики Казахстан, 14.02.2007. - С. 16.

ҚАЛИЕВ Ж.Н.

п.ғ.к., МТИ бөлім бастығы, пед.ғ.к.
(Астана)

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасы - тәуелсіз мемлекет бола алатындығын бүкіл әлемге дәлелдеді. Ендігі басты міндет - осы мемлекетіміздің өркендеп өсуі, халықтың әлеуметтік, экономикалық жағдайын көтеру. Қазақстанды Отаным деп таныған әр азаматтың осыған әлі келгенше үлес қосуы - бұның басты шарттарының бірі. Оқушыларға патриоттық тәрбие берудің бағдарлы идеяларын Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» Қазақстан халқына Жолдауының «Қазақстан мұраты» деп аталатын бөлімінде: «...біздің балаларымыз бен немерелеріміз... бабаларының игі дәстүрін сақтай отырып қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жұмыс істеуге даяр болады. Олар бейбіт, абат, жылдам өркендеу үстіндегі күллі әлемге әйгілі әрі сыйлы өз елінің патриоттары болады» - деп үміт артқан [1].

Қазақстандық патриотизм - адамның өзінің туып өскен өлкесіне деген сүйіспеншілігімен қоса, үлкен достық отбасын құрайтын жүзден астам ұлттар мен ұлыстар мекендеп отырған біздің ұлан-байтақ Отанымызға деген сүйіспеншілік. Әр адамның Отанға деген сүйіспеншілігі осы жерде тұратын барлық адамдарға деген достық пен туысқандық сезімімен біртұтас болып табылады. Оқушыларды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу нәтижесінде қандай ұлттың өкілі болмасын өзін біртұтас көп ұлтты мемлекеттің - Қазақстан Республикасының азаматымын деп сезінеді, Қазақстан Республикасының азаматы болуды өзіне тиген зор бақыт және үлкен жауапкершілік деп түсінеді.

Қоғамның қазіргі даму кезеңінде болып жатқан әлеуметтік, саяси және жаңа технологиялық өзгерістерден, ұрпақ тәрбиесіндегі бетбұрыстардан білім мен тәрбие жүйелерінің ісін жаңа сатыға көтеру қажеттілігі туындап отырғаны мәлім. Осыған орай, бүгінгі таңда қоғамның ұлттық мәдени тұрғыдан кемелденуі оқушыларды өз халқының рухани қазынасымен, ұлттық тәрбиенің озық, өнегелі дәстүрлерімен тереңірек таныстыру, соның негізінде жеке тұлғаны қалыптастырып, оның шығармашылық, рухани мүмкіндіктерін дамыту көзделеді. Өйткені, еліміздің болашағы, оның материалдық және рухани дамуы оқушылардың білімі мен тәрбиесінің деңгейіне байланысты.

Атамекен дегенде біздің көз алдымызға еліміздің айдын шалқар көлдері мен мөлдір бастау қайнарлары, сарқырай аққан тасқынды өзендері, алып таулары мен жасыл желек жамылған сыңсыған орман-тоғайлары, кең байтақ, ұланғайыр далалары келеді. Н.Ә. Назарбаев: «Әрбір адамзат тарих қойнауына тереңдеу арқылы өзінің ата-бабалары қалдырған осындай кең-байтақ жердің лайықты мұрагері болуға ұмтылсын» - деген аталы сөз келтірген.

Қай халықтың тәлімгерлік тәжірибесі болмасын, ол адамзат атаулыға ортақ рухани қазынаның құрамдас бөлігі. Қазақ халқының да мәдени жетістіктерін, қанына біткен адамгершілік, имандылық, балажандық, еңбексүйгіштік, қонақжайлылық, отаншылдық, т.б. қасиеттерін танытатын тәлімгерлік тәжірибесі бар. Онда кешегі өткен данагөй қариялар, ғұлама ойшылдар, шешен-билер, батырлар мен ақын-жыраулардың философиялық болжамдарының, психологиялық пайымдауларының, педагогикалық тұжырымдарының өшпес ізі жатыр.

Еліміз егемендікке қол жеткізген соң, оқушыларға ұлттық тәрбие беру уақыт талабымен бірге келген игілікті мақсат екені даусыз. Соған байланысты оқушыларды жарасымды әдеттілікке, ұнасымды ізеттілікке тәрбиелеу халқымыздың қасиетті қағидасы деп білеміз. Мына қайшылығы мен қасіреті асқынып тұрған заманда бұл айрықша мәселе. Осыдан барып қазіргі жастардың көпшілігі халықтың салт-дәстүрлерін білмейтін мәңгүрт, тұрпайы да дөрекі, рақымсыз, қатыгез болып өсіп келеді. Көптеген жастарымыз нашакорлық, мәңгі жазылмас ауруға ұшырап, өзін-өзі улап, жалғыздықтың қара уайымына салынып, өзіне-өзі қол жұмсап, ұрлық-қарлыққа барып, ағайын-туыстан безіп, о дүниенің есігін ашуда.

Ұлтжандылық тәрбиесі адам жанына ана сүтімен, қанымен, ата-ана тәрбиесімен және туған өлкесін, туған елін сүю, құрметтеу арқылы қалыптасатындықтан, оқушылардың бойындағы ұлтжандылықты өз халқының мәдениетімен, салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан бөлек қалыптастыру мүмкін емес.

Әрбір мемлекеттің болмысын айқындайтын, сүйенетін рухани мұраты болуы тиіс. Біздің қоғамдағы бұл мұраттар өзгермелі, өтпелі сипат алуда. Дербес тәуелсіз ел болып қалыптасудың алғашқы жылдарында қазақ екенімізді өзгелерге таныту мәселесі алға шыққандықтан ұлттық идеология аса өзекті. Тәуелсіз ел ретінде өзгелерді мойындатып болған соң, ұлттығымыздың өзімізге қажетті мөлшерін алып болған соң, қоғамның даму ерекшелігіне сай, бұл күнде аса қажетті болып отырған рухани азықты іздестіру үстінде.

Патриоттық сезімнің сипаты жалпы адамзаттық құндылықтарға қарсы келмей, олармен үндес болуы керек, яғни ол кез-келген халықтың тілі мен мәдениетіне салт-санасы мен әдет-ғұрпына т.б. ұлттық ерекшеліктеріне құрмет сезімімен қарау деген сөз.

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиелік ой-санасы ежелгі түркі тайпаларының наным-сенімдерімен астасып жатқандықтан, оларды бір-бірінен бөліп қарау мүмкін емес. Себебі халық дүниетанымының өзегі сол көне ұғымдарда жатыр. Халқымыздың ұзақ уақыт бойы рулық-қауымдық құрылыс пен патриархалдық-феодалдық қоғамда өмір сүруі қазақ даласында түрлі наным-сенімдердің белең алуына себепші болды. Осындай жағдайда қалыптасқан қазақ халқының дүниетанымы да аса күрделі. Әуел баста олардың салт-санасын ежелгі түркі тайпаларынан ауысқан мифтік, космогониялық, анимистік, тотемдік, шамандық ұғымдар билесе, VIII ғасырдан бастап сол көне ұғымдар Ислам дінінің әсеріне түсе бастаған.

Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбарымыздың хадистерінде патриотизм идеясы өте жоғары қастерленеді, Отанды сүю асқан парасаттылық сезімімен бағаланады. Бір хадисте: «Отанды сүймеген адамның иманы болмайды», - деп көрсетілген. Тағы бір сөзінде пайғамбар: «Нағыз мұсылман - халқынан зәбір көрсе де, оны сүюді, оған қызмет қылуды тоқтатпаған жан» - деп, үлкен ұлағаттылық қасиет танытқан.

Қазақстан мемлекетінің егемен ел болып қалыптасып, өркендеп гүлденуі ұлттық біртектілікті сақтаудан басталады. Оның басты құндылықтары - ана тілі, ұлттық рух, діни наным-сенімдермен тығыз байланысты екені баршамызға аян.

Қазақ тарихын тұңғыш зерттеуші ғалымдардың бірі - Шоқан Уәлиханов өзінің патриоттық сезімін білдіре келіп, «Менің патриоттық сезімім ірбіт сандығындай мен ең алдымен өз отбасымды, туған-туыстарымды қадірлеймін, одан соң ауыл-аймақ, ел-жұртым, руластарымды, одан соң халқымды, одан соң Сібір орыстары, Ресей жұртын қадірлеймін», - деген екен [2].

Абай Құнанбаевтың еңбектерін зерделеп қарайтын болсақ, оқушыларды ерлік рухта, патриотизмге баулып, намысын, ар-ожданын, адамгершілік қасиеттерін оятуды үнемі мақсат етеді. Оның «Адамзаттың бәрін сүй бауырым - деп» [3] деген сөзі, ұлы гуманистік идеяның айқын көрінісі.

Қарап отырсақ, қай кезде болмасын халық игілігі үшін еңбек еткен ағартушылардың, ақын-жыраулардың барлығының мақсат-мүддесі қазақ халқын тек бірлікке, ынтымаққа шақыру, ешкіммен жауласпау, оқу білімге уағыздау, адамгершілік, адал шыншыл, өз Отанының патриоты болуға үндегенін байқаймыз. Бұл бүгінгі Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «әр этностың ұлттық сезімін сыйлап, бірде-бір ұлтпен қарама-қайшылық туғызбау» - деген бағытымен үндесіп жатыр.

Бүгінгі қоғамдағы түбегейлі өзгерістер халқымыздың ауыз бірлігін, белсенділігін, әр азаматтың жеке басының жауапкершілігін талап етеді. Қоғамдағы келісім мен бейбіт өмір, саяси тұрақтылық үшін жан аямай қызмет ету, өз Отанына, отбасына, елі мен жеріне деген сүйіспеншіліктен ғана туады.

Патриотизм сезімі - біздің халқымыздың болмысына ежелден сіңген қасиет. Ұрпақтан-ұрпаққа, атадан-балаға мирас болған өсиет.

Халық бірлігі, ұрпақ пен дәстүр сабақтастығы ұранымыз өз тарихымызға деген көзқарасымыз, біздің аға ұрпаққа деген құрметіміз, хандарымыз бен билеріміздің өмір жолдарын өзіміз ұстанып қана қоймай, оны келешек ұрпаққа жеткізу, насихаттау болып табылады.

Лаңкестік пен экстремизмге қарсы күрес бүгінгі күні барлық өркениетті елдердің басты мәселесі

болып отыр. Отанымыздың территория бүтіндігін сақтау, халықтың тыныштығын алатын лаңкестерге қарсы ұйымшылдықпен күрес, мемлекетімізге қауіп төндіретін кез-келген сыртқы және ішкі күштерге қарсы тұрудың өзі оқушыларды Отаншылдық рухта тәрбиелеу міндетін жүктейді. Осыған орай, патриоттық тәрбие мәселесі - адамзат тарихының өн бойында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан оқушылардың бойында Отанға деген сүйіспеншілік қасиетін дарыту әр уақытта да өзекті мәселе болып қала бермек.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстанның болашағы - қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде идеялық мәселелерге топтасудың керек екенін айтып, бірігуіне шақырып, бұл міндетті жүзеге асыруда білім берудің, отбасы, еңбек ұжымы сияқты дәстүрлі институттардың маңызды рөл атқаратынын, олардың ықпалы ерекше тиімді болатынын баса айта отырып, «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндеттеріміз - Қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеу. Олай болса, осы міндетті орындау жолында тәрбие мәселесін қолға алып, жүйелі түрде мемлекеттік тұрғыда, пәрменді байыппен жүргізу болашақ ұрпақтарды аздырмай-тоздырмай қазіргі сауда-саттықтың, алдау-арбаудың ықпалына жібермей, етегіне сүйретпей еліміздің болашақ өркениетті дамуын алға бастыратын адамдарын тәрбиелеуіміз керек», - дейді [4].

Қазіргі мемлекеттің білім беру саясатының негізгі міндетін атқарып отырған жалпы білім беретін мекемелердің міндеті оқушыларды ұлттық тәрбие арқылы отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа және салауатты өмір салтына ынталандыру, елінің табиғатын қорғауға дайындау болып табылады. Салауаттылық халықтың денсаулығына әсер ететін маңызды фактор екенін ескеріп, таза су, кенеулі асты пайдалану, тазарту жүйелерінің болуы, қоршаған ортаны ластайтын және экологиялық зиян келтіретін объектілерді қысқартуды, темекі мен алкогольді қолдануды доғаруды, дене тәрбиесі мен табиғатты қорғауды көздейді.

Сонымен, егеменді елімізде ұлттық тәрбиені жандандырып, салт-дәстүрімізді сақтап, өмірдің озығын пайдаланып, тозығынан іргемізді аулақ салып, оқушыларымызды отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа, салауатты өмірге, табиғатымызды аялауға тәрбиелеуіміз керек.

Қазақ халқының батыр ұлы Бауыржан Момышұлы «Патриотизм - Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екенінді мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз мемлекет деген ұғымды, оны жеке адам мен барлық жағынан өткені мен бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын біріктіреді» - деп атап көрсеткен болатын [5].

Патриоттық тәрбие жұмыстары барысында Отанға сүйіспеншілік, жалпы елдің экономикалық, ғылыми, моралдық, саяси, әскери қуатын арттыруға үлес қосуға дайын болу, Отанды идеологиялық, мәдени экспансиядан қорғау, қажет болса қарумен қорғауға әзірлік сенімі қалыптасады. Оқушылар ар-ождан, намыс, қайырым, мейірім сезімдерімен қатар Отанын мақтаныш тұту, оның жетістіктеріне сүйсіну, қиындықтарына күйіну, әрқашан елін, жерін қорғауға дайын болу, басқаша айтқанда іс-әрекетімен ұштастыруға бейімделеді. Бұлар соғыссыз, бейбітшілік замандағы патриотизм қандай болу керек деген мәселенің шешімін анықтайды.

Қазақстандық патриотизм Қазақстан Республикасының азаматы өзін осы елдің төл баласы нағыз азаматы ретінде сезінгенде, Қазақстанды өзінің туған елі, Отаны деп есептеген жағдайда ғана қалыптасады. Сол кезде ғана еліміздің мемлекеттік рәміздеріне ерекше құрметпен қарайды, шын ниетімен қадірлейді. Қазақстан азаматының Конституциялық құқығын сақтайды.

Қазақстандық патриотизмге өз Отанына, оның мәдениетіне, дәстүрлеріне деген шексіз сүйіспеншілік, ел жетістіктеріне деген мақтаныш, өз мемлекетінің экономикалық және саяси қуатын арттыруға бағытталған әлеуметтік белсенділік, Отанын, оның бостандығын, тәуелсіздігін аянбай қорғауға даяр болуы тән.

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы – Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «...Болашаққа деген сенім болмаса, толыққанды мемлекет құруға болмайды. Мемлекет пен азаматтың мақсаттары барлық бағыттар бойынша сәйкес келуі өмірлік тұрғыдан маңызды. Мемлекеттің басты міндеті де осы.

Азаматтар мемлекетке **болашақ** бар болса, **даму үшін**, жеке және кәсіби тұрғыдан өсу үшін **мүмкіндіктер** болса ғана сенім артады.

Мемлекет және халық мұны сезініп, бірлесіп жұмыс істеуге тиіс.

Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа **қазақстандық патриотизмді** тәрбиелеуіміз керек. Бұл, ең алдымен, елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін ұялатады» - деп баса назар аударып отыр [6].

Қазақстан егеменді мемлекет ретінде әлемдегі дамыған 50 елдің қатарына қосылып, халықаралық қауымдастық мойындаған танымал республика болды. Қазақ халқы мемлекет құраушы ұлтқа айналды. Азаттықтың әр жылы бодандықтағы, кеңестік жүйедегі ғасырларға бергісіз уақытқа айналды. Еліміздің тарихи қысқа мерзімде қол жеткізген ғаламат табыстарын өскелең ұрпақ оқып біліп қана қоймай олардың санасында мақтанш сезімдерін туғызуы керек.

Бейбітшілік замандағы патриотизм біздің жағдайымызда береке-бірлік, экономикалық өрлеуге үлес қосу, халық үшін ұлттық мүддені қорғау, оның сақталып қалуын басты мұрат ету деп білеміз.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030». Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. - Алматы: Білім. - 1997.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1985.
3. Құнанбаев А. Қарасөз. - Алматы: Рауан, 1995.
4. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы қоғамдық идеялық бірлігінде. - Алматы: Қазақстан, 1993.
5. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. - Алматы: Қазақстан, 1991.
6. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы – Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы // Егемен Қазақстан. - 2012 жыл. - 15 желтоқсан.

УАЛТАЕВА А.С.

к.и.н., ИИЭ им. Ч. Валиханова

К ВОПРОСУ О РЕАНИМАЦИИ МОНОГОРОДОВ КАЗАХСТАНА

Для формирования целостной и объективной картины реализации Стратегии-2050: новый политический курс состоявшегося государства, озвученный Н.А. Назарбаевым 14 декабря 2012 года и координации действий государственных органов по достижению поставленных целей развития, создания научно-аналитического задела сопровождения хода принятия решений в вопросах внутренней и внешней политики государства по всем сферам жизнедеятельности, необходимо историческое обоснование и решение современных и перспективных демографических и урбанизационных проблем.

Исследование населения моногородов Казахстана выбрано не случайно, изучение данной проблемы представляет не только научный и практический интерес, но и важное государственное значение. Стратегические приоритеты каждого региона специфичны, определены богатейшими полезными ископаемыми, значительными энергетическими и людскими ресурсами, развитой добывающей, производственной инфраструктурой. Объективная необходимость изучения специфики формирования и изменений дальнейшего развития населения в отдельных регионах республики для реализации демографической политики с учетом региональных особенностей обусловлено, прежде всего, с задачей синхронизации выполнения государственных и отраслевых программ.

«За прошедший год мы начали реализацию программы развития моногородов. Поручаю Правительству совместно с акимами областей в 2013 году принять программу по развитию малых городов. Она должна стать долгосрочной, создав целый ряд индустриальных проектов на их базе. Их задача – содействовать выстраиванию системы отраслевой специализации регионов, стать индустриально-производственными городами-спутниками крупных агломераций и в конечном итоге повысить уровень жизни местного населения и обеспечить работой сельскую молодежь» - отметил Глава государства [1].

Малые города Казахстана - наиболее яркий пример последствий своеобразия исторического формирования, развития населения и регионов. Проведенная в республике перепись 2009 года, показала, что в результате миграции численность населения малых городов сократилась, это большие потери и процесс прогрессирует, часть их стала депрессивными. Экономическая и социально-демографическая реанимация этой части населенных пунктов – на сегодня одна из главных государственных задач, требующая как принятия долгосрочной программы развития малых городов, так и научного исследования и прогнозирования проблемы.

В этом контексте одной из актуальных задач современной историко-демографической науки является изучение динамики развития населения малых городов Республики Казахстан и их современного состояния. В начальный период развития независимого Казахстана сокращение естественного прироста и высокий миграционный отток привели к значительному снижению численности населения малых городов. В результате за десять лет по данным переписей населения 1989 г. и 1999 г. малые города

потеряли от 35% до 65% своего населения. Ранее вполне благополучные и даже процветающие города превратились в призраки, население которых за малым исключением переехало в крупные областные и республиканские города, в большей степени мигрировало из страны.

Безработица, ухудшение условий труда и жизни, стремление к получению образования привело к миграции из малых городов людей трудоспособного возраста, что, в свою очередь, обусловило «старение» населения. Доля населения старших возрастных групп в отдельных малых городах достигает 18-20%. По численности населения 13 малых городов не соответствуют официальному городскому статусу.

Малыми городами в Казахстане официально считаются населенные пункты с градообразующим предприятием, население которых не превышает 50 тысяч человек. Причины их возникновения сходны. С началом разработки месторождений полезных ископаемых были заложены поселения. С развалом Советского Союза произошла смена экономических формаций, и города оказались брошены на произвол судьбы. Положение усугублялось тем, что из этих городов при первых трудностях в массовом порядке уехали квалифицированные рабочие кадры. Им на смену пришли в основном жители близлежащих сел и аулов, оралманы, которые не имели должной квалификации для работы на сложном предприятии. Проблемы же отсутствия инженерных кадров и мобильного менеджмента привели предприятия к полной и частичной остановке.

Сегодня в Казахстане насчитывается более 60 городов, которые получили определение – «малые», население в них не превышает 50 тысяч человек. 41 малый город является административным центром соответствующих сельских районов, что составляет 68% от их общего числа и 25% от числа сельских районов.

19 малых городов не являются центрами сельских районов: Степногорск, Темир, Эмба, Капшагай, Текели, Чарск, Серебрянск, Курчатов, Шу, Шахтинск, Сарань, Приозёрск, Каражал, Лисаковск, Аркалык, Аксу, Казалинск, Жанаозен, Жем. Часть из них являются городами областного значения, часть потеряла статус районных центров в результате слияния районов.

В девяностые годы XX века население малых городов резко уменьшилось. Так в результате с 1989 по 1999 годы город Державинск потерял 50% населения, Курчатов и Жанатас - 43%, Каратау - 35%, Каркаралинск - 33%, Степняк, Аркалык и Сергеевка - 27%, Абай - 25% своего населения [2].

В связи с этим государство предприняло ряд мер по сохранению, как численности населения, так и самих городов. В 2004 году была принята Программа развития малых городов на 2004-2006 гг., в 2006 году вышел Указ Президента Республики Казахстан от 28 августа 2006 года № 167 «О стратегии территориального развития Республики Казахстан до 2015 года» [3].

В документах определено пять типов малых городов: к промышленным центрам отнесено – 24 города; промышленно-транспортным – 8; научно-экспериментальным – 3; города-курорты – 3; постепенно утрачивающие прежние промышленные и непромышленные функции – 4.

С точки зрения эффективности промышленного производства малые города с населением до 50 тыс. жителей являются более экономичными, чем большие и крупные. В настоящее время в малых городах Казахстана проживают более 1,5 млн. чел. В пунктах преимущественно добывающего профиля проживает 7,5% городского населения страны, в городах автопромышленного направления – 6,1%, обрабатывающего профиля – 5,6%, в городах, имеющих рекреационное значение, – 1%, в центрах военно-промышленного комплекса – 0,8%, на транспортных узлах – 1,9% городского населения республики.

По мнению исследователей, основными проблемами малых городов сегодня являются:

- 1) ограниченность экономической базы и невыгодные конкурентные позиции в привлечении квалифицированных кадров и инвестиций;
- 2) технологическая отсталость большинства промышленных предприятий, высокий уровень износа основных фондов, недостаток мест приложения труда и рост безработицы;
- 3) крайне неблагоприятная демографическая ситуация - миграция молодёжи в более крупные города, естественная убыль населения, низкий уровень развития здравоохранения;
- 4) недостаточный уровень развития социально-культурной сферы и низкий уровень развития инженерно-инфраструктурных объектов;
- 5) наличие городских поселений с преобладанием одной отрасли промышленности, что означает полную зависимость поселения от градообразующего предприятия [4].

Проблемы и трудности малых городов Казахстана имеют региональные различия. Например, в малых городах Южного региона численность населения не только сохранилась, но и увеличилась за счет естественного прироста и прибывших мигрантов. Но это прибавило новые трудности - избыток населения усложнил ситуацию на рынке труда. Эти факторы заставляют задуматься о роли и значении

моногородов в современном мире, их влиянии на демографические процессы в целом, что будет способствовать выявлению проблемы, определению оценки состояния и подготовке научно обоснованных практических рекомендации.

Для разрешения сложившейся ситуации в мае 2012 г. под председательством Премьер-Министра РК К. Масимова состоялось заседание Правительства, в ходе которого была принята Программа развития моногородов на 2012-2020 годы, представленная министром экономического развития и торговли Б. Сагинтаевым. Для участия в программе из числа малых городов с численностью до 50 тыс. человек и городами до 100 тыс. и более человек (Сатпаев, Кентау, Жезказган, Рудный, Экибастуз) отобрано 27 городов получившие статус моногородов с численностью населения 1,5 млн. человек, что составляет 16% городского населения страны [5].

Города, не попавшие в список моногородов, по решению Правительства будут развиваться в рамках других госпрограмм регионального развития на базе конкретной области. Из 9 моногородов Акмолинской области (Акколь, Атбасар, Державинск, Есиль, Ерейментау, Макинск, Степняк, Щучинск) в программу вошел только Степногорск, из 7 Актюбинской (Алга, Жем, Кандыагаш, Темир, Шалкар, Эмба) – Хромтау, из 9 Алматинской (Есик, Жаркент, Каскелен, Капшагай, Сарканд, Талгар, Ушарал, Уштобе) - Текели, из Атырауской – Кульсары, из Западно-Казахстанской – Аксай, из 2 Мангистауской (Форт-Шевченко) - Жанаозен, из 5 Южно-Казахстанской (Арысь, Жетысай, Ленгер, Сарыагаш, Шардара) только Кентау. Из 8 малых городов Восточно-Казахстанской (Аягоз, Зайсан, Чарск, Шемонаиха) выбраны 4 - Зыряновск, Курчатов, Серебрянск, Риддер, из 3 Жамбылской (Шу) - Жанатас, Каратау, из 8 Карагандинской все - Абай, Темиртау, Балхаш, Каражал, Сарань, Шахтинск, Сатпаев, Жезказган, из Костанайской – все Аркалык, Житикара, Лисаковск, Рудный, из Павлодарской - Аксу и Экибастуз.

Малые города Кызылординской области Аральск, Казалинск и Северо-Казахстанской - Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша вообще не вошли в программу.

По итогам проведенного министром экономического развития и торговли анализа, в 19 из 27 моногородах градообразующие предприятия работают стабильно, в 5 – частично, в 3 – вообще не работают. По отраслевой направленности моногорода в основном представлены в добывающем секторе экономики. По численности населения – 4 моногорода с численностью от 100 тыс. до 180 тыс. человек, 9 – от 50 тыс. до 100 тыс. человек и 14 моногородов с численностью до 50 тыс. человек. В основном экономические проблемы моногородов связаны с низкой степенью диверсификации экономики, перспективами развития градообразующего предприятия, высокой зависимостью занятости населения и бюджета моногородов от деятельности градообразующего предприятия. Как следствие – социальные проблемы: высокий уровень безработицы, низкий уровень доходов населения и качества жизни, отток населения, а также возможная тенденция роста социальной напряженности.

Концептуальным подходом к решению проблем моногородов является группировка моногородов на города с высоким, средним и низким экономическим потенциалом. Представлена следующая приоритизация мер господдержки моногородов: первое – решение первоочередных острых проблем моногородов с низким потенциалом; второе – создание условий для развития моногородов со средним потенциалом; третье – дальнейшее устойчивое развитие моногородов с высоким потенциалом. В целях оптимизации моногородов в зависимости от производственной емкости работающих предприятий будет проведена работа по выявлению экономического потенциала и возможных новых специализаций моногородов.

Министерство экономического развития и торговли РК предложило разработать по каждому моногороду комплексный план развития на долгосрочный период с определением его перспектив и прогнозируемой численности населения, а также предусмотреть проведение корректировки генеральных планов городов, планов развития социальной и инженерной инфраструктуры с учетом их возможной оптимизации. Для диверсификации экономик моногородов и развития в них малого и среднего бизнеса предлагается реализация якорных инвестиционных проектов. Для этого акиматами областей в рамках Карты индустриализации необходимо предложить к реализации не менее 1 проекта для каждого моногорода. Также предполагается создание вспомогательных и обслуживающих предприятий градообразующими предприятиями (в рамках реализации партнерских программ с градообразующими предприятиями). Кроме того, министерство экономического развития и торговли предлагает размещать национальными компаниями на вспомогательных и обслуживающих производствах моногородов заказы с учетом спецификации городов.

«Хорошим примером является создание производства по обслуживанию железнодорожной отрасли в г. Экибастуз АО «НК «Казахстан темир жолы». Если только в 2011 году объем производства про-

дукции был 1,5 млрд. тенге, то 2015 году этот показатель достигнет уже 93 млрд. тенге. В таком же плане двигается также национальными компания «Казатомпром» в г. Степногорск», – отметил глава министерства экономического развития и торговли. В рамках Программы также предполагается привлечение стратегических инвесторов для восстановления прежней специализации в отдельные города (например, российская компания «Еврохим» в г. Каратау).

Особое значение в данной программе уделяется развитию предпринимательства, предусматривается увеличение размеров субсидирования процентных ставок по кредитам для моногородов с низким и средним потенциалом с 7 до 10%, со снятием отраслевых ограничений. Кроме того, будут предоставлены гранты на создание новых производств в размере от 1,5 до 3 млн. тенге, а также реализованы партнерские программы (государства с градообразующими предприятиями) по развитию малого предпринимательства. В настоящее время подписаны первые меморандумы о сотрудничестве ряда акиматов областей с АО «НК «КазМунайГаз», ТОО «Кзахмыс», ТОО «Казцинк». В моногородах будут созданы Центры поддержки предпринимательства.

В рамках Программы предлагается создать бизнес-инкубаторы в каждом моногороде. «В целях стимулирования малого и среднего бизнеса в моногородах будут использованы все инструменты программы: «Дорожная карта бизнеса – 2020» и «Занятость-2020». Кроме того, в рамках «Дорожной карты бизнеса – 2020» предлагается проработать дополнительные меры поддержки: снятие отраслевых ограничений для субъектов малого и среднего бизнеса, увеличение размеров субсидирования процентных ставок по кредитам, а также введение отдельных подпрограмм для моногородов по предоставлению грантов на создание новых производств.

На сегодняшний день по 20 моногородам в рамках Карты индустриализации и «Дорожной карты бизнеса – 2020» реализуется 114 проектов на общую сумму более 1,2 трлн. тенге. Важным направлением Программы является стимулирование добровольного переезда населения моногородов в экономически более развитые города внутри области. С целью повышения эффективности бюджетных расходов для развития социальной и инженерной инфраструктуры моногородов предлагается осуществление долгосрочных мер развития. Для моногородов с высоким и средним потенциалом развития предлагается предусмотреть реконструкцию и строительство объектов образования и здравоохранения, с доведением до утвержденных нормативов, и реконструкцию инфраструктуры жизнеобеспечения на оптимизированную численность населения. Для моногородов с низким потенциалом будет осуществляться поддержка социальной и инженерной инфраструктуры на минимально необходимом уровне с учетом предполагаемой оптимизации численности населения. Кроме того, в моногородах предполагается организовать ремонт и восстановление, а в отдельных городах – снос аварийного и ветхого жилья [6].

Таким образом, пройдя долгий исторический путь, малые города не утратили своей значимости и культурного статуса в период независимости. Развитие промышленности и инфраструктуры таких городов позволит достичь повышения жизненного уровня населения, многим из них выйти из критического положения и приобрести «второе дыхание». Кроме того, имеющееся историческое наследие, напоминающее о традициях и обычаях малых городов не должно быть потеряно, а наоборот, возрождение к нему интереса привлечёт внимание и расселение людей из больших городов, что в свою очередь, повлияет на возрождение, дальнейшее развитие и реанимацию не только моногородов вошедших в Программу развития 2012-2020 гг., но и всех малых городов и поселков городского типа Республики Казахстан.

Литература

1. Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 г.// Казахстанская правда. – 2012. - декабрь.
2. Уалтаева А.С. Малые города независимого Казахстана // Отан тарихы. – 2011. - №3. – С.164.
3. Стратегия территориального развития Республики Казахстан до 2015 года. Указ Президента Республики Казахстан от 28 августа 2006 года N 167.
4. ЛавроваЛ. Бесценное созвездие малых городов // Вестник актуальных прогнозов. - 2010. - №24. – С.24-27.
5. <http://www.minplan.gov.kz/contacts.php>
6. Республиканский центр правовой информации Министерства юстиции Республики Казахстан. <http://adilet.zan.kz/rus>

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕ КЕЙБІР ТЕРМИНДЕР МЕН ҒЫЛЫМИ ҰҒЫМДАРДЫ НАҚТЫЛАУ МӘСЕЛЕСІ

XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап Қазақстанның дербес мемлекет ретінде қалыптасуы тарихын зерттеу отандық тарих ғылымындағы іргелі мәселенің бірі. Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі тарихын зерттеуде тарихшы ғалымдарымыз бірқатар жұмыстар атқаруда. Аз уақыт аралығында ондаған кітаптар, жүздеген мақалалар жарық көрді. Тәуелсіздік тарихын зерттеуге арналған бірнеше ғылыми-теориялық конференциялар ұйымдастырылды. Сонымен қатар кейбір ғалымдар тарапынан 20 жыл тым қысқа мерзім, оның несін зерттеуге болады, әлі ертерек, уақыты келгенде кірісеміз деген пікірлер де кездесті.

Дегенмен ғалымдарымыздың басым көпшілігі тәуелсіздік кезеңі тарихын зерттеудің қажеттілігін және оның Қазақстан тарихындағы аса маңызды кезеңі екенін мойындады.

Қазақ елі 260 жылға созылған бір тарихи циклді аяқтап 1991 жылы жаңа кезеңге аяқ басты. Бұл мүлдем жаңа Қазақстанның шежіресі, тәуелсіз және заманауи үлгідегі толыққанды мемлекеттің тарихи дамуы кезеңі саналады. Мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізу Қазақстанның көп ғасырлық тарихының дәуірлік оқиғасы болып табылады. Ақиқатына жүгінсек Қазақ елінің 20 жыл тәуелсіз дамуы Қазақ елі тарихындағы теңдесі жоқ кезең, ұлт тарихындағы үлкен белес. Әлемдік қауымдастық та Қазақстан Республикасының даму концепциясын XXI ғасырдың феномені ретінде тануда. Сондықтан ел тарихының маңызды, үлкен белесті кезеңін зерттеу заман талабынан туындаған қажеттілік.

Тәуелсіздік тарихын зерттеуге кірісудің қажеттігін Президент Н.Ә. Назарбаев бірінші болып көтергені мәлім. Мемлекет басшысы егемендіктің екінші онжылдығынан бастап Қазақстанның қазіргі заман тарихын зерттеу мен жазу мәселесіне көңіл бөле бастады. Осы мәселені оң шешу бағытында Елбасы 2008 жылы Білім және ғылым министрлігіне қарасты «Мемлекет тарихы институтын» құру туралы жарлық шығарды. Биыл, міне 5 жыл осы институт ғалымдары тәуелсіздік тарихын зерттеуде жемісті еңбек етуде.

Сонымен қатар Б.Ғ. Аяған, Х.М. Әбжанов, Е.Б. Сыдықов, Т.О. Омарбеков, Қ.М. Атабаев сияқты көрнекті тарихшы ғалымдар тәуелсіздік кезеңінің тарихын зерттеуге байланысты өздерінің ғылыми ой-тұжырымдарын ғылыми қауымға ұсынғаны да бірнеше жыл болды.

Профессор Б.Ғ. Аяған 2008 жылы бір сұхбатында «Біздің еліміз - жаңарған Қазақ мемлекеті. Кеңес империясы ыдырағаннан кейін өз алдымызға ел болғанымызға 17-ақ жыл. Кейбіреулер: «17 жылды зерттеудің қажеті не?» - дейді. Шын мәнінде, осындай аз уақыт ішінде көптеген керемет өзгерістер орын алып, тіпті, мемлекет ыдырап кетуі де мүмкін. Мынадай бір мысал айтайын, кезінде Францияның астанасы Парижде жұмысшылар орнатқан билік - «Париж Коммунасы» деп аталған. Ол бар жоғы 72 күн өмір сүрді. Сол «Париж коммунасының» 72 жыл емес, 72 күндік өмірі туралы мыңдаған монография жазылды. Ал, біз неге жана Қазақ мемлекетінің, Қазақстанның тарихын зерттеп, сараптап, ойлар айтпаймыз» деген қисынды ой қозғады [1].

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрі Б. Жұмағұлов тарихшылардың I конгресінде ғалымдардың алдында тұрған бір іргелі мәселе-Қазақстанның дербес мемлекет ретінде қалыптасуы кезеңдерін дәйектеу – деп көрсеткен еді [2, 7]. Қазақстандық тарихшылар бұл мәселені шешу жолында алғашқы ізденістерін жариялады да.

Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеуде бір назар аударатын мәселе, тарихи уақыт межесін анықтау, яғни осы тарихи үдерісті дәуірлерге (кезеңдерге) бөлу. Қазақстанның тарих ғылымы кеңестік заманда қалыптасқандықтан тарихты дәуірлеу қағидаты кеңестік тарихнамадан келді. Орыс тілінде тарихты дәуірлерге бөлу «периодизация истории» деп аталатыны белгілі.

Кеңестік тарихнамада тарихи уақыт межесін белгілеуде «эра», «эпоха» деген терминдер қолданылды (бұл терминдер тарихпен қатар геология ғылымында да пайдаланылатыны, тіпті астрологтар да қолданатыны белгілі). Біздің ойымызша орыс тіліндегі осы екі термин қоғамның тарихи мәніне байланысты өзгеше үзінді кезеңді білдіретін синоним ретінде қолданылатын, бірі-бірінен айырмашылғы жоқ ұғымдар сияқты. Орысша-қазақша сөздіктерде «эпоханы» - заман, дәуір, «эраны» - кезең, жыл санау деп көрсетеді [3, 1139].

Тарих ғылымында қазақша аудармадағы - қайта өрлеу дәуірі, қола дәуірі, қола дәуірі, энеолит

дәуірі, майемер кезеңі, христиандық кезең, революциялар кезеңі, космонавтика кезеңі, біздің эрамызға дейінгі (б.э.д.), біздің заманымызға дейінгі (б.з.д.) т.б. ұғымдар қолданылады.

Бірақ философ К.Поппер айтқандай «бәріне ортақ ешбір тарихи заңдылықтар болуы мүмкін емес ... Әрбір жаңа ұрпақ тарихты өз еркінше талдау құқына ие. Тіпті өзінің күнделікті қажеттіліктерін өтеу үшін, белгілі бір мағынада, солай етуге тиіс те! Меніңше, адамзаттың ортақ тарихы жоқ, оның орнына адам өмірінің түрлі қырларымен байланысқан шексіз көптеген тарихтар бар»[4,305-312].

О.Шпенглер де адамзат тарихын ежелгі ерте дүние, орта ғасырлар тарихы және жаңа заман деп бөлу ақылға қонбайтындай тым тапшы, олар тарихтың ауқымын шектейді дегенді айтқан болатын [5,510].

Тарих ғылымында адамзат тарихын дәуірлеудің толып жатқан түрлері бары белгілі. Тарихты дәуірлеу қоғамдық өндірістің дамуына, өндірістік қатынастардың даму деңгейіне байланысты жасалады. Тарихи дәуірлеудің алғашқы нұсқасын жасаған атақты америкалық этнологі Льюис Генри Морган адамзат баласы тарихын жабайылық, тағылық (варварлық) және өркениеттік (цивилизация) деп үш кезеңге бөлгені белгілі. Оның бұл бағыты кейін тарихты дәуірлерге бөлу ісіне дұрыс жол сілтеді. Тарихты дәуірлеу біздің ойымызша анықталған белгілер бойынша қоғам тарихындағы аса маңызды кезеңдерді бөліп көрсету.

Қазақстандық тарихшылар кеңестік кезеңде жасалған дәуірлеудің қағидаттарын пайдалануда. Ж.О. Артықбаев пен Ә.Б. Пірманов жазған энциклопедиялық басылымда Дүние жүзі тарихын *кезеңдеуді* (біз авторлар қолданған терминді өзгертпей алдық) төрт кезеңге бөледі:

1. Ежелгі дүние тарихы (адамзаттың пайда болуынан бастап 476 жылы Батыс Рим империясы құлағанына дейінгі кезеңді оқытады).

2. Орта ғасырлар тарихы (VI-XVII ғасырларды қамтиды).

3. Жаңа заман тарихы (XVIII-XIX ғасырлар арасын қамтиды).

4. Қазіргі заман тарихы (ғасырдың басынан бүгінгі күнге дейін) [6,26].

Тәуелсіз Қазақстан тарихы-әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі және әлі терең зерттелмеген тарих. Қазақстан Республикасының тарихына қатысты пайымдауында Т. Омарбеков «Қазақстан тарихын кезеңдеу дегеніміз-оның соңғы 20 жылда өткенін жан-жақты қарастырып, тарихи тұрғыдан жеріне жеткізе талдау»-деп пайымдайды [7, 45].

Отан тарихын дәуірлеуге байланысты көзқарасында Т. Омарбеков тарихтағы бетбұрыстардың, дамудың, белестердің хронологиялық ауқымы бірде ұзақ, бірде қысқа болатынын ескере отырып эра, дәуір, кезең, саты тәрізді ұғымдардың аражігін нақты ашу және соларға табан тіреу қажеттігіне назар аударады. Отандық тарих ғылымында «ғасыр» немесе «жыл» сияқты «эра», «эпоха» деген ұғымдардың хронологиялық ауқымы туралы бірыңғай пікір жоқ. Сонымен бірге терминдерді қазақ тіліндегі тарихи еңбектерде қолдануда да бірізділік жоқ. «Эпоха», «эра» сөздерінің қазақша баламасы орысша-қазақша сөздіктерде «заман», «дәуір», «кезең», «жыл санау» деген мағынада беріледі. Сондықтан тарихшы ғалымдар да еңбектерінде өздеріне қолайлы баламаларды пайдаланып келеді.

Т. Омарбеков тәуелсіз Қазақстан тарихын төрт кезеңге бөледі.

Бірінші кезең - 1991 жылдан 1995 жылға дейін созылады. Бұл тәуелсіздікті халық санасында мойындату және оны заңдық тұрғыдан конституциялық негіздеу кезеңі;

Екінші кезең-1996 жылдан 1998 жылға дейін созылады. Бұл қоғамның тәуелсіздікті саяси-әлеуметтік және экономикалық тұрғыда орнықтыру кезеңі;

Үшінші кезең-1999 жылдан 2005 жылға дейін созылады. Бұл Қазақстандағы саяси құрылысты демократияландыру бағытын реформалар арқылы шешу кезеңі;

Төртінші кезең-2005 жылдан қазіргі кезеңге дейін созылады. Бұл халықаралық қауымдастықта және ішкі саясатта Қазақстанның дербес, әртүрлі дағдарыстарға төтеп бере алатын мемлекет ретінде қалыптасуына қол жеткізу жолындағы күрес кезеңі [7,51].

Профессор Х. Әбжановтың пікірінше Қазақстан Республикасы қазір шынайы азаттыққа жетудің *өтпелі кезеңін* бастан өткеруде. Ғалым тәуелсіз Қазақ елінің осы өтпелі кезеңде үш сатыдан өтіп, төртіншіге аяқ басқанын көрсетеді.

Бірінші саты- 1991-1995 жылдарды қамтиды. Бұл-кеңестік саяси жүйе мен экономикалық қатынастардан арылу кезеңі. Мемлекеттік рәміздер, ұлттық валюта өмірге келген уақыт. Қазақстан БҰҰ-ға қабылданған, болашақ жаңа астана анықталған кезең. Бірақ советизмнен ат құйрығын әлі толық кеспеген уақыт.

Екінші саты-1995-2007 жылдар. Тәуелсіз елдің екінші Конституциясы қабылданды. Кеңестік басқару жүйесін мүлде жойып, президенттік басқару жүйесіне өту. Түбегейлі нарықтық реформалар жолына бет алу және ғасырлар тоғысында ол реформалардың жеміс бере бастаған кезеңі.

Үшінші саты-2007-2010 жылдарды қамтиды. Бұл кезеңде республиканың нарық еліне айналғанын

конституциялық реформалар дәйектейді. Қазақстанның экономикасы әлемдік қаржы дағдарысына төтеп береді. Демократияны тереңдету жолында президенттік-парламенттік басқару жүйесіне қадам жасалады.

Төртінші саты- «Дағдарыстан кейінгі Қазақстан» [2,19].

Сонымен тәуелсіздік кезеңін дәуірлерге бөлуде Х. Әбжанов «даму сатылары», ал Т. Омарбеков «кезеңдер» ұғымын қолданады. Қазақстанның тәуелсіз даму кезеңінің хронологиясын, дамудың ішкі мән-мағынасын ерекшеліктерін айқындауда екі ғалымның пікірлерінде ұқсастықтар мен қатар айырмашылықтар да байқалады.

Екі автор да тәуелсіздік дәуірінің бір ерекшелігін - Қазақстан Республикасының өтпелі кезеңді бастан кешіруде деген ортақ пікірде. Т. Омарбеков сонымен қатар қазіргі Қазақ елінің саяси-әлеуметтік дамуын тоталитаризммен авторитарлыққа, одан авторитарлық-плюралистік қоғамға өту үстінде деп нақтылай түседі.

Біздің ойымызша Қазақ елінің тәуелсіз дамуы кезеңін зерттеуде кейбір термин, ұғымдарды қолдануда нақтылық қажет сияқты. Авторлар орыс тіліндегі «периодизация» терминін әртүрлі аударады. Ж. Артықбаев «кезеңдестіру», Х. Әбжанов, Б. Аяған, Т. Садықов, Ә.Төлеубаев т.б. ғалымдар «дәуірлеу», ал Т. Омарбеков «кезеңдеу» деген қазақша баламаны қолданады. Біздің ойымызша «дәуірлеу» деген балама қазақы ұғымға жақын, неғұрлым қолайлы тәрізді.

Осы арада Б. Аяғанның «Тарихты да математика сияқты өте дәл жазу керек» деген орынды пікіріне құлақ асқан жөн.

Жалпы тарих ғылымында тарихи ұғым, түсініктерді айқындап алу өте маңызды мәселе екені белгілі. Профессор Қ. Атабаев термин анықтауға қатысты өз пікірін өткір түрде қояды. Деректанушы ғалымның пікірінше отандық тарих ғылымында термин жасау ісі әлі қалыптаспаған. Онсыз ғылымды ілгері дамыту қиын. Сонымен қатар ғалымның «Қазақстан тарихын» «Қазақ тарихы» деп атауды ұсынып жүргеніне бірнеше жыл болды [8, 175-177].

Көп ұзамай ғалымның бұл ұсынысы қолдау табатынына қазір сенім молайды. Өйткені Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясында «Қазақ тілі жаппай қолданыс тіліне айналып, шын мәніндегі мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілгенде, біз елімізді *Қазақ мемлекеті* деп атайтын боламыз» - деп мәлімдеді [9].

Мемлекет тарихы институты ғалымдары 2008-2009 жылдары Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелеріне арналған екі жинақ шығарды. Мұнда осы мәселені зерттеуге арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары енгізілді. Бұл кітаптарда еліміздегі танымал тарихшы ғалымдардың Тәуелсіз Қазақстан тарихын ғылыми-теориялық және методологиялық жағынан негіздеу, өткен 17 жылдық тарихи уақытты кезеңдерге бөлу т.б. көкейтесті мәселелер зерделенген.

«Новейшая история» ұғымын қазақстандық тарихшылар әлемдік тарихты зерттеуде кеңес заманынан бері «қазіргі заман тарихы» деп қолдануда. Бірақ ол кезде Қазақстан тарихына қатысты бұл ұғым қолданылмады. Өйткені республиканың тағдыры да, тарих ғылымы да Мәскеуге тәуелді болды.

«Қазақстан тарихының» бес томдық академиялық басылымында-тарихи уақыт-салыстырмалы субстанция. Оның сапасы хронологияның қамту ауқымымен ғана емес, негізінен мәндік және мазмұндық тұрғыдағы серпін танытумен бағаланады-деп көрсетілген [10,8].

5-ші томның кіріспе бөлімінде тәуелсіз ел тарихының қазіргі кезеңі «Қазақстанның қазіргі заман тарихының тарихнамасы мен деректері» деп нақты көрсетілген [10, 14].

Тарихшы ғалымдар Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі тарихын әртүрлі атаумен береді. Бұл ғалымдардың жазған еңбектерінің атауларынан көрінеді. Мәселен, тарихшы ғалым С.Г. Шеретов 2005 жылы жоғары оқу орындарының студенттеріне арнап шығарған оқу құралын «Новейшая история Казахстана» деп атады [11]. Біздің ойымызша еңбектің атауы орынды қойылған. Тек автордың Қазақстанның тәуелсіздік кезеңі тарихының хронологиясын неге 1985 жылдан бастағаны түсініксіз. Кезінде философ тарихшы О. Шпенглер тарихты дұрыс түсіну үшін кеңістік логикасын, уақыт логикасын естен шығармауды ескерткен болатын.

Мемлекет тарихы институтының 2010 жылы шығарған оқу құралдарында, орыс тіліндегі басылымында «Современная история Казахстана» [12], ал қазақша басылымында «Қазіргі Қазақстан тарихы» деген атау берген [13].

Ал, Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының 2011 жылы шығарған монографиясы «История независимого Казахстана» деп аталады [14].

Ғалымдар өздерінің жеке немесе ұжымдық еңбектерін, монографияларын қалай атаймыз десе де ерікті. Ал тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытуға арналған оқу бағдарламаларын, оқулықтарды, жоғары

оқу орындарында жүргізілетін арнайы курстарды «Қазақстанның қазіргі заман тарихы» деп атаса дұрыс сияқты.

Тарих деген уақыт. Адам баласы тарихи кеңістікте өмір сүріп, тіршілік ете отырып, уақыт өлшемін басынан кешіреді. Яғни қазіргі тәуелсіз Қазақстан басынан кешіріп отырған уақыт та өз ерекшеліктерімен әлемдік тарихқа енеді. Философ Ә. Қалмырзаев «заман» мен «уақыт» ұғымдарын салыстыра келіп, «заман» ұғымы «уақыттан» әлдеқайда кеңірек, олар толық синоним бола алмайды дей келе, «Тарих түрлі кезеңдерден, замандардан тұрады. Әр заманның өзіне тән өркениеті, рухани болмысы, өзіне ғана тән ерекшеліктері, қызығы мен қиындығы болады. Әр заман белгілі тарихи құбылыстармен, даралық құндылықтармен ерекшеленеді-деп көрсетті [15, 18].

Автор әрі қарай: «Заман дегеніміз - уақыт пен кеңістіктің ондағы тіршілікті қозғалысқа келтіретін адамдардың жиынтығын бейнелейтін дерексіз ұғым. Заман өз ағымымен аға береді» - деп түйіндейді [16, 26].

Заманның түзелуі, жаңаруы, тағдыры, оның нұрлы шағы, адамдарға, олардың жасампаздық күшіне, кемел ақыл-ойларына, рухани әлеуетіне тәуелді. Философтың ойын тарқата түссек Қазақстанның қазіргі нұрлы көші 1991 жылдың тәуелсіздігінен басталатынына меңзейді. Осы уақыттан бастап Тәуелсіз Қазақ елі жаңарып, өркениеттің жаңа сатысына көтеріле бастады. Кейбір өркениетті елдерде (Жапония т.б.) тарихын дәуірлеуде өз елінің тарихи тәжірибелеріне, отандық тарих ғылымдарының ұстанымдарына сүйенеді.

Сондықтан біздің ойымызша Қазақстан тарихының 1991 жылдан басталатын тәуелсіздік кезеңі тарихын, бағдарламаларын, оқулықтарын, оқу құралдарын «Қазақстанның қазіргі заман тарихы» деген атауға тоқталған дұрыс сияқты.

Әдебиеттер

1. Аяған Б.Ф. Тарихты да математика сияқты дәл жазу керек // Нұр Астана. - 2008. - 25 желтоқсан.
2. Тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігі: қалыптасуы мен даму көкжиегі. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған Қазақстан тарихшылар І конгресі материалдарының жинағы // Б.Ф. Аяғанның жалпы редакциясымен. – Астана: Мемлекет тарихы институты, 2011.-303 б.
3. Русско-казахский словарь. 70 000 слов. – Алматы: Дайк-Пресс. - 2005.-1152 с.
4. Поппер К. Ашық қоғам және оның жаулары. 2-том. – Алматы: Раритет. 2005. - 214 б.
5. Тарих-адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. – Астана: Фолиант. 2006. Т 9. - 608 б.
6. Артықбаев Ж., Пірманов Ә. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. - 544 б.
7. Омарбеков Т. Тәуелсіз Қазақстан тарихын кезеңдеудің өзекті мәселелері / Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері. Бас ред. Б.Ф. Аяған. – Астана. Мемлекет тарихы институты. 2009. - 222 б.
8. Атабаев Қ. Ұлт және тарих. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы» Бас редакциясы. 2007. -232 бет.
9. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты / Егемен Қазақстан . 2012. 15 желтоқсан
10. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5-том. – Алматы: Атамұра. 2010. - 688 б.
11. Шеретов С.Г. Новейшая история Казахстана (1985-2002 гг). -2-е издание, переработанное и дополненное. – Алматы: Юрист. 2003. -240 с.
12. Аяған Б.Г., Абжанов Х.М., Селиверстов С.В., Бекенова М.С. Современная история Казахстана: Учебник для студентов неисторических специальностей (бакалавриата) высших учебных заведений / Под общей редакцией Б.Г. Аяғана. – Алматы: Раритет, 2010. - 432 с.
13. Аяған Б.Ф., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы: Жоғары оқу орындарының тарихшы емес мамандықтарына (бакалавриат) арналған оқулық / Б.Ф. Аяғанның жалпы редакциясымен. – Алматы: Раритет. 2010. -448 бет.
14. История независимого Казахстана. Монография/Под общей редакцией Х.М. Абжанова, Л.Н. Нурсултановой. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2011. -400 с.
15. Қалмырзаев Ә. Заман және біз // Ақиқат. 2003. №3. 17-22 бб
16. Қалмырзаев Ә. Заман және біз // Ақиқат. 2003. №4. 23-28 бб.

ОБ УСТАРЕВШИХ ПАРАДИГМАХ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИЯХ (НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХОВЕДЕНИЯ)

Казахипредставляют собой этнокультурный феномен с очевидными, отличными от других особенностями психосоматической конституции, рационом питания, психогенетикой, мировоззрением, ментальностью, поведенческими реакциями, языком, обычаями, традициями и генеалогией-шежире. Но современная наука оперирует лишь категориями «монголоведения», «уйгуроведения», «тюркологии», «индоевропеистики», «синологии» и т.п. Таким образом, изучение уникального феномена казахской нации, казахского суперэтноса (состоящего из этносов-жузов «ақ-арыс», «жан-арыс», «бек-арыс» вкупе с субэтносами «аксүйек», структурно оформленных по легендарной генеалогии-шежире) происходит в терминах других культур. В итоге, при очевидной национальной самобытности у нас пока нет ни внятной этнической идентичности, основанной на истории народа с самоназваниями «Арыс», «Алаш», «Қазақ», ни сопряженной с ними национальной идеи...

Что есть казахи, откуда пошли? По этому вопросу написана масса литературы и ответа пока нет, ибо нет комплексной науки «казаховедение». Есть «история Казахстана», но нет истории суперэтноса «Қазақ», хотя современная археология, лингвистика, глоттохронология и генетика показывают период начала этногенеза как минимум в 6000 лет, начиная с ботайской культуры, с доместикации коня. Каковы особенности казахской этнопсихологии и бихевиоризма? Что составляет ментальный, архетипический стержень, именуемый «национальной идеей»? Ответа пока нет. Главным же методологическим ограничителем «истории Казахской ССР» и «истории Казахстана» был и остается лимит на изучение истории в современных политических границах, изучение нового политонима, а не древнего этнонима, вернее, всех этнических компонентов, составивших в 15 веке политическую конфедерацию «Қазақ». Как заметил В. Шнирельман по поводу национальных исторических исследований: «К руководству наукой пришли представители нового поколения, воспитанные в ожидании мировой революции и искренне верившие в близкую победу коммунизма в глобальном масштабе. Их идеологией был интернационализм, понимаемый как обязанность науки заниматься исключительно глобальными универсальными закономерностями, призванными доказать не уникальность российского опыта... настоящие занятия этногенезом, т. е. *попытки проследить специфические пути становления отдельных народов, были в условиях господства сталинского интернационализма невозможны* (курсив мой – И.С.). Ученый, осмелившийся на это, рисковал быть обвиненным в великодержавном шовинизме или местном национализме, а отсюда недалеко было уже и до обвинений в фашизме...» [1]. Мы знаем, что казнь А. Байтурсынова, М. Дулатова, А. Букейханова, М. Тынышпаева и др. «алашордынцев» как раз осуществлялась по обвинению в «национал-фашизме»...

Идеология КПСС не допускала даже мысли об исследовании этногенеза казахов, как прямых наследников андроновской культуры, обосновывая это монголоидностью, тюркоязычием и номадизмом. Так, к примеру, крупнейшие племена аргын, дулат, найман и ряд других объявлялись мигрантами из монгольской степи, либо из саяно-алтайского нагорья, не задаваясь вопросом «как они туда попали, с какой древнеказахской ономастикой можно соотнести оставленные ими там топонимы и гидронимы?». Найманы и керей считались монголоязычными, а множество исконно казахских слов и ономастических лексем филологи объявили «заимствованиями из арабского». Вот только вопрос «как коневодство и верблюдоводство оказались в Монголии и на Аравийском полуострове?» даже не задавался. Теория индоарийских миграций была объявлена «буржуазным национализмом», таким образом, вопрос о *возвратных (обратных) миграциях* не рассматривался и официально даже не поднимался. В постсоветское время феномен «обратных миграций» ввел в научный оборот и доказал генетик В. Степанов [38]. Генетика в СССР также была объявлена «буржуазной лженаукой». Ситуацию усугублял «железный занавес» с КНР и полное отсутствие научной информации из Китая. Проблем добавляло отсутствие в СССР связей между тюркологией и индоевропеистикой. Ю. Зуев сумел создать лингвистически безупречные этимологии, позволившие выявить значительную роль иранского и тохарского субстратов в этногенезе тюркских племен. Юрий Алексеевич выполнил эту работу на очень высоком уровне, она вызвала большой интерес исследователей. Однако многие положения ее так и не были поняты и подверглись жесткой критике, которая, впрочем, никогда не поднималась до методического уровня разработок Зуева (специалистов его класса на весь Союз были единицы). Критика сводилась лишь к сакральному «этого не может быть, потому что не может быть никогда». В итоге получилось полное

отрицание имманентного характера нашей самобытности, а наша история рассматривается по сей день лишь как механическая последовательность миграций соседних народов. Тем самым мы лишены собственной Истории и вынуждены признавать этимологию «казак» как «разноплеменный сброд бродяг и искателей приключений» собравшихся лишь в 15 в. н.э. (попытки этимологии «казак» из тюркских языков дают такой результат). Тогда как этноним «каска» (касак=каска) мы встречаем в хеттских клинописях уже в 15 веке до н.э. (правление Тудхалия II =хет. Тутхалияс), где этот народ позиционируется как «коневоды», «специалисты по разведению и тренировке лошадей». «Разбойник», «авантюрист» - это уже вторичные эпитеты [2]. Так нас именовали оседлые соседи. Совпадения древнехеттской грамматики с казахской просто поражают. Лексико-семантические и фонологические совпадения – тоже. Но когда читаешь Зайберта о ботайской культуре или Кузьмину об андроновской культуре, то на смену изумлению приходит понимание...

1. Великие тоже ошибаются, или об одной ошибке Льва Гумилева

Недавно состоялась презентация книги А.Г. Оловинцова «Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана», Алматы, 2012 [3]. Название навеяло ассоциации с книгой Мухамет-Халела Сулейманова, изданной четыре годами раньше, которая называлась «Эра Чингисхана в истории казахской нации», а ее первая глава именовалась «Чингисхан – тюрк или монгол?» [4]. Отрадно, что автор использовал парафраз. Более того, А. Оловинцов даже цитирует М.-Х. Сулейманова со ссылкой на стр. 25. На этом попытки блюсти какую-то видимость академической этики заканчиваются, и в компилятивном пылу Оловинцов продолжает цитирование уже безо всяких ссылок, либо приписывая цитаты другим авторам. Интереснее всего то, что обильно цитируемая книга не указана даже в библиографическом списке. Естественно, возникает вопрос – почему?

Ключ к разгадке этой неприязни кроется в историко-философской концепции книги Сулейманова. Основной посыл ее – это движущая общенациональная парадигма этнокультурной непрерывности и исторической преемственности от ариев к сакам, гуннам, тюркам, монголам и, наконец, к казахам, основанная на генеалогии-шежире и устной историологии (в терминах В. Юдина), хранимой институтом биев. А что нам предлагает Оловинцов в своем издании? Читаем на стр. 65 приведенную им цитату из книги Л. Гумилева «Древние тюрки»: «Здесь прежде всего нужно отметить, что хуннская традиция в Средней Азии прервалась. Тюрки, потомки хуннов, ничего не знали о своих предках, также как монголы Чингисхана ничего не знали о тюрках. История Средней Азии не может быть нам понятна, если мы не учтем двух разрывов традиций: между хунну и тюркским каганатом и между каганатом и империей Чингисхана. В перерывах лежат периоды обскурации» [5]. Получается, что у наших предков были приступы коллективной ретроградной амнезии в «периоды обскурации», причем носящие поголовно-всеобщий характер. Такое психическое заболевание, приписываемое тюркам и монголам Львом Николаевичем, в казахском языке именуется «мәңгір», а большие им – «мәңгүрт» (манкурт). Выходит, что в придуманные Гумилевым «периоды обскурации» все тюрки, а вслед за ними монголы, поголовно подвергались этой болезни, носящей характер тотальной эпидемии. Можно ли в это поверить?

По исторической реконструкции М.-Х. Сулейманова, существовавший тысячелетия институт «биев» (у ариев «брахманы», у кельтов «друиды») служил противовесом военной аристократии и, несмотря ни на какие потрясения, хранил культурно-историческую традицию, генеалогию, необходимые общественные знания (хозяйственно-экономические, юридические, дипломатические), тем самым обеспечивая историко-культурную и политико-экономическую преемственность. Этой же парадигмы придерживался в своих трудах основоположник теории казахского правоведения академик Салык Зиманов [6]. Этих же концептуальных взглядов на историю тюрков, монголов и казахов как этнокультурной непрерывности, «историологического континуума», придерживался Вениамин Юдин, сформулировавший понятие «чингизизма» как культурологического феномена и введший в научный оборот термин «историология» (в противовес «историографии») применительно к кочевым народам Евразии, не имевшим письменных хроник [24]. По Гумилеву же – целые народы регулярно впадали в коллективное беспомыслие. Налицо, таким образом, конфликт двух концептов – парадигмы «культурно-исторического континуума» Юдина-Сулейманова-Зиманова и парадигмы «тюрко-монгольского манкуртизма» Гумилева.

Великие ученые тоже не всегда и не во всем бывают правы – концепция Гумилева исходит из явно ошибочной трактовки надписи на каменной стелле тюркского кагана Куль-Тегина: «Тюрки исчисляли своё существование от начала мира, но они полагали, что мир не так уж стар. Надпись Кюль-Тегина начинается с исторического экскурса: «Когда было сотворено [или возникло] вверху голубое небо и внизу бурая земля, между ними обоими были сотворены [или возникли] сыны человеческие. Над сынами человеческими воссели мои предки Бумын-каган и Истеми-каган». Таким образом, начало мира

датируется точно началом VI в. н.э. Значит, мир существует всего 200 лет. Здесь прежде всего нужно отметить, что хуннская традиция в Средней Азии прервалась» [5]. Логической предикативной связи между высказываниями памятника Куль-Тегина и самого Гумилева нет никакой, ибо под «началом мира» в памятнике орхон-енисейской письменности имелось в виду начало конкретно «тюркского мира», а не мироздания вообще. Речь Куль-Тегина вел только о моменте прихода к власти своих предков – династии кок-тюрков Ашина, не более того. Тот факт, что между «сотворением сынов человеческих» и началом правления Бумын-кагана прошли века и поколения был настолько самоочевидным и банальным, что о нем Куль-Тегину, как нормальному человеку, даже не пришло в голову упоминать – личная эпоха в сознании любого аристократа начинается от основателя династии, а упоминание акта творения физического мира – просто поэтическая фигура речи. Таковы были *особенности жанра* тех времен и *образно-символические нюансы*. Тезис Гумилева, таким образом, безоснователен. Однако винить его нельзя. Ученый не подозревал о существовании у гуннов, тюрков и монголов института биев – судей и мудрецов, хранителей древних знаний, передававшихся изустно, ведь писалась им книга «Древние тюрки» в 1967 году, когда уровень развития тюркологии оставлял желать лучшего. В связи с этим справедливо замечание кандидата исторических наук, доцента кафедры всеобщей истории ЯГУ, этнографа Анатолия Игнатьевича Гоголева: «Гумилев не занимался специально происхождением современных тюркских народов ... Это наложило негативный отпечаток на ответы ученого». Повторюсь: великие люди тоже ошибаются, а наука не стоит на месте. И это – объективный фактор. Огорчает лишь нескритичность А. Оловинцова и незнание им основ *современной* тюркологии.

О методологических инновациях

В 90-е гг. 20 века ситуация кардинально изменилась, благодаря чему историческая наука совершила «квантовый скачок». Сегодня лингвистические, археологические, этнографические, искусствоведческие и генетические исследования доказывают как факт автохтонности одних казахских субэтносов, так и факт возвратных миграций (реэмиграций и сопряженного с ними культурно-языкового реимпорта) других протоказахских этнических групп. Доказан факт широкой экзогамии и генетического полиморфизма племенных таксономических номенклатур народов, не относящихся к т.н. «изолятам», что опровергает версию моноэтничности и культурно-генетической гомогенности на племенном таксономическом уровне, равно как и всякий линейно-одномерный примитивизм. Очевидно, методологически М. Тынышпаев был прав, на 70 лет предвосхитив современную науку: историю народа «Казах» нужно изучать по каждому роду и племени в отдельности, не лентяй и не впадая в необоснованное абстрагирование и общие слова [8]. Этой же позиции придерживался филолог С. Аманжолов, основатель казахской диалектологии [9]. О том же писали выдающиеся востоковеды В. Юдин [10] и Ю. Зуев [11]. Воистину: «Всякое новое есть хорошо забытое старое». Думается, что изучение истории каждого казахского рода-племени вне политических границ, отслеживание всех его миграций в историческом пространстве-времени, не ограниченном нынешними политическими границами, и должно быть главной методологической инновацией. Дополнительным инновационным подходом к проблеме было бы продолжение направления Ю. Зуева, а именно – активное привлечение индоевропейского языкознания и синологии. Пример: общеказахский боевой уран и одно из самоназваний казахов – «Алаш» – был когда-то ураном массагетов и тохаров-гетов [25] (кит. 月氏, 月支, пиньинь Yüè zhī/Юэ-чжи/«месяц», «лунный»). Каким образом? «Улала» – клич племен «маскүт» (массагет), «күт» (гет, куш, юэчжи) – и казахский «Алаш» фонологически представляют одно и то же, причем второе фонетически развилось из первого (сигматизм л/ш). Семантика также едина – это «лошадь» в русском языке, чувашское «лаша» и мадьярское «ло» [19]. Есть на Северном Алтае река Улала, а город Улала был столицей Горного Алтая. О «лунной» катунской фратрии у хунну и тюрков писал Ю. Зуев [11]. Хотелось бы также заметить, что моего прадеда, прямого потомка ру-аксакала Среднего жуза тархана Шакшак-Жаныбек-батыра из племени «арғын», звали «Маскүт», т.е. массагет. По его преданиям, ак-маскуты остались в казахской степи, а кара-маскуты ушли в Булгар, на Кавказ и далее в Иран и на Аравийский полуостров. Аналогичные сведения сообщает Зуфар Мифтахов, автор учебника «Курс лекций по истории татарского народа» (Мин. обр. РФ): «Маскуты (по Геродоту – массагеты). Род маскутов обосновался в Приуралье» [32]. Клан маскутов известен среди осетин-иронов по сей день. Доминирующая Y-гаплогруппа арғынов и осетин – G, причем «арғынский» гаплотип древнее и идентичен европейским ашкенази, потомкам хазар, женившимся на еврейках и принявшим иудаизм. Эта гаплогруппа в различных гаплотипных модификациях широко представлена у адыгов-шапсугов, именующих себя «черкес». Лингвистическое тождество арғынского рода «атыгай» и кавказского «адыге» очевидны даже для нелингвистов, так же как «черкес» и каз. «шеркеш». Установить связь помогает инновационный метод Радика Темирғалиева [37] и ногайский эпос «Едыгей», показывающие нахождение арғынов на Кавказе

в подчинении сперва Тохтамыша, а после его краха – в Ногайской орде. Очевидно, что связи эти древние и возникли задолго – за тысячи лет по данным генетики – до Золотой и Ногайской орд. Иначе, кто бы принял аргынов на Кавказе по-братски? Какие-то древнеродственные связи должны были быть четко озвучены для обоснования мирного сосуществования в горных теснинах в период почти вековой «командировки» части аргынов в тех краях. Аристократы скотоводческих народов, профессиональные генетики-селекционеры, эпонимическую традицию и устную генеалогию-шежире хранили свято, тысячелетиями, «Ветхий завет» тому свидетельство. Очевидно, поэтому сын старца Уйсына, чингисхановского «Тобе-бия» – Майкы-бий – присвоил племенам Дешт-и-Кипчака общий уран «Алаш». Если привлечь сюда еще данные из китайских источников о народе «пегих лошадей Бома» («Юэ ши тай-пин хуаньюй цзи»), то воссоздается целостная картина, позволяющая делать полноценную историческую реконструкцию: «Тюрки туцзюе именуют бома – «хэла»; так же называют и государство – Хэла» (хэла - транскрипция тюркского «ала»/«алаша» - «пестрый, пегий») [26]. Немаловажно следующее замечание: «Наружностью бома похожи на кыргызов, но языка не понимают» [там же]. Также учтем доминирование гаплогруппы R1b1 среди северо-алтайских куманов (эндоэтноним «кубан», «куманды»), казахских и башкирских кыпчаков, а также у дунган (75% по данным В. Степанова [38]) и жителей Западной Европы. «Кыпчакско-дунганский» гаплотип по этой гаплогруппе оказывается древнее, также как и «аргынский» гаплотип по G. Аргыны и кыпчаки воспринимаются соседними племенами как одно целое, несмотря на трагический инцидент между Кобланды-батыром и Акжол-бием. Можно предположить, что древняя традиция брачно-родственных связей и союзнических отношений между кыпчаками R1b1 и аргынами G берет начало еще в доандроновские времена. В древних финно-угорских преданиях, русских и скандинавских летописях «чудь» и «варяги» упоминаются вместе, чудь сопровождает викингов во всех их предприятиях [40]. О происхождении норманнов-викингов из Центральной Азии на основании данных генетики, археологии и лингвистики высказывался шведский генетик д-р Дэвид Фокс [41]. Представляют огромный интерес описания чуди народом коми и удмуртами, синонимизировавшими этноним «ар» с чудью: «Практически с рождения хорошо ездили на лошадях, у них был свой язык (не коми), жили они в чёрных избах (топили «по-чёрному»), а иногда и вообще в землянках ... Вероятно, ары – это и есть чудь (которая также выступила в качестве одного из «родителей» и удмуртского этноса)» [42]. Знаменитое «чудь под землю ушла» соотносится с горнорудным делом, развитым у андроновцев исторического Казахстана, также характерными для чуди являются жилье-землянка и верховая езда, как атрибут кочевых скотоводов постандроновской эпохи (подробнее, об эволюции андроновской культуры в скифо-сакскую, см. Е. Кузьмина [18]). От тохаро-юэчжийского урана «улала», очевидно, происходят общеказахское «алаш», общегерманское «hugrah» и русское «ура». Не исключено, что «улала»/«алаша» действительно изначально означало неоднородную масть, фонетически коррелируя с сако-хотанским и современным казахским «кердері» с той же семантикой. *Примечания:*

1 Мы намеренно не касаемся здесь вопроса, кого считать «истинными тохарами», а кого «псевдотохарами» – носителей сатемных языков или кентумных, гаплогруппы R1a1 или R1b1 в силу его научной непроработанности и определенной спекулятивности применения логической дизъюнкции «или-или» вместо конъюнкции «и-и».

2 Также следует особо отметить, что до недавнего времени применявшийся математический аппарат расчета возраста гаплотипов – производных от основных Y-гаплогрупп – основанный на примитивных линейных формулах и принципе равномерной распределенности, показал свою несостоятельность, поэтому точные хронологические датировки возможны только на основе данных ДНК-анализов костных останков, время которых определяется археологическими методами. Попытки же определения «древности» другими методами мы считаем спекулятивными постольку, поскольку пока, к сожалению, отсутствует адекватный математический аппарат (установлено, что начиная с эпохи «неолитической революции» рост численности населения стал не линейным, а экспоненциальным, соответственно изменилась и частота мутаций [39]). Аналогичной точки зрения придерживается В. Степанов со ссылкой на зарубежных исследователей: «скорость накопления мутаций может быть в 10-20 раз выше, чем ее оценки на основании филогении (Howell et al., 1996; Parson et al., 1997)» [38]. В данном мнении мы еще более утвердились также по итогам личных консультаций с директором Института цитологии и общей генетики профессором Л. Жансугуровой и зам. директора Института ботаники и генетики НАН РК Е. Турусбековым. Поэтому принципиальной инновацией представляется совместная работа генетиков и археологов, тем более, что начало успешному сотрудничеству уже положено (ДНК-исследование Абулхаир-хана).

Следующим важным инновационным моментом может также стать методика рассмотрения феномена касков-касаков в свете развития ботайской культуры [12] по гегелевскому принципу «единичное

> особенное > всеобщее» [27]. А именно: выяснив, что основополагающим «единичным» (ботайская культура коневодов), развивавшимся до «особенного» (этнокорпорация коневодов-касков) и, наконец, до «всеобщего» (скифо-сако-хуннская ойкумена, номадический континуум) были носители гаплогруппы X (R1b1?), которые тесно кооперировались со строителями мегалитов и дольменов, носителями гаплогруппы Y (G?), а позже – с «западными мигрантами», основателями среднестоговской культуры, носителями гаплогруппы Z (R1a1?), можно будет уверенно строить многомерную (=непримитивную) теорию этногенеза протоказахов-андроновцев. В исследовании генетиками остеологического материала курганов андроновской культуры Южной Сибири, хронологически совпадающего с сейминско-турбинским транскультурным феноменом (ТКФ) 18-15 вв. до н.э., девять из десяти скелетов имели Y-гаплогруппу R1a1, один – C3x [Keyser, 34]. Гаплогруппа C3 характеризует палеоазиатских насельников равнинных ландшафтов тундры и восточных степей с экстремальным аридным, резкоконтинентальным климатом. Мы не разделяем точку зрения В. Волкова и В. Степанова о том, что андроновский носитель гаплогруппы C3x «является потомком автохтонного населения» [35], а связываем начало распространения т.н. «монгольской» гаплогруппы C3x на территории Казахстана с сейминско-турбинским ТКФ. Автохтонами же считаем, вслед за Ж. Сабитовым, «ботайцев» – носителей R1b1 и G[36]. Отсутствие этих гаплогрупп в генетических исследованиях андроновцев говорит лишь о слабой исследованности – всего 10 скелетов – и о том, что новая пришлая элита не приняла истинных автохтонов в свой круг. Носители технологии оловянистых бронз были действительно элитой по сравнению с пользователями устаревших, высокотоксичных мышьяковистых бронз. По данным исследования О. Балаганской, выявлены «три главных направления потока генов: западно-евразийское (маркируемое гаплогруппой R1a1a), восточно-евразийское (гаплогруппы C, D, O) и северо-евразийское (N1b, N1c1 и Q)», из которых C (C3x) – потомки восточных палеоазиатов, Q – потомки северо-восточных палеоазиатов [33]. В дальнейшем, после сяньбийских, тобасских, жуан-жуанских, монгольских и джунгарских инвазий гаплогруппы C3, C3c, равно как и монголоидность, становятся доминирующими на территории Казахстана.

Рис. 1 Антропологическая реконструкция представителя Ботайской культуры

На наш взгляд, именно миграции новых этнопопуляций послужили сложению индоарийских «варн»: трех элитарных – кшатриев (каз. «батыр»), брахманов (каз. «бий»), вайшья (каз. «бай»), и одной простонародной – «шудра» (каз. «шаруа», «карашу», «қарапайым»). Санскр. «варна» – цвет (ср. с традиционной казахской цветосемиотикой, применяемой к родам – «ақ», «кара», «сары», «көк» и др.). Очевидно, идеологема Толе-бия «Кіші жүзге найза беріп жауға қой, орта жүзге қалам беріп дауға қой, ұлы жүзге таяқ беріп малға қой» имеет начало в арийском делении элиты на три варны: кшатриев-батыров («найза беріп жауға қой»), браминов-биев («қалам беріп дауға қой») и вайшья-баев («таяқ беріп малға қой»). Принципиальная основа исследований в данном направлении уже заложена исследованиями Маргулана, Акишева, Кузьминой, Зайберта, Здановича и многих других исследователей. Теперь требуется конкретно-этническое ее наполнение по каждому казахскому роду и племени. Примитивные линейно-одномерные схемы уже себя изжили, по справедливому мнению Н. Крадина [13]. Для разрешения проблем «этноним-политоним» по каждой этнотаксономической единице, выяснения точной исторической картины миграций протоказахов и в целом картины казахского этногенеза необходимы популяционно-генетические исследования и генетические исследования остеологического материала по всем археологическим культурам протоказахов. Действительно, как справедливо отметил С. Захаров: «Существует довольно большой разнобой и противоречивость во взглядах на истоки ботай-

ской культуры как среди исследователей, непосредственно занимающихся ее изучением, так и среди исследователей энеолита Зауральского региона. Удовлетворительного решения проблемы пока не предложено. Практически все соответствующие идеи декларативны и не подкреплены конкретными фактологическими исследованиями» [14]. Поэтому, как отмечалось выше, важной инновацией стали бы междисциплинарные исследования с привлечением генетиков (исследование Y-ДНК и Мт-ДНК) и лингвистов (глотохронология и историческая компаративистика), в том числе зарубежных специалистов. Также представляется актуальным уточнение датировок памятников энеолита и сакских курганов в свете ныне модного зарубежного тренда к удревнению (хронологическому удлинению), а также проверку корреляции археологических дат с данными глотохронологии и генетической датировки.

Универсальный метод гегелевской феноменологии «единичное > особенное > всеобщее» был бы весьма продуктивен и применительно к институту всадничества вообще, ибо никакое коневодство, пастьба тысячных табунов, отлов из табуна, взнуздывание и укрощение лошадей без всадничества невозможны в принципе. Когда-то всадники-табунщики были единичным, уникальным феноменом ботайской культуры, позже, в эпоху бронзы, они стали являть собой категорию «особенного» андроновской культуры, а в «железном веке» стали всеобщим явлением во всей евразийской ойкумене, благодаря киммерийцам, скифам на западе и сакам, юэчжи, хунну на востоке. Только такая феноменология позволит преодолеть субъективизм и неполноту зарубежного нарратива, реконструировать казахский этногенез с древнейших времен как имманентно обусловленный, непрерывный и объективный процесс. Первую попытку такой исторической реконструкции предпринял М.-Х. Сулейманов в литературном жанре «магического реализма» [4]. Наш отечественный культуролог Мурат Ауэзов так охарактеризовал эту попытку (материалы научно-практической конференции, посвященной книге М.-Х. Сулейманова «Эра Чингисхана в истории казахской нации», 15.10.2008 ДУ НАН РК): «О нашей истории есть китайские источники, российские, арабские, персидские. Все это писали конкретные личности той эпохи, со своими убеждениями, а значит – и с заблуждениями, с интересами того летописца, кто писал... нам, оказывается, нужна именно эта история – история, рассказанная Халелом. И он сумел нам представить ее как целостную, как взаимосвязанную, как причинно-следственную, внутри себя развивающуюся историю». Опробованный в научно-популярном жанре, этот феноменологический принцип Гегеля может быть применен в академической науке со всей его методологической мощью.

Не менее важной инновацией может послужить рассмотрение «обратных миграций» и феномена «реимпорта» в лексических заимствованиях, с учетом данных ономастики, популяционной генетики, археологии и этнографии, для объяснения мощного ассимилятивного потенциала степных автохтонов. Примером служит растворение в казахской среде пришлоей элиты («аксүйек») – родов «кожа» (исламских миссионеров) и «төре» (чингизидов), а также весьма фривольное отношение к ним со стороны «кара-сүйек» («кожа и төре – наши слуги» [30]). Методическая база для этого есть – фундаментальные исследования корреляции этнокультурной идентичности и вмещающих эколандшафтов, в частности, труды Н. Масанова, постулирующие феномен «казахского ноу-хау» (технологические секреты скотоводства с учетом специфики различных эколандшафтов, знание месторождений и пр. «ноу-хау») [31]. В этом свете становится понятным феномен инфильтрации некоторых восточных мигрантов на запад сквозь территорию Казахстана без особых задержек и последствий для этногенетического статуса как автохтонов, так и мигрантов в одних случаях, а также причины добровольной ассимиляции мигрантов в автохтонной среде, вплоть до смены этнонимов и принятия новой генеалогии-шежире – в других случаях. Касательно динамики развития этнонимической традиции (этнокорпоративные брэнды) и, вообще, ономастической традиции: инновационным было бы использование законов корпоративного брендинга с учетом особенностей образно-символического и глубоко ассоциативного мышления степняков, формировавшегося на мультилингвистической базе и понятий «престиж», «престижная экономика». Современные поговорки «казахский понт дороже, чем английский фунт» и «казах без понтов – беспонтовый казах» в диалектически «снятом» виде отражают древние этнопсихологические архетипы.

Не будучи профессиональным историком, но занимаясь вопросами генезиса языка, мышления, категориально-понятийного аппарата и архетипов, взаимовлиянием генетических и культурно-средовых факторов, хотелось бы также обратить внимание коллег на недопустимость «мужского шовинизма», до сих пор довлеющего в исторической науке. Влияние женского субстрата и женского, материнского фактора нельзя недооценивать. Стал бы, например, сирота Темучин (каз. «Теміршын») из рода Кыят великим Чингисханом без матери Оялын и жены Бөрте из племени Кобырат? Очевидно, что сыграли роль оба фактора – и генетический и средовой (воспитание, образование, аксиология и в целом культура). Подобных примеров можно привести множество, в том числе из новейшей истории. Однако, речь

идет не только о «катунских фратриях» в правящих элитах. К примеру, трагедия хуннской державы, на наш взгляд, кроется, помимо прочих факторов, также в нормальном женском желании одеваться в шелка, пользоваться красивой посудой, носить ювелирные украшения и т.п. с одной стороны, и неспособностью мужской половины обеспечить эти блага китайской цивилизации своим любимым – с другой стороны (ханьская государственная монополия на внешнеэкономические связи, ограничение приграничной торговли [13]). Не стоит забывать, что в развале Советской империи указанный фактор дефицита благ цивилизации – эстетичных, качественных и престижных товаров – также сыграл свою роль. Напрашивается метафора Гегеля: «История повторяется дважды – один раз в виде трагедии, второй раз – в виде фарса».

О термине «казак» и корне «каз»

Доктор филологических наук, основоположник казахстанской археологии академик А. Маргулан обоснованно этимологизировал этот термин от индоевропейского корня $K^w as$ + суффикс $-ak$ = «коне-вод» (конник). Этой же точки зрения придерживался узбекский академик А. Аскарров [15]. В советское время их исследования по данной теме были запрещены и не публиковались. Сейчас эта важная информация обнародована благодаря Данель Алькеевне Маргулан. Современной лингвистикой их мнение подтверждается: действительно, $*has$ - это древняя ИЕ-праформа, означающая «конь», отсюда $hat/at/az$ и т.д. В «чистом виде» была у древних кельтов-киммеррийцев (в Q-кельтском языке) – qas – и сохранилась по сей день в нашем самоназвании. «Ак»– это суффикс, аналогичный рус. «ник» (ср. «конь» и «кон-ник»). По законам фонетических субституций изначальное ПИЕ придыхательное $-h$ - трансформировалось в $-q/k-$ в одних языках, либо полностью игнорировалось в других, либо чередовалось с $-s-$ в третьих. В частности, в древнеперсидском этнокорпоративный брэнд кочевников-коневонов, на наш взгляд, сократился от « $hasak$ » до « sak ». Игнорирование придыхательных фонем и сокращение – достаточно устойчивый тренд. В целом, каска/касака/казак означает «коневод», «конник», «всадник», «табунщик». Все остальные этимологии этнокорпоративного бренда «казак» вроде «гусь белый» относятся к народному фольклору, именуясь «народная этимология» или «наивная этимология»... Но как и почему сформировалась эта народная этимология?

В эпоху хуннского и, позже, тюркского доминирования, произошла рефонетизация и ресемантизация слова «касака»: характерное для алтайцев озвончение согласных и замена фонемы «кас» на «каз» – так вместо «коня» появился «гусь», а суффикс «-ак» стал полноценным словом «белый», или «праведный». Идеологически и политически это было закономерно. Ведь «хун» – производная от «ку» (лебедь), с окончанием множественного числа $-n$. Тотемом хунну был лебедь, их мифический праотец – «Арғы Ку» («Лебедь древний»). Ср. русские сказки: «Гуси-лебеди прилетели, Иванушку забрали». Гуси-лебеди – это и есть казаки. Была создана целая идеологическая система, где казаки отождествлялись со стаей «вольных перелетных птиц, приземляющихся возле заповедных, чистых озер и рек» [4], [16]. В андроновско-арийскую эпоху каски/касаки были этнокорпорацией, специализировавшейся на конеководстве, когда каждое племя имело определенные хозяйственно-бытовые особенности, несмотря на комплексный самодостаточный вид хозяйства (к примеру, арьи-«чудь» занимались горнорудным делом и металлургией, в животноводстве специализируясь на КРС и овцеводстве). Очевидно, что для насельников Аркаим-Синташтинского комплекса городов нужны были кони. Равно как и для других насельников Великой степи – представителей срубной, андроновской, сеймино-турбинской и других культур. А их выпасом и разведением могла заниматься только специализированная хозяйственно-экономическая корпорация (оформленная в роды и племена), кот. называлась «касака» (каска). Философ М. Орынбеков в 1992 году ввел в научный оборот термин «протоказахи» [28]. Предположительно, протоказахская общность складывалась из урало-дравидийского неолитического субстрата (Y-гаплогруппа G?), индо-европейского энеолитического суперстрата (Y-гаплогруппы R1b, R1a?) и сибиро-алтайского адстрата (Y-гаплогруппы N, O, C3?). Это верифицировано лингвистически и коррелирует с современной популяционной генетикой, но требует уточнения по данным палеогенетики и археологии. В 2010 году опубликовано исследование – М.-Х. Сулейманов, И. Сулейманов «Праиндоевропейские корни в казахском языке. Краткий философско-лингвистический и историко-этимологический справочник», рецензенты – д.ф.н. М. Сабитов, д.и.н., к.ф.н. Э. Хуршудян [17]. В казахском языке обнаружены практически в изначальной фонетике не только праиндоевропейские, но и древнейшие ностратические праформы, которые берут начало из мезолита/раннего неолита. Но одной лингвистики, археологии и этнографических данных для полноценного «казаховедения», безусловно, недостаточно. Лексика и морфология языка – совершенно разные вещи. Морфология, возможно, как и фонетика, программируется генетически, тогда как лексика – вариабельна и легко заимствуется. Нужно подключать возможности генетики и других наук. Иначе говоря, «казаховедение» должно стать комплексной

междисциплинарной отраслью науки, уделом не только филологов-языковедов, но и историков, этнопсихологов, генетиков, философов, искусствоведов и других ученых.

2. Заключение

Академик И. Павлов открыл психологический эффект «динамического стереотипа». В постсоветской гуманитарной науке самоуничижительный динамический стереотип пока силен – не зря нас упорно комплексовали на протяжении целого столетия. Кто мы – казахи – откуда мы и кто наши аруахи, в честь кого именуются наши рода, племена и ураны, в честь кого называем мы своих детей? На этот вопрос современная наука уже отчасти дает ответы в виде фундаментальных исследований Е. Кузьминой «Откуда пришли индо-арии» [18], А. Дыбо и Э. Тенишева «Грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка» [19], М. Джолдасбекова и К. Сарткажыулы «Атлас орхонских памятников» [20] и многих других. Однако, это лишь начало. То, что пока немногие осознали, требует изрядного времени на осознание другими, очевидное для нескольких «посвященных жрецов» науки, не сразу станет ясным для большинства: работают эффекты «динамического стереотипа», «когнитивного диссонанса» и «аксиологической инверсии». Вспомним аллегорию про «шапку манкурта». Больно и тяжело людям расставаться с привычными стереотипами, с «шапкой манкурта». Куда проще бравировать научными терминами вековой давности и разводить привычную ораторию в стиле «а-ля-совок». Нация безыдейная – это аморфный суррогат, временный субстрат, который будет размазан и выкинут на задворки истории нациями с твердокристаллической структурой, спаянной единой национальной идеей. Так случилось с донскими, запорожскими и др. казаками. Это угрожает и нам. Предки, аруахи наши, неспроста дали нам гордое имя «Қазақ» – оно пришло к нам сквозь тысячелетия. Оно должно стать как национальной идеей, так и общенаучной парадигмой, концептом, императивом. Сейчас, слава Богу, от комплексов мы избавились. Теперь стоит более насущная задача – формирование собственной этнической идентичности на базе своего древнего этнонима. Специалист по истории французской коммунистической партии Б. Ирмуханов считает, что начало казахского этногенеза совпадает с эпохой бронзы и теснейшим образом связан с политонимом «Арья» [21]. Там же он категорически отрицает роль древних уйсун в казахском этногенезе. Не будем спорить, но заметим, что еще раньше андроновской индоарийской общности сформировалась этнокорпорация коневодов «Азад» (по А. Аскарову) или «Касак» (по А. Маргулану). И то, и другое означало в индоарийских языках «конник», «коневод». О племенах касак-каска пишут хеттские хронисты уже в 15 веке до нашей эры. Наверное, неспроста про Касым-хана, объединившего всю казахскую Степь, сказано: «Қасымханның қасқа жолы». Имелось в виду отнюдь не современное значение «қасқа» как «неудачник», или «бедняк». Протоказахи-ботайцы – субстрат, породивший и индоариев, и скифо-сак-ков, и кельтов, и германцев, и гуннов, и тюрков, и монголов, развившийся в своей феноменологии из категории единичного во всеобщее через особенное. Наши предки создали расу всадников-коневодов. По древней традиции отселения старших, они разбрелись по планете, женились на туземных женщинах, диверсифицировались их исторические судьбы, видоизменились языки, исказилась историческая память, утратились степные традиции, а вместе с ними и этническая идентичность. Остались лишь мифологические и лексико-семантические осколки... «Индоевропейцев» в этническом понимании сегодня не существует. Современные «монголы» - это не монголы времен Чингисхана, турки - не тюрки Бумын-кагана, румыны - не потомки Ромула и т.д. Однако на древней прародине есть мы – хранители евразийского «кара шанырака», сохранившие свои первобытные народные имена: «Арыс», «Алаш» и «Қазақ». И нам следовало бы писать свою собственную историю народа «Қазақ» от древнейших времен по сей день без оглядки на других, не гнушаясь новейшими достижениями мировой науки, позиционируя себя на мировой арене как хранителей и продолжателей лучших традиций древнейших культур.

Литература

1. Шнирельман В.А. Этногенез и этническая история. – 1993.
2. МаккуинДж. Г. Хетты и их современники в Малой Азии. / Под ред. и с послесл. В. Г. Ардзинба, 1983
3. Оловинцов А.Г. Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана, 2012.
4. Сулейманов М.-Х. Эра Чингисхана в истории казахской нации, 2008
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, 1967.
6. Зиманов С. Казахский суд биев – уникальная судебная система. - 2008
7. Гоголева А. И. Резонанс: Тюркская культура: прошлое и будущее // Молодежь Якутии:- 20.04.1989
8. Тынышпаев М. История казахского народа, 2002
9. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка, 1956

10. Юдин В.П. Центральная Азия в 14-18 веках глазами востоковеда, 2001
11. Зуев Ю.А. Ранние тюрки. Очерки истории и идеологии, 2005
12. Зайберт В. Ботай. У истоков степной цивилизации, 2012
13. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии, 2007
14. Захаров С.В. К вопросу о происхождении ботайской культуры // Вестник археологии, антропологии и этнографии, 2010. - № 1 (12).
15. Аскарлов А. Арийская проблема: новые подходы и взгляды // История Узбекистана в археологических и письменных источниках. –Ташкент: «ФАН», 2005
16. Сулейманов И.М. Лекции по философии. Учебно-методическое пособие для высших учебных заведений, 1999
17. Сулейманов И.М., Сулейманов М.-Х. Праиндоевропейские корни в казахском языке. Краткий философско-лингвистический и историко-этимологический справочник, 2010.
18. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индо-ари», 1994.
19. Тенишев Э., Дыбо А. и др. Грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка, 2006
20. Джолдасбекова М., Сарткажыулы К. Атлас орхонских памятников, 2005
21. Ирмуханов Б. К вопросу о происхождении казахского народа, 2009
22. Иванов В.В. «Хеттский язык», 2001
23. Christopher B. Siren «Hittite/Hurrian Mythology REF 1.2», 1998
24. Юдин В.П. «Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...» // Утемиш-хаджи, Чингиз- наме, 1992
25. Ян В. «Огни на курганах», 1932
26. Малявкин А.Г. «Танские хроники о государствах Центральной Азии», 1989
27. Георг Вильгельм Фридрих Гегель «Наука логики», 1982
28. Орынбеков М. «Предфилософия протоказахов», 1992
29. Орынбеков М. «Генезис религиозности казахов», 2006
30. Левшин А.И. «Описание Киргиз-казачьих или Киргиз-кайсацких орд и степей», 1995
31. Масанов Н.Э. «Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельностиномадного общества», 1995
32. Мифтахов З.З. «Курс лекций по истории татарского народа», 2002
33. Балаганская О.А. «Полиморфизм Y-хромосомы у тюркоязычного населения Алтая, Саян, Тянь-Шаня и Памира в контексте взаимодействия генофондов западной и восточной Евразии»: дисс. ... к.б.н., 2011
34. Keyser C., Bouakaze C., Crubezy E., Nikolaev V.G., Montagnon D., Reis T.M., Ludes B. «Ancient DNA provides new insights into the history of south Siberian Kurgan people» // Human Genetics, 2009
35. Волков В.Г., Харьков В.Н., Степанов В.А. «Андроновская и тагарская культуры в свете генетических данных» // Труды Томского областного краеведческого музея им. М.Б.Шатилова, 2012.- Т.XVII
36. Ж.М. Сабитов «Индоевропейские гаплогруппы R1a и R1b глазами историка» // The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №1, 2010
37. Темиргалиев Р. Ак-Орда. История Казахского ханства, 2012
38. Степанов В.А. Этногеомика населения Северной Евразии: дисс. ... д.б.н., 2001.
39. Nidhi Subbaraman «Past 5,000 years prolific for changes to human genome. High-resolution sequencing study emphasizes importance of rare variants in disease» // Nature (International weekly journal of science): 28 November 2012.
40. Бубрих Д.В. Происхождение карельского народа, 1947.
41. David K. Faux «The Genetic Link of the Viking – Era Norse to Central Asia: An Assessment of the Y Chromosome DNA, Archaeological, Historical and Linguistic Evidence», 2004-2007.
42. Истомина А. Загадка чуди или О чём рассказывают коми-пермяцкие предания и лексика, фамилии и географические названия Урала, 2005.

НУРУМБЕТОВА К.Қ.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ

аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

(Алматы қ.)

РЕПАТРИАЦИЯ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ОРАЛМАНДАР

Қазақ ел болып қалыптасқалы өз ата-мекенінен бірнеше дүркін үдере көшуге мәжбүр болған. Ал, Кеңес заманында және тәуелсіздікке қол жеткен алғашқы жылдардан бергі орын алған репатриация үдерісі осы үдере көшкен қазақ халқының оның ұрпақтарының тарихи Отанына оралуы.

1930 жылдары келгендерде «Отаным» деген сезімнен гөрі, бала-шағасын, жанын сақтап қалу ойы

басымырақ болған. Себебі, Голощекин саясатының озбырлығынан қашқан ел, жол жағдайының немесе көшіп-қонудың шыдамсыз ауыр тіршіліктеріне шыдамай, өз еліне қайтадан келуге мәжбүр болған. Сонымен қатар, Ресей мен Қытайдың келісімімен Қытай шенеуніктері қазақтарды күшпен қайтарып отырды.

1950-1960жж. репатриация үдерісі екі жақ келісімімен бейбіт түрде жүрді. «КСРО шекарасына өтуге рұқсат» деген-кезде, «өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» дегендей, қазақтардың тарихи Отанына жаппай қоныс аударуы, көшіп-қонудың жарқын кездерінің бірі болған осы кез еді.

Ендігі жерде Қазақстан Егеменді ел, Тәуелсіз мемлекет болғалы бері репатриация үдерісі мемлекеттік дәрежеде қолға алынды.

Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация үдерісінің аса бөліп айтатын ерекшеліктері – біріншіден еліміздегі демографиялық олқылықты қалпына келтіретін этникалық қазақтардың өз тарихи отанына оралуын Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының негізгі басымдылықтарының бірі деп саналуы; екіншіден қалыптасқан репатриация механизмін орнату, көші-қон шараларын қамтамасыз ететін мемлекеттік қордың болуы, жеңілдіктер мен компенсациялардың бөлінуі, үшіншіден, репатриация барысындағы барлық шығындарды төлейтін және жартылай қазақстандық қоғамға бейімделу шығындарын көтеретін жыл сайын белгіленетін репатриация квотасы, төртіншіден, мемлекеттік өкілетті органдары көші-қон және демография Агенттігі, кейіннен Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау Министрлігі жанындағы көші-қон комитетінің құрылуы, бесіншіден шетелдерде тұратын отандастарымыздың істері жөніндегі ҚР Үкіметінің қарамағындағы ақпараттық-консультативтік Комиссияның құрылуы, алтыншыдан мемлекеттік емес мекеме Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығының құрылуы және оның қазақ диаспорасымен жұмыста бағдар беріп отыратын президиумының болуы, жетіншіден оралмандарға, қазақ диаспорасына жеке мемлекет тарапынан қолдау көрсетіп, әлеуметтік жәрдем көрсету.

1990 жылдардағы репатриация ерекшелігі оның еңбек шартынан бастау алғандығы болды. Тәуелсіздік жылдары Моңғолиядан келген отандастарымыз репатриация үдерісіне жол ашты. Бұл үдерісті Қытай Халық Республикасы, Түркия, Иран, Ауғанстан, кейінірек Тәжікстан, Ресей, Өзбекстан, Түрікменстандағы отандастарымыз жалғастырды. Ең басты ерекшелік тәуелсіз Қазақстандағы репатриация үдерісі әр түрлі тарихи құбылыстарға байланысты шетелдерде өмір сүріп жатқан отандастарымыздың атамекенге оралу армандарының орындалуы өз еріктерімен ұлтжандылық сезіммен болып жатқан құбылыс. Алғашқы еңбек шартымен Моңғолиядан келген отандастарымыз еңбек шартының уақыты өтсе де біразы атамекенде қалып қойған. Олар шарт мерзімі біткен соң, алғаш қоныстанған жерлерінен басқа өздері қалаған туыстарына жақын, инфрақұрылымы дамыған елді мекендерге барып орналасқан. Осындай көшіп-қонулар көші-қон департаментінің санақ жұмыстарына қиындықтар келтірген.

1990 жылдардың бас кезінде негізінен алыс шетелден келгендер басым болды. Билік органдары ең алдымен қауіп-қатерлі соғыс зардаптарын шеккен Иран Ислам Республикасындағы отандастарды көшіруге амалдарын жасады. 1991-1993 жж. Моңғолиядан оралғандар басымырақ болған. Бірақ еліміздегі жекешелендіру саясатының басталуы салдарынан келгендердің көпшілігінің бұл жағдайлардан тыс қалып, экономикалық ауыртпалықтарға байланысты кері көшулер де орын алған. 1993 жж. бастап көшіп-келу квотасы бөлініп, 1997 ж. «Халықтың көші-қон туралы» Заңының қабылдануы отандастарымыздың көшіп келулерін жандантып көшіп-келудің жаңа толқыны орын алды. Келгендер еліміздің оңтүстік аймақтарына орналасуға тырысты [1].

1990 жж. басында бұрынғы Кеңестер одағы республикаларындағы қазақтар Қазақстан мемлекетінің ұлттық тұрғыда тәуелсіз екендігін әлі де толық сезіне қоймаған, әлі де кеңестік психологиядан арыла қоймай, өздері тұрып жатқан елдерінде бұрынғыдай мамыражай өмір сүре беретін ойда болған еді. Ондағы қазақтар үшін Қазақстан онша таңсық емес болып көрінетін. Дегенмен, Қазақстан мемлекетінің егемендік алған күннен бастап, ата-жұртқа отандастарды тарта бастағаны, экономикасының жаңғара түсуі, оралмандарға үй алып беру және басқа да әлеуметтік шаралардың жасалуына, жылдан-жылға оралмандарды мемлекет есебінен алып келу квотасын көбейтуге және кезінде экономканың қиындығынан қордаланып қалған оралмандардың қарыздарынан құтылу мүмкіндіктерінің тууына байланысты шетелде жүрген көршілес республикалардағы бауырластарымыздың атажұртқа қайту ниеттері күрт өзгерді. Оның үстіне сол елдердегі халықтың күн-көрісі, ұрпақтарының келешегі ойландырды. Өзбекстан мен Түрікменстанда қазақ мектептері жабылуда, қазақ кадрлары біртіндеп ығыстырылуда. Қарақалпақстанда Арал апатының зардабынан су проблемасы туындап, аурудың түрлері көбейіп, жергілікті халықтың күнкөріс жағдайы тығырыққа тірелуде.

2000 жылдардың басында жақын шетелден келушілер легі көбірек болды. Әсіресе көрші елдердегі экологиялық апатты аудандардан өз бетімен келгендер көп болған. Келгендер ауа-райы қолайлы,

бірақ жұмыс орындары аз оңтүстік аймақтарға орналасуда. Өзбекстанға квотаның көп бөлінуіне қарамастан, квотадан тыс келушілер легі өсуде. Квотадан тыс келген оралмандарға да алғашқы кезде көрсетілетін бір реттік әлеуметтік көмек көрсетілу қажеттігі, олардың қазақстандық ортаға бейімделулерін жеңілдеткен болар еді.

2002 жылдың наурыз айынан бастап «Азаматтық туралы» заңға өзгерістер енгізіліп, Қазақстанға тұрақты тұруға келген әрбір қазақ диаспорасының өкілі, келген елінің азаматтығынан шығу, Қазақстан азаматтығын алу туралы өтініш берсе жеткілікті, Қазақстан азаматтығын бірден ала алатын болған.

Көші-қон саласындағы орын алған оқиқылықтардың басым көпшілігі ұйымдастыру жұмыстарының төмендігінен туындауда. Сырт жерлердегі отандастарымыздың атажұртқа келуін барынша оңайлату үшін, ең алдымен, олармен алдын ала байланыс жасап, құжаттарын дайындап, шекарадан өтуінен бастап, тұрақты тұратын жеріне дейінгі бүкіл жолын реттеп, үйлестіріп отыру қажеттілігі туындап отыр. Германия, Израиль сияқты елдер мұндай жұмыстарын мемлекеттік органдар арқылы бір орталықтан басқарып, тарихи отанына ораламын деушілерді алдын ала тізімдеп, нақты тәртіп-ережелер бойынша кезекке қойып, қай жерге оралатынын анықтап, қоныс аударуға сонан кейін барып рұқсат беретіндігі белгілі [1].

2011 жылғы 22 шілдеде №477-IV «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды [2]. Заң халықтың көші-қоны саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеп, көші-қон үрдістерінің құқықтық, әлеуметтік және экономикалық негіздерін белгілеуде.

Заңға сәйкес оралмандар мен олардың отбасы мүшелері жеңілдіктер, өтемақылар және басқа да әлеуметтік көмек түрлерін ала алады. Сондай-ақ оларға бейімдеу және ықпалдастыруға қатысты қызметтер көрсетілуде. Барлық оралмандарға медициналық қызмет көрсетудің, білім берудің қол жетімдігі қамтамасыз етілген. Оралмандар жұмыспен қамтуға жәрдемдесу шаралары қолданылатын мақсатты топтардың біріне жатқызылған. Оралмандарды бейімдеу және ықпалдастыру орталықтарындағы іске асырылып жатқан бейімдеу бағдарламалары құқықтық мәселелер бойынша кеңес беруді, мемлекеттік тілді және қалауы бойынша орыс тілін үйретуді, кәсіптік даярлауды, қайта даярлауды және біліктілікті көтеруді көздейді.

Сондай-ақ, 2011 жылғы шілдеде «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңға өзгерістер енгізілді, соған сәйкес оралмандарды Қазақстан азаматтығына қабылдау оңайлатылған тәртіппен, үш айдың ішінде жүзеге асырылады.

Шетелден қоныс аударған қандастарымыз бен олардың отбасы мүшелерінің елге келу және азаматтық алу рәсімін жеңілдету, олардың жаңа тұрмыс жағдайларына бейімделуіне жағдай жасау, жайғасуға, көлік қызметтері мен жүк тасымалы ақысын төлеуге қоныстандыру аймақтары бойынша сараланған біржолғы жәрдемақы төлеу және тағы басқа да әлеуметтік қолдау шаралары жүзеге асырылуда.

1991 жылдан бастап 2011 жылғы 1 қазанға шейін тарихи отанына 221,3 мың отбасы немесе 860,4 мың этникалық қазақ оралды.

Таблица 1 – 1991 жыл мен 01.10. 2011 жыл аралығында шетел мемлекеттерінен келген оралмандар саны [3].

	Шығу елдері	Отбасы саны	% көрсеткіші	Адам саны	% көрсеткіші
5					
6	Өзбекстан	133970	60,5	519734	60,4
7	Моңғолия	22920	10,4	113705	13,2
8	Қытай	28000	12,6	90881	10,6
9	Түркіменстан	16517	7,5	64862	7,5
1	Ресей	11433	5,2	36357	4,2
1	Тәжікстан	2760	1,2	11684	1,4
1	Қырғызстан	2559	1,2	9248	1,1
	Иран	1149	0,5	5985	0,7
	Түркия	906	0,4	3511	0,4
	Басқа ТМД елдері	355	0,2	934	0,1
	Алыс шетелдер	789	0,4	3549	0,4
	Барлығы:	221358	100	860450	100

Оның ішінде көшіп келу квотасына 127,7 мың отбасы енгізілді, квотадан тыс өз бетінше 94,2 мың отбасы қоныстанды. Бұл ретте, келген оралмандардың жалпы санының 51% 2004-2008 жылдардың еншісінде (439 430 адам).

Оралмандардың елге ағылу қарқыны бесжылдықтар кезеңі қимасында келесідей болған: 1991 - 1996 жылдары – 12,1% (104 009 адам), 1997 - 2001 жылдары – 9,6% (82 335 адам), 2002 - 2006 жылдары – 44,8% (384 106 адам), 2007 - 2011 жылдары – 33,5% (287 710 адам).

Таблица 2 - 2011 жылғы 3 тоқсандағы келген оралмандар саны [3].

Облыс атауы	Барлығы		Адам санының % көрсеткіші			
	Отбасы саны	Адам саны	ер	%	әйел	%
Ақмола	433	1105	568	51,4	537	48,6
Ақтөбе	333	1556	762	49,0	794	51,0
Алматы	2468	7680	3771	49,1	3909	50,9
Атырау	211	505	245	48,5	260	51,5
Ш-Қазақстан	1002	2275	1089	47,9	1186	52,1
Жамбыл	1270	3946	1966	49,8	1980	50,2
Б-Қазақстан	79	184	86	46,7	98	53,3
Қарағанды	887	2457	1247	50,8	1210	49,2
Қостанай	398	1242	628	50,6	614	49,4
Қызылорда	66	205	92	44,9	113	55,1
Маңғыстау	1146	4834	2403	49,7	2431	50,3
Павлодар	209	640	300	46,9	340	53,1
С-Қазақстан	233	804	395	49,1	409	50,9
Оңтүстік Қазақстан	1909	7636	3532	46,3	4104	53,7
Алматы қ.	123	286	133	46,5	153	53,5
Астана қ.	366	925	444	48,0	481	52,0
Барлығы	11133	36280	17661	48,7	18619	51,3

Оралмандардың жалпы санының басым бөлігі - 60,5% - Өзбекстаннан келген, 12,4% - Қытайдан шыққандар, 10,4% - Моңғолиядан, 7,8% - Түркіменстаннан, 5,3% - Ресейден және 4,0% - басқа елдерден келгендер.

Оралмандардың шыққан елдері олардың қоныстану өңірлерін айқындады. Оралмандардың басым бөлігі Оңтүстік Қазақстан – 21,4% (немесе 183,4 мың адам), Алматы – 15,2% (130,7 мың адам), Маңғыстау – 12,5% (107,5 мың адам) және Жамбыл облыстарында – 9,3% (80,3 мың адам) орналасқан.

Бұл ретте халықтың жалпы санындағы келген оралмандардың саны Оңтүстік Қазақстан облысында – 7,1%, Алматы облысында – 7,0%, Маңғыстау облысында – 20,1% және Жамбыл облысында – 7,7% құрайды.

Білім деңгейі бойынша 9,2%-ның жоғары білімі, 1,4%-ның аяқталмаған жоғары білімі, 20,5%-ның орта арнаулы білімі, 65,0% жалпы орта білімі барлар, 3,9%-ның білімі жоқ. Еңбекке жарамды жастағы адамдар - 54,1% адамды, 18 жасқа дейінгі балалар – 41,2 % адамды және зейнеткерлер – 4,7% адамды құрайды [3].

Көшіп келу квотасына сәйкес оралмандар отбасыларының саны мен олардың қоныстану өңірлері Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен белгіленеді .

Алғашқы жылдары келген оралмандарды әкімшілік-аумақтық бөлініс бойынша қатаң бекіту жөніндегі талаптар көзделген жоқ. Этникалық көшіп келушілерді өңірлер бойынша қоныстандыру, өндірістік күштердің аумақтық орналасуы ескерілмей, әркімкі жүргізілуі барысында, қайталама көші-қон орын алды. Оралмандардың басым бөлігі еңбек күші артық өңірлерде – Оңтүстік Қазақстан, Маңғыстау, Алматы және Жамбыл облыстарында орналасса, ал солтүстік өңірлер керісінше, еңбек ресурстарына тапшылықты сезінді [1].

Мысалға, Өзбекстаннан шыққандардың 65,7% (494,5 мың адамның ішіндегі 325,2 мыңы) Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Маңғыстау және Жамбыл облыстарына қоныстанды.

ҚХР-дан келген оралмандардың 85,5% (85,5 мың адамның ішіндегі 73,9 мыңы), шекаралас Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарына орналасты.

Түркіменстаннан келген оралмандардың 78,2% (63,7 мың адамның 49,8 мыңы) - Маңғыстау облысына, Ресейден келгендердің 59,3% (35,4 мың адамның 21,0 мыңы) - Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай және Батыс Қазақстан облыстарына, Тәжікстаннан келгендердің 87,2% (11,7 мың адамның 10,2 мыңы) –Оңтүстік Қазақстан облысына қоныстанған.

Саны аз оралмандар Атырау (21,4 мың адам, соның ішінде 18,4 мыңы Өзбекстаннан шыққандар), Қызылорда (20,2 мың адам, соның ішінде 18,1 мыңы - Өзбекстаннан), Батыс Қазақстан (17,4 мың адам, соның ішінде 13,5 мыңы – Өзбекстаннан, 3,5 мыңы – Ресей Федерациясынан) облыстарына, Алматы (8,4 мың адам, соның ішінде 2,7 мыңы - Өзбекстаннан, 2,6 мыңы – ҚХР-дан, 1 мыңы - Моңғолиядан) және Астана (8,6 мың адам, соның ішінде 2,7 мыңы - Өзбекстаннан, 1,6 мыңы – Ресей Федерациясынан, 1,5 мыңы – Моңғолиядан, 1,2 мыңы – ҚХР-дан).

Басқа облыстарда оралмандар саны 28,2 мың адамнан (Қостанай облысы) 53,8 мың адамға (Қарағанды облысы) дейін өзгерді [3].

Алғашқы жылдары оралмандар республикалық бюджет есебінен тұрғын үймен қамтамасыз етілсе, 2004 жылдан бастап оралмандарды тұрғын үймен қамтамасыз ету тәртібі өзгеріп, тұрғын үй сатып алудың орнына оралман отбасының әрбір мүшесіне 100 АЕК мөлшерінде қаражат бөліне бастады. Мұндай тәртіп оралмандардың тұратын жерді тұрғын үй бағасы арзан экономикалық төмен дамыған облыстардан таңдауына ықпал етеді деп көзделген болатын. Бұл сондай-ақ жұмыс күшінің келуімен өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына жағдай жасауға тиіс болатын.

Бірақ іс жүзінде бұл кері нәтиже берді және оралмандардың солтүстік өңірлерге қоныстануға қызығушылығының төмендеуіне ықпал етті. Олардың бір бөлігі солтүстік өңірлердегі оралмандардың көшіп келу квотасы бойынша қаржылық қолдауға ие болған соң, республиканың оңтүстік, климаттық жағдайы бойынша неғұрлым қолайлы өңірлеріне көшіп кетулері байқалды. Бұл ішкі көші-қонды туғызып, оралмандардың азаматтық алған соң көші-қон жөніндегі органдардың назарынан тыс қалуына әсер етті.

Осындай олқылықтардың болдырмау мақсатында, қолданыстағы Көші-қон Заңы бойынша, енді Қазақстан Республикасында тұрған алғашқы үш жылдың ішінде оралмандардың көшіп келу квотасын алған кезде қоныстану үшін белгіленген өңірден тыс жерге өзінің ерік қалауымен өз бетінше ішкі көшіп-қонған жағдайларда және оралман мәртебесін алған күннен бастап бес жылдың ішінде Қазақстан Республикасының шегінен тыс тұрақты тұрғылықты жерге кететін болса, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен алынған қаржыны мемлекетке өтеуге міндетті [2].

Қазақстан Республикасы өзінің сыртқы көші-қон саясатын халықаралық құқықтың көпшілік мойындаған үрдістерін негізге ала отырып, мемлекет пен халық мүддесіне сәйкес жүргізуде.

Әдебиеттер

1 Нұрымбетова К.Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері: тарихи талдау (1991-2008 жж.). – Алматы: Нұрай Принт Сервис, 2011. – 128 б.

2 Закон Республики Казахстан «О миграции населения» // Казахстанская правда. – 2011, август – 6.

3 Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссияның арнайы баяндамасы // <http://unhcr.kz/eng/resources/publicationsandreports>.

ОРАЗБЕК Е. Ж.,
СНС Института истории
и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(г. Алматы)

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ ТИПОЛОГИИ И ПЕРИОДИЗАЦИИ (ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ)

В мире почти нет полностью мононациональных государств. Те же государства, где удельный вес «титального», «коренного»(?) этноса «зашкаливает» за 95% и выше, являются или расположенными на труднодоступных территориях (островах, горах...; обычно небольшие государства и государственные образования), или подверглись процессам интенсивных миграционных потоков («свои» – на родину,

«чужие» – прочь) в ходе и после исторических потрясений и катаклизмов, особенно в течение последнего XX века (как мирового, континентального характера, например, Вторая мировая война..., так и регионально-локального характера, например, распад СССР, Карабахский конфликт...).

Процесс формирования, «кристаллизации» современных тюркоязычных протонаций и народностей Центральной Азии (и Поволжья, Кавказа, Северного Причерноморья...), утверждение в их среде надплеменной, «протонациональной» идентичности начался вскоре после распада Золотой Орды, примерно в XV–XVI вв. Разумеется, этногенез тюркских племен «уходит» в седую древность. До распада государства Золотая Орда (в период наивысшего могущества простиравшегося от Алтая до Дуная), история которого представляет собой финальный «аккорд» золотой эпохи классического степного конно-кочевого кочевничества, тюркский мега-этносоциум Великого пояса степей представлял собой конгломерат лингво-генетически родственных тюркских (тюрко-монгольских, тюрко-...) племен, союзов племен, родовые подразделения которых, в зависимости от властно-потестарно-политической конъюнктуры регионального масштаба, не теряя своей родовой идентичности, но, одновременно, принимая (временно, или надолго) надстратную племенную, надплеменную идентичность более высокого таксономического уровня, довольно часто меняли свою «приписку» к локально-региональным политическим образованиям.

Именно по этой причине, в составе различных тюркских народов и наций имеются одинаковые родовые этнонимы. Например: *кыпшак* у казахов, узбеков, крымских татар, ногайцев, башкир, каракалпаков, поволжских татар...; *жангыс* у казахов и туркмен...; *жагалбайлы* у казахов и башкир... и т.д. М. Тынышбаев [1], ссылаясь на Аристову, приводит названия племен и родов, наличествующие как в родоплеменном составе современного казахского этноса, так и вошедшие в состав родственных тюркских народов: у *крымских татар* существуют родовые подразделения – арғын, кыпшак, қоңырат, найман, алшын, байұлы, жагалбайлы, тама, керей, қаңлы, беріш; у *астраханских ногаев* – найман, бағаналы, ергенекті, жагалбайлы, қоңырат, кыпшак, кете; у *башкир* – табын, тама, кыпшак, керей, таз (байұлы); у *поволжских татар* – арғын, кыпшак, тама, беріш (байұлы); у *северокавказских тюрков* – арғын, шеркеш; у *каракалпаков* – найман, кыпшак, қоңырат, әлім, шөмекей, тама, жагалбайлы...

Причинами такого системно обусловленного структурно-«турбулентно»-динамического «переливания» «первокирпичиков» кочевого социума – родовых подразделений – из одних государственно-племенных кочевых образований в другие, являлись **особенности кочевого образа хозяйства, быта, жизни и кочевой организации этносоциума и государства.**

Кочевническому этносоциуму, в отличие от оседлых обществ (земледельческих, рыболовных, урбанизированных...), было присуще два основных состояния *мобильности* – **дисперсное расселение зимой** (на *кыстау* – зимовках, зимних пастбищ) и **относительная концентрация летом** (на *жайлау* – летних пастбищах), обусловленные, в условиях аридности природно-географических ландшафтов (40% территории Казахстана представляют собой степи, 20% – полупустыни, 20% – пустыни, 5% – горы...) – функционированием, в режиме наибольшей «амплитуды», пастбищно-кочевой эко-хозяйственной системы [2; 3;4].

Границы обширной территории современного Казахстана были всегда обманчиво «легко-проницаемы», и «надежным» естественным этнокультурным, хозяйственно-культурным «препятствием» служил важный географический фактор аридности/маловодности, «рискованный» характер и «лоскутность» земледелия. (Разительный контраст можно наблюдать сравнивая, например, Ферганскую долину или Ташкентский оазис с соседними районами Казахстана; «там», проезжая в режиме полевой экспедиции, буквально негде остановиться на ночевку, пересекая за Ташкентом казахскую государственную границу, уже «здесь, у нас» можно с комфортом разбить полевой лагерь в любом месте).

I. Истоки формирования и динамики изменения (поли-)этнической карты Казахстана, в его современных границах, следует искать, прежде всего, в сложной истории взаимоотношений двух крупных геополитических «игроков» региона Центральной Азии – России и Китая, которые, в результате своей деятельной и эффективной экспансионистской политики (начавшейся в России также в XV–XVI вв., в Китае в XVIII в.) столкнулись «лицом к лицу» в XIX веке. По Санкт-Петербургскому Договору 1881 г. («Договор об Илийском крае») [5] была проведена граница между этими империями, представляющая собой ныне границу между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой. Границы между империями всегда проходят по живому телу этносов и народов, рассекая их. Так, в пределах Китая оказалась **казахская ирредента**, впоследствии подпитываемая волнами миграций «казахстанских» казахов после социально-политических катаклизмов XX века – народно-освободительного восстания 1916 года, кампаний насильственной, тотальной седентаризации/«оседания» второй половины 1920-х гг., коллективизации начала 1930-х гг. ... Впрочем, вплоть до 1930-х гг. эта граница была слабо

контролируема властями и относительно легко проницаема для локальных взаимоотношений родственных (по родо-племенному признаку) казахов по обе стороны границы.

Таковую же ситуацию, на протяжении XIX–первой трети XX в. мы наблюдаем и в зоне современных казахстано-кыргызских, казахстано-узбекских, казахстано-туркменских границ. Именно поэтому во всех средне-азиатских республиках проживает *казахская ирредента* и диаспоры (мобильные кочевые казахи «оперативно» снимались с насиженных, родных мест и мигрировали, под давлением экспансии российского колониализма и этноцидной политики советских властей; в памяти казахов-кочевников на «генетическом» уровне «активно» сохранялись фрагменты исторической памяти о трассах бывших кочевых и торговых путей в пределы современных Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана...). А в пределах южного Казахстана *издревле* проживает значительная *узбекская ирредента*.

Итак, многонациональный, поликонфессиональный и мультикультурный народ современного Казахстана состоит из представителей более чем 130 этносов.

Согласно переписи населения Казахстана 2009 года, всего в Казахстане проживало 16009597 чел. Этнический состав Казахстана выглядел следующим образом:

Всего	16009597 чел.	100,0 %
Казахи	10096763	63,07 %
Русские	3793764	23,70 %
Узбеки	456997	2,85 %
Украинцы	333031	2,08 %
Уйгуры	224713	1,40 %
Татары	204229	1,28 %
Немцы	178409	1,11 %
другие	721691	4,51 %

«Коренными» народами современного Казахстана, наряду с «автохтонами»-казахами являются, безусловно, такие этнические группы как: *кыргызы* (Жамбылская область), *таджики* (Южно-Казахстанская область), *узбеки* (Южно-Казахстанская область), *туркмены* (Мангыстауская область) ...

Поволжские *татары*, расселяясь, начиная с XVIII века, по казахской степи в качестве мусульманских проповедников, торговцев, толмачей/переводчиков в услужении царской колониальной администрации, внесли значительный вклад в процесс адаптации казахских степных кочевников к просвещенной мусульманской культуре татарского (поволжско-татарского и крымско-татарского) «образца» [6]. Именно «казахские» татары создали сегмент мусульманизированного, но и, в то же время, светского, городского стиля в удрушающей атмосфере российско-имперско-колониальных, военизированных городков Казахстана XIX века.

Уйгуры и дунгане появились в Жетысу после подписания российско-китайского договора 1881 года [7]. Но малочисленные группы уйгуров («таранчинцев», по русской колониальной терминологии XIX века), проникали и поселялись в пределах среднего течения реки Или и задолго до этого договора. Именно уйгуры, и так называемые *сарты*, представляли, в начальный период колонизации, «туземную часть» российских колониальных городков в Жетысу, «выросших» из военных крепостей/форпостов. Эта историческая реальность отразилась в топонимике колониального города Верного (ныне – Алматы), просуществовавшей, частично, до середины XX века, до 1960-х годов: улица Уйгурская (затем Космонавтов, Байтурсынова), Дунганская (затем Байзакова), район города под неофициальным названием «Шанхай»... Между прочим, и поныне один из районов Алматы горожане неофициально называют «Татарка» [8].

Все вышеперечисленные этносы и этнические группы являются *автохтонами центрально-азиатского региона* и присутствие их на современной этнической карте Казахстана, и присутствие этнических групп казахов в сопредельных азиатских республиках и странах – явление, можно сказать, закономерное, «естественное» (пусть, в иных случаях, и под давлением и влиянием внешних геополитических сил).

II. В XVIII веке Российская империя активизирует свою экспансионистскую политику в регионе Центральной Азии и первым объектом ее устремлений оказывается Казахстан. Вехи российской военной колонизации в казахской степи – Уральск (1613 г.), Семипалатинск (1718 г.), Шымкент (1864 г.),

Жетысу (1867 г.) и, далее, Таджикистан (1895 г.). Русское, вообще славянское население Казахстана формировалось, укоренялось в несколько этапов:

- на Алтае, каменщики, бухтарминцы.
- в ходе военной колонизации.
- русско-казачья колонизация.
- крестьянская колонизация конца XIX–начало XX века (здесь и далее вместе с русскими, прибывали и украинские и белорусские крестьяне).
- «раскулаченное» в 1920-х гг. население России.
- сосланные по причине религиозного гонения со стороны советских властей (в их числе и поляки западной Белоруссии и Украины).
- репрессированные по политическим и иным мотивам.
- участники индустриальных строек 30–50-х годов XX века.
- «покорители» целины середины 1950-х гг. ...

Во второй половине XIX века в Южном Казахстане и сопредельных Узбекистане и Кыргызстане стали заселяться так называемые *меннониты* (одна из протестантских деноминаций, получившая название от своего основателя, Менно Симонса (1496–1561), голландца по происхождению), которых просто называли *немцами*, но состав коих было более сложным – были выходцы и из Голландии, Бельгии, Северной Франции, но все они до этого несколько поколений прожили в составе Российской империи.

III. В отдельную группу следует выделить депортированные в Казахстан народы [9].

* * * * *

Чрезвычайно важно и актуально проведение исследований, помимо чисто исторических, историко-политических и историко-демографических аспектов формирования полиэтнического состава населения Казахстана – общего, типологического и особенного, специфическо-локального в динамике *историко-культурных и этнических процессов* среди этнических групп многонационального народа Казахстана.

Провинциализм академической исторической науки Казахстана проявляется, в частности, в том, что исследуется (далеко не всегда качественно и фундаментально) только история казахского этноса и его взаимосвязи с остальными народами Казахстана. К сожалению, монографических трудов об остальных народах, населяющих Казахстан, очень мало, и труды эти касаются лишь некоторых аспектов исторического бытия этих этносов.

Можно перечислить, например, труды Г. Н. Кима и Г. В. Кана по *корейцам* [10], исследования по *немцам* [11], по *татарам* [12], по *уйгурам* [13], по *русским* [14]... Почти отсутствуют отечественные исследования по этнографии и культурологии этих народов (здесь можно говорить лишь о качественных работах Р. У. Каримовой по этнографии уйгуров) [15]. Благодаря подвижнической, талантливой, научной деятельности Германа Николаевича Кима эффективно и плодотворно работает *Центр корееведения* при КазНУ им. аль-Фараби (г. Алматы). С перерывами работает *Центр уйгуроведения* (то при Институте языкознания, то при Институте востоковедения) и была создана, и продолжает эффективно работать отечественная школа специалистов по уйгуроведению. Ж. А. Ермекбаев написал объемную, фундаментальную монографию по чеченцам Казахстана [16]. По инициативе посольства Польши в Казахстане были изданы несколько сборников по полякам Казахстана [17]. Были изданы, силами активистов некоторых национально-культурных центров книги и брошюры, содержащие фрагменты по истории и этнографии, описывающие, например, дунган, болгар и некоторые другие этнические группы Казахстана [18].

Во многих странах бывшего СССР, после его раскола/коллапса, именно *фактор полиэтнического состава населения* (на котором преднамеренно были сфокусированы, целенаправленно-пропагандистски артикулируемые ультрапатриотами всех мастей, все негативные, деструктивные, центробежные импульсы) – стал «тектоническим разломом», «зияющей раной» на «теле» некоторых новых независимых государств. Некоторые постсоветские страны пережили также страшную трагедию гражданской войны.

В нашей же стране, многонациональный народ Казахстана, ощущая на деле, в реальности, плоды сдержанной, взвешенной, эффективной национальной, внешнеполитической и социальной политики, проводимой по инициативе Президента РК Н. А. Назарбаева (и активно поддерживаемой казахстанским гражданским обществом), сумел эти три стихии, трех «демонов» – *факторы многонациональности, поликонфессиональности и мультикультурности* – «превратить» в тройку аргамаров, основу свое-

го духовно-созидательного фундамента, важнейшую составляющую «прыжка» казахстанского барса в будущее. [19].

Литература

1. Тынышпаев М. Материалы по истории киргиз-казахского народа.–Алматы, 1992.–1-е издание: Ташкент, 1925.
2. Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов.–Алматы-Москва, 1998.
3. Оразбек Е. Ж. Рольжайлау в системе кочевого скотоводства казахов // Отан тарихы.– Алматы, 2011.–№ 3.– С. 97–127; Оразбек Е. Ж. Казахская степь на рубеже XX–XXI веков: необходимость системной адаптации // Степи Северной Евразии: Материалы VI Международного симпозиума.–Оренбург, 2012; Оразбек Е. Ж. Традиционный казахский кочевой социум: некоторые аспекты исследования // Туркологиялык жинак / Жауапты редакторлары: М. Ескеева, Д. Аманжолова.–Астана: «Сарыарка» баспа үйі, 2012.–(768 б.).–С. 532–551.
4. Гвоздецкий Н. А., Николаев В. А. Казахстан: очерк природы.–М.: Мысль, 1971.–296 с.
5. Воскресенский А. Д. Дипломатическая история русско-китайского Санкт-Петербургского договора 1881 года.–М.: «Памятники исторической мысли», 1995.–441 с.
6. Болатбаева Л. З. Культурные связи казахского и татарского народов во 2-й пол. XIX–нач. XX вв.: Автореферат ... канд. дисс.–Алматы, 1996; Исакаев Б. Казахско-татарские литературные связи.–Алма-Ата, 1976; Ражепаева Ф. З. Из истории переселения татар в Казахстан // Взаимосвязи и взаимовлияние народов восточного Казахстана в хозяйственной и культурной деятельности XVIII–XXI вв.: Материалы международной научно-практической конференции.–Усть-Каменогорск, 2001.–С. 40–46; Ражепаева Ф. З. Страницы прошлого и настоящего татарской диаспоры Казахстана // История формирования материальной и духовной культуры татар Казахстана и Сибири: Материалы международной научно-практической конференции.–Усть-Каменогорск, 2006.–С. 65–71; Татары на Севере Казахстана (история и современность).–Петропавловск, 2004.
7. Тургунов М. К. Переселение уйгуров-таранчи из Китая в Семиречье и последующее их устройство.–Л., 1950; Кабиров М. Н. Переселение илийских уйгур в Семиречье: Автореферат дисс. ... канд. и. н. –Алматы, 1950; Юсупов Х. Переселение дунган на территорию Киргизии и Казахстана.–Фрунзе, 1961.–80 с.
8. Маляр И. Их именами улицы назвали.–Алма-Ата, 1983; Маляр И. Город, районы, улицы.–Алма-Ата, 1988; Алма-Ата. Энциклопедия / Гл. ред. Козыбаев М. К.–Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1983.–608 с.
9. Депортированные в Казахстан народы.–Алматы: Арыс, 1998; Ражепаева Ф. З. Судьба крымских татар: их переселение и размещение на территории Казахстана // Россия, Сибирь и Центральная Азия: взаимодействие народов и культур. Материалы IV международной научно-практической конференции. Выпуск 4.–Барнаул, 2003.–С. 202–207.
10. Ким Г. Н. Социально-культурное развитие корейцев Казахстана.–Алма-Ата: Наука, 1989.–60 с.; Ким Г. Н., Мен Д. В. История и культура корейцев Казахстана.–Алматы: Гылым, 1995.–346 с.; Ким Г. Н., Кан Г. В., Мен Д. В., Ан В. И. Корейцы Казахстана: иллюстрированная история. - Сеул: STC, 1997; Ким Г. Н. Корееведение в Казахстане: прошлое, настоящее и будущее // Вестник КазГУ.–Серия Востоковедения.–2001.–№ 16.–С. 139–156; Ким Г. Н. История иммиграции корейцев. 1945–2000. Книга вторая. Часть 1. –Алматы: Дайк-пресс, 2006.–428 с. («Казахстанские востоковедные исследования»); Ким Г. Н. История иммиграции корейцев. 1945–2000. Книга вторая. Часть 2.–Алматы: Дайк-пресс, 2006. - 394 с.– («Казахстанские востоковедные исследования»); Роль казахстанских корейцев в развитии связей между Казахстаном и Кореей // Материалы международной научно-практической конференции «Казахстанско-корейское сотрудничество: состояние и перспективы» / 29 апреля 2009 г., КИСИ при Президенте РК.–Алматы, 2009.–С. 51–61; Кан Г. В. Корейцы Казахстана: Исторический очерк.–Алматы: Казахстан, 1994.–239 с.; Советские корейцы Казахстана (энциклопедический справочник).–Алма-Ата: Казахстан, 1992.–168 с.
11. Материалы II конгресса немцев трудармейцев Казахстана.–Алматы, 1997.–131 с.; Из истории немцев Казахстана. 1921–1975: Сборник документов.– Алматы–Москва, 1997; Бургарт Л. А. Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане (нач. XX в.–1941 г.).–Усть-Каменогорск, 1999; Бургарт Л. А., Алексеенко А. Н. Немецкое население Казахстана в конце XIX–XX вв. (по материалам всеобщих переписей населения 1897–1999 гг.).– Усть-Каменогорск, 2002; Ямшанова О. А. История немецкой диаспоры Центрального Казахстана в XX в.: Автореферат дисс. ... канд. и. н. – Караганда, 2009; Кригер В. Рейн–Волга–Иртыш (из истории немцев Центральной Азии).–2006.–276 с. +16 стр. вкл.
12. Хайруллин Г. Т., Хамидуллин А. Г. Казахстан – наш общий дом. Татары.–Алматы: Білім, 1998.–128 с.; Хайруллин Г. Т. История татар.–Алматы, 1997; Халидуллин А. Г. Татары в Казахстане.–Алматы, 1997; Ражепаева Ф. З. Татары Казахстана в 1970–1999 гг.: историко-демографический аспект: Автореферат дисс. ... канд. и. н. – Караганда, 2008.
13. Хамраев М. К. Расцвет культуры уйгурского народа.–Алма-Ата: Казахстан, 1967.–199 с.; Рузиев М. Возрожденный уйгурский народ.–2-е изд.– Алма-Ата: Казахстан, 1982.–216 с.; Вопросы истории и культуры уйгуров.–Алма-Ата., 1987; Ходжаева Р. Д. Общественный и домашний быт уйгурской женщины: Автореферат дисс. канд. и. н. –Москва, 1953.

14. Алексеев Н.В. Алтайские каменщики: В поисках Беловодья.–Усть-Каменогорск: Либриус, 2009.–100 с.; Алексеев Н.В. Бухтарминские были.–Алма-Ата: Казахстан, 1981.–128 с.; Алексеев Н. В. Хранители памяти.–Алма-Ата, 1988; Фольклор семиреченских казаков.–Часть I.–Алма-Ата: Мектеп, 1977.–280 с.;
15. Каримова Р. У. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров.–Алматы: Дайк-Пресс, 2005.–202 с., ил.; Каримова Р.У. Из истории прикладного искусства уйгуров в IX–XI вв. // Вопросы истории и культуры уйгуров.–Алма-Ата, 1987.–С. 138–150; Касимов И. Узоры: Уйгурский народный орнамент.–Алма-Ата: Өнер, 1981.–112 с., ил.
16. Ермакбаев Ж. А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы.–Алматы, 2009.–508 с. + 28 вкл.
17. Рышард Бадовски. Польские певцы Казахстана.–Pelplin: Bernardinum, 2004. (на польском и рус. языках)/
18. Дымов О.Г. Тепло Казахстанской земли.–Алматы, 1999; Дунгане: история в лицах / Сост. С.И. Янлосы.–Алматы, 1998; Явахунов И. Дунгане – прошлое и настоящее (воспоминания).–Алматы, 2008; Тер-Погосян Э.А. Свобода опоздала на целую жизнь.–Алматы, 1991.
19. Оразбек Е.Ж. Национальная идея и современный казахский аул // Отан тарихы. – 2010.–№ 3.–С. 107–124.

ОРАЗОВ Р.Е.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері

СЫЗДЫҚ СҰЛТАН АЗАТТЫҚ КҮРЕСТІ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ

Көп томдық «Қазақстан тарихының» академиялық басылымының 2000 жылы жарық көрген 3 томында Сыздық сұлтанның Оңтүстік Қазақстанды Ресей басқыншыларынан қорғап күрескен кезеңі 1860-1864 жылдар аралығы туралы ешқандай мәлімет жоқ. Сыздық сұлтан бастаған күресті ұлт-азаттық күрестердің заңды жалғасы екендігі назардан тыс қалған. Кезінде мерзімді баспасөз бетінде филология ғылымының кандидаты Әсілхан Оспанұлы «Тарихымыздан Сыздық сұлтанды таппадық» деген атпен сын мақаласын жазған болатын [1]. Аталған кезеңді жазған И.В. Ерофеева орыс әскерлерінің Оңтүстік өлкені басып алудағы әскери шеберлігін ерлікке балап, олардың жаулап алуына қарсы күрескен Сыздық сұлтан сияқты ұлт батырларын жазуға ұлттық намысы бармағаны томды парақтаған адамға бірден көрініп тұр.

Аталған кезеңде Оңтүстік Қазақстан аймағының Ресей империясы тарапынан жаулап алу процесінің жүріп жатқан уақыты еді. XIX ғасырдың 60-шы жылдары Шымкент бекінісінің географиялық орналасуы деңіз деңгейінен 1650 фут биіктікте, Бадам өзенінің бойында еді. Қала атауының мәні қабырғаларының шымнан тұрғызылуына байланысты шым-кент (қала) деп аталды яғни Шымнан тұрғызылған қала деген атауды беретін. Орыс деректерінде Шымкент атауы 1735 жылы Шими́на деген атаумен алғаш рет аталғаны кездеседі. XIX ғасыр басында Шымкент бекінісі Ташкент билеушісі Жүніс-хожаның билігіне бағынатын. 1813 жылы жаз айында Филипп Назаров Шымкент бекінісін былай суреттейді «Шымкент Бадам өзенінің бойында биіктеу жерде орналасқан, сайға қараған жері биік қабырғамен қаланған. Өзен жағынан қалаға кірер жол ені тар бір атты адам сыйатындай, өзеннен тартылған арық қала қабырғасынан өткеннен кейін, көптеген тармақтарға бөлініп, қала ішіндегі дирмендерге жеткізілген. Қала үйлері шикі кірпіштерден терезесіз салынған күннің көзі түсу үшін есіктерін ашып қойғаны алыстан көзге түседі. Қала әйелдері сымбатты, сыпайы және ер адамдардан беттерін жасырмайды» - деп жазады [2, с.182-183.].

1821 жылы Тентек төре бастаған қазақтар Шымкенті, Түркістанды және Әулиеатаны жанындағы елді мекендермен қоса қокан билігінен босатуға талпынды бірақ бұл әрекет сәтсіз аяқталады. 1856 жылы Ташкенттің бектер бегі Мырза Ахмедтің бұйрығымен Шымкенте базар салынады. Сол жылы Мырза Ахмедтің үкімімен Шымкенттің әкімі болып Сайд-Хожа сайланады.

Шымкент аймағының негізгі халқы қазақтар мен сарттардан тұрды. Сарттар өлкенің байырғы тұрғындары. Олар жеті қалада қоныстанды: Шымкент, Сайрам, Манкент, Қарабұлақ, Қарамұрт, Сұлтанрабат, Шолаққорған және Түркістан. Ерте кезде олар соғды атауымен белгілі болған. Ал өлкенің негізгі халқын Ұлы жүз қазақтары мен Орта және кіші жүздің аздаған бөліктері құрап осы жерлерді мекендеп көшіп қонып жүрді. Ұлы жүз қазақтары Оңтүстік және оңтүстік шығыста орналасып, тіршілік етсе, арғын мен найман тайпалары Сайрамның айналасында 200 түтіндейі қоныстанса, қыпшақ және жағалбайлы тайпалары Шымкент бекінісінің айналасында орналасты [3, с.756-757.].

Шымкент қаласын орыс әскері басып алғанға дейін онда көптеген мешіттер мен медреселер болды. Ташкент билеушісі Мырза-Ахмед қалада үлкен мешіт пен медресе онда оқитын оқушылар тұратын

үйлер салғызған. Осы уақытта Шымкентте 16 мешіт, 8 медресе, ал Сайрамда 15 мешіт, 10 медресе болған [4, с.161.]. XIX ғасыр ортасында Шымкент Ресей мен Орта Азияны жалғайтын сауда жолының орталығы болды. Қалаға ташкенттік, қоқандық және қашқарлық саудагерлер жібек маталары мен қағаз тауарларын жеткізіп, оны тек Ресейге ғана емес қазақ даласына шығарып көшпенділерге малға айыр-бастап отырды.

Шымкенттегі халық саны туралы алғашқы мәліметті 1865 жылы 29 қазандағы қала басшысының міндетін атқарушысының жазбаларынан білуге болады. Онда жинақталған мәліметтер бойынша Шымкент қаласының тұрғындары: ері 1485, әйелі 1354, барлығы 2839 адам деп көрсетіледі [4, с.160.].

1863 жылы 21 қарашадағы орыс тыңшыларының мәліметтеріне зер салсақ «Қоқан басшысының берген тапсырмасын ойдағыдай орындап, Арқабай өзімен бірге Сыздық Кенесарыұлын және найман руының Әжібай биін және сонымен қатар мырза Дәулетке зекет төлеуге дайын 19 адамды ерте келді. Сондай-ақ Сыздық сұлтан бекке өзімен бірге ала келген 9 жылқыны сыйға тартты. Созақ бекінісінің бегі болып, Сыздық Кенесарыұлы тағайындалып, Арқабаймен және найман руының биі Әжібаймен бірге Сыздық Созақтан шығып Сібір басшылығына қарасты наймандардан зекет жинауға аттанғанын жазады» [5, 166-167 pp.].

Осы уақыт аралығында Оңтүстік Қазақстанның қалалары мен елді мекендеріндегі халықтың саны төмендегіше болды: [6, 14 п.].

1864 ж. 20 қазандағы отырықшы халықтар		
	Әулиеата қаласы	5 мың адам
2	Шолақ қорған	2 мың адам
3	Шымкент қаласы	8 мың адам (756 үй)
4	Сайрам	10 мың адам
5	Жанкент	4 мың адам
6	Қара-бұлақ	4 мың адам
7	Қарнақ елді мекені	3мың адам
8	Сұлтанрабат	1Ң мың адам
9	Қара-мұрт	1Ң мың адам
0	Жанғалық	1Ң мың адам
11	Шілік	2 мың адам
12	Иқан	1 мың адам
13	Түркістан қаласы	10 мың адам (958 үй)
14	Созақ	7 мың адам
	барлығы	60 500 адам

1864 жылы сәуірде Орынбор корпус командирінің Әскери Министрге жазған құпия хатында аймақтағы саяси жағдай жөнінде былай деп хабарлады: «Қазір Қоқан үкіметі анағұрлым күшті, бізге көктемге қарай Бұхар әмірінің Қоқанға қарсы соғысатыны жөнінде хабар жетті. Бұл Сібір әскері үшін өте оңтайлы, өйткені Бұхар әмірінің шабуылына байланысты Ташкент Әулиеатаға әскери көмек көрсете алмайды. Түркістан бегі Мырза Дәулет те Бұхар әмірін қолдаушылардың бірі, сондықтан ол Қоқаннан көмек сұрамайды. Түркістан бекінісін алып Сібір шебі мең Орынбор әскерін бір басшылыққа бағындырамыз және салық түсімі көбейіп, шекараны қорғау анағұрлым қолайлы болады. Петропавл, Троицкіден келетін сауда керуенін тонау да тоқтайды» - деп жазды [7, 179 п.]. Жоғарыдағы құпия хат мазмұны Ресейдің аймақта жаулауда Қоқанның Бұхарамен шиеленісті қарым-қатынасы мен Мырза Дәулеттің Бұхар әмірін қолдау саясатын ұтымды пайдалану арқылы Әулиеата, Түркістан бекіністеріне қарсы жаулау операцияларын жүргізгендігін айғақтайды.

1864 жылы 7 шілдеде М.Г. Черняев 1298 адамнан тұратын, 2 ракеталық станокпен, 10 зеңбірекпен қаруланған әскермен Әулиеатадан Шымкентке қарай шығады. 10 шілдеде әскер Шымкенттен 50 шақырым жерде Арыс бойындағы Ескі Шу деген жерге жетеді.М.Г. Черняев мұндағы халықтың қоқандықтыр жағына шығып, өздеріне қарсы тұрғанын байқаған соң, полковник Веревкиннен Шымкентті алу үшін қосымша отряд жіберуді сұрайды. Н.А. Веревкин М.Г. Черняевқа көмекке капитан Мейер бастаған 400 адамдық 3 зеңбірегі, 2 ракеталық станогы бар отрядты Түркістаннан Шымкентке қарай аттандырады [7, 319 п.].

Әлімқұл Шымкентке батыс жақтан келе жатқан Мейер отрядын М.Г. Черняев отрядымен жолықтырмай, жойып жіберуге әрекет қылады. Әлімқұл әскері құрамында қазақ, қырғыз, өзбек, тәжік

жігіттері бар еді. Олардың арасында зеңбіректі пайдалану ісінің шебері Кабулдық ауған Жамадар да болды. Ұлы жүздің бестамғалы руының Шоқай биі өзге руластарына жазған хатында Әлімқұлдың 60 зеңбірекпен Шымкентке жақындап келе жатқанын мәлімдейді [8, с.127; 101 п.].

Әлімқұл мен Мейер отряды Шымкенттен 12 шақырымдай болатын Ақбұлақ деген жерде 13 шілде күні кешке жақын кездесіп, 14 шілде күні таңғы сағат 8-де кескілескен шайқас басталып, арпалыс 16 шілдеге дейін жалғасады. Ақбұлақ шайқасында Әлімқұлмен иық тіресе ерлікпен күрескен Сыздық сұлтан Кенесарыұлы еді. Мейер отрядына қарсы алғашында Сыздық төре жігіттері аттандырылады. Сыздық төре Кенесарыұлы бастаған 10 мыңдай атты жігіттерді Әлімқұл аттан түсіріп, жаяу шабуылға шығарады. Ақбұлақ шайқасындағы Сыздық сұлтан бастаған қолдың сәтсіздікке ұшырағанын, бірақ оларды бастап шыққан Сыздықтың көзсіз ерлігін А. Кенесарин былайша суреттеп жазды: «Ту ұстаған Сыздық сұлтан жігіттерін өзі бастап жүз қадам жерге келгенде орыстар үш жүз мылтықтан оқ жаудырды. Біріне бірі тығылып келе жатқан жігіттердің алдыңғылары жаппай құлады, кейінгілері үрейлері ұшып, жерге жата қалды. Он мың адамның біреуі басын көтеруге жарамады. Тек Сыздық сұлтан ту ұстаған күйі, солдаттардан жүз қадам жерде, бір сағаттай тік тұрды. Солдаттар оны өршелене атқанда тудың шүберегі шұрқ-шұрқ тесіліп, сау жері қалмаған еді. Бірақ Сыздықты құдай сақтады. Бір сағаттан кейін Әлімқұл молда адам жіберіп, оны кейін шақырып алды. Сыздық кейін қайтқанда, жер бауырлап жатқан жігіттердің бәрі бастарын көтеріп, онымен бірге қайтты. Осы ұрыста мың адам қаза тапты, олардың өліктері кешке дейін жинап алынды [9, 25-б.].

14 шілдеде Мейер отрядын Мыңбай датқаның қолы қоршауға алады. Мыңбай әскерлері оқты дәл тигізіп, орыстардың зәре-құтын қашырады. Алғашқы кездесуде Әлімқұл зеңбіректі іске қоспай, жаяу әскерді шабуылға шығарады. Әлімқұл орыс отрядын зеңбірексіз алудың мүмкін еместігін байқаған соң, 14 шілде күні түс ауа зеңбіректерін алдырып, орыс солдаттарын атқылауға кіріседі. Қоқандық зеңбірекшілерді ауғандық зеңбірек атудың шебері Жамедар басқарды [10, с.345.]. Мейердің айтуынша, Мыңбайдың сарбаздарының зеңбірек оқтары да нысанаға дәл тиюімен ерекшеленген. Орыс әскерлері оқ тиіп өлген түйелер мен аттардың, тіпті өлген жауынгерлерінің өліктерін үйіп қойып бас сауғалап, қорғануға мәжбүр болады. Мейердің өзі мойындағанындай, «Сырдария шебінің орыс әскерлері мұндай қуатты қарсыласты әлі кездестірмеген еді» [11, с.63.]. 15 шілде күні Қоқан әскерлерін жақыннан көрген капитан Мейер бірдей және әдемі киінген, 4 төс белгі таққан, дұрыс ұйымдасқан, әрі барынша жаттыққан 500-дей сарбазды көрген орыс әскерлерінің қатты сасқанын да жасырмайды.

14-нен 15 қараған түні штаб капитан Мейер, Черняевқа хат жолдайды. Онда өзінің Ақбұлақта екендігін және жағдайының өте ауырлығын баяндап көмек сұрайды. Черняев көмекке старшина Катанаев басқарған 125 атты әскерді жібереді. Катанаевтың соңынан зеңбірекпен қаруланған 25 казак пен 30 адамнан тұратын қазақ жасағын қоса аттандырады. Көмекке келген Катанаев әскеріде үлкен қарсылыққа тап болады. Ұрыс кезінде Катанаев әскерінен 12 казак қаза тауып осыншасы жараланады [12, с.22]. М.Г. Черняев алдыға зорлықпен қосып алған қазақ, қырғыздарды салып, өздері олардың соңынан жүре отырып, артиллерияның күшімен Катанаев отрядын құтқарып қалады. Капитан Мейер артқа шегінген жолда подполковник Лерхе отрядына кездесіп, соған қосылады. Орыстар жақтан Ақбұлақ шайқасында 13 кісі өліп, 67 кісі жараланды. Ақбұлақ шайқасы орыстардың жеңілісімен аяқталды [13, с.17.].

1864 жылғы 17 шілдедегі капитан Мейердің мәліметінде былай көрсетілген: «Бір жарым күннен кейін қоқандықтар үш зеңбіректі биік жар үстіне орнатып, біздің лагерге қарай дәлдеп ата бастады. Оқтары біз бекінген жерге дәл тиіп жатты. Сырдария әскерлері бұрын-соңды мұндай оқиғаға тап болмап еді. Кеш бата артиллериялық шабуыл тоқтады. Біздің жақтан үлкен шығын болды. Түнімен әскерлер дем алмай күрек пен мылтықтың найзаларымен ор қазды. Таң ата кішкентай лагер үлкен бекініске айналды» [14, с.30-31.].

Шымкент түбіндегі алғашқы шайқасқа шанышқылы руынан Қатты батыр, Саза датқа, сіргеліден Шүкәлі датқа, Құралбай датқа, қаңлыдан Алашбай батыр, Бұдабай батыр қатысып, қазақ батырларының басшысы Мұхаммед-Қарауылбек болды. Сонымен бірге, бұрынғы Түркістан бегі Мырза-Дәулет, Календар батыр, Худоярбек, Кенекес, Темір датқа, Исламқұл датқа, Анарбай датқа, Күшік молда да қатысты деп көрсетіледі. Олар 3 күн тоқтаусыз шайқасқанда, алдыңғы легінде қазақтар, кейін қыпшақ, қырғыз, сарттар тұрған [15, с.14.].

М.Г. Черняев Шымкентке барлау жұмыстарын жүргізіп қалаға жақындай түсті. Деректерде қоқандықтардың 8 зеңбіректен аса дәлдікпен атылған оқпен қарсылық көрсетеді. Ол қалаға екі рет шабуыл жасап кері шегінуге мәжбүр болған. Н.А. Веселовскийдің мәліметі бойынша шанышқылы, қаңлы рулары орыстардың орталық қанатына шабуыл жасаған. Орыс әскері Қосдиірмен мен Бадамға шоғырланған болатын. Әлімқұл, Мыңбай басқарған қоқандық әскер Қосдиірменге жақындағанда, орыс әскері зеңбірек пен мортирден оқ жаудырды. М.Г. Черняев пен Әлімқұл қарама-қарсы туларын

тігіп, шанышқылы, қаңлылар орыс әскеріне ашық шабуылға шықты. Шайқас кезінде Бадам өзенінің суы қанға айналып, Мыңбай батыр дінсіздердің басын бірінен кейін бірін шабады. Келесі күні қайта басталған ұрыста Мыңбай жараланып, Қошқарата маңына жерленеді [15, с. 14-15.]. Оның мәліметтерінен Шымкент түбінде Әлімқұл, Мыңбай, Сыздық төре басқарған қазақ, қырғыз, сарт әскерінің аянбай соғысқанын және шайқаста қаңлы, шанышқылы, сіргелі руларының ерлігін көреміз. Шайқас орыс әскеріне Әлімқұлдың осал жау еместігін көрсетті.

Шайқаста Черняев әскерінің құрамында болған капитан Г. Сялковский 1891 жылғы өзінің естелігінде «Көпке созылған атысулардан нәтиже шықпады. Қаланы басып алу мүмкіншілігін сезген қолбасшымыз амалсыз шегінуімізге бұйрық берді» - деп жазды [16, с. 372-373.].

Әлімқұл Шымкент қаласындағы жеңіс күнінің ертесінде әскер басшыларымен болған кеңесте тәуелсіздік үшін күрес жолында қаза тапқандарға дұға оқып, келесі шайқастың үлкен болатынын ескерте отырып, қорғанысты нығайту мүмкіншілігін қарастырып, әскер басыларға нақты нұсқауларын берді. Шымкент бекінісін қорғау Ташкенттің бектербегі Мырза Ахметке тапсырылды. Ал сұлтан Сыздыққа Шымкент пен Ташкент аралығындағы бекіністерді нығайту мен жаңа күштерді топтастыру міндеттері жүктелді. Әлімқұлдың өзі үлкен күштерді жинау мақсатында Қоқанға кетеді. Сондай-ақ ол Бұхар, Хиуа хандықтарын біріктіру арқылы Ресейге қарсы соғыс Одағын құруға күш салды. Ағылшын үкіметінің де басты көздеген мақсаты Қоқан, Бұхар және Хиуа хандықтарын біріккен одағы құрылып, Ресей империясына қарсы тұрса, онда өздерінің Ауғанстан мен Индиядағы биліктеріне қауіпті болмайтынын сезді. Егер бұл одақ құрылса, Ресей мен Ағылшын отарларының аралығындағы сенімді қабырға болады деп есептеді [17, с. 213.]. Бірақ Ресей империясы мұндай одақтың құрылуына мүмкіндік тудырмады.

М.Г. Черняев Әулиеатаға қайтар жолда Шымкент түбіндегі шілдедегі шайқастарда Әлімқұл әскеріне белсенді түрде жәрдем берген, орыс почтасын талқандап отырған Ұлы жүздің сіргелі руы ауылдары қонған Арыстың оң жағалауын бойлай жоғары өрлей жүреді. Ондағы мақсаты сіргелілерге қыр көрсету, әрі қажетті мәліметтер жинай кету болатын.

Шымкентке жасалған алғашқы шабуылда орыс әскерінің зеңберектерінің оғының алысқа ұшуы мен дәл тиуі қоқандық зеңберектерге қарағанда төмен еді. Бұл кезде қоқан әскері соңғы үлгідегі ағылшын зеңберектеріне қол жеткізген болатын. Міне осылайша, генерал Черняевтың Шымкентке жасаған алғашқы шабуылына Сыздық бастаған сарбаздар тойтарыс бере білді.

Шымкент түбіндегі алғашқы жеңіліс Сырдария әскери шебі мен М.Г. Черняев басқарған әскерді біріктіру қажеттігін көрсетті. Билікті бір қолға біріктіру мақсатында Жаңа Қоқан шебі құрылды. Шеп Шу өзенінен Жаңақорған бекінісіне дейінгі аймақты алып жатты, оны басқару генерал-майор М.Г. Черняевке жүктелді. Жаңа Қоқан шебінің құрамы 13 рота жаяу әскер, 5 казак жүздігінен тұрды және 24 зеңбірек, 14 мортир мен ракеталық станокпен қаруланды. Бұл шеп уақытша Батыс Сібір құрамында болды [12, с.26.].

Шымкент түбіндегі орыс әскерінің жеңілісінен кейінгі алғашқы мәліметтерге сүйенсек, қоқандықтар бекініс түбінен орыс әскеріне шабуыл жасап отырған. Шабуылдардың негізгі бөлігінде Сыздық төренің аты аталады. Мысалы, тамызда Арыстанды өзенінің бойында Сыздық тұрды деп келтірілсе, келесі деректе, оның Шілік бекінісіне аттандырған 70 адамы сотник Ливкинмен шайқасып, шайқаста қоқандықтардың 18-і қаза тауып, олардың басшысы Өтеген қолға түскен деген ақпарат кездеседі. Ендігі бір деректе ол қазақтарды Қоқан әскерімен біріге отырып соғысуға шақырды деп келтіріледі [12, с.28.].

Мұрағат мәліметтерінде Сыздық сұлтан Бестамғалы мен Қоңырат руларын орыс әскеріне қарсы күресте өзін қолдауын өтінеді. Бірақ бұл рулардың кейбір топтары Сыздықтың өтінішінен бас тартып, Бестамғалы руының үлкен бөлігі Әулиеата бағытына көшсе, ал Қоңырат рулары Перовск бағытына көшеді [12, с.30.].

Шымкентті орыс әскері басып алардың алдында Қоқан хандығының өз ішінде екі саяси топ құрылады. Біріншісі қыпшақ партиясы орыс отарлауына қарсы тұрса, ал екінші сарт партиясы орыстармен бейбіт келісімге келіп, экономикалық және саяси байланысты нығайтуға күш салған сауда қолөнершілер еді [12, с.76.].

Осындай саяси қайшылықтарды жансыздар (тыңшылар) арқылы білген Черняев барлық күштерін топтап, Әлімқұлдың қайтып келуіне дейін Шымкентті басып алу жоспарын жасайды. 1864 жылдың 19 қыркүйегінде Черняев әскері мен подполковник Лерхе бастаған екі отряд Шымкент түбінде қосылып, жергілікті жердің жағдайын барлап алғаннан кейін, 20 қыркүйекке қараған түні қалаға шабуыл жасау үшін батареялар тұрғызуға кірісті. Черняевтің қалаға жасаған алғашқы артиллериялық шабуылы нәтижесіз болды. Қаланың дуалының қатты болуы және қоқан әскері қарсылығының күшті болуы Черняев әскерін абыржытты.

Осы абыржыту қоқан әскерін жігерлендіре түсіп, ашық айқасқа көшті. Міне осы жағдайды подполковник Лерхе дер кезінде пайдалана білді. Лерхе капитан Сялковскийді өз тобымен дуалдың сол жағымен жылжытуға, ал капитан Мрочекқа оң жағымен жедел қала қақпасына қарай жылжуға бұйрық береді. Лерхе қалған әскермен тіке қала қақпасына қарай шабуылдады. Осылайша Лерхе ашық айқасқа шыққан қоқан әскерін өкшелей отырып, бекініс қақпасына жеткен олар қала қақпасын алып, қалаға басып кіреді. Черняев Лерхеге көмекке 2 рота мен артиллериялық взводты қосымша жібереді. Қоқандықтардың абыржуын пайдаланған Черняев өз отрядымен қаланың қамалына басып кіреді. Қала халқын аяусыз қырғынға ұшыратқан Черняев әскері қаланы толықтай басып алды. Орыс әскерінің Шымкентті басып алуы кезінде 6 адамы қаза тауып, 41 адамы жараланады [12, с.108.]. Ресми деректерде Шымкент бекінісі 22 қыркүйекте орыс отаршыларының қолына өткендігі айтылады. Шымкентті басып алып, оның халқын аяусыз қыруда аты шыққан Черняев Шымкент арқылы Орта Азияға қақпа ашылды деп есептеді.

Черняев отрядының Сайрамға шабуылы кезінде де орыс отрядына ілескен қазақтар мен қырғыздар шабуылға бірінші болып кіргізілді. Солардың арасында қазақ, қырғызға танымал Сұраншы батыр, Сарыбай би, Жайнақ би де бар еді. Сайрамды алуда қазақ, қырғыздан арасында Сұраншы батыр да бар 10 кісі қаза тауып, Сарыбай би сияқты көптеген адамдар ауыр жарақат алды [18, 4-п.]. 1864 жылы 27 қыркүйекте Ташкент қаласына қарай М.Г. Черняев орыс әскерлерін бастап жүріп кетті. 4 қазанда ташкенттіктердің қатты қарсылығына ұшырап, қаланы ала алмай, 70-80 адамынан айрылып, Шымкентке қайтып келеді. 1864 жылдың 1 қазанынан 4-не дейін Ташкентті қоршауға алған М.Г. Черняев бұл жолы да жалған ақпарат беріп, Ташкент түбінде орыстардан 18 адам ғана өлді деп орталыққа мәлімдеме түсіреді [19, 145-б.].

1864 жылы Әлімқұл орыстардың қол астына өткен Түркістан қаласын олардың тартып алу мақсатында аттанғанда, орыс әскері мен қоқандықтар арасындағы Иқан түбіндегі болған шайқаста Сыздық Кенесарыұлы Әлімқұлдың оң қолы болған. Бұл кезде Иқан ауылы көлемі жағынан 200-ге жуық үйден тұрды. Мұнда тұратын адамдар диканшылықпен айналысты [20].

Иқан селосының түбінде болған шайқаста Сырдария шебінің шыққан әскерді орал казактарының есауылы В.Р.Серов басқарды. Осы ұрыста Әлімқұлға Сыздық сұлтан 800 әскерімен көмек көрсетеді. 1864 ж. 4-6 желтоқсанда Иқан түбіндегі ұрыста Сыздық бекіністегі орыс әскеріне шабуылдауда әкесі Кенесарының Ақтау бекінісіне жасаған соғыс тәсілін қолданады.

Сыздық сұлтан есаул Серовқа Түркістаннан көмекке жіберілген подпоручик Сукорко мен Степанов бастаған, 2 зеңбірек сүйреткен, 220 адамнан құралған отрядты Түркістан жолындағы Сасықбұлақ деген жерде қарсы алып, шайқасқа түседі. Осы ұрыста Сыздық сұлтанның аты оққа ұшып, 17 жігіті жараланады. Жазық жерде отрядқа жақындап келіп соғысу мүмкін болмай, Сыздық қолы атыса жүріп, Иқан жолымен шегінеді. Сыздық сұлтан орыс әскерлерін адастырып, кері қайтаруды ойлап, жігіттерін ертіп, Түркістанға қарай бұрылады. Оның жігіттері Түркістан маңындағы Әли қожа бағына кіріп, тоқтағанда, орыс отряды есаул Серов отряды талқандалған екен ғой деп ойлап, Түркістанға қайтып кетеді. Солдаттардан, осылайша, із жасырып үлгерген Сыздық сұлтан қайта Әлімқұлға жәрдем беруге келеді. Олар әлі Серов отрядымен соғысып жатқанын көріп, бекініп алған солдаттарға әкесі Кенесары сияқты қамыс, жусанды орып, соларды оқ өтпейтіндей қалың етіп буып, бау жасауды, содан соң, сол бауды қалқа қылып, домалатып барып, жақындап алып, ұрыс салуды ұсынады. Әлімқұл Сыздықтың бұл айласын құп алады. Есаул Серов та өз естелігінде қоқандықтардың қамыстан, шөптен бау жасап және екі дөңгелекті арбаға қалқан орнатып, жақындап келіп, ұрыс салғандарын көрсеткен [21, с. 81].

«Орыстар көп өлді, мұсылмандар да көп шейіт болды. Ақыры бауды домалатып жүгірді, – деп әңгімелейді Иқан шайқасы жөнінде Мирзоолим Мушриф, – Орыстың зеңбірегі мен мылтығының оғы баудан өтпеді. Жақын барып, «Аллаху акбар» деп орға кіріп, қоян-қолтық араласып, ұрыс салды. Қырғыздар қатты айқасты. Ұрыс кезінде байқатпай, бірнеше орыс қашып шығып кетті. Олардың сондарына түскен батырлар қуалап, Түркістанға дейін барды [22, 71-б.].

Ұрыс алаңын тастап, өлгендер мен жаралыларына қарамай, бас сауғалап, 30 шақты аман қалған солдаттарымен қашып шыққан есаул Серов болатын. Сыздық сұлтан оларды қуып жетіп, бітімге келуді ұсынады. Бірақ Сыздықтың келіссөз бастағалы тұрғанын білмеген өзбек сарбаздары бірнеше орыс солдатын ту сырттарынан келіп, қылышпен шауып, өлтіріп кетеді. Бұдан соң, тағы қызу ұрыс басталып кетеді. Осы кезде тағы да Түркістаннан 300 солдат келіп қалып, Серовты қалған адамдарымен құтқарып қалады.

Иқан шайқасында Сыздық сұлтанның атына 5 жерден оқ тиіп, өліп, өзінің де аяғына оқ тиіп, жараланады. Аттан құлаған Сыздықты казактар қоршауға алғанда, Әлімқұл дереу жәрдемге ұмтылып, 15 атты казакты өлтіріп, өзінің көреген қазақ қолбасшысын құтқарып алып, қазақ пен қырғыздың

бауырластығын тағы бір паш етеді. Осылайша, Әлімқұл молда мен қазақтың текті ұлы Сыздық сұлтан бастаған түркі-мұсылман әскері Иқан шайқасында ерліктің тамаша үлгісін көрсетті және орыс басқыншыларына қарсы жан аямай күресті. Еуропалық әскери тарихшылар Иқан шайқасын әскери өнердің тамаша үлгісі ретінде жоғары бағалады [13, с.17].

1865 жылы мамыр айында генерал Черняев басшылығындағы патша әскерлері үлкен дайындықтан кейін, Ташкент қаласын басып алу үшін келіп, қаланы қоршауға алады. Ең үлкен шайқастың бірі Сарытөбеде болды. Әлімқұл бұл жерде ауыр жарадар болып, көп кешікпей қайтыс болады. Сыздық сұлтан оны қадірлеп Шайхантаур мазарына қойдырады. Ташкентті қорғау басшылығына Сыздық тағайындалады. Ол Ташкент қаласының бас қазысы молло Сәлімбек пен Хаким-Ходжа және тағы да басқа басшылармен кеңес өткізеді. Ташкент қаласының он екі қақпаларын топырақпен бекітуді тапсырады. Арыстанбек, Бекбау датқаларға қаланың қақпаларын нығайту міндеттерін жүктейді. Үш күн, үш түн орыс әскерлерінің шабуылдарына тойтарыс беріп отырды. Төртінші күні генерал Черняев қала қақпасына жақын жерлерден оқ боратты. Генерал Черняев Ташкенттіктердің табандылықпен қарсыласуына таң қалып, «Әлімқұл қайтыс болған болса, бұл қарсыласуды кім басқарды? « – деп таңданғанда, «Әлімқұлдың орнына Сыздық сұлтан басшылық жасауда» деген хабарды естиді. Сонда ол «Бұл қолбасшы Әлімқұлдан да күшті екен» деп, оның қорғану әдісіне мән берген. Ташкент қаласының қорғанысының ұзындығы 24 шақырым болып, оның 200 мың халқы бар еді. Жаудан қорғануға 30 мың кісі қатысты [23]. 22 мамыр күнгі шайқас қаланың сусыз қалуы мен азық-түліктің жетіспеуінен жағдайды ауырлатып жіберді. Бірақ қала халқы бұған мойымай берік қорғанысты күшейте түсті. Мұны Сыздықтың тапқыр басқаруымен байланыстыруға болады. Ішкі өзара билік үшін күрес ақыры Ташкентті орыстар қолына өтуіне әкеліп соқтырды. Сыздық сұлтан Бұхар хандығының жеріне кетеді.

«Қонысты орыс алғаны» атты жырында Майлықожа ақын Иқан шайқасындағы Сыздық ерлігін былайша жырға қосты:

Қоқан қорықты ұрысты көре-көре
Әр кілтін қорғанның бере-бере,
Иқанның бір ұрысында ерлік қылды,
Баласы Кене ханның Сыздық төре
Хандығы Әлімқұлдың кие болды,
Сыздықтың сол ерлігі жүйе болды
Орыс барып Ташкенді алар жылы
Қайтқан баққа бес-алты ай ие болды»[24].

Сыздық сұлтан мен Черняев әскері арасындағы Жизак соғысында Черняев әскері Сырдарияға қарай шегінеді. Одан кейінгі шайқас Шардарада болады. Сыздық өзімен бірге Арсыланбек, Бекбай датқаларды алып, Шардараға қарай бет алып келе жатқанда генерал Черняевтің 400-ге жақын әскерлері жергілікті Шардара халқын қырып, малдарын тонау кезінде, тұтқиылдан шабуыл жасап, жергілікті халықтың аман қалуына көмектеседі. Жергілікті халық Сыздық сұлтанға дән риза болып, Сырдария бойындағы жаудың кемесіне шабуыл жасауына көмектеседі.

«1867 жылдың 4 мамырында есаул Ончаков бастаған 70-ке жуық Орынбор казак әскерін Қазалы фортының маңындағы Сары Шығанақта Сыздық Кенесарыұлы 2 мыңдай адаммен 3 күн, яғни 7,8,9 мамыр күндері қоршауда ұстап, аптап ыстықта сусыз қалдырып үлкен шығынға ұшыратады. Нәтижесінде Орынбор казактарының 20 адамы қаза тауып, 5-уі жараланады. Бұдан кейін Сыздық Сырдарияның оң жағалауына өтіп, бірінші және екінші форт аралығындағы байланысты үзіп, орыс билігін мойындаушы казак ауылдарына шабуыл жасаған. Сондай-ақ бірінші фортқа жақын жерде осы топ біздің сауда керуендерімізге шабуыл жасап, тауарларын тонап алды» -деп жазады [25].

Жалпы қорыта айтқанда, патшалық Ресейдің экспансиялық саясатына қарсыластық барысында Сыздық сұлтанның орта азия халықтарымен күш біріктіріп, бірлесе әрекет етуге талпынды. Патшалық Ресейдің мұндай бірлескен қимылды қазақтар мен орта азия халықтарын бір-біріне айдап салу арқылы бұзуға деген талпынысы нәтижелі бола қоймады. Мұны Түркістанда өрбіген азаттық қозғалыстағы қазақтар мен түркі мұсылман халықтарының байланыстарының алдағы уақыттарда да үзілмеуі аңғартады.

Әдебиеттер

- 1 Осанұлы Ә. Тарихымыздан Сыздық сұлтанды таппадық // Ордабасы оттары. - 2002. - 9 ақпан.
- 2 Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. - Ташкент, 1912. - 204 с.
- 3 Наши приобретения в Средней Азии. Чимкентский округ // Отечественная записки. - 1867. - №7.
- 4 Тилеукулов С. К истории присоединения Чимкента к России. // Ученые записки. Ташкентский государственный педагогический институт имени Низами. - Ташкент, 1960. – 60 с.

- 5 РМ ЭТМ. 1441-к., 1-т., 143-іс.
 6 РМ ЭТМ. 483-к., 1-т., 84-іс.
 7 ӨР ОММ. 715-к., 1-т., 27-іс.
 8 Бейсембиев Т.К. «Тарих-и шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 200 с.; ҚРОММ, 383-к., 1-т., 258-іс.
 9 Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. – Алматы: Жалын, 1992.
 10 Бартольд В.В. Туземец о русском завоевании // Собр. соч.: в 9 т. – М.: Наука, 1964. - Т.2. - Ч. 2. – С. 324-358.
 11 Перечень событий на Сыр-Дарьинской линии, со времени ея учреждения по 1860 г. // Русский Туркестан / под ред. В.Н. Троицкого. – СПб.: Общественная польза, 1872. - Вып. 3. – 246 с.
 12 Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания 1864. / Сост. А.Г.Серебренников. Том 18. - Ташкент, 1914.
 13 Илхамов З.А. Аликули Амирлашкар и его место в политической истории Кокандского ханства: автореф. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 2004. – 23 с.
 14 Черняев М. Султаны Кенесары и Садык // Русский Вестник. - 1889. - № 8.
 15 Веселовский Н.А. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. – СПб., 1884.
 16 Сяровский Г. О Туркестанских походах 1864-1865 гг.// Военный сборник. - 1891. - №2.
 17 Тереньтев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. – СПб., 1875.
 18 РМ ЭТМ. 483-к., 1-т. 84-іс.
 19 ӨР ОММ. 715-к., 1-т., 25-іс.
 20 Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. / Состав. А.Г. Серебренников. - Т.18.(1864г.). - Ч.2. -Ташкент, 1914. - 207 с.
 21 Перечень событий на Сыр-Дарьинской линии, со времени ея учреждения по 1860 г. // Русский Туркестан / под ред. В.Н. Троицкого. – СПб.: Общественная польза, 1872. - Вып. 3. – 246 с.
 22 Мирзоолим Мушриф. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавокин (Қукон хонлиги тарихи). – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 128 б.
 23 Павлов Н. История Туркестана. - Ташкент, 1910. - С.121.
 24 Майлықожа. «Дүние-ай». Өлеңдер, сықақтар. - Шымкент, 1993. 36-б.
 25 О нападение Садыка Кенесарина на отряд Оренбургских казаков // Туркестанский сборник. - т.2. - С.33.

МУҚАНОВ Қ.,
 өлкетанушы, Мәдениет қайраткері
 «Асыл мұра» орталығы
 (Қызылжар қ.)

МАҒЖАН ЖӘНЕ СМАҒҰЛ САДУАҚАСОВ

Халқымыздың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаевтың шығармалары Кеңес билігі кезінде негізінен тиісті бағасын ала алмады. Оның 1912 жылы қазан қаласында басылып шыққан «Шолпан» атты тұңғыш өлеңдер жинағы халық арасына көп тарамды, сондықтан сол жинақ туралы сол кезде көп айтылған жоқ. Мағжанның өлеңдерін түсініп, оның халық поэзиясындағы орынын дұрыс көрсетіп жариялайтын адамдар ол кезде аз болды. Ол үшін республика басшылығының дәрежесінде қызмет атқаратын, саясатқа да әдебиетке де жетік, батыл әрі ақынды жақсы білетін адам болу керек еді. Міне, сондай адамдардың бірі Смағұл Садуақасов еді.

Мағжан да, Смағұл да жерлестер. Мағжан қазіргі Солтүстік Қазақстан облысындағы өзінің есімімен аталатын ауданның Сарытомар ауылында 1893 жылы туса, Смағұл осы облыстың Ақжар ауданындағы Жарқын ауылында 1900 жылы дүниеге келген.

Бұл екеуі алғаш Омбы қаласында оқып жүргенде танысады. Мағжанның 1913-1917 жылдары Омбының мұғалімдер семинариясында оқығаны белгілі. Смағұл 1915 жылы Омбының ауылшаруашылық техникумына оқуға түседі. 1914 жылы семинария шәкірттері Сәкен Сейфуллин, Нығымет Нұрмақов, Мағжан Жұмабаев, Ахмет Баржақсин, т.б. «Бірлік» атты жасырын жастар ұйымын құрады. Оны сол кезде Омбы мешітінің имамы болып жүрген Шәймерден Әлжанов басқарады. Кейінірек бұл ұйымға Смағұл Садуақасов және тағы басқа бірсыпыра жастар кіреді. Бұл ұйым өзінің алдына мәдениетін, өнерін, әдебиетін көтеру арқылы қазақ халқының ұлттық санасы мен сезімін оятуды мақсат еткен болатын.

Смағұл «Бірліктің» жұмысына белсене кірісіп, оның бағытын жалғастырған «Жас азамат» ұйымын құруға да білек сыбана қатысады.

«Жас азамат» ұйымы 1918 жылдың 5-13 мамыры күндері Омбы қаласында өткен жалпы қазақ жастарының бірінші құрылтайының шешімімен құрылды. Ұйымның төрағалығына Ғазиз Мурзин, басқарма мүшелігіне Асылбек Сейітов, Гулия Досымбекова, Әбдірахман Байділдин бекітілді. Смағұл Садуақасов ұйымның хатшылығына сайланды. Ұйымның «Жас азамат» атты газетінің редакторы болып Қошке Кемеңгеров тағайындалды.

Газеттің бірінші саны 1918 жылдың 30 шілдесінде Қызылжар қаласында жарық көрді. Оның алғашқы саны Смағұл Садуақасовтың «Жас тілек» атты бас мақаласымен ашылды. Онда мынадай тамаша сөздер келтірілген: «Жас азаматтың» алтын идеалы, әулие мақсаты, негізгі жолы – ұлт бостандығы, ұлт теңдігі. Осы санда Мағжанның «Мен жастарға сенемін» деген әйгілі өлеңі де жарияланды. Бұл өлең сол кездегі қазақ жастарының ел-жұрт алдындағы тарихи міндетін көрсетіп берген бағдарлама іспетті. Өлеңнің беташары ретінде ақын мынадай сөздер келтіріпті: «Жастар! Алда жүрген Алаш жолына аянбай қызмет қылған адал жүрек ағалардан үлгі, өрнек алындар. Елдіктен, ерліктен айырылып, екі жүз жылдай еңсесі түскен елді ойлаңдар! Күнді - түн, жақынды - жат, пайданы – зиян деп жүрген, толық саяси құқықтарын іздеп алуға ер жетіп, есі кірген елді ойлаңдар!».

Осылай дей келе ақын «Мен жастарға сенемін» өлеңін береді. Осы өлеңнің бір-екі шумағын келтірейік:

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті қанатты
Мен жастарға сенемін.
Мен сенемін жастарға!
Алаш атын аспанға
Шығарар бір таңда
Мен жастарға сенемін!

Осы жолдарды жазған Мағжанның өзі де әлі 25-ақ жаста еді. Ал Смағұл не бары 18 жаста болатын.

Мағжан 1918 жылдың күзінен 1919 жылдың көктеміне дейін Омбы қаласында қазақ мектептеріне мұғалімдер даярлайтын курс ашып, өзі соның директоры болды, әрі қазақ тілі мен орыс тілінен, әдебиеттен, тарихтан сабақ берді. Смағұл бұл кезде Батыс Сібір кооператорлар одағының жұмысына белсене араласуда болды. Ол Мағжанның 1912 жылы шыққан «Шолпан» өлеңдер жинағын және одан кейін жазылған кейбір өлеңдерін оқыған және олардың мазмұны мен мақсатын жақсы түсінген болатын. Түсініп қана қойған жоқ жалынды қайраткер, дарынды қаламгер 18 жасында «Трудовая Сибирь» журналының 1919 жылғы № 1 санында «Киргизская литература» («Қазақ әдебиеті») атты мақала жариялады. Онда қазақ поэзиясына біраз шолу жасай келіп, Абай өлеңдеріне мынадай баға берді: «Оның (Абайдың –Қ.М.) тілі – ғажайып көркем. Бұл тұрғыда оған қазақ жазушыларының арасында тең келетіні жоқ». Осыдан соң Мағжан поэзиясына назар аударады:

«Поэзия саласындағы соны күштердің ішінен жас ақын Мағжан Бекенұлы Жұмабаев жарқырай көрініп келеді. Ол өзіндік дара бағыттағы лирик ақын. Оның өлеңдері жастар арасына кеңінен тарап кетті. Үнділігі жөнінен олар Абай жырларынан кем түспейді. Ойының айқындығы, жырының көркемдігі жөнінен ол өзіне дейінгі лирик ақындардың барлығын басып озып көш ілгері кетті».

Міне, бұл Мағжан поэзиясына Жүсіпбек Аймауытовтан да бұрын берілген тұнғыш әділ баға еді.

1920 жылы Мағжан Сібір ревкомы жанынан құрылған Омбы оқу бөлімінің аз ұлттар бөлімшесінде инструктор болып қызмет істеді (Омбы облыстың мемлекеттік мұрағаты, 318 – қор, 1 тізбе). Бұл кезде Смағұл РКСМ-ның Батыс Сібір бюросының қырғыз-татар секциясында қызметте болды және осында «Еңбекші жастар» газетін шығарып тұрды.

Сол 1920 жылғы қыркүйектің 12-18 аралығында Мәскеуде өткен Күншығыс ұлттары жастарының І-ші конференциясында өкіл болып барып сөз сөйледі. Сонда Күншығыс жастарының 9 кісіден тұратын кіндік бюросына мүше болып сайланды. Ал қыркүйектің аяғында Орынборға шақырылып аймақтық жастар комитетінің хатшысы болып тағайындалды.

1920 жылғы 4 қазанда жалпы қазақ Кеңестерінің І-ші съезінде қазақтың жас коммунистері атынан сөз сөйледі. Сонда Қазақстан Орталық Атқару комитетінің президиум мүшесі және комитет төрағасының орынбасары болып сайланды әрі «Ұшқыш» (қазіргі «Егемен Қазақстан» - Қ.М.) газетінің алқа мүшесіне бекітілді. Сонымен бірге ол Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің мүшелігіне де сайланды. Бұл кезде ол әлі 20 жаста ғана еді.

1920-1921 жж. Мағжан Сибревком жанындағы қазақ өкілдігінің тұнғыш қазақ газеті «Кедей сөзінің» редакция алқасының мүшесі қызметін атқарды.

Мағжан тапшыл акын емес, біртұтас қазақ ұлтының ақыны болғаны, осы ұстанымы үшін талай аяусыз сынға ұшырап соққы көргені белгілі. Мысалы, 1922 жылы жазылған «Жолдасқа» деген өлеңінде Мағжан өзінің азаматтық ұстанымын былай білдіреді:

Тапсыз бүгін бір елмін,
Тәңірге жалғыз ұсармын
Көбікті күміс бір селмін.
Сасықты сендей басармын
Кіршіксіз ақ ордамын
Бұзылмаған қордамын
Бөле алмассың тап-тапқа!

Ресейдің империялық езгісінде болған тұтас қазақ елін бай-кедей деп екіге жарып, өзара қырқыстырмақ болған «тапшыл жолдастарға» акын кезінде осылай жауап берген. Оның бұл ұстанымы Смағұлдың 1920 жылғы 7 қарашадағы «Октябрь төңкерісі һәм қазақ еңбекшілері» атты мақаласындағы: «Біз қазақ тұрмысын алсақ жоғарыда айтылған екі тапқа қазақты бөлелік еш себеп жоқ. Қазақ тұрмысын жаппай бір түрлі құлданушы да, құлдықта жасаушы да тап жоқ. Қазақта шет халықтар құлданбаса, өз ішінен құлданушылар шыққан жоқ. Олай болса, қазақ халқының бәрі еңбекшіл», - деп батыл жазуына сай келеді.

1920-1921 жылдары Қазақ автономиялы республикасының іргесін бекітіп, жерін түгендеу шаралары жүріп жатты. Сол кездегі ең бір қиын мәселе Ресейдің Сібір төңкеріс комитеті бауырына басып алған Ақмола мен Семей губернияларын Қазақстанға қосу мәселесі еді. Бұл іске Қазақстан Атырау комитеті торағасының орынбасары Смағұл Садуақасов шұғыл да батыл кірісті. Әсіресе, «отаршыл пиғылдағы Семей ревкомы мен қазақ емес коммунистердің Семей губерниясын Ресей Федерациясының құрамына бермек болған арам саясатын Смағұл Садуақасовтың қалай талқандағаны мәлім. Ақыры осы батыл қимылдары үшін Смағұлға ұлтшыл деген атақ тағылды. Қазіргі ұрпақ Смағұлдың дәл осы бір ғана ерлігі үшін, оның алдында бас иеді» - деп жазды СҚМУ-нің доценті Зарқын Тайшыбай «Мағжанның Қызылжары» атты кітабында (З.С. Тайшыбай. Мағжанның Қызылжары. Петропавл, 2006 ж.).

Осы кезде «Кедей сөзі» газетінің 1921 жылғы 12 қаңтардағы санында Мағжан Жұмабаевтың «Автономия кімдікі?» атты мақаласы шықты. Бұл мақала Кеңес өкіметінің 1920 жылғы 26 тамыздағы Қазақ автономиялы республикасын құру туралы шешіміне байланысты жазылды. Қазақтар бұл шешімді большевиктердің «ұлттардың өзін-өзі билеуіне» берген мүмкіндігі деп қабылдаса да іс жүзінде автономияның иесі кім екені түсініксіздеу еді. Соның өзінде Мағжан газет арқылы халыққа сөз тастап, қазақтың осы мемлекеттік құрылымын нығайтуға ат салысуға шақырды. Міне, бұл мәселе бойынша да Смағұл мен Мағжанның ойы, мақсаты үндестік тауып отырған жоқ па?

1925 жылғы сәуірде өткен Қазақстан Кеңестерінің V-съезінде Смағұл Садуақасов республика Халық ағарту комиссары болып бекітілді, әрі «Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторы болып сайланды. Халық ағарту комиссары қызметінде 2 жыл болғанда ол халыққа қажет талай игі істер тындырды. Қазақтың тұңғыш педагогикалық институтының, алғашқы ұлттық театрының ашылуына мұрындық болды. Ақын-жазушыларды, ғалымдарды қанатының астына алды, оқулық, танымдық, ғылыми кітаптардың көптеп жазылуына бас-көз болып, олардың басылып шығуына қамқорлық жасады.

1924 жылдан бастап Мағжан шығармалары негізсіз сынға ұшырап, оның шығармаларын баспасөз бетінде жариялауға тыйым салынса да, Смағұл өзі басқарып отырған «Еңбекші қазақ» оның кейбір өлеңдерін жариялап отырды.

Осы газеттің 1927 жылғы 15-16 ақпандағы № 37-38 сандарында Смағұл Садуақасовтың «Әдебиет әңгімелері (Айтыс ретінде)» деген көлемді мақаласы шықты. Онда былай делінген: «Мағжан туралы былтыр Ғаббастың (Тоғжанов – Қ.М.) кітабы шықты. Бірақ бұл да Мағжанды бізге толық көрсеткен жоқ. Ғаббастың кітабынан біз байшыл, ұлтшыл, төңкеріске қарсы, адасқан Мағжанды көрдік. Ғаббастың бізге айтқаны Мағжанның «жұмбағы», «дағдарысы» болды. Бірақ 9 жыл төңкеріс Мағжанға текке кеткен жоқ. Оған күе - оның соңғы жазғандары. Мағжанды қайтседе жақсылайын деген ойдан мен сірә аулақпын. Бірақ барын бар, жоғын жоқ деу керек. Мағжанды күйдірсек, біз бәрін де күйдіреміз. Қайткенде де мен Мағжанды «доңыздатып қоңыздатушыларға» қарсымын.

Доңыз демекші, Мағжанның «қоңызы мен доңызын» аузынан тастамайтын кісінің бірі – біздің Әбдірахман (Байділдин – Қ.М.). Мағжанның ол өлеңі Сібірде Колчактың қара күндері туған кезде жазылған. Бұны өзге жұрт білмесе де Мағжанмен сол кезде сабақтас-табақтас болған Әбдірахман білсе керек еді. Бірақ амал бар ма, «қазаншының еркі бар қайдан құлақ шығарса». Мінекей, ең атақты, ең дарынды ақынымыз туралы сыншылар әлі түгел зерттеп біткен жоқ».

Смағұлдың мұндай батыл жазылған мақалалары Қазақстанның бірінші басшысы Ф.И. Голощекинге

ұнаған жоқ. Көп кешікпей ол «Еңбекші қазақтың» басшылығынан босатылады. 1927 жылғы қарашада ол Халық ағарту комиссары қызметінен де шеттетіледі. Біраз уақыт ол Ташкенттегі қазақ педагогикалық институтының ректоры қызметін атқарады. Алайда 1928 жылғы наурызда бұл қызметтен де босатылады. Сөйтіп, Қазақстаннан кетуге мәжбүр болады. Сол 1928 жылғы қыркүйекте Мәскеу транспорт-инженерлерін даярлайтын институтқа оқуға түседі. Институтты бітіргеннен кейін Москва-Донбасс темір-жолында қызмет істеп жүргенде кездейсоқ ауруға шалдығып, Мәскеу ауруханасында белгісіз жағдайда 1933 жылдың күзінде қайтыс болады.

«Известия» газетінің 18 желтоқсандағы санында БОАК-тың (Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің) жанындағы Қазақстан республикасының өкілдігінің Смағұлдың өлімі туралы қазанамасы (некролог) жарияланды. Оған қол қойғандар: Т. Рысқұлов, Н. Нұрмақов, Ғ. Тоғжанов, т.б.

Қазақтың асыл азаматы, ірі мемлекет және қоғам қайраткері, ұлт жанашыры Смағұл Садуақасовтың өліміне бүкіл қазақ жұрты қатты қайғырды. Мағжан Жұмабаев оның қазасына мынадай жоқтау өлеңін арнады:

Жас Смағұл үздік туған бала екен
Байтақ елге асқар таудай пана екен
Сол баладан, сол панадан айырылған
Қайран қазақ, орны толмас жара екен.
Кім білді ердің асыл туған баласын
Байтақ елдің асыл туған ағасын
Ажал шіркін қарамайсың ажарға,
Тағдыр тартып жыртқызыпты жағасын.
Аққуы жоқ, қаздары жоқ көл жетім,
Шүйгіні жоқ, шалғыны жоқ жер жетім.
Смағұлдай баласынан айырылған
Қайран қазақ, болдың бүгін сен жетім.

Мағжан да, Смағұл да қазақтың талантты да дарынды тұлғалары еді. Кезінде олардың өмірі үлкен қиыншылықта, қуғын-сүргінде өтті. Енді Тәуелсіз Қазақстанда біз олардың күреске толы өмірі мен шығармашылығын зерттеп, әлі де ашылмаған тұстарын ашуға тырысуымыз керек және олардан отансүйгіштікті, ұлтжандылықты үйренуіміз қажет.

Әдебиеттер

1. Тайшыбай З.С. Мағжанның Қызылжары. - Петропавл, 2006.
2. Бөкейханов А. Мусылман сиезі // Бөкейханов А. Шығармалары. - А., 1994.
3. Дулатов М. Біздің максатымыз // Дулатов М. Шығармалары. - А., 1991.
4. Садвокасов С. Шығармалары 2 том. – А., 2005.

САЛИМГЕРЕЕВА Ш.А.

т.ғ.к., ТЭИ аға ғылыми қызметкері

ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ IV ҚҰРЫЛТАЙЫ

Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін ең алғаш 1992 жылы Алматы қаласында Дүниежүзі қазақтарының I құрылтайы өтті. Қабылданған жарғы бойынша 5 жылда бір рет өткізілетін құрылтай, 1990 жылдары еліміздегі экономикалық қиыншылықтарға байланысты араға 10 жыл салып, 2002 жылы Түркістан қаласында болды. Дүниежүзі қазақтарының III Құрылтайы 2005 жылы Астана қаласында болды.

Еліміздегі 2011 ж. 25 мамырында Астана қаласында Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайы тәуелсіздігіміздің 20 жылдығымен тура келді. Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайына әлемнің 35 елінен 365 қазақтар, ал еліміздің барлық аймақтарынан 300-ден астам өкіл қатысты. Тәуелсіздіктің 20 жылдығы қарсаңында орын алған елеулі бұл оқиғаның басты ерекшелігі – жастардың қатысуы болды. Яғни құрылтайға келген делегаттардың 60 пайызын 30 жасқа дейінгі жастар құрады. Делегаттар қатарында қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрін, қазақ тілін дамыту мен насихаттауға байланысты кеңінен танымал қоғам қайраткерлері, шығармашылық, ғылыми-педагогикалық, зияткерлік, бизнес, спорт, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері бар. Атап айтқанда, Құрылтай жұмысына Чехияның экс-министрі Жәмила Стехликова, Чувашияның экономикалық дамуы экс-министрі, қазір Чебоксары жоғары оқу орнының доценті Гүлмира Тағайқызы

Акимова, Моңғолияның оқу-ғылым және мәдениет министрінің орынбасары Чоной Күланда, мәскеулік профессор Нәйла Ермұханқызы Бекмаханова, техника ғылымдарының докторлары Дәулет Мұхамеджанұлы мен Асқар Дәулетұлы, армрестлинг жөнінен Иран чемпионы Жүсіп Шаткам және т.б. қатысады.

Қазақстандық делегаттар ішінде – ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академиктері М. Жұрынов, Ө. Айтбай, С. Қирабаев, Ә. Бейсенова, Т. Шарманов, К. Байпақов, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаттары Т. Молдағалиев, М. Айтхожина, А. Оразақын, А. Әшімов, Т. Әбдік, Ұ. Есдәулет, М. Жүнісова, Қазақстанның халық әртісі Б.Төлегенова, Қазақстанның халық әртісі, Қазақстанның Еңбек Ері Е.Рахмадиев, т.б. бар. Құрылтай делегаттарының 60 пайызын жастар құрайды. Олардың қатарында Германия, Швеция, Австрия, Голландия, Норвегия, Ұлыбритания, Моңғолия, Түркия, Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан мен Қазақстанның спортшылары, студенттері, магистранттары мен оқушылары болды.

2011 жылдың мамыр айының 25-27 күндері елордамыз – Астанада өткен Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында Мемлекет басшысының өзі баса назар аударып, қандастарымыздың құжат тапсыру, тіркеуге тұру, азаматтық алуда кездесетін түрлі кедергілерді жою сияқты жұмыстарды жүйелей түсу жөнінде нақты тапсырмалар берді. Елбасы, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының Төрағасы Н.Ә. Назарбаев осы құрылтайда алдағы кезде атқарылуға тиіс жұмыстардың бес бағытын айқындап берді: бірінші – елге оралатын және оралып жатқан қандастарымыздың жағдайын жақсартуға септігін тигізетін «Халықтың көші-қоны туралы» жаңа заң қабылдау; екінші – шетелдегі қазақ жастарының Қазақстанға келіп сапалы білім алуы үшін оларға бөлінетін гранттық квотаны нақтылап, осы бағытта жүйелі жұмыс жүргізу; үшінші – шеттегі қазақтардың Қазақстанмен жан-жақты байланыс орнатуына көмектесу; төртінші – қандастарымыз тұратын елдерде ұлттық мәдениет пен өнердің кеңінен таралуына жәрдемдесу; бесінші – шетелдерде кіші құрылтайларды тұрақты өткізіп тұру қажеттігіне жан-жақты тоқталды.

Н.Ә. Назарбаев баяндамада шетелдегі қазақ диаспорасы мен оралмандарға қолдау көрсетіп, қамқорлық жасаудың тетіктерін нақты айқындап, бұл жөнінде алда тұрған 5 міндеттерді белгілеп берді. Бұл міндеттің біріншісі – көші-қонға қатысты. Елбасы көші-қондағы 20 жыл ішінде қол жеткізген игі істер мен жетістіктерге жан-жақты талдау жасай келе, қандастарымызды отанға оралу жұмысын одан әрі жүйелеп, оларды ел аумағына тұрақты орнықтырудың саясатын одан әрі жүзеге асыра беру керектігіне тоқталды. Н.Ә. Назарбаев Құрылтайда «Халықтың көші-қоны туралы» жаңа Заңды тездетіп қабылдау мәселесіне де арнайы тоқталды. Құрылтайда Елбасының шетелдегі ағайындарға қолдау көрсету жөніндегі алға қойған екінші міндеті – оқу-білім мәселесі. Бұл ең алдымен жастарға қатысты. Н.Ә. Назарбаев: «Біз әлемдегі барша қазақ жастарының сапалы білім алуына тиісті жағдай жасауымыз керек... Осыған байланысты, Білім және ғылым министрлігіне қандастарымызға бөлінетін гранттық квотаны нақтылап, жастармен жүйелі жұмыс жүргізуді тапсырамын», - деді. Шетел қазақтарын атажұртқа тартудың, олардың елімізге көбірек келуіне мүмкіндіктер туғызудың ең ұтымды жолдарының бірі – оқуға шақыру. Шетелдік қазақ жастарын арнайы орта білім мен кәсіптік мамандық беретін оқу орындарына қабылдаудың да нақты жүйесін жасау қажет.

Елбасының қазақ диаспорасына қамқорлық жасау жөніндегі алға қойған үшінші міндеті бұқаралық ақпарат құралдарына байланысты болды. Бұл жөнінде Президент: Біз шеттегі қандастардың Қазақстаннан жан-жақты хабар алып тұруына көмектесеміз» деп байлам жасады. Бұл жөнінде Байланыс және ақпарат министрлігіне нақты тапсырмалар да берді. Шетел қазақтарының Қазақстаннан тарайтын бұқаралық ақпарат құралдарына деген сұраныстары өте жоғары. Олар Қазақстанның телерадио хабарларын тыңдап, көруге, қазақша газет-журналдарды алдырып оқуға барынша ынталы. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жанынан шетел қазақтарына арналған «Алтын бесік», «Туған тіл» атты басылымдар жарық көріп, алыстағы ағайындарға таратылуда.

Қазіргі кезде шетелдегі қазақтардың мәдени-рухани салада қол жеткізген табыстары айтарлықтай мол. Қазақтар тығыз орналасқан жерлерде қазақ халқының тарихына, мәдениетіне байланысты бай мұралар бар. Елбасының Құрылтайда алға қойған төртінші міндеті осы мәселеге арналды. Шетелдегі қазақ диаспорасына мәдени-рухани қолдау көрсетудің бір тиімді жолы – кіші құрылтайлар өткізіп тұру. Соңғы жылдары мұндай құрылтайлар Еуропада тұрақты ұйымдастырылып келеді [1].

Дүниежүзі қазақтарының алғашқы екі жиыны шетелдегі ағайындарды атажұртпен жақын қауыштырып, оларды Қазақстандағы жемісті жобалармен таныстыру бағытында өткен еді. Ал Үшінші Құрылтай шетелдегі қандастардың елмен байланысын барынша нығайта түсіп, оларға мәдени-рухани, оқу-білім саласында қолдау көрсету жұмыстарын жетілдіріп, атажұртқа келуіне жағдай жасау мәселелерін талқылауға арналған іскерлік бағытта өтті. Өз кезегінде Төртінші Құрылтай өзінің

алдындағы Құрылтайлардың осы жақсы бастамаларын одан әрі жалғастырып, дамытуымен ерекшеленді. Алдыңғы басқосулардың қисынды жалғасы, заңды даму стратегиясы.

Бұл Құрылтай өткен басқосуларда ескерілмей қалған мәселелерді қолға алып, әртүрлі себептермен жүзеге аспаған жұмыстарды қайта жандандыруға арналды және бір басты ерекшелігі бұл жиынға жастардың көбірек шақырылуы. Бұл ретте елімізге жастарды тартудың тиімді екендігі барған сайын анықталуда. Өйткені жастар Қазақстанға келсе, жаңа ортаға тез бейімделеді. Оқуға түссе де, жұмысқа орналасса да, жақсы нәтижелерге жетеді. Бір жағынан, жастарды мұндай үлкен жиындарға көбірек тарту шетелдегі қазақ диаспорасының болашақтағы ұлттық-рухани жағдайы үшін де өте қажет. Шетелдегі қазақ жастарын өзімізге бейімдеп, бауырымызға тартуды жүйелі түрде жүргізу кезек күттірмейтін мәселе. Яғни, ортақ іске жастарды тарту үдерісі бар. Мысалы, Құрылтайдың бір күні әр елден келетін қазақ жастарының футбол турниріне арналды. Ұлттық спорт түрлерінен жарыстар да өткізілді. Жас ақындар мүшәйрасы мен жас суретшілер көрмесі де ұйымдастырылды [2].

Құрылтайда жүзеге асырылған ең басты іс-шаралардың бірі – Қазақстан Республикасының шетелдердегі 5 миллионнан астам қазақ диаспорасымен байланыс жасауына арналған дөңгелек үстел мәжілістері болды. Қазақстанның 9 министрліктерінің қатысуымен 7 жерде өткен бұл бас қосуларға шетелдерден келген қонақтар топ-топқа бөлініп түгелдей қатысты. Дөңгелек үстелдің тақырыптары, көтеретін мәселелері Құрылтай делегаттарының талап-тілегіне сай белгіленді. Соған байланысты Білім және ғылым министрлігінде бас қосу «Шетелдегі отандастарымызға арналған білім беру қызметін көрсетудегі ҚР Білім және ғылым министрлігінің алатын орыны мен кезекті міндеттері» деген тақырыппен өтті. Осы дөңгелек үстелде Білім және ғылым министрі Б. Жұмағұлов: «Шет елдерден келген балаларды жоғарғы оқу орындарына дайындау үшін дайындық бөліміне 1400 орын бөлдік. Жоғарғы оқу орындарына арналған 36 мың мемлекеттік грантымыз бар. Соның 2 пайызын сырттан келген қандастарға арнадық. Бұл көрсеткіш шектеліп қалмайды» - деген [3].

ҚР Ішкі істер министрлігінің Көші-қон комитеті және ҚР Сыртқы істер министрлігінің Консулдық қызмет департаменті бірлесіп «Қазіргі кезеңдегі этникалық көші-қон: жағдай мен мәселелері» атты бас қосу өткізді.

ҚР Ішкі істер министрлігінің Көші-қон полициясы комитеті мен ҚР Сыртқы істер министрлігінің Консулдық қызмет департаменті бірлесіп өткізген бас қосу өте маңызды болды. Бұл жиында шетел қазақтарының атажұртқа қоныс аударуы үшін құжаттарын дайындап, шақырту, виза алуларынан бастап, келіп орналасып, тұрақты тіркелуге тұру, азаматтық алуға құжат өткізу, көші-қон квотасына кезекке тұрып, оралман ретінде қаржылай көмекке қол жеткізу сияқты жұмыстардың қиындықтары мен кедергілері ашық айтылды. Қырғызстан мен Өзбекстаннан келген қандастарымыз елге келгеннен кейінгі уақытша тіркеу мерзімін неғұрлым ұзартуды өтінсе, Моңғолиядан келген ағайындар Қазақстан мен Моңғолия арасын төте қатынайтын жол салу мәселесін күн тәртібіне қойды. Сондай-ақ, кейінгі жылдарда қыстың қатаң болуына байланысты малдың өлім-жітімінің көбейіп, жұрттың жағдайы ауырлап, атажұртқа көшіп келудің қиындап отырғанын айтып өтті. Ал Қытайдан келген қандастарымыз ондағы тұрып жатқан қазақтардың атамекенге қоныс аударуға ынталы екендерін, алайда оған Үрімжідегі Қазақстанның Паспорттық қызмет мекемесінен виза алудың қиындығы кедергі болып отырғандығын айта келіп, осы мәселені жеңілдетуді өтінді. Бұдан өзге де көптеген мәселелер егжей-тегжейлі талқыланды.

Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігіндегі кездесу «Оралмандарды әлеуметтік тұрғыда қолдау: тәжірибе, сабақтар және мәселелері» атты тақырыпқа арналды. Бұл дөңгелек үстел мәжілісінде оралмандарды жұмыспен, зейнетақымен қамтамасыз етіп, басқа да түрлі әлеуметтік көмек көрсету мәселелері талқыланды.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі мен ҚР Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті ұйымдастырған бас қосу «Шетелдегі қазақтарға арналған бұқаралық ақпарат құралдары: жағдайы және мәселелері» деп аталды. Бұл бас қосуда шетел қазақтарына мәдени-рухани салада қолдау көрсетудің ең басты мәселелері талқыланды. Сонымен қатар, шетелдердегі қазақтарға бұқаралық ақпарат құралдары жөнінде қолдау көрсетуді әрі қарай жақсарту қажеттігі атап айтылды.

ҚР Ауылшаруашылығы министрлігіндегі кездесу «Қазақстанға қоныс аударушылардың жергілікті жағдайға бейімделу мәселелері мен сабақтары, тәжірибелері» деген тақырыпты қамтыды. Бүгінгі таңда шетелден келген оралмандардың басым көпшілігі ауылдық жерлерге орналасуда. Соған орай, оларға бірінші кезекте үй салатын, егін егіп, мал өсіретін жер беру мәселесі өте маңызды. Қазір бұл жөнінде де шешілмей отырған қиындықтар мен кедергілер аз емес. Қазақстан Республикасы Ауылшаруашылығы министрлігінде өткен дөңгелек үстелде осы жөнінде ашық әңгіме болды.

ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігіндегі әңгіме «Қазақстанның қазақ диаспорасымен

бизнес серіктестігі» тақырыбына арналды. Бұл бас қосуға шет елдерде тұрып жатқан 40 шақты қоғам қайраткерлері мен іскер азаматтар қатысты. Дөңгелек үстелде Франциядан келген кәсіпкер Мехмет Зенгин, Қытайдағы ШҰАА Халық үкіметінің кеңсшісі Зұрғанбек Арып, Өзбекстан Республикасы Қазақ ұлттық мәдени орталығының төрағасы Марат Үкібаев, Түркиядан келген дербес қаржы кеңесшісі Құртұлыс Ялшын, Ресейдегі қазақтардың Федералды ұлттық-мәдени автономиясының президенті Токтарбай Дүйсебаев т.б. кәсіпкерлер сөз алып, өз ойларын ортаға салды. Ең бастысы, шетелдік қандастарымыз өз тарихи Отандарына келіп, кәсіпорындар ашып, жұмыс істегісі келеді. Мысалы, елімізде тері өңдеу фабрикалары көптеп ашылса, оған шетелдегі қазақ кәсіпкерлері қуана қолдау көрсетер еді.

ҚР Туризм және спорт министрлігіндегі кездесу «Түрлі елдердегі қазақ жастарын туризм мен спорт біріктіреді» деген атпен өткізілді. Бұл дөңгелек үстелді Туризм және спорт министрлігінің жауапты хатшысы Әлішер Пірметов ашып, Туризм индустриясы комитетінің төрайымы Қарлығаш Кәкен жалғастырды: «Ұлы Жібек жолы бойындағы туризмді өркендетуді қоса алғанда, Батыс Европа – Батыс Қытай халықаралық көлік дәлізімен сыртқы және ішкі туризмді жандандатуға назар аударылуда. Бұл жолдың бойында халықаралық талаптарға жауап берген 7 туристік-рекреациялық орталық, 24 ұқсас туристік кешен салу жоспарланған. Бұлардың ішінде ең қомақтысы – Алматы облысының Қапшағай су қоймасының жағалауында салынатын «Жаңа Іле» туристік орталығы. Сондай-ақ, индустрияландыру картасына екі ірі туристік кешеннің құрылысы енгізілгенін атап өтуге болады. Олар – Маңғыстаудағы Кендірлі халықаралық қорықтық-демалыс аймағы және Ақмола облысындағы Бурабай туристік орталығы. Ал енді ішкі туризмнің маңызды салаларының бірі – балалар мен жасөспірімдер туризмі. Бұл бағытта «Жас Отан» және жас бүлдіршіндерге арналған ұйымдар қазіргі уақытта жақсы жұмыс жүргізіп жатыр» - деген болатын. Дөңгелек үстелде Спорт комитетінің төрағасы Елсияр Қанағатов, Ұлыбританиядағы қазақ мәдени орталығының төрағасы Исмаил Кессижі, Шыңжаң қазақ мәдениет мұражайының директоры Қайша Тәбарікқызы, Германияның Кельн қаласындағы туристік компанияның жетекшісі Жанна Штарк, Омбы облысының «Мөлдір» мәдени орталығының жетекшісі Алтынай Жүнісова және т.б. өз ой-тілектерін, ұсыныстарын айтты. Бас қосуда министрліктің жауапты хатшысы Әлішер Пірметов қорытындылап, түскен ұсыныстар талқыланып, оларды іске асырудың жолдары қаралатынын айтты.

Қазақстан Үкіметінің шеттегі ағайындарға қатысты тағы бір мәселесі – шетелдегі қазақ жастарының оқу-білімі. Жастар біздің болашағымыз, ел тізгінін ұстар ертеңіміз. Олардың өз отанында білім алуы, туған жерінде еңбек етуі үшін мемлекетте бар жағдай жасалуы керек. Еліміздің Жоғары оқу орындары осы істі алға жылжытуға өз үлестерін қосып келеді. ҚР Білім және ғылым министрлігінің жанынан оралман жастарды оқуға қабылдауға арналған комиссия құрылды.

2011 жылы 29 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінде шетелдегі қазақ диаспорасы өкілдерін ҚР жоғары оқу орындарының дайындық бөлімдеріне қабылдауға арналған Республикалық комиссияның отырысы өтті. Емтихан нәтижелері бойынша 1138 этникалық қазақ оқуға қабылданды. Бір өкініштісі білім алуға талап білдірген жастардың саны бұдан әлдеқайда көп. Негізінен, жоғары оқу орнына арналған сынақтан өте алмай қалған жастар келген бағытымен кері қайтпай, білім деңгейіне сай кәсіптік мамандық беретін арнаулы оқу орындарына түсіп, оқуын жалғастыруы тиіс. Тіпті оралман жастарға арналған арнайы колледждер ашу Білім және ғылым министрлігінің тікелей араласуымен жүзеге асатын мәселе. [4].

Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында тағы бір көп қозғалған мәселе – виза мәселесі болды. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінде «Репатрианттарды әлеуметтік қолдау: тәжірибе, сабақ және мәселелер» деген тақырыпта дөңгелек үстел өтті. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау вице-министрі Біржан Нұрымбетов атажұрттағы алқалы жиынға қатысушы қонақтарға алдымен министрлік жұмысын таныстырып өттіп, «Көші-қон туралы» заңның жобасы қазір Парламентте қаралуда. Жаңа жоба бойынша егер оралман елдің солтүстігіне келіп қоныстанамын десе, онда ол оңтүстікке қарағанда екі жарым еседей көбірек қаражат алмақ. Ал орталыққа келушілер оңтүстіктегілерден 70% көбірек алатын болады. Өйткені оралмандар көбіне қысы жайлы оңтүстік өңірлерге келуге пейілді. Вице-министрдің айтуынша: енді шеттегі бауырлар құжаттарын біздің елшіліктер арқылы өткізе алатын болыпты. Барлық рәсімдер өткізіліп болғаннан кейін, шақырту алған оралманның бұрынғыдай күтуге кететін уақыты азаяды, біз сол жағдайларды да заңмен реттеуді ойластырдық деген ақпарат шеттен келген туыстардың көңілдеріне жаққандай. Сөйтіп, бұл жиында оралмандардың үй-жаймен қамтамасыз етілуі, мамандықтары бойынша жұмысқа орналаса алмау жағдайлары, орыс тілін білмеуіне байланысты кедергілерге кездесуі сияқты бұрыннан айтылып жүрген мәселелермен қатар, көптеген

ұсыныстар да ортаға салынды. Дөңгелек үстелге қатысушылар әңгіме соңында бірнеше тармақтан тұратын ұсыным қабылдады [5].

Міне, Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында түскен ұсыныстар мен қабылданған қарарларды іске асыру мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 ж. 25 мамырда өткен Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында берген тапсырмаларының іске асырылуын бақылау жөніндегі іс-шаралардың орындалуын қамтамасыз ету мақсатында 2011 ж. 21 маусымда А. Мусиннің № 01-38.72 бұйрығы шықты. Ол бұйрықта ҚР мемлекеттік органдары жоспарда көзделген іс-шаралардың уақытылы орындалуы туралы айтылады.

Әдебиеттер

1. Алтын бесік. - 2011.- № 3.
2. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Төралқа төрағасының бірінші орынбасары Т. Мамашевтің Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында сөйлеген сөзі.
3. Алтын бесік. - 2011. -№ 4. – 9-б.
4. Дүниежүзі қазақтары қуымдастығының 20 жылдығында Т. Мамашевтың баяндамасы.
5. Ұлттың ұлы жиыны. Дүниежүзі қазақтары IV Құрылтайының құжаттары, дерек-дәйектері және фотосуреттер. – Алматы, 2012. – 79-б.

ҚОЖАХАНОВА Қ.К.

т.ғ.к., ТЭИ ғылыми қызметкері
(Алматы қ.)

ӘЙГІЛІ ТАРИХШЫ М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨПҰЛТТЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ЕҢБЕККЕ ЗОРЛЫҚПЕН МӘЖБҮРЛЕУ

Академик М.Қ. Қозыбаевтың шығармашылық қызметі сан-салалы. Соның бірі Кеңес үкіметі кезеңінде кең көлемде орын алған – Қазақстанның көп ұлттылығы және оның тарихы.

Қазақстанның тәуелсіздік алуы тек қазақ халқының ақтаңдақ беттерін ғана ашып қойған жоқ. Елімізге атамекендерінен қулып, күштеп қоныс аударылған, бүгінде екінші отанында тұрақтап қалған басқа да ұлт өкілдерінің өткен тарихының көлеңкелі тұстарының шынайы беттері ашылды. Отан тарихында еңбек армиясының өмір сүруі және онда болғандардың ауыр да азапты еңбектері мен оларға ұсталған қатаң тәртіптердің орын алуының себеп-салдарын ашық та айқын талдап көрсеткен, тарихын жазған көрнекті ғалым академик М.Қ. Қозыбаев болды.

Академик М.Қ.Қозыбаев Қазақстан халқының көп ұлттылығының тарихын зерттеу, көпқырлы және қиын мәселе екендігіне көбірек көңіл бөледі. Осы уақытқа дейін Кеңес өкіметінің тарих ғылымында еліміздің көпұлттылығын, онда тұратын халықтардың және жергілікті қазақ халқының трагедиялық тағдырларын, оның зардаптары, халықтарға тағылған кінәнің үрдістері және көшірілген топтар туралы нақты еңбектер жоққа шығарылып келді. Қазақ халқын, күштеп қоныс аударылған халықтармен араластыру тарихи тұрғыдан ғылыми негізде жазу тек 80-ші жылдардың екінші жартысында ғана қолға алына бастады. Бірақ жаңа заман зерттеулерінде жоғарыда айталған мәселе екпінді жазылғанмен, онымен тығыз байланыста жатқан зардаптары (құқық, еңбек және мәдениеті) төменгі дәрежеде жазылғандығын нақтылы деректерден белгілі.

Айтулы мәселеге орай М.Қ.Қозыбаев еңбектеріндегі Қазақстанның көпұлттылығының саясаты 1937-1938 жж. күшіне ене бастағандығы, дәлірек айтқанда елімізге әртүрлі этникалық топтардан 1 121 шаруашылық келгендігі белгілі. Олардың бәрі Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстарына қоныстандырылғандығы туралы мұрағаттық мәліметтерден кеңінен қолданыс тапқан I.

Қазақстанға көпұлттылықтың негізі соғыс жылдары – халықты жазалау мақсатында автономияларын жойып, тарихи туған жерлерінен басқа елдерге күштеп қоныс аудару болды. Қазіргі кездегі Қазақстанның 140 ұлт өкілдерінің ішіндегі кейібірі, яғни түріктер, күрдтер, шешен-ингуштер, балқарлар, қарашайлар, қалмақтар, әзірбайжандар, Қырым татарлары, Еділ бойынан немістер лег-легімен Қазақстанға әкелініп шоғырландырылды. Кейіннен өз Отандарына қайтып бару әртүрлі себептермен, шектеулермен байланыса отырып іске аспай қалды. Сондықтан олар соғыстан кейінгі жылдары да көшірілген жерлерінде тұрақтап қалды.

Осылайша бірнеше халықтарды сыпыра жер аудару барысында тоталитарлық кезеңде, жазалау саясаты үстемдік құра бастады, соның әсерінен Кеңес Одағында еңбекпен түзеу лагерлері көбейді.

Соғыс тарихында тылда еңбек ету үшін зорлық-зомбылық көрсетіліп, халықты әдейілеп қоныс аудару, еңбек армиясына еріксіз еңбек ету және басқа да айла тәсілдер қолданылды.

Бұл еріксіз еңбек армиясын ұйымдастыру тәжірибесі, елімізде индустриаландыру науқаны басталар кезден бастау алды. Қоныстанушылар топ-тобымен, белгіленген топ бойынша да үкімет адамдарының қатаң бақылауымен келіп жатты.

Ұлы Отан соғысы зардабынан көптеген халықтар жерінен, материалдық техникалық т.б. байлықтарынан айырылып жатқанда, барлық мүмкіндіктерді күшейтіп, қорғаныс өндірісінің жұмысын ұйымдастырып, азық-түлік, су базасының жұмысын жақсарту, яғни соғысты нәтижелі аяқтау үшін барлық мүмкіндіктерді сөзсіз іске қосу керек екендігі түсінікті де. Бұл жұмыстарды жан-жақты жүргізу үшін соғыс кезінде арнайы заңдар шығарылып, актілер қабылданды. Осыған байланысты барлық еңбекке жарамды және әскери қызметке бара алатын азаматтар соғысқа баруға тиісті болса, соғысқа жіберуге болмайтын, жекелеген ұлттардың өкілдері, моральдық – саяси көзқарасы дұрыс емес деп танылған азаматтар, әдейі жер аударылғандар мен көшірілгендер, 30-жылдардағы дүниелері тәркіленген байкулақтардың отбасы мүшелері, сонымен бірге сол жылдары кедейлер көтерілісіне қатынасқандар еңбек армиясына жіберілді. Осы тәртіп бойынша соғысқа бармай еңбек армиясына баратындарды қоғамнан тыс қалғандар деп төменгі дережеде ұстады және де соғысқа дейінгі кең көлемде өндіріс орындарының құрылыс жұмыстарын жүргізу, жаңа табылған табиғи көздерін, кен байлықтарын игеру үшін арзан жұмысшы күші ретінде ауыр жұмыстарға пайдаланды.

Соғыс талап еткен шығындар төтенше жағдайлар еді. Елімізде тез арада соғыс құралдарын өсіру керек болды. Неміс басқыншыларымен соғыста әр айда көптеген техникалар, снарядтар, жылу, темір, ағаш, темір жол құрылысына қолданылатын шпал т.б. құралдары талап етілді.

Соғыс жылдарында батыс аудандардан шығыс жаққа зауыт, фабрикалар көшірілді. Жаңа ашылған шахталар, рудниктер, мұнай өндіру кәсібі, байытатын кәсіпорындар және жаңа темір жолдар салынды. «Бәрі соғыс үшін, бәрі жеңіс үшін» ұранымен істелініп жатқан осы жұмыстарды атқаруға миллиондаған адамдар қажет етілді.

Соғыс кезінде қара жұмыстарға ең алдымен жер аударылғандармен бірге 16 жастан жоғары сенімсіз, соғысқа жіберілмейтін азаматтар, әйелдер, қарттар т.б. жіберілген еді. Оларды ХКП қызметкерлерінің бақылауымен құрылыс жұмысшы күші колонналары деп атады. Сөйтіп еңбек армиясының қызу жұмысы тоқтаусыз жүргізілді. Оған қабылдау әскери комиссариаттар бөлімдері арқылы жүргізілді. Оларды мамандық таңдамайтын жұмысшы күші ретінде, шахта, құрылыс, орман жұмыстарына жіберді.

Кеңес өкіметінің тоталитарлық кезеңінде еңбекпен түзеу лагерлері Солтүстікте, Оралда, Қиыр Шығыста, Сібірде, Орта Азияда т.б. жерлерде көбейе берді. Кеңес Одағындағы лагерлердің бас басқармасына (ГУЛАГ) қарасты жазалау орындары тоқтаусыз жұмыс істеді және ондағы адам саны да жыл сайын өсе берді.

Еңбек армиясындағыларды жазалау орындар, яғни лагерлердің саны негізінен 100-ден астам – деп көрсетеді зерттеуші А.Дик. Мысалы, Соликамск, Котлас, Воркута, Якутия, Архангелскі облысы, Ивдель, Челябинск, Гурьев, Нижний Тагил, Уфа, Қарағанды, Тула, Копейск, Кемерево, Краснотурьинск, Орск, Киров, Иркутск, Куйбышев, Новосибирск т.б. лагерлерде еңбек армияшылары ормандарда, шахта, зауыттар, бұрғылау бағаналары мен теміржолдар, көпірлер салып, мыс, көмір өндірді [2].

Бұл еңбекпен түзеу мекемелері саяси «сенімсіздер» мен «опасыздардың» жалған санын көбейтіп, елжандылыққа тәрбиелеуден гөрі азап пен өлімнің бетпе-бет кездесу орны болды.

Соғыстан кейінгі жылдарда Қазақстан территориясында 11 лагерь жұмыс істеген. Осы лагерлерде тек қана «отанын сатқандар» ретінде 1946 жылы 0618 адам қамалса, ал 1947 жылы 13 035 адам жазаға тартылған. Сол сияқты 1948 жылы 17 171 адам ұсталып, 1949 жылы 12 091 адам тұтқындалған [2].

Тұтқындардың күшімен аса ірі қорғаныс зауыттары мен комбинаттар салынды. Қорғаныс өнеркәсібі орындарында 380 арнайы колонналар құрылды. ГУЛАГ 640 зауытпен құрылыстарды жұмысшы күшімен қамтамасыз етті. Оның қарауында 414 совхоз болды. Бұл жүйеге 425 еңбекпен түзеу және 770 өнеркәсіп колонналары қарады [3].

Еңбек армияшылары да түрме тұтқындары сияқты қамауда ұсталып, жазаланды. Ал еңбек армиясы ешбір ұлтты айналып өткен жоқ, онда қазақтар сонымен бірге негізінен соғыс жылдарында «сенімсіз» деген ұлт өкілдері жіберілді.

Соғыс жылдарында корей, неміс, поляк, ингуш, шешен, қалмақ, балқар, түрік, қырым татарлары, қарашай, күрд халықтарын Қазақстан, Орталық Азия және Сібірге 1 млн. 200 мың адамды күштеп көшіріп жіберсе, олардың 80 пайызы неміс ұлтының өкілдері болды [4].

Қазақстанның көп ұлттылыққа ұласуы кезеңінде әсіресе немістер «еңбек армиясы» құрылыс

отрядының барлық этаптарынан өтті десек те болады. Себебі фашистік Германия жағында соғысқан КСРО жерінде тұратын фин, румын, венгер, болгар соның ішінде, әсіресе немістерді гитлершілердің сыбайластары ретінде қарады. Сондықтан оларға қатаң бақылаулар қойылып, ерекше қудаланып, еңбек армиясының негізгі контингенті, немістер, ХКП жұмысшы колонналарында, қорғаныс өнеркәсіптерінде, ормандарда ағаш дайындау, шахталарда, қорғаныс құрылыстарында жұмыс істеді және жол құрылыстарына, балық кәсібіне жұмылдырылды. Олар топ-тобымен әр елдерге және ауыр жұмыстарға еріксіз жіберілді.

Немістер күштеп айдалғаннан кейін көп ұзамай СНК СССР 1941 жылы 30 қаңтардағы № 57-К «Неміс ұлтының өкілдерін өнеркәсіпті аудандар мен ауыл шаруашылығына бөлу туралы» жарлығы шықты [5].

Бұл сансыз көп қаулылардың бастамасы ретінде оларды кез-келген жұмыстарға қолдану басталды.

Еңбек армиясының ГКО қаулысымен 1942 жылы 10 қаңтарда «жер аударылған немістерді 17 жастан 50 жас аралығында жұмысқа қолдану тәртібімен» 14 ақпанда «17-50 жас аралығындағы неміс азаматтарын еңбекке жұмылдыру туралы» қаулы шықты. Бұл қаулылар 7 қазандағы «Немістерді халық шаруашылығына қатынастыру туралы» қосымша қаулысымен жалғасты. Осы соңғы қаулыда жұмысшы колонналарында барлық соғыс жылдарында неміс ер азаматтарының 15-16 және 51-55 жас аралығындағы және неміс әйелдерінің 16-дан 45 жастағыларды кірістіру туралы айтылған еді. Олардың жас шамаларын ескерместен ауыр, төзімсіз жұмыстарға, күннің ыстық-суығына, тамақтың нашарлығына қарамастан аяусыз жұмсады [6].

Қазақстанға қоныстандырылған көп ұлттың ішінде немістерге арналған үсті-үстіне шығарылған қаулылар тез арада іске асырылып отырды. Солардың бірінде 1942-1945 жылдары Ұлы Отан соғысында майдан шебінде жүрген 33516 неміс ұлтының азаматтары кері қайтарылды. Кері қайтарылған неміс азаматтардың 1609 адам – офицерлер, 4292 адам - сержанттар, 27724 адам - қатардағы солдаттар еді. Олардың жартысынан көбі еңбек армиясына жіберілді. Мысалы, тек Челябинскіге металлургиялық зауытқа немістерден 25 мың адам еңбекке тартылды [7].

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы майданнан басқа, тарихта орын алған күрделі мәселелерді жазып, Қазақстан тарих ғылымының дамуына зор үлес қосқан, әйгілі ғалым, ғылыми ұйымдастырушысы, қоғам және мемлекет қайраткері, академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев 1995 жылы Қазақстанда өткен ұлы Жеңістің 50 жылдығына байланысты еңбек армияшылардың I съезінде жасаған баяндамасында, бар қырынан жан-жақты талдап көрсетті [8]

Еңбек армиясы қатарында жүрген жұмысшыларға қатал талаптар қойылып, жоспарды орындау үшін кез-келген нормалар берілгендігі т.б. мәселер ашылды. Мысалыға алатын болсақ, «Күндік норманы орындау мүмкін емес еді», - дейді, еңбек армиясына қатынасқан делегаттардың бірі, - мен құмды жерде жүк тасушы болдым. Бір күнде 36,5 текше жүк басу жүктелді. Ал әр текшеде 1800 кг болды, яғни күніне 66 тонна жүк басуым керек болды. Ал күндікке берілетін тамақ 300 г. нан мен 1 табақ горох еді»[9].

Ал, «1942 жылы ақпанда ХКП Ивдельлагеріне 15 мың немістерді әкелді. Олар орманда жұмыс істейтін. Бір жылдан кейін олардан қалғаны 3 мың ғана, қалған 12 мыңы өлді», - дейді Ташкент қаласында тұратын неміс ұлтының өкілі Иоган Фрезе [10].

Сонымен бірге еңбек армиясына жіберілгендердің ауыр азапты жылдардағы бір-біріне тіреу болғаны турасында мынандай оқиғалар да кездеседі. «... Многие женщины сами отправились вслед за мужьями и помогали им выжить. Одной из таких «немецких декабристок», например, стала жена академика Бориса Викторовича Раушенбаха – Венера Михайловна, добровольно последовавшая за своим мужем в Тагиллагерь» [11].

Сол сияқты, Фрунзе қаласының тұрғыны Челябметаллургстройдың № 7-ші құрлыс отрядында жұмыс істеген Вернер Штриц «... күніне 100 адам өліп отырды», - деуі адам төзгісіз талаптар мен қатігездіктер жүргізілгендігін көрсетеді [12].

Барлық дерлік қайнаған ауыр жұмыстың ортасына, басқа қоныс аударылғандарға қарағанда әсіресе неміс ұлтынан болса, әйел, бала, қарт демей бірінші жіберіліп отырды.

Академик М.Қ.Қозыбаевтың Еңбек армияшылардың I съезінде (Немецкая газета. Апрель. - 1995. № 13.) еңбек армиясындағыларға қолданылған қатал тәртіптің орын алғандығын тың деректермен баяндайды.

Көмір және мұнай кәсіпорындарына 1942 жылы 7 қазанда неміс әйелдері мен ерлері жіберілсе, ал 1943 жылдың күзінде шахталарға немістердің 15 жастағы жасөспірімдері мен әйелдері алынды. Жастар арасында жұмыстың ауырлығынан қашу көп болды. Оларды қашқаны үшін 7 жылдық қатаң тәртіпті жұмыстарға жіберді және де барлық немістерге ерекше тексерулер қойылып, қатаң түрде күзету,

бақылауды жан-жақты ұйымдастыру үшін, мыналар ұсынылды: колонадан тыс тұрып жатқан немістерді коллона ішіне кіргізу, яғни адамдар тұратын тұрғын үйдің айналасы қоршалып, онда ГУЛАГ-тың әскери қызметшісі жүретіндей болуға тиіс; алаңның ішіне таңғы және кешкі тексеруде кіріп-шығу, қатаң тәртіппен пропускі арқылы жіберілді, ал үйдің ішінде жүріп-тұруға тиым салынбады. Сонымен бірге ішкі тәртіпті бұзғаны үшін, отряд, колонна бастықтарымен бригадирлердің айтқан жұмыстарын орындамағандары үшін, жұмыста белгіленген норманы орындай алмағаны және лагердің, колоннаның бір заттарын жоғалтқандары үшін, немістерге мынандай айыптар тағылды:

а) жеке басына сөгіс және ескерту,

б) қатар (строй) алдында сөгіс,

в) ақшадай айып-пұл,

з) тәртіпті бұзғаны үшін 20 тәулікке дейін қамау,

е) қатаң жазалау, 10 тәулікке дейін қамауда ұстау. Қамауда ұстағандардың қаржысы, сол азаматтардың еңбек ақысынан ұсталып отырды.

ж) сотқа беру.

Ал қатаң тәртіппен қамауға алынған адам жеке камерада отырады, жұмысқа шығарылмайды.

- тақтай үстінде ұйықтайды.

- ыстық тамақ бір күннен кейін беріледі.

- ыстық тамақ берілмеген уақытта, оған шай, нан, су беріледі.

- далаға шығару бір рет, мерзімі 30 минуттан, оларды қарулы күзетшілер ертіп шығарды [13].

Бұл бұғаудан немістер Ұлы Отан соғысы жеңіспен аяқталғаннан кейін ғана бостандық алды. Бірақ бұнымен олардың азапты өмірі аяқталды деу ертерек еді. КСРО немістері 20-80 жылдар аралығында көптеген өзгерістер мен жанкешті жаңалықтарды басынан кешірді.

Бұндай жағдайдан Қазақстан халықтары да «ұмыт» қалған жоқ. Онда еңбек армиясына Орал, Сібір, Орталық Ресейде құрылыс объектілерін салуға 700 мыңнан астам қазақстандықтарда еңбекпен түзеу колонналарына шақырылды [14].

Еңбек армиясында еңбек етіп жүргендердің әрқайсысынан өз еңбектеріне деген құштарлықты, қажеттілікті талап етті, алауырған жағдайда қарапайым дәрігерлік көмектер де берілмеді. ХКП-нің шақыруымен еңбек армиясынан бас тартқандар немесе қашқандар кездесе, оларға сот үкімі, яғни соғыс заңы бойынша ату жазасы берілді.

Мұның бәрі берілген жоспарды орындау барысына байланысты болды. Әдейі қоныс аударылған халықтар мұндай жағдайларға төзе алмай, аштықтан, суықтан, түрлі аурулардан өліп жатты. Мысалы, 1944 жылдан 1948 жылға дейін 101036 шешендер, ингуштер, балқарлар өлген [15].

Соғыс жылдарындағы күштеп қоныс аударылған халықты үкімет арзан-жұмысшы күші ретінде пайдаланды. Халық шаруашылығын қайта құру қысқа мерзім ішінде өндіріс базаларын орнату, шығыстағы алып құрылыстардың орын алуы, Кеңес армиясын керекті құрал жабдықтармен, қарумен қамтамасыз ету, барлық халықты елін қорғауға жұмылдыру Кеңес Одағының жеңісінің айғағы болды. Мұндай қантөгіспен көп адамның өмірін жою, алыста ұзақ арпалыспен келген жеңіске және де соғыстан кейінгі қираған шаруашылықты қайта қалпына келтіруге-еңбек армиясына қатынасқандардың да қосқан үлесі зор.

Еңбек армиясы 1942 жылдан 1946 жылдар аралығында жүргізілді. Еңбек армиясындағылардың және немістердің ең негізгі қатаң режимі фашистердің Кеңес одағы жерінен тазартыла бастағаннан кейін, яғни 1944 жылға дейін созылды. 1945 жылы қазанда зоналардан күзеттер алынды, еңбек армиясындағылардың күн тәртібі және тұрмыстық жағдайлары басқа жұмысшылар сияқты жалпы режимге көшірілді. Ал 1946 жылы 5 және 8 қаңтарда ХКП бұйрығымен лагерлер жойылды, онда болған қудаланған халықтар жатаханаларға ауыстырылып, отбасыларын тұрақтап қалған және жұмыс істеп жүрген жерлеріне көшіріп әкелу құқығы берілді.

Бүгіндері Кеңестік еңбек армиясында, жазалау лагерлерінде, еңбек колонналарында қанша адам жіберіліп, өлгендігі туралы арнайы құжаттар мен деректер сақталынбаған. Онда өлгендердің тізімі немесе олар туралы жеке қағаздары, жерленген жерлері де белгісіз, ашылмаған күйінде қалып отыр [16].

1946 жылы еңбек армиясындағылар колонна жұмысшыларынан арнайы жер аударылғандар статусына ауыстырылды. Бірақ, сол жұмыс орындарында мәңгі қалдырылды, яғни олардың кейінгі жұмысқа пайдалану жағдайы халық шаруашылығындағы әрқалай еңбек түрлерімен жалғасып жатты.

Жер аудару Қазақстанды тауар өнімдері мен азық-түліктің күрт азайып кеткендігінің айғағы болды. Соғыс кезінің қиыншылықтарына қарамастан Қазақстанның тұрғылықты халқы соғыс жылдарында күштеп қоныстандырылғандарды тығырықтан шығуына, аман қалуына барын аямай көмек көрсетті. Қазақстан соғыс ошағына негізгі керек-жарақтарымен қамтамасыз етіп тұрды. Осы орай-

да ұмыт қалған немесе ескерілмей келген еңбек армиясы мен оған қатысушыларды еске алу және тоталитарлық режимнің содырлықтарын қатал сынға ала отырып еңбек армияшылар съезі (1995 ж., 1997 ж.) ұйымдастырылды.

Академик М.Қ. Қозыбаев Қазақстанға әдейі әкеп шоғырландырылған халықтар саясатына жасалынған сан қырлы мәселерін Отан тарихына қатысты жаңа пайымдаулар мен тыңғылықты зерттеулер жүргізіп, ақиқатты қалпына келтіруде елеулі жұмыстар атқарды. Бүгіндері академик М.Қ. Қозыбаев жеткізген пайымдаулар мен ақиқаттар өз жалғасын табуда. Олардың кейінгі болашағының дамуының дағдарысына тиген үлкен соққылар жан-жақты талданып, жер аударылған халықтардың Ұлы Отан соғысы кезінде еңбек армиясы мен соғыстан кейінгі кезеңдері халық шаруашылығын өркендетуге, еліміздің ғылым және мәдени саласына жан аямай істеген еңбектері және ерте жастан еңбекке араласқан уақыттары ескеріліп, бағалануда.

Әдебиеттер

1. Козыбаев М.К. «Материалы круглых столов» и семинаров. – Алматы, 1996. – с. NeyesLeben. Nr.7. S.8.
2. Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (1930-1956 г.г.): дисс. ... д.и.н. – Алматы, 2002. – С.11.
3. Әбдәкімов Ә. Тоталитаризм: күштеп қоныс аудару және зиялыларды қуғындау. – Қарағанды, 1997. – 26-б.
4. Алдажұманов Қ.С. Күштеп көшіру: жымьсық саясат, басқыншылық әрекет // Қазақ тарихы. - 1997. - № 7. - 34-б.
5. Мобилизовать немцев в рабочие колонны... И. Сталин 1940-е годы. - Москва. 1998. – С.10.
6. На вечное жительство. - Астана: Общество немцев «Видергебурт», 2003. - С. 43-44.
7. Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльно-поселенцы, ссыльные и высланные // История СССР. - 1991. - № 5. - С.152-165.
8. Немецкая газета. - 1995. - апрель.
9. Шевченко О. Бойцы лагерной армий // Доживем до понедельника. - 1995. - 7 апрель. - С. 10.
10. Фитц А. Боль в наследство советские немцы: история через судьбы. - Ташкент. -1990. - С. 40.
11. Ауман В.А. Две жизни – одна судьба. - М.: Брайтенарбайт, 2004. - С. 22.
12. Фитц А. Боль в наследство советские немцы: история через судьбы. - Ташкент. -1990.– С.40.
13. Қозыбаев М. Еңбек армиясындағылар отанын қорғау жолында // Доче Альгемайне. – 1995. - № 216.
14. Қозыбаев М. Еңбек армияшылардың I съезінде // Немецкая газета. - 1995. – апрель. - № 13. - С. 3.
15. Алексеев А.Н. Сельское население Казахстана 1920-1990 гг. - А.1994. - С. 25.
16. Штраус А. Два периода в трагических судьбе советских немцев. - Бишкек: Илим, 2000. - С. 11.

ЖАППАСОВ Ж.Е.

т.ғ.к., Әл-Фараби ат. ҚазҰУ

«ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - XIX Ғ. СОҢЫ МЕН XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕГІ РЕТІНДЕ

Қазақ халқының Кеңес үкіметі орнағанға дейінгі сақталып келген ру-тайпалық құрылымының тамыры тым тереңде жатқаны баршамызға мәлім. Бірақ дәстүрлі рулық-тайпалық құрылым адамзат арасында жік тудырып, ұлтшылдыққа, жікшілдікке алып келеді деп тоталитарлық режим бұл мәселені тереңнен зерттеуге тыйым салды. Бүгінгі тәуелсіздігімізді алғаннан кейінгі жағдайда тарихымызды жаңаша концептуалдық ұлттық тұрғыда зерделеудің қажеттілігі, бұл мәселені де зерттеу аясынан шығарған жоқ. Қазақстан республикасының президенті Н.Ә. Назарбаев «Өз руын, тайпасын, ата-бабасын жеті атасына дейін білу әрбір қазақтың ру аясындағы міндеті және сол білігі арқылы өз халқының дәстүрін сабақтастырып отырудың шарты болған. Мұның өзі қазақтардың этникалық ерекшелігін танытып әрі орнықтырып отырған, тағдыр тәлкегінде тегінен көз жұмып қалмауға және ассимиляцияға түспеуіне себепші болған»[1, 32-33 бб.], - деп әрбір қазақ өзінің шыққан тегін, ата-бабасын білуі қажеттілігін негіздеген.

Кеңестік жүйеге дейін қазақтың әрбір руының өзіндік ата-қонысы, шаруашылықтық көшу жолдары, ел басқарған ру басылары болған. Бірақта қазақ халқының сол кезеңде өмір сүрген ру-тайпалар тарихы туралы толық әрі жүйелі жазылған еңбектер жоқтың қасы. Тек бүгінгі таңда өз ата-бабаларының төл тарихына ғылыми тұрғыда зерттеп, баға беруге кіріскен «Алаш» тарихи-зерттеу орталығының қажырлы еңбегі мен ізденісінің арқасында біраз ру-тайпаларымыздың жүйелі әрі ғылыми дәйектелген еңбектері жарық көруде.

Біз төл тарихымызды, қоғамымызға тән дәстүрлі рулық-тайпалық құрылымымызды зерттеп, ғылыми тұрғыдан тану үшін міндетті түрде жазбаша, ауызша, археологиялық деректерге сыни талдау жасап, объективті төл-тума тарихымызды қайта жаңғыртуымыз қажет.

Қазақтың ру-тайпалық құрылымы мен этникалық тарихын зерттеген М.Мұқанов: «Қазақтардың рулық-тайпалық құрылымына талдау жасаудың бір мәні сонда, ол – қазақ шежіресінің маңызды тарихи деректемесі екенін де көрсетеді. Мәселен, әр түрлі таксономиялық жіктерді зерделей келіп, белгілі бір рудың өмір сүрген уақыты мен ата қонысын, рулар арасындағы өзара қатынастарды анықтау үшін; сондай-ақ қазақ қоғамындағы туыстық байланыс мәселелері мен соған байланысты аталық әулеттердің тарау, тармақталу құбылыстарын және тұтастай алғанда революцияға дейін үстем болып келген патриархалдық-феодалдық қатынастардың мәнін ашу үшін рулық-тайпалық құрылымдарды зерттеудің ғылым үшін орасан зор пайдасы бар»[2, 146 б.], - деп айтқан болатын. Сондықтанда бұл мәселені ХІХ ғ. соңы - ХХ ғасырдың басында пайда болған «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» дерек көзін талдау арқылы зерделеудің бүгінгі таңда маңызы зор.

ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басы қазақы дерек көздерінің маңызды бір саласы – жазба шежіресі дәстүрінің қалыптасу кезеңі болды. Ауызша дерек көздерді жазба нысанға көшіру ісі М. Көпеев, Ш. Құдайбердіұлы, Н. Наушабаев, Қ. Халид, М.Тынышпаев, Ә. Бөкейханов сияқты ғалымдардың ғылыми-шығармашылық қызметімен тікелей байланысты болды. Олардың қалдырған бай мұрасын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» дерек көздерінде сақталынған мәліметтермен салыстыра талдау деректің шынайылығы мен тарихи оқиғалардың объективтілігін дәлелдей түседі. Сонымен қатар ілгеріде әртүрлі баспалардан өздерінің жинап-тергендерін жариялаған шежірелік кітаптардың да маңызы зор. Оларды деректанулық талдаудан өткізіп, дұрыс-бұрысын айырып, зерттеулерде пайдалануға болады.

Жалпы қазақ халқын құраған ру-тайпалар XV-XVI ғғ. қай өңірлерде өмір сүрсе XVIII-XIX ғғ. да сол аймақтарды мекендеген[3, 22 б.]. Біз осы принципті жағдайды негізге ала отырып, ХІХ ғ. соңы - ХХ ғ. басындағы ру-тайпалардың атаулары мен орналасуына «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» бойынша деректанулық талдау жасамақпыз.

А. Левшин 1832 жылы жарияланған өзінің танымалы «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегінде «леть через 100 большая часть вычисленных нами названий отраслей Киргизскаго народа останется только в наших архивах и в памяти немногих стариков», - деген екен, ал «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» дерегінде Ресейдің бұл ойлағандары іске аспағандығын былайша жеткізеді: «Со времени написания этих слов прошло уже более 80 лет, и жизнь показала иное. Не старики только, а все взрослые киргизы-казаки превосходно знают, кь какой орде, роду и его подразделению они относятся. Местные исследования Переселенческаго Управления техъ районовъ, где обитають киргизы-казаки, зарегистрировали и опубликовали несколько вариантовъ общихъ родовыхъ схемъ казачьихъ ордъ и целый рядъ детальныхъ схемъ отдельныхъ ветвей родословной и дали материалъ кь исправлению и значительнымъ дополнениямъ составленной А.Левшинымъ схемъ»[4, 15 б.], - деген болатын. Бұл бір жағынан біздің ата-бабаларымыздың өз шыққан тегін ұмытпай, атадан балаға жеткізіп отырған дәстүрлі мұрасы болса, екінші жағынан А. Левшиннің сөзі империяның отарлау саясатында қазақ халқының ру-тайпалық құрылымын ұмыт қалдыруға тырысқан әрекеттерінің дәлелі бола алады. Мұндай мәліметтерді жинау қазақтардың тарихы мен тұрмысын, этнографиясын зерттеу үшін құндылығын зерттеушілер жасырмай жазды.

Одан әрі қазақтар арасында ру-тайпалық құрылымның рөлі туралы: «Родовой строй еще очень силен в среде киргизь-казаконъ и, хотя неизбежный, не скоро еще в полной мере совершится переходъ казаконъ на положеніе оседлаго народа. Брачные союзы, калымъ, кунь, судъ, выборы туземной администраціи, группировка населенія вь аулы и волости, земельныя отношенія между соседними аулами, летнія передвиженія населенія на джайляу, - все это большею частью имеет своимъ основаніемъ родовыя отношенія отдельныхъ группъ населенія, иногда выявляетъ исторически сложившійся антогонизмъ ихъ или, наоборотъ, известную уступчивость и добрососедскія отношенія, исходящія изъ сознаниа общности интересовъ своего рода»[4, 15 б.], - деп зерттеушілер қазақ қоғамында ру-тайпалық құрылымның әсерін, рулар тарихын жан-жақты зерттеуге құлшыныс танытқан.

Қазақстанның ежелден бергі тұрғындары қазақтар Евразияның ірі көшпелі және түркі тілдес халықтарының бірі болып табылады. ХІХ ғ. соңы - ХХ ғасырдың басында Қазақстан территориясында

мекендеген қазақ халқының саны 1897 ж Ресей империясының бірінші жалпы халықтық санағының материалдары бойынша 3392751 адамды құрады.

Қазақтар үш Ұлы, Орта, Кіші жүзден құралатыны баршамызға мәлім. Жүздердің өзінде әрқайсысы өзіндік ерекшеліктері бар ру-тайпалық құрылымдардан құралады. Ол тайпа, ру, ұсақ топтар мен тармақтар. Бұл туралы деректе: «В свое время киргизы делились на три орды: большую, среднюю и малую. Каждая орда имела своих ханов, вела до известной степени обособленную жизнь и занимали определенные места кочеваний»[5, 59 б.], - делінген.

Бұл жүздердің құрамындағы ру-тайпалардың дәстүрлі көш-қоны, орналасқан мекендері болды. Мәселен Ұлы жүз қазақтары Жетісу, Іле өзені аңғарында, Жоңғар, Іле Алатауы мен Қырғыз, Қаратау бөктерінде, Шу мен Талас, Сырдария өзендерінің жоғарғы және орта ағысы бойында орналасқан.

Орта жүз қазақтары орталық, солтүстік және шығыс Қазақстан территориясында және оңтүстіктегі Сырдария өзенінің орта ағысында қоныстанған. XIX-XX ғғ. Орта жүз қазақтарының саны шамамен – 1300-1350 мың болды. Олар Қыпшақ, Арғын, Найман, Керей, Қоңырат, Уақ тайпаларының бірлестігінен құралған.

Кіші жүз қазақтары батыс Қазақстандағы Ырғыз, Тобыл, Торғай мен Каспий теңізінің шығыс бөлігі және Оралдың төменгі, Сырдарияның орта және төменгі ағысын мекендеді. Кіші жүз қазақтары үш ірі бірлестіктерден құралды: Әлімұлы, Байұлы, және Жетіру.

Жалпы көптеген деректерде қазақтардың облыс, уез бойынша жалпы саны беріледі де, ал олардың ру-тайпалық құрылымы, саны мен орналасу ареалы туралы мәліметтер кез-келген деректе кездесе бермейді. Осы тұрғыдан алып қарағанда «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» сақталған мағлұматтардың маңызы мен құндылығы жоғары болып келеді.

Ең алдымен «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы қазақтардың ру-тайпалық құрылымы туралы мәлімет беріп қана қоймайды, дерек көзінде сонымен қатар, II, VI-XII, XIII-XVIII ғасырлардағы тарихы, тарихи тұлғалары туралы біршама мәліметтер сақталынған. Мәселен, Сырдария облысы, Әулиеата уезінің жергілікті халқына арналған 2-тарауда: «Еще в II веке до Р.Хр. около озера Иссык-куль и вь верховьяхь Чу обитали народы саки, геты (юечжи), усуни. В VI в. по Р. Хр. сюда пришли изь Алтая тюркскія племена, объединенныя общимь именемь тукіу, которыя вь конце этого века образовали здесь, на месте бывшаго расположенія усуней, западно-тюркское государство, со столицей Суябь (вблизи настоящего местоположенія г. Токмака)», - делінген. Одан әрі қарай зерттеушілер Шу мен Талас бойындағы араб, саманид, қарлұқ, қараханиттерге жалпылама тоқталып, тарихи қалалар туралы біршама мәліметтер қалдырған. Онда: «Қараханиттер әулеті билеген кезеңде Шу өзені бойында Баласағұн қаласы салынғаны белгілі. Оның нақты қай жерде орналасқаны туралы белгісіз, бірақта Шу өзенінің жоғарғы ағысы бойында, Алатау тауларына жақын жерде орналасқан деп топшылауға негіз бар. XI ғ. Баласағұнда түрік тайпаларынан шыққан қарақытайлар жаулап алған», - деп, ежелгі қала туралы айтылған. Деректе осыдан кейінгі моңғолдардың басшысы Шыңғыс хан, Әмір Темірдің жорықтары туралы жалпылама XV ғ. дейінгі шолулар жасалынып, Қазақ хандығының құрылуы туралы да біршама айтылған. Онда: «Даланың шығысында (Дешті-Қыпшақтың) көшіп жүрген түркі-моңғол тайпалар XV ғ. ортасында екі топқа бөлінді. Батысындағылар өзбек атауын алып, Темір әулетінің иелігін жаулап алды, ал шығысындағылар Жетісу мен Шу өзені аңғарын иеленді, онда түрлі моңғол тайпаларының күшеюімен, қырғыз-қайсақ одағы құрылды»[4, 12-13 бб.], - деп қазақ ордасының құрылу тарихын баяндайды. Деректің Әулиеата уезіне арналған жеке томында да Қазақ хандығының құрылуы туралы осылайша баяндалып, соңында «...оның қалдықтарынан (Қазақ хандығының) үлкен, орта және кіші орда құрылды», - деп 18 ғасырларда Ұлы, Орта, Кіші жүздер пайда болып, қазірге дейін өміршең екендігі баяндалған[6, 48 б.].

Наймандардың шежіресі мен тарихына қатысты зерттеу жүргізген Ә.Марғұлан 1930 ж жарық көрген «Найманы» атты мақаласында осы руға байланысты халық арасынан жинастырған мағлұматтарын қазақтың зиялы азаматы М.Тынышпаевтың, Ф.А.Щербина экспедициясының материалдарымен салыстыра талдаған. Автор Найман тайпасының шежіресін, ру-тайпалық жүйесін, қоныстануын зерттей отырып: «Между Щербинскими таблицами и нашей записью особенного расхождения нет», - деп тұжырымдайды[7, 330-332 бб.].

Кесте 1 – «ҚЖПМ» бойынша Сырдария облысындағы Орта жүз Найман руларының қоныстанған территориясы

Ру атауы	Наймандардың қоныстанған территориясы	
	Уезд	Болыстар мен қоныстанған өзен-көлдердің атауы
Найман	Шымкент	Қошқарата болысы Тастыбұлақ басында, Ақтөбе болысы Сыр өзені аңғарындағы Сызған, Шернак, Қаратөбе, Разды Ата жерлері мен Қарашық, Ашылған өзендері, Шошқакөл аңғарында мекендеді. Бұржар болысында Арыс, Ақсай өзені аңғарында Бұржар, Қаражантақ, Текесу қыстаулары мен Маятас, Асыл арығы және Шұбар, Ақдала, Құлмырза молда деген жерлерде
	Перовск	Қараөзек болысы Болтай, Тереңөзек қыстаулары мен Айман арығы, Қараөзектің Болтай сағасында. Приречная болысы Сыр бойында Алмалы, Бестоғай, Есекбел, Сорқұдық, Шақшатай қыстаулары. Скобелев болысы Қаракөл, Жаман, Шиелі, Сорқұдық, Татай көлдері мен Шиелі арығы бойында.Телекөл болысы Тұранкөл, Қарамола, Төрежан, Ортаукөл, Сабанкөл, Жөкенкөл, Шартақкөл, Жұмалақ көл, Ащыкөл мен Сарысу өзені аңғарында көшіп-қонған.

Петропавл уезіндегі рулардың орналасуын «ҚЖПМ» былайша суреттелген: «Славным представителями рода Аргын в уезде является род Атығай (он же Даут), занимающий почти всю восточную часть уезда. Цельность территории этого рода нарушается владениями небольшого рода Караул, узкой полосой с севера на юг прорезывающими территорию Атыгаевцев (7-е аульн. община. Таинчинской волости. и 10-е аульн. община Петропавл. вол.). Кроме того, владения того же рода располагаются в крайней восточной части уезда, между владениями рода Атығай и Уак. Местонахождения владений третьяго Аргынского рода, Канджигалы, было уже указано (Средняя волость)»[8, 67-68 бб.], - деп одан басқа Қаракесек пен Қаржас руларында өздерінің жеке территориясы болмағандықтан, олар Полудень болысындағы казактар мен кара шекпенділерден арендаға жер алып отырғаны баяндалады.

Сонымен қатар статистикалық деректің мәліметтерінде Арғынның Атығай руларының ішкі құрылымы жайлы мәліметтер кездеседі. Ол бойынша Атығай 12 рудың бірлестігінен тұратындығы айтылып, оларға : Баба, Бағыс, Майлы, Балта, Бабасын, Сүйіндік-Қара, Құдайберді-Бәйімбет, Ақ-Киік, Қойлы-Атығай, Құлансу, Қадыр, Атығай рулары жатқызылады[8, 97 б.].

Кесте 2 – Петропавл уезіндегі рулардың ауыл мен шаруашылық сандары туралы мәлімет («Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» бойынша)

№	Рудың атауы	Ауыл саны	Шаруашылық саны	Шаруашылықтың % өлшемі
1	Арғын	547	4423	38,8 %
2	Керей	509	4380	38,5 %
3	Уақ	221	2260	19,8 %
4	Қыпшақ	35	252	2,2 %
5	Басқалары	6	84	0,7 %
6	Барлығы	1318	11399	100 %

Сонымен қатар деректе осы уездердегі жалпы Ұлы, Орта, Кіші жүздердің саны туралы мәліметтер берілген.

Кесте 3 - Әулиеата мен Черняев уездеріндегі үш жүздің жалпы саны [4, 13 б.]

№	Қырғыз-казактар	Әулиеата	Черняевск	Барлығы
1	Ұлы жүз	7385	114	7499
2	Орта жүз	626	201	827
3	Кіші жүз	-	1293	1293
4	Төре мен төленгіт	-	45	45
5	Барлығы	8011	1653	9664

Демек, «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» дерегінде кездесетін ру-тайпалық шежіре-

кестелердің де маңызы мен құндылығы жоғары. Олар зерттеушілердің ойынан алынған дүние емес. Білімді де беделді, көпті көрген, көпті білген көнекөз қариялар мен ауылды басқарған ақсақалдардан сұрап жазып алынған. Бір қызығы әрбір рудың көсемі өз руының шежіресін таратып беріп, зерттеушілер олардан басқа бір рудың шежіресін сұрағанда, шатастырармыз деп, басқа рудың тарихын айтудан бас тартқан. Бұның өзі дерек көзінің құндылығын жоғарылататына сөзсіз. Өйткені, әркім өз руы мен көрші қандас рулардың шежіресін жақсы білгенімен, басқа рулардың тарихын білмеуі немесе кейбір маңызды оқиғаларды ұмытып қалуы мүмкін. Сондықтанда мұның өзі шежіре-кестелердегі мәліметтерді әлі де болса басқа да неғұрлым объективті деректермен салыстыра талдауды қажет етеді. Біз зерттеу жұмысымызда барлығын түгелімен қамтып шықтық деуден аулақпыз. Бұл өте ауыр әрі күрделі жұмыс болғандықтан болашақта да зерттеуді қажет етеді.

Қорыта келгенде «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» ру-тайпа бірлестігінің тарихы баяндалған мәліметтердің маңызы өте зор. Олардың қазақ тарихын терең зерттеп, зерделеуде, халқымыздың өткенін этникалық, саяси, тарихи тұрғыда толықтырып, байытудағы орны ерекше. Бұл деректен:

- қазақтардың әлеуметтік тарихынан;
- этнографиясынан;
- ру-тайпалық құрылымынан;
- рулардың қоныстануы мен көшіп-қонуынан құнды әрі объективті мәліметтер алуға болады деп тұжырымдауға болады.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» дерек көзін талдай отырып әр облыс пен уездегі қазақ қоғамының ру-тайпалық құрылымының ерекшеліктерін байқау қиын емес. Бұл деректе сақталған мәліметтер бойынша сонау XIX ғасырдың соңындағы - XX ғасырдың басындағы қазақтардың күрделі этникалық жүйесі мен қоныстануының біршама толық суретін көруге болады. Дерек бойынша ру-тайпалардың Қазақстан территориясына орналасуы бүгінгі күнгімен салыстырғанда көп өзгеріске ұшырамаған.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
2. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында / Құраст. Ә.Пірманов / – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 бет.
3. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. - Тама. - 1 том. - Екінші кітап. - Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2005. – 648 б.
4. Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина, 1915.
5. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. - Под. ред. Ф.Щербина. - Т. I. - Акмолинская область. - Кокчетавский уезд. - Воронеж, 1898. – 1041 с.
6. МКЗ. - Аулиеатинский уезд. - Ташкент, 1911. – 699 с.
7. Маргуланов А. Найманы. // Казаки. Сборник антропологического отряда Каз.эксп. АН СССР. Исследование 1927 г. – Ленинград, 1930. – 329-334.
8. МКЗ. - Т. XII. - Акмолинская область. - Петропавловский уезд. - Чернигов, 1908. – 600 с.

ДУЙСЕН Г.М.,

д.эконом.н., зам. директора
Института востоковедения
им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК
(г. Алматы)

РЕГУЛИРОВАНИЕ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА И РЕКРЕАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Формирование регионального туризма должно ускорить создание конкурентной среды, определить эффективные направления инвестирования, активизировать внешнеэкономическую деятельность, занять должное место на мировом рынке туристско-рекреационных услуг. При этом вследствие необходимости соблюдения особых требований оживление хозяйственной деятельности не нанесет никакого ущерба экологической обстановке региона.

При разработке системы методов регулирования регионального туризма необходимо, на наш взгляд, исходить из следующих методологических положений.

Во-первых, социально-экономическое развитие регионального туризма и рекреационной сферы осуществляется в соответствии с законами расширенного воспроизводства, следовательно, воспроизводственный аспект является основополагающим.

Во-вторых, с развитием рыночных отношений действие вертикальных связей и зависимостей ослабевает, и все большее значение приобретают горизонтальные связи, формирующиеся под влиянием воспроизводственных циклов с высоким уровнем локализации.

В-третьих, управление развитием и функционированием регионального туризма относится к компетенции территориальных органов.

В-четвертых, эффективное регулирование регионального туризма невозможно без соответствующей материально-технической и финансово-экономической базы.

В-пятых, приоритет должен быть отдан экономическим методам, чтобы местная администрация, не вмешиваясь в производственную и социально-экономическую деятельность предприятий индустрии туризма, смогла добиться их активного участия в решении проблем экономического и социального развития региональной системы.

Необходимо отметить, что региональный туризм является сложной формой, напрямую участвующей в воспроизводстве рабочей силы и обладающей специфичным хозяйственным механизмом. Основу регулирования регионального туризма должны составлять предприятия индустрии туризма как база общерегиональной инфраструктуры социального и производственного назначения.

Регулирование развития регионального туризма предусматривает гибкое сочетание различных экономических методов и выбор теории, руководствуясь которой следует принимать решения.

Основной целью регулирования регионального туризма и рекреации является удовлетворение спроса, как иностранных граждан, прибывших в Казахстан, так и отечественных туристов, число первых составило в 2011 г. 5685132 человек, из них число туристов-нерезидентов, обслуженных туристскими фирмами составило 36096 человек, или 0,6% к числу прибывших иностранных граждан.

Важной составляющей в развитии регионального туризма являются места отдыха, предполагающие наличие лечебных факторов, живописных ландшафтов, инфраструктуры. К ним относятся санатории, дома отдыха, пансионаты. В настоящее время многие санатории, находившиеся во введении отраслевых профсоюзов, акционировались, либо перешли в частную собственность. Это, с одной стороны, дало возможность развиваться самостоятельно и предоставлять широкий спектр лечебно-оздоровительных услуг, с другой, многие санатории пришли в упадок и вынуждены были закрыться.

Динамика развития санаторно-курортной сети за период 2006-2010 гг. представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Деятельность санаториев и пансионатов Казахстана в региональном разрезе в 2006-2010 гг.

Регионы	2006 г.		2007 г.		2008 г.		2010 г.	
	число ед.	Кол. облсл., чел.	число ед.	Кол. облсл., чел.	число ед.	Кол. облсл., чел.	число ед.	Кол. облсл., чел.
Республика Казахстан	128	260784	127	263356	101	133821	121	218905
Акмолинская	11	34084	11	41543	3	5001	9	38637
Актюбинская	9	11313	9	8812	7	6328	6	4898
Алматинская	11	27560	11	27723	11	29292	24	13453
Атырауская	6	3673	6	3380	4	2952	4	3651
Восточно-Казахстанская	11	8408	10	6002	8	5189	8	5498
Жамбылская	6	11337	7	11506	10	9204	4	4095
Западно-Казахстанская	4	2786	4	2966	3	2202	4	5071
Карагандинская	20	34515	20	30441	17	18762	19	25096
Костанайская	8	15434	7	16691	4	15413	7	17207
Кызылординская	4	11425	5	12465	2	856	4	15154
Мангистауская	1	215	1	191	1	169	1	174
Павлодарская	5	10126	5	10993	5	2555	5	9148
Северо-Казахстанская	3	75	3	582	3	841	3	2345
Южно-Казахстанская	18	51235	18	49668	12	20714	12	36049
г. Алматы	11	38598	10	40393	11	14343	11	38429

Составлено и рассчитано автором по статистическим сборникам за 2006, 2007 гг. и 2010 годы [1, 2, 3].

Таким образом, деятельность санаториев и пансионатов отчетливо показывает превалирование Алматинской области и г. Алматы (28,1% всей численности санаториев и 23,7% всего количества обслуженных отдыхающих по республике). Это объясняется как наиболее благоприятными природно-климатическими условиями юго-востока Казахстана, так и проживанием населения с наибольшей покупательской способностью в этом регионе страны. Необходимо отметить также историческое значение г. Алматы в формировании основ санаторно-курортного обслуживания в республике. В целом ситуация в рекреационной сфере указывает на необходимость возрождения некогда известной славы курортов Казахстана по различным ключевым направлениям.

Основную долю дохода от реализации продукции (работ и услуг) в сфере туризма в 2011 г. 68232,7 млн. тенге принесли гостиницы и прочие места для проживания, что составляет 53,7 % от общего дохода в туризме.

Количество гостиниц и прочих мест размещения в 2011 г. составляло, по данным Агентства Республики Казахстан по статистике, 1 642 единицы, в том числе 1066 гостиниц, из них 14 гостиниц имели статус 5-звездочных, 53 гостиница 4-звездочные, 91 – 3-звездочная, но большинство гостиниц – 873 – без категорий, последние составляют 81,9% от всего количества гостиниц в республике (таблица 2).

Таблица 2 – Распределение объектов размещения по формам собственности в Казахстане

Формы собственности	2004 г.	2006 г.	2008 г.	2010 г.	2011 г.	% к итогу
Всего, единиц	273	465	528	677	1 642*	100
в том числе по формам собственности:						
государственная собственность	21	27	27	40	24	1,5
частная собственность	235	406	471	604	1 516	92,3
из нее:						
собственность совместных предприятий с иностранным участием	18	41	70	68	70	4,3
собственность других государств, их юридических лиц и граждан	17	32	30	33	32	1,9
Примечания: 1. Составлено и рассчитано автором по источнику [1, с. 58].						
2. * - данные с учетом индивидуальных предпринимателей.						

При этом нужно учитывать тот фактор, что из 1 642 гостиниц и иных средств размещения 24 являются государственной собственностью, что составляет 1,5%. 1516 гостиниц и прочих мест размещения (или 92,3%) находятся в частной собственности, 32 гостиницы являются собственностью других государств, их юридических лиц и граждан, что составляет 1,9% от всех средств размещения. То есть, 1586 гостиниц и прочих мест размещения являются собственностью бизнесменов Казахстана, из которых 70 гостиниц, или 4,3%, являются совместной собственностью с иностранным участием.

При рассмотрении вопросов государственного регулирования регионального туризма важно учитывать межотраслевые связи в регионе.

Решение проблем, связанных с развитием регионального туризма, невозможно без межотраслевой и межрегиональной координации действий, концентрации ресурсов и их использования в соответствии с логикой достижения поставленных целей. Чтобы реализовать принцип целевого управления, необходимо использовать программно-целевой подход к разработке и внедрению системы мероприятий, регулирующих региональный воспроизводственный процесс.

Одной из составляющих форм региональных комплексных программ является программа формирования рекреационной зоны с целью привлечения иностранного капитала и выхода на мировой рынок рекреационных услуг. Создание рекреационной зоны означает возможность:

- для иностранного инвестора – снизить риски ведения бизнеса в условиях повышенной нестабильности;
- для правительства страны – оказать покровительство отечественной рекреационной индустрии;

- для населения, живущего на территории рекреационной зоны, – поднять уровень своих доходов, получить новую работу, приблизиться к стандартам жизни, характерным для развитых стран;
- для самой территории – получить инвестиции для развития экономики, укрепить финансовообразующие структуры региона [4].

К примеру, в целях развития туризма на уровне региона в Республике Саха (Россия) созданы туристские программы, привлекающие туристов. Это – круизы по р. Лена, природный парк «Ленские столбы», «Полюс холода» (среднемесячная температура января – 61С⁺), восхождение на священные горы Кисилях, экологические и этнографические туры, охота и рыбалка, тематические маршруты (алмазные и мамонтовые) и др. [5, с. 51].

Средством стратегического воздействия при регулировании регионального туризма может быть разработка и реализация территориальных программ по ключевым направлениям социально-экономического развития. Территориальная программа развития рекреационной зоны должна быть ориентирована на приведение в действие территориальных резервов повышения эффективности экономического потенциала, улучшение обслуживания туристов и как следствие – на повышение уровня и качества жизни населения.

Эффективность использования экономического потенциала региона может быть значительно повышена при наличии предплановых обоснований развития территорий, к которым относятся региональные прогнозы. Региональный прогноз представляет собой исследование перспектив развития района, имеющее предварительный характер и содержащее гипотезу о направлениях развития и будущем состоянии региона в целом и отдельных его составляющих. Он дает возможность оценить различные варианты развития региона на предварительной стадии. Региональному прогнозу должен предшествовать научный анализ экономических и социальных процессов и тенденций, динамики развития рекреационной инфраструктуры в предшествующие периоды.

Таким образом, разработка концептуальных положений регулирования развития регионального туризма позволяет сделать следующие выводы:

- решение задачи комплексного развития региона означает формирование таких соотношений и пропорций между отдельными элементами социально-экономического комплекса, которые создавали бы условия для эффективного включения региона в территориальное разделение труда и решения внутрирегиональных проблем, обеспечивающих последовательное продвижение в социальной сфере;
- механизм регулирования должен предусмотреть возможность постоянного контроля за развитием отношений, которые складываются между отраслями хозяйственного комплекса региона; состоянием производственной инфраструктуры; экономическими и демографическими процессами в регионе; экономической и финансово-кредитной сферой; экономическими и финансовыми потоками региона; ресурсным и экономическим потенциалом региона; экономическими и социальными процессами;
- формирование сервисной зоны или зоны услуг в рассматриваемом регионе, специализирующейся на оказании различного рода услуг, в том числе деловых и рекреационных, ускорит создание конкурентной среды, сформирует эффективные направления инвестирования, оживит внешнеэкономическую деятельность, поможет занять региону должное место на мировом рынке рекреационных услуг.

Местные органы управления должны сосредоточить свое внимание на процессах, которые не могут регулироваться рынком, чтобы не допустить нежелательных последствий в сферах, определяющих рекреационный потенциал региона – здравоохранении, экологии, культуре, жилищно-коммунальном хозяйстве, транспорте, связи. Используя бюджетный и налоговый механизм, а также систему субсидий, местные органы могут регулировать использование финансовых ресурсов, создавая условия для нормального инвестиционного процесса, развития рынка рекреационных услуг в регионе. По нашему мнению, экономическое регулирование, межотраслевое и межрегиональное перераспределение финансовых ресурсов достигаются взаимодействием субъектов регионального воспроизводственного процесса в соответствии с целями и задачами развития региона.

Рекреационные услуги, составляющие основу деятельности региона, по представлениям ряда авторов, имеют натуральную и денежную формы. Во-первых, рекреационная услуга есть экономическая категория, соответствующая определенной потребности. Во-вторых, на производство рекреационной услуги затрачивается определенная мера живого и овеществленного труда. В-третьих, общественная практика свидетельствует, что в условиях рыночных отношений потребность человека в рекреации становится реальной экономической потребностью лишь в том случае, если она обеспечена соответствующим доходом.

Многообразие видов отдыха, особенности их технологии, требующие особых средств отдыха, и характер используемых ресурсов определяют и разнообразие предприятий, обеспечивающих различные

виды отдыха. Их называют рекреационными предприятиями. Все эти предприятия и связанные с ними структуры образуют особую отрасль народного хозяйства – рекреационное хозяйство (рекреационный комплекс), главная задача которого – обслуживание отдыхающих как в месте, так и вне постоянного места их проживания.

Российский ученый А.С. Макекадырова предлагает следующие методы государственного регулирования туристской деятельности на национальном уровне, которые можно применять и в Казахстане, а именно:

- установление общих правил осуществления различных видов предпринимательской и иной экономической деятельности объектов туристской индустрии и контроля и надзора за ее осуществлением;
- установление особенностей создания, реорганизации и ликвидации субъектов туристской индустрии;
- разработка и реализация целевых, инвестиционных и других программ, концепций и проектов в области туризма;
- государственная поддержка приоритетных видов туризма и деятельности субъектов туристской индустрии;
- налоговое регулирование; государственный протекционизм; информационное обеспечение туризма [6].

Туризм и рекреационная деятельность на уровне республики или региона должны поддерживаться государством и, конечно, должны соответственно субсидироваться инвесторами, в том числе, возможно, и иностранными.

В этой связи А.А. Курочкина, О.А. Яброва предлагают к возможным методам стратегического регулирования эндогенного регионального развития отнести:

- прямое государственное регулирование; стимулирование сектора услуг;
- поддержку малого и среднего предпринимательства; создание специальных зон [4].

По их мнению, методы прямого государственного регулирования базируются на двух основных целях государственного вмешательства в развитие регионов:

1) «справедливость», то есть такое размещение (пространственная организация) экономической деятельности, при котором жители всех регионов имеют равные возможности достичь желаемого благосостояния;

2) «эффективность», которая требует рационального использования потенциала каждого региона в целях общенационального благосостояния. В период экономического роста преобладает первая цель, в период кризисов – вторая.

Основными проблемами развития рекреационной зоны, решение которых возможно средствами региональной политики, являются: а) адаптация к местным условиям мероприятий экономической реформы, проводимой правительством; б) координация региональной политики правительства и местных властей; в) стабилизация социально-экономического состояния региона.

Если рассматривать долю допустимого иностранного участия, в зависимости от сектора экономики и активности инвестора, то это следует установить законодательно, однако она не должна превышать 49%. В сфере туризма иностранное участие может быть допустимо, если предусматривается строительство теннисных кортов, площадок для гольфа, яхт, центров здоровья, луна-парков и других объектов инфраструктуры, способствующих разнообразию и повышению качества услуг, или если проект связан со строительством туристических комплексов, трех-, четырех- и пятизвездочных отелей, отелей в горных районах. В целом создание сервисной зоны в регионе позволит сконцентрировать внимание на приоритетных направлениях в экономической и физической реструктуризации, минимизирует вмешательство государства в социально-экономическое развитие территории.

Экономика, базирующаяся на регулируемых рыночных отношениях, требует как совершенствования действующих, так и создания новых методов прогнозирования и программирования хозяйственного механизма, в том числе и в рамках отдельного региона. При этом повышается актуальность проблемы научной обоснованности программных расчетов и исследований, создание методов и моделей многовариантных расчетов в области поиска оптимальной перспективной стратегии, уточнения научных основ прогнозирования развития регионального туризма, разработки теоретических и методических основ формирования концепции долгосрочного развития регионального туризма.

Литература

1. Туризм Казахстана 2006-2010. Статистический сборник. Гл. ред. Смаилов А.А. – Астана, 2011. – 152 с.
2. Туризм Казахстана 2004-2008 гг. Статистический сборник. Под ред. Ж.И. Омарова. – Астана, 2009. – 107 с.

3. Туризм Казахстана в 2007 году. Статистический сборник. Под ред. Ж.И.Омарова. - Астана, 2008. – 128 с.
4. Курочкина А.А., Яброва О.А. Стратегическое регулирование развития рекреационной зоны в регионе // Проблемы современной экономики. – 2007. - № 1. - С.181-187.
5. Тотонова Е.Е. Региональные особенности и тенденции развития туризма на севере России // Региональная экономика: теория и практика. – 2010. - № 31. – С.48-54.
6. Макекадырова А.С. Совершенствование практики формирования туристско-рекреационного комплекса национальной экономики. Научное издание. – М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2007. – 160 с.

МАНСУРОВА А.С.

ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б.Сулейменова,
к. филос.н. (г.Алматы)

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СТРАТЕГИИ РЕЛИГИОЗНОГО ДИАЛОГА

История распорядилась так, что на протяжении уже нескольких веков Казахстан является многонациональной страной. «В Казахстане межкультурные контакты между народами имели место еще в глубокой древности. У многих этнических групп страны есть общее историческое прошлое, давние хозяйственно-экономические и политические связи, в которых связующим звеном выступил Шелковый путь» [1; С.224]. Как пишет китайский исследователь Л. Цзинцзянь: «Через Шелковый путь шел обмен продуктами не только материальной, но и духовной культуры» [2].

Необходимо отметить, что Президент Казахстана Н.А.Назарбаев постоянно подчеркивает, что внедрение в сознание граждан идеологии межнационального единства и согласия является основной задачей на ближайшее десятилетие: «...казахстанская культура основана на взаимопонимании и терпимости, патриотизме и гражданской ответственности за судьбу страны у представителей всех этносов, живущих на древней земле казахов» /3/.

Однако, как мы можем видеть, глубочайшие перемены в мировом устройстве сейчас в самом разгаре. Размах и скорость перемен, обусловленные глобализацией вне зависимости от их природы станут характерной особенностью ближайших лет. Государство-нация останется основной единицей мирового порядка, однако экономическая глобализация и распространение технологий, в первую очередь информационных, подвергнут правительства государств новым громадным нагрузкам. Рост способности к взаимодействию между людьми будет сопровождаться распространением виртуальных сообществ по интересам, усложняя способность государств к управлению. Интернет, в частности, ускорит создание еще более глобальных движений, которые могут стать мощной силой в международных отношениях. Отчасти управление подвергнется натиску со стороны новых форм политики идентичности, в центре которых находятся религиозные убеждения.

В частности, политический ислам будет оказывать существенное влияние на ситуацию в мире, объединяя разнообразные этнические и национальные группы. Сочетание ряда факторов – переизбыток молодежи во многих арабских странах, неблагоприятные экономические перспективы, влияние религиозного образования и исламизация таких институтов, как профсоюзы, неправительственные организации и политические партии, – станет гарантией того, что ислам будет по-прежнему серьезной силой.

Необходимо отметить, что «...в последнее время много говорят о «просвещенном исламе». Однако термин этот требует правильной, а не схоластической интерпретации, поскольку кое-кто может решить, что наряду с «просвещенным» может существовать и «непросвещенный» ислам. И тогда мы с вами попадем в плен ложной теории «о двух исламах». Одна из самых важных задач, которые стоят перед обществом – помочь людям разобраться в этом вопросе» /4; С.6-7/. Поэтому необходимость межрелигиозного диалога в современном мире кажется очевидной. Можно говорить о том, что подходы к диалогу религий также должны учитывать современные реалии, включая тенденции к глобализации. В сущности, диалог религий является одним из базовых элементов диалога цивилизаций, ибо ценностные ориентации и духовный мир каждой цивилизации во многом предопределяется установками, заложенными в той или иной религии. «Нельзя создать единое религиозное пространство. Нельзя преодолеть до конца имеющиеся различия, тем более что порой они затрагивают основы великих религий. Однако ценность постоянного диалога состоит в том, что, несмотря на существующие разногласия, сохраняются сам смысл и процесс поиска некой «золотой середины». И главное – диалог создает тер-

риторию мира и согласия, время гармонии и ясности. И в этом я вижу несомненную ценность религиозного диалога» [5; С.300-314].

Соответственно, межцивилизационный диалог нацелен прежде всего на поиски общности в базовых ценностях цивилизаций, каждая из которых являет собой особый мир со своей степенью открытости к внешним влияниям, духовными установками, традициями, пониманием роли личности и т.д. Поэтому, уровень диалога и его продуктивность зависят от степени совместимости и диалогичности ценностных ориентаций, сложившихся в той или иной цивилизации. Причем, диалог как установка на взаимодействие и контакты различных цивилизаций требует от его участников не только отстаивания собственной позиции, но и умения пусть не принять чужую точку зрения, но признать право на нее. Такой диалог религий, в противовес тенденциям к глобализации, может способствовать взаимопониманию в мире, сохранению самобытности и базовых ценностей каждой цивилизации.

Например, в своей работе «Короли и народ. Власть и право на правление» известный американский политолог Р.Бендикс, проанализировав эволюцию государственных и социальных структур Англии, Франции, Германии, Японии и России от средневековья к современности, пришел к выводу, что ни в одной из этих стран перемены не происходили без инокультурных влияний, но при этом каждая историческая модель формирует свою цивилизационную идентичность в соответствии с мировоззренческими ориентирами, основой которой являются религиозные ценности. Соответственно, результатом диалога станет не нивелирование цивилизационных, и тем более религиозных и этнических отличий, а, напротив, сохранение целостности базовых ценностей, но при этом формируется база для выработки общего пласта ценностей, который позволил бы сблизить различные позиции.

Диалог религий требует развития в межгосударственном, региональном и глобальном масштабах, поскольку от уровня взаимопонимания и уважения к духовным традициям партнеров во многом зависит разрешение ряда региональных конфликтов. Полезным может стать такой диалог для решения многих проблем, в том числе и порожденных так называемым «столкновением цивилизаций», а точнее давним противостоянием Запада и Востока, христианства и ислама. Так, на Генеральной Ассамблее ООН в 1999 г. экс-президент Ирана Хатами выступил с идеей диалога цивилизаций. Он высказал мысль о том, что смогли выжить и развиваться лишь те цивилизации, которые оказались способны обмениваться с другими цивилизациями своими достижениями, обладают умением «говорить» и «слушать».

Примером межконфессионального сотрудничества может служить наша страна, где ислам и христианство сосуществуют не одно столетие. Каждая религия на своем языке несет людям общечеловеческие ценности, закрепляет нормы поведения в обществе, выступает в роли хранителя многовековых духовных ценностей казахского и русского народов. В настоящее время межконфессиональный диалог – это необходимая форма общения, лучший способ духовного обогащения, путь к предупреждению кризисных проявлений, в которых осложнение социально-экономических проблем может перерасти в противостояние между народами по религиозному признаку.

Мы ведем речь о диалоге, нацеленном не на иллюзорное преодоление тех или иных конфессиональных отличий, а о стремлении снять межцивилизационные противоречия на базе сближения аксиологического фундамента различных религий. Фундаментом диалога может быть общее в истории ислама и православия, в истории исповедующих эти религии народов, ведь в Казахстане и других странах СНГ последователей двух вер связывают общие исторические судьбы. Близость вероучения православия и ислама подтверждается параллелями в священных текстах двух религий, в том числе по вопросу диалога. Так, «...в социальных доктринах ислама и православия есть очень важный общий пункт – принцип сорности (умма – в концепциях ислама) - приоритет духовной общности людей в социальном взаимодействии над их экономическими, классовыми, групповыми различиями... Будущее – в единстве, экономическом, политическом, но самое главное – в духовности» [6; С.63].

Кроме того, «Уникальность ситуации в Казахстане связана с тем, что страна, по сути, представляет собой в этноконфессиональном контексте мозаичное общество, где соседствуют и активно взаимодействуют мусульманские, православные, западнохристианские и другие ценности» [7; С.168-169].

Действительно, в современном Казахстане, где помимо христианства и ислама действует около пятидесяти институционализированных конфессий, проблема межконфессиональной толерантности отнюдь не исчерпывается одним православно-исламским диалогом. Несмотря на некоторый спад миссионерской активности, по-прежнему остро стоит вопрос вторжения в казахстанское духовное пространство новых религиозных движений, вызывающих озабоченность всех традиционных религий страны.

Однако, несмотря на вышеперечисленные и другие аналогичные проблемы, именно характер православно-исламских отношений для Казахстана является решающим, поскольку толерантность и содру-

жество между этими двумя ведущими культурно-конфессиональными общностями создает благоприятную основу для разрешения в том же духе всех остальных межконфессиональных противоречий.

Республика Казахстан как евразийская страна исторически состоялась на путях союза православных и мусульманских народов. «Казахстан сформировался как уникальное государство, скрепляющее среднюю, центральную часть континента Евразия. Евразийская сущность нашей страны – это, прежде всего реальная возможность метаисторического диалога между материалистическим, стремящимся к постоянной технологической экспансии в природу Западом и духовным, сохранившим воспоминания о великой гармонии с природой Востоком».

Говоря о геополитическом аспекте, интересно вспомнить предложенное в 1904 г. оксфордским профессором Х. Макиндером понятие «*хартленд*» («сердцевина мира»). Оно означает среднюю территорию Северного полушария, охватывающую лесостепную зону Евразии, процессы в которой предreshают собой все важнейшие события мировой истории. Поэтому страна, контролирующая *хартленд*, по мнению Макиндера, может претендовать на статус ведущего субъекта исторического процесса [8].

Однако, по мнению современного геополитического аналитика Е. Морозова, одним из вариантов глобального переустройства мира, предлагаемых развитыми странами Запада, является установление контроля над *хартлендом* посредством провоцирования православно-мусульманского раскола. В этой связи реанимируется концепция неизбежности глобального «конфликта цивилизаций» в христианско-мусульманских контактных зонах, выдвинутая еще в первой половине XX в. известным американским ученым Э. Хантингтоном. Согласно этой теории, страны, в населении которых представлено несколько цивилизационных групп, неизбежно обречены на распад [9; С.338]. Противостоять подобным проектам может в первую очередь многосторонний взаимный диалог как внутри Казахстана, так и на международной арене. За годы независимого развития Казахстан стал одним из центров влияния, как в странах СНГ, так и во всем мире, об этом свидетельствует организация Казахстаном международных встреч самого высочайшего уровня. Эти инициативы вносят важный вклад в межрелигиозную и межэтническую терпимость, равно как и в международную безопасность и разрешение конфликтов.

«Продвижение таких ценностей, как толерантность, истина, справедливость и любовь должно быть целью любой религиозной проповеди. Экстремизм, терроризм и др. формы насилия во имя религии не имеют ничего общего с истинным пониманием религии и являются угрозой для человеческой жизни» [10; С.1].

В контексте вышесказанного особое значение приобретает духовно-нравственный аспект религиозного сотрудничества. Он напрямую связан с преодолением деструктивных тенденций в социально-культурной и духовной сферах, необходимым для цивилизационного выживания Казахстана перед угрозой глобального вызова Запада. Поэтому конвертирование нравственных норм религиозных систем в современные формы социально-ответственного поведения должно стать важнейшей задачей при выработке альтернативных проектов мироустройства, предлагаемых не западными цивилизациями.

Мы должны понять, что вышесказанное может быть достигнуто только в условиях взаимодействия и взаимопомощи. Такое понимание названных задач и путей их решения способствует зарождению и развитию черт общечеловеческого сознания. Существует многообразие культурных ценностей и традиций различных народов, которые являются достижением опыта его исторического развития. Только через диалог с другой культурой можно достигнуть определенного уровня самопознания, так как при диалогической встрече двух культур каждая сохраняет свое единство и открытую целостность, одновременно обогащая другую.

Литература

1. Курганская В.Д. Этническое многообразие казахстанского общества. К истории миграции и межкультурных взаимодействий в Казахстане//«Формирование толерантного сознания в современном казахстанском обществе. – Алматы: ИФиП КН МОН РК, 2009. – 327с.
2. Цзинцзянь Л. Шелковый путь и культура Центральной Азии//Центральная Азия и культура мира. - 1999. - №1.
3. Казахстанская модель межэтнического согласия: опыт, практика и перспективы. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на 10-ой сессии Ассамблеи народов Казахстана. Астана, 23 декабря 2003 г.
4. Сейтахметова Н.Л. Европа. ислам. Казахстан. «Треугольник веры и надежды»// «Весь мир» №2(36), май/июнь 2012. Философская гостиная.
5. Назарбаев Н.А. Стратегия независимости // От диалога религий – к сближению цивилизаций. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на Первом Съезде лидеров мировых и традиционных религий. – Алматы: Атамура, 2003.

6. Ергалиев И.Е., Тихонова Т.Ю, Будущее Казахстана в зеркале евразийства//Идеи и реальность евразийства: Материалы Валихановских чтений «Исторические корни и перспективы евразийства как социокультурного и социополитического феномена», 11 декабря 1998 г., г.Астана – Алматы: Дайк-Пресс, 1999 – 296с.

7. Абусейтова М.Х. Казахстан в евразийской перспективе: геополитические и цивилизационные аспекты // Идеи и реальность евразийства: Материалы Валихановских чтений «Исторические корни и перспективы евразийства как социокультурного и социополитического феномена», 11 декабря 1998 г., г.Астана/Алматы: Дайк-Пресс, 1999 – 296с.

8. Морозов Е. Сердцевина мира // Десятина. 2000. № 17-18.

9. Хантингтон Э. Столкновение цивилизаций? // Плис. 1994. № 1.

10. Декларация участников Съезда лидеров мировых и традиционных религий // Казахстанская правда, 25 сентября 2003. №276-277.

ТАСИЛОВА Н.А.
ХАСАНАЕВА Л.М.
т.ғ.к., аға оқытушы;
т.ғ.к., доцент

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ШАЙБАНИ ӘУЛЕТІНІҢ ДЕРЕКТЕРІНЕ СИПАТТАМА

Қазақ хандығының тарихы өте күрделі әрі түрлі кезеңдерді басынан кешірді. Әсіресе XV ғ. соңы мен XVI ғасыр көп зерттелмеген әрі түрлі қиындықтар туындаған кезең болғандықтан, бұл кезеңді тарихи жазба деректер арқылы қалпына келтіру қажеттілігі туындап отыр. Осы кезеңде пайда болған деректердің өзін деректанулық талдаудан өткізіп, алынған мәліметтердің шынайылық деңгейін анықтау қажет.

Қазақ хандығының тарихын қайта қалыптастыруда осы кезеңде пайда болған тарихи деректердің маңызы зор. Ортағасырлық деректердің өзіне тән ерекшеліктердің бірі – олардың белгілі бір билеуші әулеттің тапсыруымен, сол әулеттің мүддесінен шығуы, оның тарихын, жеткен жетістіктерін барынша мадақтау болатын. Осындай XV ғ. екінші жартысы-XVI ғғ. Қазақ хандығының, билеушілерінің тарихынан аса көп, әрі құнды мәліметтер беретін Шайбанилық деректерді деректанулық талдаудан өткізудің маңызы зор [1]. Өйткені, қазақ халқының осы кезеңдегі тарихының көпшілік тұстары осы әулеттің деректерінде сақталған.

XV ғ. соңы мен XVI ғасырда пайда болған көптеген деректердің ішінде Шайбани әулетінің деректері ерекше құнды болып табылады. Себебі:

- Біріншіден, бұл әулет Қазақ хандығының оңтүстіктегі Орта Азиядағы мықты қарсыласы, әрі көршісі болды. Яғни, екі ел арасында үнемі қарым-қатынас үзілмеді;

- Екіншіден, бұл Шайбанилық деректерде көршілері қазақтар туралы сан қырлы: олардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, саудасы, діні, мәдениеті, салт-дәстүрі туралы мәліметтер өте көп. Сонымен қатар, қазақ хандары туралы, олардың саясаты, дипломатиясы, Шайбани әулетімен қарым-қатынасы туралы да көп жазылған;

- Үшіншіден, бұл Шайбанилық деректер сол кезеңде пайда болды. Яғни, тарихи оқиғадан онша алшақтамай, көп уақыт өтпей жазылған.

Бұл деректерді неліктен Шайбани әулетінің деректері деп атаймыз? Өйткені, Шайбани әулеті - өзбек билеушілерінің әулеті (1500-1598/99 жж.). Шайбани әулеті Шыңғыс хан тұқымынан тараған, Жошының кіші, бесінші ұлы – Шибанның ұрпақтары. Әулеттің негізін салушы - Әбілхайыр ханның немересі, Шаһ Будақ сұлтанның баласы Мұхаммед Шайбани хан (1451-1510 жж.).

Шайбани хан Орта Азияда Шайбани мемлекетінің негізін қалады. Бұл мемлекет 1500-1598/99 жылдар аралығында өмір сүрді. Оның орталығы Самарқанд, ал 1560 ж. бері Бұхара қаласына көшті. Бұл мемлекеттің территориясы Каспий теңізінен Тянь-Шаньға, Сырдариядан Орталық Ауғанстанға дейінгі жерді қамтыды [2].

Шайбани хан 1500 жылдары өзінің саяси және әскери күресінің арқасында Темір әулетінің ұрпақтарын Орта Азиядан ығыстырып, Мауреннахр мен Хорасанда өз билігін орнатты. Ол 1510 жылға дейін осы өңірлерді иеленді және көрші жатқан Қазақ хандығымен Сыр бойындағы саяси-экономикалық, мәдени-рухани маңызы зор қалаларды иелену үшін үнемі соғыстар жүргізді. 1510 ж. Иран шаһы Сефеви әулетінен шыққан Исмайл I шаһ Шайбани ханды талқандап, өлтіргеннен кейін,

Шайбани мемлекетінің жерінде екі өзбек мемлекеті құрылды. Бірі – Мауреннахрдағы Шайбани мемлекеті, ал екіншісі – оған тәуелді емес Хиуа хандығы (орталығы Үргеніш кейіннен Хиуа) пайда болды. Әмір Темір әулетінің бұрынғы хорасандық иелігі Иранға қарады. Шайбани мемлекетінің мұрагері Ұбайдолла хан 1539 ж. дейін билік құрады. Одан кейін Шайбани мемлекеті үшке бөлініп, бір-бірімен тақ үшін күреседі. Тек 1583 жылы Абдолла II кезеңінде Шайбани мемлекеті қайта гүлденеді. Оның өзі 1598/99 ж. дейін ғана өмір сүреді.

Осы 1500-1598/99 ж. кезеңде пайда болған деректер Мұхаммед Шайбани ханның, Ұбайдолла ханның, Абдолла II ханның және т.б. Шайбанилық сұлтандардың тікелей басшылығымен немесе олардың тапсырысымен жазылған дүниелер болатын. Сонымен қатар Шайбаниден кейін хандық билікті мұраланған туыстары да болатын. Сондықтан да осы әулет 1 ғасыр өмір сүріп, өзінің артынан қалдырған өшпес мұрасы – жазба деректерді Шайбани әулетінің деректері деп тарихшылар бөліп қарастырады [3].

Бұл деректер саны жағынан біршама көп. Жазылған уақыты мен мәліметтер беру сипаты, мазмұны жағынан әралуан. Шайбанилік деректерде негізінен саяси тарих өте жақсы көрініс тапқан, алайда оларға сын көзбен қарау қажет. Өйткені, кез келген әулет өз мемлекетінің тарихын, идеологиясын, күресін келешек ұрпаққа үлгі-өнеге ету үшін оны барынша күшті, жеңілмейтін, билеушілерін батыр етіп жазуға тырысады. Сондай-ақ, деректен Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясатын, хандарының қасиеттерін, халқының экономикалық-әлеуметтік жағдайын, салт-дәстүрі мен діні, қалалары мен қыстаулары туралы құнды-құнды мәліметтер алуға болады.

Шайбани әулетінің деректерінің барлығына дерлік тән қасиет, олардағы мәліметтер Шайбани хан мен оның атасы Әбілхайыр ханнан бастау алады.

Ортағасырлық авторлардың еңбектеріндегі тағы бір ерекшелік оларда көбіне өзіне дейінгі жазылған шығармаларды пайдалану басымырақ болатын. Олар пайдаланған шығармалардың атын да, авторын да келтірмей жаза беретін. Сонымен қатар парсы (тәжік), түркі тіліндегі деректерде әсірелеу, өлеңдетіп жазу стилі айқын байқалады.

Дерек Қазақ хандығының Сыр өңірі үшін күрескен қарсыласы, көршісі әрі туысқаны Шайбанилік әулеттің тапсырысымен жазылғандықтан, ол өз бойында субъективті мәліметтерді сақтайды. Алайда деректану ғылымының заңдылықтарына сүйене отырып, біз бұл әулеттік шығармаларда өз тарихымыздың көмескі тұстарын ашатын, айтылмаған, зерттелмеген мәселелерін анықтайтын мағлұматтар ала аламыз.

Тарихи деректер өзінің саны, көлемі жағынан аса көп, мазмұны, түрі жағынан әр алуан. Оның бәрін қамту аса қиын. Сондықтан тарихи деректер теңізінде дұрыс жол табу, тарихи зерттеулерде оларды тиімді және пайдалы етіп қолдана білу қажеттілігі оларды сыныптау проблемасын туғызады. Басқаша айтқанда, деректерді ортақ қасиеттері бар, бірақ бір-бірінен ерекше белгілерімен айырылатын категорияларға бөлу [1].

Ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты жазба деректерді шартты түрде мынандай принциптерге негіздеп бөлуге болады:

- әулеттік
- тілдік
- аймақтық

Біз әулеттік деректерге жататын Шайбанилық деректерді шартты түрде үш топқа бөлеміз. Ол деректің пайда болған уақытына, мазмұнына байланысты бөлініс. Мәселен, Шайбани әулетінің 1-тобының шығармаларына 1500-1511 жж. аралығында жазылған деректер жатқызылады. Оған:

1. Михман наме Бұхара;
2. Тауарихи гузидаий нусрат наме;
3. Шайбани наме;
4. Фатх наме.

Шайбанилық деректердің 2-тобына төмендегі деректерді жатқызамыз:

1. Зубдат ал-асар;
2. Тарихи Абулхайыр-хани;
3. Бадай ал-Вакай деректері кіреді;

Шайбани әулетінің 3-топ деректеріне Хафиз Таныш мир Мұхаммед әл Бұхаридің «Шараф наме шахи» немесе «Абдолла наме» немесе «Книга шахской славы» деп те аталатын деректі жатқызамыз. Бұл деректің қазақ тарихы үшін маңызы өте жоғары. Біз Шайбанилық деректердің 1-ші тобына кіретін деректерге сипаттама береміз.

Әулеттік деректер тобына жататын Шайбанилық деректердің бірінші тобына Фазл-аллах Ибн Рузбехан Исфahanидің «Михман наме Бухаре» «Бұхара қонағының жазбалары» атты еңбегін

жатқызамыз. Автор 1457 жылы (хижра бойынша 862 ж) Хундж Ларистанда дүниеге келеді. Ибн Рузбеханның әкесі Жамаладдин Рузбехан кезінде белгілі улем, Исфахандағы садрлардың сословиесіне кірген атақты адамдардың бірі болды [4].

Ибн Рузбеханның жастық шағы Шираз бен Исфаханда өтеді. 17 жасынан Меккеге, Хиджаз, Мысырға саяхат жасап, құранды меңгеріп, араб әдебиетін оқып, көптеген ғалымдар мен ғұламалардың еңбектерімен танысып, олардың көбісінен дәріс алады. Оның көптеген еңбектері жарыққа шығып, таңымал болады. Олар бізге жетпеген «Трактат землепашце», «Родословное его Величества наместника всемиростивого» т.б. шығармалары еді.

XVI ғасырдың басында Иранда шииттікті ту еткен Сефевидтік әулет Шах Исмайыл I билікке келгенде, Ибн Рузбехан Хорасанға қашады. Өйткені, оның діні ислам, сүннет жолында болатын.

XVI ғ. басында Мұхаммед Шайбани барлық Орта Азия жерлерін жаулап алып, осы өңірдегі ғалымдар мен ғұламаларды өз құзырына жинағанда Рузбехан да Шайбани ханның жағына өтіп, осы ханның тарихшысына, кеңесшісіне айналады. Рузбехан 1509 жылы 27 қаңтар - 9 қыркүйекте мемуарлық парсы тілінде «Михман наме Бухаре» еңбегін жазады. Ол тікелей Шайбани ханға арналған болатын.

Рузбехан ханның жанында жүріп, оның барлық дерлік саяхаттары мен жорықтарында болады. Фазл аллах Рузбеханисіз Шайбани ханның бір де бір жиналысы да өтпейтін еді. Ол өз ханына 1510 ж. дейін қызмет жасады. 1510 ж. Сефевилік Исмайыл I Шайбани ханның Мерв түбінде басын алғанда, тарихшы ханның жиені Ұбайдолла сұлтанның кеңесшісіне айналады. 1515 ж. кейін оның өмірі туралы ешбір мәліметтер сақталмаған [5].

Исфahanидің «Михман наме Бухаре» еңбегі негізінен Шайбани ханның аталарына, ханның өзіне арналып жазылған. Бұндағы көптеген мәліметтер тек өзбек халқы үшін ғана емес, қазақ тарихы үшін де маңызы зор. Дерек негізінен Қазақ хандығы мен Шайбанилер арасындағы байланыстардан, қазақтардың саяси, мәдени, экономикалық, әлеуметтік тарихынан көптеген құнды мәліметтер береді. Негізінен XV-XVI ғғ. Қазақстан тарихына қатысты мынандай мәліметтер береді:

1. Қазақтардың этногенезіне байланысты;
2. Қазақ хандарының генеологиясына байланысты;
3. Қазақтардың қалалары туралы мәліметтер;
4. Қазақтардың шаруашылығы, көшіп-қоны туралы;
5. Қазақтардың діні;
6. Қымыз сусыны;
7. Олардың сауда-саттығы;
8. Қазақ қоғамындағы ұлыстар туралы;
9. Қазақтардың колөнері туралы;
10. 1509 ж. Шайбанидің қазақтарға қарсы 3 жорығы туралы егжей-тегжейлі баяндалған.

«Михман наме Бухаре» дерегі Шайбаниді мадақтау мақсатымен арнайы тапсырыспен жазылғанымен, онда объективті мәліметтер де баршылық. Бұл деректің түпнұсқасы бізге қолжазба күйінде екі түрі жетті. Оның бірі Өзбекстан Республикасының ҒА. Шығыстану институтында, ал екіншісі Стамбұлдағы Нұри-Осман-й мешітінің медресесінде сақтаулы.

Шайбанилық деректің 1-тобына жататын келесі дерек «Тауарих-и гузида-йи нусрат-наме» немесе «Жеңіс кітабынан жинақталған жылнама» - ортағасырлардағы тарихи шығарма. Оны атауына қатысты да бірнеше пікірлер бар. Бұл еңбектің авторы белгісіз. Әртүрлі ғалымдар түрлі көзқарасты білдіреді. Мәселен П. Лерх бұл деректің авторы Жалал ад-Дин Румидің баласы Сұлтан Уәли жазған десе, біріқта ол XIV ғ. басында өмірден озған. Сондықтан оқиғалар желісі 1504 ж дейін жазылған «Тауарихидің» авторы болуы мүмкін емес.

Ал Р.Г. Мукминованың пікірінше «Тауарихиді» жазуға Мұхаммед Шайбани хан атсалысқан, ал оның авторы Шайбани ханның жорықтарында әрқашан бірге жүріп, барлық істердің басы қасында болған адам деп тұжырымдайды. Оның пікіріне сүйенген ғалым А.А. Семенов жоғарыда аты аталған шығарманың авторы Шайбани ханның өзі деп батыл айтады. Зерттеуші А.М. Акрамовтың пікірі мүлдем басқаша. Оның топшылауынша «Тауарихидің» авторы «Шайбани наме» атты түркітілдес шығарманың авторы Мұхаммет Салих. Ал Шайбани хан оған көмектескенін жоққа шығаруға болмайды дейді ғалым. Бұған дәлел ретінде, біріншіден, шығарманың өзінде былай делінген: «Бұл шығарма ханның Бұхара мен Самарқандты басып алғаннан кейінгі шығарған бұйрығымен жазылды», - делінген. Ал «Тауарихидің» авторы Шайбани ханның өзі болса, ол өз-өзіне бұйрық шығармайтыны анық. Екіншіден, «Тауарихидің» құрылымы, ішіндегі өлеңдер «Шайбани наме» дерегіне ұқсас және өлең жолдары содан алынған дейді А.М. Акрамов [6].

Ендігі жерде шығарманың авторы ғана емес атауына байланысты да пікірталастар болған. Көбінесе

«Жеңіс кітабынан жинақталған таңдамалы жылнама» немесе «Жеңіс кітабының таңдаулы тарихы» деп аталса, А.М. Акрамовтың пікірінше «Жеңіс кітабы – Таңдамалы тарих». Бұл атаулардың екі нұсқасын да пайдалануға болады, бірақта үшінші нұсқасы ретінде «Жеңістің таңдаулы даталары кітабы» деуге де болады.

Жалпы «Тауарих-и гузида-йи нусратнаме» авторының аты-жөні, ол туралы мәлімет те бұл еңбектің екі белгілі нұсқасында кездеспейді [7].

Дерек 1502 жылы 2 қарашада басталып 1504 ж. сәуір-мамыр айларында аяқталған, яғни, хижра бойынша 908-909 жылдары. «Тауарихидің» мазмұнындағы басты идея Мұхаммед Шайбани ханның жеңісін көрсету, оның Орта Азияда түпкілікті билеуші болып орныққанын паш ету еді.

Шығарманы жазуда көптеген зерттеушілердің пікірінше монғол шапқыншылығынан кейін Иран мен Орта Азияда жазылған парсы тіліндегі көптеген еңбектер пайдаланылған. Мәселен, Ала ад-Дин Ата-Мелик Жувейнидің «Таварих-и джаханкушай-и Менгу-хан ибн Тулуй-хан», Исламшах Газан-ханның «Таварих-ий гузидай Исламшах Газан-ханның қызы», Хамдаллах Мустауфи Казвинидің «Таварих-ий гузида», Ұлықбек мырзаға жазылған «Таварих-и шахи» еңбектері пайдаланылғанын көптеген шығыстанушылар атап өтеді. А.М.Акрамовтың пікірінше «Тауарихиде» Низам ад-Дин Шамидің «Зафар намесі» мен Абд ар-Раззак Самарқандидің «Матла ас-са дайн ва маджма ал-бахрайн» еңбектері пайдаланылған.

«Тауарих-и гузида-йи нусратнаме» негізінен сонау оғыз, түрік, моңғол тайпаларының Шыңғыс ханның тарихынан бастау алып, оның генеологиясын шежіремен таратқан. Онда Шайбан, Тұқай Темір мен Шағатай ұрпақтарының шежіресі деректің аяқталған уақытына дейін таратылған. Және ең бастысы Мұхаммед Шайбани ханның тарихы жақсы баяндалған. Ерекше тараулар атасы Әбілхайыр ханға, інісі Махмұд Бахадүр сұлтанға, баласы Мұхаммед Темір сұлтанға арналған. Шығарманың соңғы бөлігі Шайбани ханды барынша мықты етіп көрсету, ал оның бәсекелестерін әлсіз етіп көрсету орын алған.

Бұл шығарманың нұсқасы Ресей ҒА шығыс халықтар институтының Санкт-Петербург бөлімшесінде және Британ музейінде сақтаулы. Ол екі қолжазба да толық емес, дефектілер көп. Екеуінде де біраз бөліктері жеткіліксіз. Жалпы Лондондық нұсқасы ленинградтық нұсқадан толығырақ. Негізгі екі түпнұсқадан басқа бүгінгі күнге дейін бізге бірнеше қысқа-қысқа көшірмесі жеткен. Олардан негізгі түпнұсқада келтірілмеген қосымша мәліметтерді алуға болады, әсіресе, 1510 ж Шайбани ханның өлімі туралы мәліметті осы көшірмелерден табуға болады.

Қазақ халқының тарихы үшін бұл деректерде сақталған Мұхаммед Шайбани ханның өмірі мен оның шежіресі, басқа да Жошы ұрпақтарының шежіресі өте құнды. Олар шыңғыстың ұрпақтарының генеологиясына жаңаша тұрғыдан қарауға жол ашады. Әсіресе, Қазақ хандарының шығу тегін анықтауға, олардың туыстық байланыстарын ажырату үшін маңызды. Мәселен, бұл деректен Бұрындық хан мен Барақ ханның балаларының аттары анықталып, Керей мен Жәнібектің туған ағалы-інілі емес екендігі анықталды.

Деректің мәліметтерін В.В. Бартольд, А.А. Семенов, К.И. Петров, С.К. Ибрагимов, В.П. Юдин және т.б. зерттеушілер өз еңбектерінде пайдаланған. «Тауарихиге» Р.Г. Мукминова, С.А. Азимжанова, Б.А. Ахмедов секілді зерттеушілер сипаттама жасаған. Ал С.К. Ибрагимов деректің шағын бөліктерін орыс тіліне аударып, МИКХ жинағына енгізген болатын. Бұл деректерді өзінің бірнеше ғылыми мақалаларында талдап көрсеткен еді. А.М. Акрамовтың ғылыми мақалаларында «Тауарихи» түрлі аспектіде талданып, жан-жақты қарастырылған. Ол шығарманы толығымен аударып, сыни мәтінін жасады.

Бұл еңбекте Қазақстан тарихына қатысты мынандай деректер бар:

1. Әбілхайыр ханның өлімінен кейінгі Дешті Қыпшақтағы саяси жағдай;
2. Осыдан кейінгі Керей мен Жәнібектің іс-әрекеттері;
3. Шейх Хайдарға қарсы күрескен одақтастар;
4. 1453 ж. Сығанақ түбіндегі шайқас;
5. Шайбани ханның өмірі мен 1470-90 жж. Қазақ хандығымен Сыр бойы қалалары үшін күреске арналған;
6. XVI ғасырдың басында Шайбани әулетінің Орта Азияға орнығуы;
7. Қазақ хандарының шежіресі берілген.

Келесі 1-топ дерегі «Фатх-наме» [8]. Ол «Жеңіс кітабы» немесе «Жеңіс туралы жыр» деп аударылды. Оның екінші атауы да бар, «Фатх-и хани», бұл дегеніміз «Ханның жеңісі» немесе «Хандық жеңіс». Бұл атауға байланысты шығарманың өзінде:

По той причине оно получило название «Фатх-и хани»,

Что господь даровал ему (Шайбани хан) победу над миром.

Бұл дастан ортазиялық фарси немесе тәжік әдиби тілінде жазылған. Оның жазылу үлгісін Фердаусидің «Шах наме» еңбегі іспеттес.

Еңбектің авторы ханның замандасы Молда Шади. Автор туралы ешбір мәлімет те жоқ. Тек Темірлік Бабырдың айтуынша сол кезеңде Орта Азияда үш Шади, әкесі мен екі ұлы болыпты. Олар өлең шығарумен, оны әртістер сияқты мәтінді оқып, орындауымен, импровизатор, оригиналды дүниелерді шығаратын декламатор ретінде танылған көрінеді. Сол Шадилердің ішіндегі Гулам Шади атты адам (әкесі) осы шығарманың авторы болуы мүмкін деген болжам бар.

Мұнда Шайбани ханның ерлік жолын өлең жолдарымен баяндайды. Онда Шайбани ханды соңғы билеуші, уақыттың имамы, мұсылмандардың рухани тірегі, идеологиялық басшысы ретінде мадақтайды. Сонымен қатар Орта Азиядағы саяси жағдай, Бабырдың қашуы, Самарқанттағы аштық, Әбілхайр ханнан кейінгі саяси жағдайды өлеңмен жеткізген. Бұл деректегі оригиналды, қайталанбайтын мәліметтер де бар. Ол Шығыс Дешті Қыпшақтағы билікке Әбілхайр ханнан кейін Жәдігер ханның келуі. Бұл мәліметтер кейіннен Әбілғазының «Түрік шежіресінде», Мунистің «Фирдаус ал-икбал» еңбектерінде қайталады. Сонымен қатар Мұхамед Шайбани ханның сол Жәдігер хан мен оның баласы Бүрекеге қызмет еткені туралы мәліметі де қызықты. Және «Фатх-намеде» ғана Шайбани ханның әкесі Шах Бұдақ сұлтанның қайтыс болған жылы көрсетілген.

Бұл мәліметтерді талдауда, біз Шади деректі жазуда «Тауарихиді» және Шайбани ханның, оның туыстарының ауызша кеңестерін пайдаланған болуы керек деген қорытындыға келдік.

Молла Шадидің айтуынша бұл дастанды жазуда Шайбани хан ұсынған осы шығармамен аттас хрониканы «Фатх-намеде» кеңінен қолданған. Деректе ол туралы мынандай өлең жолдары келтірілген:

Еще искал я у хана «Фатх-наме»,

[И] по своей милости вручил[его] мне шах, убежище веры [9].

Әрине, бұл шығарма Шайбани ханның тапсырысымен жазылған. Мұнда 1501 ж дейінгі оқиғалар жазылған.

Фатхнаме жеке тақырыптармен берілген 74 немесе 78 шағын тараудан және қорытындыдан тұрады. Бұл еңбекті тұңғыш рет ғылыми айналымға қосқан В.В. Бартольд болатын. Оның «Тауарихимен» ұқсастығын да зерттеуші атап өткен болатын.

Бұл деректегі ең маңызды мәліметтер:

- Мұнда ешбір деректе кездеспейтін мәлімет, Әбілхайыр ханның қайтыс болған жылы көрсетілген;
- Шайбани ханның әкесі Шах Бұдақ сұлтанның қайтыс болған жылы жазылған;
- Қазақ хандығы мен Шайбанилер арасындағы қарым-қатынастар туралы мәліметтер де бар.
- Қазақ хандары мен сұлтандары туралы мәліметтер бар;

Бұл Шайбанилық әулет дерегінің 5 түрлі нұсқасы бар. Олардың 2-і Санкт-Петербургдың кітапханасының шығыстану бөлімінде (№925, №962) сақталған. 1-ін В.В. Бартольд сипаттаған, ол Өзбекстанның ҒА (№5369) қорында сақталған. 2-і Тәжікстанның ҒА қолжазба мұралары және шығыстану бөлімінде сақталған (№953, №1464).

1-топтағы Шайбани әулетінің деректеріне Камал ад – Дин Али Бинаи бен Устад Мұхаммедхан Харавидің «Шайбани наме» немесе «Шайбани туралы кітап» дерегінің мәліметтері де қазақ тарихы үшін ерекше құнды [9]. Бұл еңбектің авторы жазушы, музыкант ретінде белгілі. Гераттың ең төменгі әлеуметтік тобынан шыққан. Ол 1453 ж. туылып, 1512 ж. Қаршыда Сефевидтік әулеттің әскерінің қолынан қаза тапты.

Бинаи Гератта тұрып, Ирак, Бұхара және Самарқантта саяхат жасап, Шайбани хан, Захир ад-дин Мұхамед Бабыр сияқты танымалы мемлекет басшыларының қол астында қызмет жасаған. Оны барлық зерттеушілер жоғары бағалайды. А. Мирзоев: Бинаи тек тәжік поэзиясын ғана емес, ол өзбек тілінде де өлең шығарады. Ол сонымен қатар шағатай, парсы тілін де білген. Оның көптеген еңбектері бар. Оның екеуі – «Шайбани наме» және «Футухат –и хани», - деген болатын. Олар 1504-1510 жылдар аралығында жазылған. Ондағы мәліметтер жоғарыда қарастырған деректердегі мәліметтер қайталады. Бірақ ерекшелігі, онда көбіне өлеңдетіп, әсірелеп жазу орын алған.

«Шайбани наме» жаңа әулеттің негізін қалаушы Шайбани ханды мақтау-мадақтау үшін, оның жеңісін күллі әлемге таныту мақсатында жазылған шығарма. Бұл мақсатты іске асыруға жоқшылық итермеледі. Ол шығарманы жазуда хан мен оның баласының қадағалауымен, дайын үлгінің негізінде орындады. Негізгі мазмұны мен жоспары «Тауарихиге» ұқсас.

«Шайбани наме» дерегін зерттеуді кезінде А.А. Самойлович «Шайбани наме», М. Салье «Кемал ад-Дин Бинаи его покровители», Б.А. Ахмедов «Государство кочевых узбеков», С.К. Ибрагимов «Шайбани наме Бинаи как источник по истории Казахстана», П.П. Иванов «Очерки по истории Средней Азии», Р.Г. Мукминова «О некоторых источниках по истории Узбекистана начала XVI века», А.А. Семенов

«Первые Шайбаниды», А. Мирзоев сияқты зерттеушілер өз еңбектерінде кеңінен пайдаланған.

Қорыта келгенде, Шайбанилық деректер ортағасырлардағы Қазақ хандығының тарихына, олардың әлеуметтік-саяси, әскери-дипломатиялық, сауда-экономикалық, діни-мәдени, идеологиялық, генеологиялық, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпынан өте көп құнды әрі тың материалдар беретінін атап өту қажет. Оларды әлі де деректанулық талдаудан өткізіп, зерттеу қажет. Бүгінгі таңда Қазақстан республикасының мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында Шығыс деректері, оның ішінде Кенес өкіметі тұсында жарияланған «Материалы по истории казахских ханств» деген атпен танымалы жинақтағы деректер де қайта басылып жарыққа шықты. Бұл деректер «Дайк-Пресс» баспасынан Шығыс деректері сериясымен жарияланды. Бұл Қазақ хандығын зерттеу барысында қажетті бірден-бір деректер тобы болғандықтан алдағы уақытта оларды тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Атабаев Қ. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. - Алматы: Қазақ университеті, 2003. - 35 б.
2. Телеуова Э. Шайбани әулеті. Шайбани мемлекеті // Түркістан. Халықаралық энциклопедия. - Алматы., «Қазақ энциклопедиясы».- 2000. - 634-635 бб.
3. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. - Алматы: Дайк-Пресс., 2001. - 27-35 бб.
4. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман наме Бухара /Пер., пред. и прим. Р.П. Джалиловой. Под. ред. А.К. Арндса. - Москва: Наука., 1976. – 196 с.
5. Сонда., 6-7 бб.
6. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. /Извлечения из персидских и тюркских сочинений/. Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука., 1969. – С 9-127.
7. «Таварихи-йи гузидай нусрат наме» // МИКХ, - 8-9 бб.
8. «Фатх-наме» // МИКХ, - 45 б.
9. МИКХ. - 46-47 бб

**ХАСАНАЕВА Л.М.
РАХИМБЕКОВА Б.К.
БОРСУКБАЕВА А.М.**

к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби,
к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби,
научный сотрудник РГП «Ғылым ордасы»

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЕКРЕТА О ЦЕНТРАЛИЗАЦИИ АРХИВНОГО ДЕЛА В КАЗАХСТАНЕ

В сентябре 1919 года в Оренбурге, будущей столице КазАССР, начал свою деятельность первый уполномоченный глава архива, прибывший для претворения в жизнь Ленинского декрета от 1 июня 1918 года о централизации архивного дела

В этот сложный для молодой советской республики период гражданской войны, в 1919-1920 гг. было положено начало сбору материалов будущего Центрального архива октябрьской революции (ЦАОР) КазССР.

Основная задача уполномоченного органа заключалась в том, чтобы спасти от гибели материалы дореволюционного периода, которых в Оренбурге, как центре колонизации, было сосредоточено чрезвычайно много. Задача была тем более важной, так как все белогвардейские правители старались всячески уничтожить архив. Вместе с тем, приступили к концентрации материалов по революционной эпохе. 4 августа 1919 года, т.е. в самый напряжённый момент жизни нашей страны, Главархив обратился ко всем губернским исполкомам и комитетам РКП(б) с воззванием о сборе и пересылке в Главархив материалов, начиная с 1917 года. Несколько позже, 29 октября 1919 года, в Оренбургской газете «Коммунар» среди сообщений с фронтов гражданской войны и распоряжений по борьбе с тифом мы встречаем заметку, озаглавленную «В Оренбургском архивном фонде» [1]. Автор заметки обращается ко всем государственным и общественным учреждениям, а также к частным лицам с просьбой сохранять и передавать в архив все рукописные и печатные материалы, которые только появляются в данное время с тем, чтобы все материалы «характеризующие те или другие явления переживаемой нами великой революции и гражданской войны могли быть полностью сосредоточены в руках будущего историка».

Работники архива не ограничивались, конечно, этим обращением, а собирали все текущие материалы: брошюры, газеты, листовки, плакаты и т.д., путем систематического обхода учреждений, заложив, таким образом, основу для концентрации документов революционного периода.

В бурные годы гражданской войны основная цель архивных органов состояла в том, чтобы спасти от гибели огромные архивные богатства страны. Правда, в центре с самого начала архивные материалы использовались, как важное орудие политической борьбы, имеется в виду публикация различных документов, разоблачавших политику царского правительства. На местах же, особенно на таких окраинах, как Казахстан, вся деятельность архивных работников сводилась исключительно к сохранению документов. Многие, очень ценные безвозвратно погибли, но очень многое удалось спасти, и в этом большая заслуга перед историей архивных работников, действовавших в те трудные годы.

После окончания гражданской войны, наша страна вступила в полосу сравнительно длительной передышки. Все органы советской власти перестраивали свою работу применительно к новым условиям. Расширились и изменились задачи архивных учреждений. Речь шла о том, чтобы, прежде всего, сосредоточить в руках государства все колоссальное количество документальных материалов, находившихся в различных учреждениях и даже в руках частных лиц. Задача осложнялась тем обстоятельством, что большое количество ценных архивных документов хранилось в различных научных учреждениях, среди которых были и враждебные советской власти люди. В руках частных лиц – бывших деятелей царского правительства, буржуазии, дворянства – также было много важных материалов.

Для разрешения этих задач государственные архивы должны были иметь достаточно власти и авторитета. Учитывая эти обстоятельства, правительство республики 30 января 1922 года издало декрет о преобразовании Главархива в Централхив РСФСР, находившийся непосредственно в ведении ВЦИК.

Этот декрет и послужил основанием для реорганизации архивного дела в Казахстане. К началу 1928 года было разработано положение о Центральном архиве Кирреспублики, образуя в совокупности Центральный архив КАССР, являющийся частью Централхива РСФСР и состоящий в ведении КЦИК [2]. Одновременно было утверждено положение о губернских архивных бюро. Роль последних в условиях Кирреспублики была очень важна, так как Казахстан до 1920 года не имел своего политического центра, и поэтому материалы, имеющие республиканское значение, были разбросаны в разных уголках страны.

Централхив Кирреспублики приступил к концентрации материалов, относящихся как к дореволюционной, так и к послереволюционной истории Казахстана. Все фонды краевого значения были перевезены в особое помещение, была создана специальная комиссия по централизации архивов Красной Армии. Концентрация материалов встретилась с большими затруднениями. На местах в городах, а иногда и селах находились весьма ценные документы, но хранились они в совершенно недопустимых условиях, иногда в сараях, а иногда в открытых помещениях. Большое количество материалов погибло от сырости, от огня (так было, например, в 1927 году в Семипалатинске), многие документы подверглись расхищению. Необходимо было спасти все то, что можно было еще спасти.

В течение 1922-1924 годов Централхив сосредоточил у себя ряд важнейших фондов периода Октябрьской революции и гражданской войны. В первую очередь принимались фонды ликвидированных советских учреждений, действовавших в первые годы революции, как, например, управления и отделы Губсовета народного хозяйства, отделы военного заготовления. В 1923 году были приняты дела Кирревоенкомата, Упродкирпродхоза, Кирнаркомпроса и другие. Все эти фонды поступали в архив в хаотическом состоянии [3]. Некому было приводить их в порядок, так как учреждения уже перестали существовать. Одновременно были взяты на учет архивы действовавших советских учреждений, которым давались инструкции о постановке архивного дела и текущего делопроизводства.

Понемногу начали приступать и к разбору принятых материалов. Правда, это делалось весьма примитивно. Штат был небольшой – 10-14 человек на весь архив, а главное малоквалифицированный. В 1924 году в целях укрепления аппарата начали проводить важное мероприятие, а именно: организация политических секций в архивах. Политические секции были призваны укрепить архивы партийными кадрами. Но в Казахстане эта организационная мера была сорвана враждебным руководством архива.

К 1925 году заканчивается целый период истории нашей страны – период восстановления народно-хозяйства. В области архивного строительства к этому времени были достигнуты весьма значительные успехи, о чём свидетельствует факт организации в 1925 году Единого государственного архивного фонда РСФСР, причем положение об ЕГАФ разделяло все материалы по времени их возникновения на дореволюционные и пореволюционные, образовавшие соответственно Исторический архив и архив Октябрьской революции.

Полный итог архивному строительству в восстановительный период подвел I-й съезд архивных

деятели РСФСР, состоявшийся 14-19 марта 1925 года. Съезд констатировал, что большинство фондов дореволюционных учреждений к настоящему моменту включено в ЕГАФ. Съездом была постановлена первоочередная задача для архивных учреждений, как в центре, так и на местах – включение в состав ЕГАФ материалов советских учреждений и организаций. Кроме того, съезд указал на необходимость усиления научно-издательской деятельности архивных учреждений.

Разрешение задач, поставленных съездом перед архивными деятелями, на территории Казахстана протекало в своеобразных условиях.

Конец восстановительного периода был богат весьма важными для дальнейшей истории Казахстана событиями. Как известно, в 1924-1925 годах происходило национальное размежевание среднеазиатских республик. Размежевание завершило собой соби́рание казахских земель и создавало территориальную целостность республики. В результате город Оренбург отошел к РСФСР, КазАССР получила богатую историческим прошлым, бывшую Семиреченскую область. Здесь отложились весьма ценные материалы по царской колонизаторской политике. Здесь же разыгрывались наиболее драматические эпизоды гражданской войны в Казахстане. В силу этих обстоятельств небезынтересно сказать несколько слов об архивном строительстве в Семиречье до его включения в КазАССР.

Первые сведения по этому вопросу относятся к началу 1921 года, когда в январе в город Верный с целью организации здесь архивного дела прибыл уполномоченный Туркеспублики. По его сведениям, архивы области находились в ужасном состоянии, и им неоднократно грозила опасность полного расхищения. После приезда уполномоченного было создано архивное бюро, основная деятельность которого сводилась к заботам о помещении и борьбе с расхищением материалов. Последнее бедствие принимало особенно угрожающий характер в связи с острым дефицитом писчей бумаги, и архивы буквально продавались с аукционов.

Кроме того, в том же 1921 году архивы понесли большой урон в связи с произошедшим катастрофическим наводнением. Несмотря на все эти неблагоприятные условия, в 1921 году всё же началась концентрация архивных материалов, как дореволюционного периода, так и некоторых архивов пореволюционных, сохранивших преемственную связь с дореволюционными учреждениями, как например, больница Красного креста, переселенческое управление и другие. Большую работу по концентрации материалов проделал военный отдел Областного архива, организовавший прием дел от разных частей войск Красной Армии. Работники областного архива совершили поездки по области с целью сбора архивных материалов. В результате проделанной работы удалось спасти от гибели значительное количество материалов, представляющих историческую ценность. 1923-1924 годы характеризуются усиленной сдачей дел в архив. В архив передавались, главным образом, материалы ликвидированных учреждений, а также и некоторых действующих организаций. Ряд важнейших фондов был взят на учёт, как, например, Семиреченский областной РКИ, Семиреченский областной Ревтрибунал (1918-1920), Семиреченский областной совет народного хозяйства.

В связи спееездом Центрархива из Оренбурга в Кызыл-Орду все фонды, имеющие областное значение, были оставлены на месте. В результате этого количество фондов резко сократилось, и на 1 октября 1925 года составляло всего 22. С приездом в Кызыл-орду Центрархив оказался в неблагоприятных условиях. Переезд столицы в Кызыл-Орду привел к чрезвычайно острому жилищному кризису, и архив в течение полутора лет ютился в непригодном помещении. Вообще с этого времени вопрос о помещении становится ахиллесовой пятой архивного строительства в Казахстане. Привезённые материалы лежали в основном в затюкованном виде и использовались самым минимальным образом, а о научной постановке работы не могло быть и речи.

Между тем Казцентрархиву предстояла чрезвычайно серьезная работа по концентрации документальных материалов пореволюционного периода. В связи с приближающимся десятилетием Великой Октябрьской социалистической революции данный вопрос приобретал особенно актуальный характер. 3 марта 1926 года президиум ВЦИК вынес постановление, чтобы все государственные учреждения подготовили к сдаче в архив имеющиеся у них материалы за 1917-1920 годы. Эта работа должна была быть закончена в европейской части Союза к 1 июня 1926 года, а в азиатской – к 31 декабря 1926 года. Для развития этого постановления 6 сентября 1926 года был опубликован циркуляр КазЦИК о Казцентрархиве, вменяющий в обязанность всем учреждениям подготовить материалы 1917-1921 года к сдаче в архив не позднее декабря 1926 года [4].

Проведение в жизнь этого важнейшего решения сильно тормозилось отсутствием у Казцентрархива соответствующего помещения, а, во-вторых, чрезвычайно плохим состоянием архивов действующих учреждений. Ещё с конца 1925 года Казцентрархив предпринял систематическое обследование действующих учреждений города Кызыл-Орды. До нас дошли акты этого обследования, свидетельству-

ющие, во-первых, об огромной ценности материалов, хранившихся в учреждениях, а, во-вторых, об их хаотическом состоянии. То и дело нам встречаются указания, что материалы хранятся в сараях и в других совершенно непригодных помещениях в не разобранном виде. Чрезвычайно тяжёлое положение архивного дела в Казахстане обратило на себя внимание Центрархива РСФСР, в Кызыл-Орду был послан специальный уполномоченный для обследования Казцентрархива. Обследованием было установлено, что бывший заведующий Казцентрархивом довёл архив до катастрофического состояния, причём ложными сведениями он сознательно вводил в заблуждение вышестоящие организации.

В присутствии уполномоченного 5 июня 1927 года в Кызыл-Орде состоялась первая конференция архивных работников Казахстана. Конференция подвела итоги и наметила дальнейшие задачи в области архивного строительства в республике. Конференция поставила перед архивными работниками две главные задачи: организация краевого архива Октябрьской революции и создание Исторического архива. С целью популяризации архивного дела было решено организовать краевую выставку к 10-летию Октября.

Әдебиеттер

- 1 ЦГА РА. Ф.544. О.1. Д. 1929. Л. 31.
- 2 ЦГА РА. Ф.544. О.1. Д. 1929. Л. 33.
- 3 ЦГА РА. Ф.544. О.1. Д. 1929. Л. 35.
- 4 ЦГА РА. Ф.544. О.1. Д. 1929. Л. 36.

ӘМИНОВ Т.М.

т.ғ.к., доцент Астана Медицина университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АТА ЗАҢЫ – МЕМЛЕКЕТТІК ТӘУЕЛСІЗДІК ПЕН ДЕМОКРАТИЯНЫҢ НЕГІЗГІ КЕПІЛІ (ТАРИХИ КӨЗҚАРАС ТҮРҒЫСЫНАН)

Тәуелсіз еліміздің қолданыстағы Ата Заңының қабылданғанына биыл 18 жыл болады. Бұл Конституция 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдум өткізу (бүкіл халықтық дауыс беру) жолымен қабылданды. Ата Заңын қабылдай отырып, Қазақстан халқы мемлекеттік биліктің қайнар көзі – өзінің егемендік құқығын баянды етті. Қазақстан Республикасының Конституциясында құқықтық, демократиялық мемлекеттің қалыптастырылу бағыттары, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, соның ішінде жеке адамның жан-жақты еркіндігі, қоғамның идеологиялық және саяси әр алуандағы, экономикалық қатынастардың орнығуы әлемдік талаптарға сәйкестендірілген [1].

Қазақстан Конституциясының басты тарихи маңызы еліміздің ұлттық бірлігін нығайту мен қоғамымызды одан әрі демократияландыруға ерекше көңіл бөлуі дер едік. Оның өзіндік себебі де бар. Өйткені еліміздің тәуелсіздік алған алғашқы жылдарында ұлтаралық қатынастарда бірқатар түсінбеушілік орын алды. 1992-1993 жылдары әрбір төртінші қазақстандықты ұлтаралық қатынастардың ушығу қатері қатты мазалаған еді. Бүгінгі таңда, кейбір деректерге қарағанда осы мәселелерге байланысты біршама аландаушылық білдірген қазақстандықтардың саны 5-6 %-ға дейін төмендеген. Оған, әрине, елімізді мекендеген жүздеген ұлт пен ұлыс өкілдерінің енді ешқандай этникалық ұлтына қарамастан, барлық мүдделерінің қорғалып отырғандығының нәтижесі. Мұның өзі біздің Ата Заңымызда ерекше атап көрсетілген [2].

Қазақстан халықтарының біртұтастығы, ұлтаралық келісімі, мемлекеттікті одан әрі нығайту, дамыту аясында ерекше маңызды болып отыр. Түрлі ұлыстардың өкілдері тұрып жатқан ел халқының басын біріктіру, оны күнделікті жүзеге асыру Конституция тұжырымдамалары мен баптарында жан-жақты қарастырылған.

Бұған Қазақстан Конституциясының аясында жүргізіліп жатқан демократиялық өзгерістер өзінің оң әсерін тигізіп отыр. Енді осы өзгерістерге тоқтала кетсек. Еліміз егемендік алған уақыт ішінде екі Конституция қабылданды. Оның біріншісі – 1993 жылдың қаңтарында қабылданған еді. Мұның Ата Заңның бұрынғы КСРО Конституциясының көшірмесіне айналған Қазақ КСР Конституциясымен салыстырғанда едәуір айырмашылығы мен өзгешелігі болды.

Дегенмен, бұл бірінші Ата Заңның елеулі жетіспеушілігі мен кемшілігі де бар еді. Оған басты себеп – бұрын еркіндік билігі қолына тимеген, оның дәмін татпаған, оған тиісті әзірлігі болмаған елде Ата Заңды асықпай, терең және жан-жақты байыппен қарап қабылдауға белгілі бір уақыт қажет. Осыған

карамастан Конституциялық заң жүйесін қалыптастыруда, ондаған, жүздеген жылдар бойы тәжірибе жинақтаған өркениетті елдердің өткен жолдарын біздің жас мемлекетімізге аса қысқа уақыт ішінде жүріп өтуге тура келді. Сондықтан егемен елдің бірінші Конституциясын жасауда асығыстыққа жол берілді. Нақтылап айтсақ, бірінші Конституцияны жасау барысында ел ішінде болып жатқан саяси-экономикалық және әлеуметтік т.б. процестерді бірден ой елегінен өткізу, мемлекетіміздің мүмкіндіктері мен жоспарларын ғылыми тұрғыдан нақты айқындау әлі мүмкін болмады. Осыған байланысты Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» деген еңбегінде былай деп жазған еді: «Еліміздің алғашқы Конституциясы 1993 жылғы қаңтар айында күшіне енген бойда-ақ, өзінің кемшіліктерін, әлеуметтік-экономикалық және саяси процестердің шын ахуалынан аулақ жатқандығын көрсетті» [3].

Конституция жобасын жасаушылар көп жағдайда «еркіндік» сөзінен туындаған асақ сезімнен шыға алмады. Оның үстіне бұған біздің қоғамның тарихында осы уақытқа дейін орын алған коммунистік қиялдар мен қағидалар да өзінің едәуір ықпалын тигізді. Осындай себеп-салдарға байланысты жас тәуелсіз мемлекеттің жаңа Конституциясын қабылдау қажеттілігін уақыттың өзі алға тартты. Оны 1995 жылғы наурыз айындағы өте қауырт оқиғалар да жеделдете түсті. Олар 13-ші сайланған Республика Жоғарғы Кеңесінің құқықсыздығын танудан және бұрынғы конституциялық тұжырымдарының біршама күйкіліктерінің көрініс беруінен айрықша байқалды. Сондықтан бұл шым-шытырық жағдайлар елімізде конституциялық реформалар проблемасын тез арада шешуді күн тәртібіне қойды. Өйткені жаңа нарықтық кезең жалпы мемлекет көлемінде экономикалық реформалардың одан әрі тежелуін, саяси өзгерістер мәселелеріндегі бөгелуді жоюды талап етті. Мұның өзі батыл әрі принципті саяси және заңды бетбұрыс қажеттігін туғызды [3].

Нәтижесінде, жоғарыда айтқанымыздай, Қазақстан азаматтарының тікелей еркін білдіру, бүкіл халықтық дауыс беру арқылы 1995 жылғы 30 тамыздағы референдумда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданды. Оған қатысқан адамдардың 90%-ы біздің мемлекетіміздің жаңа Ата заңын жақтап дауыс берді.

Қолданыстағы Конституцияның кіріспесінде жаңа Ата Заңды қабылдаудың себептері мен мақсаттары былай түсіндірілген: *«Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз».*

Ата Заңның бұл бөлігі саяси және идеологиялық тұрғыдан алғанда аса маңызды. Өйткені, ол Қазақстан Республикасында шын мәнісінде тәуелсіз әрі құқықтық мемлекет құрудың конституциялық негізін қалады. Осыдан келіп, қоғамымыздың мынадай негізгі мақсаты туындайды: өзінің ең қымбат қазынасы ретінде адамды және оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын айқындап, бекіту; өз елінде және мемлекеттер арасында азаматтық бейбітшілікті, ынтымақтастық пен тату қарым-қатынас жасау әдістерін орнықтыру; байырғы қазақ жерінде мемлекеттік бірлікті сақтау; республиканың тәуелсіздігін сақтап, ұстап тұру; Қазақстан Республикасының демократиялық негіздерінің мызғымастығын бекіту. Осыған орай республика қызметінің түбегейлі қағидалары айқындалады, олар: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламенттік дауыс беру арқылы шешу (1-бап, 2-тармақ).

Сөйтіп, Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдау қажеттілігі туралы мәселенің өзіндік тарихы бар. Баршаға мәлім, 1993 жылдың қаңтарына дейін елімізде 1987 жылы соңғы толықтырулар мен өзгертулер енгізілген Қазақ ССР Конституциясы әрекет етті. Ол бірақ Қазақстанды тәуелсіз мемлекет деп жариялау, нарықтық экономика, демократиялық және құқықтық мемлекет құруда мемлекет пен қоғам өмірінің конституциялық негіздерін сапалы жаңарту қажеттілігіне сай келмеді [4]. Сондықтан 1990 жылы жаңа Конституция жобасын жасау бойынша жұмыс жүргізіле бастады, нәтижесінде ол Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің тоғызыншы сессиясында 1993 жылдың 28 қаңтарында қабылданды.

Алайда, жоғарыда айтып кеткеніміздей, 1993 жылғы ҚР Конституциясы күшіне енгеннен кейін оның кемшіліктері – Қазақстандағы шынайы әлеуметтік-экономикалық және саяси үрдістен алшақтығы байқала бастады. Осыған орай, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 1995 жылғы 24 наурызда Қазақстан халықтары Ассамблеясының бірінші сессиясында былай деп айтқан еді: «Демократиялық қоғамның ажырамас анықтағышы – шынайы заң үстемдігі, барлық азаматтардың қоғаммен жасалған және қабылданған ережелерді сақтауы болып табылады. Сіздерді және барлық аза-

маттарды ерекше жауапкершілікті сезінуге шақырамын, біздің үлесімізге ұлы өзгеріс заманында өмір сүру және әрекет ету тиіп отыр. Біздің бүгінгі істегенімізге, ертең біздің ұрпағымыз баға береді. ХХІ ғасырға Қазақстанның қандай болып кіруі бізге байланысты! Біздің балаларымыздың да тағдыры солай болмақ» [4].

Осылайша, елімізде конституциялық реформа жүргізу қажеттілігі туды, парламенттік дағдарыс, 1995 жылдың көктемінде Үкіметтің орнынан түсуі жаңа Конституция қабылдауға әкелді [3]. Осының бәрін жақсы түсінген Қазақстан Республикасының Президенті еліміздің қазіргі Ата Заңын қабылдауға бастамашы болды. Жаңа Конституция жобасының негізіне адам және азаматтардың бостандықтары мен құқықтарының үстемдігі, берік конституциялық мемлекет құру тұжырымдамалары салынды.

Өзінің құрылымы мен заңдық техникасы жағынан еліміздің жаңа Конституциясы белгілі дәрежеде Француз Республикасы, АҚШ, Корей Республикасы, Ресей Федерациясы сияқты, яғни демократиялық өзгерістерді іске асыру мақсатында халық пен мемлекеттің мүдделерінің бірлігіне ең жоғары кепілдік үшін биліктің барлық салаларын үйлестіруді қамтамасыз ететін елдердің дәстүрлі Конституцияларына ұқсас болып шықты.

Соның негізінде Қазақстанның президенттік республика жолына түскені айқын байқалды. Барлық басты билік Президенттің қолына шоғырланды. Президент конституциялық негізде Парламентті шақыру немесе тарату және заң шығару бастамашысы құқығына ие болды. Сонымен бірге Президент Конституция талабына сәйкес заң шығарушы, атқарушы және сот биліктері арасында өзара өкілеттілікті, олардың ара-қатынасын үйлестіреді.

Қазіргі Конституция бойынша харизматикалық саяси тұлға ретінде Қазақстан Президенті халыққа ғана бағынатын қайраткерге айналды. Мұны біз соңғы екі Конституцияны өзара салыстырғанда айқын аңғара аламыз. Егер 1993 жылғы Конституцияның 78-бабында Президент жыл сайын Жоғарғы Кеңеске республикадағы жағдай туралы баяндама тапсырып және оны Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саяси қызметінің маңызды мәселелері жайында хабардар етіп отыруға тиіс болса, 1995 жылғы Конституцияның 44-бабы бойынша Президенттің енді Парламентке ақпарат беріп тұруы айтылмайды, алайда ол бұл мәселелер бойынша тікелей Қазақстан халқына Жолдау жариялап тұрады. Яғни Президент мемлекет басшысы ретінде Парламенттен толық тәуелсіз. Парламентке есепті енді Президент емес, Үкімет береді [5].

1995 жылғы Ата Заң баптарын талдау барысында байқалатыны, жоғарыда айтқанымыздай, ол – құқықтық мемлекет құруда бағдаршам іспеттес. Яғни өзімізге үлгі етіп отырған өркениетті елдер қатарына бір табан жақындай түскеніміздің жарқын куәсі сияқты. Конституцияның 1-бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады: оның ең қымбат қазынасы – адам және

Адамның құқықтары мен бостандықтары, заңды мүдделері талас тудыратын, даулы жағдайларда сот билігі арқылы жүзеге асырылады. ҚР Конституциясының 75-бабының талаптарына сәйкес, Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот қана жүзеге асырады, сот билігі сотта іс жүргізудің азаматтық, қылмыстық және заңмен белгіленген өзге де нысандар арқылы жүзеге асырылады делінген. Республиканың сот жүйесін Республика Конституциясымен және конституциялық заңмен белгіленетіні айқындалған.

Ата Заңның 76-бабына сәйкес сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады және өзіне азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды, Республиканың Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуді мақсат етіп қояды. Сот билігі Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының негізінде туындайтын барлық істер мен дауларға қолданылады. Соттар шешімдерінің үкімдері мен өзге де қаулыларының Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші болады.

Сонымен қатар Конституцияда тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің халықаралық беделін жоғарылатудағы тарихи маңызы ерекше атап көрсетілген. Онда біздің егеменді мемлекетіміздің әлем қоғамдастығы алдындағы мән-мағынасы, рухы мен бүкіл болмысы, оның өркениетті даму кезеңінің ерекшеліктері, әлемдік демократиялық құндылықтары жан-жақты көрініс тапқан. Ата Заңда қоғамда қолданылып жүрген жаңа ұғымдар мен атаулардың ғылыми және күнделікті айналымға енгізілгенін байқау қиын емес. Соның арқасында жаңа кезеңдегі нарықтық термин атаулары арнаулы, түбегейлі теориялық және қолданбалы салаға ауысты, қоғам тұрмысының ажырамас бөлігіне айналды. Бұл Конституцияның сөзсіз жаңашылдығы.

Ата Заңның ерекшелігі – ол билік тармақтарының ешқайсысына, мемлекеттік лауазым иелеріне конституциялық құқықтарды бұзуға жол бермеуінде. Мейлі, ол елдің Президенті немесе қатардағы

қызметкер болсын, негізгі конституциялық құқықтарды, соның ішінде адам құқықтары мен бостандығын аяққа басуға жол бермейді. Бұрынғы Ата Заңда көрсетілген, бірақ жете тиянақталмаған көптеген маңызды мәселелердің түйіні Конституцияда жаңаша шешілген.

Конституцияда республиканың азаматтығы туралы талас-тартысқа біржолата нүкте қойылған. Осыған байланысты Қазақстан Конституциясында қос азаматтық болмайтыны заң жүзінде бекітілді.

Ата Заңда бүгінгі таңда іс жүзінде орындалмайтын, азаматтарды қызметпен қамтамасыз ету құқығы қысқартылып, оның орнына «Еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар» - деп көрсетілген. Білім беру, тұрғын үй, денсаулық сақтау саласын мемлекет тарапынан тегін қаржыландыру өткен кеңес қоғамының қанжығасында кетті. Енді азаматтарға тек мемлекеттік оқу орындарында, орта білім және жоғары оқу орындарында іріктеп сұрыптау арқылы тегін білім алуға кепілдік берілген. Мұның өзі елдің нарықтық экономика жолына түсуінің айқын дәлелі іспетті. Ата Заңда азаматтардың құқықтарымен бірге оларға қойылатын талаптар да жан-жақты көрсетілген.

Қазақстан жаңа Конституцияны қабылдау арқылы дүниежүзілік қауымдастықтан өзінің лайықты орнын алды. Қазіргі Ата Заң – еліміздің өтпелі және одан әрі алға даму кезеңіндегі маңызды тарихи құжат. Сондықтан республиканың әрбір азаматы оның мазмұнын жете біліп, талаптары мен қағидаларын мүлтіксіз сақтауға, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге міндетті.

Мемлекетіміздің жоғары заң шығарушы органы – Парламент 2007 жылғы мамыр айында Конституцияға тарихи маңызы бар бес бағытта түзетулер енгізу туралы шешім қабылдағаны баршаға мәлім. Соның негізінде, біріншіден, Президент өкілеттіктерінің бір бөлігін Парламентке бөліп беру және Парламент депутаттарын сайлау жүйесіне қатысты өзгерістер енгізу жүзеге асырылды. Екіншіден, саяси партиялардың Парламенттегі рөлі артып, Мәжілісте де, Сенатта да депутаттар саны өсіп, 154-ке жетті. Оның 47-сі – жоғарғы палата, 107-сі төменгі палата депутаттары [4].

Бұған қоса, Парламенттің, әсіресе, Мәжілістің өкілеттіктері едәуір кеңейтілді. Оған Үкіметті жасақтау мен оның жұмысын бақылаудың негізгі тетіктері берілді. Үшіншіден, жергілікті органдардың өзін-өзі басқарудың рөлін арттыруға қатысты, яғни мәслихаттардың өкілеттілігін кеңейтуге қол жеткізілді. Облыстар мен республикалық маңызы бар қалалар (Астана мен Алматы) әкімдері қызметіне кандидатураларды тағайындау жөнінде мәслихаттармен келісу рәсімі енгізілді, олардың өкілеттік мерзімдерін ұзарту және тағы басқа да рәсімдер бекітілді. Төртіншіден, Конституцияға құқық қорғау жүйесін одан әрі дамытуға байланысты толықтырулар жасалды. Сот жүйесінің тәуелсіздігі қамтамасыз етілді. Прокуратура, алдын ала тергеу, жауап алу органдарының қызметі туралы қағидаларға өзгерістер енгізілді. Бесіншіден, адамның құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін дамытуға қатысты толықтырулар қабылданды. Тұтастай алғанда, енгізілген өзгерістер біздің мемлекетіміз бен қоғамымызды бұрынғыдан да көп ретте демократияландыруға мүмкіндік берді.

Сөйтіп, Қазақстан өз алдына дербес мемлекет болған аз уақыт ішінде, әсіресе 1995 жылғы Ата Заңын қабылдағаннан кейін, ел экономикасын алға бастырып, халықтың әл-ауқатын жақсарту бағытындағы көптеген ауқымды істерді тындырды.

Мысалы, халықтың денсаулығын сақтау және оның деңгейін көтеру мақсатында Президенттің жарлығымен 2002 жыл Денсаулық жылы деп жарияланды. Денсаулық жылының аясында ауылдағы көптеген медициналық мекемелер ғимараттары жөндеуден өтті.

Денсаулық жылы шеңберінде 12-18 жасқа дейінгі бір миллион 690 мың оқушыға медициналық тексеру жүргізілді. Мұның өзі балалар денсаулығын уақтылы анықтауға және қолданылатын шараларға жоспар жасауға мүмкіндік берді. 1995 жылғы 13 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау ісін реформалау мен дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітіліп, оның негізгі міндеттері белгіленген мерзімде ойдағыдай орындалды. Онда 2005 жылдан бастап, бірден бес жасқа дейінгі балаларды, сондай-ақ диспансерлік есептегі балалар мен жасөспірімдерді, жүкті әйелдерді дәрі-дәрмекпен тегін қамтамасыз ету міндеті қойылған болатын. Сонымен қатар жасы үлкендерге жыл сайын тегін профилактикалық-медициналық көмек ету мәселелері де көзделген еді. Жалпы 2006 жылы халықтың өмір жасының ұзақтығы бойынша Қазақстан әлемде 96-орында болатын. Ал ана мен баланың өлімі бойынша – 54, туберкулезбен ауруда – 87, ВИЧ/СПИД-тің әсер ету көрсеткіші жөнінде 60-орынға тұрақтаған еді. Елімізде 2007 жылдан бастап, қан айналымы жүйесі ауруымен ауыратын сырқаттардың өлім-жітімін азайтуға бағытталған кардиологиялық және кардиохирургиялық көмекті дамыту мен жетілдіру қызметі қолға алынды.

Президентіміздің «Қазақстан – 2050» Стратегиясына арналған Жолдауында көрсетілгендей, республикамызда соңғы жылдары Денсаулық сақтаудың бес инновациялық объектісі – Балаларды оңалту орталығы, Ана мен бала орталығы, Нейрохирургия, Шұғыл медициналық көмек және Кардиология орталықтары кіретін медициналық кластер құрылды. Елдің барлық өңірлерінде сапалы медициналық

қызметтер алу үшін қажетті жағдай жасалды. Еліміздің ең шалғай аудандарын медициналық қызметтермен қамтитын көлік медицинасы жедел қарқынмен дамуда. Ұлттық скрининг жүйесі ауруларды бастапқы сатысында анықтауға және олардың алдын алуға мүмкіндік береді. Дәрі-дәрмекпен тегін және жеңілдікті қамтамасыз ету енгізілді. Соңғы 15 жылда халықтың саны 14 миллионнан 17 миллион адамға дейін өсті [5].

Қазақстан Республикасы бүгінде халық өмірінің жоғары үлгісіне сәйкес, демократия мен азаматтық қоғам дамытуға бағдарланған тұрақты да серпінді өсу үстіндегі экономикасы бар өңірлік мемлекет ретінде танылады. Еліміз дүниежүзілік қоғамдастыққа өтіп, өркениетті даму жолына түсті.

Тәуелсіздік жолын бастаған, жаңа Қазақстан бірінші күндерден-ақ өзін ықпалдасу мен көп қырлы ынтымақтастықты табанды жақтаушы ретінде көрсетті. Осындай парасатты саяси бастамалар жауапты да айрықша маңызды жағдайларда Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың стратегиялық тұрғыдан пайымдай білуінің жемісі болды. Елбасының Қазақстанның әлемдегі ең күшті ядролық арсеналдарының бірінен ерікті түрде бас тартуы туралы шешімі осы қатарға жатады. Сол кезде Қазақстанның «ядролық алғашқы мұсылман державасы» болуына қызыққан саясаткерлер мен оларды қолпаштаушы шетелдік күштер де аз болған жоқ. Бірақ қазіргі уақыт осындай дана әрі батыл шешімнің өміршеңдігін дәлелдеп отыр.

Елбасының саяси таңдауы негізінде Қазақстанның дамуындағы аса маңызды жетістіктер: Қазақтардың Дүниежүзілік Құрылтайлары өтуі, 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы, бұл мәртебелі қоғамдық ұйымның Мәжілістің құрамына 9 депутатын сайлайтын Конституциялық заңға жетуі, біздің еліміздің Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері съездерінің орталығына айналуы. Осындай бірегей форумдар түрлі халықтар арасындағы өзара түсіністік пен әріптестікке қызмет ететінін барша әлем қолдап отыр.

Қоғамда қалыптасқан этникалық және діни әртараптылық жағдайында егер Қазақстан бейбітшілік, түсіністік және татулық ахуалын сақтай алмаған болса, реформаларды жүргізу, мемлекеттегі тұрақтылық пен дамуды қалыптастыру мүмкін емес еді. Қазақстан қақтығыстар мен жаулыққа қарсы тұратын ынтымақтастық пен достық рухын сақтай білді. Елдегі қалыптасқан этносаралық және конфессияаралық татулық моделін қазірдің өзінде шетелдердің сарапшылар жан-жақты зерттеу үстінде. Қазақстан сонымен бірге өзара түсіністік идеясын халықаралық сахнада да дамытып келеді. Қазақстан Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес және Әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің съезі сияқты беделді де нәтижелі ұйымдарды құра отырып, халықаралық дәрежеде зор табыстарға жетуде.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Қазақстанның егеменді және тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасып, әлемдік қоғамдастықтың беделді мүшесі деңгейіне жетуіне басты негіз болған – Ата Заңымыздың негізгі қағидаларына сәйкес нақты іс жүзіне асырылған ішкі саясаты. Оның бірінші орынға қойылған басымдықтары: экономика, әлеуметтік саясат, мемлекеттің рөлін арттыру және т.б.

Тәуелсіздіктің алғашқы 20 жылында Қазақстанда адам басына шаққандағы ІЖӨ мөлшері 1994 жылғы 700 доллардан 2012 жылы 12000 долларға жетті. Бұл алдын-ала болжалынған мерзімнен 5 жыл бұрын және әлемдегі кез-келген мемлекеттегі көрсеткіштерден де жылдам жүзеге асты. Әрине, бұған бір жағынан елдегі мұнай, газ, табиғи уранның орасан зор қоры да ықпал етті. Алайда, мұндай жетістіктерге жету үшін, ең алдымен, батыл экономикалық реформалардың және саяси тұрақтылықтың барынша мүмкіндік бергендігі ақиқат. Елбасымыздың 2012 жылы Чехияға барған ресми сапары кезінде айтқанындай, соның арқасында «Қазақстанның даму динамикасы «дағдарыстық кезең» делінетін 2008-2009 жылдары да сақталып отырды. Өткен жылды еліміз ІЖӨ-нің 7,5 пайыздық өсімімен аяқтады. ҚР Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасына сәйкес 2015 жылға қарай біз дамуды 2008 жылмен салыстырғанда 50 пайызға арттырып, шикізаттық емес экспорттың үлесін экспорттың жалпы аумағының кем дегенде 40 пайызына өсірмекпіз». Жай ғана санамаланып шыққан бұл көрсеткіштердің астарында қандайлық жүйелі жұмыс, жанқиярлық еңбек жатқанын айтудың өзі артық.

1997 жылғы желтоқсанда ел астанасын Алматы қаласынан Астанаға көшіру жас мемлекет үшін шын мәніндегі бетбұрыс кезең болды. Бар болғаны 280 мың ғана халқы бар, жете дамымаған провинциялық Ақмола қаласына ел астанасын көшірген кезде Қазақстан әлі де үлкен экономикалық қиындықтар құрсауында тұрған болатын. Өткен 15 жыл мерзім ішінде ел астанасы ұлттың жедел дамып келе жатқан қуатты орталығына, қазірдің өзінде 800 мыңға жуық халқы бар сәулетті де салтанатты қалаға айналды.

Қоғамда қалыптасқан этникалық және діни әртараптылық жағдайында егер Қазақстан бейбітшілік, түсіністік және татулық ахуалын сақтай алмаған болса, реформаларды жүргізу, мемлекеттегі тұрақтылық пен дамуды қалыптастыру мүмкін емес еді. Қазақстан қақтығыстар мен жаулыққа

қарсы тұратын ынтымақтастық пен достық рухын сақтай білді. Елдегі қалыптасқан этносаралық және конфессияаралық татулық моделін қазірдің өзінде шетелдердің сарапшылар жан-жақты зерттеу үстінде. Қазақстан сонымен бірге өзара түсіністік идеясын халықаралық сахнада да дамытып келеді. Қазақстан Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес және Әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің съезі сияқты беделді де нәтижелі ұйымдарды құра отырып, халықаралық дәрежеде зор табыстарға жетуде.

Қазіргі кезде Қазақстан, Ата Заңымыздың негізгі қағидаларына сүйене отырып, берік те тұрақты президенттік-парламенттік демократиялық жүйе құруда және оның шеңберінде БАҚ және үкіметтік емес ұйымдар қоғамдық ынтымақтастық қалыптастыруда елеулі рөл атқаруда. 2011 жылы Н.Назарбаев өзінің өкілеттілігін 2020 жылға дейін ұзарту туралы референдум өткізу жөніндегі дауыс беру құқығы бар азаматтардың жартысынан астамы қуаттаған ұсынысты қолдамай тастады. Оның орнына Президент өзінің демократиялық қағидағарға адалдығын дәлелдей отырып, мерзімінен бұрын сайлау өткізу жөнінде бастама көтерді және осы сайлауда зор басымдықпен жеңіске жетті.

Президенттің басшылығымен соңғы кездері мемлекет әлеуметтік мәселелерді шешуге мықтап күш салуда. Тәуелсіздік жылдары ішінде елімізде қабылданған бағдарламалық-стратегиялық құжаттардың, республика Президентінің жолдаулары мен сөйлеген сөздерінің негізгі мазмұны әрбір қазақстандыққа деген қамқорлықтан тұрады.

Елбасы ұсынған Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамының мынадай маңызды конституциялық негізі бар: әркімнің еркін еңбек ету құқы, қызмет түрін және мамандығын еркін таңдау құқы, кәсіпкерлікпен шұғылдану және өзінің мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызметпен шұғылдану үшін пайдалану құқы және тағы басқалар.

Елбасының бастамасымен Қазақстан беделді халықаралық ұйымдарға басшылық етіп келеді. Еліміздің жетістіктері мен Елбасының жеке беделі Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуіне жол ашты. ЕҚЫҰ-ға қатысушы елдердің мемлекет басшылары мен үкімет басшылары 2010 жылғы 3 желтоқсанда Астанада қабылдаған Декларацияда адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын сақтай отырып, бейбітшілікті қолдау туралы Қазақстан Республикасының Конституциясымен үндес ереже бекітілді. 2012 жылы Қазақстан халқының саны 1,5 млрд. адамды құрайтын 57 мемлекетті біріктіретін Ислам Ынтымақтастығы Ұйымы Төрағасының міндетін атқаруды табысты аяқтады.

Әрине, еліміздің дамуында алда тұрған проблемалар әлі де аз емес, себебі қандай мәселе болмасын жетілдірудің ешқашанда шегі болмайды. Осы қағидаға Елбасымыздың 2008 жылы журналистерге сұхбат берген сәттегі айтқан сөздері үндес келеді: «Біз осы мемлекетті көздің қарашығындай сақтауымыз керек. Біз өз мемлекетіміздің жас екенін, буыны бекіп, бұғанасы жаңа қатып келе жатқан елге төнетін қатер де кездесуі мүмкін екендігін естен екі елі шығармауға тиіспіз. Босаңсымауға тиіспіз». Осы сөздер өз елінің болашағын ойлайтын әрбір Қазақстан азаматының жадында сақталуы тиіс.

Президентіміз «Қазақстан-2050» Стратегиясында айтқанындай: «Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай Жалпыға ортақ еңбек қоғамын құру. Қазақстан ХХІ ғасырдың ортасына қарай әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарында болуға тиіс. Біздің жетістіктеріміз бен қазақстандық даму үлгісі Жаңа саяси бағыттың негізі болуға тиіс».

Жалпы алғанда, бүгінгі күні Қазақстан Республикасы халық өмірінің жоғары стандартына, демократия мен азаматтық қоғам орнатуға бағдарланған тұрақты да серпінді өсу үстіндегі экономикасы бар өңірлік дамушы мемлекет ретінде танылады.

Осы жетістіктерге Елбасымыздың қосқан үлесі ерекше. Басқасын айтпағанда, оның Қазақстанды әлемнің өркениетті елдерінің қатарына қосып, халықаралық аренаның жоғары деңгейіне көтергенінің өзі қайда жатыр.

Қазақстан егемендік алуымен байланысты қазақ халқының рухани өмірінде де жаңа процестер кеңінен өріс алды. Халыққа білім беру, ғылым мен мәдениет өз дамуының кең жолына шықты. Олар бұрынғы Кеңес Одағы кезеңіндегі партиялық идеология мен саяси қағидалардың қыспағынан құтылды [6].

Қазақстан тәуелсіз ел болғаннан бері халыққа білім беру саласында да бірқатар оң өзгерістерге қол жеткізілді. Соңғы жылдары гимназиялар, лицейлер, жеке және авторлық мектептер ашылды. «Қазақстан тарихы», «Ана тілі» және 1-5-сыныптар үшін басқа да пәндер бойынша оқулықтар шығарылды. Егер соңғы кезге дейін Қазақстан оқу мекемелерінде тек бұрынғы КСРО тарихы оқытылса, енді қазақ халқының өз тарихын терең талдап оқытуға көңіл бөлінді.

Республикамыздың жоғары білікті медицина кадрларын даярлау ісіне қомақты үлесін біздің «Астана Медицина университеті» акционерлік қоғамы да қосуда. Өткен жылғы күзде оның құрылғанына 48 жыл болды. Соңғы жылдары бұл университет елімізде медицина кадрларын даярлайтын ең жақсы үш

жоғары оқу орындарының қатарына қосылды. Қазіргі кезде университетте 5500-ден астам студент білім алуда. Олардың саны жылдан жылға артуда.

Университетіміз өзі құрылғаннан бері 14 мыңнан астам медицина кадрларын даярлады, қазір олардың көпшілігі Қазақстанда ғана емес, шет елдерде де (АҚШ, Канада, Израиль, Германия, Греция, ТМД елдері және т.б.) жемісті еңбек етуде.

Қорытып айтқанда, жоғарыда баяндалған маңызды шаралардың барлығы мемлекеттіміздің тәуелсіздігін сақтауға, республика халқының бірлігін нығайтуға, оның әлеуметтік-тұрмыс жағдайын, денсаулығын, тіршілік сапасы мен деңгейін арттыруға бағытталғанын жан-жақты ашып көрсетеді. Осының барлығына біздің қолымыз Ата Заңымызда көзделген тарихи ережелерге сүйене отырып, Президентіміз белгілеп берген басымдықтарды жүзеге асыру, атап айтқанда: ғылым мен білімнің инновациялық жүйесін дамыту, денсаулық сақтау саласының қазіргі заманғы стандарттарына өтуін, ұлттың мәдени және рухани әлеуетін өркендеуін қамтамасыз ету арқылы жетіп отыр.

Әдебиеттер

1. Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы, 2006.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы, 2007.
3. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. - Алматы, 1996.
4. Мусин Ч. Қазақстан тарихы. – Алматы, 2008.
5. «Қазақстан-2050» Стратегиясы – ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2013 жылғы 15 желтоқсандағы Жолдауы.
6. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. - Алматы, «Өнер», 2003.

ДАВЛЕТОВА Г.А.

к.и.н., доцент, КазНТУ им. К.И. Сатпаева

РОЛЬ КАЗАХСТАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА В ВОСПИТАНИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

В Послании Президента народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» было заявлено о том, что «Новый казахстанский патриотизм - основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества».

Как раскрыть современную проблематику патриотизма? Как донести до сознания самых разных людей с различными интересами и взглядами патриотическую идею? И на какие принципы и ценности должен опираться патриотизм в его современном понимании? Как найти «золотую середину» - между общегражданским и национальным началами? Между историческими традициями и запросами настоящего времени?

Очевидно, что патриотическая идея должна отвечать запросам сегодняшнего дня, быть ясной и понятной современным людям с их представлениями и интересами. Патриотическая идея сегодня, безусловно, востребована самыми разными группами общества, а современная патриотическая идеология должна принимать во внимание имеющиеся достижения в процессе государственного строительства, а также долгосрочные перспективы и вызовы.

Для настоящего патриота важно знать историю своей страны, гордиться предками-героями, стремиться быть достойным их подвига. Патриотизм начинает формироваться в семье, где в сознание человека закладываются образ Родины и личностное отношение к ней, воспитывается ответственное отношение к своей стране, населяющим ее людям, ее интересам. Патриотическое сознание закрепляется в общественной жизни, поддерживается и направляется государством. Все три компонента патриотического воспитания, безусловно, важны, и не один из них не существует без других. Патриотические чувства есть у большинства жителей Казахстана. Более того, в силу многотрудной исторической судьбы они особые. В них первоисточник трудолюбия, героизма, толерантности, скромности, работоспособности, преданности и ответственности. Поэтому казахстанский патриотизм и экономический потенциал страны взаимосвязаны. Тем более казахстанцам есть чем гордиться в первую очередь своим Президентом, который уверенно обеспечивает стабильность и согласие в обществе, повышает благосостояние населения.

Достаточно сказать, что наше государство стало первым на всем постсоветском пространстве, кто председательствовал в ОБСЕ, провел саммит этой организации и проведет у себя ЕХРО-2017 - мероприятие планетарного масштаба.

Выбранная политическая, социально-экономическая модель развития страны доказала свою эффективность. Создано сильное успешное государство - независимый Казахстан. Сформировано интегрированное экономическое пространство, налажены и укреплены производственные связи. Сегодня все регионы работают в неразрывной связке друг с другом. Проведены важные конституционные и политические реформы, создавшие современную систему государственного управления, основанную на разделении ветвей власти. Построена новая столица - Астана. Это современный город, который стал символом и гордостью Казахстана, показавшем миру возможности нашей страны. В 2012 г. на Лондонской Олимпиаде казахстанские спортсмены заняли 12-е место среди 205-ти национальных сборных, потому что наша команда выступила единой дружиной всего многонационального Казахстана, крепкой и сплоченной семьей множества этносов. Олимпийский триумф еще более сплотил наш народ, показал великую силу патриотизма [1, с. 61].

В советское время понятие «патриотизм» неразрывно связывалось с военно-патриотической деятельностью, которая является важным, но не единственным элементом патриотического воспитания. Образовательный, общественно-политический и информационный компоненты современного патриотического воспитания играют не менее значимую роль. Но, безусловно, наиболее весомым является индивидуально-личностный – поскольку невозможно стать сознательным и ответственным патриотом без индивидуальных усилий. Этим, в частности, и объясняется то, что кто-то становится патриотом своей страны в десять лет, а кто-то не может дорасти до этого состояния и к 30 годам. Действительно, это очень сложно – взять на себя ответственность за свою страну, причем не абстрактно, а здесь и сейчас, отвечая за каждый свой поступок.

Из работ российских ученых Анатолия Вырщикова и Михаила Кусмарцева известно: в постулатах социальной психологии на уровне общественного сознания под патриотизмом подразумевается национальная и государственная идея единства народа, которая формируется на основе традиций, стереотипов, нравов, истории и культуры конкретной нации. На уровне индивидуального сознания патриотизм переживается как любовь к Родине, гордость за свою страну, стремление узнать, понять и улучшить ее.

На протяжении многих веков все это фиксировалось в основном на уровне психологии, становясь в переходные и трагические исторические моменты мощнейшим стимулом защиты Родины. Как идеологический же принцип патриотизм сформировался в эпоху становления наций и национальных государств [2, с.41].

В чем же состоит необходимая сущность казахстанского патриотизма в современных условиях? Во-первых, это связь исторического прошлого и настоящего, сцепление традиций, смыслов, ценностей наций и народностей друг с другом. Во-вторых, это стремление страны к модернизации, резкому повышению эффективности хозяйства, концентрации всех социальных сил для прорыва вперед. В-третьих, это активизация инициатив, творческая и созидательная работа, выявление всего внутреннего, скрытого потенциала, блокирование эгоизма, расширение гражданской идентичности. В-четвертых, это реализация на всех уровнях, от начального до высшего, идеи патриотически-ориентированного образования, направленного на понимание смысла Родины и обязанностей по отношению к ней [3, с.2].

Таким образом, патриотизм в Казахстане обретает формы важного мобилизационного ресурса общества, направленного на решение существенных стратегических, национальных, культурных и других проблем. Патриотизм уже обозначен в политических документах государства. А оптимальный результат состоит в его проявлении через конкретные действия граждан страны. Ведь, для того чтобы стать гражданином, патриотом, необязательно быть героем или суперменом. Патриотизм – это не движение против чего-либо, а движение за те ценности, которыми располагает общество и человек, состояние духа, стремление людей к деятельности на благо Отечества. Вполне достаточно сочувствовать и сопереживать, любить свою Родину. То есть, следуя формулировке ученых А. Вырщикова и М. Кусмарцева, перейти от сознания «Я в обществе» к сознанию «Родина во мне». И в этом большую роль должна сыграть историческая наука.

«Традиции и культура – это генетический код нации» - говорит Президент Казахстана Н.А. Назарбаев [4, с. 62]. Взаимопомощь, открытость, гостеприимство, незлопамятность и дружелюбие, являются характерной чертой казахского народа. В этом отношении особенно показательной и наглядной является дружба казахов с другими народами. В настоящее время в Казахстане проживают более ста различных национальностей. Многие люди были эвакуированы сюда в тяжелые годы Великой Отечественной войны и остались здесь, обретя новую родину на гостеприимной казахской земле. Многочисленные казахские семьи, готовые поделиться всем, что имели сами, удочеряли и усыновляли сирот, независимо от их национальной принадлежности и относились к ним также как к представителям своего рода.

С детства казахи прививают своим детям уважение к старшим, поэтому мудрейший в роду - непоколебимый авторитет. «Отказ от своих слов - смерть для мужчины», - утверждала народная мудрость. Поэтому мужскому слову придавалось большое значение, а отец семейства неизменно почитался всеми. Кроме того, требовалось безоговорочное выполнение указаний старших. Однако и взрослые с должным уважением и неземной любовью относятся к детям - даже в самые суровые времена отцы и матери заботились о своих чадах, при этом женщины рожали столько наследников и наследниц своим мужьям, сколько им даровал возможность Бог. В народе говорилось: «Для отца и матери все дети одинаковы», «В доме без люльки уютно нет», «Дом хорош, когда в нем дети играют», «Дети - цветы души и глаз лучи», «Без детей в доме нет счастья» и т.д. В традициях казахского народа до сих пор сохранились ритуалы приветствий, которые характеризуются почитанием и уважительным отношением к старшим. По нормам казахского этикета младшие всегда должны первыми приветствовать старших, а обращение к ним даже в кругу одной семьи должно произноситься на «вы». Так как наиболее уважаемыми людьми всегда считались учителя, то при обращении к ним обычно добавлялись такие слова, как ағай, апай, означающие «старший брат», «старшая сестра». В народе говорят: «Сын, не почитающий отца, не будет настоящим гражданином», и аналогичных поговорок множество»[5, с. 1].

Казахи радостно встречали любого путника и странника – гостя всегда доверчиво пригласят в юрту, накормят, напоят, при этом, не спрашивая его ни о чем. Лишь после еды можно было поинтересоваться, кто он и откуда. Право заводить подобные разговоры предоставлялось хозяину дома и то лишь исключительно после того, как путник отдохнет после дальней дороги. Казахская народная мудрость учит: «Не напоив путника, не спрашивай о деле», «Когда гость приходит, мясо варят, нет мяса - лицо хозяина горит со стыда». Тем не менее, отмечалось также, что «бедность стола искупается щедростью души». Это действие векового закона, гласящего: «Где гость, там и удача», «Гость старше отца». Согласно этическим обычаям, хозяева должны обязательно здороваться первыми и предлагать свои услуги путнику, даже прервать свою работу, предложив ему, кумыс или горячий чай. Особое место во время приема гостей отводилось и хозяйке дома: «Если жена хорошая, гости не переводятся в доме, если жена плохая, даже друг обходит твой дом стороной». Согласно традициям, в присутствии гостя «детей бить или пол подметать - неуважение гостю показать», ибо «гость сидит немного, а замечает многое» [6, с.76]. Теплые и дружеские взаимоотношения с окружающими нашли отражение в народных песнях и напутствиях акынов. Гостеприимство как черта характера впитывалась с детства с молоком матери: «Гостю говорят «приходи», но не говорят «уйди». Эта основная этическая заповедь передавалась от отца к сыну, из поколения в поколение.

Уважительное и внимательное отношение к женщине также присуще казахскому народу. Представительницам слабого пола разрешалось не закрывать лицо (в отличие от других народов Востока), они могли наравне с мужчинами участвовать в айтысах, народных играх и праздниках. Юноши-джигиты всегда были готовы защитить честь женщины и отомстить обидчикам в случае ее оскорбления.

Большое значение придавалось народным праздникам. Одним из главных является Наурыз — день весеннего равноденствия. По народному обычаю, это время веселья и радости, связанных с пробуждением природы и началом нового этапа в жизни каждого человека. В этот праздник готовят традиционное угощение – наурыз коже. Проводятся молодежные игры, где демонстрируются сила, ловкость и мужество. Это замечательный праздник всепрощения, когда люди стараются забыть старые обиды, ссоры, активно готовятся к посевным работам и весенним свадьбам, что олицетворяет надежду на счастливое будущее. Сегодня возрождаются обряды, игры, связанные с различными праздниками. Все эти события сопровождаются скачками, борьбой джигитов, всадников. Спортивные народные игры – неременное условие проведения любого большого мероприятия.

Всемирная история строительства независимых государств показывает, что обращение к историческому прошлому как коллективной социокультурной памяти является частью национальной самоидентификации и консолидации.

Таким образом, знание истории, казахских традиций и обрядов как нельзя лучше способствуют национальному самосознанию, помогают почувствовать дух этноса, воспитывать молодое поколение в духе патриотизма.

Литература

1. Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. - Астана: Елорда, 2012. - С. 60
2. Концептуальные основы патриотически-ориентированного образования / А.Н. Выршиков, М.Б. Кусмарцев. - Волгоград: Волгогр. государственный университет, 2004. – 117 с.

3. Патриотизм в Казахстане: традиции, преемственность и будущее //Известия Казахстан. - 2008. – 11 июня.
4. Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. - Астана: Елорда, 2012. - С. 62.
5. Еркибаева Г.Г. «Некоторые особенности казахского менталитета». http://www.rusnauka.com/2_KAND_2013/Psihologia/7_125325.doc.htm
6. Казахские пословицы и поговорки/Сост. и пер. с каз. М.А.Аккозин. - А-А.: Казахстан, 1985.- 88с.

САУРЫКОВА А.Т.
научный сотрудник
ИИЭ им.Ч.Ч. Валиханова

ЗДРАВООХРАНЕНИЕ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Суровые годы войны 1941-1945 годов навечно остались в памяти народа. В свое время вкладу Казахстана в Победу над врагом было посвящено немало исследований [1]. Из этих исследований видно, как трудились в тылу рабочие и колхозники, отдавая все силы и средства на оборону страны. Огромную помощь фронту оказали ученые, инженеры, врачи и другие представители интеллигенции. Немаловажное значение в условиях войны имела система здравоохранения, развертывание деятельности эвакуогоспиталей и других учреждений для возвращения к труду больных, излечения и возвращения в боевой строй раненых бойцов.

В Великой Отечественной войне Советского Союза Казахстан являлся тыловым районом. Он был вдали от раскатов орудийных выстрелов, взрывов бомб и снарядов, грохота танков, но с первых дней вероломной агрессии гитлеровских захватчиков трудящиеся Казахстана, как и все народы нашей многонациональной Родины, выразили готовность самоотверженно выполнить свой священный долг и отдать все силы на разгром ненавистного врага. Митинги и собрания трудящихся республики проходили повсеместно. Рабочие, колхозники и интеллигенция выражали непоколебимую уверенность в победе, готовность к защите страны.

В годы Великой Отечественной войны в общее дело разгрома врага огромный вклад внесли медицинские работники фронта. На фронте и в тылу, днём и ночью, в неимоверно тяжёлых условиях военных лет они спасали жизни миллионов воинов. Их героические подвиги по спасению раненых, зачастую под огнем врага, можно приравнять к ратным подвигам бойцов и командиров воинских подразделений.

С первых дней войны медицинская служба страны испытывала серьезные трудности, ощущался резкий дефицит в средствах, не хватало кадров. Даже значительная часть мобилизационных материальных и людских ресурсов здравоохранения СССР, составлявшая 39,9% от всего количества врачей и 35,8% от численности больничных коек, находилась в западных областях Советского Союза и уже в первые дни войны была захвачена наступающими частями противника. Большие потери несла медицинская служба непосредственно на поле боя. Более 80% всех ее санитарных потерь приходилось на рядовой и сержантский состав, то есть на передовое звено, действовавшее на линии фронта. Во время войны погибли или пропали без вести более 85 тыс. медицинских работников, в том числе 5 тыс. врачей, 9 тыс. средних медицинских работников, 23 тыс. санитарных инструкторов, 48 тыс. санитаров и санитаров-носильщиков. В связи с этим были проведены досрочные выпуски двух последних курсов военно-медицинских академий и медицинских факультетов вузов, организована ускоренная подготовка фельдшеров и младших военфельдшеров. В результате ко второму году войны армия была укомплектована врачами на 91%, фельдшерами на 97,9%, фармацевтами на 89,5% [2].

Борьба за жизнь раненого начиналась сразу после ранения, непосредственно на поле боя. Весь медицинский персонал ясно осознавал, что главной причиной гибели раненых на поле боя, помимо несовместимых с жизнью травм, являются шок и кровопотеря. При решении этой проблемы важнейшим условием успеха были сроки и качество оказания первой санитарной, а также первой врачебной и квалифицированной медицинской помощи.

Успех работы военных медиков во время войны был достигнут благодаря разработанной системе этапного лечения раненых и больных с эвакуацией их по назначению. В теоретическом обосновании этой системы основополагающее значение имели труды Н.И. Пирогова, В.А. Оппеля, Б.К. Леонардова. Система этапного лечения с эвакуацией по назначению была налажена уже в начале войны и в зави-

симости от стратегической обстановки постоянно видоизменялась и совершенствовалась. Основные элементы системы включали в себя четкое и последовательное оказание раненым и больным медицинской помощи, начиная с первой медицинской на поле боя и заканчивая исчерпывающей специализированной в госпитальных базах фронта и тыла страны. Эвакуация раненых из госпитальных баз фронта в тыловые госпитали страны осуществлялась в подавляющем большинстве случаев военно-санитарными поездами.

Особое внимание уделялось требованию выноса раненых с оружием, что восстанавливало не только человеческий, но и военно-технический потенциал Красной армии. Так, в приказе народного комиссара обороны «О порядке представления к правительственной награде военных санитаров и носильщиков за хорошую боевую работу», подписанном 23 августа 1941 г. лично И.В. Сталиным, предписывалось представлять к награждению санитаров и санитаров-носильщиков за вынос раненых с поля боя с их оружием: за вынос 15 человек представляли к медали «За боевые заслуги» или «За отвагу», 25 человек – к ордену Красной Звезды, 40 человек – к ордену Красного Знамени, 80 человек – к ордену Ленина [3].

В целях усиления связи академической науки с санитарной службой Красной Армии и Военно-Морского флота в 1942 г. при Президиуме Академии наук СССР была создана Военно-санитарная комиссия под руководством академика Л.А. Орбели. Основной ее задачей являлось комплексное решение вопросов предупреждения эпидемических заболеваний, эффективного лечения ранений и быстрого восстановления сил, здоровья и боеспособности раненых, изыскание и апробирование новых видов, пищевых ресурсов, новых лекарственных препаратов и др. [4].

Медицинские работники Казахстана выразили желание добровольно идти на фронт. Выпускной курс Казахского (Алма-Атинского) медицинского института в полном составе был мобилизован в военно-медицинскую службу действующей армии и эвакогоспиталей. Так бывший нарком здравоохранения Казахской ССР (впоследствии известный ученый, член-корреспондент Академии медицинских наук СССР и Академии наук Казахской ССР) Ишанбай Каракулов всю войну прослужил в военно-медицинском институте. Выпускница Алма-Атинского мединститута, впоследствии заведующая кафедрой, доктор медицинских наук, профессор Халида Маманова добровольцем ушла на фронт и до конца войны находилась в действующей армии. Молодой врач, в 1941 г. окончившая Оренбургский медицинский институт Айсулу Кошкимбаева, также добровольно ушедшая на фронт, закончила свой боевой путь в Германии. Таких примеров можно привести множество.

Медицинские работники республики служили и в национальных частях и соединениях, сформированных в Казахстане. Так в конце 1941 года в Алма-Ате началось формирование 100-й казахской отдельной стрелковой бригады, явившейся одним из пяти национальных казахских соединений, созданных в годы Великой Отечественной войны. Комплектовались эти соединения в основном из добровольцев. В боевых действиях этой бригады под Ржевом наибольшее число подвигов совершили медики, младшего звена, действовавшие в батальонах, ротах и дивизионах. Среди них были военный фельдшер Ганибай Даукенов, санинструкторы Алипкан Жансыкбаев, Шаден Жоламанов, Мухаметкали Мусабаев, санитар Иван Морозов, санитарка Анна Хайдина, медицинские сестры Нина Львова-Белова, Александра Конягина, Дарья Морская, военфельдшер Каликеш Шалатаев, военные врачи Мариям Сырлыбаева, Зейнулла Тулегенов и другие.

Медицинской службой бригады руководила военврач 3-го ранга Мариям Сырлыбаева, недавняя выпускница Алма-Атинского мединститута.

Мариям пришла в бригаду в первые дни ее формирования, быстро полюбила товарищам по оружию. Особенно поднялся ее авторитет среди солдат и командиров в боях под Ржевом, где она вместе с санитарями оказывала скорую помощь и выносила тяжелораненых с передовой. В своей работе она руководствовалась одной мыслью: сохранить воина. Подчиненным постоянно напоминала: «Солдат уверенней и упорней сражается с врагом и не оглядывается назад, когда видит медика» [5].

Работники санитарной роты сбивались с ног. Уставали до предела — без сна, без отдыха. Под непрерывным обстрелом, под бомбежками, постоянно рискуя собственной жизнью, оказывали они помощь раненым.

Командование бригады организовало медпункты в ротах. Туда были направлены опытные медработники. Они днем обрабатывали раненых в подразделениях, а ночью — в медсанбате.

Медики буквально валились с ног, ели на ходу, спали поочередно 2-3 часа в сутки. В донесении политотдела сообщалось: «Необходимо отметить большую работу, проведенную медсанбатом с 25 ноября по 1 декабря с. г. Всего произведены обработка ран, хирургические операции 2371 человеку. Количество раненых из рот и батарей, пропущенных медсанбатом, составляло 1893 человека [6].

Начавшаяся война потребовала перестройки гражданского здравоохранения на нужды войны. В стране началось формирование тыловых эвакуационных госпиталей, основная масса которых была сформирована органами НКЗ СССР. Районы их размещения, количество, специализация и коечная емкость определялись потребностями действующей армии, а с другой стороны - ресурсами гражданского здравоохранения и возможностями материально-технической базы.

В течение первых полутора месяцев войны в республике было развернуто свыше 100 госпиталей [7]. Для госпиталей отвели лучшие здания, выделили высококвалифицированных специалистов. Широко развернулось шефское движение. В Карагандинской области шефы передали госпиталям инвентаря и продуктов на сумму 650 тысяч рублей. Западно-казахстанцы выделили вновь организованным госпиталям свыше 60 тысяч кг мяса, 3270 шт. птицы, 3722 кг муки [8].

В октябре 1941 г. был создан республиканский комитет помощи больным и раненым (бойцам, командирам и политработникам во главе с секретарем ЦК КП Казахстана М. Абдыкалыковым). Все члены комитета были прикреплены к госпиталям. При активном участии общественности производились прием и разгрузка поступающих военно-санитарных поездов с ранеными, подготавливались помещения для госпиталей, организовывались курсы медсестер и сандружинниц. Широко практиковалась шефская помощь предприятий и учреждений госпиталям. Колхозники привозили раненым туши свиней, коров, овец, поросят, птицу, кадки меда, сметаны, масла, ящики яиц [9].

В октябре 1941 г. и январе 1942 г. Совнарком республики разработал мероприятия по усилению санитарной и противоэпидемической работы и медико-санитарному обслуживанию эвакуированного населения. Для руководства этим важнейшим участком перестройки при Совнаркоме была создана Чрезвычайная комиссия во главе с заместителем председателя СНК КазССР Т.Т. Тажибаевым.

Для организации борьбы с эпидемическими вспышками в периоды массовой миграции населения Совнарком КазССР направлял в области и районы 125 противоэпидемических отрядов и бригад, в которые входили около 500 эпидемиологов, специалистов. По железной дороге и водным путям, на крупных станциях, на пристанях организовывались врачебные санитарно-контрольные пункты.

Казахстанские фармацевтические предприятия освоили в годы войны производство новых сложных дефицитных лекарств: сульфаниламидных препаратов (стрептоцид, сульфидин, сульфазол, дисульфан), пенициллина и др. Профессор Б.И. Ильин-Какуев изучал многие ценные местные растения-витаминоносители, которые использовались в госпиталях в борьбе с цингой. В медицинскую практику было внедрено применение витаминных препаратов. Это явилось большим достижением в лечении и предупреждении ряда тяжелых заболеваний у раненых и больных.

Научно-техническая база медицинской службы заметно расширилась. В Казахском филиале АН СССР работали созданные в дни войны институты краевой патологии (директор проф. Удинцев), клинической экспериментальной хирургии (директор проф. А.Н. Сызганов), патологической физиологии (директор проф. А.П. Полосухин).

Прибытие в Казахстан более чем двухтысячного отряда эвакуированных из Москвы, Ленинграда, Киева и других городов врачей и ученых профессоров и их сотрудничество с местными кадрами сыграло большую роль в развитии здесь медицинской науки. В годы войны количество докторов медицинских наук в республике удвоилось, кандидатов наук увеличилось в 4 раза.

В госпиталях героически трудились около 200 лучших хирургов республики. Они возвратили в строй более 70% раненых солдат и офицеров.

Государство высоко оценило подвиг советских медиков. Орденом Трудового Красного Знамени был награжден начальник Уральской противочумной станции И.С. Тинкер, орденом «Знак Почета» — главный госсанинспектор республики И.С. Корякин, уполномоченный Наркомздрава СССР по противоэпидемическим мероприятиям в Казахской ССР И.И. Николаев, директор республиканской тропической станции Л.А. Андреев и многие другие.

Отделы здравоохранения с честью справились с выпавшими на их долю трудностями и обеспечили санитарно-эпидемическую безопасность казахстанского тыла.

Таким образом, титанический труд медиков в годы войны способствовали укреплению системы здравоохранения республики и ее развитию. Увеличилась численность и вырос профессионализм медицинских кадров. Это в полной мере относилось и ко всем медицинским специальностям.

По инициативе президента Национальной Медицинской Ассоциации А.Б. Садыковой (является работником Присяги врача Республики Казахстан, которая в 2003 г. была утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан, автором песни «Мы - врачи», автором памятника медикам-фронтовикам) в 2010 г. в Алматы, в Парке культуры и отдыха имени 28 гвардейцев-панфиловцев, была заложена аллея «Ради жизни», здесь установлен мемориал в честь медиков-фронтовиков [11].

Литература

1. Подробнее о историографии Казахстана военных лет см.: Балакаев Т.Б., Алдажуманов К.С. Историография Казахстана периода Великой Отечественной войны //Актуальные проблемы истории Советского Казахстана. - Алма-Ата, 1980. - С. 113-124; Алдажуманов К.С. История войны 1941-1945 годов и Казахстана: «белые пятна» и проблемы // Социогуманитарная наука Казахстана: 20 лет самопостижения и интеграции. - Алматы, 2011. - С.203-217.
2. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. // Сборник документов и материалов. - М.: Медицина, 1977.
3. <http://1941-1945.at.ua>.
4. ЛангеК. Физиологические науки в СССР. Становление. Развитие. Перспективы.- Л.: Наука, 1988.
5. Жиенбаев С.С. Сотая казахская. Боевой путь 100-й отдельной казахской стрелковой бригады // Военно-исторический очерк. Алматы, 2000. -С.62-63.
6. Там же. -С. 64-65.
7. КозыбаевМ. Казахстан-арсенал фронта. - Алма-Ата: Издательство «Казахстан», 1970. - С.99.
8. Там же. -С.99-100.
9. Там же. -С. 100-101.
10. <http://www.eurasialaw.ru>

ОРАЛОВА А.А.

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ ғылыми қызметкері

ҚАЗІРГІ ОТАНДЫҚ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАҢА БАҒЫТ - ҚҰЖАТТАНУ: МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Қазіргі қоғамда құжаттану мен құжаттамамен қамтамасыз ету саласының қоғамның барлық салаларында қолданбалық маңызы артып отыр. Құжаттану – құжаттың барлық түрлері мен формалары туралы отандық тарих ғылымындағы жаңа бағыт ретінде қалыптасып келеді. Құжат пен құжат айналымының барынша артып отырған бүгінгі ақпараттық қоғамда осы саладағы жаңашыл тәжірибелер мен әдіс-тәсілдерді айқындау және оларды қолданысқа енгізудің маңызы зор. Құжаттанудың методологиялық мәселелерінің бірі – құжаттанудың зерттеу әдістерін анықтау. Құжаттанудың теориялық-методологиялық мәселелерін жүйелі зерттеу отандық тарих ғылымында әлі де толық жүзеге асқан жоқ. Соның ішінде, құжаттанулық зерттеулерді жүргізуде зерттеу әдістерін айқындау мен талдаудың өзектілігі артып отыр.

Қазіргі қоғамның нарықтық қатынастарға толық көшуі және ақпараттандыруға бет алуы, құжаттардың басым бөлігіне жеке меншіктің орнауы, Кеңес Одағы тұсында құжаттарға мемлекет ықпалының бүгінде толығымен тоқтатылуы құжаттанудың дамуын зерттеуге деген қоғамдық қажеттілікті арттыра түсті. Бұл қажеттілік ең алдымен жаңа ұйымдық нысандарда құжаттық жүйелер мен ақпаратты өндеудің дәстүрлі және жаңа әдістерін басқару арасындағы сабақтастық пен өзара әрекеттесудің сақталып отырғанына байланысты. Сол себепті құжаттануды жетілдіру олардың зерттеу әдістерін айқындау арқылы ғылыми негіздеуді қажет етеді. Қандай да жұмысты тиімді басқару үшін оның орындалуын бақылаудың ұтымды әдістері жасалады. Олар жаңа білім алуға немесе объективтілік туралы ілімді әрі қарай нақтылауға, сонымен бірге басқару тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл әдістер жұмыстың маңыздылығын, оның өзге жұмыс түрлеріне ықпалын, қорытынды нәтижесін және аралық нәтижелерді саралау, жұмыс ұзақтығын белгілеу үшін қажет [1, 3 б.].

Қоғамдық ғылымдар өздерінің зерттейтін пәні, мақсаты мен міндеттеріне сәйкес құжат ұғымына беретін анықтамаларында оның жекелеген қасиеттерін бөліп көрсетеді. Мәселен, заң ғылымында оның құқықтық жағына баса назар аударылады. Соның нәтижесінде ол ең алдымен құжаттау құралы, құқықтық қатынастарда айғақ ретінде танылады. Басқару саласында құжат негізінен тіркеу және басқару шешімдерін жеткізу құралы ретінде зерттеледі. Тарих ғылымында, мұрағаттануда құжат ең алдымен тарихи дерек көзі, яғни ретроспективалық ақпарат жеткізгіші ретінде қарастырылады.

«Кез-келген ғылымның методологиялық пісіп-жетілуі оның түсініктілік аппаратының даму деңгейіне байланысты. Ғылыми қатандық пен негізгі түсініктердің айқындылығы, олардың әмбебаптылығы мен дифференциалдылығы, логикалық нақтылығы мен ішкі қарама-қайшылықсыздығы әрбір ғылымның одан әрі дұрыс дамуы мен жұмыс істеуіне ықпал ететін алғышарттарды құрайды. Ғылым дамуының заңды жемісі бола отырып, ғылымның танымдық қабілетінің одан әрі жетілуіне жағдай жасайды. Сол себепті де, методологиялық мәселелерді қарастыру ғылымды дамытудың ең маңызды шарты

болып табылады» - деп Б.Г. Могильницкий атты зерттеуші атып өткендей, [2, 4 б.]. құжаттанудың да методологиялық негізін дамыту – алдағы басты міндеттердің бірі болып отыр.

Қазақстанда құжаттануды ілгері дамытудың барлық алғышарттары жасалынған және оларды тиімді қолдану құжаттанулық теориялық, қолданбалық зерттеулерге кең мүмкіндіктер ашады, пәнаралық байланыстар тұрғысынан олардың өзге пәндермен ортақ мәселелерін зерттеуге ықпал етеді. Құжаттанудың жеке зерттеу әдістері оның теориялық және қолданбалық зерттеулерінде кеңінен қолданылады. Зерттеу әдістерінің өзге ғылыми зерттеу әдістерімен байланысы бар және оларды пәнаралық зерттеулерде де тиімді қолдануға болады. Құжаттанудың зерттеу әдістерін нақтылау және электрондық құжаттарды зерттеу әдістерін ғылыми негіздеу, олардың тәжірибеде қолданылу әдістемесін жасау, құжаттанулық теориялық және қолданбалық ғылыми зерттеулерді мемлекеттік, салалық бағдарламалар аясында жоғарыдағыдай зерттеу әдістері көмегімен жүргізу міндеттері жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Құжаттармен жұмыс тәртібін, нормалары мен ережелерін, сонымен бірге бірізделген терминдер жүйесін заңдастырған бірқатар одақтық және республикалық стандарттар пайдаланылды. «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. ГОСТ 16487-70» [3], «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. СТ РК 1037-2001» [4], т.б. мемлекеттік стандарттар қолданылды. Сонымен бірге, кеңестік дәуірде және тәуелсіздік жылдары қабылданған түрлі нормативтік әдістемелік құжаттар, әдістемелік ұсынымдар мен заңдар қолданылды. Атап айтқанда 1998 жылы 22 желтоқсанда шыққан Қазақстан Республикасының «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңы [5] басшылыққа алынды. Терминологиялық мәселелерді, әсіресе, терминдер жүйесін қалыптастыруға, дұрыс түсінуге, осылайша ғылыми-теориялық мәселелердің шешімін табуға үлкен мәні бар терминологиялық және түсіндірме сөздіктері пайдаланылды. Соның ішінде «Словарь иностранных слов» [6], «Краткий словарь архивной терминологии» [7], т.б. сөздіктер кеңінен пайдаланылды.

Қазақстанда құжаттанудың зерттеу әдістері тақырыбын арнайы зерттеу отандық тарих ғылымында тұңғыш рет қолға алынып отыр. Құжаттану саласының зерттелуіне Ресейлік ғалымдардың қосқан үлесі зор. Соның ішінде, ең алдымен, жалпы құжаттану пәнінің қалыптасуына бастамашы болған белгілі зерттеуші К.Г. Митяевтың үлесін атап өткен жөн. Ол алғаш рет құжаттануды Мәскеу мемлекеттік тарихи-мұрағаттық институтының мемлекеттік іс жүргізу факультетінде арнайы пән ретінде енгізуді қолға алды [8, 4 б.]. «Құжаттану» терминін алғаш рет ғылыми айналымға енгізе отырып, оған «құжаттау жүйесінің тарихи даму барысында қалыптасқан тәсілдері мен жүйелерін, құжаттарды және олардың кешендерін зерттейтін пән» деген анықтама берді [9, 35 б.]. К.Г. Митяев құжаттануды құжаттар мен оларға қатысты мәселелерді зерттейтін ғылым ретінде қарастырады [10, 59 б.]. Құжаттану мен мұрағаттану объектілері ұқсас болғанымен, зерттеу пәндері бойынша ерекшеленеді деп жазады. К.Г. Митяевтің [11] еңбегі іс жүргізудің әр тарихи кезеңдегі рөлін, құжаттармен жұмыс жасаудың жаңа тәртібінің ерекшеліктерін дұрыс түсінуге ықпал етті.

Отандық тарихнамада патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мекемелерінің тарихына арналған С.М. Мәшімбаевтің [12] еңбегі империялық мекемелердің қазақ жерін отарлау саясатын жүзеге асыруда іс жүргізудің маңызды құралға айналғанын анықтауға мүмкіндік берді. Қ.М. Атабаевтың [13], Г.А. Сексенбаеваның [14], Г.Е. Өтепованың [15] диссертацияларында құжаттардың тарихи дерек ретінде зерттелуі құжаттанудың мұрағаттанумен, деректанумен тығыз байланыстарын ашып көрсетуде үлкен септігін тигізді. Құжаттану мен іс жүргізудің Қазақстандағы қалыптасу тарихы мен барысы кешенді түрде зерттеуші А.С. Ысқақтың диссертациялық еңбегінде баяндалады [1].

Құжаттама саласының ұйымдастырылуының тікелей мемлекеттік мекемелер тарихымен тығыз байланысы бары және өткенге жаңа көзқарас тұрғысынан баға беруге болатыны Н.П. Ерошкиннің [16], Т.П. Коржихинаның [17] еңбектерін сыни талдау барысында анықталды.

Құжаттанулық зерттеулердің әдістері мәселесін зерттеуде, белгілі зерттеушілер В.Д. Банасюкевич пен А.Н. Сокованың қосқан үлесі зор [18]. Зерттеушілер «Вопросы формирования теории документоведения» атты мақаласында құжаттанудың ғылыми-теориялық мәселелерінің бірі – құжаттарды біріздеу мен стандарттау мәселелерін қарастырады. Атап айтқанда, біріздеу мәселесінің көтерілуі мен енгізілу барысын талдайды. Құжаттарды стандарттау мен бір үлгіге салудың методологиялық мәселелері мен әдістерін сипаттайды. Құжаттарды біріздеудің трафареттеу әдісі мен құжаттаудың принциптерін баяндайды. Мақалада басқару құжаттамасы, құжаттарды біріздеу, құжаттарды зерттеудің жүйелік тұрғысының қалыптасу барысы қамтылады [18].

Зерттеуші А.Н. Сокова өз еңбегінде құжаттану ғылымының зерттеу объектісі мен пәні, теориялық-методологиялық мәселелері мен кеңестік құжаттану саласындағы басқару құжаттарын зерттеудің әдістеріне талдау жасайды [19, 130 б.].

Зерттеуші Е.А. Бардаев «Документоведение» оқулығында құжаттану пәнінің зерттеу әдістерін, методологиялық тұрғылары мен принциптерін қарастырады. Соның ішінде жүйелік, функционалдық, модельдеу, формализация әдістерін жалпығылыми зерттеу әдістерінің қатарына жатқызса, арнайы әдістерге құжаттанулық зерттеулердегі құжаттарды біріздеу мен стандарттау, құжат айналымы жолдары мен процедураларының әдістерін жатқызады. Басқаруды құжаттанулық қамтамасыз етудің методологиялық негізі ретінде кешендік тұрғыны жан-жақты талдайды. Атап айтқанда, кешендік тұрғыны ақпараттық құндылық, функционалдық-семантикалық декомпозиция, көп модельділік, математикаландыру секілді қағидаларын қарастырады [20].

Зерттеуші Н.С. Ларьков «Документоведение» оқулығында жалпығылыми әдістерге әмбебап сипаттағы: жүйелеу, модельдеу, функционалдық, анализ, синтез, салыстыру, жіктеу, жалпылау (қорытындылау), абстрактіліктен нақтылыққа өту әдістерін жатқызады. Жалпығылыми әдістер философиялық заңдар мен категорияларға негізделеді. Жоғарыдағы әдістердің өзі бірнеше түрге бөлінеді. Нақтырақ айтқанда, модельдеу әдісінің дескриптивті, графикалық, математикалық және натуралдық (физикалық) түрлері бар. Олардың көпшілігі құжаттануда қолданылады [21, 34-35 бб.].

Жалпығылыми әдістер мен арнайы әдістер тығыз байланысты екендігін айтады. Олардың қолданылу аясы шектеулі. Арнайы әдістерге Н.С. Ларьков: формулярлық талдау әдісі, контент-талдау, құрылымдық лингвистика әдісі, психолінгвистикалық әдіс, құжаттарды біріздеу әдісі, сараптап бағалау әдісі, библиографиялық және ғылыми өлшемдік әдістерді жатқызады [21, 35 б.].

Е.А. Плешкевич ресейлік «Делоприводство» журналында жарияланған «Объект и предмет исследования в документоведении: сравнительный анализ» атты мақаласында құжаттанудың зерттеу объектісі, зерттеу пәні мен міндеттері мәселесін қарастырады. Ол құжат және құжаттану ұғымдарының анықтамаларына талдау жасай отырып, К.Г. Митяев, А.Н. Сокова, М.В. Ларин, И.Д. Ковальченко секілді ғалымдардың методологиялық тұжырымдары мен пікірлерін салыстыра талдайды. Нәтижесінде құжаттануға «әлеуметтік оперативті ақпаратты құжаттауды, оның тарихи дамуы барысында зерттейтін, құжаттық формалар мен жүйелерді қарастыратын қолданбалы кешендік интеграцияланған ғылыми пән» деген анықтама береді [22, 83-85 бб.].

Зерттеуші М.Ф. Шкляр өзінің «Основы научных исследований» еңбегінде ғылыми зерттеудің теориялық және методологиялық мәселелерін арнайы түрде қарастырады. «Әдіс және ғылыми зерттеулердің методологиясы» ұғымдарына анықтама беріп, зерттеу әдістерінің эмпирикалық, теориялық және метатеориялық кезеңдерін бөліп көрсетеді. Эмпирикалық зерттеу әдістеріне: бақылау, суреттеу, салыстыру, есептеу, өлшеу, сауалнамалық сұрақ-жауап, әңгімелесу, тест, эксперимент, модельдеу және т. б. әдістерді жатқызады. Теориялық деңгейдегі әдістер қатарында формализация, абстракциялау мен жалпылогикалық әдістерді қарастырады. Ал метатеориялық кезең әдістеріне диалектикалық, метафизикалық, герменевтикалық әдіс түрлерін атап өтеді. Нақты әдістердің қатарында экономикалық құжаттама саласындағы құжаттық зерттеу және құжаттарды контенттік талдау әдістерінің ерекшеліктері мен қолданылу жолдарына жан-жақты талдау жасайды. Ғылыми зерттеу әдістеріне жүйелі сыныптау жасай отырып, олардың әрқайсысына ғылыми негізде анықтама береді [23].

Құжаттанулық зерттеулердің әдістері мәселесін одан әрі тереңірек қарастыруда зерттеуші Р.А. Сабитовтың қосқан үлесін ерекше атап өтуге болады. Автор «Основы научных исследований» оқу құралында Ресейдегі ғылыми зерттеу жұмысын ұйымдастырудың кезеңдері, заң құжаттамасы саласындағы ғылыми зерттеулердің методологиясы, сонымен қатар ғылыми жұмыстарды жазудың әдістемелік нұсқаулары мәселелерін қарастырады. Зерттеуші «ғылым», «ғылыми зерттеу», «ғылыми әдіс», «методология» т. б. терминдерге ғылыми негіздегі анықтамаларды беріп, ғылыми зерттеудің әдістерін зерттеуші М.Ф. Шкляр секілді үш топқа бөліп қарастырады. Нақты айтқанда, зерттеудің эмпирикалық, теориялық және метатеориялық кезеңдері аясында салыстыру, тестілеу, эксперимент, модельдеу, формализация, анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия, метафизикалық әдіс, герменевтикалық әдістерді және құжаттанулық зерттеулердің арнайы әдісі болып табылатын контент-талдау әдісін талдап, ерекшеліктерін көрсете отырып оларға мысал келтіреді, сипаттама береді. Зерттеуші методологияның жалпы, ғылыми зерттеулердің нақты методологиясы, жеке ғылымдардың зерттеу методологиясы деп үш топқа бөледі [24].

Г.И. Рузавин «Методология научного познания» еңбегінде ғылыми зерттеудің эмпирикалық және теориялық әдістерін жеке бөлім ретінде екі топқа жіктеп жан-жақты қарастырады. Зерттеудің ерекшелігі – автор эмпирикалық зерттеу кезеңін теориялық кезеңнен бірінші қояды. Ғылыми зерттеулердегі эмпирикалық әдістердің негізгі формаларына жүйелік бақылау мен жоспарланған және арнайы құрылған эксперименттерді жатқызады. Зерттеуші таным әдісі ретіндегі бақылаудың мәні мен негізгі сипаттарын, бақылау мәліметтерін интерпретациялау жолдарын қарастырады. Ғылыми зерттеулердегі

бақылаудың функцияларын талдап көрсетеді. Сонымен қатар эмпирикалық танымның ерекше формасы ретіндегі эксперименттің бақылаудан ерекшелігіне тоқталады. Ал зерттеудің теориялық әдістері қатарында абстракциялау мен идеяландыру әдістері, ғылыми фактілер мен оларды жалпылау, ғылыми гипотезаларды құру мен тексеру және ғылыми теориялардың негізгі функциялары мәселелерін қарастырады. Автор теориялық зерттеу әдістерінің, әсіресе гуманитарлық зерттеу салаларындағы қолданылу тиімділігін ерекше атап көрсетеді. Соның ішінде абстракциялау мен идеяландыруды теориялық зерттеудің бастамасы ретінде қарастырады. «Ғылыми факт» ұғымына анықтама беріп, оны жалпылаудың әмбебап және статистикалық тәсілдерін талдайды. Ғылыми гипотезаға қойылатын талаптар мен ғылыми теорияның негізгі үш қызметін жеке-жеке қарастырады [25].

Зерттеуші В.В. Сопко «Основы научных исследований» еңбегінде ғылыми зерттеу жұмысының методологиялық-теориялық негіздері мен ерекшеліктеріне тоқталады. «Әдіс», «методология», «ғылыми зерттеу» терминдерінің сипаттамасын береді. Автор бухгалтерлік есеп құжаттамасы саласындағы құжаттарды зерттеу, жүйелеу мен қолдану жолдарын талдайды [26].

П.Я. Папковская «Методология научных исследований» зерттеуінде ғылыми танымның объектісі мен пәні, кезеңдері, негізгі принциптері мен олардың сипаттамалары, ғылыми зерттеудің методологиясы мен логикасы, ғылыми зерттеу әдістері мәселелерін қарастырады. Автор ғылыми танымның екі классификациялық деңгейін ерекшелейді. Олар: эмпирикалық және теориялық деңгейлер. Зерттеушінің анықтамасы бойынша, эмпирикалық деңгейге фактілерді жинақтау, бақылау негізінде статистикалық мәліметтерді алу, өлшеу, эксперимент пен олардың сыныпталуы жүзеге асады. Теориялық деңгейде ғылыми гипотезалар мен теориялардың құрылуы мен дамуы, заңдар мен олардан шығарылатын логикалық нәтижелерді анықтау жүзеге асады. П.Я. Папковская методологияны таным әдістері туралы ғылым деп сипаттайды. Эмпирикалық таным негізінде ғылыми зерттеудің бақылау, эксперимент, өлшеу, суреттеу секілді әдістерін жеке-жеке талдайды. Сонымен бірге таным үрдісінің құрылымдық сызбасы мен таным теориясының негізгі элементтерін кесте түрінде сипаттайды. Зерттеудің жалпығылыми әдістеріне анализ, синтез, абстракция, салыстыру т.б. әдістерін жатқызады. Бұл әдістер жалпы тәсілдер тармағына жатады. Теориялық зерттеу әдістері қатарында идеяландыру, формализация, ойлау эксперименті, математикалық әдістері т.б. сипаттайды. Соның ішінде индукция әдісін толық және толымсыз индукция деп бөліп қарастырады.

Ғылыми зерттеу әдісі ұғымының мәнін анықтауда В.К. Лукашевичтың «Научный метод: структура, обоснование, развитие» еңбегінің маңызы зор. Зерттеуде ғылыми әдістің пәндік-концептуалдық, операциялық-нормативтік және логикалық мазмұнының генетикалық, функционалдық байланыстары қарастырылады. Біршама типтік танымдық жағдайларды оны негіздеудің рационалдық-конструктивті механизмдері, ғылымилық критерийлері және нормативті білімнің басқа формаларынан айырмашылықтары талданады. Әдістердің дамуы ғылыми прогрестің пәндік және инструменталды мазмұнының динамикалық синтезі ретінде қарастырылады [28].

Қазақстанда мемлекеттік органдарда электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесін ендіру құжаттама мәселелерін шешуді жаңа сапалық деңгейге көтерді. Елімізде іс жүргізудің нормативтік құқықтық базасына сипаттама беріп, талдау жасап, оның жетістіктері мен кемшін тұстарына баға беруде А. Адельгужиннің [29], Е.К. Жүсіповтің [30] мақалалары құнды. М.Х. Жақыпов [31]; Е. Джерембаев [32]; А.К. Көпбосынова [33] мемлекеттік органдардағы электрондық құжат айналымының жайына және оның дамуы мәселелеріне тоқталады. Электрондық құжат айналымы мен электрондық мұрағат үшін электрондық құжаттардың ортақ мәселесін А. Слободянуков [34], Е. Самойленко [35] қарастырады. Отандық тарихнаманы талдау елімізде іс жүргізу мен құжаттанудың теориялық негізінің әлі де қалыптасуы үстінде екенін көрсетеді [36; 3].

Құжаттанудың қалыптасуы мен дамуына 1960-70-ші жж. баса назар аударылды. К.Г. Митяев, Я.З. Лившиц, П.В. Веселов пен В.Г. Акоюн зерттеу еңбектерінде құжаттанудың іс жүргізу тәжірибесін жинақтап, қорытындылап ғылыми-теориялық негізін қалауға атсалысты. Іс жүргізуді ары қарай жетілдіру үшін қолданбалы ғылыми зерттеулерді дамытуға үлкен мән берілді. Алғаш іс жүргізудің зерттеу әдістерін С.М. Мингалев, А.К. Иванов пен Р.А. Поспелова т.б. қарастырады. Алайда жалпы сипаттамасын берумен ғана шектелген олар зерттеу әдістерінің тиімді қолдану жақтарын нақты көрсетіп бере алмады. Құжаттанудың зерттеу әдістерін жеке қарастыруға соңғы жылдары Бардаев, Столяров көңіл бөлгенмен, сипаттамасын ғана береді.

Тәуелсіздік жылдарындағы қоғамдағы демократиялық өзгерістер, ортақ ғаламдық ақпараттық кеңістікке жол ашылуы, компьютерлік технологияның дамуы іс жүргізуді автоматтандыру, электрондық құжат мәселелерін алға шығарды. З. Залаев, И.Н. Киселев электрондық құжаттардың мәселелерін алғашқы болып көтеріп, олардың қолданбалы мәселелеріне көбірек назар аударылатынын

көрсетеді. Үшінші мыңжылдықта ақпараттандыру мемлекет пен азамат, қоғам мен бизнес арасындағы қатынастарды жылдам реттеудің құралына айналды [36, 3-4 бб.].

Шетелдік, атап айтқанда Түркия Республикасындағы құжаттанушы ғалымдардың құжаттану, іс жүргізу мен мұрағаттану саласында жарық көрген ғылыми еңбектерінің де маңызы зор. Оның ішінде зерттеуші Мехмет Алтиноздың «Құжаттану және мұрағаттану негіздері» (Анкара, Шубат, 2009) [37], Иугел Исламның «Құжаттану және мұрағаттану техникалары» (Анкара, 2011) [38], Гиувен Таныштың «Іс жүргізу және құжаттану техникалары» (Анкара, 2009) [39] атты еңбектерінің ғылыми құндылығы байқалады. Салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Отандық тарих ғылымында құжаттану туралы іргелі теориялық және қолданбалы ғылыми зерттеу еңбектерінің жоқтығымен түсіндіріледі. Құжаттану туралы жалпылама зерттеулер болғанымен, құжаттанулық зерттеулердің арнайы мәселелері, оның әдістері хақында зерттеулер жоқтың қасы.

Құжаттану ғылыми бағыт ретінде тұңғыш рет жаңа методологиялық ұстанымдар мен жаңа принциптер басшылыққа алынып, кешенді түрде жүйелі зерттелу қажет.

Әдебиеттер

1. Ысқақ А.С. Қазақстанда іс жүргізу және құжаттану: тарихы мен зерттеу әдістері (XIX ғ. - XXI ғ. басы): т.ғ.д. ...дисс. авторефераты. - Алматы, 2010. - 50 б.
2. Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории: Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История». - М.: Высш. шк., 1989. - 175 с.
3. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. ГОСТ 16487-70.- М., 1971. - №1. - С. 2.
4. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. СТ РК 1037-2001. - Астана, 2001. - №1. - С. 3.
5. Қазақстан Республикасының «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңы // Егемен Қазақстан, № 258, 22 желтоқсан, 1998. - 2-3 бб.
6. Словарь иностранных слов. 7-е изд., перераб. - М.: Русский язык, 1980.
7. Краткий словарь архивной терминологии. - М.: Л., 1968. - С. 18-20.
8. Программа курса «Теория и практика архивного дела». - М.:МГИАИ, 1944. - 43 с.
9. Программа курса «Общее документоведение».- М.:МГИАИ, 1963. - 42 с.
10. Митяев К. Г. Документоведение, его задачи и перспективы развития // Вопросы архивоведения. - 1964. - № 2. - С. 35-43.
11. Митяев К.Г. Теория и практика архивного дела. - М., 1946. - 248 с.
12. Мәшімбаев С. М. Патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мекемелерінің тарихы:т.ғ.к. ... дисс.: 07.00.02. - Алматы, 1999. - 313 б.
13. Атабаев Қ. М. Мерзімді басылым Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918 жж.):т.ғ.к. ... дисс.: 07.00.09, 07.00.02. - Алматы, 2000. - 289 б.
14. Сексенбаева Г.А. Аудиовизуальные документы как источники по истории Казахстана(на материалах ЦГА КФДЗ РК): автореф.дисс.... д.и.н.: 07.00.09. - Алматы, 2009. - 40 с.
15. Утепова Г.Е. Законодательные акты Российской империи как источник по истории колонизации КазахстанаXVIII – начала XX века: автореф.дисс....д.и.н.: 07.00.09. - Алматы, 2009. - 40 с.
16. Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. - М., 1960. - 394 с.
17. Коржихина Т. П. История государственных учреждений СССР. - М.: Высш. школа, 1986. -399 с.
18. Банасюкевич В.Д., Сокова А.Н. Вопросы формирования теории документоведения // Развитие советского документоведения (1917-1981 гг.). Сборник научных трудов. - М.: Изд. ВНИ ГИДАДА, 1983. - С. 5-27.
19. Сокова А.А. Документоведение как научная дисциплина: объект, предмет, основные задачи // Документирование управленческой деятельности: сб. науч. тр. / Главархив СССР, ВНИИДАД. - М., 1986. - С. 5-30.
20. Бардаев Э.А. Документоведение: учеб. Для студ. Учреждений высш. Проф. Образования / Э.А. Бардаев, В.Б. Кравченко. - 2-ое изд., стер. - М. : Издательский центр «Академия», 2010. - 304 стр.
21. Ларьков Н.С. Документоведение. - Москва -2002. - 280 с.
22. Плешкевия Е.А. Объект и предмет исследования в документоведении: сравнительный анализ // Делопроизводство.- 2007. - № 4. - С. 83-85.
23. Шкляр М.Ф. Основы научных исследований: учебное пособие. - М.: «Дашков и К», 2007. - 244 с.
24. Сабитов Р.А. Основы научных исследований: Учебное пособие - Челябинск: Челяб. гос. ун-т., 2002. - 138 с.
25. Рузавин Г. И. Методология научного познания: Учеб. Пособие для вузов / Г.И. Рузавин. - М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2005. - 287 с.
26. Сопко В.В. Основы научных исследований. - Киев: КИНХ, 1977. - 88 с.
27. Папковская П.Я. Методология научных исследований: Курс лекций. - 2-е изд., изм. - Мн.: ООО

«Информпресс», 2006. – 184 с.

28. Лукашевич В.К. Научный метод: Структура, обоснование, развитие / Науч. ред. А.Н. Елсуков. – Мн.: Наука, 1991. – 207 с.

29. Адельгужин А. Құжаттау және мұрағат ісі жөніндегі нормативтік құқықтық база // Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу – Делопроизводство в Казахстане. - 2007. - № 1(1). - Б. 14-20.

30. Жүсіпов Е. «Басқару қызметін құжаттамамен қамтамсыз ету туралы» ҚР Заңын қабылдау қажет // Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу – Делопроизводство в Казахстане. - 2007. - № 2(2). - Б. 23-25.

31. Жакыпов М.Х. Об организации электронного документооборота в государственных органах Республики Казахстан // http://www.aic.gov.kz/documents/002_jaki.doc

32. Джерембаев Е. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкіне «электрондық құжат айналымын» ендіру // Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу – Делопроизводство в Казахстане. - 2007. - № 1(1). - 48-50 б..

33. Копбосынова А.К. Состояние и проблемы развития электронного документооборота и электронных архивов в государственных органах Республики Казахстан // Матер. Респ. семинара-совещания «Электронный документооборот и электронные архивы» 26 сентября 2006 г. – Алматы, 2006. - С. 32-38.

34. Слободянюк А. Электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесін ендіру туралы // Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу – Делопроизводство в Казахстане. - 2007. - № 4(4). - 13-17 б.

35. Самойленко Е. Электронный архив в организации: предпосылки и получаемый эффект // Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу – Делопроизводство в Казахстане. - 2007. - № 7(7). - С. 73-77.

36. Жұмабай Г. Ж. Электронды құжат айналымы негізінде ақпараттық қамсыздандырудың әдістері мен алгоритмі: 6М070300 – Ақпараттық жүйелер мамандығы бойынша техника және технология магистрі ... дисс. рефераты. - Қызылорда, 2011. – 21 б.

37. Алтиноз М. Құжаттану және мұрағаттану негіздері. - Анкара, Шубат, - 2009. – 221 б.

ОМАРОВА Г.Ә.

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ кіші ғылыми қызметкері
(Алматы қ.)

ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАЗАҚТАРЫ ІІ ҚҰРЫЛТАЙЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық аренаға шығып, өз еркіндігі мен азаттығын әлемге мойындауы - бұл тарихи оқиға. Қазақстан өз тәуелсіздігін қолына алып дүниежүзіне өзін паш етуі қазақ ұлты үшін де үлкен мәре, зор жетістік болып табылады. Жалпы қанша ғасырлар бойында Тұран даласында жері мен елін аман алып, дамытуға тырысқан, азаттық деп үш жүз жыл бойында күрескен қазақ халқы үшін тәуелсіздік пен азаттық үлкен белестен асқанмен, биік шыңға жеткенмен тең екені күмәнсіз.

XX ғасырдың 90 жылдарында еркіндікпен енді ғана аяқ басқан еліміздің алғашқы таңдарында бірнеше жетістікті және табысты істермен толастағаны белгілі. Ең алдымен азаттық иісін барша жұртқа сездірту үшін кеңес өкіметімен өшуге шақ қалған тілінің және дінінің ерекшеліктерін, рухани дүниесінің құндылықтарын қайта жаңғыртып қолдап, қолпаштауды бастады. Халық жауы атанған қазақ ұлтының жан ашыр ұлдарын қайта қарастырып атап алдық, сонымен қатар тарихи беттерімізге қайта қарап оң мен солды ұлттық көрініске орай қайта-қайта айыруды таныдық. Ал Қазақстан Республикасының көк байрақты желбіреткелі қазақ ұлтына деген ең басты атқарған ісі мен игі әрекеті Дүниежүзі қазақтар құрылтайын ұйымдастырып өткізуі болып табылады. Сонымен қатар аталған Дүниежүзі қазақтар құрылтайында қазақ ұлтының жан - жақты өзекті мәселелерін қарастырып, бірегей мақсаттарын дамыту міндетімен Дүниежүзінің қазақтар қауымдастығы құрылған болатын. Оның тұңғыш құрылтайы 1992 жылы қыркүйек-қазан айларында Алматыда өткен соң, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылы 20 тамызда «Қазақтардың ІІ Дүниежүзілік құрылтайын дайындау және өткізу туралы» № 928 Қаулысын қабылдап, аталмыш іс-шараны 2002 жылдың 17-19 қазан аралығында Түркістан қаласында өткізуді ұйғарады. Құрылтайды дайындау мен өткізуді қаржыландыру 2002 жылға арналған бюджеттің есебінен жүзеге асырылады және ұйымдастыру үшін ҚР премьер-министрінің орынбасары Б.Ә. Мұхаметжанов бастаған республикалық комиссия құрылады [1, 9-п.]. Сонымен қатар, комиссия төрағасының орынбасарлары болып Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрі М.А. Құл-Мұхаммед, Оңтүстік Қазақстан облысының әкімі Б.М. Сапарбаев, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары Қ.Н. Найманбаев бекітілді. Комиссияның жалпы саны 21 адамнан тұрды.

Дегенмен Қаулыда 17-19 қазан деп белгіленген Құрылтай 23-24 қазанда өтеді. Қонақтардың алғашқы легі Оңтүстік Қазақстан облысының орталығы Шымкентке 2002 жылдың 22 – қазанында келіп, оларды темір жол вокзалында облыс әкімі Болат Жылқышиев бастаған жұртшылық дәм-тұзбен, ән-жырмен қарсы алды. Өңірді тамашалаған қонақтар алдымен Сайрам ауданындағы Қожа Ахмет Ясауидің ата-

анасы Ыбырайым ата мен Қарашаш ана кесенелерінің басына барып зиярат етіп, әрі қарай Мәртөбе комплексімен танысады. Шымкент қаласындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған мұражаймен танысқан қонақтар түстен кейін үш жүздің басын қосқан «Ордабасы» мұражай-қорығын, дүниежүзіне мәшһүр болған палуан Қажымұқанның мұражайын, Арыстанбабтың сүйегі жатқан киелі Отырар жері емін-еркін аралайды. Кешке қарай қонақтар Қожа Ахмет Ясауи дананың соңғы мекені, тарихы терең Түркістан қаласында «Құрылтай белгісі» атты ескерткіштің салтанатты түрде ашылуына қатысып, көшет отырғызу рәсімін жасайды.

Келесі күні де өздерінің қазақ жерімен танысуын жалғастырған қонақтар Түркістан қаласындағы оралмандардың Қазақстанда алғаш рет 1993 жылы бой көтерген «Достық» атты ауылына барады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне зиярат жасаған соң «Түркістан тарихы» мұражайын және шетел қазақтары мен Түркістан қолөнер шеберлерінің көрмесін көріп, «Тайқазан» фонтанын тамашалайды. Әсіресе, Түркістанды аралаған қонақтардың көңілінен Түркі тілдес халықтардың тарихи мұражайындағы тарихи жәдігерлер, соның ішінде «Түрік әлемі» атты көрмесі ерекше шықты. Жалпы көлемі - 360 шаршы метр болатын бұл кескіндемелік ғажап көріністі полотноны Оңтүстік қазақстандық төрт суретші – Б. Бүркітбаев, В. Симаков, М. Бекенов және З. Қожамқұлов бірнеше айдың ішінде салып шыққан еді. Суретте барлық түркі тілдес халықтардың тарихи дәуірлері қамтылғандықтан одан қонақтар қатты әсер алады. Сол күні Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің сарайында Құрылтайға қатысушыларды тіркеу жұмысы жүргізіліп, түстен кейін Құрылтай Мәдениет орталығында салтанатты түрде ашылды. Құрылтайға 33 алыс және жақын шетелдерден 470 делегат қатысса, соның ішінде Өзбекстаннан келген қонақтардың саны ең көп болып, 65 адамнан тұрса, Түркиядан 63, Ресейден 56, Моңғолиядан 43, Германиядан 27, Қырғызстаннан 14, Франциядан 7, Австриядан 6, Венгриядан 6, Ауғанстан 6, Түркменстаннан 5, Швециядан 5, Англиядан 4, Тәжікстаннан 2, Норвегиядан 2, Беларусь 2, Сауд Арабиясы 2 және де Сингапур, АҚШ, Эстония, Иран, Дания, Пәкістан, Жапония, Йемен, Иордания, Палестина, Украина, Голландия, Швецария, Канада, Австралия мемлекеттерінен 1 адам келді. Қазақстанның өзінен зиялылар қауымы, журналистер мен үкімет мүшелерін қоса есептегенде 200-дей адам қатысып, жалпы Құрылтайда 600 адам болды. Сондай-ақ, II Құрылтайдың алғашқыдан ерекшелігі оған ҚХР-дан 63 делегаттың қатысуы болды [2, 180-209 бб.]. Мәжілісті Қазақстан Республикасының Президенті, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының төрағасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев ашып, «Бұл құрылтай – қазақ халқының жаңа мыңжылдыққа біртұтас ұлт ретінде нық қадам басқанның белгісі» деген тақырыпта баяндама жасайды. «Бұл күн дүниежүзіндегі қазақтар үшін айтулы күн, - деп бастаған Елбасы. – Тұңғыш Құрылтай тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары өтті. Содан бері он жылды артқа тастадық. Он жыл тарих үшін қас-қағым сәттей болуы мүмкін. Бірақ, жылға бергісіз күндер өтті арадан. Ата-бабаларымыздың арманы болған тәуелсіздік орнықтыру үшін қаншама іс істелді - дей келе Президент атқарылған басты мәселелерге тоқталып, әлемдегі барша қазақтың Отаны болып табылатын Қазақстанның бүгінгі мен ертеңі, шетелдердегі қандастарымызбен байланысы туралы жан-жақты баяндап берді [3, 11 б.]. Баяндамада шетелдегі қазақтардың қалыптасу тарихы, бүгінгі мәдени-рухани, оқу-білім саласындағы жағдайы кеңінен айтылды. Мысалы, Қытайдағы 1,5 млн-ға жуық бауырларымыздың ұлттық өркендеу үрдісінде қандай жетістіктер бар, Моңғолиядағы қандастарымыз нендей табыстарға қол жеткізген, Өзбекстандағы ағайындарымыз не шаруа жасауда, Ресейдегі отандастарымыздың халі қалай, Түрікменстандағы, Қырғызстандағы, Түркиядағы, Еуропадағы қазақ мәдени орталықтары тындырған игі істер қаншалық, міне, Елбасының баяндамасында осының бәрі толық қамтылды. Ең бастысы Елбасы шетелдегі қазақтардың ұлт ретінде одан өсіп өркендеуі саласында ойландыратын, алдағы уақытта түбегейлі шешуді қажет ететін мәселелерді талдап, «дүниежүзі қазақтары қауымдастығының өзі құрылғалы бері 10 жылдың ішінде шетелдік ағайындармен өмірдің сан-салаларында қарым-қатынас орнату жөнінде көптеген игі шараларды іске асырғандығын айта келе Елбасы: - Болашақта халықаралық байланыстарға атсалысуға, шет елдердегі мемлекеттік мекемелермен, қоғамдық ұйымдармен тікелей жұмыс істеуге де мүмкіндігі бар қауымдастық жұмысына Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің көмегі көп болуы керек», – деді [3, 28 б.].

II-құрылтайдың негізгі мәжілісінде Елбасымыздан кейін сөз кезегін алған Қытайдан, Ресейден, Германиядан, Өзбекстаннан, Түркиядан, Моңғолиядан, Америкадан келген өкілдердің басшылары өз баяндамаларында тұрып жатқан елдеріндегі қазақтардың жай-күйіне тоқтала келе, туындап отырған және келешекте туындамақ мәселелерді атап, шешілу жолдары мен Қазақстан өкіметі тарапынан жасалар шараларды нақты көрсетеді. Мәселен, Қытай Компартиясы Орталық комитетінің мүшелігіне кандидат, ШҰАР парткомы хатшысының орынбасары, делегация басшысы Асхат Керімбайұлы Елбасына қазақтың салты бойынша ерекше дайындалған тартуларды табыс еткен соң, екі ел арасындағы достық байланысты одан әрі кеңейту жөнінде сөз қозғап, Жұңго (Қытай) қазақтары атынан II Құрылтайға

қатысушылар мына мәселелерді ұсынады: «Бірінші, ұлттар ара үйрену мен ауыс-түйіс жасасуды күшейтейік. Қазақ үйренуге шебер, бейбітшілік сүйгіш, жасампаздыққа батыл ұлт. Әр елде өмір сүріп отырған біз сол елдің заңдары мен мораль ережелеріне бағыну шарты астында, өзара үйренуді және ауыс-түйіс жасасуды барынша күшейтіп, басқа ұлттардың артықшылықтарынан кішіпейілділікпен үйреніп, адамзаттың барлық өркениет жетістіктерін белсене қабылдап, қазақ ұлтының таңдаулы мәдениетін үздіксіз әйгілейік және одан шұғыла шаштырайық. Қазақ ұлтының көркейіп-гүлденуі мен алға басуын, ұлттар ара ынтымақ пен істестікті, дүниенің бейбітшілігі мен дамуын алға ілгерілету үшін белсене үлес қосатын болайық.

Екінші, әр ел арасындағы достықты, барыс-келісті, істестікті күшейтейік, дүние бейбітшілігін жүзеге асыру, адамзаттың дамуын алға ілгерілету әрбір мемлекет пен әрбір ел халқының ортақ борышы. Әр ел теңдік, өзара тиімділік негізінде түсінісуді күшейтуі, істестікті нығайтуы, дамуды тездетуі тиіс. Орта Азияның қауіпсіздігі мен орнықтылығын сақтау үшін елдер ара келісілген ортақ таным бойынша, терроршылдыққа (терроризмге), бөлшектенушілікке (сепаратизмге), ұшқарлыққа (экстремизмге) соққы беру жөнінен де шынайы селбесуіміз керек.

Үшінші, Жұңго мен Қазақстанның экономика-сауда істестігін күшейтейік. Жұңго мен Қазақстан - достығы жарасқан көрші елдер. Ұзақ уақыттан бері, Жұңго мен Қазақстан екі жақтың экономика-сауда істестігі жағындағы географиялық, ресурстық және әлеуметтік абзалдылықтарына сай, экономикалық сауда істестігін барынша күшейтіп, тамаша нәтижеге қол жеткізді. Жұңго сыртқа қарата есік ашу саясатында ұзақ уақыт табанды болып, төңірегіндегі мемлекеттермен, Орта Азия өңірлерімен, әсіресе Қазақстанмен экономикалық сауда істестігіне баса мән береді және оны белсене дамытады. Екі жақ ұдайы бір-біріне мән беру, өзара тиімділік жасау артықшылықтары арқылы олқылықтарын толтыру шартында, тіпті де кең аумақта, одан да көп салада, анағұрлым кең істестік жасасуды қарастырып, өзара сауданың барынша тез, барынша жақсы дамуын алға ілгерілетуі тиіс.

Жұңго қазақтары мен бүкіл Жұңго халқы міне осыларды жүзеге асыруға сенімді де бейілді. Біз дүниедегі қазақтармен және барлық бейбітшілік сүйгіш жандармен бірге төтенше қажырлықпен қажымай ұмтыла отырып, бейбіт дүниені жарататын және оны қарсы алатын боламыз»[3, 30-31 бб.].

Ал Ресейдің Астрахань облысындағы «Жолдастық» қазақ мәдени орталығының төрағасы Никита Ысқақов болса өз баяндамасын: «Біз Астрахан қазақтары кеше көшіп барған ел емес, ата-бабамыздың қонысында отырмыз. Астрахань аймағында Бөкей ханның, күй атасы Құрманғазының, алаштың ардақты азаматтарының сүйегі жатыр. Соны тастап, ішке көшіп келеміз деп те айта алмасaq керек», – деп бастап, одан әрі шешілмей келе жатқан, толғандыратын ойларын жеткізіп, Ресейдегі техникалық жоғары, арнаулы оқу орындарын бітірген қазақ жастарының жағдайы, олардың Қазақстанға келіп қызмет етуіне жағдай жасауын өтінеді. Өз сөзін жалғастырған делегат: «Қазақстан мен Ресей үкіметтерінің арасында қол қойылған екі келісім-шарт бар еді. Осы құжаттарға сәйкес екі елде екі университет ашылуы керектің. Қазақстанда ол жүзеге асты да. Ал бізде әлі ашыла қойған жоқ. Егер Ресейде мұндай жоғары оқу орны құрылса, оның орны бір өзінде мың қазақ тұратын Астрахан облысы болуы керек деп ойлаймыз... және де қазақтарға тіл мәселесінің, газет-журналдарды жаздырып алу, мектеп оқулықтарының жетіспейтінін, орта мектепті тәмамдаған жастарды Қазақстанға квотамен оқытуды қолға алған да жөн», – деп аяқтайды.[3, 41-42 бб.].

Бұдан соң Моңғолияның Баян-Өлгий аймағындағы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы бөлімшесінің төрағасы Мизамхан Күнтуғанұлы мен Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығының төрағасы Мейірманқұл Бәкіровтер де өздері тұрып жатқан елдеріндегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, ондағы қазақ мектептерінің жағдайы туралы және де шешілуге тиісті мәселелер ортаға салады. Мәселен, Мизамхан Күнтуғанұлы «Моңғолияның Баян-Өлгий аймағында қазақтардың шоғырланып тұрып жатқанына 150 жылдай уақыт болды. Содан бері өсіп-өніп, жеке ұлттың аймақ дәрежесіне көтерілді. 1990 жылғы мәлімет бойынша бұл елдегі қандастарымыз 160 мыңға жеткен. Ал, Моңғолиядан 1990 жылы Қазақстанға ағылған көштің нәтижесінде 70 мыңдай ел атажұртқа оралса, олар қазіргі күні өсіп-өніп, 82 мыңның үстіне шығыпты,- деп бастаған ол - ...Отанымыз Қазақстан көршілес жатқан бауырларына да ретіне қарай қол ұшын беріп қамқорлық жасап отырады деген үмітіміз бен сеніміміз мол. Ол сенім ақталып та келеді. Осы ретте Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Моңғолияға барған сапарында біздің аймаққа тікелей бес мың тонна тегін астық бөлгеніне алғысымыз шексіз. Енді Баян-Өлгий аймағы алдағы уақытта атамекенімізбен сан-салалы байланысқа айрықша назар аудармақ. Соған орай ең алдымен қолға алынуға тиіс бірнеше мәселе бар. Ол - Өскемен мен Баян-Өлгий арасын тікелей жалғайтын асфальт жолды салып бітіру. Бұл көптен айтылып келе жатқан мәселе. Жолдың алдын - ала жобасы да дайындалып, екі ел мамандарының қатысуымен әлденеше рет талқыланған. Мұндай жолды салып бітіру тек Моңғолия жағына ғана емес, Қазақстанға да тиімді екені даусыз. Осы жұмысты нақты

қолға алатын уақыт келді. Келешекте бұл мәселе оң шешімін табады деп ойлаймыз. Қадірлі Нұрсұлтан Әбішұлы! Сіз Моңғолияға екі рет келдіңіз. Бірінші келген 1993 жылғы сапарыңыздан соң қандас бауырларыңыз атажұртқа ағыла бастады. Одан кейін 1999 жылы келгенде Қазақстанның әлемдегі қуатты, беделді мемлекеттердің бірі екендігін байқаттыңыз. Алматы облысы мен Байөлкені бауырлас аймақ жасадыңыз. Өскемен-Байөлке арасында әуе байланысын орнаттыңыз. Өзіңіздің бастамаңызбен ашылған Өскемен мемлекеттік университетінің Байөлкедегі филиалында қазір үш мамандық бойынша 180 студент оқиды. Осының бәрі үшін сізге зор рахмет!», - деп өз алғысын Елбасымызға білдірумен аяқтайды.

«Құрметті президент, - деп бастаған Мейірманқұл Бәкіров те өз сөзін былай деп өрбітті, - Бүгінгі таңда Өзбекстан қазақтарының еліміздің дамуына үлкен үлес қосып отырғанын мақтанышпен атап айтуымыз керек. Әсіресе, ғылым - білім саласында айрықша жетістіктерге жетіп отырмыз. Академик Натай Кенесарин, Кеуденбай Кәрібаев сынды атақты ғалымдардың ізбасарлары баршылық. Биылғы жылдың өзінде жергілікті қазақтардың 3 өкілі докторлық диссертация қорғады. Қазір Өзбекстанда 300-ден астам ғылым докторы мен ғылым кандидаты жұмыс жасайды. Оқу саласындағы жетістіктеріміз де айтарлықтай. Дегенмен, бұл салада ойландыратын мәселелер де бар. Еліміздегі қазақ тілінде оқытатын мектептің саны - 586. Оқу құралдарын дайындауда Өзбекстанның Оқу-ағарту министрлігі мен Республикалық Білім орталығының үлесі зор. Әйтсе де қиындықтар да аз емес. Бұл ең алдымен, әліпбиге байланысты. Өзбек мектептерінің латын негізіндегі өзбек әліпбиіне өткеніне он жылдың жүзі болды, оның соңынан қарақалпақ ағайында да латын әліпбиіне көшті.

Соған орай, «жоғары оқу орнына түсу қиын» деп біздегі кейбір қазақ ата-аналары қазірдің өзінде балаларын латын жазуындағы өзбек мектептеріне бере бастағанына көз жұма қарауға болмайды. Өзбек, қазақ мектептерінде орыс тілі шет тілі ретінде оқытылатындықтан, Өзбекстандағы кириллица жазуы ұзақ сақталады деу қиын. Бұл мәселені екі ел бірлесе шешпесе, біз қолда бар мектептерімізден айырылып қалуымыз сөзсіз.

Әрине, біз де қарап отырған жоқпыз. Құдайға шүкір, Науаи, Ангрен, Гүлістан, Нүкіс, Ташкент қалаларындағы педагогтық; университеттер мен институттарда қазақ тілі мен әдебиеті факультеттері бар. Бүгінде республикамыздың Қашқадария, Хорезм, Сұрхандария, Наманган, Әндіжан облыстарынан өзге облыстардың бәрінде де қазақ мәдени орталығы жұмыс істейді. Алдағы уақытта жоғарыда айтылған облыстарда да қазақ мәдени орталықтарын ашсақ дейміз.

Төле би бабамыздың сүйегі төрімізде жатыр. Таяуда Шымыр ата кесенесі ашылды. Республикадағы барлық қазақ мәдени орталықтары халықтар арасындағы достықты көздің қарашығындай сақтап, шаңырағымызды шайқалтпай, түтініміздің түзу шығуына үлес қосуды өздерінің негізгі мақсаты деп біледі».

Сонымен қатар, Түркия Қазақстанның тәуелсіздігін 1991 жылғы 16 желтоқсанда 20 минут ішінде таныған ел екенін еске салған Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төралқасының мүшесі, Түркия қазағы Дәлелхан Жаналтай да бүкіл қазақтарға тән ортақ проблемаларға тоқталып, былай дейді: «Осы ретте Түркия қазақтарын толғандырып отырған жәйттер де баршылық. Ең бастысы - тіл мәселесі. Оның қолданылу аясы тарылып барады. Бұған бір себеп – әліпбидің әртүрлілігі. Қазір Түркия қазақтары латын әліпбиін, Қытай қазақтары араб әліпбиіне негізделген төте жазуды, ал, Қазақстан кириллицаны пайдаланады. Аталған елдерде тұрып жатқан ағайындар бір-біріне жазылған хаттарды оқи алмайтын жағдайды бастан кешіп отырған жайымыз бар. Бұл күрделі мәселе. Сондықтан бар қазаққа ортақ бір әліпбиді қолданатын уақыт жеткен болар. Жалпы, шеттегі қазақ диаспорасын толғандырып жүрген мәселелер Түркия қазақтарына да ортақ. Олардың шешімін табу құрылтай құжаттарының өзегіне айналар деп сенемін». Германиядағы қазақ мәдени орталығының төрағасы, кәсіпкер Абдрахман Шетин де ортақ проблемаларға атап өтеді: «Қазіргі, нақ бүгінгі күнгі жағдайымызға келсек, проблемаларымыз да баршылық. Ең бастысы - Қазақстаннан шыққан кітап, газет-журналдарды оқи алмаймыз. Сіздің тапсырмаңызбен бізге мыңнан астам кітап, газет-журнал келді. Өкінішке қарай, оларды пайдалану мүмкіндігіміз шектеулі. Өйткені, біздің көбіміз кириллица әрпін танымаймыз. Сондықтан да алдағы уақытта кейбір газет-журналдар да бізге арнап латын әрпімен мақалалар шығып тұрса, оң болар еді. Қазақстан латын әрпіне көшеді деген әңгіме бар. Олай болса тіпті жақсы. Сондай-ақ жыл сайын Қазақстанға келіп оқу үшін біздің балаларымызға арнайы орын бөлінсе. Әсіресе, бізге дайындық бөлімдері өте қажет. Өйткені, балаларымыз алдын ала Қазақстандағы оқу бағдарламасына сәйкес әріп танып, оқып-жазуды үйреніп, жоғары оқу орнына содан кейін барып түскені дұрыс». Ал АҚШ-тан келген Есімхан Қосжігіт Қазақстанның осы тәуелсіздік алған жылдарда қол жеткізген табыстарды ерекше атап өтеді: «Бүгінгі Қазақстан бұдан он жыл бұрынғы Қазақстаннан мүлде бөлек. Он жыл бұрын Еуропа, Американы былай қойғанда Қазақстанды Түркияда білетіндер де аз еді. Қазір

түрік ағайындар бізді жері үлкен әрі бай, елінің болашағы зор, туыс, бауырлас жұрт ретінде өте жақсы біледі. Бұрынғыдай емес, Қазақстанды Еуропадағы елдер де жақсы тани бастады. Отанымыз әлемдегі ең үлкен ел - Америка Құрама Штаттарына да белгілі. Қазақстанды Америка таныса, әлем де таниды, Қазақстанды Америка мойындаса әлем де мойындайды». Осылайша делегаттар сөз сөйлеп, өздерінің тебіреніс ойларын жеткізді. Салтанатты мәжілістің негізгі бөлігі осымен аяқталады.

Келесі күні, яғни, қазанның 24-де секциялық мәжілістер басталып, негізгі қаралатын мәселелер 3-секцияға бөлінді. Тақырыбы: *«Отан және отандастар: қарым- қатынас қай деңгейде?»* деп аталатын 1-секцияны ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрі М. Құл-Мұхаммед пен Қауымдастықтың мүшесі Бақытжан Әлімов басқарды. Мәжіліске Қазақстан жағынан ҚР Президенті Әкімшілігінің Ішкі саясат бөлімі, ҚР Премьер-министрі Кеңсесінің әлеуметтік-саяси даму бөлімі, ҚР Парламентінің көші-қон және шетелдермен байланыс комитеті, Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының 130 өкілдері қатысып, онда шетел қазақтарының мәдениет, өнер, әдебиет және ақпарат құралдары жөніндегі сұраныстарын қанағаттандыру және шетелдегі қазақ мәдени орталықтарына қолдау сияқты мәселелер қаралды. 1-секция бойынша Бүкіл Қытайлық халық өкілдері мәжілісінің депутаты Жанболат Сұлтан, Өзбекстандағы «Өзтелерадио-компаниясы» «Дидар» бағдарламасының редакторы Замира Жиенбаева, Қарақалпақстаннан қазақ мәдени орталығының төрағасы Сапарбай Нұрходжаев, Баян-Өглий аймағының Қазақстандағы өкілі Төлеубай Нығарбайұлы, Ресейден Астрахань облысы «Жолдастық» қазақ мәдени орталығының төрағасы Никита Ысқақов, Түркиядан профессор Абдуқап Қара, Қырғызстаннан қазақ мәдени орталығының төрағасы Мұхтар Түгелов, Германиядағы қазақ мәдени орталығының төрағасы, кәсіпкер Абдрахман Четин, Қазақстаннан қауымдастық мүшесі, Sanasoft төраға орынбасары Бақытжан Әлімовтер сөз сөйледі.

Делегаттардың жасаған баяндамалары негізінен әлі де шет елде қалып, өмір сүріп отырған қазақтардың мәдени-рухани жай-күйінің ұлттық ортадан, дәстүрлі мәдениеттен тамыры ажырамай сақталуын қамтамасыз етуден тұрды. Бұл сөздер құрылтайдың ашылу жиналысында баяндама жасаған Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың: — «...Қазір Қазақстаннан тыс жерлерде тұратын қазақтардың саны 5 миллионнан асады. Міне, осыны ойлағанда 40-тан астам мемлекеттерде тұратын, бүкіл дүние жүзіндегі қазақтардың үштен бірін құрайтын бауырларымызды ертең, яғни елу жылдан кейін, жүз жылдан кейін не күтіп тұр деген сауал көкірегімізде еріксіз оянады», - деген ойымен тоғысып жатты [3, 20 б.].

Мәжілістегі екінші секцияның тақырыбы: *«Тағдыр мен таңдау: қазақ диаспорасы және көші-қон мәселелері»* деп аталып, оны Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары Қ. Найманбаев басқарды. Мәжіліске ҚР Парламентінің көші-қон және шетелдермен байланыс комитеті, ҚР Көші-қон және демография жөніндегі агенттігі, ҚР Сыртқы істер министрлігінің Консулдық қызмет департаменті, ҚР Ішкі істер министрлігінің Көші-қон полициясы департаменті, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының өкілдері қатысып, мына төмендегі адамдар баяндамалар жасайды. Атап көрсетсек: Қытайдан Пекиндегі Ұлттар институтының проректоры Ақпар Мәжит, Өзбекстан Республикасы Қазақ мәдени орталығының төрағасы Мейірманкүл Бәкіров, Моңғолия Аймақ әкімінің іс басқару орнының бастығы Баймерей Зархум, Ресей Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Алтай Республикасындағы бөлімшесі төрағасының орынбасары Қанат Имансақитов, Түркияның Измир қаласынан, кәсіпкер Шеризат Доғыры, Түркменстаннан қазақ тілі пәнінің мұғалімі Бақыт Бекдесінова, Қырғызстандағы қазақ мәдени орталығының төрағасының орынбасары Елтуған Жапаров, Ауғанстаннан Амнотла Әжіназар, Ираннан адвокат Шадкам Қаджимұхамед. Олар шетел қазақтарының Қазақстанға келу, тұрақты қоныс аудару мәселелерін қозғады. Әсіресе, қозғалған басты мәселенің бірі Қазақстанға көшіп келуге дайын отырған 2 млн. қазақты қалай көшіріп әкелу болды.

Ал мәжіліс қараған үшінші секцияның тақырыбы: *«Шетелдегі қазақ жастары және олардың Қазақстанға келіп білім алу, жұмыспен қамтылу мәселелері»* болды. Яғни, секцияда шетелдегі қазақ жастарының Қазақстанға келіп оқу, жақын шетелдегі қазақ мектептері мен оқу орындарына Қазақстанның экономикасын дамытуға ат салысуы жайында сөз болды.

Бұл секцияны Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының орынбасары С. Балғабаев, ҚР Білім және ғылым бірінші вице-министрі Ғалым Мұтанов, Қазақстан қауымдастық мүшесі Бақытжан Әлімовтер жүргізіп отырды. Сонымен қатар, секцияға Қазақстан жағынан ҚР Білім және ғылым, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау, Экономика және сауда Мемлекеттік кіріс министрліктерінің, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының өкілдері қатысып, мына кісілер аталмыш тақырып бойынша өз ойларын ортаға салды: Өзбекстан баспасына қарасты «Асыл мұра» бөлімінің редакторы Гүлнәр Байжанова, Моңғолия Өскемен университеті Өлгий филиалының оқытушысы Қадыр Мейрам, Ресей Алтай өлкесіндегі қазақ мектебінің директоры Сапарбек Маусымбаев, Түркиялық профессор Исмаил

Зейнеш, Түркменстаннан «Аннау» ауылының мектеп мұғалімі Қания Сабитаева, Қазақ мәдени орталығы төрағасының орынбасары Молдабаева Бейсехан, Германиядан журналист Жаналтай Әлихан, Тәжікстандағы Қорған төбе қаласының мектеп мұғалімі, спорт жаттықтырушысы Марат Ыдырсов, Англияда Уэльс университетінің ғылыми қызметкері Одунчу Хакан, Вена қаласында кәсіпкер Шолпан Қызырхан, Парижде кәсіпкер Зенгин Мамет, Қазақстан өкілдері Sanasoft фирмасы төраға орынбасары Бақытжан Әлімов.

Секциялар өз жұмыстарын аяқтаған соң, Құрылтайға қатысушылар барша қазақтарға арнап қарар қабылдайды:

Дүниежүзі қазақтары екінші Құрылтайының қ а р а р ы

2002 жылғы қазанның 23-24-і күндері Түркістан қаласында Дүниежүзі қазақтарының екінші Құрылтайы өтті. Оған әлемнің әр түпкірінде шашырап жүрген қандастарымыздың атынан төрт жүзден астам меймандар, Президент әкімшілігінің, үкіметтің өкілдері, Қазақстан Парламентінің депутаттары, саясаткерлер, мемлекет, қоғам, дін қайраткерлері, зиялы қауымның, мәдениет саласының, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері қатысты. Құрылтай әлем қазақтарының бүгінгі тыныс-тіршілігінің сан қилы мәселелерін, оларды шешу жолдарын кеңінен талқылады. Тұңғыш Құрылтайдан бергі өткен он жылда ел өмірінде белесті-белесті оқиғалардың болғанына бүкіл әлем куә. Бұл ең алдымен демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құрып жатқан Қазақстанның қалыптасып, өркендеуіне байланысты тарихи өзгерістер еді. Ұзақ мерзімді «Қазақстан-2030» даму стратегиясында көзделген республиканың әлеуметтік-экономикалық салаларды дамытудағы саликалы қадамдары дүние жүзінде кеңінен қолдау тауып, тәуелсіз Қазақстанның халықаралық беделін арттыра түсті. Қазақ елінің алыс және жақын шетелдермен саяси, экономикалық, мәдени байланыстары жыл сайын нығайып келеді. Ол әлемдік саясат сахнасында берік орнықты. Оған халықаралық дәрежедегі көптеген тарихи шаралардың қазақ топырағы өткізіле бастағаны да айқын айғақ бола алады. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы өз қызметінің ерекшеліктеріне сай шетелдерде, әсіресе қандас бауырларымыз мольнан мекендеген елдерде Қазақстанның өз тәуелсіздігін нығайтуда, елді саяси, әлеуметтік-экономикалық әлеуетін халықтың тұрмыстық жағдайын көтеруде, ұлттық рухани қазынасын молайтуда, көп ұлтты республика халқының бірлігі мен татулығын күшейтуде қол жеткізген табыстарын насихаттап, алыстағы ағайындарымыздың игілігіне айналдырды басты мақсат санап, бұл ретте бірқатар ізгі шараларды жүзеге асырып келеді бастысы, атажұрттан жырақта жүрген бауырларымыз өздерінің жоқшысы - Қазақстан атты туған елінің бар екенін айқын сезініп, оның өмірдің барлық салаларында гүлденіп, көркейе беруін қолдайды және оны мақтаныш етеді. Бұл іске өздері де хал-қадірінше үлес қосып жүр. Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайы осымен екінші рет әлем қазақтарының бас қосуына жан-жақты қамқоршы болған Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың осы Құрылтайдағы терең де тебіреністі баяндамасын тыңдап, құрылтайға қатысушылардың ой-пікірін қорыта келіп, ең алдымен туған ұлтымыз өкілдерінің - мейлі олар қайда жүрсе де - бір-ақ ұлт, қазақ деген ұлттың өкілі екенін мақтан етіп, ұлт бірлігі мұраттарына адалдығын сақтап қалады деп үміттенеді. Олар әлемдегі қазақтардың арасындағы тұрақты байланыстарды одан әрі тереңдетіп, кеңейтуді басты міндет санайды, жаңа ХХІ ғасырға қадам басқан өскелең ұрпағымызды халқымыздың тарихи қалыптасқан рухани-адамгершілік қасиеттеріне сай атажұртқа деген адалдығы жолында тәрбиелей береді деп сенім білдіреді. Олар қай елде тұрмасын сол елдің заңдарын құрметтеумен қатар Қазақ ұлтының мәдениетіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына адал, басқа ұлт өкілдерімен туысқандық және достық байланыстарын тереңдете отырып, ұлттық шектеулік пен оқшауланып қалуға жол бермей, қазақ ұлтының өзіне тән ерекшеліктерін сақтап қалады деп сеніммен айта аламыз. Қазақ халқы елдегі демократиялық өзгерістердің арқасында Қазақстанның бүкіл әлемге танылғанын мақтан ете отырып, алыс және жақын шетелдермен терезесі тең дәрежедегі байланыстарды нығайта түсу - еліміздің егемендігі мен тәуелсіздігінің, бүкіл әлемдегі қазақтардың ұлттық дамуының қажетті шарты деп біледі. Құрылтай әлем қазақтарының алдын да тұрған міндеттердің аса күрделі екенін айрықша сезінеді. Әйтсе де, мына төмендегідей міндеттерді аса көкейтесті деп санайды:

1. Қандастарымыз өмір сүріп жатқан сырт елдермен өркениетті келісімдер негізінде қазақ ұлтының қалыптасу жолын жалғастыра беру.

2. Қазақстан Республикасының саяси әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани әлеуеті мен халықаралық беделін дамытып, нығайта түсу.

3. Қазақстаннан сырт жерлерде тұрып жатқан бауырларымыздың ұлттық-мәдени тұрғыдан жан-жақты дамуына күнделікті қолдау жасау.

Ол үшін:

- Қазақ диаспорасының жас жеткіншектеріне білім мен тәрбие беру жұмысының сындарлы жүйесін

жасап, жетілдіру (бұған мектепке дейінгі балалар мекемелері, мектептер, жоғары оқу орындары, ғылым мен мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары кіреді);

- Ұлттың денсаулығы мықты, отбасының ынтымағы берік болуы, халықтың имандылық сенімі мен рухани дүниесінің тазалығы жолында күресу;

- Қазақ тілінің қолданылу аясының тарылмауы, қайта кеңейтіле түсуінің пәрменді шараларын жалғастыра беру, мұны барша қазақтың, билік органдарының күнделікті назарынан түспеуін ұлттың басты міндеттерінің бірі деп санау.

- Қазақ диаспорасының тарихын ғылыми тұрғыдан зерделеп, бұл саладағы көптеген ақтаңдақтарды ашу, осыған байланысты тарихшы ғалымдардың еңбектерін, сондай-ақ шетелдегі қазақ ғылымы мен мәдениетінің, әдебиеті мен өнерінің белгілі қайраткерлерінің шығармаларын насихаттау.

- Сырттағы бауырларымыздың республика өмірінен күнделікті хабардар болып отыруы үшін оларға арналған телерадио хабарларының шеңберін ұлғайтып, арнайы баспасөз органдарын құру, не «Қазақ елі» газетін, «Алтын бесік» журналын Қауымдастықтың баспа органына айналдыру мәселесін шешу.

4. Соңғы жылдары көші-қон мәселесін реттеуде қадау-қадау шаралар қолданылып жатқанына қарамастан бұл салада әлі де кездесіп отырған көптеген кедергілерден арылу, ең алдымен атажұртқа оралып жатқан қазақтардың шекарадан дүние-мүлкімен, малымен, тұрмысқа қажетті техника, құрал-жабдықтарымен кедергісіз өту мәселесін шешу, оларға бөлінетін квотаның пәрменділігін арттыру, елге оралғандардың жаңа ортаға тезірек бейімделіп кетуіне барынша қолдау көрсету сияқты маңызды проблемаларды іскерлікпен шешу.

5. Құрылтайда айтылған сыртта жүрген бауырларымыздың күнделікті тыныс-тіршілігіне қатысты басқа да көкейтесті мәселелер осы Құрылтайда талқыланған шетелдегі отандастарды қолдаудың 2003-2007 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында кеңінен қамтылуын қадағалау. Бұл бағдарламаны жасаушыларға тапсырылсын.

Дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайына қатысушылар оның қызметі әлемдегі қандас бауырларымыздың ата-жұртқа деген сүйіспеншілік сезімдерін жоғалтпай, күш-жігерлерін бар қазақтың Отаны - Қазақстанның мәртебесін көтеруге жұмсай беретін болады деп сенім білдіреді.

Құрылтайдың қорытынды жиналысында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төралқасының төрағасы болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев, төрағаның бірінші орынбасары болып Қалдарбек Найманбаев, мүшелігіне Бауыржан Мұхамеджанов, Мұхтар Құл-Мұхаммед, Әбдірахман Четин сайланды.

Әдебиеттер

1. ҚР ПА. 210 –қор, 1-т. 43-іс. 9-п
2. Ескекбаев Д. Қазақ диаспорасы: бүгінгі мен болашағы. - Алматы, 2003. - 212 б.
3. Дүниежүзі қазақтарының II құрылтайы. - Алматы, 2003, -105 б.

МӘКІБАЙ М.О.
ҒҚ, Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ

ӘБДІСӘМЕТ ҚАЗАҚБАЕВ – ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ ПАРЛАМЕНТІНІҢ ТӨРАҒАСЫ

Кезінде дүниежүзіне танымал болған қазақтың атақты балуаны, қазақ даласының батыры, ақын-жанды бабамыз Қажымұқан Мұңайтбасовтың кіндік қаны тамған құтты мекенде, тағы бір мақтаныш тұтар ел азаматы, қоғам қайраткері, Республиканың Жоғары Советі Президиумының тұңғыш председателі Әбдісәмет Қазақбаевтың саналы ғұмыры, қайраткерлік, азаматтық жолы бастау алғаны біздер үшін де, келер ұрпаққа да үлкен өнеге.

Әбдісәмет Қазақбаев Қарағанды облысы Ұлытау өңірінде туып-өскен. Ал Ақмола өңірінде қоғамдық-саяси қызметімен елге танылды. Сәкен Сейфуллиннің өмірбаянына осынысымен ұқсаста. Мен Әбдісәмет Қазақбаев туралы жазғанда оның өмірінің үш кезеңіне тоқталғанды жөн деп таптым.

Біріншіден, халқымыздың басына түскен зұлмат кезеңдердің өзінде қазақ ауылдарын қамқорлыққа алып, ауыл, адам тағдырына мейлінше көңіл бөліп, осы жолда білгір басшы ретінде танылғаны,ерлік жолдары жайында әңгіме болмақ.

Екіншіден, Әбдісәмет ағамыздың Ұлы Отан соғысы кезіндегі ұйымдастырушылық таланты және ел мен майдан бірлігін нығайтудағы зор жұмысы, әділетті істе жеңісті жақындату күресіне, халықты патриоттық іске бастап отыру қасиеті туралы айтқан жөн.

Үшіншіден, қасиетті Ұлытау өңірінде туған ағамыздың еш жерде оқымаса да өздігінен білімін жетілдіріп, өмір мектебінде шындалып, өзіне үлкен талап қоя білуі арқасында азаматтық үлкен биіктерге көтерілгені жайында, оның адамгершілік, іздемпаздық, қарапайым қасиеттері туралы айтуды парыз деп таптым. Ол үшін туған ауылым мен Астананың болашағына өшпестей із қалдырған Әбдісәмет ағамыз жайында жазғанда тарихи материалдармен бірге көзі көрген, қызметтес болған Мұқан Мейірмановтың, ауылдың шежірелі ақсақалы болған Оспан Әбжанұлының, әкем Орынбек Рәшұлының деректі естеліктеріне және 30-50 жылдары колхозшысы Саркыт Жүсіпқызының айтқандарына және тарихи деректерге сүйеніп жазуыма тура келді.

Сонымен Әбдісәмет Қазақбаев 1898 жылы 15 мамырда бұрынғы Ақмола губерниясының Атбасар уезінде, қазырғы Қарағанды облысы Ұлытау ауданында туған. Он алты жасында әкесінен, арада бір жыл салып шешесінен айрылған Әбдісәмет, ерте есейіп өмірге ерте араласты. Ал 1922 жылы Ақмола өңіріне көшіп келеді. Сол жылдары жас Әбдісәмет Совет үкіметінің қазақ ауылдарына жүргізген барлық шараларына ортақтаса отырып, өз орнын жаңа өмір орнатушылар қатарынан табады. Ауылдағы «Қосшы» одағын ұйымдастыруға белсене қатыса жүріп, кейін осы одақтың төрағасы болып істеген Ә.Қазақбаев елді отырықшылыққа дағдыландырып, еңбектің ұжымдық түріне баулуға көп күш жұмсады. Ол одақ 20 жылдары еңбекшілердің сана-сезімін оятуда үлкен ықпал жасап, қазақ ауылдарында әлеуметтік-экономикалық шараларды іске асыруда өзіндік әсер етті. Дәл осы жылдары табиғатынан зерек жаратылған жас Әбдісәмет өзінің қарапайым да көпшілдігімен, көпке бас бола білетін ұйымдастырушылық қабілетімен совет қызметтеріне жоғарылатылады. Яғни Осыдан бастап оның саяси өмірбаяны басталды. Ол халықтың саналы өкілдерімен жергілікті кеңестердің аппараттарын нығайту саясатын дәйектілікпен жүргізіп, өмірінің соңына дейін советтік органдарда үздіксіз қызмет етті. Оның тікелей қатысуымен, басшылық етуімен Ақмола ауданында Жаңажол, Қызылжар, Буденный, Талапкер секілді колхоздар құрылды. Осындай ұйымдастырушылықтың арқасында Ә.Қазақбаев әуелі Ақмола ауданының №6 және 19 ауылдық советтерінің хатшысы, кейін төрағасы болып сайланады.

Әбдісәмет Қазақбаев – тұңғыш колхоз шаруашылығын ұйымдастырушылардың бірі. 1933 жылы желтоқсанда Ақмола ауданындағы Буденный/Қазыргі Қажымұқан ауылы/ атындағы колхоздың председателі болды. Оны 1937 жылдың жазына дейін атқарып, ауылда өзінің өшпес ізін, үлкен ісін қалдырды. Осы ауылда оның іскерлік қабілеті жан-жақты ашылып, еңбекті дұрыс ұйымдастырудың және колхоз мүшелерінің қажырлы еңбегінің арқасында Буденный атындағы шаруашылық республикаға танымал үлгілі колхозға айналды. Айналасы төрт-ақ жылдың ішінде колхоз малы 6 есе көбейді. Колхозшылардың жеке малы да өсті, егіндері бітік шығып жыл сайын, мол өнім алып отырды.

Әбдісәмет Қазақбаев әкем Орынбек Рәшұлы Керейбаевтың үлкен досы болған. Әкеміз Әбдісәметтің болмыс-бітімі ерекше жаратылғанын, оның адамгершілігін, табиғи зеректілігі мен өжеттігін, еңбекқорлығын, қарамағындағы адамдардың ой пікірлерін басқара білу қасиеттері мен басшы ретіндегі адал ісін еске алып, әңгіме етіп отыратын. Ол кісі әр жылдың 15 мамырын ерекше күтіп, досының туған күнінде ерекше бір істер жасап еске алатын. Жыл сайын Қымызмұрындық мейрамын өткізуді осы күнге белгілейтін. Соның бірі 1968 жылы да, Әбдісәметтің 70-ке толар мерейтойы құрметіне 3-4 түп ағаш отырғызған еді. Қажымұқан ауылындағы сол ағаштар мәуелі байтерекке айналды. Немерелері бұл ағаштарды атамыз отырғызған деп мақтан тұтады. Әкемнің жан досына арнаған осындай сыйы ұрпақтар санасында жаңғырып, әдемі бір жалғастық табуда.

Сонымен Әбдісәмет Қазақбаев 1937 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесінің алғашқы депутаты болды, қызметі де өсті. Содан Ақмола аудандық атқару комитеті председателінің орынбасары, ал 1938 жылдың басында Қарағанды облыстық атқару комитетінің төрағалығына жоғарылады. Сонда Орынбек досын ұмытпай, уақыт тауып, қуаныштарын бірге бөлісіп тұрады. Ауыл адамдарымен де қарым-қатынастарын үзбейді.

1941 жылы әкем әскерге шақырылып, Алматыда болғанда, әскери бөлімге келіп, досының хал-жағдайын біліп тұрады. Ал, 1942 жылы ауылдың Қошқарбек Бейісов бастаған ақсақалдарын Алматыдағы үйіне шақырып сыйлайды. Олардан ауылдағы азаматтардың тұрмыс-тіршілігін сұрап әңгімелеседі. Сол жолы ол қонақтарға майдандағы Панфилов дивизиясында ауыл азаматтарының жүргенін егжей-тегжей әңгімелеп береді. Біз ауылдың жастары, Буденный/қазырғы Қажымұқан/ ауылының азаматтарыда Панфилов дивизиясында болды дегенге, 1975 жылы шыққан «Сәлем саған майданнан, Қазақстан» деген кітапты оқығанда көз жеткіздік. Сол кітапта біздің ауылдан шыққан заң қызметкері Қаратай Омаров сүйген жары Сұлушашқа арнап Москва түбінде жазған хатын мақтанышпен былай хабарлайды: «... Сұлушаш! Мен, осы бақыттымын-ау деймін. Өйткені мен сүйікті Москваны қорғау құрметіне ие болып отырмын. Отан жүрегі әсем Москваны қасық қаның қалғанша, соңғы демің біткенше қайсарлықпен

қорғау – қасиетті борыш. Мен оны өзімнің ерлік істеріммен дәлелдеймін...». Ол айтқан сөзінде тұрды. Оқ пен бомбаның астында, өмір мен өлімнің арасында, ерлікпен қаза тапты, жауды жіберген жоқ, жеңіске деген шексіз сенімін бар қырынан көрсетіп дәлелдеп кетті. Бұл хат 1942 жылы 6 қаңтарда «Сталин туы» газетінде жарияланған екен.

Әбдісәмет Қазақбаев колхоз председателі болған кезінде, 1934 жылы күз айында Қазақстанға арнайы сапармен келген БК(б) орталық комитетінің секретары С.М.Киров колхозшылардың ерен еңбектерін жоғары бағалайды. Ол туралы өзіміздің аудандық «Призыв» газетіне шыққан «Страницы истории: С.М.Киров в Акмолинске» (30.11.89) деген мақалада жазған едім. Әкемнің айтуынша сол 1934 жылы және 1937, 1938 жылдары егін бітік шығады. Әбдісәмет қай уақытта болсын колхозшылармен бірге жүріп, бел шешпей еңбек етеді. Осындай еңбектің арқасында колхоз орақты мерзімінен бұрын аяқтап, шөп шабу науқанына кірісіп жатқан шақ екен. Сол жолы С.М.Киров шабындық алқабына келеді. Сергей Миронович әкемнен колхоз председателі қайда деп сұрайды. Сонда әкем екінші шөп маяның жанында айырмен қызу жұмыс істеп жатқан Қазақбаевқа С.М.Кировты алып барады. Мұны көрген Киров «Қазақ халқынан қандай тамаша кадрлар өсіп келеді. Қазақбаев біздің елдің құрылысшысы», - деп әділетті биік бағасын береді. Әкейдің арқасынан қағып, жанындағы колхозшылардың әрқайсысының қолын ұстап «Жарайсыңдар, мынадай басшы азаматтан көп үйрену керек», - депті. Өйткені С.М.Кировтың көрегенділігі мен әділетті де биік бағаларының арқасында қазақ халқының елін шын сүйген жастары сол жылдары Қазақстан өңірлері мен республика басшылығына тағайындаған еді. Соның бірден бір өкілі, өз бетінше іздене оқып, тумысынан білікті азамат болып қалыптасқан, ауылдың қарапайым басшысы небәрі 3-4 жылдың ішінде, Ақмола аудандық, Қарағанды облыстық атқару комитеттерінде қызмет атқарған, ал 1938 жылдың 19 шілдесінде Қазақстанның парламентінің тұңғыш төрағалығына көтерілген қажымұқандық жерлесіміз Әбдісәмет Қазақбаев болатын. Ә.Қазақбаевты елге өте беделді басшы болған. Тіпті ол кісіні әрбір кездесуде өлеңмен қарсы алады екен. Мысалы:

Оқымаған соқыр едік.

Таң күзетіп отыр едік,

Бізде жарық көрейік.

Қазақбайға бас иеміз,

Қазақ тілін біз сүйеміз, Халық қамы, ел үшін - деген көпке таралған осы шумақтар кезінде ауылымыздың алты ауызына айналып кеткен, әні де бар. Сонымен қатар Ә. Қазақбаев республиканың әдебиет, тарих, мәдениет қайраткерлері арасында ерекше бедел мен абройға ие болған. Туғанынан халық ауыз әдебиетін жатқа біліп, ұлтының салт-дәстүрін жетік білген ой өрісі биік басшыны, қазақтың XX ғасырдағы жырауы Жамбыл еркелетіп, «Қазақбайым» деп атайды екен.

Ә.Қазақбаевтың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ұйымдастырушылық таланты ерекше танылып, жан-жақты жарқын көрінді. Оның соғыстың сұрапыл сәтінде, яғни 1942 жылы «Социалистік Қазақстан» және «Казахстанская правда газеттеріне жазған «Ержүрек ленинградтықтарға эшолондаған тартулар жіберейік»-деген үндеу сөзін толқымай оқып шыға алмайсың. . Мақалада Ленинград пен Қазақстан арасында туысқандық қарым-қатынасқа тоқталады. «Қазақ халқы және Қазақстанның барлық еңбекшілері Ленинград пен Ленинградтықтардың көмегін ешқашан ұмытпайды. Қазақстандықтар бір кісідей болып, Ленинградты қорғаушы ерлерге сыйлықтар жіберуге жұмыла кірісіп, бұл сыйлықтарды неғұрлым тез жөнелтуді қамтамасыз ететіндігіне кәміл сенемін, - деп жазған болатын.

Оның осы патриоттық шақыруын Қазақстан еңбекшілері қызу қолдап, бас-аяғы жиырма күннің ішінде қоршауда қалған ленинградтықтарға 139 вагон жөнелтеді. Осы үндеу хатқа оның жерлестері де көптеген азық-түлік, әскерлерге жылы киім-кешектер, сансыз сәлем-саухат жіберді. Бейісов Қошқарбек деген ақсақал бастаған қарттарды, арнайы Алматыға жіберіп, Ленинградтық соғыстағы жауынгерлерге қолдау көрсету мақсатындағы тылдағы ауылдың жанқиярлық еңбектерін жеткізуге, туған ауылының демеуін білдіреді. Соғыс кезеңіндегі бұл сапарды аға ұрпақ өкілдері мектептегі кездесулерінде Буденный ауылына /Қазырғы Қажымұқан/ Ленинградтық Сергей Миронович Кировтың, 1934 жылы күз айында Қазақстанға арнайы сапарында ауыл еңбеккерлерінің жүрегінде мәңгі орын алған, жұлдыздай жарқ еткен, сол жылдың желтоқсанында қастандықпен өлтірілген алғашқы репрессия құрбаны болған ленинградтық көсемді аңсаған қазақ ауылының сағынышын жеткізгені деп отыратын.

Әбдісәмет Қазақбаевтың аса зор ұйымдастырушылық қабілеті Ұлы Отан соғысы жылдарында жан-жақты жарқын көрінді. Қазақ ССР Жоғары Советінің Президиумы республика экономикасын соғыс талабына лайықтап қайта құру, әскерге көмек қолын созу, эвакуацияланған кәсіпорындарды орналастыра жүріп, жаңа фабрикалар мен заводтарды іске қосу, СССР Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің шешімдерін мүлтіксіз жүзеге асыруды ұйымдастырып, үйлестіру жөнінде көптеген күрделі де жауапты мін-

деттерді атқара отырып, еңбекшілердің күш-жігерін майдан үшін, жеңіс үшін жұмылдыруға зор көңіл бөлді. Ә.Қазақбаевтың Отан қорғау ісіне қосқан үлесі туралы, майдан мен тылдың бірлігін нығайтудағы зор жұмысы туралы айта келіп, СССР-дің бұрынғы финансы министрі А.Г.Зверев өзінің «Министрдің жазбалары» деген кітабында былай деп көрсетті: «Республикаларда, өлкелерде, облыстарда, аудандар мен округтерде көптеген жолдастар тамаша еңбек етті. Ортақ іске Ә.Қазақбаев (Қазақстан)... секілді жолдастар көп көмектесті».

Бұл айтылған үлкен теңеуді өзі жерлесіміз Әбдісамет Қазақбаевтың Ұлы Отан соғысы жылдарында халықтар достығының жаршысы, шынайы интернационалист болғанын, ел басына күн туғандағы санаулы қазақтан шыққан республика басшыларының ерліктерін айқынайтын көрінісі еді.

Халқы үшін маңдай терін төккен аяулы азаматымыз Әбдісамет Қазақбаев Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің мүшесі және оның бюро мүшесі болды. ВКП/б/(XVIII съезінің делегаты, 1 және 11 сайланған КСРО және Қазақ КСР Жоғары Советіне депутат болды. Оның Қазақстан республикасына сіңірген еңбегі жоғары бағаланып, екі мәрте Ленин орденімен, Еңбек Қызыл Ту орденімен және медальдармен наградталды.

Сарыарқаның төрі Ұлытау өңірінде туған, саяси өмірін, Бұрынғы Ақмола, қазіргі Астанада өткізген Әбдісамет Қазақбаевты еске алып отыру қазақстандықтардың абыройлы борышы. Ол өз ұлтын қалтқысыз сүйіп, қазақ халқының саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени-рухани тарихындағы өшпестей ізі қалған тұғырлы тұлға.

Әдебиеттер

1. Сәлем саған майданнан, Қазақстан! - Алматы, «Қазақстан». -1975. -64-65б.
2. Орынбекова М. Страницы истории: С.М.Киров в Акмолинске //Призыв.- 1989. – 30 ноября. - стр. 2
3. Орынбекқызы М. Тұңғыш төраға Әбдісамет Қазақбаев Қажымұқан ауылынан шыққан қайраткер//Арқа ажары.- 1998.- 25 маусым.- 3 бет
4. Кировша күресіп, Кировша жеңеміз // Отанды қорғауда.-1942.- 2 декабрь.
5. Красноармейская газета Ленинградского фронта «Отанды қорғауда» за 1942-1945 гг. – г.Алматы, 2008. - 648 стр.

МОМЫНОВ М.Ү.
АХАЕВА А.Ә.
ДУЙСЕНОВА К.С.
тарих мұғалімі,
тарих магистрі

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ПАТРИОТИЗМІ – ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІНІҢ НЕГІЗІ

Патриоттық тәрбие тәжірибелері мен тарихын сараптап алмай тұрып, адамдар санасына қазақстандық патриотизм ұғымын орнықтыру мүмкін емес. Қазақстан сан түрлі күрделі тарихи аласапырандарды бастан өткізіп барып құрылған тәуелсіз әрі көпұлтты республика. Сондықтан оның берік негізі патриоттық және интернационалдық тәрбиені дұрыс жолдарға қоя білуіне әбден байланысты. Біз қарастырып отырған тақырыптың өзектілігі сол, қазіргі таңдағы қоғамдық, саяси – экономикалық ахуалдың адам факторынан, рухани дамуымыздың аса қажетсініп отырған мәселелердің бірі – ұлттарды біріктіруші патриотизм болып табылады. Экономикалық қиыншылықтардан туындаған кедергілер мен әлеуметтік проблемалардың жиынтықталуы жағдайында қоғам мүшелерінің ертеңгі күнге деген сенімін ояту оңай емес. Мәселе осылай екен деп шарасыздық танытуға тағы болмайды.

Сонымен, ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетінің құрылымдық элементі патриотизм болып табылады. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің халыққа жолдауында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» деп атап өткен болатын [1]. Жиырма жылға тақау уақыт бойы қазақстандық қоғам тіршілігінің барлық жүйелерінде жүріп жатқан түбегейлі жаңару үрдістері едәуір дәрежеде оның мәдени-әлеуметтік саласын да қамтыды. Бүгінде халқымыздың тарихи тәжірибесін қайта бағалау, дәстүрлі – өнегелік негіздерді өзгерту және соның нәтижесінде қазақстандықтардың жаңа саяси санасын қалыптастыру талпыныстары жасалуда. Бұл үрдіс бірнеше құрамдас бөліктен тұрады. Біріншіден, саяси жүйе туралы, саяси институттар, демократиялық тұрғыдан саяси үрдістерге қатысу механизмдері туралы жаңа білім жинақтау.

Екіншіден, негіздік, тарихи тұрғыдан орныққан қоғамдық құндылықтарды өзгерту, олардың ішінде мемлекеттік жүйенің тұрақтылығы мен өмірге қабілеттілігін, ұдайы өндірісін нығайтуда патриотизм маңызды рөл атқарады.

Қоғамымыздың қазіргі замандағы даму сатысы едәуір дәрежеде қоғамдық өмірдің саясаттандырылуымен сипатталады. Бірақ, бұл бірден – бір жалғыз процесс емес, демократиялану және жаһандану жағдайында адамдардың тарихи және ұлттық санасының қайта жаңғыруы процестері де ерекше маңызға ие болады. Өйткені, олармен едәуір дәрежеде саяси және үлгілік-өнегелік мәдениеттердің қалыптасуына байланысты, оларсыз ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетінің де болуы неғайбыл. Мемлекетіміздің саяси тарихында қазақ халқының патриотизмі маңызды орынға ие. Өз елінің мүддесіне қызмет етуден көрінетін Отанға деген сүйіспеншілік сезімі қоғам дамуы мен ұрпақтар сабақтастығының маңызды құрамдас бөлігі болған және солай болып қала бермек. Бұл биік сезім өз елінің тағдыры үшін жауапкершілікті түйсінушілікке дейін ұлғаяр болса, ол жекелеген адамдардың күнделікті іс – әрекеттеріндегі маңызды серпінге, осыдан келіп, тұтастай қоғам ілгерілеуіндегі қуатты қозғаушы күшке айналады. Дәл осы патриотизм қоғамның саяси бірлесуі мен тұтасуына септеседі немесе керісінше, қоғамның ыдырауы мен бөлінісіне әкеліп соғады.

Қазақ халқының ұлттық тарихына деген қызығушылығын дамыту, ұлттық сана – сезімді қалыптастыру оның патриоттық сезімін тәрбиелеуде шынайы бағдар бола алады. Ұлттың тарихы туралы, оның өткен замандағы басқа ұлыстармен қатынастары туралы ұғымдарға көп ретте халықтың ұлтаралық қарым-қатынас өрісіндегі саяси бағдары байланысты. Өз тарихын білу – ұлттық сана – сезімнің ажырамас бөліп, ол этникалық тұтастықтың сақталуы мен оның келесі буындардағы ұдайы өндірісіне септеседі. Жеке тұлғаның өз халқымен бірлігін сезінушілігі өзін оның күллі тарихи жетістіктерінің тікелей мирасқоры да, олардың нақты сақтаушысы әрі жалғастырушысы да сезінуін дiттейдi.

Шынайы патриотизм – жалпы адамзаттық құндылықтардың маңыздысы болғандықтан, басқа халықтарға, ұлттар мен ұлыстарға сыйластықпен, адамгершілікпен қарауды көздейді. Қазақстан сияқты көпұлтты мемлекетте жекелеген этностар өкілдерінің ұлттық патриотизмі елде тұратын барлық халықтың ортақ патриотизмімен тұтаса байып отырады. Өйткені «Халық» деген ұғымға мемлекеттегі барлық адам, яғни ұлттар, ұлттық топтар сияды [3]. «Патриотизм» сөзі (грек тілінде – «patriots» – отандас, «paths» – отан, атамекен) Отанға деген сүйіспеншілікті, оған адалдықты, өз іс – әрекеттерімен оның мүдделеріне қызмет етуге ұмтылысты, сондай – ақ, туған жеріне, тұрақтаған мекеніне бауырбасушылықты білдіреді [4]. Осылайша, Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм қашанда ұлттық сипатқа ие, өйткені, патриоттық сезім мен көзқарастар субъектісі қашанда белгілі бір ұлтқа, ұлысқа жатады. Сонымен қатар, өкілі болғандығы үшін ғана сол субъектіге өзін өз елінің «шынайы» патриоты санауға айрықша я жеке-дара құқық беретін ұлт жоқ және болуы да мүмкін емес. Профессор Р. Б. Әбсаттаровтың атап көрсеткеніндей, «Қазақстандық патриотизм тәрбиесі – бұл адамға оның бойында белгілі бір патриоттық көзқарастарды, пікір – пайымдарды, нормалар мен принциптерді қалыптастыру, сондай – ақ, оны сол көзқарастар мен принциптерге сәйкес іс – әрекетке бағыттау мақсатымен әсер ету жүйесі. Патриоттық ұстанымдардың беріктігі айқын мақсатқа жетелейді, қазақстандық азаматқа ұлттық өмірге тар өріс аясынан тыс ұстаным тұрғысынан қарауға және қарапайым адамды екіұдай күйге түсіретін қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді. Сондықтан, бүгінгі таңда біздің бүкіл патриоттық тәрбие жұмысымыздың міндеті - қазақстандық патриотизмді әрбір азаматтың өмірлік серігіне айналдыру» [2]. Көпұлтты мемлекеттегі адамдардың патриотизмі олардың ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетімен ажырағысыз бірлікте қарастырылуы тиіс. Мұның мәнісі, алдымен, қоғамдағы патриотизмінің екі элементтен тұратынына байланысты. Олар: жалпы, яғни барлық ұлт өкілдерінің бойындағы жалпыұлттық патриотизм және ерекше, яғни жекелеген ұлттардың өкілдеріне тән ұлттық патриотизм. Айталық, Қазақстан Республикасында патриотизм бірден жалпықазақстандық, осында тұратын барша ұлттардың жалпыұлттық патриотизмі және қазақтардың, орыстардың, ұйғырлардың т. б. өзіне тән ерекше ұлттық патриотизмі түрінде көрінеді. Осылайша, жалпықазақстандық патриотизмнің даму дәрежесі ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетінің даму деңгейін сипаттайды.

Ұлтаралық қатынастар мәдениеті, ең алдымен, халықтардың тең құқылығы, өзара сыйластық, өзара көмек, гуманизм, т.б. өркениетті қатынастар принциптерінің ұлттық санаға қаншалықты сіңгеніне, сол санада ұлттық мүдделер мен басқа халықтардың мүдделері қаншалықты үйлесім тапқанына байланысты дамиды. Яғни, ұлтаралық қатынастар мәдениеті дегеніміз – ұлттардың қамсыз – мұңсыз өмір сүруіне қажет мүлде жаңа сипаттағы рухани – парасат ортасының және ұлтаралық қатынастардың қалыптасуына себепкер, әрі сол себептердің нәтижесінде қол жеткен ақтық нәтиже болып табылады. Ұлтаралық қатынастар әрі ұлттық, әрі жалпыадамзаттық парасат – мораль нормалары түрінде көрініп, рухани байлық, адамгершілік тұрғысында адамдар тіршілігіне әсер етеді. Ұлтаралық қатынастар

мәдениеті халықтар, ұжымдар арасында және жеке адамдар арасында әртүрлі деңгейде көрініс береді. Көптеген адамдардың араласып, еңбектес, тағдырлас болуы бұл байланыстардың сапасын өзгертіп отырады. Зерттеулерге қарағанда, әртүрлі ұлт өкілдерінің арақатынасында мына үш жағдай байқалады екен: а) ынтымақтастық ә) бейтараптық б) алауыздық. Мұның ішінде аса жағымсыз қоғамдық жағдай ретінде алауыздықтың тигізетін зияны аса зор. Алауыздық салдарынан ұлттардың біріне – бірі қарсы тұруы, қастандық, бітіспес қайшылықтар мен арпалыс күрес, т.б. келеңсіз жағдайлар орын алады. Бұлардың мемлекетаралық сипаты ел арасындағы соғыстарға себеп болатынын, мемлекеттің өз ішіндегі алауыздық азамат соғысына апаратынын көріп жүрміз. ТМД–ның Кавказ халықтарының, Югославия халықтарының, Тәжікстан мемлекетінің бастан кешіріп отырған көптеген ауыртпалықтары осы ұлтаралық келіспеушіліктен болғаны белгілі.

Бейтараптық жағдай мемлекеттер арасында, бір елдің өз ішінде, сондай – ақ, адамдардың арасында кездесуі мүмкін. Біріне – бірі ашық жауласпағанымен, олардың арасындағы салқын қабақ танылмай қоймайды. Белгілі дәрежеде біріне – бірі шыдамдылықпен төзіп, шын пиғылын көзге көрсетпесе де, бейтараптық жағдайында бір ұлттың екінші ұлт мүддесіне енжар қарауы, сырттай сыйласқан сияқты болуы да келеңсіз көрініс. Мұндай жағдайлар көбінесе жеке адамдар арасында, шағын ұлт топтары арасында кездеседі. Қарым – қатынастағы жақтардың немқұрайдылығының астарында үлкен қатер жатады. Мұндай салқындық кез келген сәтте, болмашы себептің өзінен де ұрыс – керіске, қарулы жанжалдарға ұласып кетуі мүмкін. Егемендік алып, көк байрағын көтергеннен бері Қазақстан мемлекеті әлемнің жүзден аса елімен ынтымақ шарттарын жасасты. Оның бәріне бір елдің екінші елдің байлығына, халқына көз алартпауы, шекара дауын туғызбау, адамгершілік ниетте қарым – қатынас жасау негіз болған. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасында мәңгілік достық және татулық шартына қол қойылуының тарихи маңызы бар. Сондай – ақ, екінші бір үлкен көршіміз Қытаймен шекара айқындалып, татулық шартын жасадық. Түбі бір түркі елдері – Өзбекстан, Қырғыстан, Тәжікстан, Түркіменстан, жырақтағы Түркия мемлекеттері біздің бауырлас достарымыз. Бұл арада біз тек сол мемлекеттердегі саны басым ұлттармен ғана емес, олардағы жекелеген шағын ұлттардың, ұлыстардың мүдделеріне де ортақ екенімізді, оларды сыйлайтындығымызды паш еттік. Жеке мемлекеттің өз ішіндегі ұлттар ынтымағының жемісі қандай болатынын біз Қазақстан Республикасының өмір мысалдарынан көріп отырмыз. Өтпелі кезеңде қазақтың басына түскен қиыншылықтар, шешілмеген күрделі мәселелер басқа ұлттарға да ортақ. Әлемдік өркениетке қол созған Қазақстан мемлекеті өз жеріндегі барлық халықтармен мүдде ортақтығы, ниет бірлігі үстінде. Бұл тарихи кезеңде еліміздің олжалы болмағының кепілі – оның барлық халықтарының ынтымағы мен достығында, бір отбасының баласындай татулығында.

Бұл ынтымақ қатынастары жеке адамдар арасында адамгершілік негізде дамып отырса, тұтас алғанда, отандық патриотизмнің мызғымас іргетасы болып табылады. Нақты әлеуметтік зерттеулер нәтижесінде адамдардың біріне бірінің адамгершілік қатынастарының, гуманизмінің үш деңгейі анықталған. Соның ішінде жоғарғы деңгей – ізгілік қатынастармен ақылын толық қамтып, санасынан, сезімдерінен, іс – әрекеттерінен, басқа ұлт өкілдерімен арақатынасынан көрінеді екен. Ал орта деңгей жеке адам болмысының белгілі бір жақтарын ғана қамтиды, яғни сол адам белгілі бір мәселеде мейірімділік, туыстық пиғыл танытып, басқа бір жағдайда ұлттық тар шеңбер аясында қалады. Төменгі деңгейде адам басқаға алакөз, іші тар, қаскөй мінез танытады, ұлтшылдық дертімен уланып, сол ұлттық түсінік деңгейінен аса алмайды. Ұлтаралық қарым – қатынастар мәдениеті дегенде, оның ұлтаралық қатынастарға қаншалықты әсер ететінін ескеруіміз қажет. Ұлтаралық қарым – қатынастардың деңгейі мен сапасы, тиісінше, ұлтаралық қатынастардың дамуымен, белгілі бір ұлттардың, ұлттық топтардың, ұлыстардың дамуымен, сол қауымдастықтардың табиғатына, сипатына, рухани және басқа да өмір салаларында қаншалықты араласатындықтарына қарай сипатталады. Сонымен, ұлтаралық қатынастар мәдениеті түрлі ұлттар өкілдері арасында сыйластық, өзара көмек, гуманизм, ұлт артықшылығы дегенге төзбеу, өз ұлтының рухани мәдениетін де, басқа ұлттар мен ұлт топтарының рухани мәдениетін де игеруге құштарлық болып табылады. Әлбетте, ұлтаралық қатынастар мәдениеті өз бетімен пайда болып, қалыптаса қоймайды. Ол үшін мемлекеттің, партиялардың, қозғалыстардың, ұлттық мәдени орталықтардың, т. б. күнбе – күнгі белсенді қызметі сияқты субъекті оң факторлар керек. Егер мұның бәрі болмаса, ұлттық келісімге жарықшақ түседі, ұлтаралық шиеленіс, алауыздық белең алады [3]. Ұлтаралық қатынастар мәдениеті түрлі ұлт өкілдері арасындағы ізгі, адамгершілік қатынастардың іс – әрекетінен, көзқарасынан, мінез – құлық тәрбиесінен, демалыс сәтінде, сайып келгенде, ұлттық мүдделер мен ұлттық ерекшеліктер байқалатын қоғамдық өмірдің барлық салаларында айқын көрінеді [4].

Әрбір адам өзін қоршаған болмысты танып – біле отырып, сол болмыс құбылыстарынан өзіне қажетті,

пайдалы жақтарды ала білуге ұмтылады. Мұндай саналы, мақсатты ықылас жемісті болады, өйткені адам қоршаған ортаны танып –білмей, оны бағаламай, жаны мен тәніне қажет құндылықтарды іздемей тіршілік ете алмайды. «Адамға қатысты бола тұра, оған пайда әкелетіндердің, адам қоғамын дұрыс жолда дамытуға және жеке адамның жарасымды жетілуіне себеп болатындардың барлығы құндылықтар болып табылады. Тиісінше, бұған жоралғы болмайтындардың, тіпті бөгет жасайтындардың барлығы құндылықтар емес, яғни құнсыздықтар» [3].

Жалпыұлттық, жалпықазақстандық патриотизм мен жастар арасындағы ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетінің жағдайын білгенімізде, жауап бергендердің басым көпшілігі достасу, жолдас болу үшін ұлттық белгі маңызды роль атқармайтынын көрсеткен. Сонымен бірге басқа ұлт өкілдерімен жақындасуға бөгет болатын тіл білмеу мәселесі (34,8%), ұлттық психология мен салт – дәстүрдегі айырмашылықтар (30,3%) екендігін көрсеткен. Еңбек пен тұрмыстың басқа жағдайларындағы себептердің елеулімәні жоқ екендігі анықталды [3]. Көпұлтты қоғамда шынайы патриотизмнің тиянағы ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінде жатады. Керісінше, жалпыұлттық патриотизм неғұрлым кемел болса, ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетінің деңгейі де солғұрлым жоғары болмақ. Біздің патриотизмнің белсенді, қайраткер, қарымды қыры адамдардың өз Отанының игілігіне, мемлекеттік билікті нығайтуға бағытталған іс – әрекеттерінен көрінеді, сондықтан, тәуелсіз дамыған ел ретіндегі Қазақстанның қайта жаңғыруының саяси – патриоттық нышаны болып табылады. Қазіргі заманда, мысалы, өзге халықтардың тәуелсіздігін құрметтеушіліксіз, олардың тең құқылығын мойындамаушылықсыз, ұлттар арасындағы достық пен түрлі салаларындағы өзара тиімді ынтымақтастықсыз тәуелсіздік үшін, ұлттық жаңғыру мен даму үшін күресті елестету қиын. Қазақстан тәрзіді көпұлтты елде жалпықазақстандық патриотизм ұлттық және жалпыадамзаттықтың үйлестігінсіз болуы мүмкін емес. Былайша аталатын, «қазақ идеясының» басқа халықтардың мәдениетін, әдет – ғұрпы мен тарихи жолын құрметтеушілік идеясымен теңдестігі қазақтардың өзіндік ерекшеліктерінің өзге ұлттардың мәдени-өркениетті ерекшеліктерімен үйлестікте сақталуын қамтамасыз етуге қабілетті басқа халықтармен өзара қатынастарының тиімді үлгісі болып қызмет ете алады. Бұған қоса, бұндай үйлесім ұлыстардың ұлттық ар – намысына қысымшылықсыз мәдениеттердің, ұлттардың өзара байытылуына әкеліп қана қоймай, сонымен бірге, қоғам өміріндегі жаңа жетістіктерді жеделдетуші болып табылатыны да заңдылық.

Патриоттық сана – сезімнің әлсіреуі, адамдардың өз елі мен оның жетістіктері үшін ұлттық мақтаныш сезімінің өзгеруі – бұл қоғамның өнегесізденуінің, халықтың тұрақсыздануы мен ыдыраушылығының ажырамас сипаты. Қазіргі уақытта мемлекет пен азаматтық қоғамның барлық күші нарықтық қайта құрулардың жағымсыз салдарларын жоюға, қоғамның қауіпті қылмыстық деңгейімен және көптеген басқа да әлеуметтік тұрғыдан қайшы құбылыстармен күреске шоғырландырылып, бағытталуы тиіс.

Қазіргі заманғы Қазақстанда Отанға деген сүйіспеншілік қоғамдық қатынастарды демократияландыру және гуманизмдендіру негізінде адамды, оның өмірін, игілігін, адамдық ар – намысын, адамға лайықты еңбекақы төлеу шарттары мен өмір сапасын жоғары құндылық деп тану негізінде; мемлекетте ілгерілеуші әлеуметтік – экономикалық саясат жүргізу негізінде қалыптастырылады. Бұндай жаңарған қазақстандық патриотизм мазмұнын заманауи қоғам мен заманауи озық мәдениет құндылықтары ғана емес, сондай – ақ, қазақ мәдениетінің дәстүрлі құндылықтары, оның айрықша руханилық, азаттық пен өнегелілікке ұдайы ұмтылушылық құндылықтары да құрайды. Өткеннің үздік дәстүрлерін сақтай отырып, қазіргі заманғы өркениеттің мейлінше озық бағыттарын игере отырып, қазақстандықтар өз елін ең алдыңғы қатарлы шепке қайта шығара алады. Бұған халқымыздың жоғалмаған, қайта, жаңа әлеуметтік өмір жағдайында жаңарған патриотизмі қайта кепіл бола алады.

Патриоттық тәрбие болашақ Отан азаматы тұлғасын қалыптастыруды мақсат тұтады. Бір қарағанда, айқын болып көрінетін бұл мақсаттың мәнін көптеген халыққа білім беру қызметкерлері жете зерделей бермейді, бұл осы мақсатқа жетудің шектеулі, көбіне-көп үстірт әдіс-тәсілдеріне алып келеді. Бұл ретте, қарапайым ақиқат естен шығып кетеді: біздер, яғни, ересектер үшін талассыз болып табылатын нәрсе балалар үшін, әсіресе, жоғары сынып жасөспірімдері мен кәмелетке жаңа толған жастар үшін дәйім талассыз бола бермейді. Соның нәтижесінде патриоттық тәрбиенің маңызды бөлігі – Отаншылдық сезімін, оған деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу, басқаша айтқанда, оның дәйекті дүниетанымдық мәні мен өнегелік қозғаушы негізі түсіп қалады.

Осыдан келіп, жастарға патриоттық тәрбие беру саласында салмақты әдістемелік зерттеулер қажеттігі туралы тұжырым жасауға болады. Қазіргі кезде мемлекеттің жаңа саяси және әлеуметтік құрылымдармен өзара әрекеттестігінің жаңа сапалы деңгейі жағдайындағы патриоттық тәрбиенің әлеуметтік мәні ашылмаған, патриоттық сана – сезімнің қоғамдық сана – сезім құрылымындағы орны мен білім беру жүйесінің Қазақстан тұрмыс – тіршілігінің қазіргі кезеңіндегі тұлғаның патриоттық қасиеттерін қалыптастырудағы рөлі зерттелмеген.

Іс-жүзінде қоғамның, ұлттық-мемлекеттік құрылымның және адамның қоғаммен байланыстарын жүзеге асыру формаларының түрленуіне сәйкес, қоғамдық санада патриоттық сезім, пікір – пайым, салт – дәстүр мазмұны, «Отан», «Атамекен» ұғымдарының мағыналық мазмұны елеулі өзгерістерге ұшырады. Дүниетаным, идеология, мораль, адамдардың жалпы мәдениеті мен білімінің мазмұны мен деңгейі өзгеріске түсті, бұлардың жиынтығына адамның өзінің қоғаммен, мемлекетпен қатынастарын ұғынуы байланысты, сондай – ақ, адамның өз қоғамына қатысты қызмет-қайраткерлігінің барлық түрінде өзгерістер болды.

Е.М. Фрадлиннің айтуынша, «заманауи дүниетаным аясындағы патриотизм маңызды негіздік ұстаным мен қоғамның рухани мәдениеті құндылығы болып табылады, бұдан адам мен қоғам, азамат пен мемлекет, жеке тұлға мен оның макроәлеуметтік ортасы, жеке және қоғамдық мүдде арақатынасы жиынтық түрде көрініс табады. Дамыған патриоттық сана адам мен қашанда сөздің кең мағынасында әлеуметтік категория болып табылатын оның Отаны, Атамекені арасындағы жоғары дәрежедегі ортақтық, тұтастықты өз бойында тұтады. Тарихтың барлық кезеңдерінде патриотизм адамдардың қоғамға қатысты парызын, өз мемлекетіне қатысты азаматтық борыштарын атқарушылыққа деген қатынасымен тікелей байланысты болған» [3].

Патриоттық тәрбие тұлға қалыптасуының құрамдас бөлігі болып табылады, ол жастардың алған білімдері азаматтық борыш ұстанымымен, жекебастық мүдделері қоғамдық ұстанымдармен астасып жататын тіршілік әрекеті үлгісіне даярлығын қамтамасыз етуі тиіс. Патриоттық тәрбиеде тұлға үшін барынша жақын әрі мейлінше маңызды қоршаған әлем ретіндегі Отанның, Атамекеннің, мемлекеттіліктің мәнділігі көрінетін түрлі нысандар, қатынастар, символдар мен нормалар шоғырланады.

Жүзжылдықтар бойы қалыптасқан тәрбие дәстүрлеріне орай, батыстың дарашылдық үлгісі қазақстандық қоғамда тамыр жая алмады. Қазіргі заманғы дүние де әрбір елдің өз ұлттық мүдделерін, өзіндік ерекшелігін қорғауы - бұл мемлекеттік саясат пен халықаралық қатынастардың маңызды құрамдас бөлігі. Сондықтан, дерексіз қоғам тұлғасын бағдар ететін тәрбие жеткілікті тиімді емес. Бұндай тәрбие нәтижесінде қара басының мүдделерін күйттеуші дерексіз «азаматтық қоғам» өкілдері шығады. Сол себепті, бүгінде біз қоғамды осындай дәрежеге жеткізбеуіміздің жолын іздеуіміз қажет.

Осыған орай, ғалым Жұмабек Кенжалиннің әділ атап кеткеніндей: «Қазақстандық патриотизм жалаң ұран, сөзуарлықтың жиынтығынан ада болуы тиіс. Себебі, әлеуметтік әділетсіздік, принципсіздік орын алған жерде халықтың патриоттық сезімін оятатын факторлар жойылады. Ал ондай сезімі, отаншылдық рухы сөнген елдің болашағы да бұлыңғыр болатынын тарих дәлелдеп отыр. Сондықтан, біздің ойымызша, қазақстандық патриотизмнің дәстүршілдік және жаңашылдық сыпатына айрықша назар аударып отырған абзал» [4].

Ұлтаралық қарым – қатынас мәдениеті – бұл, сондай – ақ, тұлғаның рухани – өнегелік және саяси – әлеуметтік әлеуетінің тәжірибе жүзіндегі көрінісі. Өкінішке орай, тәрбие жұмысында «ұлттықты» жалпы адамзаттықтың игілігіне жұмыс істейтін факторға айналдыру мүмкіндіктері әлі де әлсіз пайдаланылуда. Ал, онсыз жалпыадамзаттық құндылықтардың өздерінің ұлттық қатынастар жүйесіндегі дамуы мен тәжірибе жүзіне асуы үйлестігіне жету қиын. Ал, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті іс жүзінде жалпыадамзаттық типті ұлтаралық қатынастардың ұдайы өндірісінің маңызды шарты ретінде көріне алады және көрінуге тиісті де.

Қазақ халқының дәстүрлері негізінде жүзеге асырылатын патриоттық тәрбие әлеуметтендіру процесін тұлғаға дәл осы Отанға, Атамекенге қызмет ету арқылы, өз тарихы үшін, өз Отанының әлеуметтік дүниенің ғылымына, мәдениетіне, рухани құндылықтарына қосатын үлесі үшін мақтаныш сезімі арқылы өз қабілеттерін мейлінше терең ашуға мүмкіндік беретін деңгейге жеткізеді. Тек тұлға ғана өзінің Отанға деген қатынасын ішкі, қастерлі сезім ретінде пайымдауға қабілетті. Сол себепті, патриотизм де тұлғаның биік даму деңгейін сипаттайтын аса маңызды рухани игілік ретінде түсініледі.

Патриоттық тәрбиемен мемлекет түбегейлі шұғылдануы қажет. Патриоттық тәрбиенің бұрынғы баспалдақтары отбасы, мектеп, пионер мен комсомол ұйымдары және армия болатын. Бұл қасиетті іске соғыс ардагерлері мен әскер – көркем әдебиет авторлары – жазушылар жайына кетті. Совет мемлекеті өзі орнағаннан кейінгі 73 жыл бойына көп ұлттық совет халқын патриотизм рухында тәрбиелеп отырды. Ол тәрбие қанына сіңді. Совет үкіметі орнағаннан кейін жиырма төрт жылға аяқ басқанда неміс фашистері Совет Одағына қарсы соғыс ашты. Төрт жылға созылған осы соғыста советтік патриотизмінің қуаты айқын танылды – зұлым жау жеңіліп, тізе бүкті.

Сайып келгенде, халыққа тәуелсіздік қажет. Патриотизм – тәуелсіздік қорғаны. Патриоттар – Отан тірегі. Қазақстан халқы патриот болмай, еркіндікті сақтау қыйын болатынын біз тарихтан білеміз. Көп ұлтты Қазақстан Республикасында да қазақстандық патриотизмді халықтардың қанына сіңіру қажет.

Мемлекет қазақстандық патриотизмді жұрт жүрегіне сіңірудің жолдарын тауып мұны өзінің маңызды шараларының бірі ретінде күнделікті жүргізіп отыруы керек.

Жас ұрпаққа патриоттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н.Назарбаевтың «Қалың елім – қазағым» жинағында «... Қазақстанда тұратын әрбір адам өзін осы елдің перзенті сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің жұмысымыз ілгері баспайды ...» және «Біз қазақстандық патриотизмді Отанын, жері мен суын шексіз сүю, халқының өнеге дәстүрін, әдет – ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, мүддесін көздеп бостандығы мен құкын қорғау, әр адамның күш – жігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға жұмсау» деп жазылғаны мәлім.

Осыған орай, біздің ойымызша қазақстандық патриотизмді дамытуда төмендегі бағыттарды жүзеге асырған жөн:

Біріншіден, «Тәрбие басы – тал бесік» деп қазақ даналары айтпақшы оқушыны жан – жақты интеллектуалды азамат етіп тәрбиелеу үшін тек қана мектеп емес, «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсін» дегендей, бала тәрбиесінде ата – ана ролін күшейту керек.

Екіншіден, жоғары оқу орындарында «Көп ұлтты қоғамды қайта құру жағдайындағы патриоттық тәрбие» атты курс ашқан да орынды болар. Бұл институт бітірушілер үшін практикалық тәрбие болар еді. Өйткені олар күні ертең жастар арасына барып осы тәрбиені өмірде жүзеге асырғалы отырған мамандар.

Үшіншіден, бұқаралық ақпарат құралдарының бәрін осыған жұмылдырып, бұл істі жемісті жүргізудің жаңа тәсілдерін тауып, оны үнемі насихаттап отыруы тиіс. Патриоттық тәрбиеге байланысты бұқаралық деңгейде әсер ететін аудиовизуалды құралдармен қатар, өнер құралдарының (театр, кино, бейнелеу өнері және т.б.), сондай – ақ әдеби кітаптар шығарып отыратын арнаулы мемлекеттік әскери баспа болуы керек. Патриоттық тәрбие мәселесіне арналған саяси мәдени шаралар үнемі жүргізіліп отыру қажет. Қазақстандық патриотизм тек қазақтардың ғана емес, Қазақстанды мекендейтін барлық халық өкілдерінің көкірегіне сіңіп, кешегі советтік патриотизм сияқты қуатты күшке айналуы абзал. Біз сонда ғана патриотизмді атом қаруынан кем емес керемет күшке айналдырып, еліміздің қорғанысын қамтамасыз ете аламыз. Қазақстанда тұратын әр ұлттың бойында ұлттық намысты оятып, соның бәрін қазақстандық патриотизм деген бір арнаға айналдыруымыз керек.

Көпұлтты қоғамда шынайы патриотизмнің тиянағы ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінде жатады. Керісінше, жалпыұлттық патриотизм неғұрлым кемел болса, ұлтаралық қарым-ұатынас мәдениетінің деңгейі де солғұрлым жоғары болмақ.

Қазақстан Республикасының Президенті өзінің халыққа Жолдауында еліміздің сегіз артықшылығының бірі ретінде: «Біздің жетінші бекем тұсымыз – қоғамымыздың саяси тұрақтылығы мен бірлігінде жатыр. Біз қоғам ішінде тікелей тайталасқа жібермей, ахуалды тұрақтандыра білдік, мұны мақтан етеміз, өкінішке қарай, көптеген дамушы және кешегі коммунистік кейінгі елдердің бұған қолы жеткен жоқ. Алайда толық тұрақтылықтың, ал топтасу мен бірліктің ауылы әлі алыс жатыр, сондықтан біздің баршамыз өзімізді біртұтас отбасымыз деп сезіну, өз мақсаттарымызды айқын біліп, оларға қарай келісе ілгерілеу үшін алдағы көп уақытта жұмыс тындыруға тура келеді» – деп, баршамыздың алдымызға аса маңызды тарихи міндет қойды [3]. Осылайша, біз патриотизмнің қоғам өміріндегі күрделі рухани және саяси-әлеуметтік құбылыс болып табылып, рухани және саяси өмірді байланыстырушы, тұтастырушы қуатты күшке ие екенін көреміз. Қазақстандық қоғам өмірінің, тарихының қиын – қыстау кезеңдерінде ол саяси сипат алады. Бұл жағдайда патриотизм ортақ мақсаттар мен мүдделерге жетуде бірінші дәрежелі, басым маңызға, мақсатты сипатқа ие болады.

Терең рухани ой – зерде, биік өнегелі мінез – құлық нәтижесі ретіндегі патриотизм іс жүзіне асыру процесінде жаңа сапалы мәнге – Қазақстан мемлекетінің әрбір адал азаматының саяси қызмет – қайраткерлігінің нышанына айналуға. Ол Қазақстанның гүлденуі, қазақстандық азаматтардың әл – ауқаты артуы жолында елімізді инновациялық және шығармашылық тұрғыдан өзгертуге ұмтылатын бүкіл саяси институттардың өмірі мен іс – қызметінің өзекті мәселесі болып табылады.

Біздің патриотизмнің белсенді, қайраткер, қарымды қыры адамдардың өз Отанының игілігіне, мемлекеттік билікті нығайтуға бағытталған іс-әрекеттерінен көрінеді, сондықтан, тәуелсіз дамыған ел ретіндегі Қазақстанның қайта жаңғыруының саяси-патриоттық нышаны болып табылады. Осы себепті, күрделі рухани және саяси-әлеуметтік құбылыс ретіндегі қазақстандық патриотизм Отанды қорғау, нығайту және гүлдендіру жолында онымен ажырамас тұтастығын саналы түрде ұғынатын тұлғаның руханилығы, азаматтығы және саяси-әлеуметтік белсенділігінің бірлігі болып табылады. Ал, бұл кез келген мемлекеттің түбірлі саяси міндеті екендігі белгілі.

Қорыта келе, Қазақстанда ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетін қалыптастыру процесінде

мазмұны ұлттық пен жалпыадамзаттық бірлігі болып табылатын патриоттық тәрбие жүргізу қажет. Сондай – ақ, ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетіндегі ұлттық пен жалпыадамзаттықтың бірлігі ұлттық мәдениеттердің сақталуы мен дамуын қамтамасыз етіп, қазақстандық мәдени және білім беру кеңістігінің бірлігі мен тұтастығына септігін тигізетіндігін айта кеткен жөн.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н. «Қазақстан – 2030» Ел президентінің Қазақстан халқына Жолдауы.- Алматы: Білім. - 1998. - 37 б.
2. Мұқажанова А. «Қазақстан халқының патриотизмі» Ақиқат // 2010. №6
3. Менлібаев Қ. Н. «Патриотизм және ұлтаралық қатынас мәдениеті» Саясат // 2001 ж. қаңтар
4. Новый энциклопедический словарь. - М. 2002 г. – С. 888
5. Майлыбаева Л. Патриоттық рухта тәрбиелейік // Қазақстан мектебі. - 2008. - №7

САНКАЙБАЕВА П.С.

аға оқытушы, Шәкәрім атындағы СМУ(Семей қ.)

ТАРИХТЫ ОҚЫТУДА КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

«Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасының приоритетінің бірі - ұлттық білім моделін қалыптастыру тенденциясымен және Қазақстанда білім беру жүйесін бүкіл әлемдік білім кеңістігіне кіріктіруімен сипатталатын білім беру саласы болып табылады. Қазір бүкіл әлемде инновациялық-индустриялық қоғамнан интерактивті қатынас жасауға оны жүзеге асыратын техникалық мүмкіндіктерді дамытып отыра алатын информациялық қоғамға, яғни, негізгі рөлді информацияны алу, өңдеу, сақтау, тасымалдау, тарату және пайдалану істерді атқаратын жаңа қоғамға көшу процесі жүріп жатқан уақыт.

Бүгінгі күні Тәуелсіз Қазақстан тарихын инновациялық әдістермен оқытудың ақпараттық технологияларын қолдану арқылы білім алушылардың ойлау қабілетін арттырып, ақпараттық технологиялар негізінде ізденушілігін дамытып, құзыреттілігін қалыптастыру, тарихи объективизмді ұстана отырып шынайы дерек көздерінен мәліметтерді жинақтау ең негізгі мақсат болып айқындалады.

Ақпаратты технологияларды пайдалану арқылы сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми – педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналылыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке яғни қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отырғандығы барша ғыламдар мен білім берушілер құзырында. Осы орайда халық педагогикасындағы «Анаң болса да оның жаман қылықтарына еліктеме, жауың болса да оның жақсы қылықтарына елікте» деген қағида жас ұрпақты оқытумен тәрбиелеудегі жаңа талап, жаңаша көзқараспен тікелей байланыстылығын байқау қиын емес. Себебі бұл тұжырым қазақстандық патриотизмді насихаттайтын бірден – бір педагогикалық шара екендігі айқын.

Тарих соның ішінде Отан тарихын оқыту және оның оқытудағы жанашылдық жас жеткіншектерді жеке адам (тұлға) ретінде қалыптастыруға, ой-өрісін дамытуға, өзінің түп-тамырларын білуіне, қазіргі заманның күрделі проблемаларын дұрыс шешуге көмектеседі. Отан тарихын оқытудың басты мақсаты оқушыларға өз жерінің ежелгі заманнан бүгінге дейінгі мекендеп келген, адамзат жүріп өткен тарихи-танымдық жолдарының аса маңызды фактілерін, оқиғаларын, құбылыстарын оқытып үйрету, адамдар жинаған әлеуметтік, рухани, адамгершілік тәжірибені меңгерту, сол арқылы жас ұрпақтың тәуелсіздік жолында Қазақстанның жаңа қоғамды құруға белсене қатысуына және тәуелсіз Қазақстан мен дүниежүзінің тағдырына деген жоғары жауапкершілік сезімін қалыптастыру, яғни қазақстандық патриотизмді насихаттаудың негізі болып табылады.

Білім беру жүйесінің алдына қойған мақсаты өмір сүріп отырған замандағы адамзаттың прогрестік ерекшелігіне, қоғамдық-тарихи, саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдайына сай негізделеді. Білім беруде ақпараттандыру, Отан тарихымен байланысты пәндерді технологиялық ғылыми-теориялық негізде оқыту мақсаты бүгінгі күннің алға қойыған шарасы. Кез-келген мемлекеттің дамуы – ақпараттық мәдениеттің деңгейіне байланысты дегендей оқытудағы инновация, Отан тарихына қатысты тәрбиелік іс-шаралар барысында кәсіптік жаңа технологияларды қолдану педагогикалық саладағы маңызды мәселелерге айналды.

Қазіргі күнде білім беру жүйесін ақпараттандыру бағыты – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта және дистанционды оқыту, дара тұлғаға бағыттан оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен санасын көтеруді көздейді.

Оқытуды компьютерлендіруде компьютердің мүмкіндіктері өте кең: электронды оқулықтардың көмегімен білім, жаттықтыру тапсырмаларын беру, оқушының білімін тексеру, тест алу, әр түрлі ойындар, т.б. Оқыту үрдісінде компьютер оқыту нысаны және құралы болуы мүмкін. Яғни, оқытуда компьютердің екі бағыты болады:

1. Компьютердің мүмкіндіктерін сезініп, оны әр түрлі жағдайда пайдалана білуге қажетті білім, дағды, іскерліктермен қаруландыру.

2. Компьютер оқытудың тиімділігін жоғарылатып, сапасын көтеретін күшті құрал болып табылады.

Қазіргі кезде оқытушы сабақ мазмұны қызықты әрі жаңаша өтуі үшін өзінің бағалы уақытын қажетті материалды іздеу мен жүйелеуге жұмсайды. Ол үшін басты міндет – оқытуды компьютерлендірудің концептуалды аспектісін жасау. Осыған орай оқытуды ақпараттандыруда төмендегі сәттерді ескеру қажет:

*Оқыту үрдісін компьютерлендіру кезінде тек бағдарламалау тілін немесе дербес компьютердің ақпараттық құралдарын емес, компьютерді белгілі бір үрдістерде, құбылыстарда, экономикалық жағдайда модельдеуге үйрену.

*Компьютерлендіру оқытушыны оқыту үрдісінен шығарып тастамай, керісінше студентпен неғұрлым тиімді жұмыс жасауға жағдай туғызуы керек.

*Білімді топтық түрде бере отырып, оқытуды даралаулы күшейтіп, студенттің білім сапасының көтерілуіне мүмкіндік жасауға болады.

*Компьютерді алға қойылған педагогикалық мәселені сапалы және тез шешуге көмектесетін жағдайда ғана пайдалану қажет.

*Оқытуды компьютерлендіруді студент өз бетімен ойлап, шығармашылық белсенділік танытып, дербес компьютерді саналы түрде пайдаланатындай етіп ойластырған жөн.

*Қазіргі кезде жекелеген пәндер үшін педагогикалық-психологиялық талапқа сай ана тілінде электронды оқулықтар жасалып жатыр. Ондағы теориялық материал, жаттықтырушы тапсырмалары, тексеру тесттері, анықтамалықтар, т.б. білім сапасын арттыруға көмектеседі.

Оқу үрдісін ұйымдастырудың негізгі формасы – сабақ. Оқытушы әдістемесінде қажетті ізденістің болмауынан оқытудың да қызығушылығы жойылады. Сондықтан оқытушы үшін оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерінің бірі – «Компьютер арқылы пәндік сабақтар» өткізу. Сондай сабақтардың бір үлгісін қарастырсақ... Мысалы: Ел дербестігі мен тәуелсіздігі үшін күрескен саяси тұлға, қазақтың соңғы ханы «1837-1847 жж. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі» тарихын алатын болсақ мынадай үлгіде өткізгенді ұсынар едім. (Әрине бұл ұсыныс тек менің ғана үлгім болып қалады, Ал пайдаланушы ұстаз немесе Отан тарихын оқытушы үшін өз қалауынша қабылдайтын тәжірибелік үлгі болмақ) Сонымен тақырыпты өткізудегі үлгі ні назарларыңызға ұсынсам..

Сабақ тақырыбы:

«Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс» (1837-1847 жж)

Сабақ мақсаты: жаңа сабақ тақырыбындағы тарихи оқиғаларды жан-жақтылы түсіндіру.

Білімділік мақсаты: К.Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың тарихи себептері мен әскери қимылдар барысы мен тарихи маңыздылығы мен сипатын түсіндіру. Қозғалыс басшысы К.Қасымұлының тарихи тұлға, саясаткер және дипломат екендігін дерек көздері арқылы сипаттап түсіндіру. Бүгінгі еліміздің саяси дамуына сол кездегі қозғалыс басшысы Кенесары ханның ұстанған саясатының өмірмен байланыстыра отырып баяндау.

Дамытушылық мақсаты: қосымша әдебиеттерді, тарихи шығармаларды пайдалана отырып, ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының салыстырмалы венндиаграммасын жасау. Студенттердің жүйелі ойлауы мен өздігінен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру.

Тәрбиелік мақсаты: Елді қорғау әр азаматтың парызы екендігін түсіндіру және қазақстандық патриотизмге баулу, бағыттау.

Сабақ түрі: сын тұрғысынан оқыту

Сабақ әдісі: сұрақ-жауап, пікір-талас, әңгімелеу,
қосымша материалдармен жұмыс

Пән аралық байланыс: Саясаттану негіздері, Құқық негіздері,
Халықаралық құқық, Дүние жүзі тарихы, Әдебиет.

Көрнекіліктер: Кенесары суреті, кестелер мен баспасөз материалдары,
Кенесары хаттарынан үзінділер

Техникалық құрал: Интерактивті тақта және слайд-суреттері

Жоспар:

1. *К.Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың алғы шарттары, басталу себептері мен барысы*

2. *Қарулы күрестің күшейген кезеңі және оның жеңілуі*

3. *К.Қасымұлы және феодалдық мемлекеттің құрылымы*

1-сұрақ: XIX ғасырдың 30-шы жылдарында патша өкіметі Қазақстанда отарлау саясатын онан әрі күшейтті. Қазақ халқының саяси дербестігінің біржола жойылуына бағытталған шаралар патша өкіметі тарапынан жүзеге асырылып жатты. Олар: қазақ хандары Әбілқайыр, Абылай хандар заманындағы жасасқан шарттары елеусіз қалды. Салықтар төленбеді. Әскери шептер келіп, қоныстандыру саясатының шаралары жүргізілді. Қазақ жерінің шұрайлысы Ресейдің қолына қарады. Пайдаланғандарға салықтар салынды. Әкімшілік басқару жүйесін қайта құру (1822-1824 жж. Уставтар) барысында қазақ жерлері округтерге (Батыс –Сібір және Орынбор) бөлінді. *«Бөліп ал да билей бер»* деген отаршылдық қағидасы бұлжытпай орындалды. Бекіністер салынды. Әсіресе бекіністер Торғай, Ақмола, Көкшетау, Қарқаралыда көтерді. Әрине қазақ даласындағы мұндай сұмдық жағдайлар кім-кімнің де болсын жанын ауыртатыны рас. Патша өкіметінің отыршылдық саясатына қарсы шыққандардың бірі Абылай ханның баласы Қасым еді.

Қасым сұлтан патша әкімшілігіне хат жазып, кісі салып, халыққа қысым жасалмауын талап етіп түсіністікке шақырды. Бірақ жауапсыз қалған хаттардан кейін Қасым патша өкіметіне ашық қарсы шығуды ойлады. Қарсылық күресте Қоқан хандығына сүйенбекші болды. Бірақ Қоқандықтардан күткен көмек бола қоймады. Олар керісінше патша өкіметінің қолдауына ие болып, Қасым балалары Саржан мен Есенгелдіні, кейіннен Қасымның өзін өлтіреді. Кенесарыны Ташкент түрмесіне қаматты.

Түрмеден босап шыққан Кенесары ата мекені Ұлытауға келіп қоныстанды. Өз өмірін ел дербестігіне арнады. Ондай арман ел басын біріккенде ғана жүзеге асатындығын түсінген Кенесары Қасымұлы болып жатқан жайттарды ойдан өткізіп, алдымен мәселені дипломатиялық күш арқылы шешуді көздеді. Көздеген мақсаты Ресейге де, Орта Азия хандықтарына тәуелді емес, олармен тең қарым-қатынаста болу еді. «1825-1840 жылдар аралығында олар біздің ауылдарымызды 15 рет тонауға, талауға салды. Мұндай қысым мен тонау, талау, адамдарды өлтіру бізді басқа жаққа кетуге мәжбүрледі. Сондықтан мен К.Қасымұлы қолыма қару алып халқымның ұлы күресін бастауға патша үкіметіне ашық қарсы шықтым» деп жазады.

Кенесары Қасымұлы кім еді? (слайдтан көрсету)

1802 жылы Көкшетау өңірінде дүниеге келді. Шыңғыс ханның 27-ші ұрпағы. Абылай ханның немересі. Жаужүрек батыр, шабандоз, көрнекті қолбасшы, қайраткер, халық бостандығы үшін күрескер және ұшы-қиырсыз даланың қатал табиғатына шыныққан, бірбеткей мінезді, қайсарлы және жетекшілігі мен адамшылдығы бір басынан табылатын тарихи тұлға еді. XIX ғасырдың 30-шы жылдарындағы ұлт-азаттық қозғалыс басшысы Қасымның баласы Кенесары болды.

Қозғалыстың алғы шарттары:

* XIX ғ. 20-жылдары Ұлы жүздің бір бөлігін, Кіші жүздің оңтүстігі Қоқан билігінде болып,

қазақтардан салықтар жинады.

* Хиуа хандығы Кіші жүздің шекті, төртқара, байұлына қысым көрсетіп, Сыр өзені бойына бекіністер тұрғызып, сауда керуендерін тонады.

* 1822 жылғы Жарғы қазақтар шаруашылығын құлдыратты.

* Ағасы Саржанның, әкесі Қасымның Ташкент билеушісінің қолынан қаза болуы.

Кенесары Қасымұлының саяси көзқарастарының қалыптасуына себепкер болған әкесі – Қасым еді. Жаңағы оқиғалар оның елінің азаттығы үшін басталған күрестің басшысы болуына итермелеген оқиғалар еді.

Кенесары Қасымұлы **қозғалысының басты мақсаты** - патшалық Ресейдің құрамына қосылып үлгермеген аймақтардың дербестігін сақтау, қазақ жерлерін бекіністер мен жаңа округтік билеу арқылы жан-жақты отарлауды тоқтату, қоқандықтардың тепкісіндегі Оңтүстік өңірдегі қазақтарды босату, Қазақ хандығына қосу еді. Қозғалыс бүкіл Қазақстанды қамтыды. Сипаты- ұлт-азаттық. 10 жылға созылған қозғалыстың басты қозғаушы күші – **бұқара халық** болды. Ақсүйек өкілдері де болды. Олардың қатысуының себебі: өз мүдделеріне пайдалану және бұрынғы артықшылықтарын қайта алу, көшпенді дербес феодалдық мемлекет құруды көздеді.

2-сұрақ: 1838 жылы мыңдаған сарбаз жиналып үш жүздің қазағы бас қосты. Кенесарының жауға қарсы жорығында Ағыбай /Орта жүзден/, Иман Дулатов /Амангелдінің атасы/, Бұқарбай /Ұлы жүзден/, Мыңжасар, інілері –Наурызбай мен Әбілғазы, әпкесі –Бопай қатысты.

Кенесары жасақтары қатарында қарақалпақ, түрікмен, қырғыз, өзбек өкілдері де болды. Қозғалысқа қатысушылардың саны 1843-1845 жылдары көбейе түскен. Кенесары қазақ жерлерінің тартып алынуына күйініп қана қойған жоқ, атамекенді кері қайтару үшін де халықты батыл күреске шақырды (Е.Бекмаханов. «Қазақстан ХІХ ғ. 20-40 жылдарында» А- 1994, 186 бет) Дегенмен Кенесары барлық әдіс-амалдарын қолданып тырысып бақса да, кейбір феодалдық топтарды, үш жүздің ру-тайпалық бөлімдерін біріктіре алмады. Қазақ ақсүйектері екіге бөлінді. Бірі-патша өкіметін жақтағандар, екіншісі - өз саясатын күшейтуге әрекет етушілер.

1838 жылдың көктемінен бастап Кенесары жасақтары патша әскерлеріне қарсы алдын ала жасалған жоспар бойынша дәйекті күрес жүргізді. Ақмола қаласын қиратып, Қоңырқұлжа сұлтанның ауылын шапты. «Кенесары ұрыстың түйіні шешілген жерге келіп, көкбурылдың үстіне ажалдан қорықпай тік тұра қалып «Абылайлап» қамалға қарай құйындата жөнелді. Кенесарыны көрген жау орындарында тұра алмады. «Абылай», «Атығай», «Қабанбай» деп ұрандап бекініске лап қойды. Ақмола әскері жеңілді.» Сөйтіп Кенесары сарбаздары Ақмола бекінісінің үйлерін тегіс өртеп, қорғанын құлатып, Шығыс Сібірдің орталық қамалы тұрған жерді тып-типыл етті. Сонымен жеңістен кейін қайта Ұлытауға қарай бет алды. Бұл шайқаста Кенесары өзінің қолбасшылық дарынын танытты. (І.Есенберлин. Қаһар. Алматы-1969ж. 160-165 беттер)

Кенесары Қасымұлының азаттық қозғалыстың мақсатына жету жолында дипломатиялық айла-амалдарды шебер пайдаланып, патша үкіметіне хат жазды. Хаттар мазмұндарына назар аударсақ...

Бірінші хат: *«Бүкілроссиялық дара билеуші патша ағзамға. (Ол кездегі патша І Николай еді). Бүтін қырғызды билеген Абылай ханның ұрпағы Кенесары Қасымұлынан. Тақсыр! Төмендегі жағдайға көңіл аударсаңыз өзімді бақытты санаймын. Менің атам Абылай хан билеп-төстегенде халық тыныш өмір сүрді. Екі жақ саудаласты, жайлы өмір сүрді. Кейінгі кезде бізден салықты жөнсіз сыпыра бастады, әртүрлі жәбір көрсетуді сезіп отырмыз. Бейбіт келісімдер бұзылып, ақиқатты аяқпен таптап, барша қырғыз халқын Ресейдің уысында деп қарайды. Барша қырғыз халқына қысымды тоқтату және бұрынғы тыныш өмірді қалпына келтіру үшін сізден, ұлы патша, өмірімізге қол сұқпауыңызды, даламызда салған қоныстарыңызды жоюды өзіңізден өтінуді бақыт санаймын»* (Ж.Қасымбаев. Кенесары хан. А-1993, 15-17 беттер). Бірінші хат мазмұны дипломатиялық - этикалық талаптармен жасалды. Бұл жерде Кенесары сұлтанның **дипломат** болғандығын түсіну қиын емес-ті.

- Хатта көзделген мәселе не болды? (студенттер пікірін тыңдау)

Басты тілек – тыныш өмірдің шырқын бұздырмау. Осылайша Кенесары сұлтанның қайсарлығы қазақ даласына кеңінен тарады.

1838 жылдың жазы мен күзінде Орта жүзбен Кіші жүздің адамдары келіп қосылды. Ақмола шайқасынан кейін патша үкіметінің губернаторлары дау көтерді. «Кенесарының қолы көбеюде. Тез арада жоюды ойластыру керек», деген пікірді айтқан генерал Обручев болды. Осы тұста Кенесары Қасымұлы екінші рет хат жолдады. Бұл жолғы хат айбарлы болды. *Онда: «Сіздің есіңізге салайын. Екі халықтың тыныштық өмірін қамтамасыз ету. Менің атам Абылайдың иелігінде жөнсіз бірнеше дуандарды ұйымдастырып, салық жинаттырып отырған сіздер емес пе? Ойлығыз, егер Ресейді басқа бір мемлекет билеп-төстеп отырсыз, қалай шыдар едіңіз? Біздің де пайымымызды еске*

алыңыз...!» Кенесарының 5 елшісі жеткізді. Олар қамауға алынды. Тіпті оларды бір-бірінен бөліп жеке бөлмелерде қапаста ұстауды қажет дегендер де болды.

- Қалай ойлайсыңдар неге? (студенттер пікірін тыңдау)

Е.Бекмахановтың зерттеуінде Кенесарының бес елшісінің үшеуінің ғана аты-жөндері берілген: Тобылды Тохтыұлы, Қошымбай Жанкүшікұлы, Қосымбай Қазанқапұлы. (орыс тілін жақсы білді, тентектік, бүлікшілік мінезі бар). Т.Тохтыұлы- жауапты тапсырмаларды орындаушылардың бірі болған.

Сібір әскери корпусының командиріне 1840 жылы қазан айының 18-інде Ресейдің соғыс министріне жолдаған хаттарының бірінде, егерде қауырт шаралар қолданылмаса Кенесары келесі жылдың көктемінде күшейіп алып, батыс округтарды қамтып дес бермей кетем деген қауіпін білдіреді. Кенесары сұлтанның расында да **саясаткерлік** қызметті жетік білгендігін байқаймыз.

1840 жылы күзде көтерілісшілер Ырғыз бен Торғай маңында патша әскеріне, орыс әкімшілігін қолдаушы жергілікті бай-шонжарға қарсы күресті күшейтті. Кенесарының қозғаушы күштерінің қимылы күшейе түсті. Ұлы жүздің қазақтарын босатып, өзіне қосып алу мақсатымен Кенесары Қоқан хандығына басып кірді. Кенесарының аты қазақ даласына одан әрі кеңінен тарады. Алайда заңды талап-тілегі орындалмай өтініштер аяққа басылды. Елі мен жерінің біртұтастығына қатты қауіп төнгендіктен, ту ұстап, тұлпар мініп қол бастады. Осы тұста Кенесарының **әскери қолбасшы** екендігін байқаймыз. Шебер қолбасшы ретінде соғысқа жан-жақты дайындалды.

Қару – жарақ соғу, зеңбірек құю, өзге ұлт шеберлерінің ұсталығын пайдаланып, 20 –ға жуық қол жинады. Кенесары сұлтанның ұлт –азаттық қозғалыстың күшейген кезеңінде арқа сүйер батырлары болды. Олар... (Е.Бекмаханов «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» монографиясы. Алматы-1994 210-212 беттер). Батырлары туралы әдеби жазбалардан үзінділер бойынша мәліметтер беру. (Есенбай Дүйсенбай Хан Кене. Алматы, 1993 273-277 беттер)

1841 жылы қыркүйекте қозғалыс орталығы Торғайға ауысты. Үш жүзден адам жинап, әкесі Қасымға ас берді. Осы астан кейін үш жүзден жиналған жамағат Кенесарыны ақ киізге салып, бүкіл қазақ халқының ханы етті. **Қазақтың соңғы ханы-Кенесары Қасымұлы.** (1841-1847 жж)

Кенесары хан болып сайланғаннан кейін ел билеу тәртібі өзгеріп, алым-салық реформасы іске асырылды. Егіншілікті дамыту, көрші елдермен сауда-саттық байланысын орнатуға көңіл бөлінді. Малшылардың зекет, егіншілерден ұшыр салығы алынды. Керуеншілерді тоқтатып, олардан салық алынатын болды. Мемлекеттік құрылыс өзгерді. Хандық кеңес құрылды. Оған батырлар, билер, сұлтандар, ханның туысқандары енді.

Басқару Кенесарының өз қолында болды. Жасақтар жүздіктерге, мыңдықтарға бөлінді. Тәртіпке бағынбағандарға өлім жазасы қолданды. Көрші елдермен татулық қарым-қатынас орнату үшін әрекеттер жасалды. Барымтаға тиым салынды. Бірақ нәтижесіз болды.

1841-1842 жылдары Кенесары жасақтары Қоқан хандығына қарсы соғыс жүргізді. Созақты, Сауранды алды. Ташкентке жорық жасады, бірақ нәтижесіз аяқталды. Себебі жұқпалы аурудың жасақ арасында тарауы. Осыдан кейін көрші Бұқара хандығымен қарым-қатынас саясатын жасап, ол өзгеше болды. Әскери көмек, қару-жарақтар алмасып отырды.

1843 жылы Орынбор генерал-губернаторы Перовский кетіп, орнына Обручев келді. Кенесары мен Перовский бір-біріне сыйластықпен араласты. **Обручев пен Горчаков** Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілісін тұншықтыруға және Кенесарының көзін жоюға 1843 ж. 23 маусымда патша I Николайдан рұқсат алды. Тіпті қаржы бөлді. Әскерлер соғысқа дайындалды. Кенесарыға қарсы 50000 әскер жіберілді. 1-7 қыркүйекте екі жақтың арасында күшті шайқастар жүрді. Көп шығын болды. Кенесары әскері тіке шабуылдамай, әр тұстан, тұтқиылдан жау әскерін мазалап, берекетін кетірді. Патша әскері кейін шегінді.

1844-1845 жылдары қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстың **өрлеу** кезеңі басталды. Жақсы дайындық жүрді. Жасалған қимылдар табысты аяқталды. Татулық саясаты Бұқара мен Хиуа хандығы Кенесарымен тығыз байланыс жасауға ұмтылып, сыйлық жіберді. Патшалы орыс мемлекеті Кенесарымен келіссөз жүргізу елші Долговты бір топ адамымен қазақ жеріне аттандырды. Кенесары мәселені ойланып қарауды екі айға созды. Елшілер бітім болмайтындығын сезгеннен кейін «келіссөз» деп, Кенесары патшаға хат аттандырды. Хатта қазақ жеріндегі бекініс-қамалдарын бұзып, қазақ халқына жасап отырған зорлық-зомбылығын тоқтағанда ғана Ресей қол астына еруге дайын екенін жазды.

1845 ж. Кенесары Ұлы жүзге қоныс аударып, Жетісуға келіп тоқтады. Көздегені Ұлы жүздің халқын біріктіру, қырғыздармен одақ құру, Қоқан хандығына шабуыл жасап, қоқандықтардан қазақтарды азат ету. Жетісу келешегіне байланысты жоспарларын ойластырды. Патша осы тұста Кенесарының төңірегіне тор құрылды. Қазақтың бай шонжарларымен қырғыз манаптары (Орман хан, т.б.) бас қосып Кенесарының еңсесін көтертпейтін соңғы соққы беруге әзірленді.

1846 ж. мың жасағымен Кенесары қырғызға бет алды. Хан солтүстік қырғыз манаптарынан өзіне бағынуын талап етті. Қырғыз манаптары Орман, Жантай, Жанғараш тайпалар өкілдерінің құрылтайы шақырылды. Кейбір тайпалар хан талаптарын орындамады. 1847 ж. Кенесары қырғыз жеріне басып кірді. Кенесары Тоқмақтың маңында **Кекілік-сеңгірі** тауында үш жақтан қоршауға түсіп, жан-жақтан қамауға алынды. Үш күн шайқас болды. Талай адамдар осы шайқаста соңғы демі біткенше қарсыласты. Арасында қара халық арасынан шыққан Ағыбай, Бұқарбай мен топ жарып шыққан батыр інісі Наурызбай болды. Наурызбай қолға түскен ағасының жайын ойлап қырғыз қолына өзі түсті. Екі батырдың басы кесілді.

«Кенесары тұсында қарт бурадай жарадық,
Жауды жасқап жапырып,
Жауған қардай борадық
Дұшпанның алдын орадық.
Кене ханнан айрылып,
Шіл боғындай тарадық.
Көрінгеннен қорғалып,
Кісі аузына қарадық» деп Нысанбай жырау жырлады.
Хан Кене. Алматы-1993 17-20 беттер.

Қозғалыстың әлсіреу себептері болды. Олар: 1.Кенесарының өзін қолдамаған ауылдарға озбырлық көрсетуі, 2.Хан тобының Қоқан феодалдарына қарсы соғысып күшті біріктіре алмауы, 3.Қазақ руларының тарапынан қолдау болмауы, әсіресе Қоқан мен қырғыздарға қарсы күрестерде. Қозғалыстың **жеңілуінің** себептері:

-Ресейден жеңілдіктер алған ру ақсүйектерінің мақсатты ұмытып кетуі, яғни мемлекет құру мүддесін ойламауы;

-Ақсүйектерден қолдаудың болмауы;

-бытыраңқылық;

-Ресей тарапынан Қоқандықтар мен қырғыздар күшінің Кенесары хан күшіне қарсы біріктірілуі.

Сипаты: отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыс. **Тарихи маңызы:** үш жүзді қамтыған, патшалы Ресейдің саясатына қарсылық туып, халық азаттығы үшін күресу керектігін халықтың түсінуі.

3 сұрақ: Кенесары Қасымұлы –мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, Ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі. Шыңғыс ханның 27-ші ұрпағы, Абылай ханның немересі. Жеке басының ерлік қасиеттері, бірбеттігі, алға қойған мақсатына жету жолындағы қайсарлығы мен дүлей күш-жігері оның жетекшілік қабілетін айналасына ерте мойындатқан.

Кенесары ханның арқа сүйеген тобы-билер мен сұлтандар, батырлар. Хандық сот енгізілді. Салық және қаржы тобы құрылды. Кенесары талаптары уағыздалды. Барымтаға шек қойылды. Дипломатиялық қызмет ұйымдастырды. Әскери істерде жасақтар жүздіктерге, мыңдықтарға бөлінді. Өлім жазасы болды. Көтерілісшілер сауда керуендерін шабуылдап, экономикалық байланыстарға нұқсан келтірді.

Кенесары хандығының өмірі ұзақ болмады. Бірақ ел тәуелсіздігімен ел билігінің еркіндігі үшін тамаша ерлік істерімен ел тарихындағы ұлы тұлға болып қалды.

Кенесары қазақ халқының дербес мемлекеттілігін қалпына келтіру, халқын бодандықтан құтқарып, басын біріктіру, азаттық пен бостандыққа қол жеткізіп, тәуелсіз ел ету мұратын көздеген сұңғыла саясатшы, қайраткер, ірі мәмілегер, дарынды әскер қолбасшы ретінде ел есінде қалды. Қазіргі ел саясатының да төркіні осыған ұқсас болып, қазіргі таңда зор табыстарды иеленудеміз. Еліміз егемендігін алып, ата-баба ұстанған сан ғасырлық шындық бүгін ақиқатқа айналды. Тәуелсіз Қазақстан өзінің қандай ел екендігін көрсетіп, халықаралық саясат сахнасында зор табыстарды игеруде. Соның бірі кешегі өткен ел ордадағы Астана саммитін алсақ соның өзі аз уақыттың ішіндегі бар ел бас иетін үлкен табыс, тамаша жетістік. Міне біздің елдің тарихындағы күрестер өз нәтижесін беруде. Түсініктерін тексеріп, өз ойларындағы тарихи бағалауларын жинақтағаннан кейін **Қорытынды жасалады.** К. Қасымұлы бастаған қозғалыс ел тәуелсіздігі мен ұрпақ болашағының өмірі жайындағы қарулы күрес еді. Батырлар есімін еске ұстап, ұлы тұлғалардың ерлігін өзімізге үлгі ету кез-келген қазақ азаматының санасында болуы тиіс. Яғни аға буынның салған дара жолының иесі біздер, қазақстандық азаматтар екендігін таразылап қайталап түсіндіру қажет.

«Ұстазы жақсының ұстамы жақсы» - деген бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі біз тәрбиелеп оқытып отырған қазақстандық жастардың меңгерген біліміне, алған тәжірибесіне байланысты екеніне еш күмән жоқ.

Білім алушылардың танымдық көзқарасын байыту ақыл-ой қабілетін жетілдіру, өзіндік ойлау және өмірлік ұстанымын қалыптастыру мұғалімнің шеберлігіне, шығармашылық қабілетіне байланысты. Теориялық білімді игерту мен жаңғырту және жаңа жағдайға іс жүзінде лайықтап қолдануға үйреткенде ғана білім алушылардың алған білімімен біліктілігі шынайы да нақтылы қалыптасады. Осындай жолмен қалыптасқан білім мен біліктіліктің танымдық маңызы да зор болады.

Оқыту үрдісінде компьютерді қолдануға негізделген жеке әдістемелер оқу мақсаттары мен жағдайларына байланысты қолданылуы қажет. Кейбір жағдайда оқушылардың сұранысын терең ұғыну қажет болады, келесі бір жағдайда пәндік саладағы білімді талдау маңызды рөл атқарады, ал үшінші бір жағдайда оқытудың психологиялық ұстанымдарын ескеру басты рөл атқарады. Осы орайда ақпараттық технологияларды пайдаланудың негізгі артықшылықтары мынадай:

1. Олар тақырып шеңберінде немесе белгілі бір уақыт аралығында айтылуға тиіс мәліметтер көлемін ұлғайтады.

2. Білімге бір-бірінен үлкен ара қашықтықта орналасқан әр түрлі оқу орнында отырып қол жеткізуге болады. (қашықтықтан оқыту технологиясы)

3. Оқыту жүйесінің көп деңгейлі жетілдірілуі олардың таралымдалуы мен оқу материалының сапасын арттырады.

Компьютердің көмегімен оқушы өз бетінше, сондай-ақ өзге оқушылармен топтасып бірге жұмыс істеуге мүмкіндік алады. «Компьютер көрнекі - бейнелі ойлауды, қозғалыстық және ауызша қарым-қатынас машықтарын, мақсатты әрекеттерді және әлеуметтенуді дамыту үшін мүмкіндіктер туғызатыны туралы дәлелдер бар» деп, көрсетеді Нокс Джордж.

Қазақстан тарихы бойынша электронды оқулықтарды пайдаланып, электронды оқулықтағы көрнекіліктерге, деректерге сүйене отырып оқушылар өздерінің ой-өрісін кеңейтіп шынайы дерек көздерінен мәліметтерді жинауға дағдыланады. Сонымен бірге ғаламтор арқылы (интернеттен) қосымша материалдар іздеу, алынған материалдарды саралау, анализ жасау арқылы тарихи объективизм принципін ұстанып өз бетімен ізденуге дағдыланады.

Қазіргі заманауи оқытуды мультимедиа технологияларынсыз елестету қиын. Мультимедиа – біруақытта бірнеше ақпараттық ортаны: графика, мәтін, видео, фотосуреттер, дыбыстық эффектілерді пайдаланатын компьютерлік технологиялардың жиынтығы. Мультимедиялық құралдарды қолдану тарихты оқытудың сапасын және тиімділігін арттырады, оқу іс-әрекетін дамытады. Компьютердің көп функциялылығы оқушының танымдық қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Тарих сабақтарында компьютерлік технологияларды қолдану оқу-танымдық іс-әрекетті оптимизациялау, оқытуды индивидуализациялау, оқушылардың өздігінен білім алуларын ұйымдастыру және топтық ғылыми-зерттеу жұмыстарын мультимедиялық құралдар негізінде ұйымдастыру мүмкіндігі арқылы білім беру сапасын арттырады.

Тарих сабағында қолдануға болатын ақпараттық-коммуникациялық құралдар көп. Бұлар ең алдымен: мультимедиялық оқыту бағдарламалары, электронды оқулықтар, тарих курсы бойынша электронды кітапханалар, интерактивті жаттықтырушылар (тарих курсы бойынша тестілеу, ҰБТ-ға дайындық). Әрине бұл айтылған оқытудың әдіснамалық амалдарын біз сабақтарда қолдана аламыз. Бірақ сабақта

оқытушыны ештеңе де алмастыра алмайды. Мультимедиа құралдарын сабақтың бір этапында ғана қолдануымыз керек, тек игерілген материалды толықтыру не бейнелеу үшін.

Соңғы заманауи сандық құрылғылардың бірі - ол электронды интерактивті тақта болып табылады. **Электронды интерактивті тақта** – компьютермен және проектормен комплексте жұмыс істейтін сенсорлық панель. Электронды интерактивті тақталар мультимедиялық материалмен жұмыс істеуде үлкен экранды ұсына отырып компьютерлік технологиялардың мүмкіндіктерін байытады. Сыныптағы барлық оқушылар көретін бұл экран оқушылармен оқытушының өзара іс-әрекетін жаңа сатыға көтереді.

Интерактивті тақталар сабақтың қарқынын тездеті алады және оған бұған бүкіл сыныпты тарта алады. Электронды тақтаны қолданғанда оқушылар мұқият болады.

Электронды оқулықтар – ғылыми негізде дайындалған педагогикалық ақпараттық өнім. Электронды оқулықты дайындаудың негізі – модульдік оқытудың педагогикалық теориясы болып табылады. Онда теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі, графикалық иллюстрациялар, әр түрлі суреттер арқылы теориялық білім толықтырылады.

Қорыта айтқанда, әрбір ұстаз заманға сай өз кәсібін жетік білетін, ұлттық құндылықтарды меңгеріп, өз ісінде жаңа технологияны пайдаланып, іс-әрекетінде әлемдік компьютерлік жүйенің ақпараттық мүмкіндіктерін қолдана алатын адам болуы керек. Сонда ғана «ұстаз» деген ұлағатты атқа лайық боламыз.

Ақпаратты технологияларды пайдалану арқылы мектептегі сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми – педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналылыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Инновациялық әдістерді баланың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қайырлиева А. Қоғамдық пәндерді оқытуда ақпараттық технологияны қолданудың маңызы // Жалпы тарих және құқықтану мектепте. -2005.-№3.-25-27 б.
2. Жүрекенова А. Использование информационно-коммуникационных технологий в обучении истории Казахстана.
3. Куран Е.В. Использование мультимедийных технологий на уроках истории и обществознания.- Интернет.
4. Тажибаев Б.Х. Инновациялық әдістер мен оқытудың ақпараттық технологияларын тарих сабағында қолдану арқылы оқушыларды тарих мамандығына беіндеу. – Интернет материалдары.

ТҰРЛЫБЕК А.

Әлеуметтік ғылымдар институты
Тарих факультетінің Phd докторанты
(Түркия. Анкара университеті)

ОСМАН МЕМЛЕКЕТІНДЕГІ ЕКІНШІ РЕВОЛЮЦИЯ ЖӘНЕ ӘНУАР ПАША

Padişah olup bitenleri doğru saptamak amacıyla Enver Bey'in eniştesi olan Selanik Merkez Komutanı Kaymakam Nazım Bey'i görevlendirmiştir. Selanik'te Cemiyet aleyhine teşkilat yapan Merkez Kumandanı Nazım Bey'in öldürülmesine cemiyet bir karar vermiştir [3. 306.]. Enver Bey bu hadiseyi şöyle anlatıyor: *“Zahiren Yunan İhtilal komitesine karşı olmak üzere otuz kişiden oluşan bir istihbarat teşkilatı kurmuştu. Kayın biraderi bulunmak dolayısıyla kız kardeşimin yardımıyla bu teşkilatta olanların isim ve görevlerini ve fotoğraflarını temin etmiştim”* diyordu. Enver Bey, eniştesinin çok borçlu olması sebebiyle Saray Mabeynine bağlı olduğunu ve tehlike oluşturmaya başladığını ve Cemiyetin de Nazım Bey'in öldürülmesine karar verdiğini yazar. Birkaç teşebbüs sonuçsuz kalır.

11 Haziran 1908 tarihinde Enver Bey ve babası Ahmet Bey'de Nazım Bey'in evinde üst katta oturmaktaydılar. Kapı çalınır ve Nazım Bey'i bir subayın görmek istediğini söylenir. Nazım Bey biraz tereddütten sonra aşağıya iner. Aşağıdan bir silah sesi gelir ve Nazım Bey bacağından vurulmuştu ve ertesi gün de İstanbul'a hareket etmiştir. Bu olay üzerine II. Abdülhamit, güvendiği adamlarından İşkodralı İsmail Mahir Paşa başkanlığındaki

bir heyeti incelemeler yapmak üzere Selanik'e gönderdi. Ayrıca Padişah, III. Ordu'da neler olduğunu ve neler düşünüldüğünü anlamak için ordudan iki subay istedi. III. Ordu Müşirliği, Kurmay Ali Rıza ve Topçu Hasan Rıza Bey'i merkeze gönderdiler. Bunlar İstanbul'da Müşir Ethem Paşa ile görüşmeleri esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerinden ve olup bitenden habersiz yalnız askerlikle uğraşan kimseler oldukları intibasını uyandırdılar. Sonra bu iki subay İstanbul'da alıkonuldular. Selanik'te ise bunların tutuklandıkları zannedilmiştir. Ayrıca Enver Bey Manastır'a geldiğinde Saray'ın istihbarat çalışmalarının sıklaştığını ve artık kendisinden de şüphe edildiğini anlar. Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, Nazım Bey'in eşi olan kız kardeşini Selanik'ten alarak İstanbul'a götürmesi için emir geldiğini ve bu sebeple kendisine izin verildiğini ve yol parasını da vererek biran evvel İstanbul'a gitmesini söyler.

Enver Bey ise Selanik'e gelir ve Cemiyet'in Merkez-i Umumi'si toplanarak Enver Bey'in İstanbul'a gidip gitmeyeceği konusunda tartışılır. Sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Komitesi, 25 Haziran 1908'de Enver Bey'in dağa çıkmasını ve ayaklanmanın başlatılmasını kararlaştırdılar [4. 94.]. Böylece Enver, İstanbul'a davetin arkasındaki gerekçelere hiç güvenmemekle akıllılık ederek ve Resne tepelerinde izini kaybettirme yolunu seçti [5. 281.]. Avrupa'da ise, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Estonya'nın Reval kentinde buluşmaları [6. 92.], Cemiyet'in, Reval toplantısından Osmanlı Devleti aleyhine bir antlaşmanın çıkacağını ve kısa bir süre içinde de Makedonya'nın ülke topraklarından yitirileceği ve tüm Rumeli paylaşılacağı kanısına varmışlardı.

Ayrıca bu görüşmeyi "*Hasta Adam'ın*" cenazesinin üstünde üşüşen kartalların, büyük ihtimalle son hamlesi olarak da görmüşlerdir. Süreyya, Reval görüşmesini şöyle anlatıyor:

- *Osmanlı Devleti'nin dünya için devamlı ve tehlikeli anlaşmazlık konusu olmaktan çıkarılarak, bazı bölgelerin milletlerarası bir idareye verilmesi,*
- *Bu bölgelerden Irak'ın İngiltere, İstanbul ve Boğazların Rus nüfuz bölgeleri olarak bu devlete terk et-mesi gerektiği,*
- *Osmanlı Devleti hakkında karar alınırken Şark Meselesi ile ilgili diğer devletlerin menfaatlerinin korunması,*
- *Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde, Türk ve Müslüman olmayan halkların kendi kendilerini idare hak-ları üzerinde Rus ve İngilizlerin devam ve sebat etmeleridir [7. 52.].*

Anlaşıldığı gibi, Osmanlı Aydınları ve Saray da olup biten hadiseden, devletin parçalanarak paylaşılmaya mahkûm olduğunu algılamışlardı. Görülüyor ki, yabancı kitap yahut gazetelerden öğrenilmiş, hiçbir kültürel birikime dayanmayan teorik bazı doğruların propagandası, genç subayların ayaklarını yerden kesmiş, gerçeklik duygularını zedelemiştir. İttihatçılara göre, parçalanma tehlikesinin artması karşısında, Osmanlı Devleti'nin başına parlamenter, yani seçim yoluyla iktidara gelecek güçlü ve sağlam bir hükümetin bulunması son derece önem kazanmıştır. Özellikle Balkanlar'dan, şikâyetlerini kendilerinin ifade edebilecekleri temsilcilerin İstanbul'daki parlamentoya gelmeleri, reformlar yönünde Avrupa Devletleri'nin baskılarını azaltabilir, güçlü bir hükümet de bu baskılara karşı koyabilirdi [8. 327.].

Ayrıca, Kralı VII. Edward ile Çar II. Nikola'nın 1907'de Çin, Tibet, Afganistan ve İran üzerinde nüfuz bölgelerini tespit etmiş olmaları, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını paylaşılacağı kanısına varmalarına bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Böylece vatansever subaylar iyice ateşlenerek, ne yapılacaksa bir an önce yapılması gerektiği fikrini beslemiştiler. Böylece Enver Bey, askeri üniformasını çıkarıp dağa çıkacaktır ve etrafına toplayacağı Osmanlılarla, II. Abdülhamit'e Meşrutiyeti tekrar ilan etmesi için zorlayacaktır. Binbaşı Enver Bey silahlı isyanın ilan eder: "*Haziran on iki ve on üçüncü Perşembe ve Cuma günleri arasındaki ge-cede artık Selanik'i, ailemi, maddi istikbalimi terk ederek, sadece halktan bir fert gibi, hükümetin bütün kuvvetlerine karşı açıktan açığa, silahlı olarak isyanımı ilan ediyorum. Fakat evvel Allah'a ve Peygamber'e sonra da Cemiyetimizin teşkilatına, hükümetin zulmünden bizar olan millete güvenim tam olduğundan, vatanın geleceğini gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararın istikbalimin zulmetine ehem-miyet vermiyorum. Vardar kapısından çıkarken nişanlarımı söktüm. Biraz üzgündüm. Bütün eski hayallerimi, iyi, büyük bir asker olmaktı. Hâlbuki şundan itibaren artık bir hiçtim kim bilir nerede ve hangi kurşunla vurularak, kim bilir nerelerde kalacak ve asi diye bir köşeye atılacağım*" diye kuşkulandığını da belirtiyor. Enver'in asıl endişelendiği tereddüdü ise her zamanki gibi ailesi olmuştur. Fakat Tikveş'e gelen Kolağası Mustafa Kemal kendisine birkaç mektupla birlikte Selanik'teki Merkez-i Umumi tarafından *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin* Rumeli Genel Müfettişi atandığına dair belge verir.

Mektuplardan birisi annesi Ayşe Hanım'dandır; "*Enver'im, başladığın işi bitirmeden dönersen sana sütümü helal etmem*" demektedir. Buradan anlaşılıyor ki, Enver'in kuşkulanasına hak veriyoruz ve tabi-atıyla o da bir insanoğludur diyebiliriz. Ancak bu mektuplardan Enver'in taşınması zor olan yükünün hafiflediğini ve içinin ferahladığını da anlıyoruz. Askeri bir şeref olan üniformasını üzerinden çıkardığına üzülen Enver, ailesinden gelen bu sevindirici haberleriyle, aldığı yolda kararlı bir şekilde yürütmesine yardımcı olduğunu

söyleyebiliriz. Öte tarafta Niyazi Bey, Cemiyetten izin alarak dağa çıkmak ve açıkça mücadele etme kararını almıştır. Niyazi Bey dağa çıkmadan önce, tabur deposuna girerek birçok silah, cephane, tabur sandığındaki paraları ve ahaliden bir grup ile 3 Temmuz 1908’de Resne’den çıkarak isyan bayrağı açtı [9. 18.]. Aynı zamanda Mabeyn Başkâtipliğine, Rumeli Genel Müfettişliğine ve Manastır Vilayetine de bir bildiri göndermiştir.

Resneli Niyazi Bey, Enver Bey hakkında, ondan büyük güç aldıklarını söyler ve devamla: “*Bahusus Enver Bey gibi efkâr-ı cemiyetin en kuvvetli naşiri sayılan ve harb ü darpta olağanüstü liyakati bilinen bir kurmay subayın, çeteciliğe girişinin şeref ve hizmeti yücelteceği düşüncesi hepimizi sevinç ve övünçle doldurdu. Üzüntü ve karamsar zamanlarımızda, bizi ateşli sözler, ciddi tavırlarıyla coşturup etkileyen bu az bulunur ve her anlamında mükemmel olan, Enver Bey idi*” diye anmaktadır.

Enver Bey isyan bayrağın açtıktan sonra halka doğru:

“*Muhterem Vatandaşlarım!*

Meclis-i Mebusan’ın dağıtılmış kalması dolayısıyla, otuz seneden beri memlekette hüküm sürerek, birçok namuslu vatan evladının mahvına ve birçok aile yuvalarının sönmesine sebep olan istibdat idaresi, son zamanlarda gene şiddetini göstermeye başladı. Zaten keyfî bir idare neticesi, birçok ihtilaller içinde kana boyanan vatan ve milletimizi büsbütün zayıflatarak yakında mahvedecek olan bu istibdada nihayet vermek lazımdır. Ben içte bu istibdada karşı milletimin haklarını muhafaza için her şeyimi feda ettim. İcap ederse bu uğurda hayatımı da esirgemeyeceğim. Siz, ey vatanın namuslu ve fakat her şeyden habersiz olan evlatları! Sizin de benimle bu yolda yürümenizi veya bu işte tarafsız kalmanızı dilerim. Aleyhime hareket edecek olanların görecekları zararları maddi ve manevi mesuliyeti kendilerine aittir. Yaşasın vatan, yaşasın millet” bir ihtilal beyannamesi yayınladı.

Aynı zamanda Cemiyet’in Manastır şubesi üyeleri 5 Temmuz 1908’de sokaklara “*Kanun-ı Esasinin*” ilanını isteyen beyannameler yaptırdı. Böylece otuz yıldan beri unutulmuş olan “*Kanun-ı Esasi*” kelimesi yeniden ortalıkta dolaşmaya başladı. Enver Paşa ise, özellikle Tikveş’in köylerinde taşra halkının arasında teşkilatlar kurmak üzere planlar hazırladı ve köylülere yemin töreni yaptırarak teşkilata almaya başladı. Timyanık köyünden başlayarak binbaşı rütbesiyle köylülere şu nutku çekti:

“*Biliyorsunuz ki şimdiye kadar birçok yerler elimizden çıktı. Tuna Vilayeti, Bosna ne oldu? Oradaki ahalinin canlarını kurtarmak için mallarını bırakarak kaçtıklarını bilirsiniz. Bunlar ne oldu? Geldiler, bu yerlere sığındılar. Fakat ekserisi aç ve çıplak. İşte, şimdi bizim de başımıza bu belalar gelecek gibi görünüyor. Hükümetin yolsuzluğundan, görüyorsunuz ecnebi zabıtlar geldi. Yarın, öbür gün buralarını, biz işimizi göremiyoruz diye parçalamaya kalkışacaklar. O vakit bize ne olacak? Artık bizim için gidecek yer yok. Denize döküleceğiz yahut düşmanlarımızın ayakları altında çiğneneceğiz. Böyle zamanda karı gibi öl-mektense işlerimizi düzeltmek için erkekçe şimdi ölmeyi göze almak yeğdir, değil mi? eğer biz böyle çalışır-sak, hem Muaffak oluruz, hem de kalanlarımız rahat eder”* diyordu. Aynı zamanda Nazım Bey’i vuran Mustafa Necip, Enver Bey’in amcası Halil Bey ve Teğmen Melik Bey’de kıtalarını terk ederek Enver Bey’e katıldılar. Enver Bey bundan sonra bir silahlı kuvvetler yönetmeliği hazırlar ve buna göre kuvvetler oluştur-maya başladı. Enver Bey öncü subayları yanına almak, fakat askerleri karıştırmadan halk ayaklanması yap-mak istemektedir. Kendisi de hatıralarında Selanik’teki Merkez-i Umumi’ye, Ağustos ortalarına kadar bek-lenebilirse, genel bir halk ihtilali yapmayı teklif etmiştir. “*Tikveş kazasındaki yirmi beş bin İslam ahalinin kâmilten hazır olduğunu bildirmiştim*” demektedir.

Enver’in etrafına toplananlardan bir ayaklanmanın ayak sesleri olarak şüphelenen Saray, 7 Temmuz 1908 (24 Haziran 1324) Salı günü Korgeneral Şemsi Paşa’yı Köprülülük üzerinden Manastır’a gönderdi. Durum çok nazikti. Şemsi Paşa, Kaçanık’te İttihat ve Terakki’nin tutum ve harekâtı aleyhinde bir toplantı düzenledi. Bu toplantı Müslümanlar arasında kan dökülmesine yol açacak nitelikte idi [10. 91.]. Aynı zamanda Şemsi Paşa’nın Manastır’a gelişi Cemiyetin üzerinde bir hayli korku salmıştı. Selanik Heyet-i Merkeziyeti hemen Şemsi Paşa’nın vurulmasına karar vermiş, keyfiyeti Fedai Bölüğüne yazmış, hatta Fedai Bölüğü heyetinden birini celbederek kati talimat vermişti. Bu işi Yakup Cemil Bey deruhte edilmişti. Şemsi Paşa buradaki tahkikatının bir sonuç vermemesi üzerine, Resne üzerine hareket etmeye karar vermişti.

8 Temmuz 1908 günü Şemsi Paşa Saray’la haberleşmek üzere Manastır telgrafhanesine girmişti. Şemsi Paşa, Saray’a “*Erkânî Harp Binbaşı Enver ve Niyazi Beylerin kıyafetini tebdil ederek cemiyeti fesadiyeye (İttihat ve Terakki) iltihak ettiğini ve her ikisinin ölüsünü veya dirisini ele geçireceğini müjdeliyordu*”. Fakat Paşa’nın Saray’la telgraflaşmasının ardından telgrafhaneden çıkarken yirmiden fazla seçme muhafızlarının olmasına rağmen “*İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin*” fedai subaylarından Teğmen Atif (Kamçıl) tarafından vurularak öldürüldü. Şemsi Paşa’nın katli meşrutiyete doğru atılmış bir adımdı. Fakat bu hadise henüz istibdadı yıkacak bir hal olmamakla beraber II. Abdülhamit’e vurulan ve onu en güvendiği adamından mahrum bırakan bir darbe ve Niyazi Bey’i takipten kurtaran ve nihayet cemiyete geniş nefes aldırın mühim bir vaka idi [11. 111.].

Sultan II. Abdülhamit, Şemsi Paşa'nın katlinden sonra Müşir Tatar Osman Paşa'yı geniş salâhiyetlerle Manastır fevkalade kumandanlığına tayin ve izam eylemiştir. Bölgenin içerisine düştüğü askeri ve siyasi durumdan sonra II. Abdülhamit'in bu ayaklanmayı bastırabilmesi için Makedonya'daki III. Ordu ve Edirne'deki II. Ordu'dan faydalanmasına imkân kalmamıştı. Ayaklanmayı Anadolu'dan 47 Tabur asker göndererek bastırmayı planladı. Ayrıca Makedonya'daki Rum çetelerinden faydalanılacaktı. Tatar Osman Paşa, Manastır'a geldiği sırada İzmir'den Selanik'e asker sevkine başlanmıştı. Bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti boş durmayarak el altından teşkilatını kuvvetlendiriyor ve Şemsi Paşa vakasından sonra cemiyete girenler çoğalmıştır.

Cemiyet, Anadolu'dan gelecek kuvvetlerin Niyazi Bey üzerine gitmesini önlemek için Doktor Nazım Bey'i İzmir'e yolladılar. 16 Temmuz'da, 27 Tabur asker İzmir'den deniz yoluyla Selanik'e gönderildi. Doktor Nazım ve Bursalı Tahir'de askerlerle birlikte vapura binenler arasındadır. Bunlar askerlerin bir kısmını daha Selanik'e gelmeden diğer bir kısmını ise Manastır yolunda İttihat ve Terakki Cemiyetine girmelerini sağladılar. Bu birlikler çeşitli bahanelerle Tatar Osman Paşa'nın Ohri'deki isyancılara karşı harekete geçme emrine karşı çıktılar. Niyazi Bey'in dağa çıkıp, bu hareketinin bastırılmamasından sonraki Makedonya topraklarında gerçekleşen bir başka önemli olay da, Firzovik toplantısıdır. 1908 yılının Haziran ortalarına doğru Kosova'da bulunan bazı yabancılar, Firzovik'te bir eğlence düzenlemeyi tasarlarlar ve hazırlığa girişirler [12. 104-105.]. Herhalde Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden koparılması yönündeki gelişmelerden ilişkili olan o bölgenin Arnavut'ları, bu hazırlıkları, Avusturya'nın askeri bir işgal hareketini örtmek için düzenlenmiş bir hile olarak yorumladılar ve silahlı olarak Firzovik'te toplandılar. Bu haber dallanıp budaklanarak yayılmış ve topluluğa katılanların sayısı ertesi ay otuz bine kadar yükselmişti. Fakat Avusturya'dan askeri bir işgal söz konusu olmadığı anlaşılıyor. Bu arada toplantının sükûnetle dağılmasını sağlamak üzere Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa tarafından 8 Temmuz'da görevlendirilen ve İttihat ve Terakki yanlısı olan Miralay Galip Bey, bunu meşrutiyetten yana bir toplantıya çevirmeye çalışıyordu. Necip Draga gibi Arnavut ileri gelenleri kendisine yardımcı olurken, İsa Bolatin gibileri de buna karşı çıkıyorlardı. 20 Temmuz 1908 günü Padişaha sunmak üzere Sadrazam ve Şeyhülislamın Kosova Halkı adına 180 imza ile çekilen telgrafta bir millet meclisinin toplanması isteniliyordu. Fakat Saray'dan herhangi bir cevap verilmedi. Bunun üzerine 22 Temmuz'da daha bir telgraf çekerek "*Teskin-i heyecan kabil olmuyor, halk müsellahan aşığı doğru akın ediyor*" diye ısrar edildi.

Bununla Saray'a karşı isyan bayrağını çeken yalnız ordu değil, artık bir halk isyanının da eklendiğini görmekteyiz. Ayrıca bu isyan devletin en duyarlı ve en göz önünde bulunan bir yerinde oluyordu ve bunu yapanlar da Saray'ın çok güvendiği Arnavutlardı. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır'ın ardından Ohri'de de faaliyetlerini arttırmışlardı. Ohri'deki *sınıf-ı sani* Redif Alayı Kumandanı Vekili Eyup Sabri Bey, asker ve ahaliden teşkil ettiği *Ohri Milli Alayı* Birinci Tabur Kumandanlığını ele alarak 20 Temmuz 1908'de askeri depoyu açtırıp, dokuz yuz mavzerle, doksan beş sandık cephaneyi yanlarına alarak dağa çıktılar. Bu gelişmeler karşısında Müşir Tatar Osman Paşa'nın Cemiyet tarafından, tutuklanması kararlaştırılmıştır. Karar üzerine Resneli Niyazi de birlikleriyle Manastır'a inerek Ordu Müşiri Tatar Oaman Paşa'nın evini sararak Paşa'yı dağa kaldırdılar.

Bu arada Enver Bey'e Merkez-i Umumi'den kâğıt gelir: "*Umumi talep vuku bulacak ve eğer Sultan razı olmazsa İstanbul üzerine yürünecektir. Tikveş'te bulunarak orada toplanan Mustafa Necip Efendi Komutasındaki Birinci Milli Tabur ile Köprülü, İştib Milli Taburlarıyla bir alay teşkili ile harekete hazır bulunmaklığım yazılıyordu*" diyordu. Enver Bey, 22 Temmuz 1908'de arkadaşlarıyla birlikte Köprülüye gelir. Emin ağa'nın evine iner. Asker-sivil şehrin ileri gelenleriyle görüşür. Cemiyetin Köprülü İdare Heyetine, ertesi gün Hükümet Konağından Meşrutiyetin ilan edeceğini bildirir ve hazırlık yapmalarını ister. ertesi gün Hükümet Konağının önünde toplanan halk, yaşasın millet, meşrutiyet, hürriyet diye bağırılmaktadır. Bir hoca dua eder, bir Bulgar Papazı Bulgarca nutuk çeker.

Enver Bey de Türkçe bir nutuk çeker ve meşrutiyeti ilan eder. "*Yaşasın vatan, hürriyet sözlerini hep beraber tekrar ettik. Bu sırada üç top atıldı. Asker selam vaziyetinde duaya katıldı, sonra kışlarına çekildiler*" demektedir. Kaymakam ve Komutan olup bitenleri genel Müfettişliğe bildirdiler. Enver Bey aynı gün Müfettiş-i Umumi Hilmi Paşa'dan, Sultan'ı taleplerin kabulüne ikna ettirebilmek için aracılık yapmasını rica eder. Aynı şekilde Enver Bey Avusturya gazetesi Neue Freie Press'ye, eğer Sultan Meşrutiyeti tekrar uygulamaya koymazsa Jön Türk Ordusu'nun İstanbul'a doğru harekete geçeceğine dair bir açıklama göndermişti.

Eş zamanlı Enver Bey bir telgraf çeker ve "*Hastayı tedavi ettik*" der. Aynı gün Ordu merkezi olan Manastır'da, İttihat ve Terakki Merkez Heyeti hürriyetin ilanına karar verdiler ve Kurmay Binbaşı Vehip Bey (Paşa) bir top arabasının üstünde Meşrutiyet beyannamesini okur. Kolağası Niyazi Bey de arkadaşları da Resne'de hürriyeti ilan ederler. Bu olup bitenler Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'i zor duruma sokar. Artık Padişah, Rumeli'deki bütün Ordu Birliklerinde aynı havanın estiğini ve geri dönüşünün olmayacağını görmüştü. Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa'ya şunları söylüyor: "*Yaşlandım ve yoruldum. Suyun akıntısına gide-*

ceğim. Meşrutiyeti her derde deva sanıyorlar, denesinler, görsünler” demiştir.

Çığ gibi kaynayan baskı altında, II. Abdülhamit yeni bir Sadrazam aramıştır. Sait Paşa’yı Kamil Paşa’ya tercih ederek Sadrazam yapmıştır [13. 19.]. Meclisi Vükela, Sait Paşa tavsiyesi üzerine, Padişah durumu bir mazbata ile bildirmiştir. 24 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) tarihli bu Mazbata Yıldız’a çekilmiş olan telgraf sayısının 67’ye çıktığını bildirmiştir. Böylece II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908’de “İkinci Meşrutiyeti” ilan eder, Anayasayı yeniden yürürlüğe koyar [14. 85, 14. 16, 14. 13, 14. 57, 14. 75.] ve tatil edilmiş olan Meclis-i Mebusan’ı toplantıya çağırır. Enver Bey Hürriyetin İlanını haberini Tikveş’te aldı. Sonra Enver Bey Selanik’e çağırılır. İttihat ve Terakki Merkezi: “Bugün bütün Selanik halkı akşam treni ile teşrifinize intizar edeceğinden, daha önce hareketinizin bildirilmesi rica olunur” diye telgraf çekmişti. Selanik’e gelişini Enver Bey’in kendisinden dinlersek: “Saat bire doğru Selanik’e vardık. Hemen bütün Selanik ahalisi istasyonda daydı. Coşkun haykırışlar, seviniş çılgınlıkları içinde tren istasyona girdi. Bulduğum vagon içinde ve hele kompartımanımın önünde izdiham o kadar artmıştı ki, Kurmay Cemal Bey (Paşa) ve Faik Bey’lerle arkadaşları, bu kalabalığı önleyip bana yol açmak için çok sıkıntı çektiler”. Selanik halkı Enver Bey’e görkemli bir karşılama töreni yaptı.

Enver Bey artık “Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey” olmuştu. Talat Bey (Paşa) hürriyet kahramanlarını karşılamak için daha trenden inmeden yanlarına giderek herkesten önce tebrik etmişti. Enver Bey’in elinden tutarak trenden beraber indiler. Seviniş içinde bulunan halka doğru “İşte Kahraman-ı Hürri-yet Yaşasın Enver Bey!” diye onları tanıttı. Binbaşı Enver Bey burada kısa bir konuşma yapar:

Vatandaşlar!

Hakkımda lütfen gösterilen bu sevgiye teşekkür ederim. Ben buna layık olmak için bir şey yapmadım. Her Osmanlı’nın seve-seve yerine getirmeye koşacağı bir vazifeyi talih bana verdi. Eğer bunu hakkıyla yerine getirebildiysem, bu ödül bana yeterlidir. Hamdolsun, Meşrutiyete kavuştuk. Hürriyetimizi aldık. Fakat bununla vazifemizin bitmiş olduğunu sanmayalım. Asıl zorluk bundan sonra başlar.

Yükselme yolunda attığımız bu ilk adımı başarıyla ilerletmek için çok çalışmak, dikkat etmek gerekir. Mamefih bundan böyle Müslim gayrimüslim bütün vatandaşlar elbirliği ile çalışarak hür milletimizi, vatanımızı daima yükselmeye götüreceğiz. Yaşasın Millet! Yaşasın Vatan!

Sonuçta Binbaşı Enver Bey artık siyasetin tam ortasına atılmıştır.

Kaynakça

1. Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), Sander Yayınları, Çev: Nuran Ülken, İstanbul 1971, s. 16.
2. Ali Merthan Dündar, Panislamizm’den Büyük Asyacılığa, Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya, Ötügen Yayınları, İstanbul 2006, s. 78; Fakat Rus Konsoloslughuna gönderilmemiştir.
3. Süleyman Kani Ertem, Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 306.
4. Mehmet Hacısalıhoğlu, Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918), Çev: İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 174; Tüncer, 2010, a.g.e, s. 94.
5. Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2010, s. 281.
6. Jean Paul Garnier, Osmanlı İmparatorlughunu Sonu II. Abdülhamit’ten Mustafa Kemal’e, Çev: Zeki Çelikkol, Remzi Kitavebi, İstanbul 2007, s. 92.
7. Nevzat Kösoğlu, Enver Paşa, Ötügen Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008, s. 52.
8. Oral Sander, Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e, İmge Kitabevi, 20. Baskı, Ankara 2010, s. 327.
9. Süleyman Kani İrtem, Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilali, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 18.
10. Tahsin Uzer, Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Türk Tarik Kurumu, Ankara 1979, s. 91.
11. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Surette İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, Belleten, C XX, Sayı 77, Yıl 1956, s. 111.
12. Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 104-105.
13. Tarık Zafer Tunaya, Hürriyet’in İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, Cumhuriyet Armağanı, 1998, s. 19.
14. Cem Eroğul, 1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri, (Ed: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü) 100. Yılında Jön Türk Devrimi, s. 85; Baram Hocoğlu, II. Meşrutiyet’te İktidar – Muhalefet İlişkileri 1908 – 1913, Kitapyayevi, İstanbul 2010, s. 16; Hasan Taner Kerimoğlu, İttihat – Terakki ve Rumlar 1908 – 1914, Libra Kitap Yayınları, İstanbul 2009, s. 13; H. Zafer Kars, 1908 Devrimi’nin Halk Dinamiği, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997, s. 57; Tarık Zafer Tunaya, İkinci Meşrutiyet’in Siyasal Hayatımızdaki Yeri, Haz: Siyasi İlimler Türk Derneği, Türk Parlamentoculuğun İlk Yüzyılı 1876 – 1976, Ankara, s. 75.

ЛОЗАН КОНФЕРЕНЦИЯСЫНДА ҚҰРЫЛҒАН ТЕПЕ-ТЕҢДІКТІҢ ЖОЙЫЛУЫ ЖӘНЕ КИПР МӘСЕЛЕСІНІҢ ТУЫНДАУЫ

Кыпр Месеlesi 1955'lerde veya 1963'de başlamış bir mesele değildir [1. 67.]. Bugünkü Kıbrıs Türkü'nün mücadelesi, 1825, 1878 ve 1900'larda Rum Ortodoks Kilisesi'nin yürüttüğü Rum isyanı ve Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak davasına başladığı günden beri vardır. Kıbrıs 1571 – 1914 yılları arasında Türk, 1914 – 1960 yılları arasında İngiliz egemenliği altında yaşadıkdan sonra 1960'ta Bağımsız bir Cumhuriyet olmuştur. Kıbrıs sorunun uluslararası boyut kazanması, İkinci Dünya savaşı ertesinde başlayan dekolonizasyon süreci ve uluslar arası ilişkilerin demokratikleştirilmesine dönük çabaların yoğunlaşmasıyla eşzamanlıdır.

Ada'nın, Kıbrıslı Türkler ve Türkiye'nin muhalefetine rağmen Yunanistan'a ilhak edilmek istenilmesi (ENOSİS) adada Türkler ile Rumlar ve ada dışında Türkiye ile Yunanistan arasında “*Kıbrıs Uyuşmazlığı*” diye adlandırılan mücadele ve çatışmaları ortaya çıkartmıştır. Fiilen 1878'de ve resmen 1923'te İngiliz idaresi altına giren Kıbrıs Adasında, 1925 – 1959 yılları arasında Rumlar, Ada'nın statüsünü değiştirmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardı [2. 26.]. Bunu güzel örnekleri de adadaki Yunan konsolosları, İngiliz sömürge yönetimini zor durumda bırakmak için ellerinden gelen düşmanlık tahrikçi, kışkırtıcı ajanlar olarak etkinliklerine devam ettiler [3. 35.].

Bunlardan birisi olan Aleksander Kypru, öylesine çalışıyordu ki, 1931 Ekimi'nde İngiliz yetkilileri güven mektubunu iade etmek zorunda kaldılar. Aynı zamanda Yunan basını da enosis taraftarlığını sürdürüyordu. İngiliz idaresi 1928 yılında, Yunanistan'dan gelen beş gazetenin ada'da satışını, başkaldırıya teşvik ettikleri gerekçesiyle yasakladılar [4. 24.]. 1931 ayaklanmasında Kıbrıslı Rumlarla birlikte isyana katılması için Pire'de gönüllülerden oluşan bir komite kuruldu. Atina'da Yunanistan'ın eski Devlet Başkanı Amiral Paul Kunduriotis'in önderliğinde “*Kıbrıs Merkez Komitesi*” oluşturuldu. Peşinden de “*Kıbrıs Dostluk Derneği ve Kıbrıs Ulusal Bürosu*” kuruldu. Bu teşkilatların asıl maksadı Kıbrıs Adası'ndaki İngiliz yönetimine muhalefeti kışkırtmaktı. Birde İngilizlerin Kıbrıs Adasının yönetimi siyasetindeki uyguladığı politikada başarılı olamamıştı. Üçü Türk, dokuzu Rum ve altısı İngiliz olmak üzere halk tarafından seçilen “*Yasama Meclisi*” vardı. 1925'te Yasama Meclisin üyeleri arttırıldı. Kıbrıs Türk temsilcilerinin sayısı aynı kalırken, Kıbrıslı Rumların ada nüfusunun gerçek durumuna daha uygun olması için on ikiye çıkartıldı. Ancak İngiliz temsilcilerinin de sayısı da dokuza yükseltildi.

Böylece Kıbrıslı Rumların sandalye çoğunluğu kazanmaları önlenmiş oluyordu. Bunun sonucunda, Kıbrıslı Rumlar kendilerini, eskisi gibi güçsüz bir durumda buldular. Kıbrıs'taki İngiliz sömürge yönetimi Kıbrıs'ın ortalama hayat düzeyini yükseltmeyi başaramadı. 1920'lerin sonuyla 1930'larda Ada büyük krizin yansımalarını yaşarken, bu düzey daha da düştü. Bakır ve asbest madenlerindeki binlerce işçi işten çıkartıldı, iş başına şansına sahiplerin ücretleri de düşüktü. Tarım ürünlerinin fiyatları düştü, borçlar arttı. Bu esnada, sömürge yönetimi de artan bütçe açığını kapatmak için vergileri yükseltmeyi sürdürüyordu. 1931'de çiftçilerin % 82'ye varan bir oranı borç içindeydi, bu borcun toplamı 1.800.000 sterlini buluyordu. Bu nedenlerle, Kıbrıslılar, İngiliz sömürge yönetiminden ekonomik ve toplumsal reform konusunda pek az şey bekleyebilirdi. İngiliz sömürge yönetimi çerçevesinde harekât ederek Kıbrıs'taki siyasal statükoyu değiştiremeyen Kıbrıslı Rumlar, istenilen değişiklikleri baskı yaparak gerçekleştirmeyi denediler. Bu amaçla bir dizi siyasal örgüt kurdular. Bunların en güçlüsü, 1922'de kurulmuş olan “*Milli Örgüttür*”. Amacı, Enosis için, gereken her yoldan mücadele etmek üzere, bütün yetişkin Kıbrıslı Rum erkeklerini seferber etmektir. Başkanı III. Cyril'di. Kition, Baf ve Girne piskoposları da örgütün üç bölge sorumlusuydu. Yönetim Kurulu; Meclis, başpiskopos, üç piskopos ve Yasama Meclisinin on iki Kıbrıslı Rum üyesinden oluşuyordu. 1929 senesinde İşçi Partisi iktidara gelmesi üzerine, Rumlar Londra'ya bir heyet göndererek mevcut olan anayasada değişiklikler yapılmasını ve Rumların Ada'da üstünlük sağlamaları durumuna gelmesini teklif ettiler. Ancak bu teklif reddedildi. Muhalefette iken Rumları destekleyen İşçi Partisinin, iktidara geçince bu şekilde hareket etmesi Rumları şaşkına döndürdü. Fakat Hükümetin bu cevabına rağmen Rumlar, kendilerine taraftar olan İngilizlerden devamlı teşvikler gördüler. Neticede 1930 – 1931 yıllarında, ayrıca Kıbrıs'ın dört bir tarafında, gençliğin enerjisini milliyetçi ülküler yolunda yönlendirecek “*Milliyetçi Gençlik Kulüpleri*” de kuruldu.

1931 isyanında elebaşılığı rolünü oynayan Meclis üyesi Kitium piskoposu Nikodemos, 18 Ekim'de, bir toplantıya çağırıldığı meclisteki Rum üyelerine meclise sunulmak üzere hazırlandığı bir manifestoyu okudu. Bu manifestoda; “*Yürüyeceğimiz bir tek yol vardır. Enosis bayrağını gün ışığında çekerek, milli kurtuluşumuzu anavatan Yunanistan'a birleştirerek elde etmiş oluruz. Tanrı ve asırlık vatanımız Yunanistan, Megalı İdea adına Halkın sesi Hakın Sesidir. Bizim her hususta tek kurtuluşumuz, milli hürriyetimizdir. Bu da Yunanistan'la*

birleşmekle mümkün olacaktır. Herkes ileri. Özellikle bu yolun rehberleri, öncü gençler... İleri. Kendilerine ve hukuki olmayan kanunlarına itaat etmeye mecbur olmadığımız yabancı idareciler memleketimizden uzaklaşsınlar” denilmekte idi [5. 184 – 5. 26.].

Bu manifestoya baktığımızda bu piskopos Kıbrıslı Rumları isyana teşvik ediyordu. Böylece, Kıbrıslı Rumların büyük çaplı bir ayaklanmasını desteklemek için gerekli örgütler de oluşmuş oluyordu. Artık Ada’yı ateşe vermek için gereken tek şey, herkesin beklediği bir kıvılcımdı. Kavanin Meclisi üyeliğinden ayrılan Nikodemos’un 20 Ekim’de Limasol spor alanında bir başka konuşmasında ise Yunanistan’a ilhaktan bahsetti ve “*menfur, kötü ve ahlaksız İngiliz rejiminin hukuki olmayan kanunlarına karşı halkın hürmet ve itaat göstermemesini*” bildirdi. İsyana başlama parolası olarak da; “*Artık yabancılara, milli duygumuz ve tahsilimiz olduğunu ve Yunan bayrağı altında hür yaşamamız gerektiğini göstermek zamanı gelmiştir İLHAK yaşasın*” diye bağırmişti [6. 85.]. Limasol olayları çok heyecanlı bir şekilde Lefkoşa’daki Rum liderlerine bildirildi. Bu haberler merkezde geniş tepki yarattı. Meclis üyeliğinden istifa eden Kitium piskoposuna uy-mayan bir kısım Rum üyeleri de bu heyecan kasırgası içinde kendi istekleriyle istifalarını verdiler.

1931 yılı bütçe görüşmelerinde Vali Storrs’un memurlarla ilgili olarak hazırlamış olduğu vergi tarhları konusundaki kanun tasarısı Kıbrıs Teşrii Meclisinde (Legislative Council) bulunan Rum delegeler tarafından reddedilmiştir. Vali Strros bunun üzerine “*Order in Council*”e başvurdu. Valinin bu davranışı 1931 isyanını tasarlayanlar için gereken kıvılcımı fazlasıyla teşekkül ettirdi. 21 Ekim günü Papaz Dionysios Kykkotis’in liderliğinde çoğunluğu öğrencilerden oluşturduğu Rum topluluğu “*Enosis, Enosis*” diye Yunan Milli Marşı’nı söyleyerek Vali Konağına doğru ilerlediler. Gittikçe artan kalabalık konağın girişindeki silahsız emniyet kuvvetlerinin oluşturduğu barikatları açarak binanın önüne geldiler. Lefkoşa komiseri, polis komutanı ve Sömürge Müsteşarı göstericilerin liderleriyle konuşarak, ortalığı yatıştırmaya çalıştılar ve sakin olur-larsa valinin kendileriyle görüşebileceğini bildirdiler. Fakat Meclis üyeliğinden istifa eden üyelerden Feodotu “*Vali bizi görmeyi reddetti*” diye bağırarak galeyanda olan halkı kızdırttı.

Bunun üzerine konağın camları taşlandı ve birkaç gösterici konağın üstüne çıkarak Yunan bayrağını çektiler[7. 344.]. Bu sırada Yüksek Rütbeli bir Kıbrıslı Türk Subayının komutasında 40 silahlı polis olay yerine intikal etti. Vali Sir Ronald Storrs, Lefkoşa kaza komiseri ve bazı ileri gelen İngiliz yöneticiler de vali konağındaydılar. Komiser, kalabalığın önce silah kullanılmadan dağılmasını istemişse de kontrolden çıkan Rumlar tarafından, polis otomobilleri ateşe verilmişti. Bunun üzerine polis ateş açmak zorunda kalmış, bu arada da vali konağı tutuşmuş, ahşap olan bina on dakika içinde yanıp kül olmuştu. Ayaklanma diğer böl-gelere sıçradıysa da Mısır’dan takviye kuvvetlerin getirilmesi ve beş İngiliz savaş gemisinin Kıbrıs li-manlarına ulaşmasıyla durum kontrol altına alındı. İsyanın başlatılmasında ve İngiliz aleyhtarlığını tahrikte büyük rolü olduğu düşünülerek Yunan konsolosu Kyrou’nun konsolosluk Exequatur’u geri çekildi. Böylece Kyrou, Kıbrıs’la diğer Britanya dominyonlarının herhangi bir yerinde vazife almamak üzere adadan ayrıldı. “*Teşrii Meclisi lağvedildi. Kitium piskoposu Nicodemus Mylonos ve Girne piskoposu, Rahip Kykkotis, Yasama Meclisinin iki eski üyesi ve Milli Radikal ile Komünist Partinin önderleri de dâhil olmak üzere adadan sürüldüler*”. Birçok hürriyetleri tehdit edici kanunlar çıkarıldı.

Bu kanunlar arasında; Basın kanunu, muhtarların seçim yerine hükümet tarafından tayinleri, hükümetin izni olmadan bayrak çekilmemesi, kaza komiserlerinin izni alınmadan, ayin ve okul zamanını haber verme dışında, çan çalınmaması, ika edilmiş olan 234.345 sterlinlik zararın mesul köy ve kasabalardan toplanması. “*Siyasi partiler kapatıldı, Sansür tesis edildi, Türk ve Yunan tarihinin okullarda okutulmasına son verildi*”. 1931 isyanında 7 kişi ölmüş, 67 kişi yaralanmış ve 400 kişi de tutuklanmıştır.Enosis için ilk silahlı eylem olması yanında, 1931 isyanında diğer önemli bir nokta da, Yunanistan’ın isyandaki rolünün tespitidir. 29 Ekim 1931’de Yunan Başbakanı Venizelos’un Türkiye’nin Atina Büyükelçisine söylediği sözler Yunanistan’ın ne kadar olayların içinde olduğunu göstermektedir;

“*İngiltere’nin er geç Kıbrıs’ı Yunanistan’a terk edeceğine kaniim. İşçi Partisi Avam Kamarasında mutlak bir çoğunluğa sahip olsaydı, işçi hükümeti zamanında Kıbrıs’ın Yunanistan’a terki bir emrivaki olacaktı. Esasen muhafazakârlar da Ada’nın Yunanistan’a ilhakına taraflıdır*”. Ayrıca son Rum isyanında İstanbul’daki Rum Ortodoks ruhani reisliğinin gizli faaliyetinin de müessir olduğu ortaya çıkmıştır. Atina’da senede bir defa intişar eden “*Megas Engiglopedikos Kazamias*” unvanlı 1931 senesine ait takvimin 24 sayfasında münecim gibi daha evvel zuhurunu bildirdiği hadisat meyanda bu sene Teşrinisani zarfında Kıbrıs’ın Yunanistan’a ilhakına dair bir hareketin vukua geleceğini ve bu meyanda on iki adanın da bu suretle ilhakına bir nümayiş yapılacağını yazmaktadır [8. 4.].

Bu faaliyet teyit etmekte ve aynı zamanda Atina’da münteşir “*Patris*” gazetesinin 5 Teşrinisani 1931 tarihli nüshasının birinci sayfasında dercedilen bir resimde Rum Ortodoks ruhani reisinden sonra en büyük “Protosingelos” rütbeyi ruhanisine irtika ettirilen Sinot azalarından Alaşehir metropoliti Maksimosun son Kıbrıs ihtilalını ihdas ve hareketi idare eden en mühim uzuvlardan milli şair Libertis ve Mustafa mebus Lanitis ve Kıbrıs’ın Yunan konsolosu Aleksis Kiro ve belediye reisi hacı Pavlo arasında fotoğrafının bulunması

son Kıbrıs isyanı ile Fener Başpapazlığının da alakadar olduğu kanaatini getiriyordur [8. 4.].1933’de Vali bir Yasama Meclisi’nin yerini almak ve kamuoyunun nabzını yoklamak üzere, vali tarafından atanan altı, daha sonra sekiz Kıbrıslıdan oluşan bir “*Danışma Konseyi*” kuruldu. Aynı yıl içinde İngiltere Müstemleke Nazırı Filip Kanlıf Lister 19 Nisan 1933 tarihinde Kıbrıs’ı ziyaret etti. Kıbrıslı ahali İslam namına mülakat talep eden heyet kabul edilmiyor. Fakat Kıbrıs Başpiskopos’un görüşme talebi olumlu karşılanıyor [9. 12.].

Kiliseye 1931’deki isyanda organizatör olduğu için bu mecliste yer verilmedi. “Danışma Konseyinin” elinde pek yetki yoktu, ama en azından memnuiyetsizliklerin açıkça dile getirildiği bir platform işlevi görüyordu. Başka bir deyişle, Kıbrıslıların hükümette büyük bir yerleri yoktu, bir tek bu kanalla seslerini duyuruyorlardı. Rumlar “*Danışma Konseyine*” seçilen Rum üyelerini vatan haini ilan ettiler ve eski anayasanın daha çok geliştirilerek Rumlara daha geniş yetki verilmesini talep ettiler. Böyle bir durum söz konusu olduğu zamanlarda Kıbrıslı Türklerin toplum teşkilatı mevcut olmadığını Türkiye’nin Kıbrıs Konsolosluğundan Yüksek Başvekâlete gönderilen yazısından anlaşılıyor [10. 18.]. Buna rağmen Kıbrıslı Türklerin anavatanlarına olan sevgisini ve hissettiklerini İnönü’ye gönderdiği mektuplarından anlaşılıyor. “*Kıbrıs’ta İngiltere Hükümetinin idaresinde bulunuyoruz. Biz eski Hilafet idaresinden intikal eden insanlar olduğumuz için durumumuz mesut değildir. Fakat ada kısılp kalan biz Türkler, kendi Türklük seciyelerini bozmamış, kanlarına ecnebi kanı karıştırmamıştır. Bunun için Anavatan muhabbetini hiç unutmadık. Zaten Anadolu’nun kucağındayız, yalnız idare noktasından ayrılmış isekse hissiyat ve maneviyat cihetinden aramızda hiçbir ayrılık kabul etmiyoruz diyorlardı*” [10. 19.].

Sonuç olarak bu durumları göz önüne alarak değerlendirdiğimizde Ada Türklerin, Rumların artan şiddet eylemlerine ve adayı Yunanistan’a bağlama, yani Enosis fikrine karşı çıkmışlar ve barıştan yana bir tutum sergilemişlerdir.

Kaynakça

1. Rauf R. Denктаş., “Kıbrıs’ta Gerçek Huzur”, Haz: Derviş Manizade, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1975, s. 67. Rauf Denктаş bu makalesi yazdığı vakitlerde: “Kıbrıs Otonom Türk Yönetimi Başkanı ve Kıbrıs Cumhurbaşkanı Yardımcısı” idi.
2. Bahadır Bümin Özarsılan, Uluslararası Hukuk Açısından Kıbrıs sorunu ve Avrupa Birliğinin Yaklaşımı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 26.
3. Ahmet Gazioğlu, İngiliz İdaresinde Kıbrıs, I Cilt, Ekin Basımevi, İstanbul 1960, s. 35.
4. Pierre Oberling, Bellapais’e Giden Yol Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs’a Zorunlu Göçü, Gnkur. Basımevi, Çev: Mehmet Erdoğan, Ankara 1988, s. 24.
5. Süleyman Özmen, Avrasya’nın Kırılma Noktası Kıbrıs, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 184; Abdulhaluk Çay, Kıbrıs’ta Kanlı Noel – 1963, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1989, s. 26.
6. Erol Mütercimler, Satılık Ada KIBRIS, Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri, Alfa Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2007, s. 85.
7. Turgay Bülent Göktürk, “Rumların Kıbrıs’taki Enosis İsteklerinin Şiddete Dönüşmesi 1931 İsyanı Öncesi ve Sonrası”, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt VII., S 16-17, İzmir 2010, s. 344.
8. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.109.727, s. 4.
9. BCA, 030.10.234.578, s. 12.
10. BCA, 030.10.124.886, s. 18.

УАЙСОВА Ш.Н.

аға оқытушы, тарих магистрі
Қазақинженерлі-техникалық академиясы
(Астана қ.)

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

XX ғасырда, бұл жағдайды ерекше атап өткеніміз жөн, КСРО-да, сонымен бірге Қазақстанда да білім беру саласы ең жоғары дамыған салалардың бірі болған. Дайындалған мамандар деңгейі биік болған. Алайда, 80 жылдардың соңында, 90 жылдардың басында орын алған тоқырау нәтижесінде білім беру жүйесінің жағдайы төмендеп, жаңа, нарықтық жағдайға бейімделуге мәжбүр болған-тын.

Кеңестік білім беру жүйесінің даму барысы күрделі болды. Бұл кезеңде бастауыш және орта мектептер, техникумдар, институттар ашылған. 30 жылдардың соңында бастауыш білім беру аяқталған-тын.

1938-1939 оқу жылында облыс бойынша 825 бастапқы мектеп, оқушылар саны – 119402, БОМ -

174, оқушылар саны – 27994 бар. 4 күндізгі, 2 кешкі педагогикалық училище мен бір педагогикалық институт бар. Ондағы студенттердің саны – 1500. Сонымен қатар 16 ересектерге арналған БОМ қатысушыларының саны -580, 4 ОМ, қатысушыларының саны – 703 адам, болды [1, б. 79].

Оңтүстік Қазақстан облысының халыққа білім беру мекемелерінде 60-шы жылдары 54 мың әйел жұмыс істеген, 8 мыңнан астамы – мектепке дейінгі мекемелерде жұмыс істеген. Луговск мектепке дейінгі балалар үйінің директоры (Жамбыл облысы) 30 жылдан астам уақыт бойы педагогикалық салада жұмыс істеп, Ленин орденімен марапаттауға лайық деп танылған. 265 педагог әйелдерге республиканың еңбегі сіңген оқытушысы құрметті атағы берілген, 5132 мұғалім орден мен медальмен марапатталған. 2243 әйел жоғарғы оқу орындарының кафедраларында, оқу кабинеттерінде және зертханаларында жұмыс істеген, оның ішінде – 23 ғылым докторы мен 600 ғылым кандидаты мен доценттер болды [2].

Жоғарғы оқу орындары мен ғылыми мекемелерде 685 ғылыми жұмыскер жұмыс істеп, 298 мың адам жоғарғы оқу орындарында, арнайы орта білім беретін оқу орындарында және мектептерде оқып білім алған. 1965-1967 жылдар ішінде 40 мыңнан астам көп кездесетін мамандық кадрлары дайындалған.

Қазақстанның Ғылым академиясы жүйесінде 2540 әйел жұмыс істеді, олардың ішінде медицина ғылымдарының докторы Г.Тарабаева, геология-минералогия ғылымдарының докторы Е.Ф.Фесенкова қызмет етті.

Тасова М. – мектеп-интернат директоры, Косарева Е.П. – балалар үйінің директоры, Сүлейменов С.Т. – Қазақ химия-технология институтының ректоры, Биболова К.С. – оқу-тәрбие беру кешенінің директоры, Коршев Б.С. – облыстық аурухана дәрігері және т.б. қайрат-жігерімен еңбек етті [3].

146 әйел республиканың Жоғарғы Кеңесінің депутаты болды, оның ішінде 54 қазақ болды. Жергілікті кеңестерге 28399 әйел немесе 33,7% сайланып, он жергілікті кеңес депутат әйелі аудандық кеңестердің атқару комитеттерінің төрайымдары болып жұмыс істеді: 284 – ауылдық. 60-шы жылдары Қазақстанда 156 әйел Социалистік Еңбек Ері атағына лайықты деп танылған, 4925 – Кеңес Одағының ордені мен медалімен марапатталған, 28556 – Жергілікті Кеңес депутаттары, 146 – республиканың Жоғарғы Кеңесінің және 14-і – КСРО Жоғарғы Кеңесінің, 500 – ғылым кандидаттары мен доценттер, 14 – ғылым докторы [4].

Тоқсаныншы жылдардың соңында орын алған тоқырауға қарамастан, үкімет білім беру саласына ерекше көңіл бөлген еді. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың басшылығымен құрылған «Қазақстан - 2030» бағдарламасында білім беру саласының мәселелері мен мақсаттары қарастырылды. Білім беру жүйесін дамыту Концепциясы және білім беру мемлекеттік бағдарламасы құрылды, жүйенің заң шығару, құқықтық негізі жасалды. Мектептер жөнделе басталды, қажетті жабдық келіп түсті, педагогтардың біліктілігін арттыру курстары жұмыс істеп, модульді оқыту, дарынды балалармен жұмыс істеу бағдарламасы тәжірибеге енгізілді, компьютер техникасы пайда болды. Облыс мектептері әлемдік білім беру кеңістігіне белсенді қарқынмен кіріп, «ГЛОУБ», «ЮНЕСКО экологиялық халықаралық жобасымен», «Сорос-Қазақстан» қорымен байланыстар кеңейтілді. Соңғы бірнеше жыл ішінде облыста 15 мектеп тұрғызылып, төртеуі қалпына келтірілген және 37-сі қайта тұрғызылған, сол кездегі мектептердің жалпы саны – 965 еді.

«2000 жыл мұғалімі» байқауы Шымкентте өтті. Бас жүлдені №26 мектеп гимназиясының математика пәні мұғалімі Полат Тұрлыбеков, бірінші орынды М.Дулати атындағы №18 мектеп педагогы Мұхтар Керімбеков (математика пәні мұғалімі), екінші орын – 29-шы мектептен Алла Мырзалиева (экономика пәні) және Ш.Уәлиханов атындағы №18 мектептен Юлия Догадова (химия және биология пәні мұғалімі), үшінші орынды – Т.Рысқұлов атындағы №25 мектептен Тәжінкүл Есіренова (география пәні), М.Өтемісұлы атындағы №52 мектептен Клара Беспалева (қазақ тілі мен әдебиеті пәні) мен №20 славян гимназиясынан Анна Вензель иеленіп, көрермендер көзайымы сыйлығына балалар-жасөспірімдер орталығының педагогы Елена Сапожникова лайықты деп танылды.

Мектеп жүйесін қайта құру қорытындысының бірі күндізгі жалпы білім беретін мектептер санының артуы болып отыр. 2001-2002 оқу жылының басында 515 мың 871 оқушысы бар 967 мектеп болды, ал 2000-2001 оқу жылында оның саны 506 мың 079 адам білім алатын 952 мектеп еді. 658 мектепте оқу қазақ тілінде, ал 17 мектепте – орыс тілінде, 80 – өзбек тілінде, 3 – тәжік, 209 – аралас мектептер. Мемлекеттік тілде білім беретін мектептердің өсу қарқыны байқалған.

Облыста 13953 тәрбиеленуші қатысатын 103 мектепке дейінгі білім беретін мекеме жұмыс істеді. 2001 жылмен салыстырғанда мектепке дейінгі мекемелер саны 4-ке артып, 42-ні құрады, оларда 14 мың 268 бала тәрбиеленді. 10 мамандандырылған мектеп-интернатта 1 мың 924 оқушы тәрбиеленіп білім алған, 4 балалар үйінде – 638, 12 білім беретін мектеп-интернатта – 4 мың 619, санаториялық мектеп-интернатта – 536, 7 мектеп интернатта – 536, 5 кешкі мектеп – 2610 бала білім алған.

2001 жылы 26 мектеп тұрғызылып, 52 мектепте қосымша құрылыс аяқталған. Осы мақсат үшін, облыстық бюджеттен 162,3 млн теңге, ал жергілікті бюджеттен – 221,8 млн теңге бөлініп, демеушілік көмек қоры 71,8 млн теңгені құрады. Материалды-техникалық базаны нығайту үшін, облыстық бюджеттен 21 млн теңге бөлініп, осы қаражатқа 4 мың 486 мектеп партасы сатып алынған. Мемлекеттік ақпараттандыру бағдарламасына сәйкес, облыстың 998 білім беру мекемесі компьютерлік техникамен қамтамасыз етілген.

Облыста 2002-2004 жылдарға арналған ақпараттандыру жөніндегі өңірлік бағдарлама жасалған. Аталған бағдарлама аясында облыстық бюджеттен 341 млн 419 мың 400 теңгені бөлу қарастырылған. 2001 жылы облыстық бюджеттен 29 млн теңгеге 119 компьютерлік сынып сатып алынған. Олар 98 бастауыш мектепте, 8 қосымша мектеп-интернатта, 2 балалар үйінде және 11 кәсіби мектепте орнатылған. 2001 жылдың қыркүйегінен бастап туған тілі ретінде түрік тілін үйренетін оқушылардың саны артқан (5 мектепте – 1 мың 455 оқушы). Кәріс тілінде оқыту қалпына келтіріліп, 35 бала оны Шымкентте үйреніп, 19 – Мақтарал ауданында, облыстың 15 мектебінде – 866 бала күрді тілін ана тілі ретінде үйренген.

Оңтүстік Қазақстан облысында 49198 мұғалім жұмыс істесе, оның ішінде жоғарғы санатты – 6933, бірінші санатты – 10785, екінші санатты – 12440 мұғалім бар. Облыс педагогтарының біліктілігін арттыру мәселесімен үздіксіз білім беру институты айналысады. Мұнда «Экономикалық білім беру негіздері», «Валеология», «Дебат» арнайы курстары ұйымдастырылып, «Жаңа буындағы оқулықтарды апробациядан өткізу нәтижелері» тақырыбына республикалық конференция өткізілді. 2011 жылдың қыркүйегінде бастауыш және орта кәсіби білім беретін оқу орындарында ақпараттандыру бағдарламасы бекітілген.

1997-2001 жылдары облыстық бюджеттен жабдық пен әдістемелік қамсыздандыру үшін қаражат бөлінбеген. Бұл жағдайда музыкалық және өнер колледждерінің жағдайы өте қиын еді, өйткені олар ақылы негізде топтарды қамсыздандыру мүмкіндігіне ие емес еді.

Сонымен қатар, мектептің материалды базасы әлі де болса шешілмеген мәселе күйінде қалды. Облыстағы мектептердің көпшілігінің ғимараты типтік жоба бойынша салынбаған, олар негізгі санитарлық-гигиеналық талаптарға сәйкес келмейді. Апаттық жағдайда тұрған мектептер де болды, жуатын құралдар мен канцеляриялық тауарларға қаражат жетіспеді, коммуналдық қызмет құны да жоғары, аз қамтамасыз етілген жанұялардың балаларының саны артты.

Қазақстанда 2005-2006 оқу жылының басында 2,8 млн адам оқитын 8157 жалпы білім беретін мектеп жұмыс істеп, оның ішінде 307 кәсіби мектеп, лицей мен 415 колледждегі 6016 ауылдық жердегі мектеп жұмыс істеген (73,8%) [5, б. 299].

Облыста 117 мектепке дейінгі білім беретін мекеме жұмыс істейді, оның ішінде – 108 – мемлекеттік мекеме бар, бос ғимараттарда 9 балалар үйі, 530,5 мың қатысушысы бар 1007 мемлекеттік жалпы білім беретін мектеп пен 7 жекеменшік мектеп – 1,5 мың адам білім алған. Жалпы саны 42,8 мың адамнан асатын 50 колледж бен 7 филиал бар. 19 жоғарғы оқу орны, оның 3-і – мемлекеттік, 9 филиал, мұнда 101 мың студент білім алған.

Облыстың көптеген аудандарының толық емес оқыту айналымымен мектептерді ұйымдастыру есебінен (бастауыш және негізгі) мектептердің жоғарғы тығыздығын қамтамасыз ететінін, ал толық орта мектептердің бағдарламасының мектеп интернаттарда игерілетінін айта кету керек. Одан бөлек, ауылдық жерлердегі мектепке дейінгі мекемелердің кемшіліктері көп. Облыста ауылдық жерлерде балаларды мектепке дейінгі тәрбиелеуде айтарлықтай кемшіліктер орын алған, ал орта білім беру қажеттіліктерге сәйкес келеді.

Облыстың мектепке дейінгі және орта білім берумен қамсыздандырылу мен қол жетімділігін бағалауға талдаудың көрсетуі бойынша, оқушылардың саны 2001 жылдан 2008 жылға дейін 60,0%-ға артқан, мектепке дейінгі мекемелер саны - 62,2%-ға артқан. Облыстағы балалардың мектепке дейінгі мекемелерінің жалпы санының 152-сі (92,7%) - мемлекеттік, 12 (7,3%) - жекеменшік, оның ішінде 155 – жалпы мақсаттағы, 1 – санаториялық типтегі, 8 – мамандандырылған мекемелер.

2007 жылдың артықшылықтары: энергия көзімен жабдықтауды жақсарту, денсаулық сақтау нысандарының желісін, жолдар сапасын оңтайландыру, кішкене мектептерді ірілеріне біріктіру, 21 жаңа мектеп құрылысын аяқтау.

2008-2009 оқу жылының басында Оңтүстік Қазақстан облысында 1032 күндізгі жалпы білім беретін мектеп жұмыс істеген, оның саны өткен жылғы деңгейде қалып отыр, олардағы оқушылардың саны 0,8%-ға азайған.

2008-2009 оқу жылында 87 дербес ұйым мен олардың 10 филиалы техникалық және кәсіби білім бе-

ретін мамандарды дайындады, қатысушылардың саны – 76,8 мың адамды құрады. Білім беру үрдісінде 5,6 мың мұғалім мен 0,7 мың өндірістік білім беру шеберлері қызмет еткен.

2008-2009 оқу жылында жоғарғы оқу орындарында 13,3 мың маман дайындалған, бұл өткен оқу жылына қарағанда 37,0%-ға төмен.

Орта арнайы және бастауыш кәсіби білім беру желісін оңтайландыру мен дамыту бойынша білім беру бағдарламаларын күшейту қажет [6, б. 15-18].

Облыстық бюджет қаражатының есебінен 2010 жылы бірнеше жылдар бойы мәселесі шешілмеген 62 апаттық мектептен 45 мектеп тұрғызу жоспарланған. Елбасының тапсырмасы бойынша 2010 жылы 7 мың орындық 118 балаларға арналған мектепке дейінгі мекемені ашу жоспарланған, нәтижесінде мектепке дейінгі мекемелердің балаларды қамтуы 18%-ды құрайды. Сонымен қатар, 2010 жылы республикалық бюджет есебінен 4,2 мың орындық 13 балалар бақшасының құрылысы жоспарланған. Оқушылардың білім сапасын арттыру мақсатында, жалпы білім беретін мектептердің материалды-техникалық базасын жабдықтауға аса назар аударылады. Облыстағы жалпы білім беретін мектептердегі ескірген мектеп парталары мен мектеп тақталарын ауыстыру және олардың қажеттілігін жүзпайыздық қамсыздандыру мақсатында, бюджеттен 100 мың оқушылар партасы мен 6250 мектеп тақтасын сатып алу үшін 1156,3 млн теңге қарастырылған.

«Балапан» бағдарламасына сәйкес, 2010 жылы 9085 орындық 154 мектепке дейінгі мекемені ашу жоспарланса, 1 қыркүйектегі мәлімет бойынша 4376 орындық 100 мектепке дейінгі мекеме ашылған, ал жұмыс істеп тұрған балалар бақшасында қосымша түрде 1165 орындық 48 топ ашылған.

103 білім беру нысанының құрылысына 19 млрд теңге сомасындағы қаражат қарастырылған, қазіргі кезде 15 нысан пайдалануға беріліп, жылдың соңына қарай 49 білім беру нысанын пайдалануға беру жоспарланып отыр. Бұл:

- республикалық бюджеттен 9,1 млрд теңге сомасына 36 нысан;

- облыстық бюджеттен 9,9 млрд теңге сомасына 67 нысан, оның 45 апаттық мектеп, 13 үш ауысымды мектеп.

Қазақстан Республикасының Бюджет Кодексіне сәйкес, қымбаттайтын құрылыс нысандары жергілікті бюджеттен қаржыландырылады. Осыған қарамастан, «100 мектеп, 100 аурухана» бағдарламасы бойынша құрылысты аяқтауда, Арыс қаласында 900 орындық мектеп пен Бәйдібек ауданындағы 350 орындық мектеп жанындағы интернаты бар 700 оқушыға арналған мектепке облыстық бюджеттен қаражат бөлінсе (10%), қалғаны – республикалық бюджеттен бөлінген, аталған нысандарды таяуда пайдалануға беру жоспарланып отыр.

Қазіргі таңда дарынды балалармен үлкен жұмыс жүргізілуде. Жыл сайын халықаралық пән олимпиадаларының жеңімпаздарының саны артуда. 2009-2010 оқу жылында АҚШ, Австрия, Румыния, Кипр, Грузия, Түркия, Голландияда өткізілген халықаралық ғылыми жобаларға 16 оқушы қатысып, олар 5 алтын, 3 күміс, 6 қола медальға ие болып, екеуі арнайы сертификаттармен марапатталған.

Облыс мектептерінде 7 408 жоғарғы санатты, 15 098 бірінші санатты, 17 277 екінші санатты мұғалім жұмыс істейді. 2009-2010 оқу жылында 623 жас маман жұмысқа қабылданып, жыл басынан біліктілікті арттыру курстарынан 6 031 мұғалім өткен.

Кәсіби лицейлер мен колледждердегі мемлекеттік тапсырыс 9233 қатысушыны, олардың ішінде «Жол картасы» 2375 қатысушыны құрады.

2011-2015 жылдары облыстың әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасына сәйкес, мемлекеттік тапсырысты құру кезінде, ауыл шаруашылық және өндірістік мамандықтар артықшылыққа ие болды, басқа салалармен салыстырғанда: ауыл шаруашылық мамандықтары – 35,2 пайыз; техникалық қызмет көрсету мен машина жасау кәсіпорындарының жабдығын жөндеу – 26,4 пайыз құрайды [7].

Облыста 274 аз жинақты жалпы білім беретін мектеп (мектептердің жалпы санының 26,83%). Оларда 34,168 мың бала білім алады (жалпы оқушылардың 6,51%). Аз жинақталған мектептердегі 1 оқушының оқуына жұмсалатын шығындар кәдімгі мектепке қарағанда 30-100% (өңірге қарағанда) жоғары. Тұратын мекендерінен мектептердің қашықтықта орналасуының себебінен 15,364 мың баланы жеткізу ұйымдастырылған. Қазақ тілінде білім беретін 734 (71,89%) жалпы білім беру мектебі, 218 (21,35%) қазақ және орыс тілінде білім беретін мектеп жұмыс істейді. Мемлекеттік тілде білім беретін мектептердегі оқушылар саны артқан. 66 мектеп апаттық жағдайда тұр. 167-ден астам мектепке күрделі жөндеу қажет. Облыс бойынша оқушылар орнының жетіспеушілігі шамамен 15 мың.

Оңтүстік Қазақстан облысында 2009 жылмен салыстырғанда (2009 жылы 244 бірлік) мектепке дейінгі ұйымдардың саны 273 бірлікке артқан (47,2%), сол кезде олардағы контингент 24149 балаға (45,8%) өскен, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудағы сұраныстың өсуі мен осы қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндіктерінің арасындағы теңгерімсіздік туралы куәландырады. Нәтижесінде, мек-

тепке дейінгі мекемедегі 100 орынға 115-тен 120-ға дейін бала келеді. Жалпы алғанда облыс бойынша шамамен 35 мың бала мектепке дейінгі мекемелерге орналасу үшін кезекте тұр.

Төлеби ауданындағы үлкен Көксай ауылында аз жинақталған мектептің салтанатты ашылуы өтті. Он бастауыш мектептің 150 оқушысы кең жарық ғимараттарда білім алады.

Жаңадәуір ауылындағы жаңа мектеп Күрпілес ауылдық округінің Қызыл Ту бекетіндегі апаттық желінің негізінде құрылыс индустриясының соңғы талаптарына сай 600 орындық мектеп тұрғызылған, «Отау-Строй» ЖШС шеберлері тұрғызған. Сарыағаш ауданында он апаттық мектептің 6-ы қайта тұрғызылып, қалған 4-нің құрылысы жүргізіліп жатыр.

Облыста 62 білім беру, 57 медициналық мекеме құрылысы басталып, 62-сі таза ауыз сумен, 22 елді-мекен табиғи газбен қамсыздандырылып, 1400 км жол жөнделген, Бәйдібекте 60 төсек орындық жаңа ауданаралық туберкулез диспансері пайдалануға берілген.

Облыста 52738 бала баратын 565 мектепке дейінгі мектеп жұмыс істейді (оның ішінде 354 балалар бақшасы, 211 мини-орталық). Балаларды мектепке дейінгі дайындықпен қамту 25,3%, «Балапан» бағдарламасы бойынша балаларды мектепке дейінгі тәрбиелеуге тарту 38,7 % құрайды.

Облыс бойынша Интернет желісіне 960 мектеп қосылған, оның ішінде 774 – ауылдық мектептер. 1018 мектепке, оның ішінде 826 ауылдық мектепке телефон жүргізілген. Интернет желісіне қосылған жалпы білім беретін мектептер үлесі жалпы телефон жүргізілген мектептер санының 94%-ын құрайды. Жалпы білім беретін мектептерде 30,5 бірлік компьютерлік техникасы бар, бір компьютер жалпы алғанда 17,2 оқушының үлесінде.

Спутниктік оқыту телеканалдардың көмегімен қашықтықтан оқытуға 460 мектеп қосылған. Облыс мектептерінде 592 мультимедиялық-лингфондық кабинет орнатылып, сонымен бірге 286 мектепте 1100 интербелсенді тақта орнатылған.

Білім беру жүйесіндегі маңызды аспектілердің бірі – қаржыландыру болып табылады. Егер 2010 жылы білім саласындағы бюджеттік шығындар 98 млрд 10 млн теңге болса, 2011 жылы 119 млрд 307 млн теңге болған. 1021 мектептің 524-і жарамды, ал 270-і – саманды ғимаратта орналастырылған. Апаттық жағдайдағы 62 мектептің 45-і үшін республикалық бюджеттен бөлінген қаражатпен жаңа ғимарат тұрғызылған. 27 жаңа мектеп пайдалануға берілген.

2011 жылы 21 мектеп пен 16 балалар бақшасының құрылысына 11,7 млрд теңге бөлінген. Оның 4 мектебі мен барлық мектепке дейінгі мекеме пайдалануға беріліп қойған. Өткен жылы 38612 бітіруші түлектің орнына 56 мың бірінші сынып оқушысы келген.

ОҚО-да «100 мектеп, 100 аурухана» мемлекеттік бағдарламасының аясында 39 мектеп құрылысы толығымен аяқталған. Үш ауысымды оқытатын 29 мектеп, 29 апаттық мектеп мәселесі шешілді. 2011 жылы ОҚО-ның білім беру саласына 119,3 млрд теңге бөлінген.

№19 Шымкент орта кәсіби техникалық училищесі 1984 жылдан бастап жұмыс істеуде. Осы жылдар ішінде екі мыңнан астам жоғарғы білікті маман дайындалды. 60 жылдан астам уақыт бойы Сарыағаш ауданында Қапланбек зооветеринар техникумы жұмыс істеп келеді. 1954 жылдан бастап 1962 жылға дейінгі кезеңде техникумда ауыл шаруашылығына арналған басшылық кадрларды даярлайтын екі жылдық мектеп жұмыс істеуде. Аталған оқу орнын 1200 кеңшар директоры, ұжымшар төрағалары мен бөлімшелер және фермерлер басқарушылары бітірді. Жұмыс істеген уақыты ішінде техникум ауыл шаруашылығы үшін шамамен 16000 білікті кадр дайындап шығарды. Түлектердің арасында – ғалымдар, Социалистік Еңбек Ерлері, еңбегі сіңген ғылым қайраткерлері болды. Түлектер О. Есалиев, В.В. Обьедков, И.Я. Бахаровский биязы жүнді қойдың жаңа тұқымы – оңтүстікқазақстандық мериностың авторы болды.

Облыста 91 (2009 жылы – 92) техникалық және кәсіби білім беретін оқу орнында 72991 оқушы (2009 жылы - 77227) білім алды. Жалпы білім беру мекемелерінің ішінде 27-сі кәсіби лицей, (1 КЛ жекеменшік, 1 ЖЛ жұмыспен қамту мен әлеуметтік бағдарламаларды үлестіруді басқаруда), 65 колледж, оның 48-і – жекеменшік (2009 жылы - 66, оның – 47-сі жекеменшік).

2010 жылы кәсіби лицейлер 4878 маман дайындаған (2009 жылы - 4637), 147 маманға артқан. Жұмыспен қамту пайыздылығы 91%-ды (2009 жылы 98%) құраған.

Қазақстан Республикасы Елбасының Қазақстан халқына жолдауын жүзеге асыру мақсатында «Жол картасы» бағдарламасының аясында 20 техникалық және кәсіби білім беру мекемесінде жалпы сомасы 1925,4 млн теңгеге 31 жұмыс мамандығы бойынша 1000 адамды дайындықтан өткізу ұйымдастырылған.

37 техникалық және кәсіби білім беру мекемесінде жалпы сомасы 6690386,0 мың теңгеге 55 мамандық бойынша 2375 кадр дайындау жүргізіледі.

Тағы бір басқа нысан – Шымкенттің №2 лицейі. Материалды-техникалық базаның нығаюына «Базис-

А» бірлестігімен серіктестік көмектесті. Бұл жағдай өндірістік тәжірибе мен еңбекпен қамтамасыз ету мәселесін шешті. Қазір 52 құрылыс мамандығының түлегі бірлестіктің өндірістік нысандарында жұмыс істеуде, тағы да 24 келешек кран айдаушы осы жерде тәжірибеден өтеді. Лицей қытайлық «ДО КНИГС» ЖШС-мен меморандумға қол қойған. Осы келісімшартқа сәйкес, 25 дәнекерлеуші студент аталған кәсіпорын нысандарында өндірістік тәжірибеден өтеді.

Оңтүстік Қазақстан облысында 2001 жылдың 20 мамырындағы көрсеткіш бойынша 24 колледж болса, оның 11-і – мемлекеттік. Дайындық 75 мамандық бойынша жүргізіледі. Тек политехникалық және аграрлы-техникалық колледждер техникалық бейіндегі түрлі мамандықтарды дайындайды.

1930 жылдың желтоқсанында Шымкент медициналық техникумы құрылған. Оның директоры болып түрлі жылдары К.Шкильный, Д.Шамишев, Д.Нұрпейісов, Н.Блох, Е.Чернов жұмыс істеген.

Мұғалімдер, жергілікті медицина пионерлері К.Олифин, Ф.Шестиалтынов, М.Туманевич, И.Бучацкий және т.б. студенттерге терең білім берді. 1934 жылы техникум фельдшерлік мектеп ретінде қайта атанып, 1945 жылы 539 маман шығарылған. 1941 жылғы фельдшерлер мерзімінен бұрын бітіріп шығады. Олар госпитальдар мен алдыңғы қатарда жұмыс істеу үшін майданға жіберілген болатын. Мұғалім Р.Ысқақова Харьков жанындағы, Курск маңындағы ұрысқа, Сталинградтағы шайқасқа қатысып, 59 жарақаттанушы соғыс шебінен алып шыққан. Қызыл Ту орденімен, медальдармен және халықаралық наградасымен – Флоренс Найтингейл медалімен марапатталған.

33 жыл бойы медициналық училищені Дмитрий Маркович Винокур басқарған. Ол шығармашылық ынтымақтастық ахуалын, жоғарғы өнегілілікті құра алды. Оқу базасын құру, жатақхана құрылысы, кабинеттердің материалды-техникалық жабдықталуы – оның қызметі. Училищенің қалыптасуы мен дамуы үшін Лидия Константиновна Долгих көп жұмыс істеді. Ол 1941 жылдан бастап 1975 жылға дейін оқу-тәрбие жұмысы жөніндегі директордың орынбасары болған.

С. Ширинская, Т. Полетаева және т.б. бірнеше жыл бойы педагогика саласында еңбек еткен. Директорлары А.И. Илашев, Е.А. Муминов жақсы жағдайларда жұмыс істеп, колледждің материалды-техникалық базасын жетілдірді. Түлектердің арасында А. Чикмазова, Ш. Ыбраев, Т. Мухитдинов, А. Мухитдинова, Р. Бекшентаева, Б. Алтынбеков, И. Кожухов, т.б.

Алғашқы жекеменшік инженерлік-экономикалық колледж 1996 жылы сол кездегі Қазақ Химия технологиялық институты негізінде ашылған. Алғашқы түлектері, ал бұл 112 адам жас ұжым үшін күрделі сынақ болды.

2010 жылы мемлекеттік колледждер 2544 маман (2009 жылы-2082) дайындап шығарған, 332 маманға артқан. Жұмыспен қамту пайызы 96%-ды құраған.

Мамандарды 27 кәсіби лицей жүргізеді. Оның студенттерінің саны – 12,9 мың адам, сонымен қатар 62 колледж (оның 18-і - мемлекеттік), студенттерінің саны – 60,1 мың.

Республиканың жоғарғы мектептері 20 жылдардың соңында қалыптасып, көптеген салаларда маман дайындай бастады.

Кеңестік білім беру жүйесінде кәсіби оқу орындарын ұйымдастыру бағытында жинақталған тәжірибемен қатар қоғамның барлық саласындағы мамандарға қажеттіліктің өсуі жоғарғы оқу орындарын ашу мәселесін түбегейлі шешуді талап етті. Ұлы Отан соғысы қарсаңында республикада 20-дан аса жоғарғы оқу орындары, 118 орта арнаулы оқу орындары ашылып оларда 40 мыңнан астам студент-жастар білім алды. Кәсіби оқу орындарында өнеркәсіп пен құрылыс, көлік және байланыс, ауыл шаруашылығы, денсаулық сақтау, оқу-ағарту мен өнер салалары үшін 24 мыңнан аса мамандар дайындалды.

Әсіресе, оқу-ағарту саласында жыл өткен сайын білім ошақтарының артуы, оқушылар санының өсуі, әлі де сауатсыздықты жою ісінің кеңінен өріс алуы ХХ ғ. 30-жж. екінші жартысында Орал, Семей, Петропавл, Қостанай, Шымкент сияқты қалаларда мұғалімдер даярлайтын педагогикалық және мұғалімдер институттарын ашуды қажет етті.

Жоғары мектептердің даму жолы ұзақ әрі күрделі болып келді. Әрине жағымды да, жағымсыз да жақтары орын алып жатты. 1937 жылы 17 наурызда Қазақ КСР-і ХКК қаулысының шешімімен Шымкент мұғалімдер институтының ашылуы оңтүстік өңіріндегі жастардың білім алуына мүмкіндік туды. Оның алғашқы ректоры болып Берн университетінің түлегі, саяси эмигрант С.Г. Шейнессон бекітілген болатын.

Кейіннен 1954 жылы педагогикалық институтқа айналған бұл оқу орны облыс көлеміндегі мектептерді білімді мамандармен қамтамасыз етуде айрықша орын алды. Оны білімді де парасатты, өмірлік тәжірибесі мол Ә. Ермеков, Б. Ермеқбаев басқарған жылдары институттың профессор-оқытушылар ұжымының негізгі ұйытқысы қалыптасса, ал М. Сәрсенбаев, Ә. Омаров, К. Сыздықов сияқты азаматтар басқарған кезеңде педагог-мамандардың тек саны жағынан ғана емес, сапалық жағынан өсуіне ықпал

етіп, оқу ордасының материалдық-техникалық жабдықталуының жақсаруына орай зерттеу бағыттары да кеңейе түсті. Дегенмен білікті мамандардың жетіспеушілігі барлық салаларда: материалдық өндіріс пен әлеуметтік-мәдени өмірде айқын сезілді. Сондай-ақ, профессор-оқытушылар мамандары мен студенттер құрамында қазақтар санының баяу өсуі жоғары мектептің өткір мәселесі ретінде күн тәртібінен түскен емес. ЖОО-дағы танымал ғалым-зерттеушілердің 30-50 жж. саяси қуғын-сүргінге ұшырауы, бірқатарының майданнан оралмауы да теріс әсерін тигізді. Сондықтан республика және облыс көлеміндегі жоғарғы оқу орындарына КСРО-ның түкпір-түкпірінен педагог-ғалымдар, жас мамандар жіберіліп отырды.

Ресейдің орталықтандандырылған жоғарғы оқу орындарынан келген көрнекті ғалымдардың қазақ интеллигенциясының қалыптасып, ғылыми ізденістерінің негізінде маңызды өзгерістерге жол ашты. Осы ретте аталған білім ордасына да жан-жақтан мамандардың, ғалымдардың келуі институттың фундаменталды базасының берік орнығып осы өңірдегі шоқтығы биік оқу орындары санатынан көрінуінде еңбектерінің маңызы зор болды. Ашылғаннан бері бұл оқу орнында мыңдаған ғалымдар, оқытушылар еңбек етіп, педагог мамандар дайындаумен қатар ғылым атты ұлттық өркениетіміздің қарыштап дамуына өзіндік үлес қоса білді.

ОҚМУ 1998 жылы ҚР Үкіметінің қаулысымен М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық университет пен Оңтүстік Қазақстан техникалық университетін біріктіру арқылы құрылған. 01.06.2000 жылғы мәлімет бойынша университет ғылымын 60 ғылым докторы мен 330 ғылым кандидаты ұсынған. ОҚМУ құрамына ҚР Ұлттық академиясының Оңтүстік Қазақстан бөлімшесін берген және 2000 жылы түрлі бағыттар бойынша ғылыми-зерттеу институттары ашылған. Мұнда іргелі және қолданбалы бағыт бойынша 90 ғылыми-зерттеу тақырыптары бойынша жұмыс жүргізілген.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінде ақпараттық технологиялар, қолданбалы математика, дене шынықтыру, заңтану, халықаралық қатынастар, экономика және қаржы, тарих және т.б. бойынша мамандар дайындайды. Құрамында 15 факультет, 53 кафедра, 9 ғылыми-зерттеу институты бар. Университет жанында мәдениет және педагогикалық өнер колледжі бар. Университетте Оңтүстік Қазақстан өңірінің сәулеті мен этнографиясына арналған, М.Әуезовтың өмірі мен шығармашылығына және университет тарихына арналған материалдар бар. Түркология және археология орталығы өңірдің этномәдениеті мен тарихын зерттеумен айналысады. Университетте «Оңтүстік Қазақстанның білімі мен ғылымы», «М.Әуезов ОҚМУ ғылыми еңбектері», «Аспиранттар, ізденушілер мен магистранттардың ғылыми еңбектер жинағы» журналдары шығады.

В.Шевко мен С.Қартбаев «Ачполиметалл» АҚ комбинатының негізінде цинк өндірісін ұйымдастыруға бағытталған жобаны жасап шығарған. Т.Абдувалиев пен Б.Есімов Оңтүстік Қазақстан мен Қызылорда облыстарының шикізат негізінде түрлі әйнекті алу технологиясын жасап шығарған. Университет ғалымдары Оңтүстік Қазақстан облысының құрамында табиғи натриі бар шикізаттан кальцийленген каустикалық сода өндірісін ұйымдастыру бойынша жұмыстар жүргізді, «ШСЗ» АҚ негізінде 20 млн АҚШ доллары сомасына дайын өнімді шығара отырып, оптикалық жарық жүргізгіш өндірісі бойынша техникалық құжаттама жасалған.

Өңірдің су нысандарының сапалық және сандық ерекшеліктері зерттелген. «ШНОС» АҚ мұнай қалдықтарын өңдеу мен ағын суларды тазарту бойынша жұмыстар жүргізіліп, керамзит өндірісінде мұнай қалдықтарын пайдалану технологиясы мен теориялық негіздері жасалған.

Ғалымдар ОҚМУ негізінде облыстық мәселелерді шешетін ҒЗИ құру туралы мәселені көтерген. Аталған институтқа тоғыз ғылыми-зерттеу институтының жұмысын біріктірген болатын.

Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институтында жоғарғы оқу орнының ашылу салтанаты мен спорт кешенінің ашылуы өтті. Ол алғашқылардың бірі болып республикамыздағы мемлекеттік емес жоғарғы оқу орындарының даму келешегін көрген болатын. Сол кезеңде материалды-техникалық база үздік дүниежүзілік стандарттарға сәйкес келген.

Елбасымыз Н. Назарбаевтың 1991 жылғы 6 маусымдағы N329 жарлығымен киелі Түркістан қаласында ашылып, Түркі дүниесінің ғұлама ғалымы әрі ойшылы Қожа Ахмет Йассауидің есімі берілген Түркістан мемлекеттік университеті 1992 ж. 31 қазанда Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы Үкіметтерінің арасында қол қойылған екі жақты келісім негізінде Қ.А. Йассауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті болып қайта құрылды. Университет Қазақстандағы ең алғаш ашылған халықаралық мәртебеге ие болған жалғыз білім және ғылым ордасы.

Университетке алғаш небәрі 332 студент оқуға қабылданған болса, қазіргі таңда онда әлемнің 32 мемлекетінен келген 25 мыңнан астам студент білім алууда. Оқу ордасында әлемнің 8 елінен 70-тен астам шетел мамандары жұмыс істейді. Білім ордасының Түркістан, Шымкент, Кентау, Тараз және Алматы қалаларында институттары бар.

Іргелі оқу ордасында 3 ҚР ҰҒА академигі, 3 ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаттары, 111 ғылым докторы, профессор, 431 ғылым кандидаты, доценттер студенттерге 26 факультетте 105 мамандық бойынша білім береді [8, 3-4 б.].

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік медицина академиясы – Шымкент мемлекеттік институтының негізінде 1997 жылы ашылған жоғарғы медициналық оқу орны. Педиатрия, емдеу, химия-фармацевтикалық факультеттер мен медициналық қызметкерлердің біліктілігін арттыру бөлімдері болды. 34 кафедрада жоғарғы білікті педагогикалық құрам жұмыс істеген. Академия халықаралық бағдарламалар мен гранттар бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысады. Жақсы материалды-техникалық базаға: жатақхана, асхана, кітапхана және т.б. ие [9, б. 477].

Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы төрт факультет бойынша білім береді. 1999-2000 оқу жылында үш мамандық бойынша сырттай химия-фармацевтика факультетінің жұмысына лицензия алған. 2800 студент білім алып, 33 кафедрада шамамен 300 оқытушы қызмет етеді, оның 24-і ғылым докторы, 16 профессор, 108 ғылым кандидаты, 53 доцент.

Академияда Қазақстанда алғашқы рет «1998-2003 жылдарға арналған Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі тұрғындардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың ғылыми негіздері» бағдарламасы жасалып, орындалған болатын. Бес бөлім бойынша 43 тақырып топталып, сонымен қатар «Өнеркәсіптік кәсіпорындардағы жұмысшылардың денсаулығын қорғау» мен «Медицинада қолдану үшін жаңа биологиялық белсенді қосындыларды жасау» бағдарламалары жұмыс істеуде. Аталған тақырып нәтижелері бойынша, екі докторлық және жеті кандидаттық диссертация қорғалып, 300 астам ғылыми мақалалар мен тезистер жарияланған, оның ішінде 11 монография мен оқу құралдары, бес өнертапқыш туынды мен паненттер бар. Шығармашылық ізденіс ізденушілерге 25-тен астам жаңа қосындыларды алуға мүмкіндік берді, соның арқасында фосфорлы улану кезіндегі олардың кейбіреуінің белсенділігі зерттелген.

Жоғарғы білікті кадрларды даярлау 12 жекеменшік жоғарғы оқу орнында (оның 3-і - мемлекеттік), сонымен қатар 2 филиалда (1 - мемлекеттік) жүргізіледі, оларда 77,7 мың студент білім алуда, оның ішінде, мемлекеттік оқу орнында – 39,1 мың адам білім алады.

Нарықтық реформа заманында білім мен ғылым саласында бірқатар өзгерістер өткерілді: жеке мектептер, колледждер мен жоғарғы оқу орындары пайда болып, орта және жоғарғы сала мамандарын дайындау сапасы түбегейлі өзгерді. Соңғы жылдары білім берудің жаңа объектілері соғылып, материалдық-техникалық база күшейді, интернет дамыды.

Осылайша, 1980-90 жж. білім беру жүйесінде орын алған радикалды өзгерістер жоғарғы оқу орындарына тек экономикалық жағынан ғана әсер етіп қоймай, ғылымның, қоғамдық-саяси саланың, интеллектуалды потенциалдың әрі қарай жоғарылап дамуына ықпалын берді.

Соңғы жылдары ғылыми зерттеулердің приоритетті бағыттары анықталды: мамандар дайындау сапасы жоғарылап, Қазақстанның әлемдік ғылыми кеңістікке интеграциялануына жағдай жасалды.

Реформалар және трансформациялар нәтижесінде Қазақстанда халықаралық стандарттаға сай мемлекеттік және мемлекеттік емес секторлардан тұратын орта, орташа, жоғары білім беру жүйесі қалыптасты.

Әдебиеттер

1. История комсомола Южного Казахстана 1922-1991 гг. // Сборник архивных документов. Ч. I. – Шымкент, 2009. – 304 с.
2. ҚР ПА Ф. 708. Оп. 33. I. 1669. Б. 35.
3. ҚР ПА. Ф. 708. Оп. 42. I. 1102. Б. 15.
4. ҚР ПА Ф. 708. Оп. 34. I. 1669. ББ. 40, 247.
5. Казахстан за годы независимости. - Алматы, 2006. – 380 с.
6. Илашева С.А., Айдаров Т.А. Расчёт показателя индекса человеческого развития в ЮКО // Наука и образование Южного Казахстана. – 2010. – № 6 (85).
7. ОҚО әкімінің сайты
8. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. - Шымкент, 2007. - 78 б.
9. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. - Т. 5. - А. 2006.- 560 б.

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫ КЕЗЕҢДЕРІНІҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

Тәуелсіз қазақ мемлекеттілігінің жағдайындағы ұлттық сананың жаңғыруы тарихи танымның көкжиегін кеңейтіп, отандық тарихтың өзекті мәселелерін ғылыми тұрғыда қайта бағалауды қажет етуде. Тарихи үдерістерді шынайы да жан-жақты, әрі қатаң әдістемелік қағидаларға ұрынбай еркін бағалайтын мұндай ізденістер еліміздің әлемдік қауымдастықтың алдындағы орнын айқындауға қызмет жасайды. Әлем тарих ғылымының құрамдас бөлігі ретінде күрделі мәселелерді қамтитын кешенді зерттеулердің қатарына ХІХ ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар, олардың кезеңдері, проблемалары да жатады.

Қазіргі кезде Қазақстанда тарих ғылымы өте маңызды кезеңдердің бірін бастан кешіруде. Қазақстанның тәуелсіздік тарихы аппақ парак бетіне күні кеше түсе қалған жоқ, оның көне дәстүрлері бар. Бүгінгі күнді түсініп, түйсіну үшін де, болашақтың дидамын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек [1, 4 б.]. Мойындаған жөн, біздің тарихи шындыққа беретін бағамыз ұдайы дәл емес. Кеңес кезеңіндегі тарих ғылымының ең сорақы қателерінің бірі ұлттық мүддеге, құндылықтарға салғырт, саяси үстемдік тұрғысынан қарау болды. Өз тарихын ұмытқан немесе оны білмейтін халықтың болашағы жоқ және ол мақсатты іс-әрекеттерді жүзеге асыра алмайды. Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана отандық тарих ғылымы қоғамдық сананы ұлттық мүдде тұрғысынан қалыптастыруда. Ең маңызды мәселелер қатарында тарихтың зерттелмеген немесе зерттеуге тиым салынған беттері саналады. Өзінің өткен тарихын білу, оған дұрыс баға беру, тоталитарлық жүйенің жіберген қателіктерін түзеу ұлттық сананың оянуын тездететіні сөзсіз. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 1998 жылды «Халықтар бірлігі мен ұлттық тарих жылы», 1999 жылды «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп жариялауы тарихымыздың, оның ішінде қазақ халқының тәуелсіздік үшін ұлт-азаттық күрес тарихының жан-жақты зерттеліп, ғылыми тұрғыда кеңінен жазылуына, жаңа зерттеулер мен жаңалықтарға, жаңа көзқарастарға әкелетіні сөзсіз. Әрине, тарих саласындағы жаңа зерттеулер мен ғылыми ізденістер қоғамдық өмірде үлкен рөл атқарады. Елбасының сөзімен айтқанда, «тарих тек ғылым үшін зерттелмейді, ол ең алдымен тарихтан тағылым, сабақ алу үшін зерттеледі» [2, 1 б.].

Қазақ халқының ғасырлар бойы аңсап, қол жеткізгені – бейбітшілік, біртұтастық, егемендік, тәуелсіздік, халқының амандығы, елінің тыныштығы секілді құндылықтар және осыған жету мақсатында көп күш жұмсап, бар еңбегін аямады. Тарихқа көз жүгіртсек, Қазақстанның Ресейге қосылу қарсаңында қазақ елінің бас бостандығы, жері мен елі үшін Қазақстанның әр аймағында екі жүзден астам ұлт-азаттық күрес өткен екен. Соның ішінде ХІХ ғасырдағы Оңтүстік қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысы да бар.

«Найзаға үкі таққан қазақ елі» еш уақытта біреуге шабуыл жасап көрген емес, қай заманда да ол қаруды жерінің шетін жаудан қорғау мақсатымен, немесе, «асқақтаған хандардың», азуы батқан патшалардың ордасын таптау үшін алған. Демек, қазақ халқы ұлт-азаттық қозғалысының түбегейлі екі себебі бар. Олар: туған жерді шетелдік шапқыншылардан қорғау және егемендік пен еркіндік үшін күрес. Біріншісі қазақ жеріне тынымсыз көз алартқан Орта Азиялық Бұхар, Хиуа, Қоқан хандықтарына қарсы жүргізілсе, екіншісі патшалы Ресейге қарсы бағытталды [3, 215 б.].

Ұлт-азаттық қозғалыстың осы кезге дейінгі тарихы алдымен Ресей империясының отаршылдық мүдделері, кейіннен Кеңес үкіметінің тап тартысы қағидалары тұрғысынан зерттеліп келді. Осы жөнінде академик Манаш Қозыбаев: «Зерттеушілердің дендеп бойлай алмай жүрген ділгірлігінің бірі – ұлт-азаттық қозғалысы. Біз осы уақытқа дейін әрбір ұлт-азаттық қозғалысын империя мүддесі билігінен талдап, жеке-жеке аймақтық шеңбердегі төбелес, жанжал дәрежесінде қарап келдік. Шын мәнінде, 1731 жылдан бастап, қазақ халқы үзілмеген, бір сәт толастамаған қозғалысын басынан аяғына дейін жүйелеп, оларға тән ортақ заңдылықтарды, әрқайсысына тән ерекшеліктерді анықтау абзал», - деп жазды [4, 8 б.].

Қазақ халқының Ресей империясының отаршылдық езгісіне, көршілес хандықтардың озбырлықтарына, әскери экспансиясына қарсы ХІХ ғасырдағы Оңтүстік қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысы тарихы ұлттық тарихымызда ғана емес, дүниежүзілік тарихта ерекше орын алары сөзсіз.

ХІХ ғасырда Қазақстанның оңтүстік өңірінде болып өткен 1821 жылы Тентек төре бастаған Ұлы

жүз қазақтарының Қоқан билігіне қарсы көтерілісі, 1847-1858 жылдардағы Есет Көтібарұлы бастаған күрес және 1856-1857 жылдардағы Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған Сырдария қазақтарының көтерілістері Қазақстанның басқа өңірлеріндегі ұлт-азаттық күрестермен алдына қойған мақсаты, міндеті, қозғаушы күштері жағынан өзара сабақтастығы мен бірлігінің болғаны белгілі.

Жалпы, XIX ғасырдағы қазақтардың саяси жағдайы екі жақты сипат алды: бірінші жағынан Қоқан хандығының феодалдарына және екінші жағынан өздерінің жергілікті билеушілеріне тәуелді болды. Осыған байланысты, қазақтардың қоқандықтарға қарсы көтерілісі, Сырдария бойындағы, оңтүстіктегі қоқандықтардың бекіністері, XIX ғасырдағы қазақ феодалдарының саяси сахнадағы рөлі, қазақ жеріндегі өзбек және қырғыз халықтарының егіншілікпен айналысуы, қазақ қоғамының әлеуметтік жағдайлары және қазақтардың ұлт-азаттық күресі туралы мәселелер ізденістерді қажет етеді.

XIX ғасырда Қазақстанның оңтүстік аймағындағы қазақтардың саяси басқару жүйесінің өзгеруімен, олардың ортазиялық хандықтардың жаулаушылық саясатына қарсы күрестерімен және XIX ғасырдың екінші жартысында Патшалы Ресейдің қоластына көшуімен сипатталады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғалы бергі уақытта отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы, оның сипаты, қазақ зиялылары мен қоғам қайраткерлерінің қызметі жайлы бірқатар ғылыми еңбектер дүниеге келді. Осыған қарамастан көптеген мәселелер, әсіресе Оңтүстік Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар, оның алғышарттары, барысы мен нәтижесі, мәні мен мазмұнын әлі де болса ғылыми жүйелі түрде зерттеуді қажет етеді.

XIX ғасырдағы Қазақстанның оңтүстігіндегі ұлт-азаттық қозғалыстары мен көтерілістері мәселелері тарихшы-ғалымдардың зерттеу нысандарына айналып, назар аударылды. Зерттеушілер азаттық күрестің әртүрлі тұстарын түрлі бағыттар ауқымында зерттеп, әралуан тұжырымдар түйіндеді. Соның нәтижесінде отандық тарихнамада бірқатар еңбектер жинақталды. Осыған орай оларды шартты түрде төңкеріске дейінгі, кеңестік және тәуелсіздік кезеңдерінде жарияланған тарихнамалық деректер деп бөлуге болады.

Төңкеріске дейінгі кезеңдегі еңбектер «дворяндық-буржуазиялық» деп айдарланатын тарихнамаға топтастырылған. Еңбектердің деректік қорының молдығына, келтірілген мәліметтердің кеңдігіне қарамастан олардың авторлары XIX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалыстарға «бүлік», «қарақшылық бас көтеру», «бұзақылық наразылық» деген сипат беріп, тұжырым жасауға ұмтылды. Төңкеріске дейінгі кезеңде қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарынан хабар беретін материалдар империяның «Военный сборник» атты басылымында жарияланып тұрды. Сонымен қатар, А.Серебренниковтың жинақтауымен басылған «Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края», «Туркестанский сборник» деген құжаттарында қазақтардың «бүліктері» туралы айтылды. Сонымен қатар, Н.Середа, Н.Савичев, В.Потто, Н.Аничков және т.б. авторлардың еңбектерін жатқызуға болады. Олар да көтерілісті бұзақылық бүлік деп сипаттап, жетекшілерінің жеке бастарына субъективті баға берді [5, 37 б.].

Кеңестік кезеңде бұл тақырып арнайы зерттеу нысанына айналды. XX ғасырдың 30-жылдарында қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары тарихын зерттеуге арналған монографиялар немесе басқа да сипаттағы еңбектердің жарық көргенін айта кету қажет. Әсіресе бұл бағытта елеулі көзге түсер еңбектің авторы ретінде бұрынғы патша офицері А.Ф.Рязановты атап өту керек. Ол 1926 жылы жарық көрген монографиясында Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың типологиялық проблемаларын көтеріп, кеңестік идеология шеңберінде пікір танытты. А.Ф.Рязановтың еңбегінде негізінен Кіші жүздегі 1848 жылы болған хиуалықтар мен орыс әскерлерінің арасындағы ірі ұрыс жан-жақты жазылған. Сонымен қатар, хиуалықтардың жорығына Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісшілердің қатысуы туралы жазған [6, 84 б.].

Азаттық күресі С.Д.Асфендияров еңбектерінде де көрініс тапты. Оның еңбегінде тарих ғылымында тұңғыш рет Қазақстандағы қозғалыстардың сипатын отарлау саясатына қарсы болған оқиғалар деп көрсетті.

Кеңестік тарихнамаға өзінің қомақты үлесін қосқан ғалымдардың қатарына Е.Б.Бекмахановты жатқызуға болады. Автор XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы қазақ даласының әлеуметтік-экономикалық жағдайын терең зерттеп, бодандықтағы елдің тұрмыс-тіршілігін жан-жақты сипаттады [7, 46 б.].

Сондай-ақ, П.Г.Галузоның, Т.Ж.Шойынбаевтың, С.З.Зимановтың, А.Н.Нүсіпбековтың, осы тақырыпқа арналған ізденістері құнды болып саналады.

Сол сияқты ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына байланысты қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында теориялық және методологиялық тұрғыда іргелі еңбектер жазып жүрген тарихшы-ғалымдардың еңбектері күн санап артып келеді. Бұл бағытта көрнекті тарихшыларымыз М.Қозыбаевтың, М.Қойгелдиевтің,

Т.Омарбековтың, В.Галлиевтің, С.Б. Құрманалиннің зерттеулерінің орны айрықша. С.Б. Құрманалин «1847-1858 жылдардағы Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс» атты еңбегінде Есет Көтібарұлы бастаған көтеріліске жаңаша көзқараспен баға берілген. Сондай-ақ Е.Ж.Уәлихановтың, Х.М.Әбжановтың, А.Оспановтың еңбектері атап өтуге тұрарлық [8, 29 б.].

Соңғы жылдары XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстан тарихын зерттеу заңды қызығушылық туғызды. Соның ішінде қазақтарға башқұрт, хиуа, казак-орыс, қырғыз, қытай, жоңғар, Еділ қалмақтары сияқты халықтардың жасаған озбырлық саясты, басқыншылық соғыстары А.Б.Абдуалы, Ж.Қ.Қасымбаев, Күзембайұлы А., Ж. Артықбаев, С.М.Мәшімбаев, М. Мырзахметов, М.Ж.Абдиров, Е.Ө.Пірімбетова, А.Ш.Махаева, Мажитов С.Ф. зерттеулерінде көрсетілген. Олар XIX ғасырлардағы қазақ халқының қоғамдық-саяси өміріне ықпал еткен Ресей, Қоқан, Хиуа, Бұхар хандықтарының сыртқы саясатын, қазақ қоғамындағы шиеленіс мәселелерін жан-жақты талдаған. Соның ішінде тарих ғылымдарының докторы, профессор А.Абдуалы «Политическая история Южного Казахстана в первой половине XIX века» атты кітабында XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы көтерілістер тарихы, ұлы жүз қазақтарының қоқан басқыншылығына қарсы күресін жан-жақты зерттеп, маңызды мағлұматтар келтірген. Оның тұжырымдары мен тарихнамалық зерттеу әдістері қазақстандық тарих ғылымы үшін аса маңызды.

XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс шетел тарихшыларының да назарына ілікті. Бұл жөнінде тарихшы ғалым К.Л.Есмағамбетов XIX ғасырдың өн бойында батыс елдерінде жинақталған қазақтар туралы тарихи-этнографиялық сипаттағы сан алуан материалдарды жинақтай отырып, сол кезеңдегі Еуропаның біраз ғалымдарының, әсіресе Э.Росстың, Д.Бульджердің, А.Краустың өз еңбектерінде патшалы Ресейдің қазақ даласындағы дөрекі отаршылдық саясатына, қазақ халқының тәуелсіздік үшін жүргізген ұлт-азаттық қозғалысына назар аударғанын аңғартады.

Мысалы, К.Есмағамбетов ағылшын тарихшысы Д.Ч.Бульджердің еңбектерін зерттей келе, Ресей империясының XIX ғасырдағы Қазақстандағы отарлық езгісі мен қазақ халқының ұлт-азаттық күрестері туралы Еуропа жұртшылығы сол XIX ғасырдың өзінде-ақ хабардар болғандығын баса көрсеткен. Д.Бульджер еңбегінің XIX ғасырда ресейлік тарихшылардың (Мейер, Добромислов, Бларамберг) еңбектерімен тұспа-тұс жарық көргендеріне қарамастан, оның көзқарасының орыс тарихшыларының тұжырымдарына қарсы болып табылады. Д.Бульджер қазақтар көтерілісінің түпкі себебін өте дұрыс түсінеді және көтерілістің мақсаты «тәуелсіз мемлекет болу» деп жоғары баға береді [9, 79 б.].

Аталған зерттеулердің отандық тарих ғылымында жаңа тарихи танымды, методологияны қалыптастыруға қосқан үлестері елеулі. Авторлар тарихи оқиғалар мен үдерістерді баяндауда тарихилық, объективтілік принциптерін басшылыққа алып, ұлттық мүддеге мән берген.

XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс мәселелерін зерттеудің тарихын, теориясы мен әдістемесін қарастыру үрдісі өте ұзақ мерзімді және тарихи кеңістікті қамтиды. Ұлт-азаттық қозғалыс тарихы - ұзын сонарлы, түрлі кезеңдерден, жолдардан өткен тарих. Бұл ұлт-азаттық қозғалыс қазақтардың тәуелсіздік жолындағы, шетел басқыншыларына қарсы, отарлық езгіге қарсы қозғалыс.

Қазақ халқы тарихының ғылыми түрде зерттелуі тек қазан төңкерісінен кейін ғана басталды. Кеңестік тарихнама ғылымға өз үлесін аз қосқан жоқ. Қазіргі кезеңде Қазақстан тарихы қолға алынып, жүйелі түрде зерттеулер жүргізіліп жатқанымен ғылыми тұрғыдан қарағанда әлі де жеткіліксіз. Бұған әрине, қазақ халқының отаршылдыққа, царизмге қарсы ұлт-азаттық қозғалысын да жатқызуға болады [10, 18 б.].

XIX ғасырдағы оңтүстік қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысының тарихнамасын талдау, мәселенің қазіргі жағдайын бағалауға, оның басымдықтары мен болашақта зерттеу жолдарын анықтауға мүмкіндік береді. Отандық тарихшы-ғалымдардың бұл мәселеге қатысты зерттеулерінде қол жеткізген табыстарына қарамастан, әлі де зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі кезеңдегі қазақстандық тарихшылардың пікірінше, қазақ халқы өз тәуелсіздіктері үшін 400 рет қарулы көтеріліске шыққан [11, 14 б.].

Егемендік пен тәуелсіздіктің арқасында қазақ халқы тарихын қайта шынайы жазуға мүмкіндік алды. Соның бірі – азаттық жолындағы ұлт-азаттық, яғни отарлаушы метрополияға, шет ел басқыншыларына қарсы жүргізілген қарсыластық күрес. Осы күнге дейін бұл тарихи мәселенің күрделі және жан-жақты талданбаған қырлары әлі де көп. Еліміз тәртізді тарихымыз да бүгінде өтпелі кезеңді бастан кешіруде. Маркстік, таптық концепциядан бас тартып, жаңа тәуелсіз методологиялық принциптерді іздестіруге бас бұрған отандық тарихымыздың және тарихнамамыздың методологиялық және теориялық мәселелері аз емес.

Қазақстан тарихында оңтүстік қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысы көрнекті орын алады және азаттық күресінің жарқын көрінісі болып табылады.

XIX ғасырдың 30-50 жылдары қазақтардың негізгі міндеті – өздерінің мемлекеттілігін құтқару

жолындағы күрес болды. Күрес екі майданда: Ресей патша өкіметіне қарсы және Орта Азия хандықтарына қарсы болды. Қазақ руханияты дамуының Ресей отарлығы тұсындағы қайшылықты үрдісінің күрделі де қайғылы сипатын жуып-шаю мүмкін емес.

XIX ғасырдың ортасында ұлттың рухани өмірінде бұрын білінбеген жаңа бір нышандар пайда бола бастады. Қазақ руханиятының өзін-өзі туындатқан осынау күнделікті тыныс-тіршілігі ауық-ауық өзінің тұтастығын, дүниетанымы мен ұлттық дүние бейнесін қару алып, қорғау қажеттігімен алмасып отырады. Мұның өзі көбінесе рухани талаптан гөрі саяси себептерге негізделеді. Мәселен, батырлар бастаған көтерілістер қазақтың ұлттық рухын орнықтыруға, ортақ жау – Ресей патшалығына қарсы күресте қазақтардың барлық күшін біріктіруге талпынған әрекеттер еді.

Патшалы Ресейдің құлдығында болған қазақ халқы оларға наразылық ретінде талай рет қарулы көтерілістер ұйымдастырды. Мұның барлығы амалсыздықтан жасалған мәжбүрлік еді. Ғасырлар бойы мекендеп келген ата-бабаларының атақонысынан қазақтарды шұрайлы жерлерінен қуып шықты. Мал-мүлкін тонап, өздерін құл қылды. Әділдікпен шешетін билік болмады. Қандай даулы мәселе болса да келімсек орыстардың пайдасына, оларға жығып беріп отырды.

Осындай озбырлыққа шыдай алмаған қазақтар талай рет өз азаттықтары үшін көтерілістерге шықты. Солардың ішінде Жанғожа, Есет, Тентек төре, оңтүстік Қазақстандағы Ұлы және Кіші жүз қазақтары бастаған ұлт-азаттық көтерілістер тарихтан ойып тұрып орын алды. Бұлардың қай-қайсы да кезінде әділ бағасын алған жоқ [12, 3 б.].

Бұл көтерілістер өз кезінде екі түрлі сипат және бағыт алды. Оның бірінші түрі: орыс патша үкіметінің Қазақ хандығын әлсіретуіне қарсы күресі. Екінші бағыты – қаналған қазақ шаруаларының феодалдық және отаршылдық езгіге қарсы бағытталған халық-азаттық қозғалысы болды. Көтеріліске бастан-аяқ қалың халық бұқарасы қатысты. Бұл қарулы шаруалар көтерілісі орыс патша үкіметінің отаршылдық езгісіне де, ортаазиялық хандықтарының озбырлық саясаты мен жаулап алу мақсатында жүргізген үздіксіз шапқыншылықтарына да қарсы қажырлы күрес жүргізді.

XIX ғасырдың ортасында ұлттың рухани өмірінде бұрын білінбеген жаңа бір нышандар пайда бола бастады. Қазақ руханиятының өзін-өзі туындатқан осынау күнделікті тыныс-тіршілігі ауық-ауық өзінің тұтастығын, дүниетанымы мен ұлттық дүние бейнесін қару алып, қорғау қажеттігімен алмасып отырады. Мұның өзі көбінесе рухани талаптан гөрі саяси себептерге негізделеді. Мәселен, батырлар бастаған көтерілістер қазақтың ұлттық рухын орнықтыруға, ортақ жау – сыртқы жауларға қарсы күресте қазақтардың барлық күшін біріктіруге талпынған әрекеттер еді.

XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс орыстың дворяндық-буржуазиялық тарихнамасында «басбұзарлар бүліншілігі», «ұлы жол бойындағы қарақшылар әрекеті» деп аталып, жала жабылды. Кеңестік тарихнамада бұл қозғалысқа «стихиялы, локальды бас көтеру» деп бір жақты баға берілді. Ал, біздің зерттеуіміз көрсеткендей, оңтүстік өңірдегі ұлт-азаттық қозғалыс өз елінің бостандығы мен тәуелсіздігін қорғап қалу үшін жанын қиюға дайын, отарлау саясатына қарсы көтерілген қазақ халқының аса зор ұлт-азаттық көтерілісі болып табылады. XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысқа осындай лайықты, нақты, жаңаша баға беруге біздің зерттеулеріміздің нәтижесі негіз бола алады.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.А. Уроки истории и современность. – Алматы: Қазақстан, 1997. - 121 б
2. Назарбаев Н. Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы // Егемен Қазақстан. – Алматы, 1998. – 7 шілде.
3. Әбдәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы. – Алматы: Қазақстан, - 2005. – 604 б.
4. Қозыбаев М. Тарихнама мәселесі толғандырады // Қазақ тарихы. – Алматы, 1996. - №6.
5. Аничков Н. Киргизский герой Джанкожа Нурмухамедов // Известия общества археологии при Казанском университете. Т 12, выпуск 3. – 1894.
6. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838гг.) . - Кзыл-Орда, 1926. – 300 б.
7. Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы, 1992.
8. Әбжанов Х.М. Ұлт-азаттық қозғалыстары тарихын зерттеу методологиясы туралы// «Тарихшы және тарих» атты Е.Бекмахановтың 90 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-практикалық конференция материалдары. - Павлодар. 2005. - 26-32 бб.
9. Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. - Алматы 1994. - 240 б.
10. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана в конце XVIII и первой половине XIX века и Букеевское ханство. - Алматы: Арыс, 2009. – 400 б.
11. Мажитов С.Ф. Народно-освободительное движение в Казахстане XVIII – начале XX вв.: проблемы истории, теории и историографии: Автореферат дисс. ... д.и.н. – Алматы, 2007.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ КАЗАХСКО-РУССКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В XVIII-XIX ВВ.

С установлением особых международно-правовых отношений в 1730-х гг. начинается новый этап казахско-русских взаимоотношений. Применительно к началу 30-х гг. XVIII в. можно говорить только о начале сложного и противоречивого процесса непосредственного взаимодействия казахских ханств и российского правительства. Принятие покровительства Российской империи ханом Абулхаиром в 1731 г. не следует рассматривать именно как момент вхождения и территориального включения в Российскую империю. В начале 1730-х гг. ни в Казахстане, ни в Петербурге не знали наверняка, в какую сторону будет идти этот процесс в дальнейшем, и, тем более чем он завершится через полтора века. Поэтому не оправданны, например, такого рода утверждения, что «к 1743 г. казахи Младшего, а затем и Среднего вошли в состав России» [1, с. 76; 2, с. 176]. О непосредственном подданстве, как справедливо отметил В.Я. Басин, правомернее говорить «лишь на завершающем этапе присоединения Казахстана к России... во второй половине XIX века» [3, с. 26,33.].

Определение политико-правового статуса казахских государственных образований – ханств – по отношению к России является одним из сложных вопросов историографии. Многие исследователи по-разному оценивают и характеризуют систему казахско-русских взаимоотношений в Новое время.

Например, И.В. Ерофеева, отношения обеих сторон в момент подписания официальных документов о подданстве, характеризуют как сателлитно-вассальные [4, р. 85]. Известный учёный Н.Е. Бекмаханова в коллективной работе, специально посвящённой становлению и развитию системы управления России в регионах, приходит к выводу, что казахские ханства, «будучи включенными в состав России, сохранили многие элементы суверенитета... хотя и с ограничениями» [5]. В этой же работе, в заключительной главе, посвященной типологии «системы управления национальных окраин России», С.Г. Агаджанов характеризует казахско-русские взаимоотношения как «патронатные» [6]. Если исходить из того, что казахи, по мнению ряда историков (например, К.К. Абуева), «подписавшие акт о подданстве, воспринимали его как военный и политический союз с Россией, которая берёт их под своё покровительство» (т.е. под патронат, если использовать латинский эквивалент этого понятия), то получается, что казахско-русские политические взаимоотношения в тот период выстраивались по «сценарию» именно казахской стороны [7, с. 159].

Исследователи Г.С. Султангалиева, А.К. Алитурлиева хронологически политические взаимоотношения Казахстана и России представляют следующим образом: 1) 1731 - 1748 гг. – установление «политического патроната Российского государства над кочевыми регионами»; 2) 1748 г. - конец XVIII в. – установление «политического протектората, сопровождавшегося согласованием, а затем и прямым назначением правителей степи – казахских ханов»; 3) конец XVIII в. - 20-е гг. XIX в. – формирование системы «приграничного политического регулирования жизни казахского общества»; 4) с 20-х гг. XIX в. – «переход от приграничного регулирования к прямому управлению кочевниками Казахстана» [8, с. 5]. С. Завгородняя период, охватывающий большую часть XVIII в. (30-е гг. XVIII в. – 20-е гг. XIX в.) характеризует как – «период номинального подданства или протектората» [9, с. 63].

Следует вспомнить позицию В.Я. Басина, который в 1960-е гг. подчёркивал, что «неправильно искать в отношениях между Россией и Казахстаном протекторат или вассалитет в чистом, классическом выражении» [3, с. 34]. Сам исследователь определяет данные отношения как «несколько видоизменённый по содержанию и по форме институт протектората, сочетавшийся с элементами вассалитета» [3, с. 28,34]. Б.М. Абдрахманова казахско-русские отношения в XVIII в. делит на два качественных этапа: в первой половине века – это «пассивное приспособление [России] к специфическим социально-политическим условиям самого казахского общества» и во второй половине века (в период правления Екатерины II) – уже активизация российской политики и попытки оказывать политическое и социально-экономическое влияние на дальнейший ход развития политических сообществ Младшего жуза [10, с. 11-12].

Важный вклад в теоретическую разработку вопросов политико-правового взаимного статуса казахских ханств и России внес А. Кузембайулы. В течении XVIII в. комплекс казахско-русских он выделяет в первый период и определяет как «протекторат - форма зависимости, при которой протектируемое государство (Казахстан) теряло часть суверенитета, в частности, лишалось право самостоятельных

международных сношений. В обмен государство-протектор (Россия) обязывалось защищать интересы зависимого государства от третьих стран», при этом «в первый период российско-казахстанские взаимоотношения учитывали обоюдный интерес» [11, с. 124].

Начало XIX в., как отмечает А. Кузембайулы, характеризуется в военном отношении – интенсивным строительством военных укреплений, казачьей колонизацией, а в политическом плане – привлечением на свою сторону некоторой части казахской верхушки. В частности он пишет что «назначая представителей казахской знати на административные должности, раздавая подарки и применяя другие меры, царское правительство создало в Казахстане мощную базу для будущей марионеточной псевдогосударственной структуры. Опираясь на нее, Россия в одностороннем порядке попыталась ликвидировать ханскую власть на территории Младшего и Среднего жузов. Об этом свидетельствуют административные реформы П.К. Эссена в Младшем жузе и М.М. Сперанского в Среднем жузе» [11, с. 124].

Это привело к тому, что заметная часть территория казахских земель оказалась под юрисдикцией России, однако А. Кузембайулы оговаривает что «спецификой правового статуса новоприобретенных земель было то, что сама империя присоединенные земли не считала своей собственностью. Подтверждением этому является то, что земли, населенные казахами, назывались «внешними» округами, т. е. чужими, находящимися за пределами России. Да и Россия все свои взаимоотношения с Казахстаном осуществляла через Азиатский департамент Министерства иностранных дел. Данный период можно считать переходным» [11, с. 124-125].

Следующий этап он связывает с упрочением позиций Петербурга в казахском крае, когда «вся современная территория Казахстана вошла в состав Российской империи, была поделена между тремя генерал-губернаторствами и шестью областями. По Временным положениям 1867-1868 гг. вся земля в Казахстане объявлялась государственной собственностью, на территорию Казахстана распространялись имперские законы. Были осуществлены экономические, административные и политические реформы. Таким образом, Казахстан оказался колонией Российской империи со всеми вытекающими отсюда последствиями» [11, с. 125].

Если подытожить, то в целом периодизация казахско-русских политических взаимоотношений по А. Кузембайулы выглядит следующим образом: первый период – 30-е гг. XVIII в. – 20-е гг. XIX в. (период протектората); второй – с 20-х по 60-е гг. XIX в. (переходный период); с 60-х гг. XIX в. начинается третий – колониальный период истории Казахстана.

Таким образом, в своих исследованиях А. Кузембайулы приходит к выводу, что установление колониального периода в казахско-русских взаимоотношениях относится к 1860-м гг., а XVIII в. характеризуется им как период протектората [11, с. 125].

Рассматривая особенности установления договорных политических отношений между Казахстаном и Россией, необходимо выделить один важный момент – практически никакие платежи и повинности до начала XIX в. казахским населением в пользу империи не неслись. В 1788 г., то есть спустя более полувека после первой миссии А.И. Тевкелева в казахскую степь и последовавших после этого событий, И. Болтин отмечал, что «хотя казахи и называют себя подданными России и поручительство верности своя от себя дают аманатов, но податей не платят, служб и повинностей никаких не отправляют, управляются своими обычаями и начальниками» [12, с. 389].

В.Я. Басин обратил внимание на то, что зафиксированные при принесении присяги обещания собирать ясак (от 1 до 4 тысяч корсаков и лисиц в год) несли скорее формальный, «символический характер», если учесть, что население присягнувших жузов составляло несколько сот тысяч человек [3, с. 29].

Другой важный момент это то что, при определении статуса взаимных отношений, как подчеркивает, например В.В. Трепавлов, – «отношения подчинения и подданства русская сторона и ее партнёры зачастую воспринимали совершенно по-разному», при этом необходимо чётче представить «различия во взглядах на статус пребывания в составе России у русских властей и у присоединенных народов» [13, с. 7].

В процессе конструирования периодизации в изучаемом вопросе как нам кажется важным является учитывать региональный фактор. В силу крайней обширности казахских степей в разных регионах различные исторические процессы и явления могли и вероятно протекали с разной степенью интенсивности, что делает попытку общей периодизации казахско-русских взаимоотношений, по крайней мере, в течении XVIII в. не результативной. Именно поэтому предлагаем ниже периодизацию казахско-русских взаимоотношений непосредственно в Урало-каспийском регионе, где эти взаимоотношения получили импульс в первой трети XVIII века.

В целом, казахско-российские взаимоотношения в приграничном Урало-Каспийском регионе были весьма динамичны. В XVIII в. в этих отношениях прослеживаются следующие периоды:

Первый – 1710-е – 1760-е гг., – характеризуется инициированием и большей активностью со стороны Ханства Абулхаира, особенно в момент начала установления особых отношений с Россией и приспособлением российской администрации к новому для неё уровню взаимоотношений в Урало-Каспийском регионе; также характеризуется прямой зависимостью интенсификации взаимоотношений от личностного фактора (ханы в Младшем жузе и Оренбургские приграничные начальники) что приводило к значительному варьированию уровня взаимоотношений, от деструктивных (например, А.Р. Давыдов – Нуралы-хан) до активных, прагматичных, исходящих из сложившейся ситуации (например, Абулхаир-хан – А.И. Тевкелев; Нуралы-хан – Д.В. Волков). Уровень казахско-российских политических взаимоотношений, который сформировался на первом этапе, может быть определён (по линии Петербург – Младший жуз) как номинально-патронатные отношения с невозможностью контроля внутренней и внешней политики;

второй период – середина 1760-х – начало 1780-х гг. – начало укрепления позиций Петербурга в регионе, что в тот период намечает процесс изменения политического статуса казахского ханства Младшего жуза (Ханство Абулхаиридов) в направлении определённого ограничения его государственного суверенитета. При этом в территориальном плане Младший жуз остаётся полностью суверенным. Происходит усиление потенциала и масштабов приграничной и трансграничной торговли в регионе. Личностный фактор, то есть значение способностей и индивидуальных взглядов оренбургских начальников на характер казахско-русских взаимоотношений продолжают иметь в целом важное значение. На этом этапе уровень казахско-российских политических взаимоотношений характеризуется как условно-патронатные с фактической невозможностью контроля внешней и ограниченным контролем внутренней политики.

В начале 1780-х гг. появляются предпосылки к модернизации российской приграничной политики, – в Петербурге начинают искать и применять подходы иные, чем в предыдущие десятилетия. В целом, в тот период, особенно в рамках «реформ Игельстрёма» в Урало-Каспийском регионе была сформулирована и начала реализовываться новая модель казахско-российских приграничных взаимоотношений, для которой характерны следующие черты: установление и закрепление непосредственных политических контактов родовой знати Младшего жуза и Оренбургской администрации; превращение родовой политической элиты в самостоятельного субъекта (актора) региональных казахско-российских политических взаимоотношений; создание новых для казахско-российских взаимоотношений политических структур, таких как «совместные учреждения» (Пограничный суд, судебное присутствие, расправы); трансформация традиционных для региона политических институтов (ханская власть, Ханский совет).

Таким образом, довольно чётко проявились особенности, характеризующие политический уровень взаимоотношений в 1780-е и который продлился до первых десятилетий XIX в., что позволяет выделить третий период казахско-российских взаимоотношений и определить его как патронатно-ассоциированные, характеризующиеся совместной координацией вопросов внешней и внутренней политики ханств Младшего жуза с объективным учётом материально-политического потенциала российской власти, в том числе в лице Оренбургской администрации.

В целом, хотелось бы отметить что, на сегодняшний день существуют различные оценки уровня взаимоотношений Казахстана и России на протяжении XVIII века. Хотя исследователи отмечают качественные изменения, относящиеся ко второй половине XVIII в., при этом заметны расхождения в точной оценке уровня взаимоотношений (ограниченный суверенитет, протекторат с элементами вассалитета и др.), что, на наш взгляд, является во многом отражением динамичности и отсутствия стагнации в казахско-российских отношениях.

Литература

1. Фадеев К.В. Казахстан и Россия в историческом и социокультурном контексте // Народы Евразии: культура и общество: Третий Международный Евразийский научный форум: Тезисы докладов и сообщений / Под ред. С.А. Абдыманапова. – Астана: Изд-во ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, 2004. – С. 75-77.
2. Орлик О.В. Россия в международных отношениях 1815-1829 гг. (От Венского конгресса до Адрианопольского мира). – М.: Наука, 1998. – 270 с.
3. Басин В.Я. О сущности и формах взаимоотношений царской России и Казахстана в XVIII в. // Известия АН КазССР. Серия «общественная». – 1968. – № 5. – С. 26-34.
4. Yerofeeva I. Kazakhstan under the power of Russian Empire // History of Kazakhstan. Essays. – Almaty: Gylym, 1998. – P. 81-92.

5. Бекмаханова Н.Е. Казахстан и Средняя Азия // Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. – М., 1998. – 416 с. – Режим доступа: <http://kraeved.opck.org/biblioteka/raznoe/?print> (дата посещения сайта: 22.04.2013).
6. Агаджанов С.Г. Основные черты системы управления национальных окраин России // Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. – М., 1998. – 416 с. – Режим доступа: <http://kraeved.opck.org/biblioteka/raznoe/?print> (дата посещения сайта: 22.04.2013).
7. Абуев К. Хан Абылай и его время. – Астана: Елорда, 2006. – 304 с.
8. Султангалиева Г.С., Алитурлиева А.К. Оренбургское магометанское духовное собрание и оренбургская власть. Вторая половина XVIII – первая половина XIX вв. // Вестник Карагандинского университета. Серия «История, философия, право». – 2006. – № 2 (42). – С. 5-14.
9. Завгородняя С. Административно-политическая система самодержавия и модернизация традиционного казахского общества в 1-ой пол. XIX в. // Саясат. – 2005. – № 10. – С. 63-66.
10. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. – Астана, 1998. – 137 с.
11. Кузембайулы А. Теоретические проблемы изучения политических процессов в Казахстане XVIII–XIX вв. // Степной край Евразии: историко-культурные взаимодействия и современность: тезисы докладов и сообщений V Международной научной конференции / Под ред. Р.М. Жумашева, А.П. Голочко. – Омск: Изд-во Ом. гос. Унта им. Ф.М. Достоевского, 2007. – С. 122-125.
12. Болтин И. Примечания на историю древняя и нынешняя России Г. Леклерка. – Б.м.: Печатано в типографии горного училища. – 1788. – Т.1. – 616 с.
13. Трепавлов В.В. «Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV – XVIII вв. – М.: Ин-т русской истории РАН, Вост. лит., 2007. – 255

**ASSYMOVA DARIYA,
TASHIEVA SALTANAT**
(Kazakhstan, Almaty city)

ALMATY CITY DWELLERS' EVERYDAY LIFE IN THE 1920-1930S OF THE XX CENTURY (STATE OF HEALTH CARE)

Health care sphere, regardless of area, whether it be city one or village one, is considered to be a decisive factor of the human being life. From this point, in our opinion to be informed of this sphere's state, and the quality of service to the dwellers of Alma-Ata, which became the capital of the republic in 1929s, is one of the most interesting topics. According to the archive documents' fund, medical service rendered to the dwellers wasn't up to the standard. The dwellers often experienced typhus, infectious abdominal diseases, trachoma, tuberculosis, plague, smallpox. The city hospitals hardly had clean beddings, that's why the patients had to use the dirty ones. Beds in the hospitals were in the crucial state, the patients may surely fall down of them. There were shortage of dressings. Tattered bandages were in use. The patients were served meagre fare. In 1913 only 356 roubles and 60 copecks were allocated to the city hospitals. Medical treatment was chargeable. The Kazakhs were to be treated after they had bought the «medical card». Local authorities used speak ironically on the occasion: «the Kazakhs will go to medical establishments against their will because the air of hospitals is much more dangerous for steppe inhabitants than many of the diseases». In 1881 only 7 roubles 09 copecks were spent for treating Kazakhs and Kirgizes in Verny hospital instead of 400 allocated roubles. There were 10 doctors, 10 doctor's assistants and 3 dental mechanics. In 1913 in Verny. They were engaged mainly in private practice. Verny uezd-city health care department was established in the winter of 1919. Pasterov station was opened at that time in the city. In 1920 in spring a typhus hospital containing 25 beds began to function. There weren't enough water barrels, kerosene for lightening in the so called «infectious hospital». The wards were equipped with plankings instead of beds, the only horse cart was at the disposal of the whole hospital. Health care activities began in this way in Alma-Ata. In addition to a military hospital and an in-patient department 5 more new hospitals had been built by 1927. 7 ambulatory clinics, a TB prophylactic centre, riding first-aid service a malarial station, some chemist's «shops» a medical shop rendered the dwellers their service in the following year. In the late 1920s 34 doctors were employed, and their number reached 205 in 1939. By that time the number of hospitals have, increased from 2 up to 21, ambulatory clinics and polyclinics, correspondingly-from 3 up to 38. According to the Zhetisu regional hospital record in the concerning infectious diseases spreading from February 1-10 and March 1-10 in 1930, many of the dwellers suffered the flu, spotted fever and relapsing fever. Infectious diseases spreading quickly took place because of financing shortage and not taking preventive measures (Tables 1-2)

Zhetisu regional hospital Record (the therapeutic department) concerning infectious diseases spreading from February 1-10, 1930. **Table 1**

Types of diseases	were registered	were received	were treated	were transferred	died	not sick
Influenza	12	17	-	-	1	28
Diphtheria	-	1	-	-	-	1
Spotted fever	10	8	3	1	-	14
Mumps	5	6	7	1	-	3
Pneumonia	2	-	2	-	-	-

Zhetisu regional hospital Record (the therapeutic department) concerning infectious diseases spreading from March 1-10, 1930. **Table 2**

Types of diseases	were registered	were received	were treated	were transferred	died	not sick
Rubella	1	-	-	-	-	1
Typhoid	-	2	-	-	-	2
Spotted fever	23	12	-	-	-	35
Typhina	25	15	12	-	-	40

Because of little money having been allocated to the Public Health Care department from Regional Health care Department in 1926, half of the functioning health care institutions were closed.

Among them were:

1) In Alma – Ata: a children’s clinic stopped functioning, its 30 beds it were placed within the regional hospital.

2) The regional hospital had only 150 beds.

3) In the infectious hospital from 50 beds only 30 remained.

4) The city outpatients clinic personnel was reduced up to 50 %

5) There were only 6 medical institutions and 151 employees in the city. Before it had had 8 medical institutions with 388 beds, where 278 employees work.

Alma – Ata city council paying much attention to the social sphere, some measures were taken to improve it.

Then the regional Paster hospital, regional insane hospital, Alma – Ata city hospital. Almaty regional outpatients clinic, Alma – Ata sanitary inspection began to be financed from the city budget. Alma – Ata infectious diseases hospital began functioning on February 17, 1925, and X – ray consulting – room – from October 1 of the same year. A doctor was sent to Leningrad to master the profession of a rontgenologist. An oculist’s service had been chargeable before and certain means were allocated from the budget to make it free of charge. Specialists treating ears, throat, eyes worked in the oculist’s hospital. At the expense of state budget a malaria station started its work in June, 1925. Chemical bacteriological laboratory began functioning from May, 1925. One more institution for mother and child was established in the Advisory Centre. 22 beds were designated for children and 8 beds for pregnant. But it worked from May 10 up to October. Instead children milk providing kitchen was opened at the expense of state.

By January 1, 1925 the following medical and sanitary institutions were functioning in Alma – Ata:

1. Regional Pasterovskaya station with the personnel of employees;

2. 30 bed regional insane hospital, 23 employees;

3. Central, ambulatory clinic of Alma – Ata, 20 employees;

4. 70 bed Alma – Ata city hospital, 54 employees;

5. Alma – Ata city sanitary inspection, 6 employees.

All these institutions were financed by the local budget. Because of means shortage, the staffs of the following hospitals were cut down:

1. in the province insane hospital – 2 employees;

2. in Alma – Ata hospital – 6 employees;

3. in Alma – Ata Central outpatients clinic – 9 employees;

4. City sanitary inspection – 2 employees;

Regional insane hospital.

Before the flood in 1921 it was located in specially built, buildings, then the hospital was evacuated twice, at the moment it is located in two old houses. The heavy repair of it and special insulator for mad patients is necessary.

By December 1, 1924 31 patients had been registered, 51 of them were examined, they had been treated 11179 bed – days.

Alma – Ata City Pasterovskaya station.

The station is situated in the suitable building, but it needs repairing, including to substitute gridiron in the yard where the rabbits are. Since October 1, 1925 two institutions have been funded from the state budget. 298 patients bitten by mad animals were examined and 3764 were vaccinated. Before July 1, 1925 Almaty city hospital had 70 beds, and then at the requests of dwellers they increased to some more 15 beds.

2497 roubles and 10 copecks were allocated for repair works and the following was done:

the walls of till buildings were whitewashed, some stoves were reconstructed in the infectious diseases department, new stoves were also fixed in the surgery department, the roofs of the buildings were painted and the new windows were put in. In the new 1925-1926 fiscal year a laundry and ironing room were built at the expense of State and local budgets (951 roubles)

In addition to it a disinfection chamber and clothes drying device were established. In the period under review 2301 patients were registered and 46641 bed days were designated.

According to the staff 85 beds were distributed in the following way: 30 beds for policy holder (they are in the other building). 10beds for obstetric department: 15 beds for infections diseases department the rest 25 beds for surgery, gynecological and abdominal patients.

However, this kind of distribution were made formally, the real facts are over and above norms, as examining and treating of pregnants and infectious diseases patients was obligatory.

In the course of epidemic diseases spreading the number of infectious disease patients were over 40 patients which exceeded the norm 2-3 times. That was the case for the pregnants , sometimes their number was under 15. Taking in to situation like that, women in childbirth were transferred from a narrow room to a 20 bed ward that had been repaired. (10 beds of which were built at the expense of medical fund).

The number of the sick people for being treated in in-patient treatment was considerable, thus, conflicts rose in case the patients weren't admitted to hospital. It was a common thing when the relatives make the patients stay in the hospital for a long time. Hospital staff had to place the patients of that kind in hospitals. In connection with the facts above, provincial health care department applied for aid to increase the stuff at least up to 200 beds.

Alma-Ata city central outpatient clinic.

It treated the insured patients and their family, member of executive committee and invalids. Other city dwellers were rendered ambulatory care at the city hospital. The stuff was financed by medical fund (3 doctors: a midwife, _____, a recorder).

On an average, the outpatient clinic served 125-150 patients. It had the following consulting rooms for:

1. abdominal diseases;
2. obstetric and gynecological aids;
3. dental aid;

In the financial year 20846 patients were registered and were consulted 45541 times, while having been treated.

Alma-Ata city dermatovenerologic hospital

(100 beded) It was reconstructed from the insulator which had been at the authority of public educational inspection board, it began to treat children from April 18, 1925 By city Executive Committee decision in been functioning under the supervision of Provincial health care department. In summer the hospital was located in the former preselendik (migration) stop point. And the autumn it continued its work at the military hospital buildings.

Beginning from the first day of its work up to October 1, 1925 its expenditure composed 8222 roubles and 63 copecks.

The hospital wasn't equipped with necessary furniture. The stuff has been doing its best, but it couldn't provide clothes for all it's patients. The medical provision was sufficient at that time.

Roentgen consulting-room

Three staff were admitted on October, in 1925-1926 fiscal year at the expense of local budget. The room stuff didn't work temporarily, as it's head left the province because of his (her) poor health. At the late February, 1926 after the doctor's having arrived, who had been sent to Leningrad for mastering the profession of roentgenologist, the stuff go on with its work.

Eye curing department

It administrated temporary medical assistance to parents. On an average, 100 patients were examined a day and then an in-patient clinic with 10 beds was equipped after the credit had been assigned for buying devices. The salaries of the employers and other expenses were paid through the chargeable medical service means and not from the local budget.

And only from December 1, 1925-1926 fiscal year it began to be financed by the local budget. Specialists curing ear, nose, throat and eye diseases worked there.

State health care institutions

Malaria station was opened in June, 1925. During a month organizational activities, studying of methods against malaria were performed.

In addition to research works, the out patient clinic examined the patients. 1556 patients were registered, examined at that period (8584 times), later a stationary chamber with 5 beds was established at the expense of the state budget. And 1347 roubles and 18 copecks were allocated. To meet the requirements of life, a new type of medical institution was opened near the province. Because the imperialist and civil war that Almaty dwellers had experienced, resulted the rising of such diseases as: tuberculosis, syphilis, malaria and etc. To overcome these difficulties the city authorities chose a way of clinical examination, and opened the new types of medical and sanitary institutions. Their main goal was not only medical treating, but to do scientific and research works and take preventive measures. And it promoted improving the dwellers health. Moreover, there were tuberculosis and venerologic dispensaries.

Dermatovenerologic dispensary

Dermatovenerologic dispensary was opened on September 12, 1925. From this date up to March only organizational activities and ambulatory care were performed, then sanitary preventive measures were taken. At the period under review schools and orphanages were checked: (1577 children) and the sick children were isolated from others in dermato-venerologic dispensaries. 3 consulting rooms functioned there:

1. 805 patients were registered because of gonorrhea and its advanced form;
2. 4701 patients – concerning syphilis;
3. 1220 patients – because of dermal diseases;

600(0,6 gr.) ampoules of Necalvarsan were used. 2594 patients were registered, they were examined 6708 times. 1808 roubles and 54 copecks were allocated to the dispensary in 1925

Chemical and bacteriological laboratory

It was opened in May, 1925. After Kazakh People's health care department making a decision about opening a laboratory at the expense of the state budget, an application was addressed to provincial executive committee with the request of laboratory properties handing on to provincial health care department which was in the possession of medtorg (medical trading department). At the same time 24 guinea were bought to test vasserman reaction. Bacteriological laboratory made 913 analyses. 2610 roubles and copecks were allocated to the laboratory

Maternity and infant welfare centre

It was opened in January 1925 and could examine 20 patients a day. Till October 1925 it functioned through 900 roubles allocated by former Turkistan public health care department and medical fund accounts. Exhibition of pictures are exhibited there showing how to look after babies. Babies under 1 year old and were examined 788 times, the ones under 1-3 – 430 times. The revealed diseases they had: gastrointestinal diseases, infectious diseases – 101, non-infectious diseases – 385. Expect the institution there was a mother's and baby's house with 30 beds, including 22 beds for children and 8 beds for expectant mothers. It functioned from May up to October, 1925. According to Kazakh People's health care committee's order it was closed. The replaced new institution – an advisory bureau with milk canteen – was included into the state budget.

During January and August in 1926 1000 mothers and children were examined at the advice bureau, and their number reached 9000 at that period of time in 1927. In comparison with outcomes in 1926, the number of women increased 4 times, and the children number – 2,5 times. The mother not only took advice, but they realized the importance of them. The volume of milk canteen increased 3 times. Advice bureaus began their work there.

At that period of midwife Anna Nikolaevna Petrova renting a flat in Pervo-Gildieskaya Street 4336, was engaged in her job.

After Almaty had become the capital of our state, state of health care department began to improve. The main reason of it was based on the fact that the population of the new city increased, and the main task of the doctors and city authorities was to raise medical institutions service level. Owing to the replacement of the sanitary-bacteriological centre to Alma-Ata from Kyzyl-Orda control of typhus was to be consolidated.

Alma-Ata had a favourable climate condition thanks to its location, but the typhus was spread in most part of the city, many the dwellers living outside the city suffered from this disease. According to statistics, 3500 inhabitants tended to get ill. As many of the Malaya Stanitsa dwellers experienced the infectious diseases sanitary-bacteriological institute authorities sent the doctors instructors there to deliver lectures. Preventive measures were taken against typhus: all the inhabitants were tested, the patients were to stay in the hospital until they recovered completely. 28 schools were involved in conversations, the employees and pupils were examined.

The institute staff issued leaflets about preventive measures against the disease. In order to give reliable information about typhus a film was brought from Moscow.

Two medical institutions were opened in Alma-Ata: a tuberculous dispensary with a night sanatorium and Medeu holiday home sanatorium.

Those two medical institutions were equipped well and the medical experts were of high quality. The clean mountain air, good feeding at the Medeu sanatorium had favourable effects for quick recovering of patients. Medeu holiday home rendered a service to 55 patients and clients. It was presumed that the number of them would reach 67 in the nearest future. The patients of the holiday home regained the necessary weight and recovered in due time. The peculiarities of the tuberculous dispensary were cleanliness and proper service. Provincial social insurance department used to grant passes for 12 patients to Arasan holiday home.

In April, 1928 a week – long measure «For healthy generation» was held for revealing the pupils' getting ill reasons. Abundance of mental activities (being busy with studies all day long), not doing physical exercises at all, not maintaining the requirements of hygiene, wrong nourishment were considered to be the dangerous factors influencing our youth's health.

It was revealed that 50% of the pupils at schools suffered from anemia, pulmonary diseases (tuberculosis)

In the course of studying pre - school children's health, it was found out that most of them had poor health. When a week, under developed child goes to school, his (her) lagging behind will make a progress. At school a pupil is on the run, swallows dust and performs mental activities. Various diseases occur due to these factors. Tuberculosis is in the first place among the diseases. Medical verification outcomes in PKΦCP (RKFSR) showed that 20% of pupils suffered from tuberculosis. They were the children of different ages. Many of them lived under insanitary conditions and their living conditions were poor.

The children suffering from tuberculosis were often tired absent – minded, hot – tempered. The children of that kind often didn't get on well with teachers and were in the rank of these who left the school. They became homeless and neglected. There were many reasons for these phenomena: transition period, war, starvation period, pedagogical and social indifference and other reasons.

In January, 1929 in the report of the City Council, it was pointed out about the organizing of the first aid medical service (rendering of medical service to the dwellers at home proved to be useless). It was a mistake when the City Council members reduced the home service doctors number up to 1. During the epidemic diseases spreading the only doctor wasn't able to examine 50000 dwellers. The doctor usually chose 8 – 9 houses out of 20 – 30 addresses that were near the out – patient clinic, the others only relied on God's mercy. Moreover, the doctor wasn't provided with the car, he (she) had to walk to the place of destination. Necessity of medical aid grew day by day. As there was much work to do at the outpatients clinic, the local health care department didn't allow the doctor's leave the place of their work, in case of examining the patient there, sometimes the doctor wasn't able to make right diagnosis, and not everybody could afford to call a doctor.

At an early June, in 1929, the the doctors of the city hospitals were to perform the function of daily alert doctor. Up to that time only nurses used to do the duty like that. After Alma – Ata had become the capital, its population began to increase. Only 40 medicine experts worked in the city.

Due to moving specialists from central institutions the local health care department issued an order according to which the aid post heads, located in Alma-ata-Frunze (Bishkek) highway, must administer a medical aid to the immigrants. The aid posts were located in Georgievka(a local hospital), Kordye (a doctor's assistant aid post), Otar (a doctor's assistant aid post),Uzun-agash (a local hospital), Kaskelen (doctor's assistant aid post)

Conclusion:

Due to replacing the capital in Alma-Ata there wasn't much change in the medical institutions. For example, as to the central outpatients clinic, it could admit 400 patients.it happened because of means shortage, but the number of patients were increasing day by day. At the expense of district budget an outpatients clinic was extended. But that wasn't enough yet.

First aid service at home was improved more or less, the only doctor in the city was given a horse before he had been walking. They were waiting for an ambulance to arrive soon which had been bought from abroad.

Preventive measures against typhus were taken successfully. Typhus station had a suitable staff. Not being extended yet it had new devices.

District health care department searched for the ways to find the source of means for establishing a night sanatorium for the patients suffering from tuberculosis, but it failed because of an edifice shortage.

What concerns the city's chemist's shops, their service level was rather low. Medicaments were given out according to the «planned order». If the dwellers went to get an aspirin or a powder of quinine, it was a customary thing to send them back with words: «this medicine will be given out tomorrow». At the same time there were many consumer goods, various types of eau-de-Cologne and soaps, cosmetic powder and etc. at the counters of Alma-ata Губмедторг (district medical trade) shops. One may think that it was a perfume and cosmetics shop. And a customer coming to get eye glasses used to go back home without nothing.

The residents of the city without insurance policies had to stand in a queue for or two hours at the chemist's shops. and when it was one's turn to buy a medicine, a receptionist often was saying: «we haven't get this medicine». The city inhabitants who didn't have insurance policies weren't usually served.

References:

1. Iskakov U. cities of Kazakhstan: problems of social-economic development. - Alma-Ata: science, 1985; urbanization and development cities of USSR – Leningrad: science, 1985 – 245 pg.
2. Regional Hospital Zhetysu, in the department therapist on 1920y. between 1 and 10 February about the Infectious diseases Statement / Pravda 1920 - №48 – 03/03/ - C 4.
3. Regional Hospital Zhetysu, in the department therapist on 1920y. between 1 and 10 February about the Infectious diseases Statement / Pravda 1920 - №49 – 09/03/ - C 4.
4. Asilbekov M., Galiev A. The social - demographic process in Kazakhstan (1917-1980 y.y.) – Almaty, 1991 – 288pg.; Kozina V. the population of Central Kazakhstan (40y., in the end of XXc.). Almaty: ____ 2001; Abilhozhin Zh. Outline the History social – economics of Kazakhstan. XX c. – Almaty: University «Turan», 1997y.; Saktanganova Z. The History of the Soviet experience of economic modernization in Kazakhstan. 1946-1970y.y. – Karaganda: the publishing house of Karaganda State University, 2004. – 211pg.; Zhusupbekov S. Almaty Kazakh SSR. – Almaty: Kazgosizdat, 1963. – 176pg.; Bazanova F. The formation and development of the structure of the population of the Kazakh SSR: The national dimension – Almaty: Kazakhstan, 1987. – 152pg.; Golikov N. et al. The problems of resettlement of the population of Kazakhstan/ Golikov N., Dvoskin B., Spektor M.; AN Kazakh SSR, 1989. – 247pg.
5. The History of the Almaty from documents/ Redactor Ayagan B. – Almaty: «Kazakh Encyclopedia» , 2008. P.1. – 133pg.
6. The opening of the station Nasterovskoy / Dzhetyuskaya spark. – 1925e. №40 – 30 may – 1pg.
7. The History of the Almaty in 2 parts – Almaty: ID «CREDO», 2009y. – Part 2 -161pg.
8. My city Almaty. M.Z.Gendelin. Alma-Ata, `` Kazakhstan `` , 1971. pg.126-130.
9. Gusupbekov S.D. Alma-Ata KazSSR. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1939.- pg.37-38.
10. The new capital// Getisuiskaya Iskra. 1927.-№31. pg.-4
11. State of health of the city of Almaty// Getisuiskaya Iskra.1929.-2 June. №63.- pg.-3.
12. Maternal and Child Health// Getisuiskaya Iskra.-1927.- №95.-4 sentyabr- pg.-3.
13. School life// Getisuiskaya Iskra. – 1928. – 18 mart. №32. pg.-4.
14. In the Service of Public Health// Getisuiskaya Iskra.-1929.- №96.- pg.-4.
15. Our pharmacy// Getisuiskaya Iskra. 1925.-29 December. - №96.- pg.-4.

References and sources:

- A. Schyuts** The phenomenological constructivism: contribution// new sociology/translated from the French E. D.Voznesenskaya. SPb., 2002;
- Berger P, Lukman T.** Social construction of reality- M., 1995;
- Brodel F.** Material civilization, economy and capitalism XV-XVIII age.: vol. 3. vol.1- M., 1986;
- Ludtke A.** What is the history of everyday life? Its achievements and prospects in Germany// social History: yearbook 1998/99. M., 1999.
- Brodel F.** Material civilization, economy and capitalism XV-XVIII age. vol.1- Structure of everyday life: the possible and impossible. M., 1986 pg.-41.
- Polykov U.A.** The person in everyday life (historical Aspects) // Native history. – 2000. №3;
- Pushkareva N.L.** Subject and methods for studying the history of 'everyday life' // ethnographic Review. – 2004.- №5;
- Rizhenko V.G. , Nazimova V.Sh., Alisova D.A.** - Space Soviet city (1920 - 150 s). theoretically representation, regional, socio-cultural and cultural-istoriko harasteriki (on materials of Western Siberia) Omsk, Science 2004.
- Maier V.F.** - Incomes of population growth in the welfare of the people – M., Thought, 1968.
- Mstislavski P.S.** People's consumption under socialism – Gosizdat, 1961.
- Karapetyan A.X.** Income and consumption of the population of the USSR – M., Statistics, 1980.

- Gordon L.A., Klopov E.V.** The features of the socialist way of life: the life of the city workers yesterday, today and tomorrow – М., 1977.
- Bitenova H.M.** lifestyle and life – Alma-Ata 1982.
- Ficpatrik Sh.** Everyday Stalinism. Social History of Soviet Russia in the 30s: the city – М., 2001.
- Kozlova N.N.** Horizons of everyday life of the Soviet era: the voices of the choi - М., 1996.
- Zubkova E.U.** Postwar Soviet Society: Politics and Everyday Life (1945-1953) – М., 1999.
- Grigoreva A.G.** Soviet everyday life and standard of living of the population of the USSR in 1953-1964 years – М., 2003.
- Zima V.F.** Famine in the USSR in 1946-1947: the origins and consequences – М., 1996.
- Kornouxova G.G.** Everyday life and standard of living of the urban population of the USSR in 1920-1930 years: on the materials of the Astrakhan region – М., 2004.
- Guleva M.C.** The history of everyday people in the city of Kurgan's 1929-1941 years – Kurgan, 2004.
- Bragin D.U., Belacerkovsri I.I.** Social storoitelstvo Kazakh ASSR. Economic and Statistical Handbook for the 1920-1935 years – Kzil-Orda, 1937.
- Central government archive of RK, F.698, Document 211, item 52.
- Central government archive of RK, F.267, Document 12, item 14.
- Central government archive of RK, F.267, Document 12, item 16
- Central government archive of RK, F.698, Document 204, item 2-4.
- Central government archive of RK, F.698, Document 195, item 5-7.
- Central government archive of RK, F.698, Document 230, item 2.

АБДУЛИНА А.Т.

доц.Казахской Академии труда и социальных отношений (г. Алматы)

ЭТНОСОЦИОЛОГИЯ: ИСТОРИЯ, ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Вектор развития научных знаний человечества связан с постоянным процессом дифференциации и синтеза, что приводит к разделению наук и появлению новых видов научных знаний. Данный процесс еще более ускорился в индустриальную и постиндустриальную эпохи, когда наука приобрела статус непосредственной производительной силы общества. Обращаясь к истории становления этносоциологии как вида научных знаний, необходимо отталкиваться, в первую очередь, от этимологии термина, указывающую на генетическую связь новой науки с «первородными родителями» - этнологией и социологией, каждая из которых как систематизированное научное знание имеет историю формирования, сложную структуру, объект, предмет исследования.

Этносоциология по историческим меркам сравнительно молодая научная дисциплина, так называемым «рубиконом», точкой отсчета для ее появления в СССР, по мнению большинства российских ученых являются начало 1960-х гг., когда в научный оборот включается термин «этносоциология» и ясным становится контур этносоциологических исследований, их методология и методика [1]. Между тем, в 1920-е гг. в США вышло в свет первое этносоциологическое исследование У. Томаса и Ф. Знанецкого «Польский крестьянин в Европе и Америке» [2]. В американской социологии актуальными были исследования в области иммиграции, пополнявшей численность населения США и способствовавшей инкорпорации в американскую нацию как в «плавильный котел» новых этнических групп. Исследователи обратились к новым видам источников – личным документам переселенцев (письмам, дневникам, воспоминаниям), позволившим сделать релевантные выводы о месте данной этнической общности в социальной иерархии американского общества. В 1920-е гг. в качестве объекта для изучения иммигрантских групп стал город Чикаго, экономическая, финансовая, культурная столица Среднего Запада США, где проживало полиэтническое население, на 80 % состоявшее из иммигрантов. Р.Э. Парк исследовал вопросы социальной мобильности мигрантов, межэтнических отношений на основе целого комплекса источников, в том числе массовых [3, с. 7].

Другой сферой пристального внимания американских социологов были проблемы межрасовых отношений, именно поэтому европейский термин «этносоциология», озвученный впервые в трудах немецкого этнолога Р. Турнвальда, не прижился на американской почве, а был вытеснен термином «социология межэтнических и расовых отношений». В Западной Европе также существовало параллельное хождение двух названных терминов, в особенности в Западной Германии в трудах Ф. Гекманна, Д. Гетце и К. Мюльфельда [4, с. 7], где расовая проблематика активно прорабатывалась с 1920-х годов, когда шло формирование идеологии национал-социализма.

Однако теоретические истоки этносоциологии восходят к середине XIX в. к трудам западных и российских социологов, этнологов, культурологов, принадлежащих различным методологическим подходам – эволюционистскому, культурно-историческому, диффузионистскому, функциональному и пр., неизбежно сталкивавшихся при проведении исследований с этносоциологическими объектами. К примеру, в Великобритании и Франции этносоциологические исследования проводились в рамках направлений «социальной антропологии», «исторической этнологии», «культурной антропологии», «структурной антропологии», «социальной антропологии функционализма», которые объектом изучения избрали «примитивные» общества племен Океании и пр. [5].

Отметим, что в Советский Союз новомодное западное течение в социологии пришло во время хрущевской «оттепели», реабилитировавшей социологию, что позволило Институту этнографии АН СССР обратиться к предметному полю этносоциологии урбанизированного советского общества. Главным инициатором и вдохновителем таких исследований стал директор института, маститый советский этнолог Ю.В. Бромлей, набравший команду из перспективных социологов И.С. Кона, О.И. Шкаратана, Ю.В. Арутюняна, исследовательский интерес которых фокусировался в области социологии личности, урбаносоциологии, сельской социологии а также молодых этносоциологов, среди которых М.Н. Губогло начинал работать в области языковых процессов, Л.М. Дробижева изучала межличностные национальные отношения [6, с. 12]. Методологическая база изучения современных этнических процессов, динамики этнического состава населения (рождаемость, смертность, естественный прирост) была заложена в работах В.И. Козлова, Л.В. Хомич [7].

Более подробно остановимся на углублении смыслового содержания понятия «этнические процессы» как одного из фундаментальных в этносоциологических исследованиях. В.И. Козлов первоначально очень узко рассматривал этнические процессы, как процессы, приводящие в конечном счете к изменению этнической принадлежности людей, этнического самосознания [8, с. 97]. А такие явления, как заимствование одним народом (или какой-то его частью) у другого элементов материальной культуры (одежды, пищи, жилища), а иногда и духовной культуры, распространение двуязычия, по его мнению, сами по себе не являются этническими процессами. В другой своей работе исследователь обозначает языковые процессы и аккультурацию составной частью этнических процессов в широком смысле этого слова [9, с. 64]. Заслугой автора является четкое разграничение консолидационных и ассимиляционных процессов. Процесс интеграции В.И. Козлов видит в плане национально-политической интеграции в рамках определенного государства, приводящей к ослаблению этнической принадлежности [8, с. 100].

Л.В. Хомич одна из первых указала на отличие этнической ассимиляции (утрата этнического самосознания) и языковой ассимиляции (утрата родного языка), во многих случаях не приводящей к смене этнического самосознания [10, с. 81]. Наиболее прогрессивным типом этнических процессов автор считала те процессы, которые не приводят к смене этнического самосознания, а ведут к взаимообогащению культур.

Далее, развивая теорию вопроса, В.К. Чистов выделяет два аспекта этнических процессов. Первый из них связан с внутренними изменениями этноса и его культуры по мере развертывания его истории. Второй с изменениями этнического облика народа в связи с его взаимоотношениями с другими этносами, с которыми он контактирует (взаимодействует или взаимодействию которых подвергается) [11, с. 80].

М.Н. Губогло предложил следующую классификацию этнических процессов:

- собственно этнические процессы (изменение субстрата этноса, языка, культуры, психологии и пр.);
- смежные внеэтнические процессы (урбанизация, изменение социальной структуры и т.п.);
- межэтнические (взаимодействие этносов) [12, с. 114].

Обобщающими трудами по этническим процессам стали коллективные монографии «Современные этнические процессы в СССР», «Этнические процессы в современном мире», вышедшие в середине 1970-х – конце 1980-х годов [13]. В этих трудах была представлена полная классификация этнических процессов, которые были подразделены на этноэволюционные и этнотрансформационные [14, с.16]. Был дан анализ проявлений современных этнических процессов в материальной и духовной культуре различных этносов, языковой жизни, семейно-бытовой и обрядовой сфере. Несмотря на огромную научную и практическую значимость первого коллективного исследования, его недостатком является явная тенденциозность авторов, когда из всех видов этнических процессов на первое место ставились ассимиляционные в угоду советской доктрины «советского народа» и «общесоветской культуры», нивелирующей самобытность культур различных этносов.

В начале 1990-х годов начался совершенно новый этап исследования этнических и этнокультурных процессов. Распад Советского Союза, появление молодых суверенных государств, демократизация политической жизни, рост межэтнических конфликтов – все эти бурные политические события вызвали взрыв этничности, этнического самосознания, чем воспользовались элиты этнических общностей для реализации политических целей. Настало время для объективного анализа, избавленного от влияния идеологических штампов, национально-языковых отношений, перекосов в национальной политике (русификация в языковой сфере, сокращение сети национальных школ, отсутствие внимания к развитию культуры малых народов и др.). Л.М. Дробижева, М.Н. Губогло опубликовали содержательные статьи в сборниках «Современные этнические процессы в СССР и СФРЮ» и «Национально-языковые отношения в СССР. Состояние и перспективы» [15].

В настоящее время наиболее устоявшейся точкой зрения на предмет этносоциологии является определение Ю.В. Арутюняна, Л.М. Дробижевой и А.А. Сусоколова: «...изучение социальных аспектов развития и формирования этнических групп, их идентичности, интересов и форм самоорганизации, закономерностей их коллективного поведения, взаимодействий этнических групп, взаимосвязей личности, включенной в эти группы, и социальной среды» [16]. Приведенная дефиниция подчеркивает междисциплинарность новой дисциплины, использующей инструментарий социологии и этнологии в изучении этносов в моно- и полиэтнических средах, акцентируясь не на этнокультурной проблематике, где в качестве основного предмета является выявление традиций и инноваций, а на социологической. Именно поэтому в этносоциологических исследованиях объект изучается через личность, включенную в этническую группу, которая является элементом социальной структуры общества, погруженного в определенный исторический контекст.

Проблематика этносоциологических исследований первоначально была очерчена следующим кругом вопросов: социальная структура этносов и наций, их мобильности в многоэтничном обществе; этнические особенности социальных изменений (прежде всего в среде русских и титульных этносов республик, а также в диаспорах), тенденции в профессиональных ориентациях, темпы социальных перемещений в этнических группах, внутриреспубликанская и общесоюзная миграция, этническая специфика внутрисемейных отношений; тенденции изменений в использовании русского языка и языков титульных народов республик и диаспор в различных социальных группах; соотношение современной и традиционной культуры в социальных группах; роль традиционализма в политической жизни и социальном поведении; межкультурные взаимодействия, проблемы межкультурных границ, роль религии в культурной дистанции; этническое самосознание, авто- и гетеростереотипы, внутриэтническая солидарность; этнические интересы и установки на межэтническое общение, межэтнические ориентации, толерантность и нетерпимость, проблемы национализма, социальные и социально-психологические основы межэтнических конфликтов [16].

Особое внимание этносоциология уделяет изучению механизма взаимосвязи собственно этнических и социальных явлений в современном обществе – этнических процессов в различных социальных группах и социальных процессов в различных этнических общностях. По словам Г.Т. Тавадова, этносоциология стремится раскрыть социальную обусловленность этнических черт культуры и быта, ценностных ориентаций, трудового и досугового поведения, обычаев, обрядов, межличностных этнических отношений, выявить этнические особенности таких явлений и процессов, как отраслевая и профессиональная занятость, миграционная и трудовая мобильность, демографическое и социальное воспроизводство и т.д. Поскольку этническая специфика наиболее наглядно проясняется в сфере культуры и быта и воспроизводится прежде всего через семью, постольку в этих областях и сосредотачиваются исследования по этносоциологии [17, с. 27].

В начале 1990-х годов круг проблем этносоциологии пополнился новыми, возникшими на постсоветском пространстве, а именно:

- социальные аспекты конфликтных ситуаций и постконфликтного урегулирования;
- реакция социальных групп на обретение государственного суверенитета, придание языку титульного этноса статуса государственного языка, возрождение национальной культуры;
- влияние новых социальных иерархий на межэтнические отношения, в том числе представленность во властных структурах этнических групп, т.е. вопросы доступа во власть для представителей различных этносов в суверенных республиках;
- новые статусные роли взаимодействующих групп;
- экономический национализм, т.е. мобилизация этнических чувств для получения права контроля за ресурсами (готовность этноса заниматься определенным бизнесом);
- формирование новых идентичностей и солидарностей (к примеру, на конфессиональной, полити-

ческой почве), соотношение гражданской, региональной, этнической, а также амбивалентной идентичностей;

- социальная обусловленность толерантности и инотолерантности;
- внутриреспубликанская и межреспубликанская миграция в РФ, межгосударственная миграция;
- социальные аспекты адаптации новых миграционных потоков;
- роль традиционализма в процессах модернизации, постиндустриальном развитии [18, с. 19].

Как мы видим, этносоциология с помощью методики социологических исследований исследует социологические параметры общества через призму этничности, а также проявления этничности в иерархии социальных структур. Историческое развитие в советский период, процессы глобализации привели к чрезвычайной этнической мозаичности евразийского пространства, что привело к уточнению предмета этносоциологии, изучающей этносоциальные процессы не в этноцентрированном русле, как это свойственно этнографии, а в аспекте полиэтничности локальной социальной общности.

Междисциплинарность этносоциологии предопределила использование историко-этнографических (метод системного анализа, ретроспективный, сравнительно-исторический, проблемный, метод полевого наблюдения и пр.) и специфических социологических методов (массовые этностатистические опросы в виде анкетирования и интервьюирования, глубинные проблемно ориентированные, полуструктурированные интервью, контент-анализ текстов, включенное наблюдение, шкалирование, тестирование и пр.). В конце 1960-х – начале 1970-х гг. в секторе социологических исследований Института этнографии АН СССР Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева на страницах своих публикаций [19] обобщили результаты применения новейших математико-статистических методов в этносоциологических исследованиях на основе обработки данных электронно-вычислительными машинами (ЭВМ). Методика анкетирования респондентов на основе стандартизированных анкет Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижевой, Л. Перепелкина, В.В. Пименова была детально опробована советскими исследователями в Удмуртии, Чувашии, Кабардино-Балкарии, Ереване [20]. Если вначале массовые исследования проводились в рамках отдельных республик, то в последующем Институт этнографии АН СССР осуществил сравнительные межреспубликанские исследования. Социологические методы дают результаты качественно-количественного характера, удобные для статистического анализа и теоретических обобщений. Метод контент-анализа был впервые применен в 1967 г. при проведении этносоциологического исследования в Татарской АССР, когда тексты республиканских газет, радио- и телепередач анализировались путем подсчета частоты употребления ключевых слов, характеризующих этносоциальные процессы в республике [21, с. 36].

В начале 1990-х гг. в связи с падением «железного занавеса» и налаживанием научно-интеллектуальных контактов с Западом постсоветские исследователи познакомились с методами буржуазной социологии. В этносоциологических исследованиях нашел некоторое применение метод американского социолога Эмори Богардуса по измерению социальных дистанций, разработанный в 1925 г. с целью изучения вопросов расовой, этнической толерантности. В 1940-е годы американский психолог Луи Гуттман предложил так называемый шкалограммный анализ для изучения социальной установки при определении социальных дистанций [22]. По мнению В. Евтуха, весьма продуктивными методами западной социологии являются автобиографический и фотографический при изучении мигрантских групп и диаспор [4, с. 11].

Довольно разнообразен круг источников при проведении этносоциологических исследований, включающий архивные источники (документы ведомств по вопросам этнической политики, миграции, межэтнических отношений, социальной мобильности и пр.), документы архивов отделов ЗАГСов, материалов похозяйственных и домовых книг, опубликованные источники (переписи населения, статистические сборники документов) [23]. Несомненно, что этносоциологические исследования, затрагивающие большие группы людей в условиях мультикультурного и полиэтничного общества, требуют массовых источников.

Литература

1. Арутюнян, Ю.В., Дробижева, Л.М. и Сусоколов, А.А. Этносоциология: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект пресс, 1998. - 271 с.; Татунц, С.А. Этносоциология: Учебное пособие для студентов. - М., МАЛП, 1999. - 140 с.; Евтух, В. Этносоциология: объектно-предметное поле и перспективы исследований // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. - № 2. - С. 5-16.
2. Tomas, W.I., Znanienski, F. The Polich Peasnt in Europa and Amerika. – S.I., 1918.
3. Красова, Е.И. Этносоциология: Учебное пособие по спецкурсу. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронеж.гос.ун-та, 2010. – 88 с.

4. Евтух, В. Этносоциология: объектно-предметное поле и перспективы исследований // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. - № 2. - С. 5-16.
5. Татунц, С.А. Этносоциология: Учебное пособие для студентов. - М., МАЛП, 1999. - 140 с. [Электронный ресурс] // Режим доступа. - <http://nashaucheba.ru/>.
6. Арутюнян, Ю.В., Дробижина, Л.М. Этносоциология: пройденное и новые горизонты // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. - № 2. - С. 11-21.
7. Козлов, В.И. Современные этнические процессы в СССР. (К методологии исследования) // Советская этнография. – 1969. – № 2. – С. 15-21; Хомич Л.В. О содержании понятия «этнические процессы» // Советская этнография. – 1969. – № 5. – С. 19-24; Козлов В.И. Этническая демография. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.
8. Козлов В.И. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития // Вопросы истории. – 1968. - № 9. – С. 95-109.
9. Козлов, В.И. Современные этнические процессы в СССР. (К методологии исследования) // Советская этнография. – 1969. – № 2. – С. 60-72.
10. Хомич, Л.В. О содержании понятия «этнические процессы» // Советская этнография. – 1969. – № 5. – С. 79-90.
11. Чистов, В.К. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры // Советская этнография. – 1972. - № 3. – С. 73-85.
12. Губогло, М.Н. Некоторые вопросы методики при социологическом анализе функций национального развития языков // Советская этнография. – 1973. - № 2. – С. 113-121.
13. Современные этнические процессы в СССР– М.: Наука, 1975. – 543 с.; Этнические процессы в современном мире– М.: Наука, 1987. – 446 с.
14. Современные этнические процессы в СССР– М.: Наука, 1975. – 543 с.
15. Дробижина, Л.М. О тенденциях в этническом самосознании русских на рубеже последнего десятилетия XX в. // Современные этнические процессы в СССР и СФРЮ. – М., 1992. – С. 19-23; Губогло, М.Н. Свет и тени двуязычия (к изучению современных этнических процессов в СССР) // Современные этнические процессы в СССР и СФРЮ. – М.: Российская Академия наук, 1992. – С. 34-65; Национально-языковые отношения в СССР. Состояние и перспективы. – М.: Наука, 1989. – 223 с.
16. Арутюнян, Ю.В., Дробижина, Л.М. и Сусоколов, А.А. Этносоциология: Учебное пособие для вузов / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижина и А.А. Сусоколов. – М.: Аспект пресс, 1999. - 271 с. [Электронный ресурс] // Сайт «Socioline.ru». - Режим доступа: <http://socioline.ru/pages/yuv-arutyunyan-etnosotsiologiya>.
17. Тавадов Г.Т. Этнология: Учебник. – М.: Дашков и К, 2009. – 408 с.
18. Дробижина Л.М. Методологические проблемы этносоциологических исследований // Научный Татарстан. – 2011. - № 2. С. 19-28.
19. Арутюнян, Ю.В. Конкретно-социологическое исследование национальных отношений // Вопросы философии. –1969. – № 12. – С. 37-45; Социально-культурные аспекты развития и сближения наций в СССР (программа, методика и перспективы исследования) // Советская этнография. 1972. – № 3. – С. 3-11; Дробижина, Л.М. О применении конкретно-социологических исследований для изучения национальных отношений // Актуальные проблемы истории национально-государственного строительства. – Вып. 2. – М., 1968. – С. 48-54.
20. Этнические процессы и образ жизни: На материалах исследования городов БССР / Ред. В.К. Бондарчик. – Минск: Наука и техника, 1980. –280 с.; Пименов, В.В. Удмурты. Опыт компонентного анализа этноса. – М.: Наука, 1977. –262 с.; Чуваши: современные этнокультурные процессы. - М.: Наука, 1988. – 240 с.; Население Еревана: Этносоциологическое исследование. – Ереван: АН Армянской ССР, 1986. – 248 с.; Дробижина, Л.М. Духовная общность народов СССР: Историко-социологический очерк межнациональных отношений. – М.: Наука, 1981. – 270 с.; Вопросы этнографии и этносоциологии Кабардино-Балкарии. – Нальчик: Б.м., 1981. – 173 с.
21. Арутюнян, Ю.В., Дробижина, Л.М. и Сусоколов, А.А. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. – М.: Наука, 1984, 255 с.
22. Богардус, Гуттман [Электронный ресурс] // Сайт «Словари и энциклопедии на Академике». - Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/.
23. Трофимова, А.Г. Материалы отделов ЗАГС о браках как этнографический источник // Советская этнография. – 1965. – № 5. – С. 114-121; Кондратьев, В.С. К методике обработки похозяйственных книг в этносоциологическом исследовании // Вопросы методики этнографических и этносоциологических исследований– М., 1970. – С. 91-95; Калышев, А.Б., Кондратьев, В.С. Этносоциологическое исследование в Казахской ССР (методика и инструментарий) // Всесоюзная научная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988-1989 гг. Тезисы докладов. В 3-х частях. – Алма-Ата, 1991. – Ч. 1.– С.37-38.; Гали, А.Б., Калышев, А.Б., Каражанов, К.С. История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. – Алматы, 1998.

МАЗМҰНЫ

Екінші секция / Вторая секция ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТАРИХТЫҢ ЗАМАНАУИ ИНОВАЦИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ МЕН ТҰРЫМДАМАЛАРЫ СОВРЕМЕННЫЕ ИНОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ И КОНЦЕПЦИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И МИРОВОЙ ИСТОРИИ

<i>АБДУЛЛАЕВ Н.А.</i> К истории модернизационной парадигмы	3
<i>ГАЛИЕВ В.З.</i> Омская Азиатская школа: учителя и выпускники	8
<i>НҰРЫМБЕТОВА Г.Р.</i> Президенттік сайлаулар және халықтың саяси белсенділігі	18
<i>ЕРМЕКБАЙ Ж.А., АБУСЕИТОВА М.Х.</i> Чокан Валиханов: исследования и домыслы	22
<i>ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА А.И.</i> Шетелдегі этникалық қазақ қауымының қалыптасуы мен қазақтардың репатриациясы тарихын зерттеудегі негізгі тұжырымдар	30
<i>КСЕНЖИК Г.Н.</i> Проблемы и перспективы становления профессионального исторического регионоведения (истории регионов)	37
<i>ҚОЖА М.</i> Абылай тұлғасын зерттеудің өзекті мәселелері	42
<i>ТУЛЕКОВА М.К.</i> Қазіргі кездегі миграциялық процестің ахуалы	47
<i>ҚАЛШАБАЕВА Б.К.</i> Қырғызстандағы қазақтардың этномәдени ерекшеліктері	56
<i>СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.</i> Дистаночные и местные начальники в управлении казахами Оренбургского ведомства: функции, направления деятельности в первой половине XIX в.	60
<i>СУЖИКОВ Б.М., АЛИМГАЗИНОВ К.Ш.</i> Концептуальное пространство и контуры новой историографии Казахстана (к постановке вопроса)	64
<i>МАХАТ Д.А.</i> «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының мемориалдық қорлары	69
<i>МҰХАМЕДХАНҰЛЫ Н.</i> Шет елдерде қазақ қауымдасты қалыптасуының тарихи себептеріне талдау	73
<i>ОМАРОВА Б.Қ., ДҮКЕНБАЕВА З.О., ТАЛҒАТБЕК М.</i> Әл-Машани – XX ғасырдағы ұлы тұлға	88
<i>МУКАНОВА Г.К.</i> Смагул Садвокасов и Мухтар Ауэзов: историческая персоналистика	96
<i>ТӨЛЕНОВА З.М.</i> М. Қозыбаев шығармаларындағы тарихи көркемсөз шеберлігі	102
<i>МҰХАМЕТЖАНОВА Н.А.</i> Отан тарихын оқытудағы инновациялық технологияларды қолданудың өзекті мәселелері	105
<i>ЕҢСЕНОВ Қ.А.</i> Тәуелсіз Қазақстан тарихының тарихнамасы (1991-2011 жж.)	111
<i>ДЮСЕНОВА Н.К.</i> Халел Досмұхамедовтың қоғамдық-саяси қызметі	113
<i>СҮЛЕЙМЕНОВА Қ.</i> Қазақ бас сәулет құрылыс академиясы Алматы агломерациясындағы ішкі миграциялық үрдістерінің ерекшеліктері	117
<i>АБИКЕНОВА Г.Е.</i> XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары және әліпби мәселесі	120
<i>МӘЛІКОВА С.З.</i> Солтүстік өңірдің әкімшілік-аумақтық құрылымы мен атауларындағы өзгерістер	123
<i>КАДИРКУЛОВА Г.К.</i> Диалог культур в эпоху глобализации	127
<i>ҚАЛИЕВ Ж.Н.</i> Білім беру үдерісіндегі патриоттық тәрбие берудің кейбір мәселелері	133
<i>УАЛТАЕВА А.С.</i> К вопросу о реанимации моногородов Казахстана	136
<i>ДҮЙСЕН С.Ж.</i> Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеуде кейбір терминдер мен ғылыми ұғымдарды нақтылау мәселесі	140
<i>СҮЛЕЙМАНОВ И.М.</i> Об устаревших парадигмах и методологических инновациях (Некоторые актуальные проблемы современного казаховедения)	144
<i>НУРУМБЕТОВА К.Қ.</i> Репатриация үдерісі және оралмандар	152
<i>ОРАЗБЕК Е.Ж.</i> Формирование полиэтничного состава населения Казахстана: проблемы типологии и периодизации (Этнокультурный аспект)	156
<i>ОРАЗОВ Р.Е.</i> Сыздық сұлтан азаттық күресті ұйымдастырушы	161
<i>МҰҚАНОВ Қ.</i> Мағжан және Смағұл Садуақасов	167
<i>САЛИМГЕРЕЕВА Ш.А.</i> Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайы	170
<i>ҚОЖАХАНОВА Қ.К.</i> Әйгілі тарихшы М.Қ. Қозыбаев: Қазақстанның көпұлттылығының қалыптасуы және еңбекке зорлықпен мәжбүрлеу	174
<i>ЖАППАСОВ Ж.Е.</i> «Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» - XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы дәстүрлі қазақ тарихының дерегі ретінде	178
<i>ДҮЙСЕН Г.М.</i> Регулирование регионального туризма и рекреации в Казахстане	182

<i>МАНСУРОВА А.С.</i> Проблемы сохранения культурной идентичности в стратегии религиозного диалога	187
<i>ТАСИЛОВА Н.А., ХАСАНАЕВА Л.М.</i> Ортағасырлық қазақ хандығының тарихына қатысты Шайбани әулетінің деректеріне сипаттама	190
<i>ХАСАНАЕВА Л.М., РАХИМБЕКОВА Б.К., БОРСУКБАЕВА А.М.</i> Историческое значение декрета о централизации архивного дела в Казахстане	195
<i>ӘМИНОВ Т.М.</i> Қазақстан Республикасының Ата Заңы – мемлекеттік тәуелсіздік пен демократияның негізгі кепілі (Тарихи көзқарас тұрғысынан)	198
<i>ДАВЛЕТОВА Г.А.</i> Роль Казахстанского патриотизма в воспитание молодого поколения	204
<i>САУРЫКОВА А.Т.</i> Здравоохранение Казахстана в годы великойотечественной войны советского союза	207
<i>ОРАЛОВА А.А.</i> Қазіргі отандық тарих ғылымындағы жаңа бағыт - құжаттану: мәні мен маңызы және зерттелу тарихы.....	210
<i>ОМАРОВА Г.Ә.</i> Дүниежүзі қазақтары ІІ құрылтайының тарихи маңызы	215
<i>МӘКІБАЙ М.О.</i> Әбдісәмет Қазақбаев – қазақтың тұңғыш парламентінің төрағасы	221
<i>МОМЫНОВ М.Ү., АХАЕВА А.Ә., ДҮЙСЕНОВА К.С.</i> Қазақстан халқының патриотизмі – ұлтаралық қарым – қатынас мәдениетінің негізі	224
<i>САНКАЙБАЕВА П.С.</i> Тарихты оқытуда компьютерлік технологияларды пайдалану	230
<i>ТҰРЛЫБЕК А.</i> Осман мемлекетіндегі екінші революция және Әнуар паша.....	237
<i>ЖҰМАТАЕВА Д.Н.</i> Лозан конференциясында құрылған тепе-тендіктің жойылуы және Кипр мәселесінің туындауы.....	242
<i>УАЙСОВА Ш.Н.</i> Оңтүстік Қазақстан облысындағы білім беру жүйесі.....	244
<i>ТАШҚАРАЕВА Ә.М.</i> XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы кезеңдерінің проблемалары мен зерттелу деңгейі	252
<i>ЛАПИН Н.С.</i> Некоторые аспекты периодизации казахско-русских взаимоотношений в XVIII-XIX вв.....	256
<i>ASSYMOVA DARIYA, TASHIEVA SALTANAT.</i> Almaty city dwellers' everyday life in the 1920-1930 s of the XX century(State of health care)	259
<i>АБДУЛИНА А.Т.</i> Этносоциология: история, предмет, методология и методы исследований.....	265

**«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ:
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАР МЕН ДӘУІРЛЕУ
ҒЫЛЫМИ ТАНЫМНЫҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ»**

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы қ., 18 сәуір 2013 ж.

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции

**«ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА:
ИННОВАЦИОННЫЕ КОНЦЕПЦИИ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ
КАК ПРИОРИТЕТ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ»**

г. Алматы, 18 апреля 2013г.

COLLECTION OF MATERIALS

of the International scientific conference

**«HISTORY OF KAZAKHSTAN:
INNOVATION CONCEPTS AND PERIODIZATION
AS A PRIORITY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE»**

Almaty, April 18, 2013

ИБ № 126

Пішімі 84x108/8. Көлемі 17 б.т.

Офсеттік қағаз. Таралымы 100 дана.

Тапсырыс берушінің файлдарынан «Елтаным баспасы»-ның
баспаханасында басылды. Алматы қ-сы, Сейфуллин д-лы, 352.

Тел.: +7(701)-698-25-49. E-mail: eltanym@mail.ru